

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Юрія ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том

10



Чернівці

Зелена Буковина 2007

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3948

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей



Т О М

1997

2007

ББК 63.3 (4 УКР)
П 35

П 35 **Питання історії України. Збірник наукових статей.** – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т. 10. – 278 с.
ISBN 966-8410-54-8

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки". – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – №6).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвць М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Михайлина П.В.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Давиленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.,

*Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

У пропонованих статтях збірника висвітлюються питання стародавньої, середньовічної, нової і новітньої історії України, зокрема історії фортифікації, еміграції, діяльності громадських, кооперативних, націоналістичних, релігійних, молодіжних, освітніх організацій, ЗУНР, нацистських, а також сталінських репресій, реабілітації цих жертв. Йдеться про розвиток енергетики, про міжнародні відносини, питання історичного краєзнавства, історіографії.

Для науковців, викладачів ВНЗ, учителів шкіл, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

The articles of the book touch upon the items of ancient, medieval, new and the newest history of Ukraine mainly upon the history of fortification, emigration and the activities of public, cooperative, nationalistic, religious, youth and educational organizations as well as upon the ZUNR, fascists' and stalin's repressions and rehabilitations of their victims. The articles also focus on the development of power industry, international relations and historical country studies and historiography.

It is presupposed for the scientists, high school lecturers, school teachers, country studies experts, for everybody who is interested in domestic history.

ББК 63.3 (4 УКР)

*Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів,
погляди яких не в усьому поділяє.*

ISBN 966-8410-54-8

© Кафедра історії України
Чернівецького національного університету, 2007
© Зелена Буковина, 2007

ЗМІСТ

Нашому виданню — 10 років! 9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Петров Микола (Кам'янець-Подільський)

Квартали польської громади Кам'яця-Подільського XV-XVIII ст.
в історико-топографічній структурі міста 11

Яценюк Галина (Чернівці)

Прутський мир 1711 р. та його наслідки для української політичної еміграції й України 22

Скорейко Ганна (Чернівці)

Маркіян Шашкевич: постать на тлі епохи 30

Баженова Стефанія (Кам'янець-Подільський)

„Українська школа” в польській літературі доби романтизму (20-40-х рр. XIX ст.).
Становлення. Витоки. Міфи 36

Герегова Світлана (Чернівці)

Павло Житецький – визначний освітній діяч 38

Демочко Віктор (Чернівці)

Становище українських православних єпархій і релігійність українського народу
(друга половина XIX ст.) 43

Кармалюк Сергій (Кам'янець-Подільський)

Економічні та фінансові аспекти транскордонного співробітництва комітетів
Червоного Хреста України (60-ті рр. XIX ст. – 1920 р.) 48

Гуйванюк Микола (Чернівці)

Українська національна ідея в житті й творчій спадщині Марка Черемшини 50

Кузіна Борис (Хмельницький)

Подвижники подільської споживчої кооперації початку XX ст. 55

Яневський Данило (Київ)

Західноукраїнська Народна Республіка: боротьба за національне визволення
та парламентську демократію (1 листопада 1918 р. – 16 липня 1919 р.) 59

Брицький Петро (Чернівці)

Артем Галіп на дипломатичній службі Української держави 67

Дутчак Парасковія (Чернівці)

Українські приватні школи в Галичині в умовах польського поневолення 75

Сова Андрій (Львів)

Юнацькі та молоді роки Романа Шухевича 81

Фостій Іван (Чернівці).

Оперативні накази Миколи Єжова, що несли знищення мільйонам громадян СРСР
(До 70-річчя “Великого терору”) 90

Мельничук Галина (Чернівці)

Українсько-молдовське міждержавне співробітництво: пошук нових моделей співпраці 98

Мизак Нестор (Чернівці)

Створення і діяльність націоналістичних організацій у Бережанському повіті
Тернопільщини в 20 – на початку 40-х рр. XX ст. 103

Місінькевич Леонід (Хмельницький)

Державна політика щодо реабілітації жертв сталінських репресій в період
розбудови незалежності України 108

| | |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Білецький Борис (Чернівці)</i> Мала гідроенергетика України: історія і сучасність | 114 |
| <i>Жулканич Неля (Київ)</i> Функціонування соціально-побутової сфери українського села в радянський період (1960-1970-ті рр.) (На матеріалах Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей) | 119 |
| <i>Мельников Дмитро (Вінниця)</i> Молодь України у суспільно-політичному житті країни: перші кроки, невикористані | 125 |
| <i>Телячий Юрій (Хмельницький)</i> Поняття „культура” в довідковій літературі | 128 |

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

| | |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Возний Ігор (Чернівці)</i> Розвиток посадського ремісничого виробництва в давньоруських містах межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра | 133 |
| <i>Чучко Михайло (Чернівці)</i> „И хваляще бога о бывшем даровани...”: молитва та церковний спів в середовищі православного населення Буковини кінця XV – початку XX ст. | 141 |
| <i>Мойсей Антоній (Чернівці)</i> Повсякденна плювіальна практика східнороманського населення Буковини (викликання дощу) | 146 |
| <i>Суровцев Олег (Чернівці)</i> До питання про умови перебування та способи виживання депортованих буковинських євреїв у таборі і гетто Трансністрії в 1941-1944 рр. | 152 |

До 600 річчя першої писемної згадки про Чернівці

| | |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Огуй Олександр (Чернівці)</i> Грошовий обіг та монетні знахідки у Чернівцях і околицях (молдавський період: 1370-1774) | 162 |
| <i>Масан Олександр (Чернівці)</i> Чернівці у XVI — першій половині XVII ст. (аналіз джерельних матеріалів) | 170 |
| <i>Ботушанський Василь, Чайка Галини (Чернівці)</i> Габсбурги в Чернівцях | 176 |
| <i>Ботушанський Василь (Чернівці)</i> Чернівецький університет як осередок формування європейської культури міжнаціональних відносин | 184 |

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

| | |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Филипчук Олександр (Чернівці)</i> „Rossovangians”: до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії | 191 |
| <i>Кузь Анатолій (Чернівці)</i> Римська Церква і її вплив на генуезьку колоніальну політику в Північному Причорномор'ї (На прикладі генуезької Кафи XV ст.) | 195 |
| <i>Дробина Лілія (Чернівці)</i> Українсько-молдавські стосунки в контексті міжнародної політичної ситуації в 1650 р. | 200 |
| <i>Богачик Тамари (Чернівці)</i> Етнодемографічні зміни на північнобессарабських землях у дореформенній період (1812-1868 рр.) | 206 |
| <i>Тетсуца Віта (Чернівці)</i> Розвиток фінансово-правової думки в Російській імперії першої половини XIX ст. | 210 |
| <i>Сандуляк Іван (Чернівці)</i> Історія будівництва резиденції Буковинських митрополитів в контексті взаємин Й. Главки та будівельних комітетів протягом 60-х – 80-х рр. XIX ст. | 216 |
| <i>Чайка Галина (Чернівці)</i> Початок, хід, масштаби заокєанської еміграції з Буковини (кінець XIX – початок XX ст.) | 223 |

| | |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Івацук Володимир (Тернопіль)</i> Діяльність товариства допомоги емігрантам з України у Західній Україні в 1920-30-х роках | 232 |
| <i>Погорськова Оксана (Чернівці)</i> Деякі аспекти освітньої діяльності Омеляна Поповича | 236 |
| <i>Оксана Бильцан (Чернівці)</i> Румунські політичні партії Буковини 20 -30-х рр. ХХ ст. | 241 |
| <i>Піддубний Володимир (Чернівці)</i> Діяльність ОУН Буковини в період румунської окупації (липень 1941 – березень 1944 рр.) | 246 |
| <i>Роман Грицьків (Львів)</i> Висвітлення діяльності Української повстанської армії сучасною польською історіографією у перші роки після падіння комуністичного режиму (кінець 1980-х – середина 1990-х) | 252 |
| <i>Олексин Ярослав (Івано-Франківськ)</i> Національне відродження і релігія: історична роль церкви в українському суспільстві | 257 |

ДОКУМЕНТИ

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Ботушанський Василь, Чайка Галина (Чернівці)</i> Невдала спроба запобігти еміграції з Буковини | 262 |
| <i>Ботушанський Василь, Ботушанський Олег (Чернівці)</i> Чернівчани у боротьбі за демократизацію крайового виборчого права (1908 р.) | 264 |

РЕЦЕНЗІЇ

| | |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Федорук Андрій (Чернівці)</i> Терський С.В. Лучеськ Х — XV ст.: Монографія. — Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2006. — 252 с. | 265 |
| <i>Михайлина Павло, Федорук Андрій (Чернівці)</i> Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVI ст. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім „Кисво-Могиллянська академія”, 2006. – 300 с. | 267 |

| | |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 2006 р. | 271 |
| ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ | 277 |

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

| | |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Petrov Mykola (Kamyanets'-Podil's'kyi)</i> Districts of Polish community in Kam'yanets'-Podil's'kyi in XV-XVIII centuries in historical-topographical structure of the city | 11 |
| <i>Yatsenyuk Halyna (Chernivtsi)</i> The Prut's peace of 1711 and its consequences for the Ukrainian political emigration and Ukraine | 22 |
| <i>Scoreiko Hannah (Chernivtsi)</i> Markiy Shashkevych: a Distinguished Personality of the Epoch | 30 |
| <i>Bazhenova S. (Kamianets'-Podil's'kyi)</i> "Ukrainian School" in Polish literature in the epoch of romantism (20-s-40-s of the 19 th century Creation. Beginning. Myths | 36 |
| <i>Svitlana Herehova (Chernivtsi)</i> Pavlo Zhytets'kyi as a man of education | 38 |
| <i>Demochko Victor (Chernivtsi)</i> The state of the Ukrainian orthodox communities and religious feelings of the Ukrainian folk (the second half of the 19 th century) | 43 |
| <i>Karmaliuk S. (Kamianets'-Podil's'kyi).</i> Economic and financial aspects of transborder cooperation of Red Cross Committees of Ukraine (60- s. 19 th - 1920) | 48 |
| <i>Guyvanyuk Mykola (Chernivtsi)</i> Ukrainian national idea the life and creation Marko Therymshyna | 50 |
| <i>Kuzina Borys (Khmel'nyts'kyi)</i> Leaders of Podillya consumer cooperation in beginning of the 20th century | 55 |
| <i>Yanev's'kyi Danylo (Kyiv)</i> West Ukrainian People's Republic: fight for national independence and parliamentary democracy (November 1, 1918- July 16, 1919) | 59 |
| <i>Bryts'kyi Petro (Chernivtsi)</i> A writer Artem Galip as a public man and diplomat | 67 |
| <i>Dutchak ParaskovIya (Chernivtsi)</i> Ukrainian Private Schools in Halychyna under Potish occupation | 75 |
| <i>Sova Andriy (L'viv)</i> Green years of Roman Shuhevych | 81 |
| <i>Fostiyan Ivan (Chernivtsi)</i> Mykola Yezhov's Stragetical Orders, Which Caused USSR Hundreds of Thousands Citizens' Deaths | 90 |
| <i>Melnychuk Halyna (Chernivtsi)</i> Ukrainian-Moldovian interstate cooperation: searching of new models of cooperation | 98 |
| <i>Myzak Nestor (Chernivtsi)</i> The article under review deals with the formation and activity of the nationalist organizations in Berezhanski povit of the Ternopil region in the 20-40 of the 20 th century | 103 |
| <i>Misinkevych Leonid (Khmel'nyts'kyi)</i> State policy concerning rehabilitation of Stalin repressions' victims in the period of independent Ukraine | 108 |
| <i>Biletskyi Borys (Chernivtsi)</i> Small waterpower industry of Ukraine: history and modern period | 114 |
| <i>Zhulkanich Nelya (Kyiv)</i> Functioning of the social-domestic sphere in Carpathians villages in a soviet period (1960-1970th) | 119 |

Mel'nykov Dmytro (Vinnyts'a)
 The Ukrainian youth in social-political life of the country: The first steps,
 unused possibilities (the 90-s of the 20th century) 125

Teliachyi Yurii (Khmel'nyts'kyi)
 The Notion „Culture” in the Reference Books 128

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYNSHCHYNA)

Vozny Igor (Czernivtsi)
 The Development of Estate Craftsman Manufacturing in Old Rus Towns of the Area Between
 the Upper Siret and the Mid Dnister 133

Chuchko Mykhaylo (Chernivtsy)
 “And praising God about granted”: prayer and church singing in the surroundings of the orthodox
 population of Bucovina at the end of the XV – beginning of the XX centuries 141

Moisey Antoniy (Chernivtsi)
 Daily rain practice of the East-roman population of Bukovina 146

Surovtsev Oleg (Chernivtsi)
 On the problem of life conditions and kinds of surviving of deported bukovynian jues in camps
 and hettos of transnistriya in 1941-1944 152

To the 600-year anniversary of the first written document about Chernivtsi

Oguy Oleksandr (Chernivtsi)
 Coin circulation and findings in the city of Chernivtsi and its suburbs (Moldavian period: 1370-1774) 162

Masan Oleksandr (Chernivtsi)
 Chernivtsi in the 16th – the first half of the 17th centuries (the analysis of source materials) 170

Botushans'kyi Vasyl', Chajka Galina (Chernivtsi)
 Habsburgs in Chernivtsi 176

Botushans'kyi Vasyl' (Chernivtsi).
 Chernivtsi university as the centre of forming European culture of international relations
 (To the 600-year anniversary of the first written document about Chernivtsi) 184

WORKS OF NOVICE SCIENTISTS

Filipchuk Alexandr (Chernivtsi)
 „Rossovarangians”: to one of time problems creation Russian-Varangians etherias in Byzantine 191

Kuz' Anatoly (Chernivtsi)
 The Roman church and her influence on the genoa colonial policy in Northern Black Sea Coast
 (By the example of genoa Caffa XV centuries) 195

Drobina Liliia (Chernivtsi)
 Ukrainian-Moldavian relations in the context of international political situation in 1650 200

Bohachyk Tamara (Chernivtsi)
 Ethnodemographic changes in north Bessarabian Lands in prereforms' period (1812-1868) 206

Teteutsa Vita (Chernivtsi)
 The development of financial-judicial thought in Russian Empire in the first half of the 19 century 210

Sanduliak Ivan (Chernivtsi)
 History of the Residence of Bukovynian Metropolitans Construction in Context of Relationship
 between Josef Hlavka and Construction Committees in 1860-1880 s. 216

Chajka Galina (Chernivtsi)
 The Beginning, the Course and the Scale of the Overseas Emigration from Bukovyna
 (late 19th and early 20th Centuries) 223

Ivaschuk Volodymyr (Ternopil')
 Activity of the society of help for the emigrants from Ukraine in the western Ukraine in years 1920-30 232

Pohorielova Oksana (Chernivtsi)
 The Aspects of Omelian Popovych's Educational Activities 236

| | |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Pidlybnyi Volodymyr (Chernivtsi)</i> | |
| OUN's Activity in Bukovina during Romanian Occupation (July 1941 – March 1944) | 246 |
| <i>Hryts'kiv Roman (L'viv)</i> | |
| Elucidation of the activities of the Ukrainian Rebel Army by modern Polish historiography in the first years after the fall of the communist regime (the end of 1980 – the middle of 1990) | 252 |
| <i>Oleksin Yaroslav (Ivano-Frankivs'k)</i> | |
| National revival and religion: a historical role of church is in Ukrainian society | 257 |

DOCUMENTS

| | |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Botushans'kyi Vasyl', Chajka Galina (Chernivtsi)</i> | |
| Unsuccessful attempt of preventing emigration from Bukovyna | 262 |
| <i>Botushans'kyi Vasyl', Botushans'kyi Oleg Chernivtsi)</i> | |
| The citizens of Chernivtsi in their fight for democratizing of local election right (1908) | 264 |

REVIEWS

| | |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Fedoruk Andriy (Chernivtsi)</i> | |
| Ters'kyi S.V. Luches'k in 10-15 centuries: A Monograph. – L'viv: National University "L'viv Polytechnics", 2006. – 252 p. | 265 |
| <i>Mykhailyna Pavlo, Fedoruk Andriy (Chernivtsi)</i> | |
| Tscherbak V.O. The Ukrainian Cossacks: Forming of Social Status. The second half of the 15 th - the middle of the 16 th centuries. – 2 nd ed. – K.: Publishing house "the Kyiv- Mohylian Academy", 2006. – 300 p. | 267 |

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| INFORMATION ON SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE HISTORY OF UKRAINE'S DEPARTMENT OF THE YURIY FED'KOBYCH CHERNIVTSI NATIONAL UNIVERSITY 2006 | 271 |
| INFORMATION ABOUT AUTHORS | 277 |

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Нашому виданню – 10 років!

Перед вами, шановні читачі, десятий том видання кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича – „Питання історії України”.

Воно з'явилося не зразу після відновлення кафедри історії України у 1990 році (така кафедра існувала в університеті у 1944-1949 рр., але потім була об'єднана з кафедрою історії СРСР).

Спочатку планувалося видавати щорічник спільно з новоствореним Науково-дослідним центром буковинознавства при університеті і у 1993 році справді науковцями кафедри було забезпечено вихід у світ „Вісника Центру буковинознавства. Серія історична. Випуск 1” (18 статей). У 1996 році спільно з цим Центром видано збірник „3 історичного минулого Буковини” (22 статті). Однак через брак коштів та й неналежну зацікавленість Центру подібним виданням воно було припинено.

Тож з 1997 р. кафедра історії України цілком взяла на себе публікацію наукових досліджень з буковинознавства, як і з історії України, що надходили з багатьох наукових центрів нашої країни.

Звичайно, справа ця тоді, в умовах фінансової скрути, виглядала дещо ризиковано, тому у зверненні до читача у першому томі редколегія застерігала від можливої „одноразовості” випуску і висловлювала сподівання на посильну фінансову підтримку „небайдужих до вітчизняної історії патріотів України”. З часом це наївне сподівання взяла на себе цілком самі науковці кафедри.

Давши своєму дітищу в невеликому регіоні країни претензійну назву „Питання історії України”, науковці кафедри з великою наполегливістю старалися перетворити його з регіонального у всеукраїнське. І у значній мірі це вдалося.

У десяти томах збірника „Питання історії України” видруковано 498 публікацій 227 авторів (у тому числі 62 публікації – у співавторстві) із 27 міст України і зарубіжжя загальним обсягом 300 друкованих аркушів. Зокрема, у збірниках вміщено 329 (66%) публікацій авторів з Чернівців (у тому числі 253 написані авторами ЧНУ), 28 – з Кам'янця-Подільського, 27 – з Івано-Франківська, 25 – з Києва, 15 – з Тернополя, по 13 – з Хмельницького і Львова, по 7 – з Луцька і Коломиї, по 4 – з Переяслава-Хмельницького і Ужгорода, по 3 – з Рівного, Вінниці і Сторожинця, по 2 – з Черкас, Одеси, Острога, Житомира, Краматорська і Вижниці, по одній – з Харкова, Севастополя, Іллічівська, Санкт-Петербурга (Росія), Франкфурта-на-Майні

(Німеччина), Клагенфурта (Австрія), Едмонтона (Канада) і Сучави (Румунія).

Редколегія збірника (а це 7-8 висококваліфікованих істориків, професорів) всіляко сприяла науковому зростанню молодих кадрів, опублікувавши 196 праць докторантів, аспірантів, здобувачів і навіть 14 робіт магістрантів і студентів.

Публікації у збірниках розміщувалися по рубриках „Історія України”, „Історія Буковини і Північної Бессарабії (Хотинщини)”, „Історіографія, джерелознавство, історичне краєзнавство, етнографія, археологія, допоміжні історичні дисципліни”, „Праці молодих науковців”, „Документи”, „Рецензії”. Друкувалася також інформація про наукову діяльність кафедри за кожен попередній рік (у загальний облік зазначеної вище кількості публікацій вона не включена). В кінці кожного збірника подавалися відомості про авторів.

З 1999 р. збірник зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей „Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 1999. - №6).

Тематика збірників різноманітна, всеохоплююча, всеукраїнська. Хоч 2/3 публікацій написані чернівецькими, буковинськими авторами, буковинській тематиці присвячено з них лише 122 (24%). Найбільше – 193 роботи – висвітлюють події, явища, процеси нової і новітньої історії України, 39 – давню та середньовічну історію, 39 – біографії видатних діячів України, 32 – історіографію України, 30 присвячено історичному краєзнавству і допоміжним історичним дисциплінам, 25 – історії культури, 22 – історії релігії і церкви, 18 – джерелознавству, 15 – міжнародному становищу України, по 6 – історії педагогіки та історії української діаспори, по 5 – етнографії та археології України.

Крім того, у збірниках вміщено 18 оригінальних документів і 30 рецензій.

З певністю можна стверджувати, що опубліковані результати наукових досліджень згаданих 227 авторів є суттєвим внеском в українську історіографію.

Відаючи належне усім колегам по перу, котрі прилучилися до творення цього видання, яке відзначає свій десятирічний ювілей, вважаємо за необхідне назвати їх поіменно із зазначенням кількості опублікованих ними робіт у нашому виданні:

Адамович С.В. – 2 публікації, Алексієвець Л.М. – 1, Андрухів І. – 1, Бабін Б.В. – 1, Баженов Л.В. –

- 4, Баженова С.Е. – 5, Балух В.О. – 1, Бильцан О. – 1, Білецький Б.Ф. – 15, Богачек Т.С. – 3, Богоніс О.В. – 1, Боднарюк Б.М. – 4, Бойко Н.І. – 1, Ботушанський В.М. – 29, Ботушанський О.В. – 12, Бочан П. – 1, Брицький П.П. – 16, Бурдяк В.І. – 1, Буркут І.Г. – 2, Василюва В.А. – 1, Васюта О.А. – 1, Веселова О.М. – 1, Виголова С.В. – 1, Вишиванок О.Г. – 1, Власова О.В. – 1, Возний І.П. – 4, Волощук А.Я. – 1, Гаврилук О.Н. – 2, Гаврилук С.В. – 3, Газін В.В. – 1, Газін В.П. – 1, Гайсенюк Я.С. – 1, Гарат Р.М. – 4, Герегова С.В. – 8, Гнатчук О.С. – 5, Городницька Л.В. – 1, **Гриценко І.А.** – 3, Грицьків Р. – 1, Гуггенбергер Г. – 1, Гужва О. – 1, Гуйванюк М.Р. – 9, Гумен Ю.Є. – 1, Гурак І.Ф. – 2, Гуржій О.І. – 1, Дацків І. – 1, Демочко В.К. – 12, Демчучен О. – 1, Дзісяк Я.І. – 1, Добржанський О.В. – 10, Добржанський С.О. – 3, Дробіна Л.М. – 1, Дутчак І.Г. – 3, Дутчак П.В. – 6, Єгршей О.І. – 1, Єсин П.М. – 1, Жалоба І.В. – 4, Жилюк С. – 1, Жуковський О.І. – 1, Жулканич Н. – 2, Завальнюк О.М. – 2, **Загайний М.В.** – 1, Задорожний В.Є. – 1, Зайцева З.І. – 2, Заполовський В.М. – 3, Зваричук Е.О. – 1, Зибачинський І.В. – 3, Зуляк І.С. – 3, Іванчук М.Г. – 1, Івашук В. – 1, Ільків О.М. – 1, Іпатов Р. – 1, Кабачинський М.І. – 2, Калашников А.В. – 1, Кармалюк С. – 1, Карпо В.Л. – 8, Качараба С.П. – 2, Кінд-Войтюк Н.В. – 2, Кобринська С.Б. – 1, Коваль М.В. – 1, Ковальський М.П. – 1, Козубовський О.Д. – 1, Комарницький С.І. – 1, Копилов С.А. – 2, Королько А.З. – 3, Костюк Л. – 1, Коцур А.П. – 10, Коцур В.П. – 4, Коцур Г.Г. – 2, Кочерган А.І. – 1, Круглашов А.М. – 1, Кузіна Б.С. – 2, Кузь А. – 2, Купчанко О. – 1, Кураєв О.О. – 1, Курило В.М. – 1, Куций І.П. – 1, Кучеров Г.Г. – 1, Кушнір М.П. – 1, Кушпетюк О.І. – 1, Лабур О.В. – 1, Лашкевич Л.М. – 2, Лильо І. – 1, Литвин С.Х. – 2, Ліщук Д.С. – 1, Логвина – 1, Лозовий В. – 1, Луцький Я.В. – 1, Любківська В.Є. – 1, Любець О. – 1, Майоров О.В. – 1, Макар В.Ю. – 1, Макар О.Ю. – 1, Макар Ю.І. – 6, Мандрик Я.І. – 3, Маниліч М.І. – 2, Маркова С.В. – 2, Марусик К.О. – 1, Марусик Т.В. – 8, Марчук В.В. – 1, Масан О.М. – 9, Матвішин Г.Я. – 1, Мафтин Л.В. – 1, Мельников Д.О. – 3, Мельничук Г.Л. – 5, Мизак Н.С. – 7, Милусь В.І. – 1, Мисько Ю.В. – 1, Михайлик А.О. – 3, Михайлина Л.П. – 2, Михайлина П.В. – 11, Місінкевич Л.М. – 3, Міхасса О. – 2, Міщук А.І. – 1, Мойсей А.А. – 2, Моцок В.І. – 2, Мудеревич В. – 1, Мусієнко І.В. – 3, Мустеца В.Л. – 1, Нагірний В.М. – 1, Нестеренко В.А. – 1, Никирса М.Д. – 1, Обрусна С.Ю. – 1, Огуй О.Д. – 10, Омельчук В.В. – 1, Орлевич І.В. – 1, Осип'ян О.Л. – 2, Офіцинський Р. – 2, Павленко М.І. – 1, Павлюк О.М. – 1, Палійчук І.А. – 1, Пальчевський Р.С. – 2, Панченко П.П. – 1, Патер І.Г. – 1, Петрів Р. – 1, Петров М.Б. – 3, Пивоваров С.В. – 1, Пиріг О.А. – 2, Піддубний І.А. – 6, Підлубний В.М. – 2, Плекан Ю.В. – 1, Погорєлова О.І. – 2, Попович М.М. – 2, Притуляк П.П. – 1, Прокопчук В.С. – 1, Проскурняк В. – 1, Рибак І.В. – 1, Рот Р. – 1, Ротар Н.Ю. – 2, Савчук Б.П. – 1, Сайко М.М. – 3, Сандуляк І.Г. – 4, Сапожник Г.В. – 1, Сацький П. – 1, Сідляр О. – 1, Сич О.М. – 1, Сідак В.С. – 1, Скоморовський В. – 1, Скорейко Г.М. – 9, Слепенюк Г.О. – 2, Сова А. – 1, Стародубець Г.М. – 1, Степанков В.С. – 1, Стрельчук Л.В. – 2, Стрельчук Н.В. – 2, Струк З. – 1, Студінський В.А. – 1, Сурмач О. – 1, Сузовцев О.А. – 4, Танашик Д.Д. – 3, Тарапон О.А. – 1, Телячий Ю.В. – 1, Тететуца В. – 2, Трембіцький А.М. – 2, Трофим'як Б. – 1, Трум О. – 1, Федина В. – 1, Федорук А.В. – 8, Федоряк Ю.І. – 1, Філіпчук О.М. – 3, Фостій І.П. – 9, Хаврук Я. – 1, Холодницький В.Ф. – 1, Храбатин Н. – 1, Хруслів Б.Г. – 1, Ципко С. – 1, Чайка Г.В. – 10, **Чеховський І.Г.** – 3, Чмихова В.І. – 1, Чучко М.К. – 2, Шандро О. – 1, Шарпатий В.Г. – 2, Шевчук Г. – 1, Шийчук А. – 1, Шкрібляк М. – 1, Шологон Л.І. – 2, Шпиталенко Г.А. – 1, Штанько Я.В. – 1, Щербак В.О. – 1, Юрійчук Є.П. – 4, Яворська І.Т. – 1, Язвінська О.М. – 1, Яневський Д.Б. – 1, Яремчик С.С. – 2, Яценюк Г.М. – 6, Яценюк Т.С. – 8, Яценюк Я. – 1.
- Отже, як мовиться, ніхто не забутий, можливо, кількість публікацій дещо більша, бо всім співавторам зараховано по одній чи й більше публікацій. Але загальне їх число названо на початку. Назвавши прізвища всіх наших авторів, вважаємо, що це й надалі заохочуватиме їх до плідної співпраці з нашим виданням на наступне десятиріччя.

В.М.БОТУШАНСЬКИЙ,
науковий і літературний редактор

УДК 94 (477,43) „14 - 16“

Микола Петров
(Кам'янець-Подільський)

КВАРТАЛИ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XV-XVIII СТ. В ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНІЙ СТРУКТУРІ МІСТА

В статті досліджуються особливості історико-топографічної еволюції кварталів та ринку польської громади XV-XVIII ст., містобудівні норми, з'ясовується локалізація міських ділянок та садиб, вивчаються архітектурні типи споруд їхньої забудови, соціальна топографія.

Ключові слова: історична топографія, квартали, міські ділянки, садиби, вулиці, оборонні укріплення, архітектурні типи житлових споруд.

„Націотопографія“ українських міст XV-XVIII ст. – одна із досить актуальних та майже не вивчених проблем у вітчизняній історіографії. Недослідженим залишається і Кам'янець-Подільський, в тому числі й квартали його польської громади. Історія останніх привертала увагу дослідників лише частково. У їх колі: О.Прусевич [42], Ю.Нельговський [25;26;27], М.Лукач[21;22], Ф.Кірик [17], М.Петров [30;32] та інші. Розкриття теми базується на значній джерельній базі: матеріали археолого-архітектурних досліджень, кам'янецькі магістратські і градські акти, описи міста 1700, 1734, 1768, 1789 рр., плани Кам'янця 1713, 1753, 1773 та 1793 рр., королівські привілеї, кам'янецька хроніка і т.д. Автор ставить за мету дослідити час виникнення Польського ринку, простежити його еволюцію під впливом західноєвропейських містобудівних норм, дослідити планувальну структуру кварталів польської громади, соціальну топографію, а також простежити становлення і еволюцію вулиць, садиб, їхню забудову, оборонні споруди тощо.

У 1430 р. Кам'янець-Подільський потрапив під владу Польського королівства, яке з перших днів свого панування запроваджує тут свій адміністративний устрій, правові та містобудівні норми. В 1432 р. Кам'янець підтверджується Магдебурзьке право [23, с.213], яке він отримав ще в 1374 р. В ті часи населення міста було поліетнічним: українці, вірмени, поляки, німці та представники інших народів, які мешкали в різних кварталах, судилися згідно зі своїми правовими нормами, організовували життя громад за існуючими національними традиціями і т.д. У наступні десятиліття населення

Кам'янця в національному відношенні стає більш згуртованим, окремо формує свої магістрати: руський (український), польський та вірменський, політичне, економічне, культурне та релігійне життя, квартали проживання і т.д. У 1452 р., як стверджує Ф.Кірик, крім загального міського (Руського. – М.П.) ринку (функціонував з XIV до початку 50-х рр. XV ст. для всіх етносів), з'являється й Польський ринок (Головний) [17, с.71]. Навколо нього, а також у західному та північно-західному напрямках формувалися й квартали мешканців польської громади (вулиці: Від замку понад скелею, Зарванська, Францисканська (Єзуїтська), Татарська, Зантуська та ін.). Окрім поляки, в межах Головного ринку у досліджуваний період скуповували садиби і вірмени, більша частина яких продовжувала мешкати в межах колишнього Руського, а з другої половини XVII ст. Вірменського ринку та на міському валу [17, с.71]. Кожна міська громада, окрім окремих кварталів у межах Старого міста, отримала й чималі передмістя.

Писемні джерела та дослідження науковців засвідчують, що поляки „вписали“ свій ринок у центральні ділянки Кам'янця, витіснивши звідтіля українців. Організуючи головні громадський (Польський ринок) та культовий (садиба храму св. Петра і Павла) центри для своєї громади, католицькі патріції виходили з позицій свого політичного становища у місті, світобачення та містобудівних норм на основі магдебургії, що проникали із Західної Європи в Україну. У зв'язку з цими факторами майдан-ринок польської громади у Кам'янці-Подільському набув просторової локації саме в центральній частині Старого міста, територія якого займала домінуюче географічне розташування в межах півострова по щодо ринків та кварталів української і вірменської громад, а також до навколишньої приміської території. Від підвищеного центру (там розташовувалася ратуша) рельєф півострова повільно понижується у двох напрямках: південно-східному і північно-західному, де локалізувалися відповідно квартали вірменської та української громад. Потім він у формі невисоких терас в названих місцях опускається майже до рівня берега р. Смолнич. Саме в тих місцях у XV ст. функціонували дерев'яні міські ворота, а у XVI ст. містобудівники звели оборонні кам'яні та гідротехнічні споруди – Руську і Польську брами.

В історико-краєзнавчій літературі початку XX ст., присвяченій Кам'янець-Подільському,

сформувалася думка, згідно з якою виникнення Польського ринку дослідники пов'язували з другою половиною XV – початком XVI ст., а зведення ратуші – з початком XVI ст., за правління Сигизмунда I Старого (1506-1548). Автором цієї концепції виступив О.Прусевич [42, с.21]. Досліджуючи містобудівні особливості Польського ринку в період пізнього середньовіччя та на початку нових часів, український архітектор Ю.Нельговський підтримав думку О.Прусевича щодо часу організації ринку. На основі писемних, графічних та картографічних джерел, а також натурних досліджень залишків підвалів будинків та їхніх архітектурних деталей у межах Польського ринку Ю.Нельговський довів, що „сторони площі-ринку і дільниці, які їх оточують, не мають геометричної форми. Все трохи зкошено, викривлено, пристосовано до планування кварталів, що прилягали до ринку. А це дозволяє стверджувати, що площа і сусідні з нею дільниці були вписані у вже сформовану планувальну структуру міста” [25, с.163]. Таке дещо символічне планування Польського майдану-ринку зафіксовано на гравюрі Кіпріана Томашевича, виготовленій протягом 1673-1679 рр., та на відносно об'єктивно відтворених планах міста XVIII ст. Археолого-архітектурні дослідження ратуші польської громади також дали підстави Ю.Нельговському дійти висновків, що готичний характер обрамлення вікон і дверей її найдавнішої частини (в першу чергу підземної) необхідно датувати другою половиною XV – першою половиною XVI ст. [26, с.162-163].

Дослідники середньовічних українських міст стверджують, що в організації і планувальних особливостях Польського ринку відобразилися містобудівні норми західноєвропейських міст XII-XIII ст., які спочатку запозичувалися польськими [24; 44], а дещо пізніше – у XIV-XV ст. – українськими містобудівниками [13, с.17-31; 18, с.31]. Порівнюючи планувальні норми майданів-ринків польських міст XIII-XV ст. та міст тієї ж держави, які виникали у XVI-XVII ст., польський історик архітектури В.Калиновський стверджує, що між ними існувала велика різниця. Зокрема, якщо для ринків польських міст, котрі виникали у XIII-XV ст., характерною ознакою виступала їхня забудова всередині майдану-ринку навколо ратуші по малому (торгові лавки, вага, ремісничі приміщення, житлові споруди тощо), а також по великому периметрах (переважно житлова і господарська забудова), то майдани-ринки міст XVI-XVII ст. залишалися всередині незабудованими. Останні могли мати у центрі лише ратушу. Для міст XVI-XVII ст. існувала й інша планувальна розв'язка. У них головні вулиці, що вели від міських воріт до ринку, направлялися не до його кутів, як в містах, зведених у XIII-XV ст., а на середину [16, с.167-168].

Для майдану-ринку польської громади Кам'яця-Подільського з часу його організації і до кінця

XVIII ст. характерними залишилися норми західноєвропейських міст, що виникали у XII-XV ст. Такої думки щодо цього дотримується й польський дослідник (архітектор) М. Лукач. Він стверджує, що при організації ринку польської громади Кам'яця використано „класичний” взірець розпланування міст, які зводилися в Польщі у роки правління короля Казимира Великого (1333-1370) [21, с.121]. Просторове розташування ринку на місцевості формувалося на основі такого формату, як краківський шнур, довжина якого рівнялася 45,5 м. Причому довжина кожного боку (перії) майдану по великому периметру рівнялася трьом шнурам. Кожна садиба в межах великого периметру і в глибину досягала одного шнура [22, с.124]. Разом з тим М.Лукач стверджує, що Польський ринок у Кам'яці в XV-XVIII ст. мав певну нерегулярність відносно нормативного квадрата, рівного трьом шнурам. Для нього характерною була видовженість східного і західного його боків, а південна перія мала деяке відхилення до південного сходу. Останній нюанс польський архітектор пов'язує з тим фактом, що трасування південного боку Польського ринку прив'язувалося до вже існуючої на той час вулиці (у XIX – на початку XX ст. називалася Ремісничою), котра обмежувала з півночі садиби домініканського монастиря і костелу св. Миколи [22, с.126] та подільських старост, а з півдня – південну перію ринку.

Запровадження в Кам'яці регулярних планувальних норм у формі Польського ринку не було випадковим явищем. До захоплення міста Польщею у його планувальній структурі переважала нерегулярна система, котра диктувалася рельєфом місцевості і містобудівними нормами Галицько-Волинської держави. Їх переймали й литовці, підпорядковуючи українські землі. Крім того, литовці запозичали і західноєвропейські містобудівні норми. Останні особливо швидко перейняли поляки і запроваджували в Кам'яці. У 1463 р. Кам'янець став королівським містом, тому в ньому передбачалося здійснити докорінну реконструкцію замку, а у планувальну структуру Старого міста запроваджувалися елементи регулярності у формі Польського ринку (норми регулярності були характерними й для Вірменського та Руського ринків).

Організуючи Польський ринок, містобудівники втілювали у його планувальну структуру саме ті західноєвропейські норми, які у XII-XIII ст. досить активно використовували будівничі міст Італії, Німеччини, Франції та інших держав [7, с.148]. Чим це було викликано? Перш за все тим, що в культуру України XV-XVI ст. проникали ідеї епохи Відродження, які мали значний вплив на мистецтво та здійснювали великий переворот у світогляді людини на суспільні і природні процеси. З'являлося прагнення до глибокого пізнання навколишнього світу до його осмислення, зростає

інтерес до античної культури, у якій вона знаходилася співзвучність своєму часу тощо. Людина виступала головною постаттю в мистецтві та містобудуванні, найдосконалішим критерієм усіх земних цінностей. Вона гармонійно була пов'язана з природою і залишалася у ній невід'ємною частинкою [46, с.62-63]. Відомі італійські теоретики Ренесансу Франческо ді Джорджо Мартіні (1439-1501) і П'єтро Катанео подавали контури ідеального міста і його складових частин як похідних від людської фігури. Зокрема, в план ідеального міста Мартіні вписувалася велика людська фігура, на голові якої розміщувалася цитадель. Внизу – міські ворота, в центрі – кругла площа, на яку виходить храм, а по кутах – міські стіни. В п'ятикутну цитадель ідеального міста П.Катанео вписувалася людина з розпростертими в різні боки руками і ногами [46, с.133]. Аналогічний антропоморфізм був характерним і для творів відомих архітекторів середньовіччя Альберті, Палладіо та Мікельанджело, художника Леонардо да Вінчі та інших діячів, які до людського тіла як еталону найдосконалішої гармонії і краси уподібнювали цілі архітектурні споруди та їхні пропорції [46, с.133]. У сфері містобудування гармонійність виражалася в перевазі регулярної планувальної системи над мальовничою, котра символізувала раціоналізм, упорядкованість, практичність, центричність композиції, взаємозв'язок цілого з окремими частинами тощо. Оскільки Кам'янець був містом королівським, то найбільш передові тогочасні містобудівні західноєвропейські норми не залишалися поза увагою його містобудівників.

У планувальній структурі Польського ринку з певною трансформацією відтворювалася ідеалізована модель військового римського міста-табору. Якщо основу або центр військового головнокомандувача римського табору (прямокутної форми) становив форум (головна площа), преторій (намети військового головнокомандувача), квесторій (казначейські і адміністративно-господарські намети) та інші споруди, то в європейських і українських містах, у тому числі і в Кам'янці-Подільському – майдан з ратушею, вагою, торговими рядами, лавками, крамницями, ремісничими майстернями, складами для різних товарів тощо. Якщо по периметру римського табору розміщувалися намети для воїнів та зброї і місця для кінноти, то в містах – садиби міщан, культові споруди, адміністративні приміщення і т.п. На превеликий жаль, ці явища не зуміла простежити О.Плaменицька і намагається без знань археолого-архітектурних досліджень та без залучення писемних джерел, ігноруючи й містобудівні норми, говорити про „існування” у межах середньовічного майдану Польський ринок римського табору в II-III ст. н.е., який начебто у процесі розвитку міста (фактично не існуючого) виступив основою для формування майдану-ринку української громади Кам'янець XII-

XIII ст. (тобто через одну тисячу років), а ще дещо пізніше - більше ніж через 100 років, тобто у XIV ст., на їх основі немовби виник майдан-ринок руської громади Кам'янець литовських часів [38, с.53,57,58,59]. Такий помилковий підхід авторки „псевдоідеї дако-римського Кам'янець” до часу виникнення Польського ринку привернув увагу і М. Лукача. Він зауважує, що у „випадку виникнення Польського ринку треба виключити тезу про існування „castrum romanum” як канви просторового розпланування міста. Воно саме є доказом проникнення римських впливів, а приклад Польського ринку (і навколишньої забудови) в Кам'янці-Подільському є підтвердженням існування західноєвропейських впливів на матеріальну культуру сходу” [21, с.127].

Науковцями історичного факультету Кам'янець-Подільського університету, історико-архітектурного заповідника та історичного музею-заповідника більше вже як три десятки років проводяться археологічні дослідження та спостереження за земляними роботами у межах Польського ринку і всього Старого міста та його околиць. Однак залишків культурних нашарувань міського життя римського легіону не виявлено. В міських околицях знайдено лише декілька монет та фрагменти черняхівської кераміки. Цей факт засвідчує про те, що околиці міста були заселені нашими предками на початку першого тисячоліття н.е., активно контактували з своїми сусідами в економічному і культурному відношеннях. З приводу взаємозв'язків жителів Середнього Подністров'я з населенням провінцій Римської імперії в перші століття нашої ери Ю.Сіцінський написав навіть спеціальну працю „Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави”, у якій дійшов висновків, що „в Кам'янці і його околиці не знайдено ніяких монументальних слідів стародавнього поселення, давність якого би сягала II ст. Не знайдено тут ніяких таких окупів, побудовань, похоронів і таке інше. Знахідки же монет і інших речей часів римських в Кам'янці чи в його околицях нічого не кажуть” [49, с.63]. Цієї думки дотримуються і сучасні українські та польські археологи.

Звертаючись до історико-топографічної еволюції Польського ринку протягом XV-XVIII ст., зауважимо, що головною архітектурною домінантою у формуванні його ансамблю виступала ратуша, що розташовувалася у південно-західному кутку середринкового кварталу. Дослідники західноєвропейського містобудування стверджують, що прийоми розміщення ратуш посередині ринків заходилися в Німеччині у XII-XIII ст., а в Польщі – у XIV-XV ст. [6, с.126]. З Польщі ці норми переходили до міст України. Ратуша символізувала собою центр цивільного і громадського життя міста, осередок самоуправління громади [47, с.175]. У нашому випадку – упродовж XV-XVII ст. –

польської, а у XVIII ст. – українсько-польської, де засідали війти, лавники, бурмістри, радці, члени ради сорока мужів та ін. Ратуша польської громади, за Ф.Кіриком, в одній з кам'янецьких магістратських книг згадується у 1482 р. Саме з 1482 по 1525 рр. „*pracował w pomieszczeniach ratusza Jan postrzygacz, po którym pozostala wdowa Krystyna*” [17, с.71]. В магістратських книгах ратуша ще неодноразово зафіксовувалася й в інші роки. Зокрема, в 1524 р. зем'янин Найтарт в магістратській книзі записав, що за 90 волів винен пану Миколі Іскрицькому 90 злотих. З них він зобов'язувався половину суми сплатити грошима, а іншу половину – відшкодувати полотном. На час закінчення терміну повернення боргу в Найтарта грошей не виявилось, тому він в ратуші у письмовій формі здійснив заклад пану Іскрицькому свого будинку на заборговану суму [8, с.16].

У 1537 р. бурмістр та райці польської громади приймали в ратуші „*miasta królewskiego Kamiępsa*” цехмістрів і майстрів руських та польських з кушнірського цеху для вирішення їхньої подальшої долі [8, с.85]. В 1563 р. біла ратуші вірменським дяконом Киркором тричі було побито міського стража Івана, який звертався за допомогою і справедливим вирішенням непорозуміння до вірменського суду [12, с.243]. З часу зведення ратуші її підземелля виступали як в'язниці. Підтвердження цьому слугують записи у магістратських книгах міста. Зокрема, 26 січня 1574 р. ув'язнений у в'язниці ратуші Войтко виступив із заявою, в якій стверджував, що Сакула, син Хачко, не брав участі у бійці, яку організували в місті три кам'янецькі вірмени у кварталах польської громади. І це не випадково, адже справа польським війтом зводилася до того, щоб ув'язнити до ратуші і Сакула [4, с.200-201]. Приміщення в'язниці під польською ратушою згадуються й 1 лютого 1574 р. Саме тоді війт польської громади Станіслав Длугош і її лавники порушили кримінальну справу проти Хачка, внука Шимка, щоб відправити його до в'язниці польської ратуші [4, с.387].

Протягом XVII-XVIII ст. ратуша польської громади в писемних джерелах згадується десятки разів, адже саме від результатів діяльності її урядів вирішувалися багатогранні аспекти життя не лише окремої громади, а й міста загалом. Варто зауважити, що назва «українсько-польський магістрат» почала вживатися у магістратських книгах з 1703 р., коли український та польський магістрати вдруге (перша спроба відбулася у 1670 р.) були об'єднані в один [1, с.552]. У XVIII ст. в підземеллях ратуші продовжувала знаходитися міська в'язниця. Сесія українсько-польської громади Кам'яця-Подільського 1753 р. нагадувала раді магістрату, що існує декрет, згідно з яким до в'язниці під ратушею недоречно відправляти кам'янецьких міщан та домовласників. Таке покарання доцільно застосовувати лише до особливо небезпечних гультяїв та їм подібних осіб [15, с.374-379].

Перед ратушею із західного боку у XVI – в першій половині XVIII ст. знаходився „стовп ганьби”, а з південно-західного – міський колодязь, зведений на початку XVIII ст. як данина середньовічним традиціям (він зберігся до наших днів). Біля „стовпа ганьби” неодноразово проводилися покарання „неблагонадійних людей” для польських властей. Писемні джерела засвідчують, що біля „стовпа ганьби” у 1734 та 1747 рр. було покарано ватажків національно-визвольного руху на Поділлі Івана Клобуцького (тавровано) [5, с.89] і Клеофаса (страчено). Зазнали тут покарань й одноподумці Клеофаса. Згідно з декретом військового суду вони були „віддані для публічного покарання і так були страчені: трьох стято (відрубано голови. – М.П.), двох, щоб запобігти подібним вчинкам, четвертовано після смерті, а ще двох, менш винних, за вимогами різних інстанцій було помилувано на площі. Їм призначалися дещо легші покарання при тутешній фортеці” [39, с.19-20]. Дійства щодо покарання звинувачених до смерті виконував кат. Архівні джерела засвідчують, що він мав свою дільницю для поховання страчених людей, яка знаходилася на цвинтарі кафедрального католицького храму св. Петра і Павла з північного боку [45, с.200-201]. Кат мешкав по вул. Татарській, а катівня розташовувалася по вул. Зантуській [39, с.564-566].

Опис Кам'яця-Подільського 1700 р. засвідчує, що розпланування і забудова Польського ринку існувала як по малому, так і по великому периметрах. Перший із них знаходився навколо ратуші і на ті часи у його межах зафіксовано 18 садиб-ділянок, де локалізувалася міська вага, 24 крамниці, житлові будинки міських патриціїв [39, с.565] тощо. Серед відомих тогочасних міщан у межах малого периметра ринку зафіксовані садиби Божинського, Козловського, Мельника, Котляра, Ткача, Павловича і т.д. Великий периметр Польського ринку формувало 54 садиби, в яких мешкали відносно найбагатші патриції: боднар Войцех Нурзіньський, кравець Габрієл Рикловський, маляр Войцех Твардовський, різник Павло, стельмах Войцех і т.д. Названий документ дає підстави вивчати досить детальну соціальну топографію Польського ринку по малому та великому периметрах. Щодо останнього, то у південній (першій) його перії мешкали: писар „вірменської нації” Бекешовський (кам'яниця), радник Тобіаш Буша (два склепики), радник Папушка (кам'яниця), війт і радник Адам Святкович (дім і кам'яниця), райця Мартин Ольбрихтович (кам'яниця), вірмени-пані Пілавські (кам'яниця), ксьондз Кшевецький (домоволодіння), циркульник Каспер (домоволодіння), циркульник пан Людовік Каменський (дім), війт Томаш Воеводка (дві кам'яниці) [39, с.564-569] і т.д.

Другу перію „від отців францисканів до парафіяльного костелу” формували садиби пана Станіслава Сабатина, Миколая Барташевича, сукнаря

Тобіаші Буші, панів Лянцкоронського та Малиновського, пана Жевуського та інших. На основі опису мажна відновити й архітектурні типи житлових споруд у двох названих періях. Зокрема, „дім його милості пана Адама Святовича, війта і радника кам'янецького має в собі верхній і нижній муровані склепи. Кімната у тилі, де мешкає сам війт. Перед підсінням дві крамнички”. Другу садибу поруч формувала кам'яничка, котра мала „два склепи муровані, вікном на ринок від вулиці до отців домініканів. Від вулиці склепів нижніх два і розібраний мур, тил порожній”. Більш заможною була кам'яниця Марціна Ольбрихтовича. „В ній склеп кам'яний верхній, склепик біля склепу. Внизу склеп нижній, інакше пивниця, нагорі кімната з кімнаткою, тил порожній”. Домоволодіння міщанина Каспера формував „спереду склеп верхній замуруваний, а також склеп нижній. Кімната посередині, у тилі дерев'яна кімнатка”. Ріг південної перії замикала кам'яниця міщанина Францішка Павліча та дім Людовика Каменського. Щодо кам'яниці Ф.Павліча, то вона складалася з двох верхніх склепів, двох нижніх, кімнати і кімнатки посередині. Крім того, „навпроти на підсінні” було „дві кімнатки вальковані. У тилі одна кімната валькована, невелика стайня і двір”. Дім Каменського складався зі „склепу нижнього та кімнати з кімнаткою посередині” [29, с.559-560].

Досить багатою виступала наприкінці XVII ст. садиба Томаша Воєводки. Головною спорудою в ній виступала кам'яниця. В ній „знаходиться два склепиків нагорі. На першому поверсі склепиків три, кімнатка валькована і нари. Внизу склепів два і льох бічний мурований. У тилі цієї ж кам'яниці будинок порожній, з хмизу плетений, під котрим склеп завалений. Біля цієї ж кам'яниці будинок убогий, в якому знаходяться дві кімнатки, комора, підвал внизу темний, у затиллі городик під овочі” [29, с.559].

Своєрідну забудову мали й садиби Габрієля Рикловського та пана Жевуського у другій (західній) перії ринку. Основу в забудові садиби Рикловського становив дім, в „якому всередині знаходиться одна кімната, спереду валькована комірчина, внизу склеп один мурований”. У „тилі халупка, в котрій порожня одна кімнатка”. Кам'яниця Жевуського мала „три верхні склепи і два нижні. У тилі – домоволодіння, в якому знаходиться кімнатка з кімнаткою. Біля цієї ж кам'яниці і до неї належить порожня кімната його милості пана Жевуського” [29, с.560]. У західній перії на 1700 р. зберігся і заїжджий турецький двір (хан), який було збудовано на трьох ділянках. Правда, лава і рада польського магістрату розпорядилася ним таким чином, що одна застина двору перейшла у власність пана Лянцкоронського, інша – до Малиновського і третя – до пана Конашевського. “В тому ж хані внизу знаходяться довкола двадцять порожніх кімнаток” [29, с.560].

Багатогранною слугує інформація в описі 1700 р. і про соціальну топографію та забудову третьої і четвертої перій Польського ринку. В їхніх межах опис подає садиби Кіпріана Томашевича (райця), Юзефа Пшиболковича (райця), ксьондза Лешинського, Блажея Скупневича (радник), Станіслава Сенецького (міський писар), Шимона Злотника (радник), Габрієля Нездановського (цирульник). Станіслава Радолінського (міський регент), Стефана Кузімовича (купець), пана Гонтки (різник), Яна Вроновського (радник), Григорія Грицини (кушнір), Яна Ключовича (райця), Войцеха Ключовича (лавник) і т.д. Говорячи, зокрема, про кам'яницю пана Рибського, зауважимо, що у 1700 р. вона вже належала ксьондзу Лешинському і складалася з „кімнати мурованої з піччю, вікнами на тил. Кімнатка є й у тилі будівлі, склепи два муровані: один верхній, а другий – нижній. Склепінчасті стіни з підсінням, яке також склепінчасте”. Цікавою була в архітектурному відношенні кам'яничка Блажея Скупневича, під якою зафіксовано „два нижні склепи, тил порожній, оточений муром з одного боку вулиці” (Троїцької. – М.П.). Дім Івана Боднаря „має в собі дві кімнати, склеп нижній мурований”. Кам'яничка Шимона Злотника виявилася дещо багатшою. Вона мала „муровану кімнату з кімнаткою, вікнами на тил, спереду також мурований. Також є склеп мурований нижній, підвали два муровані нижні, тил спустошений”. Зауважимо, що у двох останніх житлових спорудах в описі 1700 р. підсінь не зафіксовано. Їх не виявлено і в документах 1734, 1739 та 1789 рр. Щодо останнього із вказаних джерел, то вони названі кам'яничками і, відповідно, належали Томашу Богдановичу та Лукашевічківій [13. – Арк.111]. У зв'язку з цим дивним постає той факт, що під час реставрації Є.Пламеницькою залишків підвалів і фундаментів названих будинків та їхніх фасадів на Польському ринку 4а, здійснено часткову фальсифікацію фасаду кам'яниці і безпідставно було організовано підсіння.

На основі опису 1700 р. можна відновити забудову і східної перії Польського ринку, яка була представлена кам'яницями і домами. Так, звертаючи увагу на кам'яницю Станіслава Радолінського, зауважимо, що в ній „є одна кімната спереду, у тилі друга дерев'яна порожня, з затиллям порожнім, підвалів два мурованих”. Дім Яна Ключовича зафіксований дев'ятим у четвертій перії, рахуючи від вул. Зарванської. Дім мав „кімнату тильну муровану, склеп нижній мурований один, в тилі возовня, кімнатка спереду, вікнами на ринок” [29, с.563]. Одинадцятю в шерензі східної перії виступала кам'яниця Войцеха Ключовича. Вона формувалася з „кімнати тильної мурованої з вікнами на тил. Спереду два верхні склепи і чотири нижні, на тилі стайня спустошена”. Замикала четверту перію на південному сході кам'яниця Яна Місевича. Вона „містить склеп верхній з алькіром,

вікнами на ринок, а навпроти ще два склепи, пивниця одна мурована нижня, з якої льох земляний, кімнаток прибудованих числом дев'ять, тил оточений муром" [29, с.563-564] і тягнувся аж до вул. Довгої.

Писемні джерела дають підстави говорити про те, що в реальності Польський ринок мав певну нерегулярність. Східна і західна його перії були дещо коротшими [49, с.121], аніж північна і південна. Згідно з названим описом східний і західний боки великого периметра ринку містили 14 і 13, а північний та південний – по 15 садиб [49, с.557-564]. Ширина більшості із них становила від 9,3 до 11,6 ліктів (лікоть рівнявся 68,7 см), а довжина – від 50 до 58 м. Порівнюючи ширину кам'янецьких садиб у межах Польського ринку з шириною садиб на майдані Ринок у Львові, Кракові та в інших містах, Ю.Нельговський стверджує, що вона одна і та ж. У той же час вона відрізняється від ширини садиб у тих містах (Тернопіль), які започатковані у XVI ст. [27, с.93]. Крім того, ділянки під садиби у Кам'янці-Подільському довші, ніж у Львові (43 м) і Тернополі (близько 30 м). Цей факт дає підстави вважати, що розмітку Польського майдану-ринку на окремі ділянки під садиби у Кам'янці-Подільському було проведено у XV ст. згідно з західноєвропейськими містобудівними нормами XII-XV ст. [27, с.93-94].

На основі писемних джерел з'ясовуємо, що еволюція соціальної топографії Польського ринку сягає у XV ст. і підпорядковувалася відповідним містобудівним нормам та міській соціальній історико-топографічній ієрархії. Відомо, що ще у 1514 р. багатий киянин Григор збудував на окремому „плацу” в межах названого ринку солодовню, а ділянку землі для цього виробництва подарував йому король [17, с.83]. У 1525 р. будинок на Польському ринку закупив шляхтич Ян Ганцель за 36 кіп подільських грошей. Люстрація Кам'янецького староства 1535 р. засвідчує, що в межах Польського ринку, навколо ратуші, функціонувало 10 різницьких яток, дві з яких належали Якубу Хотинському, по одній - майстрам Вавринці, Марціну, Францішеку і Феліксу. Окремо крамничками володіли Марцін, Станіслав та Ян Хотинський, а також один із кам'янецьких католицьких кляшторів (монастирів). Вони щорічно сплачували податок від кожної крамниці по 4 злотих [17, с.83]. Різники представляли собою заможних і впливових осіб. Зокрема, різник Вавринець займав у той час посаду райці, різник Фелікс в 20-30-і рр. XVI ст. неодноразово обирався лавником, Якуб Альпонка служив підвойським, Ян і Міхал перебували на посадах цехмістрів різницького цеху [17, с.83] і т.д.

У 1536 р. кам'яничанин польської юрисдикції Васко свій будинок на Польському ринку продав Станіславу з Галича за 50 гривень. В 1540 р. дім Яна Хочинського, кам'янецького лавника, знахо-

дився також на Польському ринку. В межах останнього у 1544 р. мешкав і райця Фелікс, будинок якого було оцінено „у 50 гривень польської монети, 15 ліктів цвіковського і 15 ліктів вроцлавського сукна”. Крім великих будиноків, на ринку знаходилися і невеликі житлові споруди, одна з яких у 1545 р. належала купчиси Ганні і була оцінена в 7 кіп подільських грошей [17, с.76]. В межах ринку садибами володіли відомі магнати Микола Потоцький та Станіслав Яцімірський. У 1560 р. свої будівлі вони здавали в оренду цехмістрові кравецького цеху Пришлуському. Будинки знаходилися навпроти ратуші, поряд з садибою міського гарматника Станіслава [8, с.16]. В межах ринку локалізувалися садиби польських шляхтичів Петра Кеби, Єржі Залеського, Станіслава Задка, Станіслава Івлодовського, Яна Котульського та ін.

Між малим і великим периметрами Польського майдану-ринку знаходилася ще й чимала незабудована територія, що виступала місцем для проведення торгів та ярмарків, для розташування складів з різними товарами, а також слугувала громадським центром для вирішення різних міських проблем. Тут виголошувалися королівські укази, рішення Подільського сеймика, судові вирoki, обговорювалися питання військового характеру тощо. Згідно з середньовічними традиціями на майдані перед ратушею і по кутах малого периметра проводилося й розпізнавання людей, що помирили в місті з відомих та невідомих причин, а іноді і без свідків [1, с.371].

Розташування забудови XV-XVI ст. у східній частині Ринку польської громади виявлено автором статті у 1979 р. під час дослідження траншеї, викопаної для прокладання труб під газ. У ній було відкрито потужний культурний пласт (0,25-0,75 м) XV-XVI ст., який тягнувся у північному напрямку від початку будинку №12 і аж до вул. Зарванської, на відстані 8 м західніше від тротуару. У культурних нашаруваннях вдалося простежити залишки лише 6 житлових об'єктів, оскільки решта виявилася досить горілими і зруйнованими. Датуються пласт численним археологічним матеріалом (переважно гончарна кераміка, кахлі, підсвічники, монети і т.д.). Відкриття такого потужного культурного шару XV-XVI ст. у східній частині Польського ринку дає підстави стверджувати, що на ті часи межа його східної перії знаходилася дещо західніше від лінії житлової забудови XVII-XVIII ст. Крім того, житлова забудова XV-XVI ст. була дерев'яною. Вважаємо, що горілий пласт – це результат великих пожеж, які мали місце в Кам'янці у 1603 та 1616 рр. [11, с.67]. Після пожеж місто швидко відновлювали, а в його забудові, в тому числі й у межах Польського ринку, будівельники розпочали активно зводити житлові, переважно на кам'яній основі, або повністю кам'яні житлові і господарські споруди. Не виключено, що саме в той час червона лінія забудови у східній перії рин-

ку була перенесена дещо східніше. Тоді цілком правомірні щодо цього висновки Ю.Нельговського про те, що у залишках архітектурних деталей кам'яних підвалів на Польському ринку відображені норми епохи Ренесансу кінця XVI-XVII ст. [27, с.93], а не XIII -XV ст., як це намагаються без належних мотивованих наукових аргументів „доводити” Ольга та Євгена Пламеницькі [34, с.266-268]. Фантастичною виступає і реконструкція житлової забудови північної перії Польського ринку, запропонована О.Пламеницькою [36, с.261]. Дослідниця безпідставно „запроваджує” в архітектурну біографію Кам'яця XV-XVI ст. типи житлових кам'яних споруд прибалтійських народів.

Протягом XVIII ст. планування і забудова українсько-польського майдану-ринку частково змінювалася. Люстрація міста 1734 та „Розподіл квартир” 1739 рр. засвідчують, що у межах малого периметра ринку розміщувалося вже 30 садіб [14. – Арк. 1,2]. План Кам'яця 1773 р. подає їх 32 [14. – Арк.1,2], а опис міста 1789 р. зафіксував 22 садоби [13. – Арк.111, зв.112]. Документи 1734, 1739 та 1789 рр. дають можливість говорити й про характер забудови та видові ознаки цих садіб. Йдучи за описом 1789 р., зауважимо, що садоби були представлені 15 домами, 15 кам'яницями, 1 кам'яничкою, 1 двориком та 1 домиком [13. – Арк.111, зв.112]. Протягом XVIII ст. змінюється кількість садіб і у межах великого периметра ринку. На 1734, 1739, 1773 і 1789 рр. їхня кількість відповідно становила 47, 56, 45 та 47 [20, с.216-217; 41. – Арк.1; 13. – Арк.113, 113 зв., 114, 114 зв., 115; 14. – Арк.4,5]. У другій половині XVIII ст. (1756 р.) на місці трьох садіб у північно-західному куті ринку в стилі бароко було зведено будівлю католицької семінарії (зараз приміщення друкарні), а поряд – Триумфальну арку (1781 р.), через яку можна було потрапити на територію кафедрального католицького храму св. Петра і Павла.

Своєрідною у XVIII ст. виступала і соціальна топографія садіб в межах ринку. Якщо говорити про середринковий квартал (малий периметр) 1734 р., то в його межах можна відтворити таку картину: із 30 садіб 3 кам'яниці належали міщанам та 1 духовенству. 20-ма домами володіли 11 міщан та 1 представник духовенства. 2 дворики належало шляхті, а 12 склепиків і склепів – міщанам [20, с.216-217]. У цих садибах мешкали міщани Городський, Гідимін, Гослік, Войцех Шабкевич, Яцетій Бродзянський, Дмитро Стахурський, Григорій Чайковський та ін. Відомо, що Войцех Шабкевич і Дмитро Стахурський входили до ради сорока мужів міста [2.- Арк.354]. Із 47 садіб у межах великого периметра ринку 1734 р. виявляємо 16 кам'яниць міщан, 8 кам'яниць шляхти та 2 кам'яниці духовенства; 15 домів міщан, 3 – шляхти і 2 – духовенства; 2 дворики шляхти та 1 резиденція [20, с.219-227]. Переважна більшість садіб ринкової забудови належала заможним представникам патриціату. Серед

них: Ян Баранович – райця українсько-польського магістрату. Його садоба знаходилася у північній перії (бік) ринку. Стефан Бакалович (війт) мешкав у східній перії ринку. В межах ринку зосереджувалися садоби лавника Йозефа Вільчко, радців Яна Опученик, Павла Шейна, Григорія Яроцького та ін. Окремі садоби у межах ринку належали і католицькій церкві. Так, у західній перії ринку знаходилася резиденція вікаріїв кафедрального католицького храму, у північній – зосереджувався дім кармелітів, східна перія містила кам'яницю домініканок та кармелітський дім і південна перія – кам'яницю капітули. Парадоксальним залишається той факт, що у межах ринку на 1734 р. знаходимо лише 3 садоби українських кам'ячан. Серед них дома Андрія Грушки, Богдана Різника і кам'яниця вдови Петра [20, с.243-244].

Таку ж ситуацію спостерігаємо у соціальній топографії українсько-польського майдану-ринку і у 1789 р. Із 22-х садіб середринкового кварталу числилося 4 кам'яниці, 15 домів, 1 домок, 1 дворик та 1 склепик. 47 садіб у межах великого периметра ринку на 1789 р. представлені: 17-ма кам'яницями, 27-ма домами, 1 кам'яничкою, 1 двориком та 1 склепиком [13. – Арк. 117-118]. У кам'яницях мешкали Габріель Бакалович, Томаш Богданович, міщанин Чайковський, Ян Шагін, Йозеф Вірницький, Ігнатій Декарпалевич, Шадбей та ін. Актові документи українсько-польського магістрату XVIII ст. засвідчують, що названі особи у соціально-ієрархічній структурі міста займали посади: Ян Шагін – віце-сенйор магістрату, радця, Габріель Бакалович – радця, Шадбей – радця і купець, Томаш Богданович – радця вірменського магістрату і т.д.

З XV ст. північно-західний кут Польського ринку замикали площа та цвинтар костелу св. Петра і Павла. Доречно зауважити, що розташування собору з його дільницею диктувалося відповідними містобудівними прийомами, що сформувалися також в містах Європи у XII-XIII ст., а у Кам'яці-Подільському утвердилися в XV ст. і збереглися до кінця XVIII ст. [32, с.80-87]. В історико-архітектурному нарисі про Кам'янець-Подільський за 1968 р. [37, с.94] висувається припущення, що Петропавлівський костел був зведений на місці колишнього давньоруського храму. Звичайно, це лише припущення, тому що жодних писемних чи археологічних свідчень про наявність у цьому місці православного храму XII-XIV ст. не виявлено. Вважаємо, що храму там і не було, тому що кафедральний костел разом з ринком зводився за містобудівними нормами західноєвропейських міст, які докорінно відрізнялися від планувальних норм міст Галицько-Волинської держави XII-XIII ст. До помилкових висновків щодо часу започаткування храму дійшли і автори брошури „Кафедральний костел св. апостолів Петра і Павла” [43, с.19]. Вони намагаються задати час появи цього хра-

му і проводять думку, що начебто вже у XIV ст. він існував і був кафедральним, не підтверджуючи свою думку документально.

Писемні джерела засвідчують, що костел св.Петра і Павла зведено у XV ст. одночасно із Польським ринком. Найдавніші писемні відомості про храм польський історик О.Яблоновський відніс до 1450 р. [50, с.304]. У другій половині XV ст., як стверджує О.Прусевич, він стає кам'яним. Разом із храмом формувалася і його цвинтар. Дослідники середньовічних міст стверджують, що одночасне виникнення майдану-ринку польської громади та храму св. Петра і Павла у середині XV ст. – явище не випадкове і запозичене у містах Західної Європи. Найбільш вдалим проявом формування і функціонування у місті двох площ (ринкової та соборної) виступають Монпазьє у Франції, Болонья в Італії, Краків у Польщі [7, с.148]; Львів [50, с.25] в Україні і т.д. Собор та його площа з цвинтарем символізували центр релігійного життя католицького населення міста.

Вивчаючи специфіку взаємного розташування ринкової та соборної площ у західних і центральних - європейських містах, російський історик містобудування А.Бунін простежив для них три характерних прийоми. Перший з них зводився до того, що соборна та ринкова площі розмішувалися роздільно, на значній відстані одна від одної у межах міста. Другий проявлявся у тому, що ринкова і соборна площі виникали на загальній території і формувалися навколо ратуші та собору, розділяючись між собою лише одним рядом забудованих садиб або торгових приміщень. Суть третього з них полягала у тому, що соборна і ринкова площі змикалися між собою в одному загальному куті [7, с.148-152]. У Кам'янці Польський ринок із садибою собору дотикався у північно-західному куті. Розташування соборної і ринкової площ у центральній частині міста саме таким чином формували неповторний ансамбль, у якому вдало поєднувалися архітектурні форми ратуші з навколишньою забудовою та католицького храму св. Петра і Павла з великою садибою, цвинтарем, дзвіницею і відповідними службами.

Планувальна структура та соціальна топографія Польського ринку безпосереднім чином впливала на особливості формування та планувальну структуру вуличної мережі міста і, в першу чергу, кварталів польської громади. Та це і не випадково, адже саме від Польського ринку у південному й північному напрямках тягнулися вулиці до Руського і Вірменського ринків, а також до міських воріт (Руських і Польських) та до замку. Так, до останнього з Польського ринку можна було потрапити вулицями Вознесенською і Замковою. До Руського ринку і Польських воріт від Польського ринку, через квартали мешканців польської громади у північному напрямі тягнулися вулиці Татарська, Зарванська і Троїцька. Трасування та пла-

нування вулиць і їхня забудова в кварталах польської громади диктувалися не лише містобудівними нормами, а і рельєфом місцевості.

Говорячи про квартал, який знаходився в межах вулиць Троїцької, Татарської, Зантуської та південної перії Польського ринку, зауважимо, що головною архітектурною домікантою в ньому з кінця XVI ст. виступав костел св. Лазаря зі школою та шпиталем. Своїм фасадом він виходив на вул. Троїцьку. З її боку на кінець XVII ст. в межах вказаного кварталу локалізувалося 11 садиб, в числі яких зафіксовано домоволодіння гайдука Біндуса, Павла Боднаря, пані Оленецької, міщан Микити та Потуровича, пана Ходиковського, ксьондза Кочевича, пана Федора Славніча, пана Секжешовського, хорунжого пана Гумецького та міщанина Миколи Бондаря. В той же час п'ять садиб прив'язувалося до вул. Зантуської і десять – виходило на вул. Татарську [29, с.321-330]. Щодо вул. Зантуської, то її формували садиби кам'янецького гарматника Гане, циркульника Бальцера, Климента Гайдука, пана Сандурського та катівні [29, с.323-324]. Важливо підкреслити, що вул. Татарська, окрім міщан - бюргерів, була досить облюбована багатотою подільською шляхтою ще з кінця XV-початку XVI ст. Так, у 1525 р. на цій вулиці мешкав Шимко Українець, в 1536 р. тут закупили будинки шляхтич Лукаш Угорець та Мітко з Грудка-Бедрихова за 30 кіп подільських грошей [17, с.74,76], у 1571 р. тут мали будинки шляхтичі Хоцимівські, Калиновські і Синявські. Тогочасна книга Кам'янецького земського суду засвідчує, що садибу у Синявських на початку 70-х рр.XVI ст. купив магнат Потоцький. У 1582 р. на вказаній вулиці осіло й декілька селян-втікачів з Кочубинця [9, с.70,102]. На кінець XVII ст. в числі десяти власників садиб на вул. Татарській у названому кварталі опис 1700 р. зафіксував прізвища міщан Сандурського, Гродецького, Пацьорника, Соїнської, Прушкевича, Горецького, київського воєводи та інших жителів.

Чимало садиб в описі Кам'янця 1700 р. на вул. Татарській зафіксовано і ліворуч, якщо направитися нею від Польського ринку до башти Стефана Баторія (Кушнірської). Їх числилося 22. Власниками тих садиб виступали міщани: Улінський, Жук, Менчинський (у 1700 р. кам'янецький писар), Блажей, Дрозденко, Валентій (муляр), подільський підкоморій Богуш, швець Тягло, Дмитро Кепко, пан Сенчковський, кам'янецький органіст Конарський, пан Гурка, хорунжий Гайдуцький, Матіаш Оленнік, кармелітки, Івасько Дунайовець, кам'янецький кат Шварц [33, с.322-324] та інші. Вивчення архітектурних типів житлової забудови по вул. Татарській наприкінці XVII ст. дає підстави стверджувати, що вона була і кам'яною, і дерев'яною. Зокрема, говорячи про садибу пана Жука, зауважимо, що вона йменувалася „двориком”. Володіння Дрозденка, окрім земельної ділянки,

мали й „склеп мурований”, Богушу належала кам'яниця, Конарський – володів домом, Гурка – двориком. Івасько Дунайовець – домом будованим і т.д. Підкреслимо, що на вул. Татарській у той час багато садиб перебувало ще у зруйнованому стані.

На XVIII ст. забудова вулиці змінилася на краще. Тут зросла кількість кам'яниць, кам'яно-дерев'яних і нових дерев'яних будинків, було зведено кармелітський костел з монастирем тощо. Щодо останнього, то він з'явився на місці садиби подільського підкоморія Марціна Богуша, яку він йому (костелу) подарував. Локалізація садиби за описом 1700 р. зафіксована якраз навпроти садиби пана Сандурського, через вул. Татарську [33, с.223]. На заміну попередньої ділянки, що належала до 1672 р. кармелітам і їхньому монастирю, Марцин Контський, краківський і подільський восвода, у 1703 р. виділив їм ще дві садиби, котрі знаходилися з південного і північного боків садиби Богуша [10, с.192]. Вони відповідно належали муляру Валентію та шевцю Тяглу. На площі трьох садиб кармеліти збудували спочатку дерев'яний монастир і костел, які до середини XVIII ст. стали кам'яними, а навколо них сформувався цілий комплекс кам'яних споруд у вигляді замкнутого двору, який в архітектурному стилі бароко функціонував до 30-х рр. XX ст.

Іntenсивно забудованою в XV-XVIII ст. виступала і вул. Францисканська (з початку XVII ст. – Єзуїтська). Вона тягнулася паралельно до вул. Від замку понад скелею у напрямку південь – північ. З вулиці Замкової нею можна було потрапити у північній частині міста до палацу Потоцьких, Турецьких бастионів та до Руського ринку (у XVIII ст. М'ясницького або Зарванського). Саме на цій вулиці знаходилися з XIV до XVIII ст. францисканський монастир, а дещо пізніше – костел св. Катерини, костел, бурса і колегіум єзуїтів. На цю ж вулицю виходив фасад костелу св. Петра і Павла, фасад єпископського католицького палацу, тил садиби кармелітського костелу, монастирські приміщення і костел домініканок XVIII ст., садиби таких міщан кінця XVI – початку XVII ст., як Альберта Калиновського, Ядвіги Босковни, шляхтича Варшавського [48, с.245-246] і т.д. На 1700 р. вулицю Єзуїтську формувало вже 27 садиб [2. – Арк.8], більшість з яких локалізувалося у північній і південній її частинах, а центральні її ділянки займали храми.

Зокрема, направляючись нею від Кушнірської башти у південному напрямі, вздовж вулиці по обидва боки розташовувалися: садiba Матіаша Фурмана, кам'яно-земляна батарея св. Трійці, кам'яниця подільського підкоморія, кам'яний дворик пана Смажовського, будований домік кам'янецького регента, будований домік отців єзуїтів, кам'яниця мурована „отців єзуїтів кам'янецької колегії і костел”, що зі своєю садибою тягнулися аж до парафіяльного костелу і т.д.. Збереглися креслен-

ня єзуїтського двору XVII ст. з костелами (старим і новим), бурсою, колегіумом, господарським двором та конвіктом [48, с.311], котрі досить детально відтворюють планувальну структуру цього кутка міста, яка зберігалася у такому стані до кінця XVIII ст. Детальну історико-топографічну еволюцію садиби протягом XVII-XVIII ст. зафіксовано на планах міста 1753 та 1773 рр. [39. – Арк. 1; 41. – Арк.1].

Дещо південно-східніше від садиби єзуїтського костелу і його школи, на цій же вулиці з середини XV ст. окремий квартал займала садiba костелу св. Петра і Павла з дзвіницею, його службами та цвинтарем, а з XVII ст. – й мінаретом. Навпроти неї локалізувалася садiba католицького єпископа. Який вигляд остання мала у XVII ст., відомостей поки що не виявлено, однак на початок 90-х рр. XVIII ст. вдалося віднайти її опис у фондах ЦДІА-УК. Тоді садiba виступала як резиденція католицького єпископа А.Красинського. Як засвідчує документ 1796 р. та плани міста 1773 і 1793 рр., вона локалізувалася навпроти кафедрального костелу із західного боку і займала у ті часи 820 кв. сажнів. Садiba складалася із двох частин, кожна із яких мала свої будівлі. Одна із них була кам'яною, двоповерховою і досягала розмірів: у довжину – 22, а в ширину – 20 сажнів. На першому поверсі резиденції була кімната для відпочинку і сіни, а на другому – 7 кімнат. Будинок і двір займали 470 кв. сажнів землі [28. – Арк.5]. Другий будинок був кам'яно-дерев'яний. Його довжина становила 28, а ширина – 15 сажнів. Двір і будинок займали площу 450 кв. сажнів. У будинку числилося 2 кімнати для відпочинку, 6 дерев'яних кімнат і 4 для прислуги. Поряд з будинком знаходився хлів та невелика земельна ділянка [28. – Арк.5].

З півдня і південного сходу, від володінь францисканів і аж до кармелітського костелу, на вул. Єзуїтській розташовувалося 15 садиб міських власників. У їх числі: пани Секержинські і Рапацькі, пан Лащ, капітан Крейч, пан Микола Олейя, пан Володковський, подільський підкоморій Богуш, кравець Захаріаш Фоска, пані Давидова Бутахова, пан Конєцьпольський, Якуб Григорович [33, с.125] та інші. Щодо володінь славетного Якуба Григоровича, то вони виходили прямо на вул. Замкову, на початку якої знаходилася й „ділянка зі склепами, на якій був костел отців кармелітів”. У 1700 р. на його місці розташовувалася вже батарея для оборони міста (мабуть, Вірменський бастион), було насипано Босяцький шанець, локалізувалася ділянка Остапа Гайдуки, дворик пана Горки тощо. З півдня і південного сходу, від володінь францисканів і аж до кармелітського костелу, на вул. Єзуїтській розташовувалося 15 садиб міських власників. На початку XVIII ст. на декількох садибах по вул. Єзуїтській з південного боку садиби францискан була сформована й садiba домініканок. Кам'яний костел та монастирські приміщен-

ня з боку замку формували суцільну кам'яну стіну, яка виступала надійною оборонною перепоною для захисту міста від нападників і височіла над одноповерховою житловою забудовою вздовж Вулиці від замку понад скелею.

Вздовж неї на кінець XVII ст. зафіксовано аж 35 садиб [33, с.325-327]. В 1734 р. у південній частині вулиці знаходилися в основному фортифікаційні споруди, а зі сходу - розташовувалися стіни сзуїтського, кафедрального і францисканського монастирів та володінь домініканок. Північна частина вулиці отримала назву „Підгір'я над Польською брамою”. Останню на 1734 р. формувало 12 садиб, серед яких були: володіння Лазовського („будівля мала на горі дві кімнати і внизу дві”), будинок над скелею, що належав костелу св. Петра і Павла, дім Еліаша Груглевича, дім Фруглевича Ткача (кімната одна), домок Міхала Кучинського (одна кімната), Яна Гоцького Бурсака (одна кімната), домок Бріклевича Жовніра (одна кімната) [20, с.241] та інші. До кінця 1789 р. кількість садиб на вказаній вулиці зросла і становила 19 одиниць [13. – Арк.116, 116 зв.].

Соціальну топографію кварталів польської громади Кам'янця доцільно вивчати у контексті з оборонними спорудами, які локалізувалися із західного та північного боків Старого міста. Про це найповніше засвідчує опис 1700 р. Із джерела з'ясовуємо, що справа від вул. Замкової, над урвищем правого берега р.Смотрич, південно-західніше костелу тринітарів, було зведено “Бояцький шанець”. Перед ним та садибами міщан Остапа Гайдука і пана Горки зафіксований й земляний безіменний шанець, який насипали турки. Зліва, від вул. Замкової, зразу ж при в'їзді до міста, опис 1700 р. фіксує безіменну батарею, що локалізувалася по вул. Отців сзуїтів, із західного боку цвинтаря отців кармелітів. Вважаємо, що названа безіменна батарея на гравюрі Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр. (автор К.Томашевич) позначена літерою “С” (міське укріплення), а на гравюрі 1684 р. (автор Я. де Рубейс) - “Вірменським бастионом”.

На початку XVIII ст. названі укріплення були підсилені рядом нових фортифікаційних споруд у формі батарей. За планами Кам'янця 1753 та 1773 рр. найпершою тут розташовувалася батарея св. Яна, що була зведена ще у 1716 р. [40. – Арк.1; 41. – Арк.1; 33, с.110-111] із західного боку “Вірменського бастиону”. Вона складалася із кам'яних стін та кам'яного корпусу, що знаходився над скелею з боку Польських фільварків. Від корпусу у південному напрямку аж до башти над Карвасарами тягнулася широка кам'яна стіна з бійницями, що повністю перекривала в'їзд до міста з боку замку. У башті знаходився каземат з бійницями, а наприкінці XVIII ст. – артилерійська лабораторія. Північний корпус укріплення слугував воротами, які називалися “Брама Підронделера” і мав форму прямокутного барбакана (розміри 22 x 6 м). Від

каземату і брами до замкового мосту, де знаходилася кругла вежа (Червона, або св. Ганни), тягнулися кам'яні стіни, утворюючи чималий замкнутий двір [41. – Арк.1].

Ліворуч від “Брами Підронделера” розташовувалася батарея св.Михайла. Вона примикала до муру, що тягнувся від замкового мосту до башти „Турецької”, вздовж “Вулиці понад скелею”, а зі сходу – підступав до башти св.Терези. У північно-західному кутку батареї св.Терези знаходилася людвісарня. Якщо батареї св.Яна та св.Михайла прикривали підступи до Старого міста з боку замку, то мур тягнувся аж до садиби міщанина Сільницького, з боку Польських фільварків. Крім того, західну оборонну систему міста посилювала і “Турецька башта”, що локалізувалася у садібі Сільницького [42, с.38] на крутому схилі правого берега р.Смотрич, навпроти францисканських володінь. На плані Кам'янця 1773 р. ця башта значиться як “Башта Захаржевського”[41. – Арк.1].

Над батареєю св.Яна, із східного боку, план Кам'янця 1773 р. містить й укріплення під назвою “Батарея св.Терези”. Вона розміщувалася на підвищеному кам'яному плато, з якого добре простежувалися підступи до Старого міста як з боку замку, так і передмість (Карвасари, Татариска, Руські фільварки, Підзамче та Польські фільварки). На північний схід від батареї св.Терези знаходилася ще одна батарея – св.Йозефа, яка разом із старим та новим цейхаузами формувала західний бік Вірменського ринку. Важливо підкреслити, що і сама забудова кам'яними житловими, культовими та цивільними спорудами вздовж вулиці “Понад скалою” становила суцільний оборонний ряд, який тягнувся у північному напрямку від батареї св.Йозефа майже до садиби католицького єпископа. Прикладом цього слугують храми та служби домініканок і францискан. Укріплюючи підступи до міста з боку Польських фільварків, у південно-східній частині Долини, на лівому березі р.Смотрич (де нині є залишки греблі), наприкінці XVIII ст. передбачалося звести ще й кам'яні із склепінням “кофри для горизонтальної оборони” каньйону, які в мирні часи можна було використовувати як казарми.

Своєрідну систему укріплень виявляємо і у північно-західній частині Старого міста. Якщо в'їзд до нього з долини р.Смотрич контролювали Польські ворота, то на високому плато півострова – батареї, кам'яні стіни, бастиони, Вітряні ворота та Кушнірська башта. Одна із батарей під назвою св.Трійці примикала із заходу до сзуїтських володінь (тепер двір історичного факультету університету) і розташовувалася майже над Польськими воротами. З одного боку, вона посилювала захисні функції цих воріт, а з другого – контролювала в'їзд від них до Вітряних воріт та рух по сучасній вул.Ковальській у напрямку від Вітряних воріт до замкового мосту. Дещо північно-східніше батареї

св.Трійці міські квартали та колишній ринок української громади (званий у XVIII ст. Торговим або Зарванським) захищала батарея св.Панни Марії. Остання була влаштована на так званих "Турецьких бастіонах", які разом з Вітряною брамою, баштою Баторієвою (або Кушнірською), склепінчастими казематними приміщеннями та кам'яними стінами з амбразурами утворювали складну систему ще одних воріт – Верхніх Польських [41. – Арк.1].

Укріплення батареї св.Панни Марії займали протяжність 36 м і знаходились на перепаді двох терас, нижньою із яких тягнулася "Дорога понад скалою" від Вітряних воріт до Замкового моста. Висота батареї з північного боку досягала 11 м. Батарея св.Панни Марії реконструювалася у 1753 р., де роботами керував військовий інженер Христіан Дальке. У її бастіонах були влаштовані кам'яні бруствери на високих аркадах. Між батареєю св.Панни Марії і Кушнірською баштою у формі довгої склепінчастої арки розташовувались Вітряні ворота. Вищою на два яруси з 1785 р. стає і Кушнірська башта, що зі сходу примикала до Вітряних воріт. За баштою, у східному напрямку, тягнулася кам'яна стіна, що вела до валу на вул.Довгій. Перед стіною, з боку Торгового ринку, наприкінці XVIII ст. функціонував каземат та магазин для провіанту. Напис на кам'яній плиті, яка розміщувалася над Вітряними воротами, засвідчує, що Кушнірська башта була зведена у 1585, а реконструйована у 1785 рр. [42, с.43].

Таким чином, писемні джерела та дослідження науковцями різних напрямів історико-топографічного розвитку Кам'яця-Подільського в епоху середньовіччя та у ранні нові часи дають можливість стверджувати, що виникнення Польського майдану-ринку, костелу св. Петра і Павла і його садиби та формування кварталів польської громади відносяться до середини XV ст., а їхня історико-топографічна еволюція протягом другої половини XV-XVIII ст. обумовлювалася не лише місцевими, а й запозиченими західноєвропейськими містобудівними нормами. Намагання окремих мистецтвознавців „доводити”, що у межах Польського ринку у II-III ст. н.е. функціонував римський табір, у XII-XIII – головний майдан руської громади міста часів Галицько-Волинської держави, а у XIV ст. – ринок української громади Кам'яця литовських часів [38, с.48-50] – залишаються без наукових аргументів. Соціальну топографію кварталів польської громади в той час урізноманітнювали й оборонні укріплення, які розташовувались переважно із західного та північно-західного боків півострова, формуючи його неповторність не лише в структурі українських, а і західноєвропейських міст.

Джерела та література

1. Акты о городах (1432-1798) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.5. – Т.1. – К.: Унив.-верситетская типография, 1869. – 652 с. 2. Актова книга

кам'янецького гродського суду. 1700-1718 рр. // ЦДІА-УК. – Ф.38. – Оп.1. – Спр.41. – Арк. 2-16. 3. Актова книга кам'янецького магістрату 1730-1760 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.2. – Спр.201. – 631арк. 4. Акты армянского суда города Каменсу-Подольского (XVI в.) / Подготовка текста и предисловие В.Р.Григоряна. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1963. – 440 с. 5. Антонович В. Акты о гайдамаках (1700-1768) // АЮЗР. – Ч.3. – Т.3. – К., 1876. – 681с. 6. Бунин А.В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследования по истории архитектуры и градостроительства. – М., 1960. – С.66-144. 7. Бунин А.В. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма. – Т.1. Издание второс. – Москва: Наука, 1979. – 385 с. 8. Bialkowski J. Przyczynki do dziejow Kamieńca i Podola w wieku XVI-XVII. Ze wschodu i zachodu / Odbitka z "Pamiętnika Lubelskiego" towarzystwa przyjaciół nauk w Lublinie. – Т.1. – Lublin, 1929. – 26 s. 9. Bialkowski L. Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa: Druk P. Piotrowskiego, 1920. –289 s. 10. Volymina legum. –Т.4. – Petersbyrg, 1859. –292 s. 11. Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши: армяне в Подолии. – Ереван, 1980. – 292 с. 12. Документи на полещком языке XVI в.(судебные акты Каменец-Подольской общины) / Под редакцией Э.В.Севортяна. – Москва: Наука, 1967. – 430 с. 13. Dyspartament kwarter w mieście Kamieńcu Podolskim, r.1789 // –ЦІА України. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.126. – 387 арк. 14. Dyspartament Garnisony kamienieckiego. Kwaterunek Anno Domini 1739 // ЛНБ. – Відділ рукописів. – Ф. Чоловського. – № 2243/111. – 16 арк. 15. Жалоба, поданная королевским комиссарам от имени каменецкого посольства на обыды, причиняемые мешанам членами магістрата 1753 г. // АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.374-379. 16. Kalinowski A. Miasta Polskie w XVI s pierwszej polowie XVII wieku // Kwartalnik architektury i urbanistiki. Teoria i historia. – Т.VIII. – Zeszyt 3-4. – Warszawa, 1963. – S.167-225. 17. Kiryk F. Z dziejow poznosredniowiecznego Kamienca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu. – Т.1. – Krakow, 2000. – S.67- 109. 18. Колосок Б. Градостроительное наследие Луцка: развитие древнего города и проблема преемственности: Диссертация... кандидата архитектуры. – К., 1979. – 21 с. 19. Крип "якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991. – 168 с. 20. Крикун М.Г. Люстрація Кам'яця-Подільського 1734 р. (До питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип.2. – С.193-262. 21. Lukacz M. Polokacyjna zabudowa przy Rynku Polskim w Kamieniu Podolskim w swietle wplywow zachodnioeuropejskich // Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu. – Т.1. – Krakow, 2000. – S. 111- 127. 22. Lukacz M. Badania urbanistyczno-architektoniczne sredniowiecznej zabudowy Kamienca Podolskiego jako elementu procesu rewaloryzacji miasta // Miedzynarodowa konferencja konserwatorska. – Krakow, 2000. – S. 122-141. 23. Малчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (Преимущественно по летописям). – К.: Тип. ун-та, 1885. – 388 с. 24. Münch H. Geneza rozplanowania miast wielkopolskich –II i XIV wieku. – Krakow, 1946. –317 s. 25. Нельговский Ю.А. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. – Киев, 1974. – С. 90-94. 26. Нельговский Ю. Архитектура будинку магістрату в Кам'яці-Подільському // Українське мистецтво. –

Вип.3. – К., 1969. – С. 157-164. 27. Нельговский Ю.А. О древней застройке города Каменца-Подольского // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. – Киев, 1979. – С. 88-95. 28. О домах в городе Каменце, на которых наложено секвестр и продан разным лицам по ЦДІАУ (К). – Ф.210. – Оп.2. – Спр.32. – Арк. 2-6. 29. Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженою каменецким старостою. 1700. Сентября 15 // АЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1. – С.564-566. 30. Петров М.Б. Польський ринок Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.5(7). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С.76-90. 31. Петров Н. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. – К., 1987. – 243 с. 32. Петров М.Б. Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію Польського ринку у Кам'янці-Подільському (XV-XVIII ст.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С.80-87. 33. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: "Абетка-НОВА", 2002. – 384 с., іл. 34. Пламеницька Є.М. Дослідження двох житлових будинків у м. Кам'янці-Подільському // Друга Республіканська конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С.266-268. 35. Пламеницька ОА. Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // УІЖ. 1987. – №3. – С.128-133. 36. Plamieniecka O. Zabudowa mieszczańska Kamieńca Podolskiego w XVI-XVII w. Geneza-typologia-program funkcjonalny // Biuletyn Historii Sztuki. – R.LVII, 1995. – 3-4. – S.261-268. 37. Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотун Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський: історико-архитектурний нарис. – К., 1968. – 120 с. 38. Пламеницька О. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. – М., 1985. – №33. – С.48 - 59. 39. Повідомлення газети «Kurier Polski» про дії гайдамацьких загонів на Поділлі і страту в Кам'янці-Подільському захоплених гайдамаків, в тому числі їх ватажка Клеофаса // Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. // Збірник документів. – К., 1970. – С.19 - 20. 40. План Каменца-Подольского 1753 г. // Державний військово-історичний архів Росії (далі – ДВІАР). – Ф. ВУА. – Спр. 21999. – 3 арк. 41. План Каменца-Подольского 1773 г. / ДВІАР. – Ф.349. – Оп.17. – Спр.598. – 1 арк. 42. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijów-Warszawa, 1915. – 129 s. 43. Расцупкін О., Сторчовий В. Кафедральний костюл св. апостолів Петра та Павла. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 19 с. 44. Rapedowski J. Grod i zamek w Polsce – problem genezy i typologii // Prace Naukowe Instytutu Historii i Architektury. Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. – Wrocław, 1978. – №12. – 48-59. 45. Rolle A. (Dr. Antoni) Zamieccki Podolskie na kresach multanskich. Kalmieniec naci Smotryczem. – Warszawa, 1880. – Т.2. – 304 + VII s., іл. 46. Саваренская Т.Ф. Западноевропейское градостроительство XVII-XIX веков. – Москва: Стройиздат, 1987. – 191 с. Іл. 47. Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства. – Москва: Стройиздат, 1984. – 376 с. 48. Sroczuńska J. Nieznane dzieje budowy klasztoru i kościoła jezuitów w Kamieńcu Podolskim // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Т.2. – Krakow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. – S. 240-316. 49. Сіцинський

Ю. Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави // Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.333. – Оп.1. – Спр31. – 63 с. 50. Трєгубова Т. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за писемними джерелами // АСУ. – 3. – Ч.2. – К., 1996. – С.25 - 34. 51. Jablonovski A. Pisma. – Т.IV. – Wolyń, Podole i Rus Czerwona. – Warszawa, 1911. – 533 s.

SUMMARY

Mykola Petrov
(Kamyanets'-Podil's'kyi)

**DISTRICTS OF POLISH COMMUNITY IN
KAM'YANETS'-PODIL'S'KYI IN XV-XVIII
CENTURIES IN HISTORICAL-TOPOGRAPHICAL
STRUCTURE OF THE CITY**

The special features of historic – topographical evolution of blocks and market of Polish community of XV-XVIII centuries, town – building standards are investigated; localization of town districts and farmsteads are found out; architectural types of constructions of their building, social topography are studied in the article.

Key-words: historic topography, blocks, town districts, farmsteads, streets, defensive fortification, architectural types of housing..

УДК 94(477) "1710/1714":32

Галина Яценюк
(Чернівці)

**ПРУТСЬКИЙ МИР 1711 Р. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ
ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ
Й УКРАЇНИ.**

У статті проаналізовано умови Прутського мирного договору, підписаного в 1711 р. між Росією та Туреччиною, який мав змінити політичне становище емігрантів під керівництвом Пилипа Орлика та суттєво впливав на територіальний розподіл України.

Ключові слова: Прутський мир, еміграція, козацька нація, калабалик.

При укладенні Прутського мирного договору питання про політичний статус України було одним з головних під час переговорів. Російський цар змушений був «зректиса Запорожжя і Правобережної України», а щодо Лівобережної, то справа з її визволенням залишалась неясною. Серед основних вимог, які Балтаджи-паша висунув Петру І, були й такі: Росія має повернути Азов; звільнити Таганрог, Кам'янку та фортеці на Самарі; цар не має права втручатися в польські справи; дозволити Карлу XII безперешкодно вернутися через Польщу в свої володіння [12, с. 31]. Для нас найбільший інтерес представляє 2 стаття, яка стосувалася політичного статусу України, однак вона була настільки нечітко сформульована, що привела до великих проблем. У день підписання миру російська армія

на чолі з царем рушила на північ у бік Поділля, втрачаючи дорогою від голоду й виснаження щодня по 300-400 людей. Хоч турки й приставили до росіян 12-тисячний конвой, татари й запорожці напали на російські колони і брали полонених аж до Немирова. За кілька годин до відходу росіян до намету Мехмед-Балтаджи з Бендер примчав Карл XII, який запізно став наполягати на полоненні царя. Проте, самоусунувшись від активних дій з початку війни, він не міг істотно вплинути на перегляд турецько-російської угоди. До того ж Карл XII мав надто мало війська у Бендерах, щоб османи могли в тих умовах серйозно на нього зважати. У розпорядженні короля було лише 540 драгунів і драбантів (у тому числі 130 офіцерів) та 2 тис. поляків – “станіславців” (військо Станіслава Лещинського). Крім того, у Варниці перебувало 2 тис. запорожців і гетьманських козаків та 8 тис. козаків у Бендерах. Взагалі Балтаджи-паша насамперед прагнув якнайскорішого виведення російських військ за межі Турецької імперії – з Молдавії, а тому багато статей було поспіхом і нечітко сформульовано (зокрема, згадувана ст. 2), не були обумовлені терміни виконання статей угоди та не забезпечено гарантії їх виконання. Все це давало змогу росіянам трактувати окремі статті по-своєму. Лише 19 серпня 1711 р. був складений додаток до Прутського договору, за яким встановлювалися терміни повернення Туреччині Азова, ліквідації російських фортець на Запорожжі, після чого Карла XII мали вислати за межі Туреччини у Швецію, хоч знову ж таки маршрут короля не був визначений.

Отже, повертаючись до тексту ст. 2, зауважимо, що насамперед у ній невизначеним залишився статус козаччини Правобережжя, Гетьманщини й Запорожжя, не були чітко окреслені їх кордони. Мали місце суттєві розбіжності в обох текстах – російському й турецькому. В російській редакції стаття 2 читалася так: “В польские дела его Ц. В. мешатца, також и их казаков и запорожцев под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отнимает”. У турецькому варіанті: “1 поляків, і черкас, і запорожців, котрі є у їхньому підданстві, і козаків, котрих хан кримський Девлет-Гірей має у своєму підданстві, з боку царського щоб ніяк їх не займати. І як було й начало, від всіх тих місць хай цар відніме руку свою” [14, с. 28]. В. Різниченко стверджує, що нечіткий зміст статті був спричинений тим, що Петру I вдалося підкупити турецького візира і той так сформулював 2 статтю, що кожний трактував її по-своєму. Тому, коли довелося реалізувати договір, то між Туреччиною і Росією постало питання: чи зобов'язує Прутський трактат царя відмовитися від усієї України, чи тільки від Запорожжя та Правобережжя? Пилип Орлик пояснював цю статтю так, що цар відмовлявся від України по обидва боки

Дніпра, і вона тепер може бути самостійною. Російський віце-канцлер Шафіров, який перебував на той час в Константинополі, говорив, що такого зобов'язання цар не давав. Запорожці з К. Гордієнком указували на договір, який був складений між королем Швеції і кримським ханом, згідно з яким Україна має бути вільною і ні від кого не залежно. В зв'язку з такими непорозуміннями ратифікація договору була відкладена. Однак цар не поспішав виконувати і всіх наступних умов, вимагаючи, щоб турецький уряд спочатку відправив зі своїх володінь шведського короля [17, с. 48]. Пилип Орлик, щоб не допустити до остаточного миру між Туреччиною і Росією, продовжує вести активну дипломатичну діяльність, спрямовану на створення антиросійської коаліції.

У вересні 1711 р. турецькі представники на переговорах у м. Язловці з представниками Августа II (Хоментовським, Поцеєм і подільським воєводою Гумецьким) заявили, що Порта буде дотримуватися миру з Польщею, і що вся Наддніпрянська Україна визволяється з-під “московського ярма”. Отже, як зазначає О. Прицак, Порта саме так розуміла відповідну статтю Прутського договору. Зі свого боку, Річ Посполита, зважаючи на фактичну поразку Росії у війні 1711 р., стала більш наполегливо вимагати виведення російських гарнізонів з міст Правобережної України [15, с. 307-320]. Петро I (який на той час перебував у Карлсбаді) на це відповідав, що гарнізони будуть виведені, як тільки Карл XII покине Бендери. Тим часом російське військо Шереметьєва все ще перебувало в районі Немирова, Полонного й Білої Церкви. Та головне, чого боявся цар, – офіційного звернення уряду Августа II до Порти з проханням, щоб та поставила вимогу перед царем негайно вивести війська, але цього не відбулося, так само й більшість польського шляхетства не стала на боці противників Росії. Сама ж Туреччина, добившись згоди царя на повернення Азова, стосовно Північної війни продовжувала дотримуватися політики нейтралітету. Більше того, уряд Порти схилився до того, щоб відправити Карла XII за межі Туреччини. У вересні 1711 р. була зроблена спроба, забезпечивши королеві належний конвой, переправити його до Швеції. Але внаслідок дій французького посла Дезайєра та прохань Орлика Порти на той час відмовилася від свого наміру.

На це рішення вплинув так званий Чернівецький епізод Північної війни, який відбувся в 1709 р. Після смерті Івана Мазепи Карл XII разом зі своїм оточенням намагався через Буковину перебраться на територію Туреччини. Однак, як пише в своєму листі бригадир Кропотов “25 вересня московські воєводи полонили у Чернівцях загін шведів. Полонених відвели у Городенку, а потім до Києва”. Водночас кілька ескадронів молдавських найманців подалися у Південну Буковину, де винищили дрібні підрозділи шведів чисельністю 10-15 воєнків, що

стояли в Радівцях, Сучаві та деяких селах. Потім вони і драгуни розташувалися в Путні і Кимпунзі, вистежуючи Карла XII. Зрозуміло, що після нападу російської бригади на Чернівці шведський король відмовився від наміру їхати через Сучаву і залишився у Бендерах аж до жовтня 1714 р. [13, 294-250]. Зволікання Росії з виконанням умов Прутського договору спонукало уряд султана до більш рішучих дій: Мехмеда-Балтаджи було усунуто й замінено Юсуфом-пашею, за поступки росіянам (за великий викуп золотом) під час складання Прутського трактату страчені кях'я Осман-ага, рейс-ефенді Омер та чауш-баша Ахмед, російські послі-заручники кинуті в Семибаштовий замок. У цій ситуації Порта звернула особливу увагу на українську проблему. В Стамбулі серйозно поставилися до питання утворення гетьманської України обох берегів Дніпра під булавою П. Орлика. При цьому розв'язання цієї проблеми турки планували здійснити, ізолюючи Карла XII. Цю позицію підтримав і кримський хан, який прагнув стати протектором Запорозжя. Карл XII, зі свого боку, протидіяв цим намірам, до того ж він враховував й позицію поляків – “станіславців” (стосовно Правобережжя). 28 жовтня турки виставили ультиматум козакам: покинути Бендери й рушити під Очаків. Орлик і запорожці відмовилися. Гетьмана було запрошено до Стамбула, але знову втрутився Карл XII, який вважав себе протектором Гетьманщини (згідно з Конституцією 1710 р.). Тому Орлик на півдорозі до Стамбула змушений був повернути назад; але все ж підтриманий Військом Запорозьким, на початку листопада 1711 р. вислав до Стамбула делегацію у складі: полковника Д. Горленка, генерального судді К. Довгополого, генерального писаря І. Максимовича і генерального осавула Г. Герцика. У складі делегації був і кошовий К. Гордієнко, який мав представляти інтереси Війська Запорозького низового. Прибувши до Стамбула, козацька делегація зустріла досить прихильне ставлення до себе з боку урядових кіл. Цьому сприяла і діяльність французького посла Дезайєра, до якого члени делегації звернулися за підтримкою [21, с. 23].

Основні пропозиції Порті були викладені в інструкції, складеній Орликом для делегації від 3 листопада 1711 р. Копія цієї інструкції зберігається в шведському архіві з підписом Орлика. “*Instructio Exercitus Zaporoviensis leggatis ad praeftulgidam Porta Otomanicam*” (“Інструкція для послів, висланих від війська Запорозького до пресвітлої Порті Оттоманської”). Інструкція написана в м. Бабі в листопаді 1711 р. [5, с. 10]. У ній, зокрема, говорилося, що: 1. Порта мала визнати суверенітет гетьманської України обох берегів Дніпра звільненої від влади царя (згідно з пунктом 2-м Прутського трактату). 2. Україна мала управлятися гетьманом, обраним вільними голосами; гетьман мав оповіщати султана про своє об-

рнання. 3. Порта не могла ані позбавляти його гетьманства, ані призначати замість нього іншого. 4. Османська імперія повинна була примусити Московію назавжди відмовитися від претензій на Україну. 5. Росія мала повернути всіх полонених козаків, вивести війська з усіх фортець, передати всі гармати. 6. Відпустити всіх жінок і дітей генеральних старшин, полковників, котрих цар наказав звозити до Глухова, щоб залакати українців. 7. Кримське ханство теж не повинно домагатися васального панування над Україною й Запорозжям, а також брати данину. 8. Козаки можуть займатися промислами по ріках і урочищах – до самого Очакова. 9. Українським купцям надається право вільної торгівлі на всіх землях Турецької імперії. 10. Мас зберігатися дружній союз Гетьманщини з Кримським ханством і протекція шведського короля [24, с. 29]. Остання стаття, на думку Орлика, мала сприяти більш тісному союзу Порти і Швеції, спрямованому проти Московії. Спеціальним привілеєм мали бути забезпечені права Війська Запорозького низового.

В інструкції, наданій посланцям від гетьмана Орлика, наказувалося в основному пояснити туркам, що Прутська умова поклала на росіян обов'язок звільнити від окупації Україну обох сторін Дніпра. Це був головний, центральний пункт інструкції посланцям. Загалом же гетьманова інструкція посланцям до Царгорода була обширна й докладно та ясно подавала їм програму виступу на султанському дворі.

Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували російських дипломатів. “Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії, і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру”, – відзначав Шафіров у листі до свого царя. Українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика без султанської протекції. Разом з тим посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці залишатися під захистом Шведської корони; у другому – висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин [6, с. 601-610]. До речі, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. “Він [Карл XII Густав] наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інте-

ресам", - [10, с. 140, 209], писав Орлик пізніше, у 1719 р., під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: "...Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма, вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими Україна має повернутися до свого давнього стану" [25, с. 345-348].

Під час переговорів козацька делегація запевняла турецьку сторону, що Україна готова негайно повстати проти московського ярма [21, с. 25-30]. До дипломатичних заходів козацьких послів у Порті зимою 1711-1712 рр. відносяться й два листи Максимовича. Один з них датований 20 лютого 1712 р., в якому говориться, що російські послі пішли на певні поступки і обіцяють не висловлювати претензій на володіння Києвом [7, с. 12].

Відомий сходознавець О. Прицак вважає, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Пилипом Орликом і султаном Агмедом III [15, 307-320]. На підтвердження своєї версії він подає два варіанти договору в перекладі латинською і французькою мовами. Сумнів викликає те, що в двох перекладах є суттєві розбіжності, однією з них є територія України. І. Борщак звернув увагу на те, що латинський переклад більш докладний і вказує на те, що договір був складений на основі умов, писаних ще Петром Дорошенком, і тут іде мова тільки про Правобережну Україну без Києва. А у французькому перекладі іде мова про Україну обох сторін Дніпра. Однак ні О.Субтельний, ні Б.Крупницький (дослідники життя Пилипа Орлика) не звернули уваги на те, що кожен з обох текстів має різну юридичну базу: латинський текст – це віднова васалітету на засадах, які прийняв Петро Дорошенко у 1672 р., а французький текст подає як джерело нову основу: переговори української делегації з османським урядом і прийняття останнім статей, які запропонувала українська делегація. Для того, щоб довести, що між Туреччиною і П.Орликом було підписано два різні документи, О.Прицак звертає увагу на особливості османської дипломатії. Він вказує на те, що латинський переклад зроблений із султанової грамоти типу *pacte*, якого характерною рисою є те, що вона починається такими трьома елементами: а) *invocatio*, тобто згадуванням Бога; б) султанським іменем у формі монограми; в) *intitulation*, тобто титулом султана. Це дуже престижний та рідкісний тип документа, який султани направляли іншим володарям, як ісламським, так і не ісламським, і він підходить під назву, яка збереглась в латинському перекладі.

Типовим для *pacte*-у є те, що він не починається із згадування Бога, а також не має переліку титулів султана та урочистої формули з іменем та титулами адресата.

Договір з 1711 р. окреслюється як *pisbn*, - є "груповим" привілеєм типу протекції. Тому ці дані наводять О.Прицака на роздуми, що кожен з двох документів, виданих Агмедом III Орликові, належить до різних типів султанових грамот.

Крім того, обидва тексти, латинський та французький, мають різні дати. Латинський текст, в якому назва місяця є "християнська", датується не за мусульманським, а за економічним календарем, який був сонячним: дата відповідає 16 березня 1712 р.

Дата у французькому тексті подана в системі місячного ісламського календаря (по 30 та 29 днів) із арабською назвою його одинадцятого місяця та з поданням дня в ісламський спосіб, цебто у системі даної декади; вона відповідає "днів поміж 21 та 30 грудня 1711 року" [15, с. 312].

Очевидно, поміж обома датами є різниця майже на чверть року. Поміж кінцем грудня 1711 р. та половиною березня 1712 р. пройшло чимало часу, особливо тому, що це був воєнний період, насичений багатьма подіями воєнного та політичного характеру. З другого боку, різниця дат, й змісту і форми, доводить, що султан видав українському посольству не одну, а дві грамоти, очевидно, за різних обставин – першу *pisbn* - між 25 та 28 грудня 1711 р., а другу *pacte* – 16 березня 1712 р.

Якою ж була реакція уряду П. Орлика на рішення турецького султана щодо передачі гетьману лише правобережної частини України, а також на положення російсько-турецьких мирних договорів 1711-1712 рр.? Очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського трактату, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візира Мегмет-Баталджи, щоб той просив султана не ратифікувати його. Гетьман вимагав, щоб царські війська не тільки покинули всю територію України (а не лише Правобережжя), а й повернули її законно обраному володарю (тобто йому) забране "майно" [327, 436-439]. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: "...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну" [22, с. 437]. Цього вимагали представники козацької еліти від правлячих кіл Османської імперії ще у грудні 1711 р. Новоукладений мир між Росією й Туреччиною в 1712 р. також викликав бурхливий протест українського лідера. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайкраще аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: "Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська його величності шведського короля і разом з Й.В. пішов під протекторат Осяй-

ної Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...". Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який згідно з турецько-російським договором переходив до володінь Московської держави. "Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?" [8, с. 57] – наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно з грамотою Ахмеда III Правобережжя не розв'яже проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Московії, претендувала ще й Польща, а тому, якщо б Орлик навіть і утвердився в цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б змоги володарювати йому тут довго. Разом з тим не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60-х рр. XVII ст. – питання про об'єднання України під єдиною булавою [24, с. 255].

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик робить спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України [4, с. 366-367]. Також він намагався переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і повинно було приймати привілей султана [25, с. 346]. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджують Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха [20, с. 96; 12, с. 36].

Загалом ситуація, в яку потрапив Орлик у цей період, була дуже важкою, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII Густав попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом, у 1712 р. гетьман пояснював свої дії тим, що Porta не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П. Орлик разом із старшиною "заприсяглися не покидати заступництва його величності шведського короля, доки Україна не буде визволена "від російської присутності" [20, с. 347-348].

Але великий візир Юсуф не був прихильний до Карла XII. Замість оголошеної королем нової

війни, він почав переговори з росіянами. Паралельно велися й переговори з українською делегацією. Одні залежали від других: чим більше виграла одна сторона, тим більше програвала друга. Від російського уряду новий візир вимагав виконання постанов Прутського миру. Цар мусів погодитися: він не міг воювати на двох фронтах: турецькому і шведському (північному). Щоби заспокоїти турків, росіяни почали виводити свої військові підрозділи з Правобережної України (разом виганяючи населення) і руйнувати небезпечні для турків фортеці, в першу чергу Азов [11, с. 42-88]. Це справило сильне враження на турків. Вони були готові остаточно замиритися з росіянами, і українська делегація не могла й думати про проведення в життя своїх вимог щодо звільнення усієї України від московитів. 5 березня 1712 р. вийшов султанський привілей, в якому йшла мова тільки про Правобережну Україну і Січ (без Лівобережної України і навіть Києва). Ця територія передавалася Орликові як керівнику українського народу без права апеляції підданих до Порти; забезпечувався вільний вибір гетьмана, а також і те, що турецька держава не буде втручатися у внутрішні справи України. Місяцем пізніше (5 квітня) Porta підписала договір з Росією. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицею, а Росія, з свого боку, брала на себе зобов'язання вивести свої війська з Правобережної України і не втручатися у справи козаків, що там мешкають, і в справі Січі: "окрім Києва і приналежних до нього земель і містечок його царське величство руку свою віднімає від козаків з давніми їх кордонами, які є по цю сторону (ліву) Дніпра, і від тих міст, земель, і фортець, і містечок, і півострова Січ" [3, с. 45]. Також був забезпечений вивід російського війська із Польщі і урегульований виїзд Карла XII з Туреччини. Тільки тепер, після підписання домовленості з Росією, великий візир Юсуф-паша відрядив свого помічника Ібрагім-агу до Пилипа Орлика, що перебував у Бендерах, який привіз Орликові султанову грамоту із листом візира "своєму вірному другові" гетьману Пилипові Орликові. Лист був написаний у Константинополі. В ньому Юсу-паша повідомив Орлика, що гетьманське посольство уже закінчило свою справу, і тому він його відпускає. Разом з тим він передає грамоту султана на Україну "по цей бік Дніпра" [15, с. 313]. Як видно, кожен з цих договорів віддзеркалював свою унікальну міжнародну політичну ситуацію. А встановлення факту видання турецьким султаном протягом чверть року тих двох, в основному суперечливих між собою грамот для тої ж самої української договірної сторони – є цікавим і важливим фактом для розуміння даного етапу нашої історії та дипломатії еміграційного уряду.

Для Орлика був цей мир тяжким ударом. Сподівачиськіх ліпших наслідків, він готував широку європейську акцію на користь визволення усієї

України, що видно з написаних ним саме в той час "Виводу прав України" і "Маніфесту до європейських урядів". Та й сама Правобережна Україна була, так би мовити, данайським подарунком. Хоч цар і виводив свої війська з території Правобережної України, але залишалася Польща, з якою треба було порозумітися. А тут і Січ стала непевною. На чолі фронди опинився сам кошовий Кость Гордієнко. Між ним і Орликом прийшло до виразного конфлікту ще тоді, коли він їздив з делегацією до Царгорода. Можливо, кошовий був незадоволений діями гетьмана в зв'язку з невдалими переговорами; можливо, тут щось заподіяв кримський хан, який вже давно хотів перетягнути до себе запорожців і тому був дуже ласкавий до кошового отамана.

Так чи інакше, Гордієнко, не дочекавшись закінчення переговорів, виїхав з Царгорода і опинився в Січі, де почав вести сильну агітацію проти гетьмана. Тимчасово козацтво в зв'язку з цим конфліктом поділилося: одна частина його сиділа в Бендерах або взагалі в Молдавії і слухалася Орлика, друга – в Січі і перебувала під впливом Гордієнка. Орлик опинився в дуже важкій ситуації. Турки вимагали від нього виступу на Правобережну Україну, щоби забезпечити її за собою, не даючи, однак, потрібних для того засобів і сил, крім татарського корпусу, ненадійності якого була аж надто ясною. А шведський король вимагав без застережень слухати тільки його наказів. Та й Орлик не мав бажання виходити на обезлюднену і розорену (це сталося з наказу царя в кінці 1711 р.) Правобережну Україну. Справа виглядала аж надто безнадійно. За порадою шведських дипломатів він врешті-решт на повторні турецько-татарські вимоги листовно повідомив візира і хана, що доти не піде на Правобережну Україну, доки Порта не дасть йому повної гарантії на володіння цією країною, що може статися, на його думку, лише на підставі відповідного пакту між Туреччиною і Польщею.

Як бачимо, шведська орієнтація вимагала жертв для польсько-шведських завдань, турецька примушувала його до взяття в свої руки Правобережної України без відповідних засобів і без турецької допомоги супроти Польщі. Тому він робить ще одну орієнтаційну спробу. З другої половини 1712 р. гетьман-емігрант розпочинає таємні зносини з офіційною Польщею Августа II, входить у стосунки з польськими державними мужами, насамперед з Ржевуським і Конєцпольським [9, с. 102]. Спроба порозуміння з офіційною Польщею стала в цей час для Орлика основним завданням.

Отже, українська емігрантська дипломатія уже в цей час працювала досить інтенсивно; сфера її діяльності виходила поза межі Царгорода, як свідчать про це хоча б листи гетьмана Орлика до Генеральних штатів Франції та англійського короля. Ці листи мали на меті довести дружнім дер-

жавам, які фігурували в примиренні Туреччини з Росією, що політична акція української еміграції, яка спрямована проти Московії, аж ніяк не намагається зашкодити спокоєві в Європі, а навпаки, саме в інтересах цього спокою українські емігранти й виступають.

В листі до Генеральних штатів із Царгорода від 9 квітня 1712 р. гетьман Орлик пише: "Найдостойніші й наймогутніші Панове! Згадуючи з вдячністю посередництва Найдостойніших Генеральних Штатів у справі замирнення Осяїної Порти з Його Царською Величністю, я вважаю своїм обов'язком надіслати через амбасадора Найдостойніших і Наймогутніших Генеральних Штатів при Осяїній Порті трактат союзу, який я уложив із султаном. Трактат цей не мав нічого противного спокоєві в Європі і зможе навіть спричинитися до європейської рівноваги, що так приємно Вашій Милості. Я надсилаю рівночасно маніфест, який вважаю необхідним видати з приводу цього випадку, і я сподіваюсь на Вашу мудрість і справедливість, що Ви ухвалите резони з приводу мого поведіння й моїх намірів". Такого ж листа вислав Орлик і до англійського короля [4, с. 25-31].

Також французький дипломати Дезайєр пересилає у Версаль копію маніфесту Орлика, який був виданий ще в квітні в Демотиці. Цей маніфест, на думку І. Боршака, є одним з найважливіших документів акції П. Орлика 1711-1713 рр. Головною метою його було виправдати перед Європою, особливо з огляду на агітацію англійської і голландської дипломатії, союз з Туреччиною.

"Вважали ми потрібним поінформувати королів, володарів республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в Турецьку державу й підняти сьогодні зброю проти московського царя". Вказавши, що в своїй діяльності він йде по слідах гетьмана Мазепи, "великі прикмети, добродійність і християнська побожність котрого дотепер відомі у всьому світі", Орлик визнає також, що "це натуральне (природне) право визволятися від пригнічення"; далі в маніфесті викладено історію українсько-московських взаємин, починаючи з часів Хмельницького аж до угоди з Карлом XII, приблизно в тих самих виразах, як і в передмові до бендерських пактів. "Ні амбіція, ні навіть ширість, котру маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли присилувати нас зробити щось противне тому, що ми не можемо робити, як християнський народ. Султан склав з нами урочистий трактат союзу, трактат настільки почесний і корисний для християнського народу, що міністри Порти заявили, що не знайшли в своїй історії й їх реєстрах нічого подібного. Його величність заповнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновили цю державу в старій її конституції, щоби покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приво-

дом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московщиною". Даліше Орлик, беручи до уваги те, що змучена війною Європа прагне миру, говорить: "Ми не можемо дивитись холоднокровне на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми, одначе, не будемо поступати з-за почуття помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що невинновні в людській крові, яка може пролитися, і щоби вказати, що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальнім артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли з допомогою Господа Бога козацька нація буде обновлена в своїх правах, ми не відмовимось від посередництва безсторонніх держав для урегулювання границь й других труднощів, що можуть зустрінутись" [4].

Ці листи змушений був Орлик писати, тому що на шведські акції в Туреччині не можна було вже багато сподіватися. Ця дипломатична діяльність мала свої наслідки, бо вже осінню при турецькому дворі знову почалася хитання у відносинах з Росією, турки знову почали говорити про Україну. Початком став арешт 20 жовтня 1712 р. російського посольства, яке перебувало в Константинополі. Їх було посаджено в Семибаштовий замок. Про те, що Ахмед III хоче війни з Росією, свідчить і той факт, що за місяць до арешту російських дипломатів 16 вересня Толстой доносив Петру I: султан в розмові зі своєю матір'ю говорив, що "Московський цар не виконує договору і не виводить свого війська: видно, хоче він війни з нами знову. Я сподіваюсь, що тепер цар московський нас не обдурить. Я з ним не замирюсь, доки не одніму у нього всієї України" [18, с. 55].

І справді, в листопаді 1712 р. Туреччина оголосила війну Росії. Дізнавшись, що головними винуватцями війни є українські емігранти на чолі з Пилипом Орликом, Петро I видав указ, згідно з яким родини тих українців, які перебували в Туреччині, було вивезено в Москву. Серед них були: родина Мировичів, дружини Герциків, син Д. Горленка, племінниця Мазепи Марта зі своєю служницею та багато інших. Щоб ще більше вплинути на емігрантів російський уряд змусив заарештованих написати листи своїм родичам-втікачам з проханням припинити "шкідливу для Росії діяльність" [16, с. 142-162]. Однак це нічого не змінило.

Українське посольство в Стамбулі було задоволене тим, що вони вдало виконало завдання свого гетьмана. Шафіров та Шереметьєв, московські послы, писали до всіх послів у Константинополі, що "французький посол і козаки – головні винуватці нової війни" [9, с. 102]. Здавалось, що для України наставали кращі часи, але турецька політика в ті часи була незвичайно хитка.

Насправді війна не почалася, тому що знову свою роль зіграли гроші, які російський уряд запропонував родичам султана, щоб вони допомогли

йому вплинути на Ахмеда III, аби він погодився на відновлення переговорів і припинення війни. Султан погодився, але з умовою, що цар додасть до Прутської угоди запропоновані ним 2 нові пункти.

Новий візир Соліман наказував Орликові вибиратися на Правобережну Україну. Але до цієї вимоги український гетьман поставився так само неохоче, як й раніше. Все ж таки він мусив вислати частину свого війська на Правобережжя, де вона перебувала недовго, бо не встояла перед відділами польської коронної армії.

Скепсис Орлика був небезпідставний. Військовий запал турків незабаром охолов. Причиною було те, що на півночі шведський генерал Штенбок замість вступу в Польщу несподівано підписав мирний договір. Ще більш обурило турків, що Карл XII, який робив такі жваві приготування для виступу на Польщу, почав з часом ухилятися, довідавшись про непевність кримського хана і бендерського паші та їх ніби замір передати його під час походу в руки польського коронного гетьмана Сенявського. Реакція турків була бурхливою. Розгніваний султан вислав у Бендери наказ, щоби сераскир і хан примусили Карла XII виїхати з Туреччини або вислати його в Салоники.

І сераскир, і хан були вороже налаштовані до короля і вжили сили. 1 лютого 1713 р. в обозі під Варницею прийшло до сумнозвісного "Калабалику". Шведський король зі своїми драбантами і великим оточенням дав бій турецьким яничарам. В результаті короля було ув'язнено і вислано з Бендер [12, с. 36]. Під час "Калабалику" між українським гетьманом і ханом вибухнув конфлікт. Хан вимагав, щоб Орлик остаточно визначився, когорта він підтримує, короля чи турків і татар. На це Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Ця відповідь страшенно розлютила хана. Й він вирішив був позбавити Орлика життя й арештувати його родину, і тільки заступництво ханового сина, Калги-султана, і старости бобруйського Сапсги врятували його з цієї небезпечної ситуації. Однак Калабалик не залишився і для українців без наслідків. Одразу ж після цих подій козацьке військо, принаймні більша його частина, примушене було на категоричний наказ хана Девлет-Геря вийти на Правобережну Україну [12, с. 36].

Козаки виступили в другій половині лютого 1713 р. і пробули на Правобережжі аж до кінця 1714 р. Це перебування війська на рідній землі П. Орлик прагнув використати для остаточного порозуміння з Польщею. Він уже не ставив великих вимог і добивався лиш того, щоби козаки, осівши на Правобережній Україні, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Він представляв полякам можливість використання претензій правобережного козацтва на Лівобережну Україну і з'єднання обох половин України під Польщею. Але успіху Орлик не мав. Польща була стомлена і не хотіла нових конфліктів з Московією. Не допомог-

ла йому й підтримка Туреччини і хана.

4 червня 1714 р. візир Алі-паша скликав нараду з вельмож і офіцерів, на якій вирішувалося одне питання: починати чи ні нову війну з Росією. Однак муфтії, якому Шафіров пообіцяв 10000 левків, заповнив усіх, що війна буде незаконною, через те що цар виконав умови договору. Тому вирішено було підписати з Росією мир. Цей договір був укладений на 25 років. Згідно з умовами миру Росія відмовлялась не від усієї України, а лише від Правобережжя, Київ залишався за царем. Так плани П. Орлика знову були порушені. Для емігрантів настали важкі часи. Турецький уряд, який до цього часу давав козакам певну суму грошей і провіант на утримання війська, відмовився надалі допомагати.

Врешті-решт Туреччина звернула свою увагу на інші проблеми, і Понятовський, довголітній надзвичайний посол Августа II в Царгороді, уклав з турецьким урядом договір 22 квітня 1714 р., наслідком якого було те, що Правобережна Україна залишилася за Польщею. Відбулися важкі бої між підрозділами польської коронної армії і запорожцями в лютому 1714 р. Козаки зазнали поразки, але вперто трималися території Правобережної України й далі, не бажаючи уступити її Польщі і маючи підтримку з боку Січі. Ще в червні 1714 р. великий коронний гетьман Сенявський мусів констатувати, що козацьке повстання все ще не ліквідоване і що навіть кількість козаків на Правобережжі почала збільшуватися.

Але нарешті довелося поступитися. Той же Сенявський пише в листопаді 1714 р., що великий візир наказав кримському ханові заборонити козакам під карою смерті сперечатися з поляками за Правобережну Україну. Це була остаточна ліквідація політики Орлика бендерського періоду [19, с. 24].

Після насильницької депортації короля Карла XII з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений. У листі до шведського радника Мілерна він писав: "Було б мило Богові й відповідало б сподіванням, якби священна Королівська Величність уклали мир з московитами, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти)". У пориві відчаю проти султана, який ламав його плани разом з королем відвоювати Україну у росіян, гетьман пропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Водночас Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: "Якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, позаяк я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною". Та все-таки плани й діяльність Орлика, яку він провадив протягом 1710-1714 років, зазнали поразки. Причиною поразки була не так військова неспроможність Орлика та його союз-

ників, як міжнародна дипломатія, а головне та, що 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля [23, с. 94-96].

Після цього П. Орлик слідом за Карлом XII переїжджає до Швеції. В документах чітко вказано, яким шляхом вони направлялися, де і скільки затримувались: "Карл XII відправився за Дунай і мав іти 14 днів. Він мав іти через Валахію, Трансильванію і Угорщину. По дорозі в Стокгольм він має намір зібрати військовий корпус" [27, с. 431]. Разом з Пилипом Орликом у Швецію виїхали: А. Войнаровський, брати Григорій, Іван та Атанас Герцики, Климент Довгополий, Федір Третяк, священник Парфеній – всього, за підрахунком В. Різниченка, 24 особи, а також вся велика родина Пилипа Орлика, яка складалася з дружини Анни, трьох синів і двох дочок.

Але не всі козаки поїхали разом з Орликом, були й такі, які поверталися в Україну. Так, Я. Маркович у своєму щоденнику писав: "Король шведський з Орликом пішов у свою землю, а Горленко, колишній прилуцький полковник з своїми товаришами пішов на Україну, спочатку він перебував у Глухові, а потім був відправлений у Москву, де жив з Максимовичем, Антоновичем і Ломиковським" [5, с. 5]. Таким чином, від Орлика пішов його секретар І. Максимович, канцелярист Антонович. Вони були розчаровані своїм перебуванням у Бендерах, тому, напевне, повернулися до Києва і за посередництва царських послів П. А. Толстого та П. П. Шафірова, за словами Ж. Б. Шерера, "дістали помилування від царя". Далше він говорить, що вони зустрілися з І. Скоропадським, а потім проживали в Глухові цілком вільно, за рахунок жалування з царської казни [26, с. 276]. Це підтверджується й архівними джерелами. В одному з листів Петро I повідомляє І. Скоропадському, що він дозволяє старшині і запорозьким козакам, які втекли в Туреччину разом з Мазепою, повернутися [1. - Оп. 1, д. 260; 2. - Оп. 1, арк. 6,8, 46-49]. Хоча, як свідчать інші документи, милість царя була вибірковою.

Отже, підводячи підсумок, можна сказати, що тільки система міждержавних договорів у 1711 - 1714 рр., до вироблення яких була причетна українська політична еміграція на чолі з П. Орликом, остаточно вирішила питання про правовий статус Правобережної України. Виходячи зі статей Прутського миру (1711 р.) з Туреччиною, Петро I, якому підкорялися українські гетьмани, "віднімав царську руку" тільки від Правобережжя на користь польського короля і кримського хана, проти чого виступав П. Орлик і його уряд в екзилі. Дане положення було закріплене у квітні 1712 р. у Константинопольському трактаті між Портою й Росією. Наступного року підписано Адріанопольський договір між Османською і Російською імперіями. Порта додавала до попереднього трактату статті про новий розподіл кордонів на Правобережній Україні, починаючи від Києва. Одночасно вона

відмовлялася від планів створення на Правобережжі "буферної" козацької держави. Отак міжнародно-правовий статус України в останній чверті XVII - на початку XVIII століття, зважаючи на геополітичні інтереси країн Східної та Південно-Східної Європи, постійно змінювався. Довготривала боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства, Шведського королівства та Лівобережної Гетьманщини за володіння Правобережною Україною завершилася на користь Росії, що означало крах сподіванням П. Орлика і його політичних однодумців у вигнанні.

Джерела і література

1. Киевская губернская канцелярия. Ф. 59. - Оп. № 1. - Ед. хр. № 429. - Арк. 6, 8, 46-49, 62, 65, 90, 104-105.
2. Київська археографічна комісія. - Ф. 220. - Оп. № 1. - Д. № 260.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Під ред. Сохань П. С., Смолій В. А., Апанович О. М. - К., 1998. - Т. 1. - 696 с.
4. Борщак І. "Orlikiana" (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення). - Париж, 1922. - 31 с.
5. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767) /Под. ред. А. Лазаревского. - К.: Издание Киевской старины, 1893. - Ч. 1. - С. 1-25.
6. Допрос Григорія Герцика об участі его в измене Мазепы // Киевская старина. - 1883. - № 4. - С. 595-610.
7. Колесса Ф. Матеріяли до історії Козаччини з рр. 1709-1722. Зібрані в шведським державним архіві в Штокгольмі. - Львів: Друкарня Івана Айхельберга, 1910. - 35 с.
8. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, Генерального Писаря Ф. Орлика, и Киевского Воеводы. Юсифа Потоцкого. - М.: В Университетской типографии, 1847. - 68 с.
9. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. - 1991. - № 8. - С. 99-110.
10. Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - Львів, 1908. - Т. 92. - С. 140-209.
11. Крикун І. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 рр. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. - Вип. 1. - Л., 1996. - С. 42-88.
12. Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742. - К.: Дніпро, 1991. - 79 с.
13. Масан О. Перші походи російських військ на Буковину (3 історії міжнародного становища краю на початку XVIII ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Золоті литаври, 1999. - Т. 3. - С. 244-253.
14. Мельник Л. Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти Пилипа Орлика // Український історичний журнал. - 1997. - № 6. - С. 24-35.
15. Пришак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. - К., 1992. - Вип. 1 - С. 307-320.
16. Путро С. Родина Мировичів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - К., 2001. - Число 6(7); Частина 2. - С. 142-162.
17. Різниченко В. Пилип Орлик - гетьман України. -

К.: Український письменник, 1996. - С. 5-117.

18. Різниченко В. Пилип Орлик. Гетьман - Емігрант. Його життя та діяльність. - К.: Друкарня Київського Союзу Кооперативних Установ "Союзбанк". - 1918. - 48 с.
19. Сергіійчук В. Чому впала козацька держава // Наука і суспільство. - 1991. - № 1. - С. 20-27.
20. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К.: Либідь, 1994. - 160 с.
21. Томашівський С. Причини до історії Мазепинщини. - Львів: Друкарня НТШ, 1910. - 38 с.
22. Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави - К. 1994. - С. 436-439.
23. Чухліб Т. Дипломатія Української козацької держави // Політика і час. - 2003. - № 4. - С. 83-99.
24. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004. - 288 с.
25. Чухліб Т. В. Гетьмани і Монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714. - Київ-Нью-Йорк: Інститут історії України НАНУ, 2003. - 518 с.
26. Шерер Жак-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжів, та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов. - К.: Український письменник, 1994. - 311 с.
27. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor Supplement I. V. 1. 1518-1780. - București, 1886. - 1005 p.

SUMMARY

*Halyna Yatsenyuk
(Chemivtsi)*

THE PRUT'S PEACE OF 1711 AND ITS CONSEQUENCES FOR THE UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION AND UKRAINE

The article gives the analysis of the Prut's Treatment which was signed in 1711 among Russia and Turkey. It had to change the political status of emigrants under the leadership of Pylyp Orlyk and greatly influenced upon the territorial subdivision of Ukraine.

УДК: 94 (477) „19”

*Ганна Скорейко
(Чернівці)*

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ: ПОСТАТЬ НА ТЛІ ЕПОХИ

У статті простежується роль Маркіяна Шашкевича у формуванні української національної ідеї крізь призму особливостей суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель у першій третині XIX ст.

Ключові слова: суспільно-політична думка, слов'яновфільство, греко-католицьке духовенство, Галичина, Маркіян Шашкевич, „Руська трійця”.

Маркіян Шашкевич належить до тих історичних постатей, які у всі часи викликали захоплення і визнання як знакові і важливі для своєї епохи. Поет, прозаїк, перекладач, вчений, фольклорист,

священнослужитель - це все Шашкевич. За свої 32 роки він встиг немало, хоч і не все залишив завершеним. Він став репрезентантом нової української ідеї, яка базувалася на сприйнятті кращих надбань загальноєвропейської та, особливо, слов'янської суспільної думки у Галичині.

Шашкевич задумав велике діло: погорджену, висміювану в Галичині селянську мову піднести із занепаду і ввести її в літературу, школу, публічне життя. Цю мету він проніс через усе своє життя. Більше того, збурих і активізував цілу когорту послідовників – І.Вагилевича, Я.Головацького, М.Устияновича, А.Могильницького та інших. Майже ровесник Т.Шевченка, він через кордони монархій, які ділили Україну, озвучив ідею, яку підтримав Кобзар, заявивши про український народ як єдину спільноту.

За своє коротке життя Маркіян Шашкевич залишив такий яскравий слід, що став свого роду символом українського національного відродження. Його ім'я допомагало вижити українській ідеї в період, коли роз'єднані політичні сили боролися поміж собою в ХІХ - на початку ХХ ст., бо і народовці, і москвофіли вважали його своїм. В час, коли над українцями Східної Галичини нависла загроза колонізації в 20-30-х роках ХХ ст., ім'я Маркіяна мало магічне значення. Воно рятувало від повного знищення національну культуру і в період радянського режиму: всесильні ідеологи „розквіту і злиття націй” були безсилі перед „революційним демократом” Шашкевичем. В чому ж причина такої потужної сили цієї особистості?

Літературна сторона творчого доробку Маркіяна Шашкевича представлена дослідженнями західноукраїнських вчених К.Студинського, М.Тершаковця, В.Щурата [14, 15]. Окремо слід відмітити внесок у дослідження творчої та суспільно-політичної діяльності Шашкевича, який зробив І.Франко цілою низкою своїх праць [17, 18, 19]. В радянській науці особливе місце належить дослідженням відомого українського вченого, академіка АН УРСР М.Возняка, який зібрав і систематизував цінні матеріали про національне та літературне відродження ХІХ – початку ХХ ст. в цілому, про творчість авторів „Русалки Дністрової” зокрема [2, 3, 4, 5]. Цій проблематиці ним присвячено понад 30 праць, вони посідають чільне місце у дослідженні діяльності М.Шашкевича. Певні заслуги у вивченні культурної діяльності М.Шашкевича та „Руської трійці”, їх попередників та послідовників належить Г.Гербельському [6]. Значний внесок у шашкевичезнавство зробив М.Шалата, якому належить одна з найповніших, ґрунтовних праць, де факти біографії Маркіяна дослідник розкриває у тісному зв'язку з суспільно-політичним і культурним життям тої доби [21, 22, 23]. У монографії Ф.Стебля та В.Гориня зроблена спроба акцентувати увагу саме на проблемах суспільно-політич-

ного значення діяльності «Руської трійці» і Шашкевича зокрема [12].

Окремо слід відмітити наукові праці представників української діаспори, які продовжили традиції західноукраїнських вчених і не припиняли своїх досліджень щодо постаті Маркіяна Шашкевича. Починаючи з 1967 р. Інститут-Заповідник Маркіяна Шашкевича (Вінніпег, Канада) видавав збірник „Шашкевичіана” [26]. Це цікаве видання, яке, на жаль, донедавна не доходило до українських дослідників і читачів. Цей збірник складається з тематичних публікацій як вчених діаспори, так і західноукраїнських дослідників початку ХХ ст. Зараз збірник виходить спільно з сучасними дослідниками України.

Не менш цікавим для дослідників є збірник різнопланових документів під назвою „Русалка Дністрова”, впорядкований під керівництвом Ф.Стебля [11]. Вміщені тут документи дають змогу більш об'єктивно оцінювати обставини життя і особливості оточуючого середовища, в якому доводилося працювати й творити молодим ентузіастам.

Однак дослідження місця Шашкевича у суспільно-політичному житті українського народу ще потребує свого продовження і поглиблення. Крім того, сучасна політична думка у творенні новітньої ідеології Української держави мусить опиратися на ідеї і досвід, накопичений попередниками, особливо такими видатними особистостями, які нічим себе не скомпрометували перед історією і залишилися світлим постатями, як Маркіян Шашкевич. Тому сьогодні тема вивчення ролі Шашкевича в історії української політичної думки, українсько-національно-визвольного руху є особливо актуальною.

Доля Маркіяна Шашкевича, на перший погляд нічим не відрізнялася від сучасників. Як і сотні молодих українських студентів свого часу, він походив із священничого середовища – парохами були і батько Маркіяна Семен Шашкевич (в селі Княже Золочівського повіту), і дідусь по матері Роман Авдиківський (в селі Підлісся) [5, с.5]. Традиційним був і шлях здобування освіти: перша наука його – в „домі отцівськiм”, потім німецька нормальна школа у повітовому місті Золочеві, пізніше – два класи у домініканській гімназії у Львові, а в 1825 р. перейшов до Бережанської гімназії, де й склав іспит зрілості. До рідних місць юнак вертався тільки на канікули [11, с.254].

Родина Шашкевичів жила звичним укладом, навіть патріархальним. Вона була багатодітною: у Маркіяна були чотири брати і дві сестри. Коли він приїжджав на свята чи канікули додому, обов'язково складав вірші з побажаннями для батьків і рідних традиційною тоді польською мовою. Це ні у кого не викликало сумнівів та здивування, адже вся тодішня українська інтелігенція, включаючи духовенство, не вважала за необхідне використо-

увати у повсякденному житті „народну”, тобто рідну мову, широко вважаючи, що це селянський спосіб спілкування. А після закриття у 1809 р. „Рутеніуму” – єдиного україномовного факультету у Львівському університеті освіту можна було отримати тільки польською і німецькою мовами. Однак греко-католицькі священники, послугуючись у богослужінні церковно-слов'янською мовою, в окремих випадках використовували її для означення своєї відмінності від польської інтелігенції. Так, приміром, перша безпосередня зустріч молодого Шашкевича з українською поезією відбулася під час родинного свята у 1823 р., коли його дідусь Роман Авдиківський справляв своє золоте весілля та п'ятдесятилітню річницю свого священства. На ювілей до Підлісся зібралася уся родина: діти, внуки, правнуки. Сюди ж з'їхалися приязні і на честь ювіляра склали вірш „Wieniec z serz Zycziwych” польською та українською мовами. Правда, не чистою народною мовою, а переповненою церковнослов'янськими словами. Цей панегірик підписали батьки Маркіяна та сам Маркіян [5, с. 7].

У житті та діяльності Маркіяна Шашкевича особливе місце посідає Львів. Тут він починав здобувати освіту і у 1829 р. вже після закінчення Бережанської гімназії вісімнадцятирічним юнаком знову переїхав до Львова, вступив до духовної семінарії й одночасно записався на два роки до університету на філософський факультет. Цьому сприяло й походження його та й те, що у вирішенні його подальшої долі взяв участь сам митрополит М. Левицький, з яким у добрих стосунках були і дідусь, і батько Маркіяна [26, с. 175].

Тогочасний Львів як за своїм зовнішнім виглядом, так і за змістом духовного життя являв собою звичайне провінційне місто. У Львові було два театри – польський і німецький, які, проте, мали досить примітивний репертуар. Про вбогість духовних запитів мешканців міста свідчать матеріали, що переповнювали шпальти газет – переважали тільки сенсаційні історії та повідомлення, розраховані на смаки невібагливої публіки. Тодішній Львів, як зазначає один із дослідників, був інколи світлом поганим, іноді комічним [10, с. 170].

Щодо львівського українства, то воно перебувало у повному занепаді. Свідома культурного відродження свого народу українська інтелігенція тоді гуртувалася довкола перемишлянського духовенства – наступника М. Левицького на Перемишлянській єпископській кафедрі І. Снігурського та крилошанина перемишлянської капітули І. Могилиницького. Тому центром українського відродження на той час був Перемишль, до Львова тільки доходили деякі відгомони пожавлення українського культурного життя [1, с. 151].

Львівський університет тоді містився у колишньому Тринітарському монастирі, що розташовувався на вулиці Краківській. Сучасники згадували, що

приміщення університету були похмурі, вогкі, навчальні аудиторії займали двадцять залів, на першому поверсі містилися кабінети (тут мешкали і деякі викладачі), на другому – розташовувалася академічна (Перша) гімназія. Поряд з університетом у колишньому Тринітарському храмі (збудований в 1729 р.) була облаштована бібліотека. Як свідчив Я. Головацький: „В таких заведеннях треба піддатися стриманим правилам, на світі не знам, котрі доконче потрібні для заховання порядку, для уложення в карби і на будуче життя виховаників, і за малий проступок цих правил такого заведення слідує утрата того добродійства” [11, с. 254].

Маркіян не переймався труднощами навчання, яке давалося йому легко, вів спосіб життя, як і всі молоді люди свого часу і стану. Однак вже 21 лютого 1831 р. Маркіяна виключили з духовної семінарії за спізнення після товариської забави. Це означало позбавлення Шашкевича всіх засобів до життя, бо батько розгнівався на сина й відмовив йому в будь-якій допомозі [5, с. 7].

До того ж він втрачав право на звільнення від шкільної оплати й отримував погану оцінку з поведінки і з логіки, тому не міг записатися на другий рік філософії. Розпачливе становище Маркіяна доповнив царський указ від 3 квітня 1830 р., який надавав право виганяти вихованців з семінарії за будь-яку провину й не допускати провинних до студіювання теології. Це розпорядження закривало дорогу Шашкевичеві на єдиний факультет, який він міг оплатити, бо обрати інший світський факультет він не міг за браком коштів. Він змушений був утримувати себе сам. Трохи допомагав йому дідусь Авдиківський, але, як писав про цей період в житті Шашкевича його товариш Я. Головацький, „більше о своїм кінчив науки любовмудрія” [11, с. 258].

Життєві труднощі навчили Маркіяна дбати про себе, дали йому можливість оглядітися в світі, пізнати різних людей. „Боровся він не з одним лихом, – продовжував Я. Головацький, – але сам становився певнішим, стальним – розвивав свої сили. Сам зачав бажати власного образования, закушав і засмакував у книжках – дух його спрагнений все дальше і дальше сягав” [11, с. 258]. За короткий час юнак добре познайомився з класичними мовами – латинською та німецькою, основи яких здобув ще в школі, вивчив досконало польську, почав активно цікавитися українським фольклором.

31 жовтня 1831 р. Маркіян Шашкевич вніс до губернатора прохання скасувати йому погану оцінку з поведінки і цим самим надати йому можливість продовжити навчання на другому курсі філософського факультету. У проханні Шашкевич писав, що він, „зведений чужою намовою, мав 1830 р. нещастя зробити нерозважний крок” проти приписів семінарії, за що й потерпів таку болючу кару. Прохач наголошував, що вже звертався до директорату філософського факультету з проханням

дозволити йому продовжити студії, але з причини поганої оцінки йому було відмовлено. Тому Шашкевич просив губернатора „скасувати некорисну оцінку поведінки, а тим самим і неможливість продовжувати студії, маючи увагу на його батька, що з гризоти вже півроку лежить хворий у ліжку, нарешті на чотирьох братів, майже немовлят, що ждуть його помочи”. В проханні Шашкевич зазначав, що він одержав оцінки з добрим поступом при іспитах із першого року філософії, що того року, коли йому невільно було ходити на лекції, він займався церковно-слов'янською мовою, крім того, управитель шпиталю Захар Авдиківський використовував його до науки своїх дітей і до помочи в діловодстві шпитальної управи, нарешті він виконував службу найманого писаря в греко-католицькій консисторській канцелярії [5, с.9].

Довго Шашкевич чекав дозволу і отримав його тільки 19 грудня 1832 р., тобто втратив і другий семестр навчального року та два дальших навчальних роки. Аж протягом 1832-1833 навчального року він успішно закінчив другий курс філософії, так звану „фізику”.

Як добрий син, він старався помиритися з батьком, переблагати його. Відчай звучить у його вірші „Син любимому отцю”. Батько Маркіяна помер 30 січня 1833 р. Вигнання з семінарії і смерть батька дуже вплинули на вдачу Маркіяна. Колись веселий і говірливий, юнак став серйозним і стриманим, в його душі поселився сум, розпачливий настрій, що пробивається в листах та віршах. Тривога за завтрашній день підривала його і так неміцне здоров'я, але навчила дбати про себе, не покладаючись на інших. З усім жаром він узявся до самоосвіти. Другим домом Маркіяна стали бібліотеки, особливо Інститут Оссолінських, заснований у 1832 р. як загальнокрайова культосвітня установа, який складався з бібліотеки, музею та друкарні [7, с.108]. У лівому крилі інституту в часи Маркіяна містився музей Любомирських, в якому експонувалися живописні твори італійських та нідерландських малярів, колекції монет, зброї, медалей, меблів XVI-XIX ст. У вестибюлі містилися пам'ятки археології краю, єгипетські, грецькі та римські старожитності. Серед пам'яток української культури були відомий Збруцький ідол – Святovid, пам'ятки середньовічного живопису, зокрема іконостас Успенської церкви роботи І.Сеньковича, портрети міщан та ін. Так жвавий розум юнака отримав неймовірну поживу для збагачення.

У бібліотеці була зібрана також надзвичайно цінна колекція друкованих видань та рукописів. Саме вони привертати найбільшу увагу Маркіяна Шашкевича. „Допав Добровського сочиненія про Слов'янщину, його „Institutiones Linguae Slavicae”, Шафарикову „Історію слов'янських язиків”, дела Лінде, Раковецкого, Вука Стефановича – і нитка по нитці дійшов до самого клубка. Тут йому отворився великий світ – Слов'янщина зі своєю поваж-

ною, величною стариною, з відмоложеними, відживаючими паростками”, – писав Я.Головацький [11, с.255].

Шашкевич читав книги або в бібліотеці, або позичав їх додою. Позичити книги додою й роздобувати їх полегшував йому головним чином поміщик села Княже Тадей Василевський, який доставляв йому польські і сербські книжки. Величезний вплив на формування свідомості Маркіяна справило знайомство з чеським письменником Яком Православом Ковбеком, переконаним патріотом і слов'янофілом. Сам він збудив у юнака інтерес до проблем місця і ролі кожного народу, пропонуючи йому різні книги про відродження чеського народу, доповнюючі їх власними оповіданнями [5, с.12]. Крім того, саме Ковбек спонукав Маркіяна перекласти „Короледвірський рукопис” з чеської мови, будучи добре знайомим з В'ячеславом Ганкою, автором цього, як пізніше виявилось, фальсифікату. Вже 1832 р. Маркіян працював над перекладом цього твору.

Хоч як дуже цікавили Шашкевича твори слов'янських вчених про відродження слов'янських народів, все ж в першу чергу він стежив за такими книгами, де йшлося про українську мову та літературу, історію українського народу, старовину, яка могла б пролити світло на проблеми походження українців. „Розваживши все і роздивившись, предцинь не знаходив ніде того, що дух його віщий передчував, а душа так сильно бажала. Все він тужив за чимось, шукав, чого у школах не учили, чого не знаходив ні в старих, ні в нових словесностях, бо він шукав своєї народної, банував за своєю родимією”.

Як півсонно снувалася перед умом якась нова, питома своя народна словесність, але не було відваги без приводу самому пуститися в незнайому путь! Пригадую, лучилась Котляревського „Енеїда”, „Малоросійские песни” Максимовича та, либонь, Павловського „Грамматика”. Урадуваний знайшов те, за чим так давно глядів, побачив живий приклад, переконався о можності народної руської словесності; загадав велику гадку – утворити чисто народну словесність южноруську – цій гадці вірен остався до кінця», – писав Я.Головацький [11, с.256].

Маркіян Шашкевич не був самотній у своїх пошуках істини щодо власного народу. Навчаючись у Львівській духовній семінарії та будучи на другому курсі філософії, він подружився з двома іншими семінаристами – Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем. Це були вже свідомі молоді люди, які з притаманною романтичної юності революційністю підтримали заклик Маркіяна, що вони русини, і що галицьким українцям треба об'єднатися в гурток, вправлятися в слов'янських і українській мовах, піднести народний дух, освічувати народ, і в Галичині утворити українську літературу, щоб не дати спольщитися цій частині нашої батьківщини [5, с.12].

Особливо захопився таким планом Яків Головацький. Утрюх вони скрізь розмовляли, сперечались, читали, критикували, говорили про літературу, про народність, історію, політику тощо. А що майже завжди говорили по-українському, спольщені товариші, глузуючи з них, назвали їх українською трійкою, або, як тоді в Галичині вживалося „руською трійцею” [5, с. 14].

Це справді став своєрідний гурток. Його учасники при вступі зобов'язалися словом честі і подаванням руки „протягом всього життя працювати на користь народу і відродження національної культури” [10, с. 172].

Душею гуртка був Шашкевич, який свою діяльність розпочав з того, що виголосив проповідь українською мовою. Цей факт у семінарії, де все без винятку велося польською мовою, подіяв, як грім серед ясного неба [10, с. 173]. Цей худорлявий юнак умів згуртувати краян-патріотів, був сміливіший від усіх, готовий на всякий подвиг, на будь-які жертви, вражав своїх побратимів „високими поняттями, буйними гадками, козацькою силою” [11, с. 257].

Однак він не задовільнявся тільки зовнішніми проявами своєї „руськості”, а розпочав активну роботу зі створення міцного теоретичного підґрунтя для відродження українського духу. За прикладом відомих йому М. Максимовича, Г. Цертелєва, Вацлава з Олеська (Залеського), він активно почав працювати над збиранням і системним вивченням народних пісень, звичаїв та обрядів, шукав старі рукописи й інші пам'ятки давнини. Особливу роль Маркіян відводив рідній мові: він учив її, порівнював з іншими слов'янськими мовами, він був переконаний, що прийде час і українська пісня лунатиме по всій українській землі, буде „о руській славі скрізь світу казати” [9, с. 9]. „Що сам зрозумів, про те говорив із своїми товаришами, щораз більше число яких гуртував коло себе, – писав дослідник Шашкевичевого життя М. Возняк. – І не дивно. Бо Маркіян умів промовити до серця, мав талант навчити, переконати, пробудити й піднести духа в інших, умів відкрити завмерлий талант” [5, с. 14].

Сучасники згадували, з якою любов'ю і старанністю вивчав Шашкевич народну мову. „Шашкевич не рік і не два виучував і розбирав народну бесіду”, – свідчив один із них. Патріот і народолюбець, він всім своїм єством протестував проти пасивного ставлення української інтелігентської верхівки до полонізації, що продовжувалась, проти байдужості цієї верхівки до матеріального і духовного життя селянської маси [8, с. 12].

Формально Шашкевич не був ученим. Але й вдовольнятися роллю поета-аматора він не міг. Він мріяв про організацію цілої літератури – причому літератури, що виростала б на народному ґрунті і відповідала б народним інтересам. Про це він говорив з усією виразністю: „Письменство у кожно-

го народу – це його життя, спосіб думати, його другий образ; воно повинно заклунутись і вирости серед народу, і розквітнути на його ж таки ниві, щоб не кидатись на того райського птаха, про якого розповідають, що не має ніг, а через те мусить довіку в повітрі виснути. Письменство – найперша потреба всього народу” [25, с. 16].

Що це була за людина, яка зуміла на весь голос заявити про себе у такому молодому віці? Один з найповніших описів належить Я. Головацькому, який так охарактеризував М. Шашкевича: „Маркіян був чоловік середнього зросту, шуплий, але меткий, волосся русаве, очі сині тужні, носик невеличкий, кічастий, лице худорляве, виражало якусь тугу і біль. Сам був м'якого доброго серця, в товаристві дотепний і забавний; показував себе веселим і щасливим. Лиш коли розговорився за руську (українство. – Г.С.), народність, за рідну мову, рідну словесність та інше, тоді показувалась вся сильна його душа, котра в тім слабкім тілі жила. очі блиснули живістю і якимсь святим натхненням, чоло трохи наморщилося і лице набрало якоїсь грізної поваги; говорив сердечно – сильно перекопував, бо йому з серця йшло – він цілий тим духом жив і дихав” [11, с. 258].

Скупі штрихи до особистості побратима навіть Устиянович у своїй „Згадці за Маркіяна Шашкевича во вічну пам'ять” („шаріла блідність уст”, „палало личенько жалем”). Пізніше Устиянович дав просторишу згадку: „Шашкевич був середнього зросту, тонкої будови тіла. Синє і грустне око, русий волос і ніжність его постави надавали его подобі щось дівочого. Високоє его чело було уже в молодості описане плужком глибоких мислей, а уста уложились в склад терпких досвідчений. На лиці отбивалась якось-то тужливість і терпінє” [24].

Знаючи діяльність Маркіяна і ті умови, в яких вона розвивалась, можна стверджувати, що тільки безмежна віра у свій народ могла рухати цим юнаком. Як це не звучить пафосно, але саме вона змушувала горіти не тільки Маркіяна, але й всіх, хто був біля нього, абсорбувала його в шоденному житті, зумовлювала думки, дії, вчинки, „проти рожна перти, проти хвиль плисти” [17, с. 226].

„Людина наскрізь симпатична, щира, відверта і проста, огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги, як у мистецтві, так і в житті”, – писав про М. Шашкевича І. Франко [18, с. 16]. Він одним з перших серед тогочасних критиків і літературознавців відгукнувся на творчість М. Шашкевича в 70-х роках XIX ст., коли йому було трохи більше двадцяти років. Він вважав, що Маркіян став зачинателем, новатором, який вніс у галицько-руську літературу нові елементи, котрих у ній досі не було і котрі він черпав почасти з творів українських, з пісень народних, від польських романтиків, із слов'янського відродження [18, с. 16].

Але всі критики, в тому числі і І. Франко, підмітили, що в Маркіянових поезіях переважали мотиви знедоленості, сирітства, самотності. У віршах Шашкевича справді домінує меланхолійний тон. Це насправді характерно для митців, яких гнітить існування у інертному суспільстві.

Скромне, звичайне людське бажання було і у поета Шашкевича: знайти радість днів свого життя у коханні близької серцю жінки. Таке щастя він знайшов у особі своєї вірної дружини Юлії Крушинської. Шашкевич одружився у 1838 р. Небагато світлих днів дарувала йому доля, невибагливе людське щастя письменника тривало всього декілька років.

У 1837 р. Маркіян Шашкевич все ж прийняв священничий сан. Перемишлянський єпископ Іван Снігурський радив йому висвятитись безженним, щоб отримати добру посаду в консисторії, присвятити своє життя служінню церкви [5, с. 216]. Маркіян, зважаючи на свої здібності, справді мав добрі шанси зробити церковну кар'єру навіть попри свою участь у підготовці засудженої митрополитом І. Левицьким „Русалки Дністрової”. Але він був послідовним у своїх переконаннях. Як писав М. Возняк, „Маркіян задуже любив свій народ, за сильне було його бажання жити між сільським народом і просвітити його, щоб думати про власні вигоди” [5, с. 16].

Висвятившись, отримавши сан священника, у 1837 р. він тимчасово очолив парохію в Гумніських. Через деякий час був переведений, теж на тимчасову парохію, у село Нестаничі. І тільки через два роки отримав змогу стати постійним парохом у селі Новосілки Струмилово-Камінецького повіту.

Для своїх парафіян о. Маркіян Шашкевич був добрим пастирем і добродієм. Вони полюбили молодого священника не тільки за його доброту і милосердя, але й за його чудові проповіді, які він виголошував народною мовою, зрозумілою і близькою неписьменним селянам.

Але сам Шашкевич жив дуже важко. Село було віддаленим, бідним. Не раз молодому священнику доводилося позичати не те що гроші, але й збіжжя. До того ж ще в молодому віці він захворів. В кінці 1842 р. він був „кинений на ложе болізни, вже більше з нього не двигнув ся, умер 7 цвітня 1843 р., отже в 32 роки свого велими – і многонадійного дуже трудяшого, а також і дуже трудного життя” [25, с. 6].

Не можна сказати, що всі забули про Маркіяна. Його за життя іноді провідували приятелі, листувалися з ним. Його товариш Микола Устиянович навіть запрошував Шашкевича до себе в гори до Славська, що на Скільщині, для лікування. Але недуг розвивався надто швидко. Маркіян почав втрачати спочатку зір, а потім і слух. Скористатися запрошенням Устияновича не встиг.

Вдова М. Шашкевича залишилася з двома синами, один з яких помер ще підлітком. Інший син

Володимир пізніше став поетом-ліриком і непоганим, як вважали сучасники, публіцистом. Він був одним з перших членів народовської громади. Заснування „Просвіти” у 1868 р. – втілення його ідеї.

Самого Маркіяна Шашкевича було поховано спочатку на звичайному сільському кладовищі у селі Новосілках, де він останні роки працював. Там спочивали його останки цілих 50 років. Тільки в 90-х роках XIX ст., коли західноукраїнська спільнота переживала процес національного політичного відродження, знову згадали про те, що саме Маркіян Шашкевич своєю ліричною піснею пробудив з літаргічного сну українську ідею. Було вирішено, що місцем для вічного спочинку Маркіяна має стати Львів – Пантеон, столиця колишніх князів та королів руських (тобто українських). У листопаді 1893 р. останки Шашкевича урочисто було перепоховано у Львові. Значення цієї акції важко переоцінити. „Було се сумне, щоправда, але величає торжество. Чудувався не тільки народ по всіх селах, куди похід переходив, але й весь Львів чудувався, що Русь Україна уміє так достойно величати своїх героїв” [25, с. 6].

Так нарешті було достойно оцінено гідний внесок Маркіяна Шашкевича у формування української національної ідеї. Хоча життя його було коротким, він встиг зробити багато. Його життя – це яскравий приклад життя просвітителя, який розбудив своїм словом багато сплячих душ, засвітив у них вогонь своєї ідеї, але надто швидко згас, навіть не встиг побачити результати своєї діяльності.

Джерела та література

1. Верига В. Нарис з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.) - Львів: Світ, 1996.
2. Возняк М. Писання Маркіяна Шашкевича. - Львів, 1912.
3. Возняк М. Оповіданє про Маркіяна Шашкевича. - Львів, 1911.
4. Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича. - Львів, 1935.
5. Возняк М. Маркіян Шашкевич. - Львів, 1941.
6. Гербільський Г. Передова суспільна думка в Галичині: 30-і - середина 40-х років XIX ст. - Львів: Львів. держ. ун-т, 1959.
7. Кос Г. Слідами Шашкевича у Львові.
8. Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевиц, Яків Головацький. Твори. - К.: Наук. думка, 1982.
9. Неборячок Ф. М. Слово про Маркіяна Шашкевича. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961.
10. Петраш О. Світоч землі галицької // Вітчизна. - 1961. - № 12. - С. 170-178.
11. «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. - К.: Наук. думка, 1989.
12. Стеблій Ф., Горинь В. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. - К.: Наук. думка, 1987.
13. Студинський К. Генеза поетичних творів Маркіяна Шашкевича. - Львів, 1910.
14. Студинський К. Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835-1849. - Львів, 1909.
15. Тершаковець М. До життєпису Маркіяна Шашкевича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. - 1911. - Т. 105-106.

16. Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. - Львів, 1906.
17. Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури // Зібрання творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1981. - Т. 29.
18. Франко І. М. Шашкевич та галицько-руська література // Зібрання творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1981. - Т. 29.
19. Франко І. Чотири Шашкевичеві вірші // ЗНТШ. - 1904. - Т. 59.
20. Шалата М. Маркіян Шашкевич: Життя, творчість і громадська діяльність. - К.: Наук. думка, 1969.
21. Шалата М. Перша книга на Західній Україні // Жовтень. - 1986. - № 6. - С. 103-106.
22. Шалата М. З Маркіяном на чолі // Вітчизна. - 1967-№ 1. - С. 204-208.
23. Шалата М. Позичене минуле Шашкевича // Літ. Україна. - 1968. - 24 жовт.
24. Шалата М. Маркіян Шашкевич як перекладач // Всесвіт. - 1968. - № 7. - С. 92-94.
25. Шашкевичана. - Львів-Броди-Вінніпег: Просвіта, 1996. - Вип. 1.
26. Шашкевич М. Твори. - Львів, 1911.

SUMMARY

Hannah Scorelko
(*Chernivtsi*)

MARKIYAN SHASHKEVYCH: A DISTINGUISHED PERSONALITY OF THE EPOCH

The article discloses M. Shashkevych's important role in the Ukrainian national idea moulding in the light of peculiarities of the social and political development of the Western Ukraine in early 19th century.

УДК: 821.161.2.09(438)

Стефанія Баженова
(*Кам'янець-Подільський*)

«УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА» В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ (20-40-х рр. XIX ст.) СТАНОВЛЕННЯ. ВИТОКИ. МІФИ

У статті висвітлюються витоки і розвиток «української школи» в польській літературі 20-40-х рр. XIX ст., характеризуються міфи про Україну, створені поетами-романтиками.

Ключові слова: Україна, романтизм, Польща, стереотип, міф, українці.

Історію польської та української літератури доби романтизму (20-40-і рр. XIX ст.) неможливо уявити без імені Юліуша Словацького та Северина Гошинського, Богдана Залеського та Антонія Мальчевського, твори яких увійшли в золотий фонд культури і є своєрідним джерелом до вивчення історії України.

З проникненням романтизму на терени Польщі та Правобережної України сформувалась так звана «українська школа» в польській літературі XIX ст., які не залишає байдужими її дослідників як XIX ст., так і на початку XXI століття. Її дослідниками були: І. Франко, М. Дашкерат, О. Колесса,

В. Щурат, В. Гнатюк, Р. Кирчів, Г. Вервес, П. Волинський, В. Кубанський, М. Яніон, М. Жмігродська, С. Баженова та ін.

Найяскравішими представниками «української школи» в польській літературі XIX ст. були вихідці з Правобережної України А. Мальчевський, С. Гошинський, Б. Залеський, Ю. Словацький, творчість яких стала окрасою поезії 20-40-х рр. XIX ст. і по суті визначила обличчя польсько-українського романтизму.

Об'єктивними факторами становлення української школи в польській літературі стали:

1. Ліквідація в 1795 р. державної незалежності Речі Посполитої і геополітична втрата Польщею своїх «східних кресів», у тому числі Правобережної України, які відійшли під юрисдикцію Росії. З початку XIX ст. ці землі все більше позбувались впливу Польщі, що з боєм позначилося на житті, суспільній свідомості та ідеології місцевої полонії, яка змушена була пристосовуватися до нових умов свого існування й змінювати усталені погляди на українську націю.

2. Вплив польського національно-визвольного руху і в першу чергу повстання 1830-1831 рр., яке поширилося на Правобережну Україну. Демократична польська інтелігенція цього регіону прагнула переглянути своє ставлення до українського народу, шукати шляхів польсько-українського національного примирення й злагоди. «Прозріння» багатьох поляків, а також ополяченої української шляхти з Правобережної України проявилось в тому, що вони почали усвідомлювати менталітет українського народу, його культуру, звертати уваги на жалюгідний соціально-економічний стан українського селянства.

Дуже характерно, що складалась ця інтелігенція переважно з вихованців єдиної на Правобережній Україні вищої школи – Кременецького ліцею та Уманської школи отців Василіан. Західноєвропейські впливи разом з місцевою національною основою дають досить цікаву картину історико-літературного руху в Україні 20-30 рр. XIX ст. з романтичним у своїй основі напрямком, що викликав інтерес до українського народу і всього, що його характеризує – народної мови, старовини, поезії, звичаїв. На романтизмі сходилися всі різноманітні впливи, під які тоді підпала Україна, а романтизм живився тут місцевими соками й допомагав українському національному відродженню.

Вплив романтичної поезії із Заходу, заснування культурного центру вищої польської освіти в Кременці, подвижницька діяльність таких людей, як Зоріан Доленга-Ходаковський, нарешті проживання їх в Україні й через те любов до неї як до рідного краю – ось причини, що створили серед польського і спольщеного громадянства українофільський настрій.

Романтизм кликав до народності, вчив серед народу шукати скарбів поезії. Однак польські роман-

тики скоро помітили певну бідність польського люду на історичні пісні та перекази. Основоположник романтизму в Польщі Казімеж Бродзінський пояснював бідність польського фольклору багатотомним поневірянням хлопа та свавіллям шляхти. У поляків не було всенародної історії, а, отже, і не було народної поезії. Звідси і заповіт К. Бродзінського:

*„На якій землі, з яким людом проживаєш,
Черпай там натхнення,
Вивчай край і людей, їх почуття і душу
І свої пісні їм присвячуй”.*

Шукаючи в народній поезії найяскравішого виразу свого духовного єства, намагаючись до нього наблизитись, поети і прозаїки, що народились, вирости і сформувались як літератори в Україні, поруч свого польського патріотизму (який з огляду на традиції, виховання, освіту таки був) виховують патріотизм український: свою любов до України, свої українофільські симпатії вводять в польське літературне коло. До того ж і багата народна українська поезія могла служити їм за невичерпну криницю мотивів і сюжетів.

Про загальне й вирішальне значення України – як теми, топосу, парадигми – і для польської, і для української літератур і культур періоду романтизму писалось чимало. Українська тема не залишала байдужими і таких мислителів і діячів кінця XVIII та поч. XIX ст., як Коллонтай і Сташиць, Немцевич і Лелевель. Україна, саме як козаччина, була не лише вагомою складовою частиною давньої Речі Посполитої, але й центральним повчальним суб'єктом її історії. Основною причиною загрози Польщі, її розподілу і її остаточного зникнення з мап Європи бачилась ними саме в нерозумному, кривдному ставленні до волелюбної козаччини, в перетворенні природного спільника на зятя ворога. Те, що для просвітництва було великою дурістю, політичним самогубством, спадком їхнього мислення, радикально-утопічним соціалістам із «Громад польського народу» бачилось ще гостріше: для них це був великий гріх супроти українського народу. Одне з найрадикальніших еміграційних угруповань „Громада Умань” навіть програмно взяло для себе цю назву (що в тогочасному польському суспільстві однозначно асоціювалось з кривавими подіями Коліївщини й „Уманської різні”), „щоб відкупити перед небом, перед батьківщиною і перед людством вину наших батьків”.

Загальним історіософським завданням як письменників „української школи”, так і їх попередників періоду просвітництва і передромантизму було з'ясування причин падіння Польщі й висвітлення „світлик” і „темних” сторінок польсько-українського, шляхетсько-козацького співіснування. Її набагато глибше і зовсім неусвідомлене завдання – відобразити „загибель України”, її перехід з одного стану в інший.

Романтизм як суспільно-політичну течію можна поділити на два періоди: до листопадового повстання і з 1830-х - по 40-і роки.

В період раннього романтизму, коли тільки-но формувалась „українська школа”, тематика, яку вона порушувала, видавалася оригінальною і могла трактуватися цілком доброзичливо. Саме тоді виник міф України у його двох версіях – світлій і темній.

Перша презентувала козацьку Україну, мешканці якої відзначалися майже фанатичною любов'ю до свободи і відданістю в боротьбі за неї. Підкреслювалися також естетичні риси „буйної і зеленої” країни. Однак чарівність сільського життя поступалася перед блиском героїчності, і для романтиків найбільшою екзотикою цієї землі були козаки. Ці останні лицарі Європи, на думку романтиків, змогли зберегти у її антиподіях ідеали, що зникли разом із Середньовіччям. Увагу письменників доби романтизму привертала українські дівчата, живцем взяті з українських дум: чорноброві, з їх гарячою кров'ю і меланхолійною тугою за своїми коханими. Творці цього міфу, зокрема Богдан Зелеський і Михайл Чайковський, підкреслювали необхідність братерства між Польщею та Україною. Такою, на їх думку, була політична логіка обох народів, які лише спільними зусиллями могли вистояти проти Москви. Відповідно до цього переконання інтерпретувалася історія і пристосовувалася біографія героїв, що давали хоч би якесь підтвердження викладеній тези. Вказувалась й інша причина необхідності міцного зв'язку між Польщею та Україною. Мовляв, завдяки Польщі Україна нав'язувала контакти із Заходом – колискою свободи й цивілізації; завдяки польським впливам вона спромоглася чинити опір моделям поведінки, що надходили з деспотичного Сходу. Це останнє обґрунтування необхідності зв'язку між двома народами приводить до певної двозначності, що характеризує „світлий” міф. Ця двозначність була спричинена браком розв'язання дилеми, чи є Україна „культурною підмогою” для змішаної європейської цивілізації, чи є від неї залежною, а все, що у ній вартісне, прищеплювалось Польщею. Однак таке бачення централізованої держави входило в конфлікт з багатством культурним та національним розмаїттям, якими колись відзначалася Річ Посполита і які так високо цінували романтики. Тож у 60-70-ті роки XIX ст. спостерігаються тенденції до затушування українських відмінностей, хоч більшість поетів і прозаїків 20-40-х рр. XIX ст. наполегливо акцентують увагу якраз на відмінностях.

Темна версія міфу України представляла країну вічного бунту. Спершу, коли романтики надали виразної форми образом „пекельної України”, їх міф мав передусім метафізичний та естетичний характер. Україну розглядали як край забутий Богом, де людську природу нищать пасії, неприборкані пристрасті й бажання. Таким чином змальований світ дозволяв детерміновано питати про трагізм історії, деструктивність засад, які керують людськими долями і зав-

жди призводять до смерті, зрештою, про суть всеохоплюючої жорстокості. Творчу уяву романтиків привертала також естетичні вартості „похмурого і дикого” краю. На жаль, цей міф у 60-х рр. XIX ст. теж пройшов процес ідеологізації. Виявом цього було зникнення метафізичних аспектів і посилення політичних. Давні питання про жорстокість, яка є у людській природі, тут же співвідносяться з презентацією українців як „племені вовків”, збуджених запахом крові. Такі характеристики зустрічаємо у романах та історичних студіях Францішка Равіті-Гавронського, де вони трактуються як вияв української душі. Жага до вбивства штовхала українців на бунт й заколоти. Тож їх повстання не мають визвольної мотивації, навіть у соціальному розумінні, не кажучи про національне; вони всього лише витвір гвалтівників, пияків і злодіїв. Такі переконання будуть пізніше узагальнені Генриком Сенкевичем у романі „Вогнем і мечем”. У романі Сенкевича нав'язливо проводиться думка, що духовна деградація та падіння під час війни загрожує лише збунтованим українцям. Поляки, криваво їх придушуючи, залишаються шляхетними лицарями. Такі спрощення романтики дозволяли собі рідко, радше вказуючи на психологічні наслідки життя у світі, яким керують принципи помсти, в якому одночасно стають катом і жертвою.

Отже, в 20-40-х роках XIX ст. з проникненням романтизму на терени Польщі та Правобережної України була створена „українська школа” в польській літературі, представники якої в основу своїх творів поклали історію України, її фольклор.

Джерела та література

1. Franko I. Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej. – «Pamiętnik zjazdu literatorów i dziennikarzy polskich». Т. 1. - Lwow, 1894.
2. Дашкевич Н. Отзыв о сочинении Г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX века». «Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова». – СПб., 1888. – С. 158-213.
3. Колесса О. Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеського // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 1. – К., 1892.
4. Щурат В. Коліївщина в польській літературі до 1841 року. – Львів, 1910; Його ж. - Основи Шевченкових зв'язків з поляками // Записки НТШ. - Т. 119. Львів, 1916.
5. Гнатюк В. Тимко Падуря. – Харків-Київ, 1931.
6. Кирчів Р.Ф. Український фольклор в польській літературі. – К., 1971.
7. Вервес Г.Д. Т. Шевченко і Польща. – К., 1964; Його ж. - Отзвуки польського романтизму на Україні в першій половині XIX в. Польський романтизм і восточнославянське літератури. – Москва, 1973. – С. 182-190.
8. Волинський П.К. Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах. – К., 1963.
9. Kubacki W. Poezja i proza. – Kr., 1966.
10. Janion M. Lucjan Siemieński – poeta romantyczny. - W., 1955.
11. Жмигродская М. Романтический перелом и выбор литературной традиции. // Польский романтизм и восточнославянские литературы. – М., 1973. – С. 64-85.
12. Баженова С.Е. Польсько-український романтизм і його українське коріння // Мат-ли V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. – Чернівці, 2004; Її ж. - Світоглядні основи романтизму в польській літературі 20-40-х рр. XIX ст. // Освіта, наука, культура на Поділлі: 36 наук. праць. – К-Под.: Оіюм, 2006. - Т. 7. – С. 91-97.
13. Баженова С.Е. «Українська школа» в польській літературі 20-50-х рр. XIX ст. і Ю. Словацький // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. – Кременець, 1999. – С. 51.
14. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1910.
15. Зеров М. Твори в 2-х томах. – К.: Дніпро, 1990. – С. 108.
16. Iud Polaki // Red. Temnikowa/
17. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі. – file: // A: \int. doc.\ Данута Сосновська. htm.

SUMMARY

Bazhenova S.

(Kamianets'-Podil's'kyi)

“UKRAINIAN SCHOOL” IN POLISH LITERATURE IN THE EPOCH OF ROMANTISM (20-S-40-S OF THE 19TH CENTURY. CREATION. BEGINNING. MYTHS

The article focuses on the creation and development of “ukrainian School” in Polish literature in 20-s-40-s of the 19th century. The myths created about Ukraine by poets of romantic school are characterized.

УДК 94(477)1181(092):37

Світлана Герезова

(Чернівці)

ПАВЛО ЖИТЕЦЬКИЙ – ВИЗНАЧНИЙ ОСВІТНІЙ ДІЯЧ

У статті йде мова про освітянську діяльність Павла Гнатюковича Житецького у другій половині XIX ст., його роль у формуванні національної еліти України.

Ключові слова: освіта, виховання, Київська громада, недільні школи, гімназія, духовна семінарія, Колегія Павла Галагана.

Майбутнє нашої держави, нації визначається насамперед станом освіти і виховання, якістю підготовки підростаючого покоління до життєдіяльності у сучасних умовах. Українська школа, книга, наука завжди були найпрямішим шляхом до утвердження української нації. У всі часи надзвичайно велика роль належала діячам освіти. Наше завдання – розкривати основні аспекти їх діяльності, популяризувати творчу спадщину, використовуючи їх досвід у сучасній педагогічній практиці.

Неабиякий науковий інтерес у дослідників викликає діяльність представників української інтелігенції, які були активними учасниками українського національного руху в другій половині XIX ст., і, відстоюючи у важкі часи для України право на існування рідної мови, сприяли становленню національної освіти. Серед них особливе місце належить видатному науковцю та педагогу Павлові Гнатовичу Житецькому, який відіграв помітну роль в українському громадському житті.

Постать П.Г.Житецького викликала зацікавлення науковців ще за життя ученого, свідченням чого стала стаття В.М.Перетца, присвячена 45-літньому ювілею наукової діяльності П.Г.Житецького [12]. Протягом тривалого часу ця робота залишалась єдиним дослідженням творчого доробку ученого. У другій половині XX ст. творча спадщина П.Г.Житецького перебувала у полі зору лише науковців-філологів, а в 1987 р. побачила світ монографія літературознавця, письменника В.П.Плачинди, яка фактично стала першим ґрунтовним життєписом П.Г.Житецького. Хоча автор використав значну кількість джерел, ідеологічна упередженість оцінок істотно знижує наукову вартість роботи. Після проголошення незалежності України до постаті П.Г.Житецького для дослідження його наукової, педагогічної та громадської діяльності звертались Н.С.Побірченко, А.М.Катренко, О.М.Казакевич та ін. Проте, на нашу думку, на особливу увагу заслуговує визначення ролі П.Г.Житецького у створенні та діяльності народних недільних шкіл і такого унікального закладу, як Колегія Павла Галагана у вихованні майбутнього покоління української національної еліти. У цьому контексті надзвичайно велику значимість для дослідників має творча спадщина П.Г.Житецького, його приватне листування, спогади сучасників тощо.

Павло Житецький народився 23 грудня 1836 р. (4 січня 1837 р. за новим стилем) на Полтавщині у родині священника Гната Житецького. Початкову освіту отримав у служителя церкви. Вступивши у серпні 1847 р. до повітового духовного училища у Полтаві, пройшов нелегку школу життя бурси з усіма її нестатками, голодом, холодом, тілесними покараннями. Згодом навчався у духовній семінарії, куди був зарахований у 1851 р. Навчання не доставляло клопотів обдарованому студенту, але найбільший інтерес він проявляв до вивчення рідної мови, її історії та творчості українського народу. Після смерті батька у 1855 р. Павло, як найстарший син у родині, змушений був піклуватися про матір та молодших дітей. Незважаючи на труднощі, у 1857 р. П.Житецький успішно закінчив навчання у семінарії, про що свідчить "Именная ведомость об учениках Полтавской духовной семинарии за 1856/7 учебный год", де у списку першорозрядників його ім'я значилося другим [13, с.16, 25]. Тим самим П.Житецький отримав мож-

ливість продовжити безкоштовне навчання і наприкінці серпня 1857 р. вступив до Київської духовної академії, яка на той час була єдиним на території України закладом вищої духовної освіти.

В академії поряд із богословськими та філософськими дисциплінами значна увага приділялася вивченню давніх і сучасних мов, історії. Крім того, студентів навчали мистецтву складати власні твори, присвячені певним історичним подіям, що мало неабиякий вплив на формування світогляду П.Г.Житецького, який згодом присвятив свою наукову діяльність вивченню історії української мови. Але П.Житецькому не судилося закінчити навчання в академії через його участь у студентському заворушенні восени 1859 р. І хоча В.П.Плачинда стверджує, що "протягом навчання у академії П.Житецький був членом таємного студентського гуртка" [13, с.33], зауважимо, що достовірних даних про саме існування цього таємного гуртка немає. П.Житецький справді брав участь у студентському зібранні 15 листопада 1859 р., під час якого студенти двох старших курсів академії склали "Прошение" на ім'я імператора Олександра II, в якому було піддано критиці тодішнього ректора академії І.Лукіна, вказувалося на необхідність реорганізації навчального процесу, заміни деяких викладачів, поліпшення умов проживання студентів тощо. Чигиринський єпископ Антоній умовив студентів повернути назад своє "Прошение". Заворушників було вирішено виключити із складу студентів з відміткою про погану поведінку. Проте, як вказує С.Сірополко, ніхто із студентів не був звільнений, лише четверо вийшли зі складу академії добровільно [17, с.276]. Факт добровільності, на нашу думку, викликає сумнів, адже 7 червня 1860 р. до правління академії поступила заява від студента П.Житецького із проханням звільнити його у зв'язку з ревматизмом суглобів, тобто "за власним бажанням" [13, с.34, 37].

Через кілька місяців П.Г.Житецький став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, де одразу потрапив у вир нового студентського життя, прийнятого ідеями свободи, народництва і просвітництва. Свідомі студенти брали активну участь у тогочасному громадсько-політичному житті Російської імперії, яке активізувалося на початку 60-х років XIX ст.: повсюдно створювалися нелегальні гуртки, об'єднання, товариства, сповненні прагнення поширювати освіту серед народу з метою пробудження його національної свідомості.

Свідченням активного громадського неспокою П.Г.Житецького стала його участь у заснуванні Київської громади та створенні у Києві "народних шкіл". Народні недільні школи почали поширюватися в Україні, як і по всій території Російської імперії, з кінця 50-х років XIX ст. У Києві перші недільні школи були засновані у жовтні 1859 р. за ініціативою студентів університету, що знайшла

підтримку попечителя Київського навчального округу М.І.Пирогова та професора П.В.Павлова [10, с.28]. Робота в недільних школах була основним напрямом діяльності київських громадівців, які ставили перед собою мету надання елементарної освіти якомога більшій кількості місцевого населення. Можна сміливо стверджувати, що П.Житецький, виступаючи за обов'язкове викладання навчальних предметів у недільних школах українською мовою та наголошуючи на важливому значенні рідної мови для розвитку нації, ще будучи студентом, ступив на освітянську ниву.

Перші свої учительські кроки П.Житецький зробив у Печерській школі, згодом перейшов до Новостворенської школи, де викладали в основному учні київських гімназій та студенти університету, які називали себе "українцями" та проводили заняття лише українською мовою, на відміну від інших шкіл, де викладання велось ще й російською [8, с.424]. Учителі знайомили учнів з історією і літературою України, роблячи акцент на вихованні своїх учнів у національному дусі. З цією метою використовували "Грамотку" П.Куліша та "Буквар южнорусский" Т.Шевченка.

Брак необхідних підручників та книг для читання істотно перешкоджав розвиткові народної освіти, до того ж більшість із існуючих підручників "була написана на низькому педагогічному рівні, без урахування вікових і національних особливостей учнів і вимог, які ставило перед ними саме життя" [1, с.43]. Нестача підручників і навчальних посібників українською мовою спонукала вчителів недільних шкіл самостійно створювати і видавати навчальну літературу для своїх учнів. Незабаром побачили світ "Домашня наука. Перші Початки" (1860) та "Домашня наука. Вищі початки" (1861) К.Шейковського, "Українські прописи" О.Кониського та ін. За ініціативою М.Костомарова київськими громадівцями видавалися "метелики" – популярні книжечки для народних шкіл, селян і робітників. Листування П.Житецького засвідчує, що навіть на схилі років він продовжував займатися питанням видавництва "метеликів". За активної участі П.Житецького розпочалася підготовка до створення української читанки для недільних шкіл, видання якої, щоправда, припинилося на другій книжці [14, с.4].

Активна просвітня діяльність громадівців непокоїла уряд і викликала вжиття контрзаходів: у червні 1862 р. недільні школи були "тимчасово" закриті. Лише завдяки наполегливості помічника попечителя Київського навчального округу М.А.Тулова, який вирізнявся прогресивними поглядами, було збережено Пироговську університетську школу при управлінні Київського навчального округу, яку було перетворено на курси для підготовки сільських вчителів [13, с.66]. П.Житецький викладав на цих курсах "методику пояснювального читання". За словами самого Павла Гнатівича,

викладання, що вимагало від нього "розказувати учням про народний світогляд, оскільки виявився він в народній літературі", він мав проводити народною мовою і "не всупереч народній свідомості" [4, с.180]. З метою "научитися від самого народу думати, говорити і жити по-народному, а потім для того, щоб виробити метод народної освіти на підставі народного світогляду" [4, с.178], П.Г.Житецький брав участь в організації та й у самих етнографічних експедиціях.

Важливим завданням Київської громади був захист української народної школи "від офіційних і неофіційних ворогів її" [4, с.179]. З цією метою на початку 1860-х рр. П.Житецький виступив ініціатором створення нелегальної семирічної школи з українською мовою навчання, яка утримувалась за власні кошти членів громади. Майже 30 її учнів виховувались у дусі українського патріотизму. Проте, як згадував сам П.Житецький, "нічого не вийшло путнього з цієї школи, бо скоро розвіялася вона в смуті життя російського, як незабаром розвіялися і ми всі, що склали товариство" [4, с.180].

Циркуляр, виданий міністром внутрішніх справ П.Валуєвим 18 липня 1863 р., в якому підводилася ідеологічна база репресій проти української мови та заперечувалося саме її існування, глибоко обурив громадівців: це позбавило їх легальних форм роботи серед народу. Проте П.Житецький був глибоко переконаний, що доля української мови та літератури залежить від українського народу, який у міру власного розвитку й "духовності своєї натури" сам визначиться, що "йому потрібно засвоїти із російської освіти", з правом, у свою чергу, впливати на російську літературу. Особливо гостро він доводив шкідливість русифікаторської політики в освіті, що на його думку, збільшило б кількість "розумових калік, яких і без того чимало в Малоросії". Ці тези були сформульовані П.Житецьким ще у статті "Русский патриотизм", що побачила світ у журналі "Основа" (1962) [5].

У 1864 р. П.Г.Житецький закінчив університет, а 19 січня 1865 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Община и единодержавие в Киевской Руси". Зауважимо, що вирішальну роль у виборі П.Г.Житецьким його життєвого кредо педагога відіграв уже згадуваний нами М.А.Тулов, колишній професор Ніжинського ліцею і магістр словесності, який, до речі, побачив у молодому Житецькому не лише педагогічні здібності, а ще й здатність до наукового мислення.

23 січня 1865 р. П.Житецький написав "Прошення" на ім'я попечителя Київського навчального округу й після складання відповідного іспиту отримав призначення до Кам'янець-Подільської губернської гімназії на посаду молодшого вчителя російської словесності. Учителю П.Г.Житецькому була притаманна надзвичайна працездатність. Він відрізнявся серед колег високим інтелектом, широ-

кою срудницю, педагогічним тактом. Уже на початку своєї вчительської діяльності в гімназії він склав власну програму з російської мови та словесності, вважаючи попередні програми недосконалими й такими, що не відповідали вимогам навчального процесу, у чому проявились небайдужість та відповідальне ставлення П.Г.Житецького до вчительської діяльності. Підтримувала його у прогресивних починаннях дружина Варвара Демченко, з якою він узяв шлюб 13 квітня 1865 р. Вона так само була членом Київської громади, брала участь у створенні Товариства денних приулків-шкіл для дітей робітників у Києві.

Незважаючи на високий авторитет П.Г.Житецького у Кам'янець-Подільській гімназії, між ним, учителями, що підтримували його у виступах проти фізичного покарання учнів і приниження їхньої гідності, та керівництвом гімназії спалахнув конфлікт. Внаслідок цього у 1868 р. частину вчителів було переведено до інших навчальних закладів. П.Г.Житецького, "як людину незвичайну за своїми здібностями" було направлено на роботу до Київської гімназії [3, с.451].

П.Г.Житецький зрадів поверненню до Києва, адже, виношуючи у душі сподівання на продовження наукової роботи, він волів пов'язати своє майбутнє із Київським університетом. Проте бажання Павла Гнатовича працювати у Київському університеті залишалось нездійсненим через його "неблагонадійність". Протягом року він викладав російську мову і словесність у Києво-Подільській прогімназії, а пізніше – у 2-й Київській чоловічій гімназії. Водночас важкі матеріальні умови змушували його працювати ще й у Фундуклеївській жіночій гімназії.

Восени 1868 р. до шостого класу 2-ї Київської чоловічої гімназії, де учителював П.Г.Житецький, вступив син відомого згодом українського мцената Григорія Павловича Галагана – Павло. Г. Галаган не приховував свого широкого захоплення українською народною культурою і на цьому ґрунті підтримував гарні стосунки із П.Житецьким, який давав додаткові уроки з російської літератури його синові як домашній учитель. Після раптової смерті у квітні 1869 р. шістнадцятилітнього сина Павла, якого виховували в українофільському дусі, прагнути виростити гідного діяча своєї вітчизни, батьки вирішили заснувати навчальний заклад, щоб їх "нешасний син продовжував жити в інших, у своїх ближніх і для своїх ближніх" [18, с.40].

Як зазначає С.Сірополко, "на утримання закладу Г.Галаган передав 12151 десятину землі [у Л.Гісцової [3, с.16] вказано 8 тис. десятин. – С.Г.] зі своїх маєтків, подарував маєток у Києві з двома будинками та декількома флігелями, а також свою бібліотеку, що її завжди поповнював, придбав для неї книгозбірню історика Миколи Маркевича" [17, с.315]. М.Смолянська уточнює, що родові маєтки в Полтавській і Чернігівській губерніях, які пожертвував Г.Галаган на утримання Колегії, оцінюва-

лись у 2752 тис. крб. з щорічним прибутком у 12 тис. крб. [18, с.43]. Г.Галаган вирішив, що "кошти, якими за життя міг користуватися син Павло, повинні назавжди забезпечити можливість його співгромадянам закінчити в своїй освіті те, чого не судилося зробити йому" [18, с.40]. Отже, на знак пам'яті про свого сина Г.Галаган вирішив дати можливість юнакам отримати необхідну для вступу до університету освіту і таким чином забезпечити постійне поповнення нового покоління української інтелігенції.

За консультаціями щодо створення майбутнього навчального закладу Г.Галаган звернувся до людей, компетентних у справі виховання й освіти юнацтва. Серед членів комісії з розробки проекту був і П.Г.Житецький, який доклав чимало зусиль до створення й діяльності Колегії Павла Галагана. Він брав участь у створенні статуту Колегії. І хоча більшість членів комісії з організації Колегії схилилася до варіанту, за яким учні повинні були виховуватися і жити в Колегії, а освіту отримувати в гімназіях та університеті, Житецький наполягав на тому, що Колегія має стати не тільки виховним, а й освітнім закладом. П.Житецький наголошував на необхідності поставити Колегію-гімназію під безпосередню юрисдикцію ради Київського університету. У іншому випадку, на його думку, Колегії загрожувала доля перетворитися на "пансіон". Особливого значення освітянин надавав організації навчального процесу у Колегії, заважаючи, що навчальні класи мають бути невеликими, щоб можна було запровадити систему індивідуального навчання. На його думку, у Колегії мали здобувати освіту не лише бідні діти, а й здібні, що необхідно було для створення відповідної репутації навчального закладу.

У статуті Колегії Павла Галагана було враховано переважну більшість пропозицій П.Житецького. Наголошувалося на всебічному духовному розвитку вихованців. Колегія мала стати одним з найбільш демократичних середніх навчальних закладів свого часу, де передбачалися широке застосування індивідуального підходу до учнів, новаторські навчальні програми. Але П.Г.Житецький зміг приєднатися до викладацького складу Колегії як вчитель російської словесності у III та IV класах лише у 1874 р.

Будучи висококваліфікованим учителем, але залишаючись у душі більше науковцем, ніж педагогом, П.Житецький надавав перевагу роботі з учнями старших класів, оскільки знаходив серед них більшу зацікавленість і здатність сприймати важкий матеріал. Звичайно, не всі учні відповідали високим вимогам П.Житецького, але серед них були такі, які широко захоплювались його знаннями та манерою викладання. Педагог мав великий вплив на формування не лише наукового світогляду, а й на ідейні переконання своїх учнів. На багатьох вихованців Колегії справили незабутне

враження натхненні, забарвлені вмілими метафорами й риторичними прикрасами лекції П.Житецького, присвячені найвидатнішим віхам історії російської та української літератури. М.Смольницька зазначає, що "діяльність Колегії була унікальною для свого часу, адже всупереч офіційній політиці уряду її викладачі, на відміну від своїх колег з інших шкіл, мали змогу сприяти формуванню українського світогляду колегіантів шляхом використання в навчально-виховному процесі, хоч і в доволі обмежених рамках, елементів національного виховання" [18, с.23-24]. Так, за ініціативою П.Житецького у 1887 р. в Колегії було створено гурток, члени якого мали сприяти вивченню пам'яток української літератури XVI-XVII ст.

Випускник Колегії Павла Галагана Агатангел Кримський, який став відомим сходознавцем і славістом, в листі до П.Житецького писав: "Я завжди раз у раз згадував Вас, мого незабутнього вчителя. Адже мої громадські пересвідчення й ідеали повиростали з тих гадок, які Ви мені прищепили, коли я був школярем, а останнім часом я знов зробився Вашим учеником: в сфері філології" [11, с.121]. П.Житецький зумів викликати неабиякий інтерес у свого учня не лише до української мови та літератури, а власне, потяг до наукової праці. Саме завдяки його старанням А.Кримський, не будучи українцем, прилучився до "українофільства", а згодом став писати українською мовою [2, с.39].

Зауважимо, що П.Г.Житецький як випускник історико-філологічного факультету Київського університету мріяв працювати у стінах цього навчального закладу, однак активна його участь в українському національному русі закривала сюди йому дорогу до викладання. Одразу після сумнозвісного Емського указу 1876 р., як зазначав С.Сірополко, "міністерство освіти звеліло кураторам трьох шкільних округ [а саме: Харківської, Київської та Одеської. – С.Г.] доставити поіменні списки учителів з заввагами про надійність їх щодо українофільських тенденцій і перевести учителів, признаних за ненадійних, до інших округ, а на їх місце призначити учителів з "великоросійських" губерній". Серед восьми названих учителів першим у списку значився П.Г.Житецький. Йому, зокрема, ставилося за провину те, що "він підтримував надзвичайно приятельські зв'язки з М.Драгомановим і деякий час жив з ним у тому самому дворі, а з літературних праць П.Житецького видно, куди схиляються його симпатії" [17, с.354].

У 1877 р. попечитель Київського навчального округу генерал П.Антонович здійснив спробу звільнити П.Житецького з Колегії Павла Галагана, однак завдяки заступництву Г.Галагана, який звернувся з листами до нього і до міністра народної освіти Д.Толстого, П.Житецький залишився працювати [16, с.70]. У вересні 1878 р. після складання магістерських іспитів йому було присвоєне звання магістра.

У 1880 р. через звинувачення в українофільстві під тиском місцевої адміністрації П.Житецький змушений був виїхати до Петербурга, де пробув два роки. Матеріальні проблеми змушували його тимчасово розлучитися із сім'єю. Після повернення до Києва, що було пов'язано з великими труднощами, П.Житецький отримав дозвіл викладати у Володимирській Київській військовій гімназії та у Колегії Павла Галагана. "Хоча П.Житецький довгі роки знаходився під наглядом поліції, це не заважало йому викладати у привілейованому пансіоні - колегії Павла Галагана, кадетському корпусі і навіть займатися з нами. Житецький був людиною великих знань і розуму, впевненою у своїй перевазі над більшістю оточуючих, що дозволяло йому нехтувати і власною зовнішністю і мішурним блиском чиновницького світу", - згадував про П.Житецького колишній учень О.Ігнат'єв [7, с.42].

Постійна психологічна напруга та виснажлива робота негативно вплинула на стан здоров'я П.Житецького, що змусило його у 1883 р. лікуватися за кордоном. У 1890 р. у Колегії Павла Галагана відбулася зміна керівництва, і новий директор І.Анненський, прибувши із Санкт-Петербурга, одразу приступив до реорганізації закладу, намагаючись перетворити його у звичайну гімназію. П.Житецький, який стояв біля витоків створення Колегії, віддавши їй більше половини свого свідомого життя, виступив на захист славних традицій Колегії, проте змінити становище було не в його силах... У січні 1893 р. П.Житецького вразив інсульт, який спричинив параліч правої сторони тіла. Помер він у Києві 5(18) березня 1911 р.

П.Г.Житецький все своє життя присвятив освітній діяльності. За його ініціативою створювались недільні школи, він викладав у навчальних закладах Кам'янець-Подільського та Києва, зокрема "три чверті" своєї душі віддавши Колегії Павла Галагана. Крім того, досліджуючи історію української мови як науковець, намагався привити любов, повагу та зацікавленість до історії рідної мови у своїх учнів. Педагогічний талант і любов до України великий Учитель зумів передати своєму старшому синові Гнату, дійсному члену Наукового товариства імені Шевченка, який продовжив справу батька як історик, літературознавець і викладач.

Яскравою оцінкою діяльності П.Житецького як великого освітянина, що зробив неоціненний внесок у створення фундаменту національної освіти у важкі для України часи, вкладаючи свою душу і серце у своїх вихованців, формуючи українську національну еліту, можуть слугувати слова, сказані ним К.Студинському під час їхньої зустрічі у Києві: "Я вірю, що московщина, поширену в Києві та по містах на Україні, ми таки стрясемо з себе... Коли витворимо інтелігенцію і молодь, тоді виграсмо... Молодь повинна прямувати до волі і вірити в неї" [19, с.239].

Джерела та література

1. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за на­родну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. - К.: Наук. думка, 1980. - 155 с.
2. Герсегова С. Роль Колегії Павла Галагана у станов­ленні "українофільства" Агатангела Кримського // Питання історії України. Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2006. - Т.9. - С.37-41.
3. Гісцова Л.З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК Украї­ни // Архів України. - 2000. - № 4-6. - С. 51-58.
4. Житецький П. Г. З історії кнївської української гро­мади. - Промова Павла Житецького на Шевченко­вих роковинах (З його посмертних паперів) // Запис­ки НТШ. - 1913. - № 4. - Т. 116. - С.177-189.
5. Житецький П.И. Русский патриотизм (Ответ "Дню" // Основа - 1862. - № 3. - С.1-21.
6. Житецький Павло Гнатович // Українська педагогі­ка в персоналіях. В двох книгах. Кн. перша. X-XIX ст. / За ред. О.В.Сухомлинської - К.: Либідь, 2005 - С.449-461.
7. Игнатъев А.А. 50 лет в строю. - Т.1. - Кн.1-3. - Пет­розаводск: Карельское книжное издание, 1963. - 559 с.
8. Казакевич О.М. Педагогічна діяльність П.Г.Житець­кого // Науковий вісник Чернівецького національ­ного університету ім. Юрія Федьковича. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. - Чернівці, 2002. - Вип. 123-124. - С.424-429.
9. Катренко А. "Молю Бога, щоб він подав Вам змогу і силу закінчити сей колосальний труд..." (епістолярія П.Г.Житецького і М.С.Грушевського) // Пам'ять століть. - 2001.- № 1.- С. 19-43.
10. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст. - К., 1999. - 189 с.
11. Кримський А. Твори в 5-ти томах. - 1972-1974. - Т.5. Кн.1. Листи (1890-1917). - К.: Наук. думка, 1973. - 547 с.
12. Перетц В. Павло Житецький: До ювілею 45-літньої наукової діяльності // Записки Українського науко­вого товариства в Києві. - К., 1908. - Кн. 2. - С.3-38.
13. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. - К.: Наук. думка, 1987. - 207 с.
14. Побірченко Н. С. Павло Житецький - український вчений, педагог, громадський діяч. - К.: Педагогіч­на думка, 1997. - 36 с.
15. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). - К.: Науко­вий світ, 2002. - 331 с.
16. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1876-1870 рр. - Харків, К.: Держвидав України, 1930. - 415 с.
17. Сірополко С. Історія освіти в Україні /Підготував Ю.Вільчинський. 2-ге вид. - Львів: Афіша, 2001. - 664 с.
18. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в націо­нально-культурному житті України (1871-1920 рр.). - К.: Інститут історії України НАН України, 2004. - 527 с.
19. Студинський К. Мій перший побут на Україні // Едлінська У. Кирило Студинський. 1868-1941. Жит­теписно-бібліографічний нарис. - Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Визначні діячі НТШ, № 10, 2006. - С.235-252.

SUMMARY

Svitlana Herehova
(Chemivtsi)

PAVLO ZHYTETS'KYI AS A MAN OF EDUCATION

The body of the article canvases Pavlo Zhytets'kyi's pedagogical and educational activities of late 19th century. The article reveals his significance in establishing people's "Sunday schools", in founding and functioning of unique educational establishment - the College of Pavlo Halahan, shaping of the national elite.

УДК: 94(477) „18”

Віктор Демочко
(Чернівці)

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЕПАРХІЙ І РЕЛІГІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

В статті розглядаються кризові явища в право­славній церкві на Україні, стан релігійності украї­нського народу в другій половині XIX ст.

Ключові слова: православна церква, кризові яви­ща, релігійність, українські парафіїни.

Православна церква в Україні вступила в дру­гу половину XIX ст. в умовах складної соціально-політичної обстановки в Російській імперії. Царсь­кий уряд намагався вийти з кризового стану шля­хом реформ, перетворення феодальної монархії в буржуазну. У цьому аспекті найбільш значним за наслідками було скасування кріпацтва і отриман­ня селянами особистої свободи. Тасмним автором головного документа про скасування кріпацтва - маніфесту Олександра II від 19 лютого 1861 р. був московський митрополит Філарет (Дроздов) (6, с.223). Йому належить авторство і циркуляра, розі­сланого Синодом у спархії за кілька днів до оприлюд­нення царського маніфесту з тасмними інструкціями духовенству про дії, які б попереджали можливі се­лянські виступи або бунти у зв'язку з реформою.

Однак незважаючи на превентивні заходи ієрархів, духовенства, які вмовляли селян і після реформи терпляче й добросовісно працювати на поміщиків, селянство, зокрема українське, вибух­нуло новою хвилею заворушень, бунтів, вимагаю­чи справедливої реформи, скасування кріпацтва без будь яких кабальних умов. Прагнення духовен­ства ретельно виконати в парафіях столичні ін­струкції лише посилили в селянському середо­вищі критичне ставлення до самого духовенства. „Цілковита недовіра звільнених селян не лише до місцевої поліцейської влади, а й до сільських пра­вославних священників" (7, с.253) – такою була оц­інка пореформеної ситуації на селі подільського губернатора. Аналогічна картина спостерігалась на Волині, Київщині, Полтавщині, Херсонщині та в інших місцях.

Архівні документи, церковні та монастирські хроніки, щоденникові записи, приватне листування ієрархів, духовенства другої половини XIX ст. свідчать, що самодержавство значною мірою перетворило православну церкву, монастирі, клір на своєрідних соціальних миротворців, приборкувачів селянських хвилювань, бунтів, що раз у раз спалахували в Україні. Духovenство нерідко стало першим і останнім мирним засобом нейтралізації соціальної напруженості в українському селі. Далі наставала черга російських військових команд. Зрозуміло, що така позарелігійна функція духовенства в очах парафіян робила його співучасником непопулярних у народі урядових рішень. Про те, як православну церкву в Україні втягували у виконання позарелігійних функцій, свідчить інструкція київського митрополита Арсенія (члена Синоду) для духовенства в 1866 р. Парафіяльне духовенство зобов'язувалося пильно наглядати за причетниками (паламарями, псаломниками), місцевими школами, за „способом думок і поведінки вчителів” і негайно доповідати „куди слід” про всі випадки „неблагодійності” (7, с.254), тобто виконувати роль донощиків, що було унормовано за церквою ще петровським Регламентом 1721 р.

Не вдовольняючись існуючими церковними структурами, які насаджував царизм в Україні, великоросійські державні і церковні власті указами 1864 р. нав'язали повсюдне створення православних церковних братств і попечительств, діяльність яких мала сприяти „посилению православ'я і російської народності” серед „простого класу” українського населення (13, с.114-120). На перший погляд, створенням цих інституцій нібито відроджувалась давня українська традиція громадського сприяння справам церкви, національної мови, культури, науки тощо. Однак на ділі нові церковно-громадські органи були лише слабкою тінню знаменитих Львівського, Віленського, Острозького, Київського братств і, будучи нав'язаними православному люду згори, так і залишилися формальними утвореннями, що діяли під патронажем царського двору чи синодальної влади.

На другу половину XIX ст. припадає велика кількість структурно-адміністративних, матеріально-фінансових, кадрових нововведень і змін, що стосувалися єпархій, які діяли на українських землях. Проте якими б значущими не були ці зміни, вони характеризують здебільшого лише зовнішній бік релігійно-церковного комплексу. Його ж серцевиною, сутністю є зміст релігійного життя на рівні парафії. Саме тут реалізовувалися складові віросповідного процесу: парафіянин знайомився з Святим Письмом, Символом віри, таїнствами, вчився заповідям християнського життя, відвідував богослужіння, брав участь у православних святах, обрядах, прагнув дотримуватись посту тощо. Тут формувался його світогляд, моральні та культурні цінності, починалося і здебільшого закінчувалося

пізнання елементарної грамоти. Для українського парафіянина XIX ст. місцева церква, якою б вона не була, все ж залишалась центром, з діяльністю якого були пов'язані всі найважливіші події в житті – народження, одруження, поява дітей, кінець земного життя.

Найчисленнішою групою віруючих другої половини XIX ст. були селяни аграрної України. В Київській, Подільській та Волинській губерніях вони становили 70-78% населення (6, с.227). Характер їх релігійності багато в чому визначав релігійність того періоду в Україні загалом, якщо враховувати, що значна частина робітничого класу, міщанства, інтелігенції формувалася з селянства.

Що ж являла собою українська сільська парафія цього періоду, зокрема з точки зору релігійно-духовного життя?

Безперечно, що головною світоглядною ознакою населення тогочасного українського села була його релігійність, причому сформована не студіюванням Біблії, богословських творів чи творів отців церкви, а релігійність, прищеплена з раннього дитинства через сімейне виховання, спосіб життя в сім'ї та сільській громаді, що був проінтятий християнськими цінностями і орієнтирами. Ця релігійність була сформована і православним культом, релігійними обрядами, вона жила як також традиційними містичними образами і уявленнями, які своїм своєрідним поєднанням християнського і язичницького, хоч і не влаштували офіційну церкву, але були досить сильним чинником у формуванні і підтримці релігійних почуттів селянина. Не вкладаючись точно у прокрустове ложе канонізованих догматів, ці побутові релігійні уявлення, цінності, переконання були не стільки результатом приблизного, поверхового знання селянина засад християнства, скільки прагненням віруючого пристосувати віровчення до своїх інтересів та потреб, заземлити абстрактні догмати, перетворити їх у життєву філософію селянина. Звідси – по-своєму вибудована особистісна ієрархія (Ісус Христос, Богоматір, святий Миколай), релігійне світорозуміння, що скоріше нагадує пантеїзм (обоження Бога з природою) на українському ґрунті, аніж універсальність християнства як світової релігії; несприйняття богословських тонкощів християнства, його греко-візантійських аскетичних крайнощів; заземлене, пристосоване до цінностей селянського життя, землеробської праці розуміння православних святих, календаря, свят та обрядів: поважливе і водночас досить практичне ставлення до духовенства, чернецтва, причту і взагалі до церкви як інституції тощо.

Тому не дивно, що священники, виховані в семінаріях на московсько-візантійських взірцях релігійності, прийшовши в українські парафії, змушені були стверджувати: «вони (українські парафіяни) взагалі-то народ релігійний, але ця релігійність виявляється якось своєрідно, більше з

зовнішнього обрядового боку» (1, с.93). В згадану „своєрідність” входило, за свідченням самих парафіяльних священників, й незнання більшістю віруючих найважливіших православних догматів, перекручене розуміння ідеї Бога, Трійці, спокутної пожертви, Божественного промислу. Відзначалося надто конкретне сприйняття парафіянами ідеї Церкви (лише як будівлі, аніж символу єдиної, святої, соборної і апостольської церкви), суті богослужіння і обрядів, молитовного звернення до Бога (у парафіяні молитви „холодні і безпристрасні”, до яких вдаються майже „як до прислів'я”) тощо (5, с.341-377). З погано прихованим роздратуванням журнал „Руководство для сільських пастырей”, що видавався при Київській семінарії, констатував: „Майже всі істини християнські, не виключаючи навіть основоположних догматів, у нашому простому народі перекручуються своєрідним тлумаченням, марновірствами чи прямим нерозумінням” (5, с.340).

Не вкладалося в офіційні приписи і досить практичне ставлення селян до відвідування церкви в сезон активних польових робіт. Намагаючись пояснити, чому порожні храми у багатолюдних парафіях, спархіяльні друковані органи вказували на кріпацтво, як на головну причину такого становища в період до 1861 р. Однак і через 20 років після скасування кріпосного права їм доводилось констатувати, що у відвіданні церковних богослужінь мало що змінилось (11, с.106). Незважаючи на великі релігійні свята, як Різдво, Богоявлення, Преображення, Благовіщення, інші дванадцять свята, вже вільні від кріпацтва, ніким не залякувані селяни, їхали на ярмарки, на заробітки, працювали в полі тощо. Навіть у зразковій у багатьох відношеннях православної громаді м.Паволог Сквирського повіту на Київщині селяни, ці, за словами місцевого священника, „віддані церкві і православ'ю люди, на свято Преображення, Успіння Божої матері не йшли до церкви, а тягали снопи” (1, с.110). Заходи, до яких вдавалися в таких випадках у церковній практиці, – проповіді, співбесіди, роз'яснення через церковні братства, попечительства – допомагали мало.

Щоправда, із завершенням осінніх польових робіт у житті села наставала пора свят, весіль, інших урочистостей. Найбільш шанованими святами в цей час були храмові, або престольні, присвячені святым, іконам чи подіям Священної історії, на честь яких і був побудований місцевий храм. Значення храмового свята посилювалося ще й тим, що нерідко в Україні воно збігалося з народженням самого села, містечка. Оскільки церква могла мати кілька престолів і кожен з них був присвячений певному святому чи події християнської історії, то одна й та ж церква в рік могла відзначити кілька престольних свят.

Найменування церкви (присвята) відбивало християнські уподобання віруючих і також було

складовою частиною характеристики релігійності парафіян: Аналіз узагальнених даних по Київській спархії 80-х років свідчить, що з 1301 церкви найбільш традиційними і шанованими серед українських віруючих були назви на честь Покрови (221 церква), Різдва Богородиці (173), Михайла (161), Миколая (143), Успіння (91). Близько половини всіх церков (501) присвячена богородичним святам. Як свідчення тривалого самостійного історичного шляху церкви в Україні серед найменувань церков до XIX ст. не зустрічається назв на честь великоросійських святих, популярних в Росії чудотворних ікон. Лише в 60-х роках, відбиваючи підпорядкованість церкви державі, централізаторські прагнення її ієрархів, тут з'являються, храми на честь Казанської ікони Божої матері, «царя-освободителя» (Олександро-Невські) та ін. (12, с.341-342). Переважна більшість присвяток церков давалася парафіянами на честь таких святих чи подій, відзначення яких припадало на осінні місяці, коли вже закінчені основні польові роботи, і свято було певною віхою у господарському житті. На храмові свята припадали найбільш урочисті і тривалі богослужіння, як правило, за участю сусідніх священників; у престольних церемоніях брало участь практично все село, своєю релігійною активністю ніби спокутуючи невідвідування церкви в попередні місяці. Святування охоплювало спільну територію парафіян за «громадським столом».

Звичайно, існувало багато інших проявів масової та індивідуальної релігійності українських селян у XIX ст. Це, зокрема, участь у релігійних обрядах, церемоніях, спеціальних богослужіннях з приводу різних подій (завершення будівництва хати, копання криниці, за тих, хто нездужає, „проти огня”, засухи, війн, епідемій, неврожаїв тощо), періодичні сповіді та причастя основної маси віруючих, влаштування релігійного інтер'єру української хати, носіння натільних хрестиків, паломництво до Києво-Печерської, Почаївської лавр, інших авторитетних серед віруючих монастирів і т.п. Крім таких життєвих подій, як народження дитини, шлюб, смерть рідних чи близьких, за релігійними послугами до церкви зверталися і в багатьох інших випадках: у „Требнику” Петра Могили вміщено понад 120 чинів стародавніх треб, у тому числі 37 місцевих (10, с.77).

Отже, церква, православ'я в українському селі впродовж XIX ст. продовжували бути домінуючою ідеологічною, світоглядною, ціннісною силою. Хоч релігійність сільського парафіянина здебільшого мала емоційний, обрядово-традиційний характер, спиралася на досить поверхові, фрагментарні відомості про християнське віровчення і під впливом життєвих реалій, особливо після скасування кріпосного права, зазнала істотних коректив, все ж вона залишалася духовним фактором, що багато в чому визначав спосіб життя українського селянина.

Що стосується ставлення до віри і церкви робітників, то тут простежується зв'язок еволюції релігійного світогляду з якісними змінами у самій вітчизняній промисловості на півстолітньому відтинку історії України. Основна маса робітничого люду залишалася традиційно віруючою. Водночас саме серед робітників заводів, фабрик, шахт, особливо на Півдні України, зростало індиферентне ставлення до церкви, релігійне світобачення вже значною мірою втратило для цієї категорії населення свою притягальну силу і було деформоване позацерковними чинниками. Дослідники пояснюють таке явище байдужістю до тривалих і помпезних церковних церемоній, до одержавленої церкви, що діяла цілком у самодержавному дусі, до духовенства, частина якого, за словами самих царських чиновників, була скоріше поміщиками, ніж духовними особами (9, с.179-181).

Нечисленною, але досить важливою і різноманітною у своєму ставленні до віри та православної церкви групою була українська інтелігенція. У своїй переважній більшості вона була традиційно віруючою, по своєму, звичайно, розуміючи християнські ідеї, релігійно-аксіологічний комплекс. Водночас звуження сфери свого впливу православна церква значною мірою пов'язувала саме з діяльністю інтелігенції. Православні ієрархи прагнули зберегти своє традиційне право духовного цензора у суспільстві, не рахуючись з тим, що настали якісно нові часи, за яких інтелігенція вже не бажала миритися з втручанням церкви у творчий процес та його результати (з індексом заборонених книг, недопущенням постановок спектаклів, обмеження тем дисертацій, з церковною цензурою на друк археографічних джерел тощо). Церква, підтримувана самодержавством, як і раніше, вважала, що лише непоступливо-критична позиція щодо інтелігенції і її спроб переосмислити суспільні цінності дасть змогу повернути і зберегти традиційний порядок речей.

Загальною тенденцією кінця XIX- початку XX ст. ставало, на думку церковного історика І.Власовського, зростання негативного ставлення, «байдужості, а то й ворожості до церкви й духовенства національно свідомих прошарків української інтелігенції» (2, с.300). Серед головних причин такої еволюції ставлення національної інтелігенції до офіційної церкви були: інкорпорованість церковних структур у самодержавний механізм, співучасть церкви у реалізації імперської політики в Україні в усіх сферах і зокрема в духовній. Духовенство не знайшло в собі сміливості, подібно до прогресивної мислячої інтелігенції, виступити проти царської політики асиміляції, зросійщення української нації, стати на захист її національної самобутності, культури, мови тощо.

Негативні для православної церкви процеси другої половини XIX ст., звичайно, не залишилися поза увагою церковних властей. Джерела цьо-

го періоду свідчать, що церковні структури на всіх рівнях були досить серйозно стурбовані новітньою «свободою думок і вчинків», нігілістичним ставленням до християнських цінностей, невір'ям дедалі ширшого загалу, результативною активністю релігійних опонентів офіційному православію. „Хто не бачить, – говорив на своїй хіротонії майбутній митрополит Київський і Галицький Феогност у 1867 р., – що у нас всюди панує холодність до віри, незнання її істин, байдужість до справи спасіння, пристрасті до духу часу і суєтних звичаїв у миру” (3, с.4).

Православні ієрархи не лише висловлювали занепокоєння, а й шукали причини таких тенденцій. Серед них називалися: вплив революційних настроїв у Європі, католицько-польський антиправославний фактор, розвиток промисловості, що ламав звичайний патріархальний устрій села і негативно відбивався на світоглядних, релігійно-моральних переконаннях селянина або сезонного робітника; не завжди добросовісне ставлення причту до своїх обов'язків у парафії; поява „українофільських” партій різних відтінків, поширення „вільнодумної і ліберальної” літератури тощо. Новітні негативні прояви і тенденції в православному середовищі пов'язувались також з поширенням освіти, „свободою стосунків” у робітничих селищах, „язичницькими звичаями” українського села. Значну частину невдач, прорахунків православні джерела списували на „підірвні дії єврейського елементу” і взагалі „ворожих нам народностей” (1, с.98-114).

Щоправда, ієрархи залишили поза увагою таку важливу причину поширення релігійного індиферентизму, як еволюція самої церкви. При цьому зміни у релігійній поведінці певної частини українських парафій були, на думку дослідників, спричинені їх невдоволенням не православною церквою загалом, а тією казенною, одержавленою інституцією, на яку її перетворила російська самодержавна влада. Кращим виразником такого невдоволення існуючою церквою за щирості релігійних переконань і почуттів був Тарас Шевченко, поезія, щоденникові записи якого досить чітко відбивають несприйняття такої, за виразом М.Грушевського, „церковної релігії” (4, с.145).

Відчуження парафіянина від церкви чималою мірою посилювалося і переродженням частини православного духовенства. Вже в 50-х роках XIX ст. тип сільського священика, що жив одним життям з односельцями, не бачив у парафіянинів лише „мужика”, пов'язував авторитет церкви з повагою до самобутності народу, ставав скоріше винятком, ніж правилом. Не дивно, що церковні видання вже з 60-х років почали констатувати поступову втрату морально-релігійного зв'язку духовенства і парафіян, сприйняття простим народом священика не як духовного пастиря, а лише як „требовиконавця, що перебував ледь не у ворожих відносинах до пастви” (8, с.489).

Дії, що вживалися православною церквою для нейтралізації несприятливих для себе процесів у духовному житті, можна звести до кількох: проведення масових, в масштабах Російської імперії, релігійно-церковних заходів (ювілеїв, з'їздів, канонізація святих і т.п.), спрямованих на піднесення авторитету православної церкви, утвердження стереотипу російського православ'я як єдиної історичної данності, якій повинна відповідати єдина нація – російська; масована протидія релігійній опозиції самодержавному православ'ю – розколу, сектанству, католицизму; розширення мережі освітніх закладів усіх рівнів під патронатом церкви; активне використання з названою вище метою можливостей проповідництва, місіонерства, церковної періодики, друкованих видань, релігійних товариств, братств, попечительств тощо.

У низці цих заходів особливе місце відводилось святкуванню православною церквою 900-річчя прийняття християнства на Русі (1888 р.), 1000-ліття пам'яті Кирила і Мефодія (1885 р.), 50-річчя приєднання уніатів Холмщини та Підляшшя до Російської православної церкви (1889 р.) та інші.

Меті посилення впливу православної церкви на парафіян була підпорядкована й організація видань церковної періодики – єпархіяльних відомостей. Ідея створення таких часописів належала херсонському архієпископу Інокентію (Борисову). За його наступника архієпископа Димитрія були видані перші в церковній практиці Росії „Херсонские епархіяльные ведомости” (з липня 1860 р. видавалися в Одесі). Пізніше з'явилися подібні видання і в інших єпархіях. Всі вони прагнули створити враження завершеності православного світогляду, відповідати на будь-які питання, не допускаючи у віруючих навіть найменших підозр про існування проблемних чи невирішених питань у цій сфері (14, с.418).

Таким чином, оцінюючи стан православної церкви в Україні другої половини XIX ст., слід зазначити, що вона загалом зберігала свій значний вплив не лише на населення, а й на загальнодержавні справи, іноді досить істотно коригуючи їх протікання. Вагомість церкви як фактора визначалася як її духовним авторитетом, так і економічною могутністю православно-церковної організації. Водночас кінець століття виявив ряд явищ, що, як показав подальший перебіг подій, були симптомами серйозних кризових процесів у православної церкви. Режим жорсткого підпорядкування православного духовенства імперській державній машині зумовив зниження впливу офіційної церкви на українських віруючих, особливо в містах і промислових центрах. Наростання відчуження між духовенством і парафіянами спричинило кризу масової православної релігійності. Невдоволення формалізмом церковного життя сприяло поширенню серед населення індуферентизму, вільнодумства, невір'я, атеїзму, відходу від православ'я в сектантські релігійні напрями тощо. Си-

туація ускладнювалася ще й тим, що ці внутрішньоцерковні процеси проходили на тлі наростання кризи соціально-політичних, економічних, національних відносин у Російській імперії, в Україні зокрема. Офіційна церква реагувала на всі ці процеси здебільшого однобоко, концентруючи свої головні зусилля не на посиленні релігійно-виховної, місіонерської роботи на місцях, серед рядових віруючих, а зосередившись на заходах загальноцерковного спрямування або адміністративного, заборонного характеру. Одержавлення, централізація, ідеологічне обслуговування самодержавства залишилися визначальними рисами релігійно-церковного життя аж до 10-х років XX ст., що тільки посилювали негативні в православної церкви України явища.

Джерела та література

1. Брояковский С. Церковно-приходская летопись. – К., 1904. – Вып. 1.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т.3. – 390 с.
3. Высокопросвященный Феофан, митрополит Киевский и Галицкий. – К., 1903.
4. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – 192 с.
5. Эремич И. О предмете и методе пастырского собеседования с простолюдными // Руководство для сельских пастырей. – К., 1862. – №11.
6. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К., 1997. – 292 с.
7. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Православ'я в Україні. – К., 1999. – Т.3. – 560 с.
8. Крамаров Г. Отношение православного духовенства к обществу // Руководство для сельских пастырей. – К., 1862. – №15.
9. Крестьянское движение в 1861 г. и после отмены крепостного права. – М., 1949. – 253 с.
10. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2-х т.- Т.1.- К., 1993.- 284 с.
11. О причинах холодноности крестьян к посещению церковных богослужений и о мерах к исправлению сего зла // Киевские епархіяльные ведомости.- 1882.- №6.
12. Памятная книжка Киевской епархии // Киевская старина.- 1882.- Т.3.
13. Троицкий П. О братствах в Подольской епархии // Подольские епархіяльные ведомости.- 1868.- №.4.
14. Флоровский Г. Пути русского богословия.- Париж, 1983.

SUMMARY

Victor Demochko
(Chemivtsi)

THE STATE OF THE UKRAINIAN ORTHODOX COMMUNITIES AND RELIGIOUS FEELINGS OF THE UKRAINIAN FOLK (the second half of the 19th century)

The article focuses on the crisis phenomena in Orthodox Church in Ukraine, the state of the Ukrainian folk's religious feelings in the second half of the 19th century.

УДК.947.081 /083 /084 (477)

Сергій Кармалюк
(*Кам'янець-Подільський*)**ЕКОНОМІЧНІ ТА ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ
ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
КОМІТЕТІВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА УКРАЇНИ**
(60-ті рр. XIX ст. – 1920 р.).

У статті йдеться про діяльність комітетів Червоного Хреста України у другій половині XIX – на початку XX ст., участь їх у допомозі пораненим у війнах цього періоду в різних країнах.

Ключові слова: Червоний Хрест, Міжнародний, Україна, воєнні дії, Балкани, Німеччина, Франція, США, Товариство, допомога.

Створення на початку 60-х років XIX ст. національних комітетів Червоного Хреста поставило на порядок денний питання налагодження між ними транскордонного співробітництва як в гуманітарній так і економічній сфері.

Основним координаційним центром з організації такої співпраці став на перших порах Міжнародний комітет Червоного Хреста, а пізніше таку ініціативу взяла на себе Ліга комітетів. Однак найкориснішим було налагодження двосторонніх контактів, в основу яких лягла організація фінансової та матеріальної допомоги у випадку воєнних дій чи стихійного лиха. Уже на початок 70 р. XIX ст. таке співробітництво активно налагоджувалось як на рівні центральних комітетів Червоного Хреста, так і на рівні місцевих управлінь. Активну участь у цьому виді співпраці брали філії Російського Товариства Червоного Хреста, які перебували в Україні. Зокрема, в липні 1870 р. розпочалась франко-прусска війна, і Женевський Міжнародний комітет Червоного Хреста звернувся до Російської головної управи Товариства опіки з проханням надати, по можливості, допомогу усім, хто потерпів від воєнних дій. Головна управа циркулярно звернулася до місцевих управ і дамських комітетів Червоного Хреста з проханням заготовляти у великій кількості перев'язочні матеріали, а саме: корпії, компреси, бинти. Певна частина цих речей відправлялась на спеціалізовані склади Товариства, а інша – в м.Базель. Усього з України було відправлено 16 транспортів. Саме у Базелі перебувало Міжнародне агенство для надання допомоги пораненим та хворим воїнам обох воюючих армій. Фактично усі комітети Червоного Хреста в Україні почали заготовляти госпітальну білизну, інші потрібні у воєнний час речі. Особливо слід відзначити Полтавську місцеву управу Товариства, яка за короткий термін виготовила повний комплект госпітальних речей на 24 ліжка. Херсонський дамський комітет Червоного Хреста заготовив велику кількість перев'язочного матеріалу, значна частина якого була відправлена для потреб поранених та хворих воїнів французької та

пруської армій. На ті ж цілі збирали пожертви й інші комітети. Крім цього, на театр влених дій було відріджено групу лікарів (30 осіб). Не виключено, що там були представники з українських комітетів Товариства опіки [5, с. 13].

Здобувши первинний досвід, філії Товариства опіки в Україні 1874 р. налагодили співпрацю з Іспанським Червоним Хрестом. Саме тоді в Іспанії спалахнула громадянська війна, і Головна управа Товариства вирішила надати допомогу пораненим та хворим іспанцям по обидва боки барикад. Комітети товариства Червоного Хреста, які перебували в Україні, перерахували Іспанському Червоному Хресту коштів на суму близько 1500 крб. [7, с. 532].

У 1885 р. місцеві управи Червоного Хреста в Україні були задіяні в широкомасштабному зборі пожертвувань для жертв Сербо-Болгарської війни. Допомогу надавали як сербам, так і болгарам [11, с. 33].

В середині 90-х р. XIX усі місцеві управи Червоного Хреста в Україні продовжували займались організацією міжнародної допомоги по лінії Червоного Хреста. Виходячи з непевності російських позицій на Далекому Сході, уряд Росії проводив політику умиротворення Японії. Тому під час японсько-китайської війни комітети Червоного Хреста Росії надавали допомогу ліками та перев'язочним матеріалом пораненим та хворим воякам японської армії [11, с. 33].

Піднесення національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст. зумовило зростання інтересу до налагодження міжнародних контактів місцевими філіями Товариства, провідну роль в яких займали представники української еліти.

Так, в 1909 р. місцеві управи Червоного Хреста в Україні брали активну участь в організації міжнародної допомоги країнам Європи. Зокрема, на вимогу Головної управи філії товариства в Україні надавали допомогу грошми та медикаментами Італійському товариству Червоного Хреста. Усі пожертвування направлялись потерпілим від землетрусу жителям Калабрії та Сицилії. Крім того, посильна допомога була надана Французькому Червоному Хресту для жителів Парижа, які потерпіли від повені [11, с. 36].

Більшість комітетів Червоного Хреста вдавались до проведення масових заходів. Наприклад, восени 1913 р. на потреби Балканської війни Чернігівська місцева філія Червоного Хреста влаштувала концерт, чистий прибуток від якого склав 336 крб. 01 коп. В той же час в Кременчуці Червоний Хрест влаштував вечір з продажу „Болгарської троянди”, виручивши від цієї акції 1000 крб. А Житомирська Мар'їнінська община сестер милосердя влаштувала денний дитячий спектакль, зібравши таким чином на допомогу нужденним слов'янам 269 крб. 63 коп. Київська Мар'їнінська община сестер милосердя влаштувала лотерею і

дводенний ярмарок з гулянням і продажем сюрпризів з бочки. Виручені подібним чином кошти використовувались двояко. Слід зазначити, що крім закупленої матерії для пошиття білизни, дамські комітети Червоного Хреста використовували домоткане полотно, пожертвоване селянами. З цією метою, наприклад, Подільська місцева управа Червоного Хреста розпочала збір матеріальних пожертвувань для поранених в Сербії та Болгарії [2. – Арк. 49; 1. – Арк. 258; 8, с.195]. Оцінку роботі місцевих управ Червоного Хреста дали після свого повернення лікарі, які працювали в лазаретах на Балканах. На їх думку, набагато покращилось медичне забезпечення з боку Червоного Хреста. В цьому напрямку Червоний Хрест зробив гігантський крок вперед. До нього не було пред'явлено ніяких претензій [9, с.51; 12, с.126].

Із здобуттям Україною незалежності та створенням власної організації Червоного Хреста почалася поступова праця з налагодження відносин із спорідненими закордонними структурами. Та лише в період Директорії Український Червоний Хрест отримав можливість працювати як в країні, так і за кордоном.

Налагодження відносин розпочалося із переговорів представника Головної управи Українського Червоного Хреста Мазуренка з представниками комітетів Англії, Франції, Данії, США про організацію для України гуманітарної допомоги. Для більш тісного співробітництва у 1919 р. засновано Закордонне бюро Українського Червоного Хреста. В той же час УТЧХ послідовно добирався міжнародного визнання. З цієї метою було призначено Л.Бачинського представником Українського Товариства в комітет Міжнародного Червоного Хреста, а також представників Товариства в провідні європейські держави: Італію – лікаря Філіпченка, в Туреччину – лікаря Волоніна, в Польщу – лікаря Попеля, в Німеччину – лікаря Холодного. Як наслідок, Українська управа Товариства встигла зав'язати тісні стосунки з цілим рядом зарубіжних країн. Також вдалося добитися ділового визнання з боку Женевського Центрального комітету [3. – Арк. 18; 10, с.138].

14 вересня 1919 р. Кам'янець-Подільський відвідав уповноважений Міжнародного Червоного Хреста Мантандан. Голова Українського товариства Андрій Вязлов провів з ними щирі переговори, роз'яснюючи ситуацію, яка склалась в УНР. У відповідь Мантандан висловив подяку і запевнив Вязлова, що Інтернаціональний Червоний Хрест зробить усе, щоб допомогти Україні [18. – 1919. – №54]. Ця зустріч мала позитивний результат. Уже наприкінці вересня 1919 р. на станцію Гусятин прибув перший санітарний потяг, посланий Женевським комітетом Міжнародного Червоного Хреста. Він призначався для допомоги українському населенню. Його персонал складався з 5 лікарів та 14 медсестер (усі іноземці) [15. – 1919. –

№28]. В той же час до Могилева-Подільського прибула місія Червоного Хреста з Женеви в складі 30 чоловік. Делегація привезла значну партію медикаментів та медичного обладнання. Відчутну медичну допомогу УНР надав Американський Червоний Хрест. З США було прислано для потреб поранених козаків 6 вагонів медикаментів. Значну участь в збиранні пожертвувань брала українська діаспора. Очолили американську місію Червоного Хреста професор Канзаського університету Райден та представниця Товариства Жане Іренє [16. – 1919. – №47; 17. – 1919. – №48].

Продовжувалось активне налагодження транскордонного співробітництва на рівні національних відділів Червоного Хреста. Наприклад, у середині жовтня 1919 р. до Кам'янця прибула місія Польського Червоного Хреста в складі добродіїв Ковнацького, Маркевича, Шашкевича. Вони мали зустріч з міністром здоров'я і опіки Одріною. Польська делегація запропонувала, щоб у Варшаві постійно перебував представник Українського Червоного Хреста [18. – 1919. – №54].

Також було налагоджено співпрацю з Австрійським Червоним Хрестом. В середині жовтня лікар Окуневський повідомив Головну управу, що за рішенням керівництва Західної області УНР у Відні з допомогою Австрійського Червоного Хреста було сформовано дві санітарні місії для Галичини. Вони призначались для боротьби з пошестями. Одну місію було направлено в Надніпрянську Україну. Ця місія складалась з пересувного госпіталю на 200 ліжок, бактереологічної амбулаторії, дезінфікаційної колони та значної кількості медичного обладнання і ліків. До її складу входили також 4 лікарі, 10 санітарів і 7 дезінфекторів. Крім того, центральний Женевський комітет Міжнародного Товариства Червоного Хреста прислав офіційний лист Українській місії в Австрії, в якому давалась висока оцінка діяльності Українського Червоного Хреста. Повідомлялось також, що усі співробітники Міжнародного Товариства отримали наказ усюди допомагати українцям [14. – 1919. – №8].

Близько 6000 лір влітку 1920 р. передав через Українську місію на потреби мирного населення Італійський Червоний Хрест. Це була своєрідна відповідь італійців на ту допомогу, яку надали українські філії РТЧХ потерпілому від землетрусу 1909 р. населенню Калабрії та Сицилії. Надходила матеріальна допомога і з США [13. – 1920. – №40].

Значна увага приділялась санаторному будівництву. Наприклад, місія Міжнародного Червоного Хреста звернулась до керівництва Укрхреста з пропозицією створити на Поділлі санаторій для хворих легеневиими хворобами. Обгрунтовувалось це прохання тим, що Подільське повітря за своєю цілющистю прирівнювалось до повітря Швейцарських Альп. Санаторій мав бути українським, а об-

слуговуючий персонал – швейцарським. Прибутками ділитись порівну. Проте політичні перипетії не дозволили втілити в життя усі позитивні напрацювання та поглибити міжнародну співпрацю [4. – Арк.26].

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУ).-Ф.442.-Оп.644.-Спр.50.
2. ЦДІАУ.-Ф.442.-Оп.644.-Спр.48
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України в м.Києві (далі ЦДАГОУ).-Ф.-І.-Оп.-20.-Спр.-18.
4. ЦДАГОУ.-Ф.-І.-Оп.-20.-Спр.-70.
5. Отчет Главного Управления Общества попечения о раненых и больных воинах за 1870г.-СПб.,1871.-275 с.
6. Обзор деятельности и отчет Черниговского местного управления Общества попечения о раненых и больных воинах за 1877 г. - Чернигов, 1878.-320 с.
7. Вестник Общества попечения о раненых больных воинах.-1875.-№ 6.
8. Вестник Красного Креста.-1913.-№ 1.
9. Вельяминов Н.А. Выводы // Сборник докладов врачей Российского Общества Красного Креста, участников Балканской кампании 1912-1913 гг.-СПб.,1914.-С.125-127.
10. Івченко Л. Український Червоний Хрест в Києві (1941-1942) // Матеріали до історії Української Медицини.- Чикаго.,1988.-Т.2.-С.132-151.
11. Российское Общество Красного Креста.-СПб.,1913.-63 с.
12. Стромберг Г.Г. Организации помощи в линии главных перевязочных пунктов // Сборник докладов врачей Российского Общества Красного Креста, участников Балканской кампании 1912-1913 гг.-СПб.,1914.-С.49-56.
13. Наш Шлях.-1920.- № 40
14. Новини УНР.-1919.-№ 8.
15. Україна.- 1919.-№ 28.
16. Україна.- 1919.-№ 47.
17. Україна.- 1919.-№ 48.
18. Україна.- 1919.-№ 54.

SUMMARY

*S. Karmalluk
(Kamianets'- Podil's'kyi)*

ECONOMIC AND FINANCIAL ASPECTS OF TRANSBORDER COOPERATION OF RED CROSS COMMITTEES OF UKRAINE (60- s. 19 ст. – 1920).

The article deals with the activities of Red Cross Committees of Ukraine (60- s. 19 ст. – 1920) helping people who were wounded in wars of that period in different countries of Europe and during nature disasters.

УДК: 94(477.8)“19”(092)

*Микола Гуїванюк
(Чернівці)*

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ЖИТТІ Й ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті йде мова про вплив творчості Марка Черемшини та його особисту участь в щирній українській національній ідеї серед українського селянства Галичини й Буковини. Показано його взаємини з культурно-освітніми товариствами, які в той час діяли у краї.

Ключові слова: Марко Черемшина, українська національна ідея, Віденська "Січ".

Іван Юрійович Семанюк (1874 – 1927) – адвокат, громадський діяч – відомий широкому загалу як письменник Марко Черемшина. Хоча в радянський час його творчість досить широко пропагувалася і пропагується досі, та все ж залишається чимало шаблонів, що несуть відбитки тоталітарної доби. Звичайно, до цього спричинилися певні об'єктивні обставини. В переважній більшості дослідники творчої спадщини письменника намагалися представити його як прихильника більшовизму, вишукували в його творах риси пролетарського інтернаціоналізму, приклади відданості “старшому” російському брату. Хоча деякі відомі черемшинознавці, як О.Гнідан та Ф.Погребенник в ці крайнощі не впадали, все ж змушені були показувати письменника головним чином як співця знедоленого гуцульського селянства, оскільки через ідеологічні “шори” своєї епохи не мали можливості розкрити читачеві всієї багатогранності цієї непересічної особистості. Особливо залишалась в тіні його постать патріота-державника з чітким вираженим національним світоглядом. Основу останнього складала національна ідея, що була не в ладах з російським варіантом класової комуністичної ідеології.

Тому в пропонованій статті на основі залучення раніше невідомого дослідникам джерельного матеріалу на конкретних прикладах автор ставить за мету висвітлити його діяльність у сфері поширення української національної ідеї серед західноукраїнського селянства в першій половині ХХ ст.

Аналіз творчої спадщини Марка Черемшини засвідчує, що українська національна ідея була лейтмотивом його життя і творчості. В його рефлексії національна ідея виступала як ідеальний образ буття нації, як спосіб її самовдосконалення. Письменник сприймав національну ідею як філософію національного життя, його теорію й практику, особливу форму світобачення через призму національних цінностей та ідеалів. Він чітко усвідомлював, що саме в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання: для чого живе нація? Як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот? Її особливий погляд на світ, його тлумач-

чення крізь призму національних цінностей та національних цілей. Куди б не закидала письменника доля, з рідних Кобак – до Коломні, Делятина, Снятина чи Відня, його не покидали думки про національну ідею, прагнення жити і працювати для свого народу.

Варто зазначити, що початковим етапом національного усвідомлення є культурна та релігійна ідентифікація індивіда, яка здебільшого закладається в дитячі роки. Типовим у цьому відношенні було дитинство Івася Семанюкового, проведене в оточенні діда Дмитра й баби Насті Олексюків, які стали його першими вчителями життя. Як пізніше згадував письменник: "...Дід Дмитро Олексюк[...] був то правовірний і справедливий гуцул, дуже доброго серця господар ще з первісною простотою [...] орав ще деревляним плугом, їздив тільки волами, святкував усі хоть би і найменші свята, вірив у відьми та лісовиків, добре вгадував наперед лиху і добру погоду [...]. Газди з газдинями і доньками або синами з Брустур, з Жаб'я, з Ворохти та Гриняви, з Довгополя, Устерік, Ріжна, з Ясенева, з Яворова та Криворівні, їдучи верхом з набором на доли, щоб замінити скором та посудину на хліб, все повертали до мого діда на ніч[...]. Дід дуже любили з гостями набуватися та й хоть розповідати, хоть слухати оповідань про давнину, як Черешомеш ішла турецька границя, про якогось лихого ката Гурського, про великого багатиря вірменина Ромашкана, про татарів і волохів, про лісових божків і духів, про рахманський великдень, Асафатову долину, про відьми і чугайстра, про Каньовського, про чудне зілля і т. ін..." [4, с.169]. Будучи постійно присутнім під час цих невимусених народних дійств, малий Івась на все життя закарбував, якого він роду-племени, познайомився з колоритною гуцульською "співанкою", звичаями, обрядами, звідки впродовж усього наступного часу, черпав насагу до творчості та життєдайну силу. Адже: "...Дід уміли красно грати на флюрі[...] вивчили були мене танцювати гуцулки, аркана і гайдука [...], дід і баба справили мені всю парубоцьку ношу, і капелюх з павами, і онучі крашені, і наравкиці вовняні та й брали мене до церкви, а не раз до містечка Кути або до Косова" [4, с.170]. Саме оця народна творчість служила йому тривалий час джерелом, за яким він міг пізнавати історію, суспільне та духовне життя свого народу.

Наступним важливим етапом, який сприяв національній самоідентифікації майбутнього письменника, було батьківське виховання. Його батько, Юрій Семанюк, до якого письменник усе життя ставився з пієтетом, був, як на свій час, людину освіченою, з власними поглядами на скривджену долю свого народу, і в цьому була неабияка заслуга його приятеля Юрія Федьковича. Ще "при науці дяківства у Путилові мої дєдя (батько. – М.Г.) звернули були своїм голосом на себе увагу

проживаючого тоді в Путилові письменника Юрія Федьковича[...]. Федькович майже щодня кликав до себе мого дєдю і учив їх співати світських та церковних пісень, давав їм із своєї бібліотеки книжок до читання і взагалі опікувався моїм дєдем як своїм молодшим братом. Дєдя віддячувались великим приятельством і прив'язанням до Федьковича, за яким – як опісля казали – штрикали б були у вогонь і з яким варт було жити та й умирати" [4, с.169], – писав пізніше Марко Черемшина. Здобуваючи початкову освіту в сільській школі, малий Івась ознайомився з батьковою бібліотекою. Адже "...дєдя мали дома дві шафи, повні книжок, і, піддаючи мені по книжці, казали вечорами читати ті книжки голосно при вуйках і дєдєвих знакомих. Читалося "Дністрову Русалку", "Правду" за рік 1869, Федьковича, Нечуя, "Марусю" Квітки, Вовчка, видання "Просвіти"[...]. Коли читано книжку Юрія Федьковича, дєдя мої не могли нахвалитися того свого "тезка" [...]. Не раз сходит з Путилова дяк Розбіцький і приносив дєдєві листи від Федьковича, і я бачив, як дєдя тими листами захоплювалися і, читаючи їх, не раз плакали із радості та з великої зичливості" [4, с.170]. Безперечно, саме творчість Ю.Федьковича стала для майбутнього письменника взірцем любові до вітчизни, формування національних ідеалів, насамперед соборності України, та їх пропаганди серед народних мас, а дєвізом його життя стають рядки Федьковичевої поезії:

...Я люблю мою Русь-Україну;

Я вірую в єї будучину;

В тій то надії я живу і умру... [14, с.401].

Юрій Семанюк, прислухаючись до слів свого "великого тезки", що: "У науці, у розраді України доля..." [14, с.181.], віддає Івася до Коломнійської гімназії. Так розпочалася нова віха у формуванні національної свідомості молодого І.Семанюка. Зокрема, важливу роль у цьому відіграли викладачі, прихильні до українства: Лев Дольницький, Михайло Пачовський, Омелян Огоновський та о. Микола Лепкий. Під їхнім впливом молодий гімназист передплачує українські часописи: "Житє і слово", "Зоря", "Дзвінок", "Правда" і "Буковина", які тоді були рупорами української національної ідеї.

Вступ у свідоме життя для молодого І.Семанюка збігається з прискоренням процесом розвитку суспільних відносин у Галичині, рушієм якого була місцева українська інтелігенція. Характерною рисою цього було залучення народних мас до активного політичного життя. Насамперед через русько-українські народні читальні й товариства "Народна спілка", які перебували під впливом радикалів. Під час канікул молодий гімназист виступав у зазначених товариствах з доповідями національного спрямування, ближче ознайомлювався з проблемами гуцульського та покутського селянства.

Саме в гімназійні роки у нього проявляється літературний талант. Починаючи від 1896 р., в

тогочасних українських виданнях: “Літературно-науковому вістнику”, “Зорі”, “Громадському голосі” (всі виходили у Львові) та “Буковині” (Чернівці) юнак публікує низку новел з гуцульського життя, які згодом увійшли до його першої збірки “Карби” (Чернівці, 1901 р.). Саме ці новели були підпорядковані єдиній меті – формуванню ціннісної орієнтації представника української національної спільноти. Адже все, що дізнавався читач, а то був здебільшого галицький чи буковинський селянин, спрямовувалося на формування певної життєвої позиції, яка базувалась би на загальнонаціональних святинях і цінностях. Зокрема, таких, як любов до рідного краю, патріотизм, громадянський обов’язок, національна гідність, культ предків, трепетне ставлення до свого минулого, шанування національних традицій тощо.

Десь уже під кінець свого навчання у Коломийській гімназії молодий Марко Черемшина піднімається на якісно новий щабель, рефлексуючи над національною ідеєю. Він прагне підвести читача до способу досягнення національного ідеалу, накреслити систему конкретних завдань, певну програму дій. Яскравим свідченням цього є драма “Несамовиті”, де показано діяльність молодішої генерації українського селянства, яка вже сприйняла національну ідею і працює, при цьому зустрічаючись з великими труднощами, над національним пробудженням решти своїх одноплемінників, особливо старшої генерації. Прикладом цього є монологи персонажів – Миколи, де стверджується, що “... наша праця (тобто просвітня діяльність. – М.Г.) не пропаде; зерна засіяні зійдуть щедрими плодами... Голос правди знайде відгомін хоч би і в сотому серцю. Правди доходитья просвітою. Просвічений народ сам йде правою дорогою й другого на ню направить. Темнота приводить у безвісті” [6, с. 185], та Василя: “... Ми народ великий, ми не заснули сном вічним [...], ні, ми лишень карались, а [...] за карою йдеть поправа, себто більша сила до борби” [6, с. 186].

Надзвичайно важливим етапом у житті молодого письменника було його знайомство з відомим письменником та редактором Осипом Маковеєм, в особі якого Марко Черемшина знайшов не тільки порадника в літературних справах, але й доброго приятеля на все життя та зразок самовідданого служіння власному народу. Адже саме на рубежі XIX – XX ст., коли формувався світогляд молодого І.Семанюка, О.Маковей наголошував на потребі формування і виховання української політичної еліти – тієї “верстви нашої суспільності, в руки якої зложені дальший розвій і долю народу, яка має велику задачу і роботу перед собою; вона відповідає перед історією за всяку свою недбалість; вона приготує для будущінсть всім своїм наслідникам, дбаючи про красші обставини в краю” [9.- 31 березня. – С.3]. Така еліта, на думку О.Маковей, рекрутується з української інтелігенції, насамперед

учителів та правників, що стосувалося безпосередньо й Марка Черемшини.

Про вплив О.Маковей на кристалізацію “українського характеру” творчості Марка Черемшини свідчить їхнє листування. Зокрема, в листі від 5 січня 1897 р. до О.Маковей І.Семанюк пише, що “наша мужицька біда та злидні пригнобили мене дуже. Я постановив собі йти сміливо до своєї цілі: образуватись (здобути освіту. – М.Г.), щоб своєму народові коли не помочі, то бодай сорому би не наробити”. На кінець прошу зазначити в котрім напрямі повинен я зладжувати свої писання” [3, арк.1]. Інше підтвердження беззаперечного авторитету О.Маковей для Марка Черемшини – в листі від 19 березня 1899 р. “... Я ж до Вас маю найбільше довір’я, хоч і вдячності чимало Вам винен” [2, арк.1].

Знаковою подією в житті молодого письменника стала поява його першої згадуваної вже збірки новел “Карби” (Чернівці, 1901 р.), яка поряд із літературною цінністю (про що неодноразово писали літературознавці, і ми не будемо цього торкатись) була і проявом етнічної свідомості, що є першим і обов’язковим кроком до вищого ступеня розвитку народу – свого національного усвідомлення. Відомо, що новели із зазначеної збірки були доступні широким верствам галицького та буковинського селянства (адже регулярно публікувалися в газетах “Буковина” (Чернівці) та “Громадському голосі” (Львів), які передплачувала майже кожна народна читальня), безперечно сприяли його (селянства) етнічному усвідомленню.

Незважаючи на те, що новели, включені до згаданої збірки, не містили якихось політичних закликів та програм, вони були просякнуті українським національним колоритом, звичаями, традиціями, обрядами. Особливо це стосується новел “Карби” й “Грушка”. Новели “Основини” та “Раз мати родила” слугували для знедоленого українського селянина прикладом уміння відстоювати власну честь та гідність, яку намагалися принизити представники інших етносів, що, безперечно, спонукало українських селян до усвідомлення ними необхідності активніших дій з відстоювання власних національних інтересів.

Неабияку роль у кристалізації національної свідомості Марка Черемшини відіграло товариство українських студентів “Січ” у Відні, яке, окрім праці в ділянці самоосвіти, також проводило культурно-освітню роботу серед українців австрійської столиці. В один із складних періодів діяльності товариства, – коли мав місце ідейний конфлікт між старшою і молодшою генераціями січовиків, на чолі товариства став І.Семанюк (4.11.1899 – 14.11.1900 рр.) [13, с.543]. Його головування припало також на кількісне зменшення українського студентства у Відні, що було пов’язано з відкриттям у Львівському університеті медичного факультету. Окрім цього, українська студентська молодь

потрапила під вплив існуючих там “буршівських” товариств, які були далекі від якихось ідей, а головне своє заняття вбачали у влаштуванні товариських забав, неодмінним атрибутом яких було вживання великої кількості пива. Тому й розумілі є рядки одного із листів Марка Черемшини до О.Маковця: “Січ” зробила на мене дуже прикре і пригноблююче вражіння...” [3, арк.1]. Та все ж молодий І.Семанюк, незважаючи на нерозуміння, а інколи і відкритий опір своїх товаришів по “Січі”, намагався наслідувати студентські організації інших народів, що діяли у Відні, метою яких було ширення власної національної ідеї. Зокрема, він налагодив жваві стосунки з прогресивною російською організацією – “Обществом студентов из России”, а також з українськими робітничими товариствами “Родина” та “Поступ”, де час від часу виступав з рефератами на українську тематику. Його національно-патріотична діяльність була настільки багатогранною, що не залишилася поза увагою української газети “Буковина”. В одному із номерів газети повідомлялося, що 20 травня 1900 р. українські товариства, які діяли у Відні провели вечорниці із вшанування Т.Шевченка, в яких брав активну участь й І.Семанюк як голова студентської “Січі”. Окрім цього, з прикрістю наголошувалося, що саме товариство цей захід проігнорувало через те, що “веселилося у кнайпі” (півній) [9. – Ч. 56. – С.3].

Про те, що І.Семанюк уже мав неабиякий авторитет серед української громади Відня, свідчать рядки згадуваної публікації: “Або тов. “Січ” не варте мати такого широкого демократа, як І.Семанюк, або він на членів не має жадного впливу і лишень сам себе компрометує, будучи головою бездіяльного товариства” [9. – Ч. 56. – С.3].

На цьому Шевченковому святі І.Семанюк уперше виголосив промову “Тарас Шевченко і його значінє для української суспільности”, що стала його першою відомою нам рефлексією на головні постулатати української національної ідеї. Вся промова була пронизана національним духом, ідеями гуманізму, патріотизму, визволення та державності. Зокрема, наголошувалося, що “довголітня, великанська мартирологія українського народу вступила в нову добу боротьби – в добу ясного, дзвінкого протесту проти своїх гнобителів – в добу творення історії. Ввесь світ дивиться тепер на неустрашимість, самопосягату і ідейність борців і дивується, що у народу, гнобленого через сотки літ, у народу, окраденого із усього земного добра, ще не завмерла ідея волі, рівності та воскресення, що народний дух грімким голосом відзивається до всього культурного світу” [...], його [Т.Шевченка] слосьці сходять і виростають. І сходять і виростають, животною, цілющою силою обміють братню кров, змиють зневіру, обміють заплакану матір з кайданів-неволі, збудують ношу вільну Україну, сонячним сявом її осяють і синам

обновленої України (підкреслення наше. – М.Г) світитимуть доти, доки Дніпро в море ллється” [5, с. 158]. Наведені рядки є ще одним беззаперечним аргументом проти спотворення образу Марка Черемшини деякими радянськими дослідниками, котрі силкувалися представити його широкому загалу в образі письменника, взірцем для якого було все російське.

У дусі національної ідеї Марко Черемшина мав бесіду з Іваном Франком у Відні, і саме завдяки пораді І.Франка почав надсилати свої твори до “Літературно-наукового вістника”. Між ними зав’язалося листування, яке пропало у вирі Першої світової війни. Але беззаперечним є те, що воно допомогло Черемшині глибше усвідомити сутність і глибину української національної ідеї.

Доволі теплими були стосунки Марка Черемшини з Михайлом Грушевським, який для покутянина був зразком носія української ідеї. М.Грушевський досить позитивно оцінив перші спроби молодого новеліста, охарактеризувавши його як “одного з видніших репрезентантів “молодших” в нашій літературі” [10].

Відомо, що і в подальшому не переривалися творчі взаємини між цими непересічними особистостями.

Після завершення студій у Відні Марко Черемшина повертається на рідну Гуцульщину, де застає помітні зміни в національній еволюції місцевого українства. В цей період активізувалися українські політичні партії та громадські національно-культурні організації, які вбачали своїм головним завданням поширення української національної ідеї. Особливо відзначался в цьому пожежно-гімнастичні товариства “Січ”, які на той час встигли заявити про себе і завоювали симпатію в більшості селянства краю. Саме в цей час, у 1906 р., І.Семанюк став помічником адвоката М.Лагодинського у Делятині (Надвірнянський повіт) і зразу ж приступив до активного громадського життя. Як згодом згадував сам письменник, “тут перебував я 6 чи сім років і займався січовою організацією та просвітою селян[...]. В кождім селі знала мене і мала дитина, мужики мене дуже любили...” [8, с.349]. Місцеве селянство ставилося з великою повагою до письменника за його щирість і простоту, за мудрість та непокірливість можновладцям. За свідченням Д.Осічного, люди про нього говорили: “... це дорогий чоловік, вийшов з нашого мужицького роду на пана, але сардака не цурається...” [12, с.127].

Відомо, що Марко Черемшина надавав юридичну допомогу у заснуванні та оформленні необхідної документації січовим товариствам Надвірнянського повіту. У Делятині він належав до головного проводу “Січі” і брав активну участь у її діяльності до 1912 р. В час, коли М.Лагодинський займався депутатськими справами у Відні, І.Семанюк повністю заступав його на посаді ад-

воката і був чи не головним захисником покривджених січовиків Надвірнянського повіту, адже в той час галицькі "Січі" продовжували зазнавати переслідувань з боку польської адміністрації краю. Завдяки активній громадській діяльності адвоката І.Семанюка з 1906 по 1912 р. Делятин перетворився в один із центрів січового руху на Надвірнянщині. Сюди регулярно сходилися січовики і прихильники радикальної партії на січові свята, віча, збори, на яких він виступав з палкими промовами.

Марко Черемшина симпатизував Українській радикальній партії, яка була одним із найпопулярніших захисників українського селянства та речників української національної ідеї. За рекомендацією провуду Радикальної партії І.Семанюк у 1912 р. відкрив адвокатську канцелярію в м. Снятині, яка швидко стала місцем цікавих зустрічей з селянами-січовиками та місцевими інтелігентами. За два передвоєнні роки письменник відвідав по кілька разів усі "Січі" Снятинського повіту. Як адвокат І.Семанюк завжди захищав січовиків від утисків снятинського старости Левицького. Марко Черемшина взяв активну участь у відзначенні 100-літніх роковин Т.Шевченка навесні 1914 р., виступаючи у січових читальнях з рефератами про життя Кобзаря, а також на мітингах при відкритті пам'ятників Т.Шевченку – високих могил, насипаних в багатьох населених пунктах Галичини.

Одним із найбільших лих ХХ століття, що спіткали українські землі, була Перша світова війна. Вона глибокою раною позначилась на долях українців, в тому числі й Марка Черемшини. Це був той час, коли доводилося відстоювати свої ідеали, коли не можна було втекти від подій, коли треба було зайняти певну чітку позицію. Слід зазначити, що Марко Черемшина цей іспит витримав з честю. Навіть у найкритичніші моменти він не скорився ворогові – російському окупанту, а гордо ніс у серці українську ідею. Про це свідчить його листування з близьким другом, одним із провідників Українського січового стрілецтва – Сенем Горуком, яке порівняно недавно стало відоме черемшинознавцям. Зокрема, у листі від 29 жовтня 1915 р. Черемшина писав: "Слава та історична честь Тобі, що так бійко та відважно побиваєш ворога нашої України! Снятинщина гордиться Тобою, як і вся Україна. Кобись лишень здоров був та даліше побивав московську дрань. Ми в Снятині витерпіли два московські дикі наїзди ще в червні с.р. і живемо по них, гей в раю...."

...Снятин-місто має вигляд спаленого міста. Не пожалували московські палії і української "Народної Торговлі" і спалили. Всі наші українські товариства москалі понищили-спалили в маю с.р. В читальні міщанській бюст Шевченка розбили і лайном людським з'огидили. В Красноставцях, як оповідають, могилу Шевченка розрили і зогидили. Взагалі звірилися на всім, що українське, і можеш

увявити собі нашу радість, коли ми їх позбулись. Гейби чоловік наново на світ народився, так себе чує по таким диким наїзді московських паліїв та рабівників, котрих смрід, неначе кагла (чадний газ – М.Г.), душив через місяць Снятинщину..." [1, арк.61.]. Отже, коментарі тут зайві, в особі Марка Черемшини постає національно свідомий український патріот, який готовий відстоювати інтереси свого народу в найскрутніший час.

Факти засвідчують, що Черемшина був вірним українській ідеї, взявши активну участь у подіях української національно-визвольної революції 1918 р. Саме тоді, коли стрімкий розвиток політичних подій в Австро-Угорщині вимагав від західноукраїнської еліти прийняття невідкладних рішень, він стає головою Снятинської повітової УНРади. Завдяки його активній національній позиції нова влада повіту прийняла негайні заходи для українізації адміністративних органів і системи освіти. Впроваджувалася українська мова як урядова для всіх державних і громадських властей повіту. Було розпочато українізацію освіти. Зокрема, у школах Снятинщини припинилося викладання польської та німецької мов. Замінено польські вивіски з назвами вулиць на українські. Та вже невдовзі розпочалася окупація Снятинщини румунськими військами, яка тривала від травня по серпень 1919 р., й Марку Черемшині як легітимному представнику української влади доводилося вести переговори з окупантами, захищаючи інтереси місцевого українського населення.

Після поразки національно-визвольних змагань, коли Галичина увійшла до складу відродженої Польщі, Марко Черемшина ще з більшою енергією віддався служінню рідному народу, його просвіті, щоб у майбутньому спрямовувати його енергію на забезпечення національного буття України. В цей час він активно співпрацює з "Прогресом", НТШ та іншими українськими організаціями, які діяли у краї. Проповідував національну ідею у своїх повосенних новелах, яскравим прикладом чого є новела "Туга", де письменник демонструє плоди довголітньої копіткої праці української еліти у сфері ширення української національної ідеї. Показовим у цьому плані є епізод вступу національно свідомого селянства до січового стрілецтва: "Беру, – каже, свій кіс – та й свого коня, може, борше тоту Україну виборемо"...

А яка, питаю, буде тота Україна?

А він схопився у стременах срібних та й каже: "Всі гори-долини та й полонини, як земля вширши, як небо ввишки..." [8, с.186]. Продовженням художнього осмислення національної ідеї є новела "Писанки"[8, с.168], де Черемшина показує неперервність поколінь українців у процесі національного усвідомлення.

У дусі національної ідеї звертається Марко Черемшина до української студентської молоді ("Колядникам науки"), яку вважає творцями нової доби [8, с.186].

До останніх своїх днів письменник жив надією, що українці все ж таки дочекаються державності, яскравим прикладом чого є одна із його останніх публічних промов, виголошена в Снятині 14 лютого 1926 р. з нагоди вшанування одного з фундаторів українського національного руху на Покутті Василя Равлюка. Тут наголошено: "Зломив ворог освіти підвалини, здвигнені працівниками нашими, порубав, поневолив, вистріляв їх і вивішав, і настало лихоліття" [7, с. 163] і висловлено далі побажання, "щоб той леміш і чересло [...] зорало народну ниву, і щоб на тій ниві [...] праця зійшла і буйно заколосилась..." [7, с. 163].

Отже, Марко Черемшина посідав гідне місце в українському національно-демократичному русі кінця XIX – початку XX ст. Письменник завжди був близький до сподівань і мрій свого знедоленого народу. Збагачував українську культуру, невтомно працював над розвитком національної самосвідомості українського народу, шукав для нього кращої долі, добробуту і рівності серед інших народів.

Джерела та література

1. Листи Семанюка Іана (Марка Черемшини) і Семанюка Юрія (батька). – Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 385 Горук Сень – Отаман УСС. – Оп. 1. Спр. 41. – Арк. 1 – 77.
2. Семанюк І. Лист до О.Маковея (19.03.1899 р.). – Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф. 401 Редакція журналу "Літературно-науковий вістник". – Оп. 1, Спр. Арк. 1 – 2.
3. Семанюк І. Лист до О.Маковея (5.01.1896 р.). – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т.Г.Шевченка НАН України, Ф. 59. Осип Маковей. – Спр. 2386, арк. 1.
4. Черемшина Марко. Автобіографія // Черемшина Марко. Твори: В 2-х томах / Упоряд. та примітки О.Мишанича. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2. – С. 169 – 171.
5. Черемшина Марко. Відчит в 49-і роковини смерті Тараса Шевченка // Черемшина Марко. Твори в 2-х томах / Упоряд. та примітки О.Мишанича. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2. – С. 151 – 158.
6. Черемшина Марко. Несамовиті // Черемшина Марко. Твори: В 2-х томах / Упоряд. та примітки О.Мишанича. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2. – С. 181 – 197.
7. Черемшина Марко. Промова, виголошена в Снятині 14 лютого 1926 р. в залі міщанської читальні Равлюкові Василеві // Черемшина Марко. Твори: В 2-х томах / Упоряд. та примітки О.Мишанича. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2. – С. 162 – 163.
8. Черемшина Марко. Твори. – К.: Наукова думка, 1987. – 360 с.
9. Буковина (Чернівці). – 1900.
10. Грушевський М. Іван Семанюк (Марко Черемшина) – Карби, повелі з гуцульського життя, Чернівці, 1901, ст. 141. (рецензія) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1902. – Т. XIX, Ч. III. – С. 128 – 134.
11. Небелюк І. "Січ" Делятин, пов. Надвірна // Гей, там на горі "Січ" іде! / ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 170 – 172.

12. Осічиний Д. Мої зустрічі з Марком Черемшиною // Жовтень. – 1957. – № 4. – С. 125-130.
13. Спис голів "Січ" // "Січ" 1868 – 1908. Альманах в пам'ять 40-х роковини заснування товариства "Січ" у Відні / ред. З.Кузеля. – Львів: НТШ, 1908. – С. 543.
14. Федькович Ю. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – 450 с.

SUMMARY

Guyvanyuk Mykola

UKRAINIAN NATIONAL IDEA THE LIFE AND CREATION MARKO THERYMSHYNA

The article speaks in the influence creation Marko Therymshyna, and his personal participation in the spreading ukrainian national idea among peasantry Galytsina at Bukovina.

УДК: 94(477.431.44) „19”:334.735

Борис Кузіна
(Хмельницький)

ПОДВИЖНИКИ ПОДІЛЬСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті йдеться про визначних діячів кооперативного руху на Поділлі на початку ХХ ст.

Ключові слова: М.А.Трублаєвич, Ф.Ф.Ренніг, В.І.Ворніков, М.Ю.Шильдер-Шульднер, П.В.Северенчук, кооперація, збут, ринок, кооперативний з'їзд.

Кооперація належить до одного з найбільш масових рухів трудового люду, у ході якого створювалися різного роду об'єднання, метою яких була економічна самопомога учасників цього руху. На чолі останнього ставали творчі особистості, ентузіасти і палкі захисники інтересів трудящих, які мали відповідні здібності, хист, певну освіту і фахові знання, щоб виробити відповідні програми, статuti і забезпечити діяльність цих об'єднань у межах дозволеного тодішніми законами. Це було характерним для всіх регіонів тогочасної України, де існувала кооперація, у т.ч. й для Поділля.

Означене питання у певній мірі розглядалося у працях таких авторів, як А.М.Іващенко [8], В.Приходько [9], В.В.Подольян, В.П.Рекрут [16] та ін.

Метою пропонованої розвідки є висвітлення діяльності окремих активістів подільської споживчої кооперації на початку ХХ ст.

Знайомий у наш час подолянин Й.А. Волошинівський був могутньою постаттю подільського і всеукраїнського кооперативного руху. Але не він один. На світанку подільської кооперації, на початку ХХ ст. в Подільській губ. сформувалася потужна когорта її подвижників, які, працюючи в різний час та умовах і належачи до різних соціальних верств, були єдині в задумах і діях у розбудові різних форм спілок, у тому числі споживчих. Такими піонерами кооперативної справи, її будівни-

чими, теоретиками і практиками стали з кінця 60-х рр. XIX – на початку XX ст. непересічні постаті: М.Ю. Шильдер-Шульднер, М.А. Трублаєвич, П.І. Окулов, Р.Ф. Реннінг, В. І. Ворніков, І.А. Кальницький, П. В. Северинчук, Г. Г. Красій, Д.Г. Зосимато, А.І. Довнарівч, М.А. Цихоцький, О.М. Маричев, М.М. Орловський, С.Г. Лехнович та інші. Більшість з них були соратниками і послідовниками Й.А. Волошинського, діяльність окремих заслуговує детальнішого висвітлення.

Ініціатором та організатором сільських громадських крамниць на Поділлі дослідники вважають Миколу Юрійовича Шильдера-Шульднера, мирового посередника 1890-х років [1, с. 13, 14]. Біографічні дані про нього досить скромні. Відомо, що він родом із прибалтійських німців, був дворянином. Опинився на Поділлі у зв'язку з проходженням служби на початку 90-х років і був призначений мировим посередником Літинського пов. Відзначався ліберальними поглядами і був демократично налаштований, підтримував кооперативну ідею як засіб покращення життя селян і залучення їх у сферу торгово-економічної діяльності. Реалізуючи свої наміри, у січні 1893 р. вперше заснував громадські крамниці в кількох селах Літинщини як нову форму торгівельного обслуговування місцевих жителів [2, с. 13]. Для того часу це було, безумовно, новаторством, яке вимагало не лише організаційних зусиль, але й певної самопожертви ініціатора. За його прикладом громадські крамниці були утворені ще в п'яти повітах Подільської губ. і, таким чином, накопичуючи досвід роботи, ця форма стала попередницею споживчих кооперативів. Однак сільські громадські крамниці, не маючи статутів, матеріальних можливостей конкурувати з державною і приватною торгівлею, не підтримані місцевою владою, поступово згорнули свою діяльність.

Занепад громадських крамниць також пов'язаний із залишенням служби на Поділлі М.Ю. Шильдера-Шульднера. У 1895 р. він отримав підвищення, виконував обов'язки колезького асесора і наступного року став працювати чиновником VI рангу з особливих доручень у канцелярії Київського генерал-губернатора [3, с. 3]. З 1909 р. його призначено віце-губернатором Тамбовської губернії. Займаючи ці та інші високі державні посади, Микола Юрійович не поривав зв'язків із спілчанським рухом. Використовуючи набутий на Поділлі досвід, він активно створював на Тамбовщині кооперативні позичково-ощадні каси та споживчі товариства [4, с. 11].

До фундаторів подільської споживчої кооперативної по праву варто віднести Митрофана Антоновича Трублаєвича [5, с. 15]. Він почав займатися кооперативною діяльністю у 90-х рр. XIX ст., був досить знайомий у громадських колах краю як активний член першого Кам'янецького кредитного кооперативу (позичково-ощадної каси), заснова-

ного ще у 1885 р. У цій касі він був обраний до складу правління, а в 1897 р. виступив організатором широко відомого Кам'янецького товариства споживачів й, таким чином, сформувався як провідний діяч подільської кооперації [6, с. 356].

Значний вплив на становлення М.А. Трублаєвича як спілчанського діяча здійснив Й.А. Волошинівський, з яким він познайомився на з'їзді землевласників краю 1896 р., і назавжди зберіг дружбу з ним [7, с. 4]. Саме на цьому з'їзді М.А. Трублаєвич виступив на підтримку ідеї широкого запровадження у селах кооперативних форм господарювання як засобу самопомогі селян і подав на обговорення розроблений ним проект створення Кам'янець-Подільського товариства споживачів, яке і було засновано наступного року [8, с. 4].

В роки революції 1905-1907 рр. М.А. Трублаєвич, займаючись проблемами поширення кооперації на Поділлі, одночасно взяв активну участь у заснуванні і діяльності подільської „Просвіти” як її юрист і член управи, тобто виступив як просвітницький діяч на ниві українського національно-культурного відродження [9, с. 127]. На цьому ґрунті він чимало зробив для розбудови Кам'янець-Подільського дровноосховища старожитностей (історичного музею) [10, с. 271], допомагаючи його відомому фундатору, завідувачу, вченому Є.Й. Сіцінському у збиранні експонатів та поповненні бібліотеки літературою, у пошуках коштів для побудови приміщень музею, в популяризації археологічної культури [10, с. 273].

Великі заслуги М.А. Трублаєвича в організації губернських кооперативних з'їздів і нарад. Зокрема, у 1909 р. губернатор доручив управителю у справах земського господарства, колезькому асесору М.А. Трублаєвичу підготувати і провести перший земський кооперативний з'їзд краю [8, с. 6]. З цією метою Митрофан Антонович використав власний досвід спілчанської діяльності, вивчив матеріали Першого Подільського (1908 р.) з'їзду сільських товариств, обговорив порядок денний з Й.А. Волошинівським та іншими кооператорами, провів велику на той час організаторську роботу. В результаті Перший земський з'їзд представників споживчих товариств 1909 р. у Жмеринці пройшов організовано, конструктивно і залишив помітний слід у спілчанському русі. Головне його значення полягало в тому, що з'їзд „легітимізував” кооперативну діяльність і забезпечив офіційні гарантії для неї. Робота з'їзду засвідчила лідерство М.А. Трублаєвича в подільській кооперації [12, с. 11].

Немало важило і те, що на виконання рішення з'їзду почала видаватися з 1909 р. земська спілчанська газета „Кооперативный листок”, заступником редактора якої було призначено М.А. Трублаєвича. Часопис виходив з вересня 1909 по грудень 1910 рр., фінансувався губернським земством і розповсюджувався безкоштовно для читачів, був розрахований насамперед на коопера-

торів, підприємців, землевласників, чиновників та інтелігенцію краю. За час свого існування газета широко висвітлювала події кооперативного життя, була порадиником читачам в їх господарських і підприємницьких справах. „Кооперативний листок” мав багато спільних рис з україномовною газетою „Світова Зірниця”, яку видавав Й.А.Волошиновський. До недоліків першої газети слід віднести те, що вона видавалася російською мовою, частина дописів готувалася до друку людьми, байдужими до кооперації, часом офіційні матеріали переобтяжували шпальти. Через брак поліграфістів в ній траплялося чимало опісок, граматичних помилок [13, с.138]. Тим не менше, хоча популярність і дохідливість української газети „Світова Зірниця” у населення була вищою, це не дає підстав для протиставлення газет. Навпаки, вони добре взаємодоповнювали одна одну.

У 1911 р. М.А.Трубласевича знову офіційно призначено головою Другого з'їзду кооператорів, який відбувся у м. Вінниці [14, с.5]. Використовуючи досвід харківських кооператорів, напередодні проведення з'їзду він організував семиденні зразкові курси для делегатів зібрання та інших активістів спілчанського руху, на які були запрошені кращі знавці і лектори з Києва, Харкова, Москви, а також досвідчені місцеві кооператори. На курсах виступав і сам М.А.Трубласевич. Головуючи на Другому з'їзді в червні 1911 р., М.А.Трубласевич у доповіді визначив такі пріоритети у подальшому розвитку споживчих товариств: 1) сприяти утворенню в кожному повіті губернії кас дрібного кредиту як основи діяльності кооперативів; 2) забезпечити належну допомогу з боку земств у розгортанні роботи товариств гуртових закупівель; 3) утримувати за рахунок повітових земств інструкторів з кооперації. Ці рекомендації були підтримані з'їздом і ввійшли у практику спілчанського життя [14, с.30]. Під час роботи з'їзду Митрофану Антоновичу було висловлено подяку за організацію спілчанських зразкових курсів, які були впроваджені в практику кооперації у наступні роки. З'їзд прийняв ухвалу створити фонд імені Трубласевича для створення школи кооператорів-практиків [14, с.31].

Відомий всій губернії як активний кооперативний і просвітницький діяч, М.А.Трубласевич ініціював організацію чималої кількості споживчих товариств. Перебуваючи у відрядженнях у повітах губернії, він проводив наради із членами місцевих земств щодо розвитку кооперації, виступав консультантом у тлумаченні всіх складних питань життя спілок, займався професійною підготовкою їх кадрів. У доповідях, виголошених на кооперативних нарадах і з'їздах, у статтях на шпальтах часописів М.А.Трубласевич виявив себе теоретиком і практиком спілчанської справи, її популяризатором, організатором і керманічем. Саме тому в радянські часи, коли постать Й. Волошиновського

замовчувалась, М.А. Трубласевича було офіційно визнано як одного із засновників подільської кооперації [8, с.4].

Подальші події в житті М.А.Трубласевича склалися несприятливо і він змушений був виїхати у 1912 р. до Верхньодніпровська [9, с.127]. Проте він продовжував підтримувати зв'язки з подільськими кооператорами. Зокрема, „Бюлетень бюджетного союзу”, який видавався у Вінниці, 2 травня 1919 р. надрукував статтю Митрофана Антоновича „Хто опікується нашими сільськогосподарськими кооперативами” [15, с.1].

Після від'їзду М.А. Трубласевича його посада і повноваження заступника голови губернської земської управи в справах земського господарства перейшли до Івана Олексійовича Четверикова. Цей чиновник не мав якостей попередника, але, виконуючи старанно службові обов'язки, сприяв розвитку споживчої кооперації.

У 1913 р. естафета активного розгортання кооперативного руху, традицій розробки його теорії та практики знайшла на Поділлі гідного продовжувача спілчанських подвижників. Ним став Рудольф Фрідріхович Реннінг – управитель губернської земської каси дрібного кредиту. Маємо скупі відомості про нього. Встановлено, що у 1907 р. Р.Ф. Реннінг працював у складі Київського земства, брав участь в організації і роботі в грудні цього ж року Першого київського з'їзду представників споживчих крамниць. Тут він був обраний до складу бюро Київського губернського союзу споживчих товариств [16, с.3].

У 1909 р. Рудольфа Фрідріховича було направлено з Києва на службу в Подільське губернське земство до м. Кам'янця-Подільського. Як досвідченого фінансиста, його призначили управителем губернської земської каси дрібного кредиту. Крім того, він вступив у Кам'янець-Подільське споживче товариство, де був обраний головою ревізійної комісії. У 1909 р. взяв участь у роботі Першого земського з'їзду представників подільської споживчої кооперації і виступав на його засіданнях як голова комісії з організаційних питань [17, с.117]. З цього часу він увійшов у коло таких подвижників спілчанської справи, як Й.А.Волошиновський, М.А. Трубласевич та інших і став їх послідовником.

У 1913 р. Р.Ф.Реннінг виступив організатором Третього губернського земського з'їзду представників споживчих товариств. Він брав участь у складанні програми зібрання, підготовці виступів делегатів і сам підготував дві головні доповіді: „Про стан споживчої кооперації у Подільській губернії на 1 січня 1913 року” і „Про сприяння земства споживчій кооперації”, які були опубліковані в „Трудах” з'їзду [18, с.57-61; с.122-138] та в подільській пресі [19, с.8]. Зокрема, у першій доповіді він повідомив про існування на Поділлі 646 споживчих товариств, з яких, на його думку, реально працювали всього 345 (53 відсотка від заявлених). Вони

забезпечували загальний товарообіг у 2 млн. 720 тис. руб. Одночасно доповідач визначив три головні напрями наступної діяльності споживчих спілок: 1) забезпечення споживчими кооперативами постачання селянам усіх необхідних товарів, матеріалів, реманенту, насіння, добрив; 2) надання кооперативам необхідних кредитів від державного банку та земських кас; 3) виконання комплексної програми сприяння земства кооперативам [18, с.58-59].

Проте не все вдалося Р.Ф.Реннінгу та його однопідоумцям домогтися на з'їзді в розвитку кооперації. Передусім з'їзд відхилив принципову пропозицію затвердити проект утворення губернського союзу споживчих товариств (цьому протидіяли представники офіційної влади). Було відкладено на 1914 рік затвердження комплексної програми допомоги губернського земства споживчій кооперації. Щоб досягти позитивного вирішення цих проблем, Р.Ф.Реннінг став готувати спеціальну губернську нараду, яка відбулася 24-26 січня 1914 р. у Вінниці. В її роботі взяли участь 13 представників губернського земства, 29 – повітових земств, 24 – від споживчих і кредитних товариств, 8 – від Вінницького відділення державного банку та інші. В.Р. Реннінг зробив головну доповідь „Про сприяння земства споживчій кооперації“, яка викликала гострі дебати. Доповідача підтримали його соратники губернський земський агроном І.І.Дамберг, земський гласний М.С.Василевський, представник земських кас дрібного кредиту С.Г. Лехнович та інші [20, с.36,37].

Проведення кооперативних нарад ввійшло в практику. Від січня 1914 і до травня 1915 рр. було проведено три такі наради, організаційну участь в яких брав Р.Ф. Реннінг. Завдяки цьому вдалося позитивно вирішити одну із головних проблем спілчанського руху, за яку боровся Рудольф Фрідріхович? заснувати єдиний на Поділлі *губернський союз кредитних, позичково-ощадних і споживчих товариств* (1915 р.) [20, с.24].

Р.Ф. Реннінг працював на посаді управителя губернської земської каси дрібного кредиту і фактично очолював кооперативний рух до 20 жовтня 1915 року. Проте події Першої світової війни позначилися і на його долі, змусивши залишити Поділля і розірвати зв'язки з місцевими спілчанами [21, с.16-25]. Проте подоляни запам'ятали Рудольфа Фрідріховича як прекрасного організатора, відданого справі кооперації на селі, який практично підтримував створення споживчих товариств, організовував для них підготовчі курси, семінари, наради, надавав їм фінансову допомогу кредитам, захищав їх інтереси на губернських з'їздах. Про це красномовно промовляє його службова характеристика: „за 290 днів праці у 1914 році Реннінг 84 дні провів у відрядженнях, із них у кооперативних справах – 46 днів, проїхав 14 тисяч 276 верст залізницею та 537 верст ґрунтовими дорогами. Це

у два рази більше, ніж службова діяльність усіх працівників губернської каси дрібного кредиту” [21, с.23].

Таким чином, кооперативний рух на Поділлі кінця ХІХ – початку ХХ ст. висунув плеяду подвижників [22, с.5], талановитих організаторів, керівників та інших практиків, завдяки яким розвинулися і поширилися в регіоні споживчі товариства, котрі почали співпрацювати з кредитними, ґрутовими, виробничими та іншими місцевими спілками, стали доступними, демократичними для трудящих. Було нагромаджено досвід залучення селян у сферу торгівельно-господарських відносин і, зрештою, у ринкове життя України. Цей досвід, на нашу думку, вартий уваги й нині.

Кожен період розвитку кооперативного руху в Подільській губ. у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відзначався появою із середовища переважно інтелігенції визначних діячів, справжніх лідерів. У 90-ті роки ХІХ ст. це були мирові посередники М.Ю. Шильдер-Шульднер та П.І. Окулов – організатори перших сільських громадських крамниць.

В 1905-1908 рр. провідним теоретиком і практиком кооперації став Й.А. Волошиновський. Згодом у 1909-1911 рр. його замінив і продовжив розбудову споживчої кооперації М.А.Трубласвич.

У часи найбільшого піднесення кооперативних форм господарювання (1911-1914 рр.), перед Першою світовою війною активним керманічем виступив Р.Ф.Реннінг. У свою чергу, ці лідери виховали когорту своїх учнів-послідовників, підготували професійні кадри для кооперативних спілок краю. Нині всі названі діячі і подвижники політично і науково реабілітовані, а їх досвід кооперативної діяльності досліджується, узагальнюється і творчо впроваджується в життя сучасної кооперації, в тому числі споживчої, в Подільському та інших регіонах України.

Джерела та література

1. Ворников В.И. Потребительская кооперация в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолья. – 1913. – №1. – С. 14-28.
2. Кузіна Б.С. Дещо про правду історичної правди (питання історіографії подільської споживчої кооперації) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: "Споживча кооперація: історія, сучасність" // Вісті національних спілок споживчих кооперативів України. - 2006. - № 43 (752). – С. 7.
3. Гульдман В.Н. Подольський адрес-календарь. – Камінець-Подольський, 1896. – С.3.
4. Совещание представителей касс мелкого кредита // Кооперативний листок. - 1910. - №2. – С. 11.
5. Отчет Подольской губернской земской управы по делам земского хозяйства. - Камінець-Подольський, 1905. – С.15.
6. Баженов Л.В., Кузіна Б.С. Кам'янець – Подільське товариство споживачів. - До історії кооперативного руху на Поділлі на поч. ХХ ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько – європейських зв'язків: історія і сучасність (збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції). - Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 85.

7. Историческая справка об утверждении Подольского обществ сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Подольский хозяин. - 1915. - № 9-10. - С. 3.
8. Івашенко А. М. Розвиток кооперації на Подоллі. - Хмельницький, 1989. - 30 с.
9. Приходько В. Під сонцем Поділля. - Мюнхен, 1957. - С. 18.
10. Трембицький А. М. Вони творили музеї Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць. - Вінниця: ДП ДКФ. - Випуск 8. - С. 271-277.
11. Борис та Віталій Кузін. Й. Волошиновський - редактор "Світової Зірниці", піонер і подвизник подільської кооперації. - Хмельницький, 2006. - 32 с.
12. Подолян В. В. Участь Й. А. Волошиновського у поширенні кооперативної освіти серед населення Поділля на початку ХІХ ст. // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету. Освіта, наука, культура. - Кам'янець-Подільський, 2006. - Т. 7. - С. 134-143.
13. Отдел кооперации. Журнал заседаний съезда потребительской кооперации в г. Виннице // Экономический листок. - 1911. - №13. - С. 15.
14. Трубласвич М. А. Хто опікується нашими сільсько-господарськими кооперативами // Бюлетень Подільського союзу банків. - 1919. - №22-23. - С. 1.
15. Волошиновський Й. А. З'їзд представників від сільських товариств Подільської губернії // Світова Зірниця. - 1909. - №3. - С. 8.
16. Подолян В. В., Рекрут В. П. Й. Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 - 1939 рр.). - Вінниця, 2005. - 455 с.
17. Труды третьего съезда представителей потребительских обществ Подольской губернии // ДАВО. - Ф. 234. - Оп. 1 - Спр. 63. - Приложение I. Доклады Р. Ренинга, Й. Волошиновского. - Арк. 17, 57.
18. Ренинг Р. Ф. О содействии земства потребительской кооперации // Экономическая жизнь Подолы. - 1913. - №17. - С. 8-15.
19. Труды первого Подольского губернского кооперативного совещания 24 - 26 января 1914 года в г. Виннице // ДАВО. - Ф. 234. - Оп. 1. - Спр. 63. - Приложение 2. - Арк. 61.
20. Объяснительная записка к денежному отчету о деятельности губернской земской кассы мелкого кредита и проект распределения чистой прибыли. - Каменец-Подольский: типография губернского земского управления, 1915. - С. 23.
- Там само.
21. Кузіна Б. С. У великій мірі батько подільської кооперації. (До 135-річчя від дня народження Йоахима Августиновича Волошиновського). Наукове видання. - Хмельницький: Хмельницький інститут економіки і підприємництва, 2004. - 27 с.

SUMMARY

Borys Kuzina
(*Khmel'nyts'kyi*)

**LEADERS OF PODILLYA CONSUMER
COOPERATION IN THE 20TH CENTURY**

The article touches upon the prominent leaders of cooperative movement in Podillya at the beginning of the 20th century and their contribution in the development of different forms of cooperation especially the consumer one.

УДК: 94(477.8) . 1918/1919"

Данило Янівський
(*Kiv*)

**ЗАХІДНОУКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА:
БОРІТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ ТА
ПАРЛАМЕНТСЬКУ ДЕМОКРАТІЮ**

(1 листопада 1918 р. - 16 липня 1919 р)

У статті йде мова про передумови, створення і діяльність Західноукраїнської Народної Республіки, її законодавство у різних сферах, внутрішньополітичне життя, Злуку, суперечності і припинення існування.

Ключові слова: ЗУНР, УНРада, Конституанта, закони, уряд, УПР, УНР, Петрушевич, Левіцький, Винниченко, Петлюра, Директорія, Злука, Галичина, Західна Україна, війна, УГА, диктатор.

Політико-правові обставини, які визначали специфіку конституційного процесу творення незалежної української держави на етнічних українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, по-перше, досить жорстко детермінувалися столітньою специфікою розвитку цих земель у складі монархії Габсбургів. По-друге, визначальний вплив на перебіг подій кінця 1917-1918 рр. справили національний та конфесійний склад населення Галичини.

Нагадаємо, що напередодні подій, про які йтиметься нижче, землі, що увійшли до складу Західноукраїнської Народної Республіки, нараховували не менш ніж 70 тис. кв. км (тобто дорівнювали двом Бельгіям або Голландіям). Тут проживало принаймні 6 250 тис. чол., тобто стільки ж як у Бельгії чи Греції, або більше, ніж у Швеції, Норвегії, Голландії чи Фінляндії. Національний склад - 71% українців, 14% поляків, близько 13% євреїв, менше 2% німців; релігійний - 62% греко-католиків, 18% католиків латинського обряду, 6% православних, біля 13% іудеїв¹. Іншими словами, національний склад населення та розподіл його за конфесійною ознакою, на відміну від Наддніпрянської України, збігалися: поняття "українець" означало водночас "греко-католик", "поляк" - "римо-католик", "єврей" - "іудей", "німець" - "протестант".

На думку автора даного дослідження, третій фактор, який справи визначальний вплив на формування державності на західноукраїнських землях - Українська католицька церква та її предстоятель митрополит Андрей Шептицький². Відзначимо, що Ватикан був не стільки стороннім спостерігачем, скільки активно діючим політичним суб'єктом, який мав принципово важливі інтереси в регіоні, більше того, вважав ці інтереси загрозливими. Офіційна позиція двох ключових відомств Апостольської столиці - Державного секретаріату (тобто "міністерства закордонних справ") та Конгрегації для Східних церков (своєрідного

“міністерства” в справах Східних католицьких церков) була сформульована так: “Відлучення цієї землі від Польщі і дефінітивна віддача Українській Народній Республіці було б не тільки політичною помилкою, але це дало б передусім смертельний удар католикам, що становлять там велику більшість. Український уряд, не знаючи ніякої міри в лібералізмі зле зрозумілому і поступово сповняючи свою програму, без сумніву незабаром відхилить всяке поняття релігії в прилюднім життю і соціально, творячи в той спосіб пригожий терен для масонства і всіх інших розкладових ідей, якщо його урядування не скінчиться поворотом царату і схизматичкої реакції. Католицька Церква, — читаємо в документі, — має приготуватись до суворого переслідування в Українській Республіці, яка, хоч формально противна большевизмові, в дійсності йде за його доктринами, або принаймні апробує, дозволяючи конфіскацію приватної власності — в тому випадку Поляків-Католиків — і в такий спосіб використовуючи католицькі елементи, яких виключними представниками є Поляки”³. Визначена позиція Ватикану справила якщо не ключовий, то, принаймні, визначний вплив на розвиток подій у чотирикутнику Варшава — Львів — Київ — Версаль в період 1918–1920 рр., хоча в різні роки ця роль була різною. Можна висловити припущення, що в 1917 р. провід Української католицької церкви якщо прямо не втручався, то, як мінімум, досить близько сприймав позицію Української парламентарної репрезентації (далі — УПР) в справі розбудови єдиної незалежної Української держави.

19 грудня 1917 р. голова Української парламентарної репрезентації Євген Петрушевич озвучив таку позицію у віденському парламенті: Галичина, яка “творить ... в цілості неподільну та неподільну спадщину української нації, “галицькі землі — інтегральна частина Української Київської Держави IX—XIV ст.”, а “галицький нарід і досі має сильне відчуття спільності і єдності з усім українським народом”, і тому Східна Галичина “в цілості” повинна перебувати або в складі Австро-Угорської монархії як окремих коронних країв, або приєднатися до Української Народної Республіки. “Це останє, — йшлося в заяві, — відповідає найвищому ідеалові української нації”⁴. В заяві також говорилося, що в 1866 році галицькі землі “проти виразної волі населення” були приєднані Австро-Угорською монархією до “князівства Кракова, Освенцима і Заторії”. Документ містив виразний протест проти будь-яких подальших планів поєднати ці землі в будь-який спосіб з Польщею, оскільки “як буде віддана яка небудь частина української землі полякам”, то мир на сході Європи “буде загрожений”. Є. Петрушевич також заявив, що українці ніколи не зречуться свого права на самовизначення, та висунув домагання створення з українських земель — Галичини, Буковини та

інших — окремого коронного краю у складі “двоєдиної” монархії.

Така позиція Є. Петрушевича була якщо не угодською, то, принаймні, більш ніж обережною. Проблема нібито знайшла своє розв’язання під час Брестських перемовин. За тасним “галицьким” протоколом Австро-Угорщина зобов’язалася до 20 липня 1918 р. підготувати пакет законопроектів, за якими ті її землі, на яких українці утворювали більшість, повинні були утворити окремий коронний край. Голова української делегації О. Севрюк тасмницю зберегти не зміг — поляки та угорці, довідавшись про зміст протоколу, вдалися до відповідних блокуючих дій. Уряд Черніна впав; уряд Буріяна, що прийшов йому на зміну, відмовився від зобов’язань по протоколу, мотивуючи це тим, що українська сторона першою порушила його умови, не надавши обумовлену кількість збіжжя⁵.

Тим часом 24 березня 1918 р. УПР за участю депутатів Галицького сейму обговорила на тасмній нараді питання “Про організацію національної оборони”. 25 березня міжпартійна нарада представників західноукраїнських політичних партій поставила питання руба: “про конституювання українського державного організму в Австрії” та про “організацію національних сил”. Через деякий час — у серпні — провідні західноукраїнські політичні діячі зійшлися для вирішення проблеми організації необхідних адміністративних та військових інституцій, які були б здатні перебрати владу від австрійського уряду, катастрофічно близьке майбутнє якого вже майже не викликало сумнівів.

Восени 1918 р., напередодні державницького краху Габсбурзької імперії, близько 500 представників українських політичних партій під проводом найстаршого українського парламентарія, віцепрезидента австрійського парламенту Юліяна Романчука ухвалили резолюцію з вимогами якнайшвидшої ратифікації Брестського миру, відокремлення українських земель від польських, забезпечення їх національної автономії та політичного рівноправ’я, передачі до складу Наддніпрянської України Холмщини і Підляшшя⁶.

На думку І. Нагаєвського, такі вимоги були реакцією української громади на прагнення віденського уряду забезпечити прихильність поляків у напруженій внутрішньополітичній боротьбі за збереження державної цілісності монархії в обмін на обіцянку прилучення Галичини і Холмщини до майбутньої Польщі, яка мала стати складовою частиною федерації з Австрією. Президія Української парламентарної репрезентації під проводом члена Палати панів митрополита Андрея виступила з різким протестом проти цього плану. Власне, така заява стала чи не першим публічним виступом першоїєрарха УГКЦ у царині державного будівництва⁷.

9 жовтня 1918 р. Українська парламентарна репрезентація ухвалила заяву, головною думкою якої було: "Наша дорога веде до Кисва, а не до Варшави". Віденський уряд, хоча і декларував свою прихильність до відомої програми президента США В. Вілсона, все ж таки уникав прямої відповіді на українські домагання, сподіваючись хіба що на чудо. 10 жовтня (за іншими даними — 12 жовтня) УПР, щоб поставити уряд перед доконаним фактом, ухвалила рішення про скликання 18 жовтня широкого представницького зібрання, т. зв. "з'їзду мужів довір'я", на якому планувалося поставити питання про подальшу долю краю. Надзвичайну вагу цьому рішенню надала та обставина, що митрополит Андрей був особисто присутній на цій нараді та підписав це рішення⁹.

Увечорі 18 жовтня в Ставропільському будинку члени УПР, гофрат О. Барвінський, депутати двох західноукраїнських сеймів — Галицького та Буковинського, спископи Української католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким, а також члени політичних партій, що діяли в краї — християнсько-суспільної, національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної — створили "конституанту українських земель Австро-Угорщини" — Українську Національну Раду. Склад УНРади нараховував 56 осіб, в т.ч. 32 посли (депутати) австрійського парламенту від Галичини й Буковини, 20 послів (депутатів) Галицького і Буковинського сеймів, 4 члени Палати Панів, 2 кооптованих від політичних партій. Очолити Раду Євген Петрушевич⁹, його заступником став д-р Макух, місце третього члена Ради було надано соціал-демократам. Секретарями львівської філії УНРади були д-р Володимир Бачинський та д-р Осип Назарук, скарбником — д-р Іван Курівець, контролером — д-р Олександр Барвінський. Рішенням згаданого зібрання було утворено три так звані делегатури: Галицьку (керівник К. Левицький, осідок м. Львів), Буковинську (О. Попович, м. Чернівці), Віденську (Є. Петрушевич, м. Відень). Завдання останньої делегатури полягало в тому, щоби "стати не делегацією У.Н. Ради, але такі українським соймом і від перших днів, коли ми тут переняли владу, підняти законодавчу працю", добитися формальної передачі влади від уряду, опікуватися встановленням стосунків з іншими державами та керувати діяльністю Галицької і Буковинської делегатур¹⁰.

Оприлюднена програмна декларація УНРади містила "основні правові і соціально-економічні засади молодій державі". Серед них проголошувалися політична та економічна рівність всіх громадян, рівність їх перед законом без огляду на національність, мову, конфесійну приналежність, рід, стан або стать. Декларувалося запровадження демократичного ладу на основі загального, рівного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права при тасмному голосуванні, а також право

представництва нацменшин в уряді¹¹. Документ містив обіцянки проведення "справедливої земельної реформи", проведення виборів до крайового парламенту тощо.

Деякі драматичні обставини ухвалення Декларації описав очевидець — чільний діяч УСДП Антін Чернецький. Він, зокрема, розповів про ключову роль, яку відіграв в процесі підготовки та ухвалення документа його "однопартієць", лідер наддніпрянських соціал-демократів Володимир Винниченко. За словами А. Чернецького, учасники зустрічі гарячково обговорювали засадничі ідеї декларації, яку наступного дня повинна була ухвалити УНРада, впродовж всієї ночі. Всупереч позиції соціал-демократів більшість присутніх обстоювала ідею проголошення західноукраїнських земель коронним краєм в складі Австро-Угорщини. "Рішення УНРади від 18 жовтня було формальне, тимчасом до певної міри легалізоване маніфестом цисаря Карла з 16 жовтня, який перетворював Австрію на федерацію й закликав утворити з послів до державної ради національну раду кожної нації, яка в порозумінні з центральним урядом мала уладити дальші відносини в Австрії"¹², — пояснив інший безпосередній учасник події, відомий галицький політик, радикал-демократ Іван Макух.

Саме цю ідею наступного дня — 19 жовтня — Є.Петрушевич та представник УНДП С.Баран запропонували учасникам вищезгаданих представницьких зборів всієї Галичини, які зібралися в "Народному домі". Натомість представник УСДР М.Ганкевич запропонував принципово інший варіант — злуку з Наддніпрянською Україною, але не з режимом П. Скоропадського. "Те, що говорив Микола Ганкевич, — зауважив І.Макух, — на зборах... про негайне проголошення об'єднання, не мало ніякої ясної програми дії, без якої така справа, як державне будівництво, взагалі неможливе"¹³.

Тимчасом "счинився в залі крик і протести, — пригадував А. Чернецький. — Я прискочив до дра Петрушевича і скинув його з трибуни. Проти нас була більшість, яка нас просто закричала. Ми демонстративно вийшли зі зборів, а з нами й січові стрільці...". Інсуренти зібрали окремі збори, які на підставі доповіді професора В. Старосільського вирішили заснувати Комітет злуки західноукраїнських земель з УНР (яка на цей час не існувала в природі. — Д.Я.). "Згодом, — пише мемуарист, — Степан Баран виправдував свос і Петрушевича негативне ставлення до справи негайної злуки українських західних земель з Наддніпрянщиною тим, що в жовтні 1918 року існував ще режим Скоропадського... та сам Винниченко порадив не проголошувати тоді злуки". За А. Чернецьким, В. Винниченко "за декілька днів перед своєю смертю" 1951 р. письмово підтвердив, що саме він "дав галичинам вказівки проголосити злуку з УНР". Фактичне її проголошення відбулося 10 листопада, "а її оформлено і уточнено

двобічними умовами й деклараціями" лише 22 січня наступного року¹⁴.

Історичні ухвали конституанти були підтримані ієрархією УГКЦ: митрополитом Андресом, єпископом Перемишльським Йосафатом (Коциловським), єпископом Станіславським Григорієм (Хомишиним). 20 жовтня, після урочистої Служби Божої у Катедрі Св. Юра було проголошено створення Української Держави на галицько-буковинських землях¹⁵.

Треба зазначити, що успіху західноукраїнського керівництва сприяли не лише "загальнонаціональний" консенсус щодо доцільності й необхідності створення демократичної республіки. Другим сприятливим фактором стало закінчення світової війни та виникнення принципово нової геополітичної ситуації, яка була вміло використана політичним проводом ЗУНР. Йдеться, зокрема, про те, що держсекретар США Лансінг сповістив Відень, що президент В. Вільсон визнав самостійність Чехії, Словаччини та Югославії, і тому віднині Австро-Угорщина не може трактуватися як державна цілість. Таке рішення дозволяло вирішувати питання державоутворення на "національних окраїнах" Габсбурзької імперії легальними методами та мирним шляхом, хоча на перешкоді стояла польська політична візія, згідно з якою Західна Україна не могла існувати поза межами самостійної Речі Посполитої. Вже 28 жовтня у Кракові була утворена польська ліквідаційна комісія, яка висунула претензії на володіння Галичиною. Про ці наміри 1 листопада був поінформований вищий австрійський керівник у Львові генерал Ламезан. Перебрали владу в місті мав князь Вітольд Чарторийський, який був призначений генеральним комісаром Галичини.

Дізнавшись про це, українські діячі увечері 31 жовтня провели термінову нараду УНРади та Військового комітету. Цього ж дня Л. Цегельський повернувся з Відня без очікуваного рішення центрального уряду про передачу влади УНРаді. Нарада ухвалила рішення про висилку делегації у складі К. Левицького, Л. Цегельського, С. Голубовича, С. Барана та о. Стефановича до намісника Галичини графа Гуйна. Делегація була прийнята намісником в офіційній резиденції. Оскільки граф Гуйн не мав формального рішення про передачу влади УНРаді з Відня (нібито воно було перехоплено поляками у Кракові), він віддав наказ про запровадження надзвичайного стану на території краю. Українці, очевидно, були готові до такого перебігу подій: майже одночасно з рішенням графа Гуйна керівник Військового комітету УНРади Д. Вітовський підписав наказ про перебрання влади на місцях власними силами та наказ підрозділам УСС, які дислокувалися в Чернівцях, виступити до Львова.

За деякими даними, згодом на допомогу виступила Директорія УНР, яка передала в розпоряд-

ження львів'ян "батарею гавниць з амуніцією і обслугою, кілька тисяч рушниць і сотні тисяч набой; кілька тисяч добрих кожухів, шапок, чобіт, тепле білля, панчохи: кілька вагонів муки і цукру та 10 млн австрійських крон". За згодою Директорії до Львова виїхав генерал М. Омелянович-Павленко (іменований начальним вождем УГА) і полковник Є. Мишковський (начальник генерального штабу) — обидва "з переконання гетьманці, яких Директорія хотіла позбутися"¹⁶.

Але основним чинником військової "перемоги" у Галичині став австрійський комендант військового округу, який отримав нарешті наказ про демобілізацію всіх інших, крім українських, національних частин. Останні негайно оголосили про свій нейтралітет¹⁷. Кровопролиття пощастило уникнути. 1 листопада пополудні формальний протокол про передачу влади від австрійців до українців було так підписано. Граф Гуйн передав її своєму заступникові В. Дашкевичу, який, у свою чергу, керуючись положеннями цісарського маніфесту від 16 жовтня, передав її УНРаді.

Першим конституційним законом, схваленим Українською Національною Радою, став Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, який визначив форму державного та політичного устрою Західноукраїнської Народної Республіки і який К. Костів небезпідставно кваліфікував як "малу конституцію Західноукраїнської Народної Республіки"¹⁸. Необхідно спеціально наголосити, що Конституція ЗУНР ґрунтувалася на принципі рівності прав усіх громадян, проголошеному у Декларації УНРади, ухваленій 5 листопада, і який було відкинута в Декларації Директорії УНР. З нашого погляду, це стало не лише чинником внутрішніх сварок і непорозумінь всередині "об'єднаної УНР", але й одним з найважливіших факторів її нежиттєздатності.

Питання про автора (чи авторів) цієї Конституції, наскільки нам відомо, остаточно не з'ясовано. Наприклад, В. Трімбицький твердив, що п'ять її статей було написано "важливими тоді членами УНРади та Загальної Української Ради" (заснованої ще 1915 р. — Д.Я.)¹⁹. І. Нагаєвський, у свою чергу, на підставі аналізу документів ЗУНР, які зберігаються в Українському католицькому університеті ім. папи Климента VIII в Римі, зробив висновок, що автором проекту Конституції ЗУНР був ієромонах ЧСВВ, визначний богослов, науковець та громадський діяч, один з найближчих співробітників митрополита Андрея о. Плятонід Філяс²⁰. В розмові з автором цієї роботи в Римі у вересні 1996 р. ректор Українського католицького університету ім. св. Климента Папи, Кир Іван (Хома) повідомив, що проект Конституції ЗУНР було написано митрополитом Андресом, єпископами І. Коциловським, Г. Хомишиним та о. д-ром П. Філясом, які перебували тоді в Перемишлі.

Як встановив І.Усенко, в ці самі дні (орієнтовно між 19 і 31 жовтня) визначний юрист та соціолог, активний діяч народно-демократичної партії, посол до австрійського парламенту з 12-річним стажем Станіслав Дністрянський підготував ще один конституційний проект, який з невідомих досьгодні причин підтримки у політичного провдоду ЗУНР не знайшов. Перший параграф документа стверджував самостійний державний статус Галичини: "Галицька Держава обіймає усі злучені землі, поселені споконвіку українським народом у межах дотеперішньої австро-угорської монархії".

9 листопада було створено тимчасовий вищий орган виконавчої влади ЗУНР - Державний Секретаріат (згодом - Рада Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки) під головуванням К. Левицького²¹. "Перебрання влади Державним секретаріатом було імпробізоване, як імпробізоване було й перебрання влади в краю, - зауважив в зв'язку з цим І. Макух. - Ми не мали, як це зробили чехи, наперед визначених мужів до відповідних ділянок нашого державного життя. Лише великий запал і жертвенність населення спричинилися до до того, що перебрання влади нам цілком удалося". Жоден з наших провідних політиків, - вів він далі, - не виїздив на довші політичні студії поза Львів, щоб навчитись, як провадити політику. Ми не мали між нами ні Масариків, ні Бенешів, ні їм подібних політиків"²².

За відсутності останніх, законодавча та контрольна функції залишились у компетенції УНРади, із складу якої її ж рішенням ще 26 жовтня було обрано Президію з 9 осіб на чолі з Є. Петрушевичем²³. 10 листопада Секретаріат одержав своє перше завдання - "виробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель в одну державу"²⁴.

Незважаючи на складні внутрішні та зовнішні політичні обставини, УНРада взяла курс на активну розбудову державних інститутів на західноукраїнських землях. 16 листопада 1918 року було ухвалено конституційний закон ЗУНР "Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки", який запровадив її новий адміністративний поділ на 49 повітів. На чолі повіту стояв повітовий державний комісар, якого призначав держсекретар внутрішніх справ. Таким чином, владу УНРади та Держсекретаріату було поширено на територію на схід від р. Сян, загальною площею близько 40 тис. кв. км, на якій проживало близько 4 млн. людей²⁵.

4 січня 1919 р. прийнято ще два принципово важливі конституційні документи. Перший закон - "Про Виділ Української Національної Ради" - став прикладом "цікавої комбінації колегіального принципу голови держави із принципом одноособового шефа держави"²⁶. Закон передбачав, що Рада виконуватиме "функції, що звичайно входять в обсяг повноважень президента держави"²⁷. До

першого складу Виділу увійшли: д-р Євген Петрушевич (президент), д-р Лев Бачинський, Семен Вітик, д-р Антін Горбачевський, Гриць Дувірняк, д-р Михайло Новаковський, Теофіль Окуневський, Омелян Попович, Андрій Шмігелський, о. д-р Степан Юрик, секретарі: д-р С. Вітвицький, С. Сілецький, О. Устимович²⁸. Другий закон - про внесення змін до Статуту Украни - покладав поточну роботу Виділу на Президію УН Ради у складі президента Є. Петрушевича, чотирьох його заступників, двох секретарів та заступника секретаря. Одночасно було ухвалено і закон про недоторканність членів УН Ради²⁹. Сформовано й новий склад Держсекретаріату.

Воєнно-політичні обставини, в яких довелося працювати керівництву ЗУНР, не дозволяли практично реалізувати чи не найфундаментальніший принцип - провести відкриті демократичні вибори до Сойму. Він мав обиратися за пропорційною системою всіма громадянами, які досягли 20-річного віку. З цією метою ЗУНР була розділена на 23 виборчі округи. Призначені вибори мали бути проведені між 22 та 26 листопада, однак "евакуація правительства та злучений з сим заколот закінчив сесію У.Н. Ради у Львові, однак унеможливив переведення вибору делегатів в назначені часі". Саме тому УНРада була вимушена ухвалити закон про доповнення свого складу представниками всіх політичних партій, а також делегатами повітів і міст. Кожний з останніх мав надіслати до Ради по 1 представникові; Львів дістав 4 місця, Чернівці і Станіславів - по 2.

У доповненому складі УНРада зібралася на свою II сесію у Станіславові. Найчисленнішою в її складі виявилася фракція національно-демократичної (пізніше - трудової) групи під проводом А.Горбачевського. Радикали Л.Бачинського посідали друге місце, на третьому йшли соціал-демократи Семена Вітика; найменшу фракцію мала "хлопсько-радикальна партія" Кирила Трильовського. Цікаво, що делегати УНРади соціалістичної орієнтації представляли головню Станіславів та нафтовий район Дрогобича - Борислава, радикальні делегати походили головним чином з Покуття, націонал-демократи представляли решту Галичини³⁰.

Наслідком компромісу, досягнутого цими політичними силами, стало переобрання проводу УНРади. Є.Петрушевичу вдалося зберегти за собою місце голови, його заступниками обрали Льва Бачинського, Омеляна Поповича, Семена Вітика та Андрія Шмігельського. Секретарями Ради та начальниками канцелярії стали Осип Устіянович та Степан Сілецький. Утворено також цілий ряд комісій - закордонних справ, фінансову, шкільну, земельної реформи тощо. На думку деяких дослідників, це свідчило, що УНРада була побудована за англійським парламентським зразком: крім адміністративних, вона виконувала також адмініст-

ративно-виконавчі функції, формуючи уряд, який відповідав перед нею³¹.

Головною справою керівництва ЗУНР в той час було державне об'єднання з Наддніпрянщиною. Вже 1 грудня 1918 р. делегації Директорії та УНР-Ради уклали у Фастові "Передвступний договір" про злуку двох частин України в "одне державне тіло". Вперше його зміст було оприлюднено наприкінці грудня на з'їзді селянських спілок Київщини. Голова Директорії В. Винниченко, маючи відповідні повноваження, повідомив, що ЗУНР та УНР заявили про свої наміри: перша - "увійти з усією своєю територією і населенням як складова частина державної цілості в Українську Народню Республіку"; УНР, зі свого боку, - "прийняти всю територію і населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілості в Українську Народню Республіку". Обидва уряди взяли на себе зобов'язання здійснити "державну злуку можливо в найкоротшім часі, щоби... обі держави утворили справді неподільну державну одиницю". При цьому ЗУНР, - пояснював В. Винниченко, - зберігала права "територіальної автономії, котрої межі означить в хвилі реалізації злуки обох республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними правительственными державними органами обох Республік. Тоді, - зазначив голова Директорії, - "також установлені будуть умовини злуки обох держав"³².

3 січня 1919 р. конституційний закон про об'єднання ЗУНР та УНР, автором якого був адвокат, лідер Української радикальної партії, віцепрезидент УНР-Ради Лев Бачинський³³ був схвалений УНР-Радою³⁴. Державний секретар Д. Вітовський повідомив київське керівництво: "До головного Отамана Українського республіканського війська С. Петлюри. Київ. Із Станіслава. 3/1. Українська Національна Рада Західно-Української Народньої Республіки на засіданні дня 3-го січня одноголосно ухвалила й торжественно проголосила прилучення своєї території до Української Народньої Республіки в одну одноцільну Українську Народню Республіку. Хай злука, — писав Д. Вітовський, — спаяна спільною пролітою кров'ю обох бувших республік, довершить мрію і щастя робочого українського народу"³⁵. 16 січня відповідний офіційний лист до київської Директорії направили Президія УНР-Ради і Рада Державних секретарів Західно-Української Народньої Республіки.

21 січня 420 делегатів від українців Закарпаття, які зібралися у Хусті, проголосили з'єднання Угорської України із Україною Соборною. Однак у цьому рішенні не судилося бути втіленим в життя. На підставі відповідних статей Версальської та Сен-Жерменської мирної угод, які передбачали передачу цих західноукраїнських земель на засадах автономії тим національним державам, які у-

ворилися на терені Австро-Угорської імперії, чеські та румунські війська окупували територію Закарпаття³⁶. Пригадаємо, що на цих самих підставах, але двома місяцями раніше, така сама доля спіткала українське населення Буковини, яке ще 3 листопада 1918 р. на масовій 10-тисячній маніфестації в Чернівцях передало всю повноту влади в краї до рук УНР-Ради³⁷.

22 січня Злуку УНР та ЗУНР було урочисто проголошено на Софійській площі в Києві. По двох місяцях - 30 березня - відбулася нотифікація об'єднання офіційною делегацією соборної УНР послам усіх держав, акредитованих у Відні.

Оцінюючи значення цієї події, слід, на нашу думку, підкреслити, що злука не означала, що нова УНР стала унітарною або федеративною державою. Це було конфедеративне об'єднання, принаймні до остаточного вирішення питання загальноукраїнськими Установчими зборами. ЗУНР зберегла свої органи законодавчої та виконавчої влади, сферу та обсяг їх компетенції. Влада київського уряду і надалі обмежувалася землями на схід від Збруча. Певним чином координувалася лише військова діяльність обох частин новопроголошеної держави.

На черговій сесії УНР-Ради, яка тривала 25 березня — 15 квітня, було ухвалено закон про утворення повноцінного легітимного законодавчого органу для ЗУНР - Союму, який мав замінити УНР-Раду після виборів, призначених на червень. До новообраного парламенту мали увійти 226 осіб, в т. ч. 160 українців (70,8%), 33 поляки (14,6%), 27 євреїв (11,9%), 6 німців (2,7%), - відповідно до національного складу населення Галичини. Вибори до Союму мали відбутися на засадах загального, рівного, безпосереднього та пропорційного виборчого права, при таємному голосуванні, що надавалося: активне - з 20-річного, пасивне - з 28-річного віку. Національні громади мали 23 національні виборчі округи виключно для громадян кожної національності³⁸.

Через 6 днів - 20 квітня - УНР-Радою ухвалено черговий конституційний закон - закон про громадянство ЗОУНР, який визнавав всіх громадян ЗОУНР громадянами УНР, всіх громадян УНР - громадянами ЗОУНР. Всі особи, які на день видання цього закону "мають право приналежності в одній з громад Західної Области, - йшлося в законі, - стають тим самим горожанами (громадянами. - Д.Я.) УНР, хиба що найдалше до дня 20 мая зложать заяву, що почуваяться горожанами іншої держави". §2 закону спеціально визначав: "Особи, які мають право громадянства на основі законів, виданих Центральною Радою, є одночасно громадянами цілої Української Народньої Республіки і громадянські права і обов'язки в Західній Облесті УНР виконують на рівні з усіми громадянами, коли одна з громад цієї Области прийме їх у свій зв'язок відповідно до обов'язуючих у тій області поста-

нов про надання громадянської приналежності”³⁹.

Відзначаючи неабиякі досягнення проводу ЗУНР/ЗОУНР у царині юридичного оформлення новопосталої української держави, не можна оминути увагою того беззаперечного факту, що реалії життя були досить далекі від майже ідилічних юридичних норм, покликаних життя цієї держави регламентувати. Нормою життя ЗУНР стали корупція, домінування локальних питань над загальнодержавними, катастрофічна нестача кадрів, ігнорування розпоряджень Державного Секретаріату, втручання військових у справи, які належали до компетенції цивільної влади, зловживання революційною та національною риторикою⁴⁰. Традиційні українські хвороби, немов рак, розїдали державне тіло.

Тим часом, 19 березня 1919 р. польська армія почала наступ на Львів. 30 квітня місто впало. 24 травня новий наступ поляків підтримали з території Буковини румунські війська. За цих умов 24 травня Виділ УНРади та Рада державних секретарів схвалили закон за № 1526/19 про передачу всієї повноти влади в ЗОУНР державним секретарям О.Бурачинському, М. Мартинцеві, а також, “в разі потреби” А. Артимовичу, М. Казаневичу, В. Панейку, М. Лозинському. Цим особам надавалося право “заступати правительство Західної Облaсті Української Народньої Республіки, ділати від імені цього правительства і справляти урядові правні акти”⁴¹.

Чи не головне завдання, яке мало вирішити нове керівництво ЗОУНР, формулювалося гранично просто: чи капітулювати перед Польщею і перейти на територію Румунії, чи ж податися на землі, що досі лишилися під владою Директорії. 9 червня у Заліщиках, за умов воєнної поразки та державного розвалу Західної Облaсті, Президія Виділу УНРади та Держсекретаріат ухвалили рішення - “надати право виконувати всю військову і цивільну владу, яку виконував досі на основі конституції Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат, уповновласненому Диктаторові Євгену Петрушевичу”. “Заломані духовно” держсекретарі, - пояснив І.Макух, - “одного дня вирішили скласти свої повноваження” Є.Петрушевичеві, якому “сподобався такий жест і він дуже радо погодився” на таке призначення. Він перебрав владу 9 червня в Заліщиках “в дуже різке неформальний спосіб”⁴². Ступінь “неформальности” у викладі І. Мазепи звучить так: Є. Петрушевича було проголошено Диктатором власне не на засіданні Виділу УНРади, “а лише самим Петрушевичем за президію Виділу і С.Голубовичем, І. Макухом і І. Мироном за раду державних секретарів. Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участі в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадую, викликав серед членів нашого уряду й Директорії велике здивування й навіть обурення”. Офіціоз над-

дніпрянського уряду “Вісті Української Народної Республіки”, - писав майбутній прем'єр УНР, - взагалі трактували цю подію як “державний переворот в Галичині”. За словами І. Мазепи, пан Диктатор при цьому “казав, що не вірить у справу відновлення державности на Наддніпрянській Україні, тому хоче мати вільну руку перед “великими державами” Антанти для відстоювання державної самостійности Галичини”⁴³.

Негайно після обрання, в критичний для подальшої долі новопроголошеної держави момент, Диктатор не знайшов нічого кращого як... податися до Відня - “офіційно повідомити про утворення Західно-Української Народної Республіки всім державним урядам та ув'язати контакт зі світом, зокрема з антантськими державами”. Повернувся на Україну він “лише за два місяці”, коли провід ЗУНР вимушено обрав місцем свого осідку Станіславів⁴⁴.

Для втілення в життя покладених на нього функцій Диктатор ЗОУНР утворив інститут уповноважених, які у практичній роботі керувалися виключно його вказівками⁴⁵. До цього складу було призначено С. Голубовича (внутрішні справи), С. Витвицького (закордонні справи), генерала В. Курмановича (оборона держави), І. Мирона (транспортні справи); генерал О. Греков став начальним вождем УГА⁴⁶.

Треба підкреслити, що лідер Директорії УНР С. Петлюра не визнавав диктаторських повноважень Є. Петрушевича, мотивуючи це тим, що, мовляв, Конституція ЗУНР не передбачала такої посади⁴⁷. За деякими даними, 9 червня Є. Петрушевич навіть формально вийшов із складу Директорії і надалі брав участь у засіданнях не як її член, а як Диктатор ЗОУНР. При цьому сама Директорія, якщо вірити В. Яблонському, не визнавала такого статусу Є. Петрушевича з вищезазначених формально-правових міркувань. “Щоправда, - стверджує дослідник, - щодо Є. Петрушевича ніхто спеціальних рішень не ухвалював, однак і Директорія, і уряд, і він сам вважали, що його вихід із складу Директорії стався 9 червня”⁴⁸.

4 липня Головний отаман оголосив про створення спеціального міністерства у справах ЗОУНР⁴⁹, що викликало гнівне обурення галичан. Більшовицький наступ примусив Петлюру дати “задній хід” - піти на формальне примирення з Петрушевичем, запросивши його представників до складу Ради Міністрів УНР. Однак усе це не могло притлумити антагоністичні суперечності між спільниками, які представляли антагоністичні політичні орієнтації. Абсолютно ясно це стало після переходу керівництва ЗУНР на територію Наддніпрянщини. “Наші внутрішні відносини дуже ускладнилися, - писав вз'язку з цим І. Мазепа. - Зійшлося два уряди, що саме в цей час знаходилися в особливо ненормальних взаємовідносинах і поборювали один одного. Політично і соціально

це були протилежності. Галицький уряд був представником правої частини галицького суспільства. Ліва частина цього суспільства, що об'єднувала коло галицьких соціаль-демократів та т. зв. Селянсько-Робітничого союзу, стояла в гострій опозиції до цього уряду. Наддніпрянський уряд, навпаки, складався із соціалістів, а всі правіші угруповання ставилися до нього опозиційно³⁰. На рівні практичної політики ситуація мала такий вигляд: керівництво ЗУНР вважало першочерговим завданням активізацію збройної боротьби з Польщею, не заперечуючи і можливості укладання відповідної угоди з Денікіним. Петлюра ж наполягав на зосередженні всіх зусиль на боротьбі з більшовиками — навіть за рахунок Галичини; можливість досягнення в зв'язку з цим угоди з Денікіним рішуче відкидалася³¹. Отже, попервах Є. Петрушевич взяв курс на організацію спільного фронту з румунами проти більшовиків. Коли Бухарест відмовився, Диктатор ЗУНР почав обстоювати необхідність спільної боротьби з більшовиками проти поляків. “З великими труднощами вдалося уговорити Петрушевича, замість спілки з большевиками, піти разом з нашою армією проти них”, - констатував І. Мазепа. І додав: “Петрушевич вважав нас усіх за політичних фантастів та неуків, а ми були переконані, що він не здатен зрозуміти революційної ситуації в Україні і тому не може знайти правильного шляху в боротьбі за національне визволення”³².

16 липня 1919 р. залишки УГА перейшли Збруч і з'єдналися з військами Директорії УНР. ЗУНР припинила своє існування de-facto³³. Член Директорії УНР та Диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич у супроводі найближчого оточення подався на територію Румунії, звідки виїхав до Відня³⁴. Тут він “зорганізував новий закордонний центр уже знову Західно-Української Народної Республіки, відкинувши назву “Західна Область Української Народної Республіки”³⁵.

Відомі події 30-31 серпня 1919 р. у Києві, коли місто одночасно було зайняте денікінськими та петлюрівськими частинами, між якими негайно розпочалися воєнні дії, втеча республіканського війська із столиці України, наступні його поразки протягом вересня, - ці й деякі інші обставини, хоча й покликali до життя ефектну, але абсолютно не ефективну спільну заяву урядів ЗУНР та УНР про необхідність боротьби проти Денікіна, на практиці призвели до укладення перемир'я між Дієвою армією та поляками, з одного боку, та до капітуляції Української галицької армії перед російською армією, з другого. В свою чергу, С. Петлюра, опинившись перед загрозою окупації тогочасної столиці УНР - м. Кам'янець-Подільського російськими військами, запросив до міста польські загони. Залишки державного апарату та армії (близько 2 тис. вояків) було евакуйовано до Любара.

Через багато років після цих вікопомних подій лише один їх учасник - І. Макух - зробив чесну спробу проаналізувати та систематизувати чинники, що призвели до ганебної поразки. Тут були і “невідповідна політична підготовка нашого політичного проводу до здійснення самостійницького ідалу”, і політична неадекватність проводу “панівної тоді” Націонал-демократичної партії, і “величезний брак урядовців у спеціальних ділянках адміністрації, як залізничні шляхи, фінанси і т.п., і “цілковитий брак” професійних офіцерів, дефіцит зброї, військової амуніції, гідних для військової служби чоловіків, і відсутність зовнішніх союзників, і такі відомі „чесноти”, як хабарництво та корупція, особливо в сфері нафтової промисловості, і багато чого іншого³⁶.

Невідобаним залишається лише історичний факт: Соборна Українська Народна Республіка фактично припинила своє існування. І, як засвідчили подальші події, назавжди.

Джерела та література

- Чубатий М. Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки.— Нью-Йорк: Париж; Сидней; Торонто, 1987.— С. 7. (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства.— Том 58.— Правничка комісія, ч. 3).
- Оскільки ця тема виходить за межі даного дослідження, відсилаємо до основного джерела: Cavalleri O. L'Arcivio di Mons. Ratti Visitatore Apostolico e Nunzio a Varsavia (1918-1921). Inventario. In Appendice le Istruzioni e la Relazione finale a cura di Germano Gualdo.— Citta del Vaticano, 1990.— XLIV, 247 p.
- Богословія.— Рим, 1993.— Т. 57.— С. 190.
- Цит. за: Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. - К., 1993. — С. 174.
- Верига В. Визвольні змагання в Україні. - Львів, 1998. — Т. 1.— С. 403 — 404.
- Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 175-176.
- Слід наголосити, що це питання потребує додаткового вивчення.
- Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 176-177.
- Нова Рада.— 1918.— 1 листопада (19 жовтня); Костів К. Конституційні акти...— С. 162.
- Чубатий М. Державний лад...— Ч. 3.— С. 12. Див. також: Макух І. На народній службі. Спогади.— Київ, 2001.— С. 179-235.
- 18 листопада УНРада ухвалила створити Державні Секретаріати для польських, німецьких та єврейських справ. Див.: Чубатий М. Державний лад...— Ч. 3.— С. 7-8.
- Макух І. На народній службі.— С. 191.
- Там само.— С. 192. Див. також: Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899-1918).— Видання друге, доп.— Київ, 2000.— С. 148-149.
- Чернецький А. Спомини мого життя.— К., 2001.— С. 52-53, 58.
- Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 178.
- Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 206.
- Там само.— С. 180, 181, 182, 183.

- ¹⁸ Костів К. Конституційні акти...— С. 162. В. Солдатенко, в свою чергу, акцентує увагу на "юридичних і логічних недосконалостях документа". Див.: Солдатенко В.— С. 599.
- ¹⁹ Трімбицький В. Дванадцять українських Конституцій.— С. 58–59.
- ²⁰ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 395.
- ²¹ "При всім його політичним досвіді, — писав І. Макух, — він не мав ширших горизонтів, потрібних прем'єрові в такий переломний час нашого народу та цілого світу. Його доброю стороною був все-таки досвід і знання польського політичного життя та невиспуха працюваність. Скинула його нагло верхівка власної партії, рішенням відкликати з уряду". — Див.: Макух І. На народній службі.— С. 191.
- ²²⁻²³ Макух І. На народній службі.— С. 197, 200. Після призначення К. Левицького головою уряду, його посаду голови УН Ради перебрав д-р Левко Ганкевич. Див.: Чернецький А. Спомини мого життя.— С. 59.
- ²⁴ Докл. див.: Чубатий М. Державний лад.— Ч. 3.— С. 20. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920.— Прага, 1922.— С. 75.
- ²⁵ Костів К. Конституційні акти...— С. 164—165; Стахів М. Західна Україна.— Т. 3.— С. 54–55.
- ²⁶ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР.— Т. 2.— С. 33.
- ²⁷ Костів К. Конституційні акти...— С. 165.
- ²⁸ Чубатий М. Державний лад.— Ч. 3.— С. 9–10. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 208.
- ²⁹ Стахів М. Західна Україна.— Т. 4.— С. 70.
- ³⁰ Чубатий М. Державний лад...— С. 12–13.
- ³¹ Костів К. Конституційні акти...— С. 164.
- ³² Відродження.— 1918.— 28 (15) грудня, № 221.
- ³³ Енциклопедія Українознавства.— Т. 1.— С. 102.
- ³⁴ Вісник державних законів і розпорядків ЗОУНР.— 1919.— № 1.
- ³⁵ Нова Рада.— 1919, 5 січня (23 грудня). Див. також: Там само. 1919, 17 (4) січня.
- ³⁶ Докл. див.: Історія дипломатії: В 5-ти т.— М., 1945.— Т. 3.— С. 50–54.
- ³⁷ Нова Рада.— 1918, 28 (15) листопада.
- ³⁸ Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920.— С. 89–91. Див. також: Стахів М. Західна Україна.— Т. 4.— С. 73–74.
- ³⁹ Стахів М. Західна Україна.— Т. 4.— С. 74–75; Чубатий М. Державний лад...— С. 9. На жаль, це положення назавжди залишилось на папері, оскільки не було встановлено порядку "прийняття у зв'язок" того чи іншого громадянина УНР тією чи іншою національною громадою ЗОУНР.
- ⁴⁰ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 204.
- ⁴¹ Цит. за: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920.— С. 106. Див. також: Феденко П. Повстання нації // 3 історії української революції (Відбиток зі збірника пам'яті Симона Петлюри).— Прага, 1930.— С. 72–83.
- ⁴² Макух І. На народній службі.— С. 200–201.
- ⁴³ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. Т. 2. Кам'янецька доба-Зимовий похід.— Прага, 1942.— С. 8, 15–16, 18.
- ⁴⁴ Макух І. На народній службі.— С. 233, 237.
- ⁴⁵ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920.— С. 107–

108; Див. також: Мазепа І. Україна в огні і бурі революції.— Т. 2.— С. 16.

⁴⁶ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 215.

⁴⁷ Назарук О. Рік на Великій Україні.— Відень, 1920.— С. 208–209.

⁴⁸ Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного.— С. 41. На жаль, посилання на відповідні документи відсутні, отже цей висновок справляє враження умоглядного.

⁴⁹ Вісник.— 1919.— Вип. 28.

⁵⁰ Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926).— Прага, 1930.— С. 35.

⁵¹ Див. зокрема: Лотоцький О. Симон Петлюра.— Варшава, 1936.— С. 20–50.

⁵² Мазепа І. Творена держава.— С. 36.

⁵³ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.— С. 219—220.

⁵⁴ Докл. див.: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії.— Нью-Йорк, 1974.— С. 41–42, 47, 53, 56, 59, 64–65, 96, 102–103, 111, 114–115, 117–119 та ін.

⁵⁵ Кедрин І. У межах зацікавлення.— Нью-Йорк; Париж—Сідней; Торонто, 1986.— С. 118.— Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. Т. 53.

⁵⁶ Докл. див.: Макух І. На народній службі.— С. 198–206, 221, 224 та ін.

SUMMARY

Danylo Yanevs'kyl
(Kyiv)

WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC: FIGHT FOR NATIONAL INDEPENDENCE AND PARLIAMENTAL DEMOCRACY (November 1, 1918- July 16, 1919)

The article deals with the preconditions, creation and activities of West Ukrainian People's Republic, its law system, domestic political life, union, divergences and the end of existence.

УДК: 94 (477) „20”

Петро Брицький
(Чернівці)

АРТЕМ ГАЛІП НА ДИПЛОМАТИЧНІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті висвітлюється дипломатична діяльність буковинця Артема Галіпа, котрий був заступником міністра закордонних справ в урядах Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР.

Ключові слова: Центральна Рада, гетьман, Директорія, УНР, Антанта, Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, дипломатія.

Народився А.Галіп у 1887 р. в селі Брідку, на Заставнівщині (колишнього Кіцманського повіту Буковини). Молодший брат Теодота Галіпа. Про його дитячі й юнацькі роки мало відомо. Відомо тільки те, що він мав юридичну освіту, іменувався

доктором права. Обставини його появи в Києві теж невідомі.

Як пише І.Новосівський, „д-р Артем Галіп знайшовся (виділено мною. – Б.П.) у Києві вже в початках будівництва Української державності” [9, с.106].

Ще більш оригінальний запис залишив визначний громадський діяч, філософ, публіцист та літературний критик Дмитро Донцов: „А.Галіп, буковинець, кар'єрист. Ще перед wypowiedженням війни він з кількома уланами австрійськими перестався на територію України, де наробив паніки в запіллі і був взятий в полон полковником Сливінським (зі штабу гр.Келера), пізнішим начальником штабу за гетьманщини, від якого я чув цю історію. За Центральної Ради Галіп став на деякий час віце-міністром закордонних справ. За Директорії вплив як член Паризької місії УНР, де вів разом з іншими кампанію проти голови місії гр. М.Тишкевич. По ліквідації місії писав (разом з О.Севрюком і І.Борщаком) в одному українсько-більшевицькому часопису в Парижі в 1920-х рр., який пізніше замкнула французька влада [2, с.148].

Він зумів втертися в довір'я керівної еліти української держави (Володимира Винниченка, Павла Скоропадського, Симона Петлюри та ін.) і втриматися на дипломатичній службі при всіх політичних режимах впродовж 1917-1920 рр.

Щоб читач склав своє власне враження про А.Галіпа, автор відсилає до змісту спогадів й інших його сучасників, про Артема Галіпа згадує співробітниця міністерства закордонних справ при Центральній Раді, Гетьманаті і Директорії Надія Суворцова, коли вона порівнювала поведінку і характер обох братів Галіпів: „Інше враження справляв Галіп. Їх властиво, було двоє спритних буковинців-братів, Тіцьо і Артур. Тіцьо був Федір, або Тодор, як він називав себе, старший, освічена, спокійна людина і Артур, що був просто Артемом. Коли Тодора я знала як журналіста, члена Версальської мирної делегації, то Артура знала значно раніше, коли він допіру з'явився у міністерстві закордонних справ чи не за Центральної ще Ради? Мабуть, що так, бо Шульгин, перший міністр закордонних справ, його любив, і я пам'ятаю Галіпа на Терещенківській. Галіп розмовляв французькою мовою, і скільки його пам'ятаю, крутився біля французів та румунів. Його вживали до спеціальних завдань, місії, тільки раз поїхав „до пуття” на переговори з румунами...” [16, с.152].

Дещо схожі за змістом спогади про Артема Галіпа начальника консульського відділу міністерства закордонних справ Михайла Шкільника, а саме: „До складу посольства до Туреччини попав на становище радника посольства Артемія Галіп. Правник, родом з Буковини, людина спосібна і проворна. Ще за Центральної Ради був він у Києві, але діяльність його була незначна. Відомо було, що мав контакт з французькою місією, але в ук-

раїнським національним житті не виявляв ніякої участі. На овиді з'явився щойно по гетьманським перевороті і незанимає дорогами вкрутився в оточення гетьмана і здобув його довір'я. Гетьман зарекомендував його на посаду радника при міністрі закордонних справ. На тому посту не зауважив я ніякої його праці. Приходив до міністра хіба на те, щоб поговорити зі згаданому вище співробітницею в канцелярії міністра М.М.

... Коли посольство до Туреччини було складене і готове до виїзду, тоді посол О.Кістяківський захворів і відмовився від виїзду, а радника А.Галіпа сам гетьман залишив у Києві.

В часі нав'язання контактів антантськими місіями в Одесі та в Яссах гетьман звільнив Ол.Палтова з посади товариша (заступника) міністра закордонних справ як „гермофіла” та на його місце призначив А.Галіпа. В тім характері я його ніколи не бачив у міністерстві, а між урядовцями ширлилися поголоски, що гетьман вислав Галіпа як свого секретного до антантських представників і за ним слід пропав. Він не приніс гетьманові ніякої користі; по деякому часу виявив себе на еміграції як радянофіл” [18, с.128].

Як видно з вищенаведених спогадів про Артема Галіпа його сучасників і співробітників, спільним у них є те, що всі звертають увагу на його спритність, вивертність, пронирливість, утаємниченість його дій і швидкий кар'єрний ріст.

У дійсності це було так. Як вдалося встановити за неповними архівними даними, які збереглися, Артем Галіп наказом генеральною секретаря міжнародних справ Української Народної Республіки від 5 грудня 1917 р. був „затверджений директором політичної секції”. А наказом від 10 квітня 1918 р. А.Галіп був призначений „в штат урядовців посольства УНР в Румунії”. А вже через шість днів (16 квітня) з'являється новий наказ, за яким „директор політичної секції А.Галіп призначається радником міністерства закордонних справ” [17. – Ф.3766. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1,30,36].

Як бачимо, ці призначення здійснювалися при діяльності Української Центральної ради. Але дивним є те, що Артем Галіп залишився, як-то кажуть, „на плаву” і після гетьманського перевороту. Більше того, круто пішов вгору у службовій кар'єрі. Вже через місяць (1 червня 1918 р.) після перевороту гетьман П.Скоропадський призначив А.Галіпа одним з 4-х радників при міністерстві закордонних справ, 25 жовтня – членом ради міністра, на початку листопада – товаришем (заступником) міністра закордонних справ, а 7 грудня 1918 р. видається наказ міністра закордонних справ про дозвіл А.Галіпу підписувати папери за міністра закордонних справ [17. – Ф.3766. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.23,28; Оп.1. – Спр.2. – Арк. 59,157; Спр.43. – Арк. 74; 6 – С.148-149].

Вищезазначені призначення А.Галіпа відбулися вже при зміні політичного режиму, тобто після

гетьманського перевороту і зміні назви держави з назви „Українська Народна Республіка” на назву „Українська Держава”.

Але дипломатична кар’єра А.Галіпа на цьому не закінчилася. Відбулося повстання проти гетьманської влади Павла Скоропадського під приводом Директорії. Було проголошено відновлення Української Народної Республіки. В основному влада зосереджувалася в руках соціал-демократів і соціалістів-революціонерів при підтримці й участі окремих представників інших політичних партій.

Артем Галіп, ще будучи заступником міністра закордонних справ в уряді П.Скоропадського, зумів увійти в довір’я до лідерів Українського національного союзу В.Винниченка і М.Шаповала, які готували повстання проти гетьмана, і переконав їх, що дипломатичні кола держав Антанти зацікавлені мати зносини з українською державою і що він через свої зв’язки може влаштувати зустріч представників України з ними.

Чому Галіпу вдавалося при всіх 3-х політичних режимах (Центральній раді, Гетьманщині і Директорії) утриматися в апараті міністерства закордонних справ? Тут, на нашу думку, зіграло певну роль, по-перше, те, що він мав відповідну юридичну освіту, знав європейські мови (німецьку, французьку, румунську) і мав відповідні неофіційні зв’язки з українськими політиками та іноземними дипломатами і журналістами. А по-друге, А.Галіп належав до масонів, через яких і здійснювалися ці зв’язки. Його належність до масонів підтверджується багатьма свідченнями, в тому числі і його брата Теодота. Завідувач прес-бюро посольства УНР в Римі Євген Онацький у своєму щоденнику записав розмову з Теодотом Галіпом, який розповів, що в Києві масонську ложу утворив секретар гетьмана Павла Скоропадського Степан Моркотун і став її великим майстром. З його слів до ложі входили також Симон Петлюра і Микола Шумицький (член ради делегації УНР на Мирну конференцію в Парижі). Ложа належала до Великої ложі Об’єднаних слов’ян. Нібито, С.Моркотун в 1917 р. „поручився перед французькою місією в Києві за відданість С.Петлюри Антанті”, але С.Петлюра не дотримав свого слова і не обстоював гасла „війна до кінця”, погодився на „ганебний Берестейський мир”. І далі Теодот Галіп повідомив, що його брат Артем також підтримував у 1917 р. зв’язки з французами [12. – Ч.І. – С.81].

Те, що масонська ложа мала свою філію у Києві, не викликає сумніву. За зв’язками масонів ще в той час пильно стежила російська Чека (Надзвичайна комісія. – Б.П.). Так, активний учасник зовнішньої контррозвідки ЧК Микола Равич повідомляв: „Після приходу до влади гетьмана Скоропадського французька розвідка вирішила встановити з ним зв’язок. Французький генеральний штаб чудово розумів, що Скоропадський, який командував корпусом під час війни проти німців ... „узв’язав шлюб” з

німцями мимоволі і ... він грає в „самостійну Україну” через необхідність.

В списку численних організацій, створених другим відділом французького генерального штабу або які існували на його гроші, була „Велика франко-масонська ложа” в Парижі ... Після того, як отримано згоду Скоропадського вступити до масонської ложі, із Відня прибув якийсь австрійський підданий на прізвище Галіп з великою сумою грошей і повноваженнями організувати „Генеральну українську франкмасонську ложу”. Діяв він цілком вільно, бо, крім того, що був австрійцем, мав і необхідні рекомендації до австрійсько-німецького командування...

Після втечі Скоропадського Галіп зв’язався з Петлюрою, і Петлюра вступив у паризьку „Велику франкмасонську ложу”...

Французька розвідка, відкидаючи численних лідерів українських націоналістів, частина яких була міцно зв’язана з Австрією, зразу зупинилась на Петлюрі, вважаючи його основним козирем в грі.

Тому Петлюра призначив Галіпа товаришем (заступником. – Б.П.) міністра закордонних справ і доручив йому разом з військовим міністром генералом Грековим і начальником генерального штабу генералом Матвійовим вести переговори про воєнну угоду з французами в Одесі” [13, с.80-81].

У зв’язку з тим, що вищевикладене було написано тогочасним російським розвідником, його зміст можна було б взяти під сумнів. Але українські документи підтверджують їх достовірність, за винятком окремих неточностей. Зокрема, переговори з представниками Антанти вперше були не при Петлюрі. Їх започаткував ще гетьман Скоропадський на початку листопада 1918 р.

Щодо призначення Галіпа заступником міністра закордонних справ в період Директорії УНР, то його призначав не С.Петлюра, а В.Винниченко, який тоді був головою Директорії.

Якщо взяти до уваги, що за вплив на Україну йшла боротьба між Антантою і Четверним союзом, то конфіденціальні доручення необхідно було виконувати в суворій секретності. Звідси стане зрозуміло утаємничена діяльність А.Галіпа. Саме він виконував такі довірчі доручення В.Винниченка, П.Скоропадського і С.Петлюри, але не завжди виконував їх в національних інтересах України, як це виявилось пізніше.

Одним з перших завдань за межами України А.Галіпу довелося виконувати в складі комісії у Румунії по забезпеченню майбутньої української армії матеріальною частиною на початку 1918 р. Але її робота не мала успіху, бо надійшла звістка про підписання Брестського договору між УНР і Центральними державами. Місія УНР на чолі з А.Галіпом, як франкофільної орієнтації, повинна була від’їхати до Києва. Разом з ним повернувся до Києва і військовий консультант місії генерал

Михайло Омелянович-Павленко. Це сталося в кінці березня 1918 р. [10, с.58].

Але А.Галіп як прихильник зближення України з державами Антанти продовжував шукати зв'язків з їх дипломатами. Крім тісних зв'язків по масонській лінії з особистим секретарем гетьмана Степаном Моркотуном, він встановив зв'язки з іншими особами у вищій апараті Гетьманату, зокрема у консульській службі. За повної згоди з ним консули Української Держави в Яссах (які стали тимчасовою столицею Румунії) і в Галаці, Крутиков і Білецький мали неофіційні розмови з французькими дипломатами про українські справи.

У кінці жовтня 1918 р. гетьман направив у Ясси дипломатичну місію на чолі з генералом В.Дашкевичем-Горбацьким. У той час в Яссах перебувала французька дипломатична місія, уряд якої не визнавав Української Держави. Тут же прибуло представництво від Добровольчої армії на чолі з генералом Щербачовим. А з Києва прибула делегація від правих російських організацій, яка ігнорувала гетьмана і Українську Державу, і домогалася щоб Антанта не визнавала Україну, як окрему державу. У цей же час представника Антанти відвідав делегат Українського національного союзу Дмитро Антонович, який просив не підтримувати гетьмана, бо проти нього готується повстання і його дні при владі почислені [4. – 1983. – Ч.45. – 9 листопада].

Отже, дипломатична місія Української Держави була невдалою. Держави Антанти робили ставку на Добровольчу армію і сподівалися, що українське військо виступить разом з нею у боротьбу проти більшовиків.

Саме в період переговорів в Яссах гетьман призначає А.Галіпа заступником міністра закордонних справ. Останній передав довірочно лідерам Українського національного союзу Володимирі Винниченку і Микиті Шаповалові інформацію про переговори в Яссах і порадив, щоб вони негайно від імені проводу Союзу вступили в зв'язок з дипломатами Антанти. Вони скористалися пропозицією А.Галіпа й попросили консула УНР в Галаці Білецького увійти в контакт з дипломатами Антанти в Яссах щодо переговорів і передати їм зміст платформи проводу Українського національного союзу (оскільки це було ще перед повстанням проти гетьмана), яка зводилася до наступного: „Признання повної незалежності України в етнографічних межах з відокремленням від Австрії Галичини, Буковини й Закарпатської Русі, торговельні взаємини (з Антантою); повстання проти німців; усунення германофільського уряду гетьмана; майбутнє визнання демократичного уряду і допомога” [15. – Т.4. – С.100].

Лист В.Винниченка консулом Білецьким був доставлений до Ясс на початку листопада 1918 р., на який антантівські дипломати дали відповідь, яка зводилася до того, щоб повстання проти гетьмана

почалося перед висадкою антантівських військ на побережжі Чорного моря. Антанта за самовизначення народів, не проти відродження Української державності, але вона є „в принципі також за відбудову Росії”. І далі, поки не буде української армії охорону України від анархії доручити Добровольчій армії.

Тим часом в Україні сталися важливі політичні і воєнні зміни. 14 листопада 1918 р. почалося повстання проти гетьмана П.Скоропадського, яке завершилося 14 грудня повною перемогою. До влади прийшла Директорія УНР на чолі з В. Винниченком.

9 листопада 1918 р. в Німеччині сталася революція й була повалена монархічна влада. Вже через два дні після цієї звістки ЦК Російської комуністичної партії (більшовиків) ухвалює рішення створити війська Південного фронту (які спочатку мали назву війська Курського напрямку) для наступу на Україну.

17 грудня в Одеському порту висадилися перші транспорти французького війська.

Враховуючи політичне і воєнне становище, в якому опинилася Українська Народна Республіка, голова Директорії УНР В.Винниченко і голова уряду В.Чехівський вирішують шукати приятельських стосунків з державами Антанти і домогатися від них допомоги в оборонній війні проти більшовицьких військ радянської Росії. З цією метою вони вислають до Одеси офіційну делегацію, до якої входили генерал Греків і А.Галіп. Останнього перед цим було призначено заступником міністра закордонних справ вже в уряді Директорії УНР. 10 січня 1919 р. вони виїхали до Одеси для переговорів з головним командиром антантівських військ в Одесі генералом д'Анзельмом.

Уже на другий день після приїзду А.Галіп від переговорів з Енно, який представлявся французьким консулом. Пізніше виявилось, що він не мав ніяких повноважень консула від французького уряду. Хоч, як свідчив ген. Греків, Енно в міру своїх можливостей допоміг обидвом делегатам уряду УНР правдивою інформацією про настрої різних відповідальних осіб в штабі антантських військ і влаштуванням зустрічі з ними. 14 січня до Одеси прибув сам генерал д'Анзельм і його начальник штабу полковник Фрайденберг. У розмові з Грековим генерал д'Анзельм заявив, що мета висадженого десанту – визволити Російську імперію від більшовиків і передати її законному російському урядові, але якому саме урядові і як він мав бути утворений, не сказав. Про Україну у своїй промові зовсім не згадував. Як показала дальша розмова, командування десантом взагалі не мало поняття, що таке Україна та її уряд, чим він відрізняється від уряду Денікіна і радянського російського уряду у Москві. Генерал д'Анзельм навіть спочатку думав, що генерал Греків представляє Денікіна. Після короткої промови д'Анзельм наступні пере-

говори уповноважив вести свого начальника штабу полковника Фрайденберга. Останній в присутності Грекова інформував д'Анзельма, що Україною називає себе південна частина Російської імперії, але він ніколи нечув, щоб ця частина імперії була коли-небудь самостійною державою. Теперішній уряд України ворожо ставиться до Москви, хоч сам мало різниться від більшовизму і є ворогом оздоровлення і відновлення Росії [15. – Т.5. – С.57-58]. Крім того, Фрайденберг заявив, що голова Директорії УНР В.Винниченко є більшовиком, чи мало чим відрізняється від більшовизму і при такому правлінні в Україні французьке командування не може дійти до чогось позитивного.

Тоді генерал Греків запропонував полковнику Фрайденбергу продовжити розмову з присутнім в Одесі віце-міністром зовнішніх справ УНР доктором Артемом Галіпом. Але той категорично відмовився зустрітись з віце-міністром, заявивши що без рішення головного командувача усіх збройних сил Антанти на Сході маршала Франте д'Еспере, який перебував в Туреччині, він не може зустрічатися з офіційними членами уряду УНР.

Так невдало, без успіху скінчилася місія генерала Грекова і віце-міністра зовнішніх справ УНР А.Галіпа в Одесі. Французькі впливові кола у той час робили ставку на Добровольчу армію й глибоко помилилися.

19 січня 1919 р. обидва члени місії, Греків і Галіп, повернулися до Києва і склали звіт голові Директорії В.Винниченку. Причини неспіху місії Грекова і Галіпа В.Винниченко вбачав у відсутності дипломатичного досвіду і недостатнього знання політичного становища в Україні у генерала Грекова. Тому В.Винниченко з відома членів Директорії вирішує негайно вислати до Одеси нову місію у складі міністра преси і пропаганди УНР д-ра Осипа Назарука і міністра народного господарства проф. Сергія Остапенка, які виїхали до Одеси вже 21 січня. Неофіційно до Одеси знову повернувся віце-міністр зовнішніх справ Артем Галіп.

Але місія Назарука-Остапенка теж не мала успіху, бо полковник Фрайденберг вів переговори в образливій формі і виставляв ультимативні вимоги, які означали фактичне скасування суверенності України і піддання її під повну французьку окупацію в інтересі відбудови єдиної неподільної Росії [15. – Т.5. – С.82-83].

24 січня А.Галіпу через представників інших антантівських місій вдалося влаштувати побачення Назарука і Остапенка з членами місії США в Одесі. Проте, як незабаром виявилось, вони не мали на французів ніякого впливу. Тепер з американських архівних матеріалів стало відомо, що тоді в Одесі в антантівських місіях членами були не дипломати, а представники військово-політичної розвідки.

Вслід за другою місією 26 січня до Одеси відїжджас ще один представник Директорії віце-

міністр зовнішніх справ УНР Арнольд Марголін, здібний дипломат. Даючи оцінку місії А.Галіпа, А.Марголін ствердив, що „Галіп робив в Одесі дуже добре діло промощення шляхів до порозуміння з альянтами” [15. – Т.5. – С.111].

Єдиним позитивним наслідком діяльності української місії в Одесі було те, що А.Марголін і А.Галіп при сприянні активного діяча хліборобсько-демократичної партії С.Шемета налагодили зв'язки з представниками інших самостійних урядів із території колишньої Російської імперії – Кубанської Народної Республіки, Білоруської Національної Республіки і Облaсті Війська Донського, які були тоді представниками в Одесі. Результатом взаємних переговорів була вироблена „Декларація України, Білорусі, Кубані і Дону про їхню політичну концепцію”. 5 лютого 1919 р. її підписали від уряду УНР – віце-міністри зовнішніх справ А.Марголін і А.Галіп, від Кубанської Народної Республіки – голова уряду Л.Бич, від Білоруської Національної Республіки – Баранович і від Облaсті Війська Донського – генерал Черечукін.

Тоді ж ця декларація з окресленою політичною концепцією була подана антантівському представництву в Одесі і командуванню держав Антанти. Позитивним було те, що фактично утворено блок новопроголошених незалежних держав для спільної дії у справі захисту свого суверенітету.

Але, незважаючи на те, що Директорія УНР при взаємопорозумінні з головою уряду С.Остапенком визначила Спеціальну комісію з найширшими повноваженнями у складі міністра зовнішніх справ проф. Костя Мацієвича, віце-міністра зовнішніх справ Сергія Бачинського, генерала Олександра Грекова, до яких були приєднані віце-міністри зовнішніх справ (з попереднього і нового кабінету), А.Марголін і А.Галіп, які вже перебували в Одесі, підготовляли ґрунт для решти комісії.

Коли переговори з полковником Фрайденбергом ніскільки не просунулися, а ген. д'Анзельм не йшов на контакт, до Одеси на підтримку Спеціальної комісії виїхав сам прем'єр-міністр С.Остапенко. Проте і його заходи разом з цією комісією аж до кінця лютого не дали ніякого позитивного результату. Антанті потрібна була лише українська армія для війни проти більшовиків для відновлення єдиної неподільної Росії.

Тим часом уряд УНР в квітні 1919 р. формував делегацію на Мирну конференцію до Парижа, до складу якої був включений і віце-міністр зовнішніх справ УНР А.Галіп. Але через переговори і події в Одесі він приїхав до Парижа пізніше всієї делегації, аж в кінці червня 1919 р. Щодо цього, то колишній український дипломат (разом з О.Севрюком і М.Любинським підписав Брестський мир) Микола Левитський в листі до посла в Швейцарії М.Василька від 4 липня 1919 р. писав: „Відїхав до Парижу Артем Галіп, який досить швидко дістав візу...”

Галіп поїхав у Париж з тим, щоб перебрати всю справу у свої руки і відсунути всіх, хто там є, і не допускати туди більш нікого; він, видно по всьому, вже почав цю акцію в Швейцарії..." [6, с.86]. Головою української делегації на Паризькій мирній конференції спочатку був призначений Григорій Сидоренко, а в середині липня його змінив на цій посаді Михайло Тишкевич. Тобто він приступив до участі в роботі української делегації в один час з А.Галіпом (Галіп приїхав 28 червня).

Як відомо, дипломатична робота Української місії в Парижі була невтішною. Невдачі були закладені у самому складі місії. При формуванні урядом УНР і ЗО УНР в присутності членів Директорії було вирішено, що „Українська дипломатична місія для участі в Міровій Конференції в Парижі є спільною для обох частин України і називається Делегація об'єднаної Української Народної Республіки на Мірову Конференцію в Парижі та заступає на конференції цілість української справи” [7, с.277]. На жаль, єдності не сталося не тільки між членами обох частин УНР, а й між окремими членами місії. Першими започаткували розкольницькі дії галичани – заступник голови української делегації державний секретар зовнішніх справ Західної Облaсті УНР Василь Панейко і радник делегації від ЗО УНР професор-історик Степан Томашівський. Вони стали на шлях галицького сепаратизму, ініціювавши концепцію самостійної галицької держави, незалежної від Наддніпрянської України і домагалися визнання Антантою окремої галицької держави. Пізніше еволюція поглядів В.Панейка скотилася до того, що він перейшов до російського табору.

Поміж членами делегації панувала незгода також щодо перспективи статусу Української держави – були прихильники цілковитої незалежності і прихильники федералізму. Ускладнювало роботу місії й те, що делегати не знали французької мови і дипломатичних правил. Не відповідав функціям голови делегації її керівник Г.Сидоренко, через що й був відкликаний.

Щодо діяльності А.Галіпа як члена української делегації в Парижі, то існують суперечливі оцінки. Так, у доповіді групи французьких політиків, прихильників України, яку привіз до Кам'яця-Подільського (тодішнє місце перебування уряду) Шарль Добре під назвою „Причини невдачі української місії в Парижі” стверджувалося: „Незважаючи на поради з боку прихильників України, члени паризької Місії не потурбувалися аж до самого прибуття п.Галіпа встановити дружні відносини з румунами та чехами, що перебувають у Парижі, які бажали працювати для встановлення зв'язку з їх країнами”... І далі: „до прибуття до Франції п.Галіпа дипломатичне становище України в Парижі було цілком скомпрометоване” [7, с.284-285; 1, с.118].

Але свідчення інших, теж поважних українських діячів, стверджують інше. Так, вищезгадува-

ний, відомий український громадський і політичний діяч, журналіст і дипломат Є.Онацький у своєму щоденнику 6 грудня 1919 р. робить переказ листа графа М.Тишкевича (голова делегації УНР на Мирній конференції в Парижі) (від 30 листопада) і до Дм. Антоновича (тодішнього посла УНР в Римі), в якому М.Тишкевич скаржиться, що неможливо боронити нашу справу, коли самі члени делегації роблять політику Колчака. Особа, яку сильно запідозрено, що вона зв'язана з Бурцевим, – це Артем Галіп, який представив мені навіть славнозвісного достойного Моркотуна, щоб порозумітися зо мною, чого я, на щастя, не захотів...

Щодо А.Г., то він діє під тиском Авксентієва і російського комітету, які, як кажуть, мають якісь гнітучі докази проти нього і примушують його співати”.

У своєму листі-відповіді від 4 грудня 1919 р. до М.Тишкевича посол УНР в Римі Дм.Антонович серед іншого пише: „Щодо ініціалів А.Г., то я підозріваю тут Артема Галіпа. Про цього індивіда Ви не можете мені сказати нічого, щоб мене здивувало!” [12, с.108].

Далі Є.Онацький розмірковує над цим фактом таким чином: „Цікаво, що тут (в Римі. – Б.П.) Тодот Галіп – зовсім порядна людина, а в Парижі його брат Артем, що був за Скоропадського товаришем (заступником. – Б.П.) міністра закордонних справ, виявляється московським прислужником. Чи це на нього, буковинця, так вплинуло оточення скоропадщини?” [12, с.109].

Щодо впливу оточення Скоропадського, то вірно те, що найбільший вплив на Артема Галіпа мав С.Моркотун – русифікований українець, який до 1917 р. жив у Петербурзі, де закінчив юридичний факультет. Після Лютневої революції – начальник міліції Південно-Західних залізниць.

В 1917 р. переїхав до Києва і разом з А.Галіпом і Миколою Кумицьким (голова Ради залізниць України, а в 1919 р. член української делегації в Парижі) брав участь в організації товариства „Молода Україна”, основою якого була псевдомасонська ложа. У період Гетьманату – особистий секретар П.Скорпадського, з поваленням якого втік до Румунії, а звідти переїхав до Парижа. В Парижі він прагнув увійти в довір'я до членів української делегації на Міровій конференції і хотів стати її секретарем, але ні Г.Сидоренко, а ні М.Тишкевич його не прийняли.

Деякий час він виступав як співробітник А.Галіпа, залучаючи останнього до зустрічей з членами масонської ложі, нібито задля української справи. 1 листопада 1919 р. С.Моркотун опублікував в газеті Бурцева „Cause Commune” (паризьким органі антибільшовицьких росіян) лист до С.Петлюри. У ньому він називає себе Великим майстром Великої ложі українців „Об'єднаних слов'ян”, і стверджує, що С.Петлюра був її членом, а також те, що в 1917 р. Моркотун нібито „поручався перед фран-

цузькою місією в Києві за відданість С.Петлюри Антанті". Але той не дотримав слова і погодився на „ганебний Берестейський мир" і подібного типу інші звинувачення [5. – Т.ІІ. – Кн.5. – С.10-6-107, 392-393].

Цей лист був передрукований і в газетах інших країн, чим наніс велику шкоду авторитету України на міжнародній арені, що вплинуло на обговорення українського питання на Мирній конференції в Парижі.

Дивно, що з такою шкідливою для української справи людиною А.Галіп збирався захищати інтереси України. Цим самим він скомпрометував себе.

Проте С.Петлюра все ще продовжував довіряти А.Галіпу. Це підтверджується наказом Директорії УНР (а Директорія УНР в цей час складалася лише з одного С.Петлюри) від квітня 1920 року. Ось його зміст: „§1. Доручається п.Артему Галіпові провадити переговори в державах Антанти з відповідними колами відносно вступу України як рівноправного члена до сім'ї Держав Світу й одержання підтримки матеріальної, технічної та фінансової" [17. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.145. – Арк.75]. Надання А.Галіпу таких широких уповноважень розв'язувало йому руки в його діях, які не завжди були на користь українській справі. Саме в цей час він провадив подвійну гру. Будучи офіційно призначеним членом делегації Української Народної Республіки на Мирній конференції в Парижі, він прагнув грати роль першої скрипки в українській делегації, приймаючи самостійні рішення, які йшли врозріз з ухвалами голови і решти членів делегації.

У Відні перебували колишні члени Директорії УНР Андрій Макаренко, Федір Швець і Опанас Андрієвський, які виїхали за кордон ще в листопаді 1919 р. і не повернулися в Україну. Через те 25 травня 1920 р. постановою уряду УНР їх уповноваження були скасовані і їх розпорядження не мали юридичної сили. Тепер вони намагалися створити у Відні другий політичний центр української еміграції, заявляючи на свої права і вимагаючи зміни уряду УНР в еміграції і звільнення С.Петлюри з посади Голови Директорії УНР. Артем Галіп підтримував з ними зв'язок, що вплинуло на його дії в Парижі.

20 липня 1920 р. голова делегації в Парижі граф М.Тишкевич одержав із Відня від А.Макаренка телеграму, в якій йому пропонувалося здати свої повноваження колегії з 4-х членів: Галіпа, Шелухіна, Тимошенка і Лучинського. Щоправда, вже 26 липня надійшла телеграма від імені Головного отамана С.Петлюри, в якій указувалося, що уповноваження А.Макаренка скасовані законом і всі його розпорядження не мають юридичної сили.

Однак, незважаючи на це, вищеназвана самозванна колегія зробила спробу потребувати у голови делегації М.Тишкевича здачу справ і фондів делегації, в чому їм було рішуче відмовлено. Од-

ночасно колегія ввела в оману французькі кола і пресу розповсюдженням відомостей про те, що вона законно призначена урядом УНР заступати Тишкевича.

Про наступний перебіг цієї скандальної інтриги залишив запис у своєму щоденнику відомий український громадський і політичний діяч С.Онацький такого змісту: "16 серпня 1920 р., коли вже появилася у „Волі" замітка, що розкриває всю закулісну сторону скандальної інтриги, А.Галіп, Лучинський і їх „аташе" Боршак, користуючись відсутністю графа Тишкевича, що виїхав із дорученням Уряду до Лондону, зробили брутальний і ганебний наскок на помешкання делегації. Вони в скандальний спосіб влізли туди, захопили книжку наказів, печаті і оголосили, що почнуть тут урядувати явочним порядком" [11, с.92].

У відповідь на такі дії „колегії", не бажаючи вносити скандальний інцидент за межі внутрішніх справ делегації, секретар делегації Галафре і військовий аташе полковник Колосовський розпорядилися до приїзду Тишкевича нікого до приміщення делегації не впускати.

Таким чином, А.Галіп і його спільники через свою амбітність хотіли провадити самостійну політику, вносили анархію та хаос у діяльність делегації, що принижувало її авторитет на Мирній конференції і знижувало шанси на успіх.

Наступною самовільною акцією А.Галіпа була його вказівка завідувачу господарської частини українського посольства в Парижі продати польськi автомобілі та іншу частину майна під приводом, що він (Галіп) не хоче допустити, щоб уряд, якого він не визнає, міг одержати якісь кошти з цього майна. Водночас А.Галіп розповсюджував негативні чутки про тогочасний рух в Україні, заявляючи що до цього руху ні Головний отаман С.Петлюра, а ні Уряд УНР не мають ніякого відношення, і що повстанські центри перебувають в самому тісному зв'язку з комітетом в Парижі [17. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.533. – Арк. 21]

8 грудня 1921 р. колишні члени Директорії УНР П.Андрієвський, Ф.Швець і А.Макаренко, перебуваючи у Відні, заявили про те, що вони відновлюють Директорію УНР і знову приступають до виконання обов'язків. Тобто фактично створили новий державний центр в еміграції. Була підозра, що ця акція відбулася при сприянні більшовицьких агентур. На бік цієї „псевдодиректорії" зразу ж перейшов А.Галіп, а ще пізніше перейшов на радянськi позиції. Останньому переходу сприяли, мабуть, тісні зв'язки А.Галіпа з О.Севрюком, колишнім головою української делегації при підписанні мирного договору в Бресті. О.Севрюк у лютому-липні 1919 р. перебував в Італії із завданням фінансової допомоги військовополоненим українцям і поверненням їх в Україну. Протривкавши в ресторанах гроші він не чекаючи ревізії, виїхав до Парижа, де був включений до складу делегації.

Після закінчення Паризької конференції О.Севрюк опинився на роботі в прес-бюро посольства радянської Росії і став таємним співробітником Державного політичного управління (ДПУ) РРФСР, а ще пізніше (з 1933 р.) став працювати і на німецьку військову розвідку – Абвер [8, с. 202]. Ось з цією людиною й зблизився А.Галіп в Парижі.

Про діяльність Артема Галіпа з 1922 по 1926 рік автору даної статті не вдалося розшукати ні документів, ні інших матеріалів.

Але в 1926 р. прізвище А.Галіпа знову виплило на поверхню. Після вбивства С.Петлюри Міністерство внутрішніх справ Франції зацікавилася Союзом українських громадян у Франції. Вже 28 травня, тобто через два дні після вбивства, міністерство звернулося до Служби Безпеки Франції із запитом про цей Союз. Висновки Служби Безпеки були наступними: „Створений, правдоподібно, за намовою українського советського уряду у Харкові, який мав би цю організацію утримувати, він насправді, має за ціль „большевізувати” українських емігрантів і зібрати тих, що бажають повернутися на свою батьківщину” [14, с. 13].

Служба Безпеки запідозрила Союз українських громадян у Франції у більшовицькій пропаганді, але не уважала його замішаним у справі Петлюри. 29 липня 1926 р. Міністерство закордонних справ відвідав секретар посольства Німеччини граф Саурма і повідомив, що „німецька розвідка довідалася, що Шварцбард убив Петлюру за намовою і навіть за вказівками Галіпа. З поміж найближчих співробітників Галіпа німецька Служба Безпеки відмінила такі прізвища, як Борщак, Лучинський, Севрюк, Дюбрей і Пелісіє” [14, с. 13]. Отже, Галіп, член Союзу українських громадян у Франції був вказаний як безпосередньо замішаний в убивстві С.Петлюри.

Свідченням того, що Шварцбард мав зв'язок із Союзом українських громадян у Франції є те, що під час його арешту при ньому знайшли примірник газети „Українські вісті”, видання цього Союзу з портретом Петлюри (а газета видавалася лише в 1000 примірниках). Та щоб запідозрювати А.Галіпа і його товаришів в активній участі в убивстві Петлюри цих даних недостатньо.

Але в червні 1927 р. Міністерство закордонних справ Франції одержує нову ноту (не вказано від кого. – Б.П.), яка звинувачує Союз українських громадян у Франції, представляючи його як „звичайний філіал чека в Парижі, очолений О.Аусемом (консулом Советського Союзу в Парижі)” [14, с. 14]. Згідно з нотою, „найбільше загальновідомими і найбільше небезпечними агітаторами” з-поміж членів цієї організації є Борщак, Галіп і Дзіковський”. Щодо Дзіковського, який був секретарем Союзу, нота каже: „Достовірно, він був разом зі Шварцбардом співучасником у вбивстві Петлюри. Він йшов за Петлюрою і слідкував за ним” [14, с. 14].

Далі в ноті йдеться про те, що члени Союзу ук-

раїнських громадян у Франції є „підозрілі у большевизмі і їх уважається як советських агентів і шпівнів в українській колонії Франції”. Отже, в червні 1927 р. французькі урядові чинники запідозрювали Союз українських громадян у Франції у більшовицькій пропаганді і в причетності до вбивства Петлюри. Але допиту головних відповідальних за Союз – Галіпа, Борщака і Дзіковського – не провели і матеріали не передали до судового слідства. Натомість 9 вересня 1927 року п'ять членів управи Союзу були вислані за „комуністичну пропаганду”. Це Борщак, Галіп, Дзіковський, Орленко і Фурза [14, с. 14].

Окремі спостерігачі за цією справою припускали, що це було зроблено з двох причин, по-перше, у жовтні передбачався судовий процес над Шварцбардом, то вислані члени Союзу могли б показати справу Петлюри в іншому світлі. А, по-друге, в той період велися радянсько-французькі переговори, Франція була зацікавлена в поліпшенні франко-радянських відносин, тому її зовсім не цікавив український національний рух. Таким чином, якщо проаналізувати діяльність Артема Галіпа в період Української революції у боротьбі за українську державність, можна зробити висновок, що в період Центральної ради, Гетьманату і навіть в перші місяці влади Директорії УНР ним були зроблені позитивні кроки, в захисті інтересів української держави (дипломатична місія в Румунію, переговори з дипломатичними представниками в Яссах, переговори з ними ж в Одесі). Але як член делегації України на Мирній конференції в Парижі А.Галіп допустив спочатку ряд поступків, які йшли врозріз з основною зовнішньополітичною лінією делегації, на шкоду інтересам Української Народної Республіки, а згодом і взагалі зрадив інтереси української держави.

Більш повна, об'єктивна оцінка його діяльності може бути лише тоді, коли знайдуться додаткові документи і матеріали за першу половину 20-х років ХХ ст.

Джерела та література

1. Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917-1921 роках // Сучасність. – 1970. – Ч. 6.
2. Донцов Д. Рік 1919, Київ. – Київ: Темпора, 2002.
3. Дорошенко Д. Історія України. – Т. II. – 1917-1923. (Українська Гетьманська держава, 1918 р.). – Ужгород, 1930.
4. Коростовець І. Переговори в Яссах у 1918 р. // Наша мета. – Торонто (Канада).
5. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. – Том II. – Кн. 5. 1917-1922.
6. Лукашевич Є. Причинки до історії української дипломатії в 1917-1921 роках (IV) // Сучасність. – 1970. – Ч. 11.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – К.: Темпора, 2003.
8. Мечник С. Від оприччини до КДБ духовість московського імперіалізму. – Мюнхен, 1981.

9. Новосівський І. М. Відродження української державності 1917-1918 рр. та участь Буковини в її відбудові // Альманах нового шляху на 1978 рік. – Торонто (Канада).
10. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – Київ: „Планета людей”, 2002. – С. 58.
11. Онацький Є. Під омофором барона М. Василька // Український історик. – 1978. – Ч. 4.
12. Онацький Є. По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. Част. I. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964; – Ч. II., 1969.
13. Равич М. Молодсть века. – М.: Воениздат, 1960.
14. Себастьян де Гаске. Справа Петлюри і Франція // Інформаційний бюлетень. – 1999. – Ч. 62. – Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі.
15. Стахів М. Україна в добі Директорії. – Т. 4. – Скрантон (Канада), 1964.
16. Суровцева Н. Спогади. – Київ, 2003.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
18. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. – Торонто (Канада), 1971.

SUMMARY

The article deals with the diplomatic activity of Artem Galipa, a Bucovina citizen who vice-minister of foreign affairs in governments of Central Counsel, Hetmanat and Directory of the Ukrainian National Party.

УДК: 94(477.83/86) „18”

*Парасковія Дутчак
(Чернівці)*

УКРАЇНСЬКІ ПРИВАТНІ ШКОЛИ В ГАЛИЧИНІ В УМОВАХ ПОЛЬСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ

У роботі проаналізована співпраця національних товариств навколо проблеми приватної національної освіти в Галичині в умовах міжвоєнного періоду польського поневолення. Взаємна довіра та урізноманітнені форми боротьби товариств проти польських поневолювачів за свою свободу в галузі національного шкільництва не дали уряду можливості завершити процес переведення українських шкіл у польські, асимілювати українську молодь.

Ключові слова: Польська держава, Галичина, приватні школи, українські жіночі організації

Українська громадськість Галичини у 20-30-х рр. ХХ ст. доклала значних зусиль у боротьбі проти польських поневолювачів за свою свободу в галузі національної освіти, в тому числі її ключової ланки – шкільництва, що була могутнім фактором процесу національного відродження. Тому дослідження становлення і розвитку українського приватного шкільництва в умовах Другої Речі Посполитої, участь українських організацій у цьому національно-культурному процесі видається в сучасний період все більш актуальним. Адже вивчен-

ня досвіду культурно-громадської діяльності національних товариств навколо проблеми національного приватного шкільництва дозволить врахувати його в сучасних умовах культурно-національного життя суспільства і в цілому доповнити картину минулого і сучасного громадсько-політичного життя в західних областях України. Польська держава у міжвоєнний період фактичної окупації Галичини відкрито нищила українську освіту. Відвертий наступ перш за все на її вихідну ланку – українське шкільництво, що виявився у ліквідації початкових шкіл та приватних гімназій, а також терор та погрози, які супроводжували даний процес, викликали активну протидію з боку українців. З перших днів окупації українські громадські організації розпочали широкомасштабну боротьбу проти полонізації національного шкільництва. На жаль, ця проблема не знайшла належного відображення в українській історіографії ні періоду окупації Західної України Польщею (дослідники І. Герасимонч, С. Цьорох, Л. Ясінчук та ін.) [4; 26; 28], ні радянського (дослідники М. Павлюк, Ю. Сливка., Л. Баїк та ін.) [2; 18; 20] періоду. Слід визнати, що серед названих дослідників Л. Г. Баїк, на наш погляд, найповніше узагальнив зібраний архівний матеріал і поряд з іншими питаннями висвітлив у своїй праці боротьбу українців проти асиміляційної політики польського уряду. Однак через об'єктивні причини всебічно проаналізувати боротьбу національних товариств за українське шкільництво автору не вдалося. Частково заповнити цю прогалину в українській історіографії зуміли сучасні дослідники [15; 16; 21]. Однак у їхніх дослідженнях відсутній об'єктивний аналіз вкладу українських жіночих організацій у захист і розвиток українського шкільництва та фрагментарно відображена їх співпраця з іншими українськими національними товариствами у боротьбі проти його полонізації. Тому ми робимо спробу висвітлити ці аспекти освітньої проблеми у пропонованій статті.

Умови для полонізації національного шкільництва в Західній Україні склалися в результаті польсько-української (1918 – 1919 рр.) і польсько-радянської (1920 р.) воєн, коли під польською окупацією опинилася більша частина західноукраїнських земель, які польський уряд вважав неподільною частиною своєї держави.

У Польщі з 1920 р. керівництвом шкільництва займалося Міністерство освіти і віросповідань. 8 лютого 1921 р. сталася подія, що була передвісником загрози українському шкільництву. Ліквідовано Шкільну крайову раду у Львові і створено Кураторію Львівського шкільного округу, куди входили східногалицькі воєводства. Шкільні окружні ради переіменовано на повітові шкільні ради, до яких повинні були входити представники шкільних адміністрацій та громадськості, отже, й українці. Однак українців не було в Кураторії, а,

значить, це утруднювало відкриття нових українських шкіл. По Галичині прокотилась хвиля всенародних віч на захист української школи. 10 вересня 1922 р. таке всенародне віче українців Львова відбулося під гаслом "Вітчизна в небезпеці", в якому найчисленнішу участь взяло жіноцтво. До складу президії віча входила громадська діячка, активістка жіночого руху Костянтина Малицька, яка наголосила, що на більше, ніж 160 п'яти-семи-класних шкіл в Галичині є лише одна українська у Львові, а на 600 чотирикласних – 18. Наголошувалося, що українські школи – це тільки одно- і, рідко, двокласні, а чисельність польських класів у чотири рази перевищує українські. В усіх українських школах викладають польські вчителі, які замінюють українську на польську мову викладання, не вивчається українська історія, українські пісні [13.– 1922 – № 11.– С.3].

15 березня 1923 р. Рада послів Франції, Італії, Англії і Японії за ініціативою уряду Англії передала Галичину Польщі при умові надання їй територіальної автономії та ратифікації цього рішення польським сеймом. Однак сейм, незважаючи на підписані міжнародні договори [3; 17], в яких гарантувалось право на вільний національно-культурний розвиток національних меншостей, і не думав виконувати вимогу щодо автономії, проводив наступ на українську культуру в Західній Україні [20, с.115-116]. Це стосувалося й сфери шкільництва. Замість забезпечити українському шкільництву вільний автономний розвиток 31 липня 1924 р. польський сейм затвердив шкільний закон міністра освіти С.Габського, яким ліквідовувалося все українське шкільництво. Закон заводив утравкізацію, тобто двомовність в українських школах, був засобом денаціоналізації і практично не давав можливості українським дітям навчатися рідною мовою [5, с.942]. Для надання закону "демократичного" характеру передбачався шкільний плебісцит (опитування. – П.Д.) у справі мови викладання. Територія проведення плебісциту обмежувалася Львівським, Станіславським, Тернопільським, Волинським і Поліським воєводствами. Не враховувалися території Лемківщини, Холмщини та Підляшшя, які завжди були українськими етнічними землями [16, с.41].

На виконання Закону від 31 липня 1924 р. Львівське воєводство 25 березня 1925 р. звернулося до всіх староств з пропозицією підтримати шкільних інспекторів при втіленні його у школах [6, спр.86, арк.19]. Ставав очевидним факт поступового скорочення українських шкіл на користь польських. Польський уряд за всяку ціну намагався обмежити освітній рівень українців, виховати з них обмежених обивателів, якими легко було б маніпулювати у своїх інтересах.

Міста і села Східної Галичини сколихнула хвиля організованих з ініціативи громадських організацій, перш за все найпоширенішої жіно-

чої організації "Союзу українок", віч, нарад, зборів, які поперемінно, то з більшою, то з меншою силою проводились на захист українського шкільництва впродовж 20-30-х рр. ХХ ст. [8, спр.345, арк.85].

Після введення Закону від 31 липня 1924 р. жіночі організації намагались використати єдину можливість, що була надана українцям, а саме, допомогти батькам шкільними плебісцитами виявляти своє бажання щодо навчання дітей українською мовою у школах. Такі плебісцити дозволялось проводити в місцевостях, де проживало не менше 25 % українців за переписом 1921 р., який українці Східної Галичини бойкотували. Українську мову можна було залишити в школі при умові, якщо батьки внесуть декларації, тобто прохання, за 40 дітей шкільного віку. Якщо ж декларації не були внесені, школа ставала польською. Водночас, якщо 20 батьків вносили декларації за державну мову, школа переходила на двомовне навчання, яке насправді передбачало приховану ліквідацію української мови в школах [25, спр.26, арк.78]. Тому жіночі організації наполегливо допомагали батькам оформляти декларації на вимогу навчання українською мовою у державних школах, висилали до Міністерства освіти і віросповідань скарги на місцеві староства, шкільні адміністрації, повітові шкільні ради, які були в руках польських властей, про порушення, перекручення, підтасовки щодо кількості заяв на користь польської мови викладання у школах [12, спр.3, арк.1-11]. Неправочинні дії польських урядовців все більше переконували організоване жіноцтво у недемократичності характеру Закону С.Габського.

Жіночі організації робили свій певний внесок у захист і розвиток національної освіти шляхом тісної співпраці з іншими громадськими організаціями і, перш за все, з Українським педагогічним товариством (УПТ), що в 1926 р. дістало назву "Рідна школа" і мало великі заслуги у поширенні мережі українських шкіл у Західній Україні. Після спроби УПТ у 1920 р. координувати приватні українські школи всі вони (крім Перемишлянського інституту для дівчат, шкільного керівництвом Редemptористського ордену) добровільно перейшли під його юрисдикцію [28, с.156-157; 29, с.214].

3 1925 р. розгорнулася всеохоплююча робота організаційної комісії "Рідної школи" на ниві захисту українського шкільництва, куди були делеговані передові освічені жінки – представниці більшості культурно-просвітних організацій. Зокрема, від "Союзу українок" – О.Ріплева, секції студенток Товариства прихильників освіти – М.Федорчак, М.Білінська, Товариства жінок з вищою освітою – Л.Горбачева [9, спр.63, арк.42; 25, спр.29, арк.3]. З початку 1926 р. жіноцтво організацій включається в активну роботу новоствореної "Правної поради" "Рідної школи". В грудні того

ж року воно бере участь у з'їзді цього товариства, який своїми резолюціями домагався створення автономної української шкільної управи з центром у Львові "для дошкільного, всенародного, середнього і фахового шкільництва на всіх землях під Польщею" [12, спр.2, арк.2; 13. – 1928. – № 68. – С.3-4].

Товариство "Рідна школа", вбачаючи в організованому жіноцтві основну рушійну силу в боротьбі за національне шкільництво, зверталось до керівництва різних жіночих організацій з проханням сприяти створенню у кожному повіті рухливого повітового комітету для проведення шкільного плебісциту, а в кожній громаді створювати місцеві комітети, які б дбали про внесення декларацій шкільним повітовим радам. "Правна порада" приймала повідомлення з місць і повітів про склад плебісцитових комітетів, про щоденний стан плебісцитових акцій, їх успіхи та перешкоди, своєчасно усуваючи їх у шкільній Кураторії [14. – 1926. – № 23. – С.2]. Це свідчило про довіру "Рідної школи" організованому жіноцтву, яке невтомно працювало на ниві захисту українського шкільництва.

Жіноцтво водночас співпрацювало не тільки з "Рідною школою", а й "Просвітою", вписуючись у її члени, підтримуючи своїми внесками та навчаючись грамоти. Чим грамотнішим ставало жіноцтво, тим завзятіше захищало національну освіту [14. – 1926. – № 23. – С.2].

Однак, незважаючи на значну роботу організованого жіноцтва та інших громадських організацій у проведенні плебісцитових акцій на користь українських шкіл, кількість державних українських початкових шкіл з року в рік зменшувалася. Так, якщо в 1920/21 навчальному році їх функціонувало 2426, то вже у 1927/28 навчальному році в трьох східногалицьких воєводствах їх діяло тільки 745. Тобто, впродовж семи наступних років їх кількість зменшилася на 1681 школу. Тенденція до зменшення чисельності державних українських початкових шкіл зберігалася й у подальші роки. Зокрема, у 1930/31 навчальному році у трьох досліджуваних воєводствах налічувалося 645 українських, 1912 двомовних і 2228 польських початкових шкіл. Причому з 645 українських шкіл тільки 57 шкіл були чотири- і семикласними, випускники яких згідно з польським шкільним законодавством мали право продовжувати свою освіту в гімназіях [22, спр.1132, арк.7]. Таким чином, основній частині українських дітей було перекрито шлях до середніх навчальних закладів.

Організоване жіноцтво, проте, не втрачає свого ентузіазму. У 1932 р., коли українська громадськість масово виступила проти незаконного характеру дій шкільних кураторій під час проведення шкільних плебісцитів, воно найактивніше відстоювало декларації, підписані батьками на користь українських шкіл. Особливу активність

проявило покутське жіноцтво, зокрема, в селі Великому Ключеві було зібрано жіноцтвом 277 декларацій, Стопчатові – 223, Іспасі – 238, Березові Вижному – 152, що свідчило про бажання жінок-матерів навчати своїх дітей національною мовою [12, спр.5, арк.1-7; спр.10, арк.1-6]].

Закриття державних українськомовних і заснування двомовних шкіл змусило українську громадськість зосередити свої зусилля на розбудові українських приватних шкіл. Примусове використання польської мови, а також українська агітація підносили політичну свідомість матерів та прискорювали їх вступ до громадських організацій [12, спр.2, арк.11-16]. Завдяки жінкам, які у 1926 р. входили у 255 гуртків "Рідної школи", кількість початкових приватних шкіл "Рідної школи" зростала. Так, якщо у 1926 р. в трьох східногалицьких воєводствах їх було 27, то вже у 1931/32 навчальному році – 60, де навчалось 6582 дітей, серед яких панував національно-патріотичний дух [14. – 1926. – № 2. – С.5].

Ініціатором серед громадських організацій, зокрема жіночих, щодо захисту і розвитку українського державного та приватного шкільництва в Галичині і на Волині був "Союз українок". Його члени регулярно через пресу, особистими поїздками по селах радили жінкам якнайактивніше включатися у проведення шкільних плебісцитів, викривати зловживання польських урядовців під час їх проведення та створювати приватні школи і курси-шкілки "Рідної школи" [14. – 1928. – № 12. – С.4; 1932. – № 23. – С.10]. У міжвоєнний період західноукраїнські громадські організації тримали в полі зору як питання початкового, так і середнього шкільництва. Вчителі-жінки, представники "Союзу українок", секції студенток Товариства прихильників освіти, "Охорони дітей і опіки над молоддю" та інших громадських організацій проявляли український патріотизм при навчанні дітей. Хоча в державних і приватних загальноосвітніх середніх школах згідно з циркуляром Кураторії Львівського шкільного округу від 22 червня 1925 р. навчання повинно було проводитися польською мовою, вчителі-українки потайки вчили дітей українською мовою незапланованих предметів для пізнання ними української історії, географії, літератури. Так робила у 1920 – 1933 роках у Михалківській школі на Чортківщині Тернопільського воєводства вчителька Олена Ільницька, у Чорткові – Михайлина Шиманська та багато інших вчительок. Водночас вчителі усвідомлювали, що польську мову учням також потрібно знати, оскільки як вступні, так і випускні іспити, згідно з циркуляром відповідно від 18 серпня 1923 р. та від 29 листопада 1926 р., учні повинні були складати тільки польською мовою [11, спр.10, арк.6; 27, с.136].

Як бачимо, процес ополячення українського шкільництва був наяву. Тільки завдяки сміливій, самовідданій національно-патріотичній роботі українських вчителів і громадськості можна було

вберегти національне виховання і національний дух українських гімназистів.

На початку 20-х років у Східній Галичині існували 2 державні українські вчительські семінарії – у Львові та Перемишлі, в той час, як польських було 12 [16, с.42], що ніяк не відповідало кількості українського населення в краї. Тому створення і діяльність приватних середніх педагогічних навчальних закладів та влаштування на роботу їх випускників стає ключовою проблемою українських громадських організацій. Завдяки зусиллям УПТ, “Союзу українок” на початку 1922/23 навчального року існували приватні жіночі вчительські семінарії в Коломиї, Самборі, Тернополі. Вони та вчительські семінарії сестер-службниць Василянок, що існували в Дрогобичі, Львові, Станіславі, Яворові, були кузницею національно-патріотичних кадрів для українських шкіл [26, с.112]. Дбаючи про вчительські кадри, об’єднане жіноцтво деяких міст організувало і за свій рахунок утримувало підготовчі курси до вступу в учительські семінарії, як це було в Бережанах [14. – 1926. – № 8. – С.7].

Польська влада проводила політику ополячування українців і не без підстав вбачала в українських вчителях основну силу піднесення української національної свідомості в українських громадах. Звідси її намагання знищити українські вчительські семінарії, в яких, мовляв, виховний процес носив антидержавний характер. Все це робилося з тим, щоб не допустити збільшення кількості українських вчителів, замінивши їх польськими, що сприяло б якнайшвидшій колонізації українців. З цією метою учні-випускники часто не допускалися до складання навіть випускних екзаменів. Так, з політичних причин було заборонено у 1923 р. складати іспит зрілості 20 ученицям учительської дівочої семінарії УПТ в Тернополі [1, с.96; 13. – 1923. – № 101. – С.3].

Отже, польський уряд з метою домогтися якнайшвидшої колонізації українців, різними способами намагався усунути українських вчителів з українських шкіл. А намагання у загальноосвітніх школах, які знаходилися в місцях суцільного компактного проживання українців, надати польській мові статус привілейованої, примусова участь української молоді в публічних святкуваннях ювілеїв польських героїв та інші акції посилювали міжетнічну конфронтацію. Жертвуючи освітою, багато випускників учительських семінарій відмовлялись їхати в корінну Польщу та залишалися на рідній землі без всяких засобів існування, до того ж втрачали набуті знання. Крім того, рішення українських шкільних рад звільняти жінок-вчителів на користь чоловіків, так само, як і зменшити зарплату заміжнім жінкам-вчителям, спричинилося до його дискутування в жіночих організаціях та сприяло популярності освіти жінок [13. – 1923. – № 71. – С.6].

З огляду на безробіття та національно-професійний патріотизм випускниць вчительських семінарій організоване жіноцтво не залишало їх поза увагою і намагалося втримати як в українському шкільництві, так і на культурно-просвітницькій ниві жіночих організацій. Вони досягали цього такими шляхами:

- залученням вчителів-українок до організаційної культурно-просвітницької діяльності жіночих гуртків у селах [24, спр.15, арк.79; спр.16, арк.72];

- влаштуванням їх вчителями приватних українських шкіл та курсів для неписьменних [7, спр.4, арк.90];

- співпрацею з Волинською “Просвітою” у справі створення там приватних шкіл, курсів-школок для навчання дітей письму та надання в них посад вчителям-українкам [7, спр.3, арк.31; спр.4, арк.64].

Ентузіазм жінок на місцях спонукав керівництво жіночих організацій виходити на державну та міжнародну арену захисту української національної освіти як освіти недержавної нації. Так, “Союз українок”, ставши у 1921 р. членом міжнародної жіночої організації “Ліги Миру і Свободи”, делегував туди у 1925 р. сенаторку Олену Левчанівську. Тоді ж вона виступила від імені українського організованого жіноцтва спочатку на Конгресі Миру в Женеві, а згодом на Конгресі національних меншин в обороні культурно-просвітницьких прав українського народу на ниві національного шкільництва [23, спр.2, арк.47].

У 1923 р. “Союз українок” став єдиним представником недержавної нації серед членів 46 держав світу “Міжнародного жіночого союзу за рівні права жінки” (СУФРАЖУ).

У 1926 р. на конгресі СУФРАЖУ в Парижі активістка жіночого руху, колишня голова Львівського “Союзу українок” Олена Федак-Шепарович від імені галицького жіноцтва палко висловила свій біль у зв’язку з асиміляційною політикою Речі Посполитої і колонізацією українського шкільництва в Західній Україні [14. – 1926. – № 23. – С.2]. У червні 1929 р. значний резонанс серед світової громадськості знайшов виступ посла депутата Польського сейму, голови “Союзу українок” Мілени Рудницької на конгресі СУФРАЖУ в Берліні. За її ініціативою резолюцією Комісії миру цього конгресу було засуджено “гніт недержавних націй в культурно-освітній діяльності”, що засвідчувало прихильне співчуття світової громадськості до несправедливості, яку терпіли українці під гнітом Польщі [23, спр.40, арк.1-4].

Традиційне тяжіння жінок в законодавстві до освітніх та соціальних питань означало, що спочатку О.Левчанівська, а згодом О.Кисілевська і М.Рудницька після обрання їх у 1928 р. відповідно до польського сейму і сенату постійно були на передовій лінії захисту національної освіти на урядовому рівні. Зокрема, 9 березня 1929 р. у

Міністерстві освіти і віросповідань свою стурбованість дискримінацією польськими властями українського шкільництва висловила О.Кисілевська [14. – 1929. – №.9-10. – С.19].

Як бачимо, передове українське жіноцтво використовувало кожну можливість, щоб захистити українське шкільництво як на урядовому, так і на міжнародному рівні від колонізації.

Після 1924 року підтримка жіноцтвом українського шкільництва видавалась настільки важливою, що більшість жіночих організацій, гуртків “Рідної школи” відразу ж після свого створення брались не тільки за підтримку і розвиток національної освіти, боролись проти її колонізації, а й дбали про культуру української мови у своїх організаціях, створюючи гуртки української мови, щоб бути прикладом для своїх дітей у культурі спілкування рідною мовою. Так було, зокрема, в першій половині 20-х років у Сокальському, Чортківському повітах [13. – 1922. – №. 29. – С.7]. Однак невдовзі хвиля ентузіазму через нестачу освіченого жіноцтва пішла на спад.

Жіночі організації у співпраці з українськими товариствами, зокрема “Просвітою”, матеріально і морально підтримували здібних бідних учениць при навчанні в учительських семінаріях, гімназіях [23, спр.16, арк.2; 24, спр.15, арк.66]. З цією метою у 1931 р. керівництво “Союзу українок” зобов'язало всі свої філії, осередки та сфедеровані товариства створити фонди підтримки бідних школярів усіх типів українського шкільництва [14. – 1931. – №. 43. – С. 2]. Часто випереджаючи циркуляри керівництва, жінки на місцях самі були ініціаторами такої підтримки національної освіти [14. – 1930. – №. 23. – С. 2].

Дослідження архівних матеріалів, що стосуються співпраці українських організацій у боротьбі проти колонізації національного шкільництва, переконує нас в тому, що жіноцтво гуртків, філій найбільшої жіночої організації “Союзу українок” та інших жіночих товариств у співпраці з гуртками “Рідної школи” на свої кошти повністю утримувало в деяких містечках і селах приватні початкові школи, дівочі бурси і навіть гімназії [19, с.423; 24, спр.16, арк.2]. Зокрема, у 1929 р. утримувало 10 гімназій, 6 семінарій, 45 початкових, 8 фахових, 4 ремісничі школи [14. – 1929. – №.9-10. – С.19].

Кошти для підтримки і розвитку національного шкільництва роздобували різними шляхами:

- збираючи у селян та продаючи яйця за ринковими цінами в кооперативах [14. – 1928. – №. 18. – С. 2];

- організовуючи аматорські вистави, фестивалі, ювілеї вшанування Тараса Шевченка, Лесі Українки та інших українських письменників, діячів культури, мистецтва [9, спр.63, арк. 27; 24, спр.15, арк.25];

- проводячи традиційні свята, передсвяткові ярмарки [14. – 1929. – №. 24. – С. 14];

- влаштовуючи традиційну “Коляду” та “Писанку” для “Рідної школи” відповідно під час відзначення Різдвяних та Великодніх свят [6, спр. 334, арк. 209, 252];

- щонедільними зборами коштів біля церков і так званими прилюдними зборами між населенням, якими, зокрема у 1933 р. тільки у Львівському повіті було зібрано 599,44 зол. [6, спр. 334, арк. 92].

З початку 30-х років починає надходити посилену допомога на розвиток освіти і від жіноцтва української діаспори [14. – 1930. – №. 15. – С. 7].

Отже, українське організоване жіноцтво у співпраці з іншими товариствами різними шляхами плідно підтримувало розвиток національної освіти, особливо українського шкільництва впродовж двох десятиліть.

З 1927 р. громадські організації активно включаються у Фонд будови “Рідної школи”, допомагаючи у розбудові приміщень для приватних шкіл [14. – 1927. – №. 7. – С. 2].

Як бачимо, українське організоване жіноцтво, тісно співпрацюючи з “Рідною школою” та іншими українськими громадськими організаціями, дбало про захист і розбудову українського шкільництва, ставши у 20 – 30-х роках значною силою у боротьбі проти його колонізації в Західній Україні. Примусовест використання польської мови викликало протест і підвищило політичну свідомість українок, які, самі набуваючи все більшої освіти, закликали громадськість якнайчисленніше згуртуватись у рядах “Рідної школи” і, крім захисту прав існування державних українських шкіл на споконвічній українській землі, виступали з конкретними порадами протидії ополяченню повсюдним створенням приватних національних шкіл.

„Рідна школа” та жіночі організації, всіляко підтримуючи розвиток національної освіти, хоч і протидіяли ополяченню, ведучи за собою українську громадськість, однак не змогли повністю зупинити несправедливий процес асиміляційної політики польського уряду щодо українського шкільництва в Західній Україні, оскільки, як наголошувала О.Кисілевська, “у більшості міст та сіл існували польські, а не українські школи [14. – 1929. – №. 9. – С.20]. Кількість початкових українських шкіл з 3362 у 1919 р. зменшилась до 1396 в 1939 р. [21, с.126]. Причиною були перешкоди українському шкільництву з боку польського уряду:

- шантаж та залякування польськими урядовцями батьків [10, спр.308, арк.160; 27, с. 136];

- підтасовки шкільних декларацій на користь польських шкіл [25, спр.20, арк.78];

- безкарне порушення польськими властями чинного шкільного законодавства [14. – 1931. – №. 32. – С.5];

- часті безпідставні заборони проведення зборів коштів на утримувани громадськими організаціями навчальні заклади [24, спр.16, арк.2] тощо.

Зважаючи на те, що в Західній Україні у 20 – 30-х роках ХХ ст. було менше українських шкіл, ніж польських, організоване жіноцтво заініціювало разом з “Рідною школою” вихід з цього складного становища шляхом утворення шкілок-курсів “Рідної школи”, де навчалися діти за системою “дев’яток”, які поруч з офіційними приватними школами змогли охопити навчанням багатьох українських дітей. Архівні документи засвідчують, що під кінець міжвоєнного періоду, у 1938 р., такі шкілки-курси були, зокрема, у Станіславському воєводстві у кожному селі, де діти під керівництвом вчителів-українців виховувалися в дусі національного патріотизму [10, спр.308, арк.3]. Ті вчителі-українки, котрим вдавалось отримати посаду в державних українських школах, у навчально-виховній роботі з дітьми використовували кожен нагоду для пізнання ними української історії, культури. Це піднімало національну свідомість матерів, які, допомагаючи “Рідній школі” у створенні жіночих осередків, водночас самі якнайчисленніше вписувались на курси письменності та освітні, щоб таким чином йти в ногу з усією українською громадськістю на захист рідної мови у шкільництві, протидіяти денационалізації молоді, підносити освіту і культуру українства.

Аналізуючи наведені факти, доходимо висновку, що поширення сфери культурно-просвітницької діяльності і поява освітніх можливостей у зв’язку з все більшою ліквідацією неписьменності привели до свідомої боротьби українського жіноцтва проти асиміляційної політики польського уряду. Жінки у співпраці з “Рідною школою” та іншими національними культурно-освітніми товариствами, захищаючи своїх дітей від полонізації, активно включилися у 20 – 30-х роках ХХ ст. у рух за захист і розвиток національної освіти в Західній Україні. Вони йшли до цієї мети шляхом якнайширшої підтримки початкового та середнього українського шкільництва. Незважаючи на гальмівний вплив на розвиток освіти з боку польських властей, громадські організації, особливо організоване українське жіноцтво, проявило себе серйозною силою у складному процесі захисту культурно-освітніх прав українського народу на рідній землі, не дало польському уряду можливості знищити українське шкільництво, асимілювати українську молодь.

Джерела та література

- Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 188 с.
- Баїк Л. Г. За освіту для трудящих // Боротьба проти буржуазного націоналізму і клерикалізму в галузі освіти на західноукраїнських землях до возз’єднання їх з Радянською Україною. – Львів: Світ, 1983. – 191 с.
- Версальський мирний договір. – М.: Политиздат, 1925. – 198 с.
- Герасимович І. Українські школи під польською владою. – Станіслав, 1924. – 205 с.
- Герасимович І. Українські землі під Польщею // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен, 1949. – С. 942 – 946.
- Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Львівське повітове староство (1921 – 1939 рр.). – Ф. 7. – Оп. 3.
- ДАЛО. – Ф. 119. – Оп. 1.
- Там само. – Дирекція поліції у Львові (1918 – 1928 рр.). – Ф. 271. – Оп. 1.
- Там само. Товариство прихильників освіти у Львові (1921-1939 рр.). – Ф. 294. – Оп. 1.
- Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Станіславське воєводське управління (1921 – 1939). – Ф. 2. – Оп. 1.
- ДАІФО. Тлумачька шкільна повітова рада (1917 – 1933 рр.). – Ф. 272. – Оп. 1.
- Там само. Коломийський союз гуртків “Рідна школа” (1912 – 1938 рр.). – Ф. 592. – Оп. 1.
- Діло (Львів). – 1922. – №№ 11, 29; 1923. – №№ 71, 101; 1928. – № 68; 1929. – № 142;
- Жіноча доля. Часопис для українського жіноцтва. (Коломня). Видавництво О. Кисілевської. – 1926. – №№ 2, 6, 8, 12, 23; 1927. – №№ 7, 23; 1928. – №№ 12, 18; 1929. – №№ 7, 9, 10, 24; 1930. – №№ 15, 16, 23, 37; 1931. – №№ 19, 24, 43; 1932. – №№ 23, 26; 1936. – № 10;
- Кугуць М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) – Івано-Франківськ, 1993. – 194 с.
- Кузьмінець О. В., Цепенда І. Є. Товариство “Рідна школа” в Галичині (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 10. – С. 41 – 46.
- Мировий договір між Україною і Росією з однієї сторони й Польщею з другої. – Рига, 1921. – 33 с.
- Павлюк М. І. Боротьба за народну освіту в Західній Україні (1919 – 1939 рр.) // З історії західноукраїнських земель. Збірник наук. статей. – К., 1957. – Вип. 2. – С. 191 – 205.
- Поташник-Воробець З. Філія “Союзу українок” в Рогатині // Рогатинська земля. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1989. – С. 423.
- Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К.: Наук. думка, 1973. – 315 с.
- Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772 – 1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
- Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ). Кураторія Львівського шкільного округу (1921 – 1939 рр.). – Ф. 179. – Оп. 2-а.
- ЦДІАУ. Центральне українське національне товариство “Союз українок”, м. Львів (1917-1939 рр.). – Ф. 319. – Оп. 1.
- Там само. Центральне українське національне товариство “Союз українок”, діяльність його гуртків при інших національних товариствах та установах (1917 – 1939 рр.). – Ф. 319 С. – Оп. 1
- Там само. Філіали товариства (1917 – 1939 рр.). Ф. 319 Т. – Оп. 1.
- Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність СС Василянок. – Львів: Обнова, 1934. – 254 с.
- Шиманська М. Спогад про працю в приватній народній школі “Рідної школи” в Чорткові // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. – С. 136 – 138.
- Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи. 1881 – 1931. – Львів: Рідна школа, 1931. – 270 с.

Ще однією з пам'ятних дат українських визвольних змагань для Р. Шухевича була великодня поштова листівка 1919 р., надіслана С. Шахом для привітання "стрільця і лицаря Ромка". В ті буремні часи вона виявилась єдиним поштовим подарунком, який Р. Шухевич переховував у своєму архіві як пам'ятку з часів польової пошти УГА.¹⁰

Після закінчення польсько-української війни Р. Шухевич поновлює своє навчання. У вересні 1919 р. він знову замешкав у своєї бабці Герміні Шухевич у Львові, перейшовши навчатися до 3-го класу гімназії, де вдалося ближче познайомитися з пластовою організацією. Діяльність "Пласту" так припала до душі Романові, що він вирішує стати пластуном. 12 листопада 1920 р. після відповідної заяви його прийняли до 1-го пластового полку імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Р. Шухевич став членом 2-го гуртка "Крук". У цей час він активно займався кількома видами спорту: плаванням, футболом, бігом на різні дистанції, кошівкою (баскетболом) та відбиванкою (волейболом). 12 березня 1921 р. Р. Шухевич склав пластову присягу, а 9 червня цього ж року отримав третє пластоє відзначення.¹¹

Про роль Українського "Пласту" в справі виховання провідників українського народу на засадах християнської моралі і патріотичного світогляду один з відомих істориків, вихованець перших пластових гуртків і учасник національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. Лев Шанковський зазначав: "... може здивувати факт, що, шукаючи за запозиченнями для ідеології ОУН у чужих джерелах, дехто чомусь забуває, що майже всі лідери ОУН-УПА наших днів (Степан Охримович, Степан Ленкавський, Степан Бандера, Зенон Коссак, Володимир Янів, Богдан Кравців, Роман Шухевич, Олекса Гасин і багато інших) були пластунами. Вони краще знали ідеологію Баден Пауелла й британського скавтіngu, ніж ідеологію фашистів і нацистів, і може в "пластових законах, запозичених від ідеології британського скавтіngu, треба шукати джерела для "Декалогу", що його уклав пластун Степан Ленкавський разом з додатком про "12 прикмет українського націоналіста", або для "44 правил життя українського націоналіста", що їх устійнив пластун Зенон Коссак..."¹².

Інший учасник націоналістичного підпілля, згодом відомий в еміграції Олександр Матла¹³ вказує, що Р. Шухевич був унікальною особистістю, що значною мірою вплинуло на весь розвиток націоналістичного підпілля: "Факт, що Роман Шухевич був пластуном, добрим спортсменом, любителем музики, а рівночасно вірним членом УВО і ОУН свідчить про його всебічний таланти. Тому не можна застосовувати цей приклад до всіх колишніх пластунів і спортсменів із такими висновками, як щодо Шухевича. Не кожен добрий пластун, спортсмен і музикант був рівночасно добрим членом

підпільно-революційної організації, якщо він взагалі брав участь у підпільній діяльності"¹⁴.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові збереглася облікова картка Р. Шухевича, де керівництво пластового полку імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного високо оцінювала його якості, зокрема з цього приводу зазначалося: "найліпший з гуртка. Честолюбивий, воєнничий, енергійний"¹⁵. Р. Шухевич проявив себе якнайкращим чином, невдовзі ставши провідником (керівником) гуртка. На той час він мав пластовий однострій, до якого входили такі елементи: капелюх, сорочка, пояс та палиця¹⁶.

Під час навчання в гімназії Р. Шухевич брав активну участь в різних поїздках та мандрівках. Він був учасником пластового табору, в якому проведено пошуки і відновлено стрілецькі поховання на горі Маківці та встановлено над могилами смерековий хрест з найбільших смерек, які було знайдено¹⁷. Цей табір проходив 11-14 серпня 1921 р. за участі пластунів Львівського та Стрийського кошів (станіць).¹⁸ Один із засновників "Пласту" доктор Олександр Тисовський, який виступив організатором львівської групи учасників цього табору, згодом згадував: "Пластуни відшукали пам'ятну боями Українських Січових Стрільців гору Маківку, позбирали розкинені кістки українських героїв, упорядкували їхні гроби і створили українському народові ціль прощі, ціль мандрівок непроглядних мас українського народу. Пластунки порядкували і прикрашали гроби наших героїв по кладовищах і всіма способами зберігали і утримували пам'ять тих, що протягом страдальної історії українського народу гинули за волю України".¹⁹

Під керівництвом одного з викладачів гімназії С. Шаха Р. Шухевич з іншими учнями відвідав колишню княжу столицю м. Галич. На запрошення доглядача мітрополітичних володінь львівського адвоката Євгена Гвоздецького, син якого Богдан (його називали "Бобко") навчався в одному класі з Романом, побували у Крилосі та Залукві²⁰. Крім того Роман мандрував винниківськими і жовківськими лісами, горбами Личакова, Знесіння та Клепарова, близькими до Львова населеними пунктами Білогорща, Зимна Вода, Скнилів та ін.²¹ Р. Шухевичу вдалося детально ознайомитися з архітектурними пам'ятками, вулицями та музеями Львова. Він багато читав. За твердженням С. Шаха Р. Шухевич захоплювався історичними повістями, серед яких найбільше йому до вподоби припав твір Миколи Гоголя "Тарас Бульба"²².

Великий вплив на формування свідомості й характеру майбутнього Провідника мало знайомство і жваве спілкування з легендарним полковником київських "Січових стрільців" Євгеном Коновальцем, який на початку 1921 р. поселився у Шухе-

війни (1914–1918 рр.), в часи Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та польсько-української війни (1918–1919 рр.). Й. Шухевич за громадську діяльність у період існування ЗУНР був заарештований польською поліцією і перебував у львівській в'язниці “Бригідки” до грудня 1919 р. Після звільнення деякий час працював суддею у Кам’янці-Струмиловій, а згодом – у Радехові, де польською владою був передчасно звільнений з роботи. Як пенсіонер Й. Шухевич переїхав разом з родиною до Львова. В 40-х рр. більшовики довго не чіпали батька Романа, коли той жив у Львові, але тримали під пильним наглядом з метою виходу на його сина для захоплення та ліквідації останнього. Однак цей експеримент більшовикам не вдался. Батька Шухевича винесли з хати на ношах зовсім хворого і відправили на заслання у Кемровську обл., де він помер у 1948 р.

Мати Романа – Євгенія (дівоче прізвище Стоцька) (1883–1956 рр.), походила з родини отця Стоцького, пароха с. Оглядів Радехівського пов. у Галичині. Померла на засланні в Казахстані 30 червня 1956 р. Є. Шухевич шанувала давні українські традиції, виховуючи дітей у релігійному дусі. У сім’ї Йосипа та Євгенії було троє дітей: Роман, Юрко та донька Наталка.

Перших сім років життя Р. Шухевич провів у містечку Краківцях на Львівщині. У 1914 р. сім’я переїхала до Кам’янки-Струмилової, де Роман закінчив початкову школу. Цікаво про дитячі роки Р. Шухевича писав у своїх спогадах український письменник Богдан Кравців: “Ті, що пам’ятають його дитячі роки, розповідають про дитину з ясно-русавим кучерявим волоссям, великими блідо-голубими допитливими очима. Мовчазний, перебував часто в товаристві старших, уважно прислуховувався розмовам і завжди тривожив усіх своїм несподіваним: чому? Любив відвідувати театральні (аматорські) вистави і зчаста втручався в діалоги на сцені. П’яти-шестирічним хлопцем годинами пересиджував на стовпі водяної запори над ставом, приглядаючись бурхливій масі води, що переливалася з шумом униз. На всі заклики знайомих вертатися додому відповідав рішучим: “Не підуть!” З 1917 до 1925 рр. Р. Шухевич навчався у філії гімназії у Львові. Р. Шухевич проживав у своєї бабусі Герміни Шухевич по вулиці Собіщини, 7 (тепер вулиця Барвінських, бічна вулиці О. Довбуша)⁴ у “гуцульській” кімнаті свого діда – професора Володимира Шухевича.

У гімназії Роман проявив себе як зразковий учень. Його товариш по шкільній лаві Лев Ярошевський писав: “Був він шуплим, сухорлявим, зовсім незамітним хлопцем... Але в дуже короткому часі Роман своїми здібностями, своєю вдачею та своєю поведінкою звернув на себе увагу не лише нас, учнів, але й наших професорів... Він усім радо помагав, а робив це в такій субтильній (ввічливій. – А. С.) формі, щоб не показувати своєї вишості

над другими або щоб когось другого не принизити. Він був скромним, але принциповим, працьовитим, дуже обов’язковим і на свій вік серйозним та притім веселою, погідною і лагідною вдачею, завжди приязно успосібленим (налаштований. – А. С.) до своїх товаришів. Був дуже здібним учнем, зокрема в математиці та українській мові... До професорів відносився з пошаною. Виклади усіх професорів слухав уважно, стараючись зрозуміти та запам’ятати все, про що даний професор говорив на лекції... До слів кожного, з ким розмовляв, прислуховувався уважно. Відповідав після зосередженої надуми коротко, чітко, прямо, але чемно, приязно. Був дуже побожним. У церкві під час Богослужби був зосереджено зайнятий відпавою. Ніхто ніколи не бачив, щоби він у церкві під час Богослужіння розмовляв з товаришами чи поводився невідповідно. Роман відзначався великим тактом та високою особистою культурою. Вже в 6-й класі Роман Шухевич став духовним провідником цілої гімназії”⁵. Відзначені автором спогадів риси характеру Романа залишилися на ціле його життя. Про це свідчать усі, кому довелося познайомитися з Р. Шухевичем в різний час та за різних обставин.

30 жовтня 1918 р. Р. Шухевич, будучи учнем другого класу гімназії, приїхав на три дні до батьків у Кам’янку-Струмилову. 2 листопада повернутися до Львова він вже не зміг, оскільки після Першолистопадового чину розпочалася польсько-українська війна. Перестали їздити залізничні поїзди на лінії Львів–Підзамче–Сапсжанка–Кам’янка–Радехів⁶. Ці та інші події цього часу мали великий вплив на одинадцятирічного Романа. Зокрема й історія з посвяченням його старшинами Української галицької армії (УГА) в лицарі: “А коли ми по вечері і по вичерпуючих розмовах встали, щоб попрощатись, то Ромко Шухевич стояв уже з моїм шоломом у руках і оглядав його з цікавістю. Я, пам’ятаючи на педагогічну вказівку староримського поета Децима Ювеналіса, що “*Pueri debetur reverentia*” (“хлопцеві [молоді] належить від старших ніжне почуття пошани”) – підійшов з усмішкою до нього і наклав Ромкові шолом на голову, а всі приявні ствердили, що “Ромко може вже бути українським стрільцем”. Одушевлений, став він переді мною “на позір” (на струнко. – А. С.) і засалютував, приклавши пальці до шолома. Тоді я додав побажання: “Ромку, станьте боєвим лицарем України!” Його очі заблистали, обличчя набрало поважного настрою і він відповів коротко: “Постараюсь бути гідним, пане поручнику!” Я мовчки стиснув йому по-дружньому руку, сотник Гнатевич поклепав його рукою неначе сержантові лицарським мечем по рамені, а старенький о. шамбелян Гн. Цегельський зачитував при цій “лицарській церемонії” слова із староукраїнського лицарського епосу з XII віку, із “Слова о полку Ігоревім” про лицарсько-хороброго князя “Яр-Тура” Всеволода”⁷.

SUMMARY

*Paraskoviya Dutchak
(Chernivtsi)*

UKRAINIAN PRIVATE SCHOOLS IN HALYCHYNA UNDER POLISH OCCUPATION

Cooperation of national societies concerning the problem of national private education in the Halychyna in the interbellious period of Polish occupation is analyzed in the article. Mutual trust and various forms of struggle of societies against invaders for their freedom in the walk of national schooling are depicted. It has prevented the government from completing the process of making the Ukrainian schools Polish-speaking ones, assimilating Ukrainian youngsters.

УДК: 94(477.8)(092)

*Андрій Сова
(Львів)*

ЮНАЦЬКІ ТА МОЛОДІ РОКИ РОМАНА ШУХЕВИЧА

У статті мовиться про дитячі і юнацькі роки визначного у майбутньому військового діяча УНР Романа Шухевича, його навчання, участь у спортивних та інших молодіжних організаціях, формування його як цілеспрямованої особистості.

Ключові слова: Роман Шухевич, дитячі, юнацькі роки, навчання, виховання, гімназія, університет, спорт, змагання, влада, арешт.

Із здобуттям Україною незалежності з'явилася змога об'єктивно вивчити діяльність багатьох видатних постатей українського визвольного руху ХХ ст., імена яких золотими літерами вписано до пантеону української слави. Серед них одне з найчільніших місць займає Роман Шухевич (псевда – "Шух", "Дзвін", "Шука", "Степан", "Туча", "Чернець", "Ратник", "Роман Лозовський", "Тур", "Тарас Чупринка" та інші) – видатний військовий та політичний діяч. Він відомий нам як Головний командир Української повстанської армії (УПА), генерал-хорунжий (з 1946 р.), член Українського державного правління (1941 р.), Голова Бюро Проводу Організації українських націоналістів (ОУН у 1943-1950 рр.), Голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (УГВР у 1944-1950 рр.), Генеральний Секретар військових справ (1944-1950 рр.). Р. Шухевич відзначений найвищими нагородами УПА – Золотим хрестом бойової заслуги I класу та Золотим хрестом заслуги, посмертно іменований Гетьманським пластуном-скобом.

Зацікавленість особою Р. Шухевича весь час зростає, тим більше, що 30 червня 2007 р. в Україні відзначили 100 років від дня його народження. Нині вийшло друком чимало наукових розвідок, статей та брошур, присвячених Р. Шухевичу. Багато уваги в них звернено на його діяльності в УПА, ОУН та УВО. Однак окремі аспекти з його

життя потребують глибшого вивчення та аналізу. Недостатньо уваги приділено життєвому шляху Р. Шухевича в 20-х рр. ХХ ст., зокрема його ролі у створенні та розбудові спортивних та пластових гуртків. Адже завдяки "Пласту" Р. Шухевич зумів набути великого досвіду, який був використаний в подальшій діяльності в рядах націоналістичного підпілля.

Після загибелі Р. Шухевича спроби дослідження цієї теми були неодноразові. У 1951 р. у Мюнхені з цього питання створено редколегію у складі Євгена Врецьони, Ярослава Гайваса, Яро Гладкого, Богдана Кордюка та Володимира Яніва, які мали зібрати всі необхідні матеріали для написання та видання книги про Р. Шухевича. Пластове видавництво "Молоде Життя", в свою чергу, повинно було зайнятися збором коштів на видання¹. Однак з цієї ініціативи нічого не вийшло. Всі інші намагання також не увінчалися успіхом. Тому завдання залишається актуальним і сьогодні. Метою цієї статті є висвітлити маловідомі сторінки з діяльності Р. Шухевича в організації "Пласт", простежити формування його як харизматичного лідера та провідного діяча українського визвольного руху. Хронологічно робота охоплює період 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.

Народився Р. Шухевич 30 червня 1907 р. у місті Львові². На виховання майбутнього провідника великий вплив мали його батьки та родина. Рід Шухевичів належав до давніх, заслужених священницьких родин. Він відіграв важливу роль у національно-культурному та політичному житті Галичини впродовж ХІХ – ХХ ст. З роду Шухевичів вийшла велика когорта видатних діячів, а саме: священників, вчителів, науковців, юристів та військових. Багато членів родини мали музичні таланти, що, в свою чергу, передалося Романові. Його дружина згадувала: "Він був надзвичайно інтелігентний, культурний, суворий, але дуже добрий. Його дуже любили всі хлопці. Він був вимогливий, але з серцем. Дуже гарно грав на фортепіано. Любив музику. Був жартівливий. Умів забавляти кожного з наших гостей-священників. Завжди знаходив тему для розмови. Був товариський, чутливий, надзвичайно сердечний. Серце в нього було дуже добре. Любив грати пісню "Ой ти, дівчино зарученая, чом ходиш засмученая? Це була його улюблена пісня"³.

Батьки Р. Шухевича були освіченими людьми та активними в культурно-освітній сфері. Батько Романа – Йосип Шухевич (1879–1948 рр.) був юристом високого класу. Співав у львівському хорі "Боян", грав на фортепіано та інших музичних інструментах. Після закінчення навчання в гімназії у Львові та правничих студій у Львівському університеті Й. Шухевич став повітовим суддею у містечку Краківці Яворівського пов. в Галичині⁴. У 1914 р. його перевели до повітового суду в Кам'янці – Струмиловій (тепер м. Кам'янка-Бузька), де й проживав з родиною під час Першої світової

вичів, винаймаючи помешкання, і прожив тут до 1922 р. Роман неодноразово розмовляв з полковником, прогулювався з ним по близькому “Кайзервальді” і прислухався до його розмов. У цей час Є. Коновалець у своїй кімнаті часто зустрічався із бойовими друзями з часів визвольних змагань: сотником Михайлом Матчаком і сотником Ярославом Чижем (обоє були вихованцями довоєнного Пласту), а також поручником УГА Степаном Федаком. Там і виникли зародки таємної УВО, за наказом якої восени 1921 р. згаданий Степан Федак здійснив замах на Юзефа Пілсудського – один з перших гучних протестів проти польської окупаційної влади в Галичині²³.

На той час Р. Шухевич намагався раціонально використовувати весь свій вільний час. Показовим у цьому плані є спогади С. Шаха, який писав: “А що я з моїми учнями, де я (С. Шах. – А. С.) був господарем кляси, щонеділі по екзорті львівські музеї відвідував (в неділі вступ був безплатний), то Р. Шухевич долучався до своїх – на дві класи нижчих товаришів, ходив з нами всюди і помагав при цьому мені вважати на моїх учнів – числом понад 40. Ми робили спільно також історичні прогулянки по Львові та в околиці Львова, зайшли навіть на Чортківську Скалу, що стала опісля його улюбленим місцем пластового таборування”²⁴.

У 1922 р. Р. Шухевич брав активну участь у підготовці та проведенні І-го українського пластового збору – “джемборі”, – що відбувся з ініціативи д-ра Олександра Тисовського – “Дрота” в “городі” СС Василянка по вулиці Потоцького, 95 (тепер вулиця Генерала Чупринки). Тоді ж Роман стоваришувався з Євгеном Жарським, Богданом Кравцівим та Іваном Гриньохом, які входили в його пластову четвірку. Цікаво, що “український пластовий попис” ініціювався з нагоди 10-ліття створення Пласту і мав поєднуватись з святковою академією, виставкою і з спортивними змаганнями на площі “Сокола-Батька”. Однак цей захід польська окупаційна влада заборонила²⁵.

З ініціативи Р. Шухевича та кількох членів його пластового полку 30 квітня 1922 р. створено спортивний гурток “Ясний Тризуб”, який мав об’єднати всіх пластунів-спортівців львівського коша. Цікаво, що цього ж дня свою гру з мячевого змагу (футболу) пластовий гурток програв з рахунком 1:3 в користь дружини “Theam” з Львівської гімназії, яка теж переважно складалась з пластунів. Наступну гру-реванш вже було зіграно внічию (2:2), а гру з іншою гімназійною командою “Льотос” зіграно з переможним рахунком 3:2. Слід відзначити, що окрім діяльності в “Ясному Тризубі” Р. Шухевич також брав активну участь у гімназійному футбольному клубі “Русалка”²⁶.

У 1923 р. Р. Шухевич разом з товаришами створили спортивно-туристичний гурток “Тури”. В ньому використовували пластовий однострій, але без відзнак, щоб не чіплялася поліція. З українсь-

кої гімназії до гуртка “Тури” належали: Іван Бедрило, Володимир Булик, Михайло Добрянський, Ярослав Карпевич, Ярослав Климко, Теодор Юринець, Лев Підлісецький, Рак, Роман Зубик, Юрій Чайковський та Мирон Ганушевський, з філії – Р. Шухевич, Богдан Підгайний і Юрій Шухевич, а з Торговельної Школи “вуйко” Сенчина²⁷. Всі були завзяті спортсмени, не тільки любили, але й вправляли руханку в школі, хоч одна година в тиждень не вистачала, але на площі “Сокола Батька” вправляли всі види легкоатлетки.

1923 р. став роком визначних спортивних досягнень молодого Романа. У цьогорічних “Запорізьких іграх” він встановив український рекорд у бігу з перешкодами на 400 м, а також здобув перше місце у плаванні та бігу з перешкодами на 100 м. Взмаганнях “штафет” 4 x 100 м четвірка у складі Б. Підгайного, Магальяса, Грека і Р. Шухевича після завзятої боротьби зайняла друге місце²⁸.

В цьому ж 1923 р. у 16-літньому віці Р. Шухевич вступає у ряди націоналістичного підпілля УВО, отримавши псевдо “Дзвін”. До УВО його залучив близький співробітник Євгена Коновальця Петро Сайкевич – “Белюнь” (1898–1985 рр.). Членами “трійки” УВО в гімназії, до якої належав “Дзвін”, був також його пластовий побратим Б. Підгайний і їхній шкільний товариш Євген Бирчак. Зв’язковим “трійки” був П. Сайкевич, який у той час працював у бойовому відділі УВО. Він прийняв у юнаків присягу на повір’ї собору святого Юра²⁹. Про цю важливу мить у своєму житті Б. Підгайний згодом згадував: “Як нині пам’ятаю, коли Петро викликав нас із вечерниць і повів до святого Юра. Там, перед замковою брамою Святого храму, клячали ми обидва. Роман і я, повторюючи за Петром присягу УВО, присягу, яка зобов’язує на все життя. Лише наші праві п’ясточки з затисненими набоями та піднесеними двома пальцями, білили на тлі темної брами святого храму...”³⁰

Взимку 1923 р. на р. Західний Буг, що протікає через Кам’янку-Струмилову, Р. Шухевич, маючи на той час 15 з половиною років, урятував хлопця, який, проламавши кригу, почав топитися³¹.

У 1924 р. відбулася одна з найбільш вдалих мандрівок гуртка “Тури” по горах Карпатах. В ній взяв участь і Р. Шухевич. П’ятнадцять юнаків приїхали до Дори в п’ятницю вечірнім поїздом, де на приходстві біля залізничної станції зустрів їх М. Ганушевський. Батьки останнього знали майже всіх з попередніх років, крім “Шуха”³² і “Куфи” (Б. Підгайного). Після вечері, на якій було понад 30 осіб, пластуни провели “генеральну пробу” концерту, що мав відбутися в суботу увечері. Концерт “Турів” з новим репертуаром став великою несподіванкою у селі, оскільки в його склад входили музично обдаровані пластуни. Вирізнявся серед них піаніст Р. Шухевич із своїми мистецькими композиціями. В суботу близько четвертої години відбувся знаменитий концерт. На ньому Р. Шухе-

вич грав свою імпровізацію “Моя Україна співає”, та бойовий марш, що його назвав “Марш Турів”. Після вдалого концерту гурток “Тури” провів 13-денну мандрівку Карпатами”.

Взимку 1924 р. Р.Шухевич виступив одним із засновників спортивного товариства “Карпатський лешатарський клуб” (КЛК),⁴ метою діяльності якого був розвиток лешатарства (лижного спорту). Цей клуб успішно існує і сьогодні.

Після складення на “відмінно” гімназійної матури (іспиту зрілості) в філії академічної гімназії у Львові влітку 1925 р. 18-літній Р.Шухевич став студентом політехнічного інституту в німецькому Данцігу (вступні іспити у “Львівську політехніку” склав на “дуже добре”, але з політичних причин його не зарахували на навчання і лише у вересні 1926 р. за сприяння батька Роман перевівся на дорожньо-мостовий відділ цього інституту)⁵.

Влітку 1925 р. відбулась чергова мандрівка “Турів” Карпатами (загалом відбулося три одномісячні мандрівки “Турів”). Ця мандрівка звершилась участю в Другій пластовій зустрічі, що проходила 2-6 серпня за участі 205 пластунів і пластунок та представників громадськості. Почалася вона на скелях Бубнища біля Болехова. Окрім незвичайно сильної бурі та зливи вночі з 5 на 6 червня, яка більшість учасників зустрічі позбавила даху над головою, запам’ятався ще один геройський вчинок “Шуха”, який він здійснив разом зі своїм пластовим побратимом Іваном Сенівим. Двоє старших пластунів по прямовисній стіні видряпались на верх найвищої скелі “Вежа”, зняли з неї австрійську чорно-жовту хоругву, вивішену в часи Першої світової війни (1915 р.), а на її місце закріпили український національний прапор (пізніше поляки його збили скорострілами)⁶. Після двох днів таборування всі учасники зустрічі під проводом Івана Чмоли вирушили в марш слідами стрілецьких боїв. Ось як про ці події описав вихованець станіславського “Пласту” Осип Бойчук: “Через верх Ключа, здовж річки Кам”янки до Сколя, а звідти на гору Маківку – місце великого бою УСС з москалями, де упорядковано стрілецькі могли й відправлено торжественну панахиду. Похід здовж річки Кам”янки через Сколе до Головецька під Маківкою – був першим “парадним маршем” Пласту в пошану Січових Стрільців на місцях їхніх боїв. Поява великої кількості пластової молоді в Сколі викликала негайну реакцію польської преси, і вже наступного дня поліція намагалася не допустити до панахиди на Маківці. Сірий Лев та Іван Чмола, як провідники зустрічі, мали поважні неприємності з поліцією”⁷. Ця зустріч увійшла в історію через ще одну подію – на ній гурток пластунів з П’ятого стрийського юнацького куреня, члени якого завершили сьомий гімназійний клас, вирішив утворити в Стрию старшопластунаський курінь, який цього ж року був затверджений ВПК як 2 курінь старших пластунів імені полковника

Івана Богуна (з 1928 р. – “Загін Червона Калина”).⁸ Відомо, що членами цього куреня були крайові провідники ОУН Степан Охримович та Степан Бандера, а також майбутній шеф Головного військового штабу УПА генерал Олекса Гасин.

Після здачі гімназійної матури в 1925 р. Р.Шухевич отримав призначення до крайової бойової референтури УВО, де очолює один з бойових відділів”. Після завершення літніх канікул Р.Шухевич разом з Б. Підгайним виїхав до Данцігу студіювати в Політехніці машинну інженерію. Ймовірно, там вони пройшли також навчання у тасмній старшинській школі УВО, про яку згадує Володимир Мартинець у своїй книжці “Від УВО до ОУН”: “На наказ Начальної команди заложено в Гданську старшинську школу. Спочатку колишні старшини і студенти вчилися разом – 120 людей. З часом деякі відпали, і вишкіл відбуло наперед 50 людей, що не служили у війську, а потім 60 військових. Ця школа тривала півроку. В школі викладали інж. Кізюк, нині проф. д-р Євген Вертипорох (вибухові матеріяли і речовини) та ще кілька кол. офіцерів. Вправи роблено в гданських лісах. До диспозиції була й зброя”.⁴⁰

Наступного 1926 р. влітку старший пластуна Р.Шухевич вступає до львівського 3-го куреня “Лісові Чорти”, який влаштовував туристичні походи по Карпатських горах і допомагав полковнику кївських “Січових стрільців” та скавтмайстру І. Чмолі організувати тоді обласний (крайовий) табір, який відбувався на горі Сокіл в Карпатах⁴¹.

В кінці липня – початку серпня 1926 р. Р.Шухевич разом із 22 членами куреня “Лісові чорти” бере участь у проведенні першого обласного табору на Соколі⁴². Табір відбувався на подарованій пластунам митрополитом Андреем Шептицьким ділянці землі. Цілу весну на місці табору зводились два курені, будинок для команди табору та кухня, однак завершити будівництво вчасно не вдалось, тому значну частину таборової програми займали будівельні роботи, включно із створенням спортивного майданчика. Участь в таборі брало 120 юнаків з різних пластових осередків під проводом в основному членів куреня “Лісові чорти”. Саме цього року зародився звичай ранкового купання пластунів у гірській річці Лімниці. Серед учасників табору був вихованець дрогобницького Пласту, майбутній член львівського куреня старших пластунів “Чорноморці” та майбутній шеф Головного військового штабу УПА Дмитро Грицай, а також вихованець стрийського Пласту, майбутній член стрийського куреня старших пластунів “Червона калина” та згодом один з відомих командирів УПА Степан Новицький⁴³.

Влітку 1926 р. тодішній бойовий референт Крайової команди УВО П.Сайкевич доручив “трійці” УВО на чолі з Р.Шухевичем перевезти і замагати транспортом зброю й амуніцію, що зберігався в

Карпатах на тодішньому польсько-чеському кордоні. Поборовши різні перешкоди, хлопці виконали це завдання і зголосилися у Львові в помешканні гімназійного вчителя Ярослава Гординського. Там П.Сайкевич повідомив членів "трійки", що вони мають виконати важливе бойове завдання. Узв'язку з цим отримали пістолі і набої до них, щоб навчитися влучно стріляти. Цим бойовим завданням виявився замах на польського шкільного куратора Собінського, який проводив жорстоку антиукраїнську політику в галузі шкільництва. Крайова команда УВО первинно планувала ліквідувати не тільки куратора Собінського, а й декого з україножерних інспекторів і директорів та провести бойкот утраквістичних шкіл. Члени Української соціал-радикальної партії, які одночасно були членами УВО – Михайло Матчак, Остап Коберський, О.Павлів та інші – обстоювали погляд, що більша акція сприятиме лише масовим репресіям, а бойкот викличе прірву між українським селом та містом. Вважалося, що українські селяни здатні піти на бойкот шкіл, натомість українська інтелігенція скоріше "скапітулює". Взнявши до уваги ці аргументи, Крайова команда УВО затвердила тільки ліквідацію куратора Собінського⁴⁴.

Невдовзі Роману, що вже навчався у "Львівській політехніці", та його "трійці" УВО доручають виконати замах 19 жовтня 1926 р. Р.Шухевич у віці 19-ти років виконав поставлене завдання. Детально про цю подію написав у своїх спогадах Б.Підгайний. Він, зокрема зазначав: "Надходить куратор з дружиною. Часу мало. Мене огортає страх, щоб не поранити жінки, або щоб не виконати атентату на когось іншого, бо я куратора ніколи не бачив, а показували його лише Романові. Кажу Романові, щоб добре придивився, чи це він... Переходимо скісно вулицю і швидко зближаємося до них. Обсервую уважно кожний рух Романа і бачу, як він нагло хитає головою і витягає пістолі. Витягаю свою... Вогонь... сухий тріск – і страшний крик вдови... Оглядаюся позад себе. На вулиці рух. Поліцей втратив голову і стоїть, як зачарований. Люди також..." Р.Шухевич, як бачимо з вище описаного, поведився холоднокровно, виконуючи усі вказівки, знаючи, що цей захід потрібен організації.

Поліції не вдалося викрити справжніх учасників цього замаху. Коли ж польський суд засудив за цей атентат зовсім непричетних осіб, Р. Шухевич та Б. Підгайний просили командування УВО дозволити їм зголоситися й зізнатися у вчиненому атентаті, щоб звільнити невинних осіб, засуджених на довічне ув'язнення. Командування УВО з певних міркувань на такий крок не пішло. І хоч цей благородний намір Р. Шухевича та Б. Підгайного не було здійснено, він свідчив про їхні моральні якості.

Крім пластових мандрівок і таборів, Р. Шухевич включається також в мистецьке життя курена

"Лісових чортів". 22 січня 1927 р. у Львові в залі товариства "Бесіда" він разом з рідним братом Юрком бере участь у першій театральній виставі "Лісових Чортів". Цей захід належав до найкращих танцювально-розважальних ініціатив передвоєнного Львова під час м'ясниць-карнавалу, що тривав від "Маланки" (Нового Року) аж до величкого посту. Всього було задіяно 38 осіб. Р. Шухевич виконував роль "паяца"⁴⁵.

В спогадах невідомого автора із м. Стрия наводиться факт, що під час пластового табору на горі Сокіл 1927 р. Р. Шухевич здобув перше місце у фіналі стометрового бігу, до якого було допущено трьох спортсменів: одного із Дрогобича, другого – зі Стрия, третього – Романа. Суддею змагань був І. Чмола⁴⁶. Невідомий автор описав зовнішність та риси Р. Шухевича: "Трохи старший за мене, середнього росту, міцної будови, сонцем загорілий блондин був причиною моїх нервувань. Мої побоювання підсилювала якість суперника, що його з найбільшим напруженням оглядав загал друзів уже у передбіговому змазі. Блискавичний вибіг, довгий еластичний крок, праця м'язів та ритм рухів тіла вказували на грізного супротивника. Надлюдське завзяття, безмежна впертість та витривалість, залізна воля перестерігали всіх, хто б зважувався йому дорівнювати"⁴⁷. Скоріш за все ця подія мала місце під час табору в 1926 р., оскільки автор спогаду про цей змаг також вказує, що все відбувалось під час першого табору на Соколі про який мова йшла вище.

Ймовірно в 1927 р. Р. Шухевич із своїм братом Юрком брали участь у тасному вишкільному таборі УВО в Карпатах, що знаходився на північ від Ужгорода – на Юнацькій поляні імені Євгена Конавальця. Таборування тривало три тижні. Шатра було позичено в закарпатських пластуни після закінчення їхнього табору. Участь в цьому таборі взяли також: П. Сайкевич – "Белюнь", Забавський – "Шасний", Б. Нижанківський, Осип Рудакевич та ін. Із західноукраїнських земель, окрім Шухевичів, були ще Долинський, Володимир і Євген Качмарські, Ординець та інші. Із Данцігу – Б.Підгайний. Всього в роботі табору взяло участь понад 20 осіб. П. Сайкевич і О. Рудакевич викладали різні дисципліни з теорії і практики: "читання мап, орієнтацію, знання і користування легкою зброєю, стрільня"⁴⁸.

Перебуваючи в "Пласті", Р.Шухевич пам'ятає і про свій улюблений водний спорт. Як згадає "чорноморець" Антін Іванюк, "вже змалку Роман-Тзрас любив воду. Ходив у дитячій моряцькій однінці, що в старшопластовських роках стало, може, і висловом його зацікавлення водним пластуванням. Захопився українським морем і його вагою, тим то й пристав як один з перших до гурту пластуни, що не тільки популяризували культ українського моря серед суспільства Західної України, але й дали у Пласті почин новій галузі пластування"⁴⁹. На

початку 1927 р. разом з однодумцями Р. Шухевич створює гурток "Чорноморці", який згодом переорганізовується у 10-й курінь УУСП з аналогічною назвою⁵⁰. Разом з друзями – "чорноморцями" він долучився до розвитку української військово-морської традиції за допомогою морського пластування та військового вишколу, вдало організував виховно-вишкільні табори, пропливши на човнах усіма великими ріками Західної України: Дністром, Західним Бугом, Серетом, Стирем і Збручем. Великий наголос ставив Р. Шухевич на мандрівках не тільки територією Галичини, а й Волині, таким чином розповсюджуючи пластові ідеї й там⁵¹. У листопаді 1929 р. у складі "Чорноморців" Роман з пластунами Романом Раком, Анатолем Ярославичем, Петром Галібесом та Євгеном Полотнюком створив спортову секцію⁵².

Впродовж життя Р. Шухевич сумлінно та вчасно виконував усі пластові накази і настанови, ніколи не пропускав без належного виправдання жодної спортивної руханки на площі "Сокола-Батька", дисципліновано брав участь у пластових заходах "Чорноморців", зокрема естафети зі стрілецьких могил на горі Маківці до Львова (близько 150 км), в курінному марші з Лисони до Львова (близько 105 км), на Янівське і Личаківське кладовища, у коляді на потреби товариства "Рідна школа" та в багатьох інших пластових заходах⁵³.

Після заборони діяльності "Пласту" в Галичині від 26 вересня 1930 р. в рамках відомої каральної акції проти українського населення під назвою "пацифікація" ("умиротворення") члени 10-го куреня старших пластунів "Чорноморці" створили основу для підпільного пластування та ввійшли до складу керівного органу – "Пластового центру". Р. Шухевич підтримував постійні контакти з пластунами аж до часу свого арешту та ув'язнення в концентраційному таборі Береза Картузька влітку 1934 р.

У 1933 р. на чергових Запорізьких іграх у Львові на площі товариства "Сокол-Батько" Р. Шухевич очолив колону всіх спортсменів-учасників. Цього ж року він здобуває перше місце серед пластунів сеньйорів у лещетарських змаганнях на відомій підльвівській "Сагарі" неподалік від Білогорського лісу⁵⁴.

Крім спорту, Р. Шухевич навчався музики, чудово грав на скрипці та фортепіано, оволодів мистецтвом бою різними видами холодної і вогнепальної зброї, чудово їздив верхи, володів шаблею, літав на безмоторових літаках (планерах), був надзвичайно загартований фізично. Про фізичний гарт Р. Шухевича зберігся цікавий спогад Богдана Чайківського, який спільно з Романом 1937 р. створив рекламну фірму "Фама". В спогаді зазначалося: "Ходили ми на Спортову площу до "Сокола-Батька", де вправлялися українські студенти, які належали до різних клубів. Брав мене також Роман до УССК (Український студентський

спортивний клуб. – А. С.). Пригадую такий випадок. Була осінь, сіро, дощ, на площі – нікого. А на краю її стояла помпа. Роман розібрався й каже до мене: "Пішли під струю води!" Я кажу: "Не могу. Застуджуся, дістану катар". Роман пішов під воду, вмився і знов каже: "Пішли! Не бійся, Богдане, холера тебе не візьме. А як має щось статися, то й так станеться"⁵⁵.

Так само успішно, як в гімназії впродовж 1926–1934 рр. (з перервами) навчався Р. Шухевич у Львівській політехніці на дорожньо-мостовому відділі, закінчивши студії з дипломом інженера в червні 1934 р. Р. Шухевич брав активну участь у діяльності товариства українських техніків "Основа" та вів пробивну групу українських студентів в шовіністичній системі вищої польської школи.

На початку 30-х рр. ХХ ст. Роман заочно навчався (на відмінно) у Вищому музичному інституті імені Лисенка у Львові. Гра на фортепіано була не просто частиною освіти Р. Шухевича: він при кожній нагоді полюбляв грати для товариства. "Я не стараюся бути фатовим піаністом. Це було б і не можливим для мене: спокійно вправлятися на фортепіано, коли я знаю, що навколо діється з нашим народом", - гадувала його слова дівчина, яка в УВО забезпечувала алібі Р. Шухевича і мала псевдо "Оксана"⁵⁶.

Перерва у навчанні у Львівській політехніці була зумовлена тим, що Роман у 1928–1929 рр. проходив військоvu службу в польській армії. Як успішного студента його зразу прийняли на навчання до польської школи підхорунжих (молодших офіцерів) у Володимирі-Волинському. Однак закінчити школу Романові не вдалося. Запідозривши Р. Шухевича у зв'язках з УВО, його виключили зі школи, позбавили права на скорочену однорічну службу та призначили до полку рядовим гарматником в артилерійській частині в одному з гарнізонів на Волині. Після військової служби Роман виїжджає в німецьке місто Данціг на навчання, де водночас таємно, але успішно, проходить спеціальні курси для військових старшин (офіцерів), а відтак курс для штабних старшин, який завершує з відзначенням.⁵⁷

Після створення 2 лютого 1929 р. у Відні Організації українських націоналістів Р. Шухевич стає бойовим референтом Крайової езекутиви ОУН, виконуючи обов'язки впродовж 1930–1934 рр. Завдяки Роману вдалося провести ряд акцій, спрямованих проти антиукраїнської політики польської влади, зокрема: серії експропріаційних актів на польські державні установи, які проводилися з метою залучення матеріальних засобів для ведення подальшої національно-визвольної боротьби⁵⁸; атентат 22 березня 1932 р. на комісара поліції Чеховського за знущання над українськими політв'язнями та катування їх під час допитів; ексу 30 листопада 1932 р. на пошту в Г'ородку, під час якого

загинув Юрій Березинський, брат дружини Р. Шухевича; атентат на радянського консула у Львові на знак протесту проти штучного голодомору в Україні, влаштованого більшовиками. 21 жовтня 1933 р. замах виконав бойовик ОУН Микола Лемик, убивши в консульстві спецуповноваженого НКВД Олексія Майлова; атентат на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, організатора пацифікації – масового нищення українських культурних і господарських установ та прилюдних катувань українського населення Галичини. Атентат виконав 15 червня 1934 р. у Варшаві бойовик ОУН Гриць Мацейко. У червні 1934 р. у зв'язку з убивством Б. Перацького поліція провела масові арешти серед членів ОУН. 18 червня арештовано Р. Шухевича і згодом, 6-7 липня, заслано до концентраційного табору в Березі Картузькій без достатніх доказів вини. У таборі Романа приписали до групи кочегарів, які взимку носили вугілля та розпалювали печі. Але й тут він очолив націоналістичну організацію самооборони. Один із таборових в'язнів Володимир Макар так писав про ці події: "Найбільшу силу українським в'язням у Березі в їхній безупинній тихій боротьбі з таборовою адміністрацією давала наша групова організованість. Від перших днів перебування в таборі ми всі беззастережно визнали свій таємний провід, до якого входили: сл. п. Роман Шухевич, В.М.Янів, сл. п. Дмитро Грицай, інж. М.Кравців, Осип Тюшка і ін. Вони визначили провідників поодиноких кімнат, з якими були в постійному зв'язку, збираючи через них всі потрібні відомості та передаючи свої вказівки, чи доручення до виконання. Інституція власного авторитетного проводу української групи в'язнів у Березі збереглася до кінця, хоч люди в ній змінювалися"⁵⁹.

Цікавим є також спогад Олександра Матли: "Коли в червні 1934 р. дехто з ув'язнених зупинився у своїх зізнаннях на Шухевичеві, його перевезли до Бригідок. Там він не заломився і нікого не зрадив. У Львівському процесі С.Бандери Романа Шухевича засуджено на 4 роки ув'язнення, зменшивши - у зв'язку з амністією – вирок наполовину. На процесі виявилось, що Шухевич мав зв'язки з підпільним Пластом, групою "Вогні" і "Молодою Громадою", що гуртувала ветеранів українських армій. Це доказ, що Р. Шухевич мав великий авторитет і довір'я також і серед нечленів ОУН. Як ілюстрація пов'язань із нечленами ОУН хай послужить факт, що бомбу в друкарні Яськова, де друкувалась комуністична газета, підкавав нечлен ОУН – колишня пластунка Марія Р., заміжня М."⁶⁰

В наступні роки Р. Шухевич цілком поринає у визвольну боротьбу. 1939 р. він разом із січовиками захищає молоду Карпатську Україну, 1941 р. бере активну участь у діяльності Дружин українських націоналістів. 1943 р. переходить у підпілля, та очолює його до самої смерті⁶¹. Сім років керівництва генерал-хорунжого Тараса Чупринки най-

краще довели, якою правильною була сама концепція провадження визвольної боротьби, опертої тільки на власні сили українського народу. Ціла структура визвольно-революційного фронту, створена в умовах важкої боротьби з могутнім ворогом, і керівні органи цього ж фронту цілкомито себе виправдали. Це стало найбільшим успіхом Головного командира і цей успіх для нього найтриваліший та найкращий пам'ятник.

У жовтні 1950 р. вся українська еміграція довідалася про трагічну подію: загибель у с. Білогорща коло Львова вранці 5 березня генерал-хорунжого Романа Шухевича – "Тараса Чупринки", провідника збройного націоналістичного підпілля, який загинув смертю героя. 15 листопада 1950 р. Верховний отаман українського "Пласту" Северин Левицький на внесення Головної пластової старшини іменував пластуна сеньйора Романа Шухевича Гетьманським пластуном-скобом, Пластуном-Сеньйором Керівництва та наділив його Пластовим Золотим хрестом у боротьбі за батьківщину⁶².

Підсумовуючи, варто зазначити, що значну частину свого життя Р. Шухевич був активним членом "Пласту", вчасно і в повному обсязі виконуючи всі покладені на нього обов'язки та доручення. В пластовій організації він загартувався фізично та духовно. Життя у "Пласті" дало юному Романові прекрасне знання картознавства і терену, що у військових операціях мало першочергове значення. Та найголовніше, що давав "Пласт" своєму членству, – це виховання високої моралі, сильної волі, а передовсім формування авторитетного провідника Української Нації. Р. Шухевич є взірцем виконання одного із головних обов'язків кожного пластуна: "Бути вірним Богові та Україні!" Життєвий шлях Р. Шухевича став яскравим прикладом для наслідування наступним поколінням української молоді в Україні та на еміграції впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Сподіваємося, що видання матеріалів про нього сприятиме популяризації виховного ідеалу Р. Шухевича серед широких мас української молоді.

Джерела та література

- ¹ Наш обов'язок супроти Шука // Пластовий Шлях. – 1951. – Ч. 5. – С. 46–47.
- ² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 389 (Верховна пластова команда, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 103; Там само. – Спр. – Спр. 858. – Арк. 31.
- ³ Спогад поміщений в книзі: Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. – Львів, 2005. – С. 73.
- ⁴ В наукових дослідженнях досить часто наводяться невірні дата та місце народження Р. Шухевича, а саме 17 липня 1907 р. у с. Краківці (тепер Яворівський р-н Львівської обл.). Наприклад, див.: Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. – Львів – Харків, 2007.

- С. 215. Помилка, очевидно, вкралася із спогадів відомого вчителю Академічної гімназії у Львові Степана Шаха, який не тільки знав Р. Шухевича, а й всю його родину. Див.: Шах С. Роман Шухевич – символ незламності (спомин). // Збірник на пошану ген. Романа Шухевича. Уложив Г. Васькович. – Мюнхен, 1990. – С. 130.
- ¹ Кравців Б. Роман Шухевич – пластунок // Молоде Життя. – 1953. – Ч. 2 (110). – С. 2–3.
- ² Нові назви вулиць у передмові подано за довідником Бориса Мельника. Див.: Мельник Б. Довідник перейменованих вулиць і площ Львова XIII–XX століття. – Львів, 2001. – 128 с.
- ³ Ярошевський Л. Спогади про Т. Чупринку // Авангард. – Мюнхен, 1980. – Ч. 4 (153). – С. 163–164.
- ⁴ Шах С. Роман Шухевич – символ незламності (спомин)... – С. 131.
- ⁵ Там само. – С. 143–144.
- ⁶ Там само. – С. 147.
- ¹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 103.
- ¹² Шанковський Лев. Ініціативний комітет для створення Української Головної Визвольної Ради. Постанова і дія в 1943 – 1944 рр. Спогад і коментар // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2001. – Т. 26. – С. 35.
- ¹³ Петро Терещук, ра, о. м., ОАМ – криптоніми та псевдоніми Олександра Матли. Див.: Матла О. Історичні нотатки. – Торонто, 1985. – С. 221–222.
- ¹⁴ Терещук П. Причинки до ролі Р. Шухевича в УВО і ОУН // Визвольний шлях. – 1970. – Жовтень. – Кн. 10 (271). – С. 1091.
- ¹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 103.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Ю. Кр-ий [Богдан Підгайний]. Весільний марш Гріга (Спомин про Шухевича) // Визвольний шлях. – Лондон, 1970. – Березень – Кн. 3 (264). – 1970. – С. 355; Підгайний Б. Спогад про юні літа Романа Шухевича / Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” Головний Командир УПА. – С. 109–110.
- ¹⁸ Б. О. [Богдан Окипіш]. На Маківці. Вражіння з пластової прогульки 11–14. VII. 1921 // Молоде Життя. – Львів, 1921. – Грудень. – С. 5–7.
- ¹⁹ Тисовський О. З юних літ Українського Пластового Уладу // Пластовий Шлях. – 1954. – Ч. 7. – С. 46.
- ²⁰ Шах С. Роман Шухевич – символ незламності (спомин)... – С. 159.
- ²¹ Кравців Б. Людина і Воля. В другу річницю смерті сл. п. Романа Шухевича-Чупринки // Збірник на пошану генерала Романа Шухевича / Улож. Г. Васькович. – Мюнхен, 1990. – С. 90.
- ²² Шах С. Роман Шухевич – символ незламності (спомин)... – С. 158.
- ²³ Там само. – С. 150, 151, 156, 161.
- ²⁴ Там само... – С. 159.
- ²⁵ Молоде Життя. – 1922. – Квітень – Ч. 1 (4). – С. 7; Молоде Життя. – 1922. – Травень. – Ч. 2 (5). – С. 7; Молоде Життя. – 1922. – Червень–липень. – Ч. 3–4 (6–7). – С. 14–15.
- ²⁶ Молоде Життя. – 1922. – Травень. – Ч. 2. (5). – С. 6, 7; Молоде Життя. – 1922. – Червень–липень. – Ч. 3–4 (6–7). – С. 13.
- ²⁷ Ганушевський М. Роман Шухевич у моїх споминах // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка”. Головний Командир УПА. – С. 68–69.
- ²⁸ О-як [Лісяк О.] Командир, революціонер, спортсмен // Визвольний шлях. – 1970. – Березень. – Кн. 3. – С. 353.
- ²⁹ Терещук П. Причинки до ролі Р. Шухевича в УВО і ОУН // Визвольний шлях. – 1970. – Жовтень. – Кн. 10 (271). – С. 1091, 1092.
- ³⁰ Ю. Кр-ий [Богдан Підгайний]. Весільний марш Гріга (Спомин про Шухевича) // Визвольний шлях. – 1970. – Березень. – Кн. 3. – С. 355.
- ³¹ Ю. Кр-ий [Богдан Підгайний]. В полонці // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” Головний Командир УПА. – С. 99–100; О-як [Лісяк О.] Командир, революціонер, спортсмен // Визвольний шлях. – 1970. – Березень. – Кн. 3. – С. 353.
- ³² Пластове псевдо Р. Шухевича.
- ³³ Ганушевський М. Роман Шухевич у моїх споминах // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка”. Головний Командир УПА. – С. 71.
- ³⁴ О-як [Лісяк О.] Командир, революціонер, спортсмен // Визвольний шлях. – 1970. – Березень. – Кн. 3. – С. 352.
- ³⁵ Мірчук П. Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка) командир армії безсмертних. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1970. – С. 21–22.
- ³⁶ Ганушевський М. Роман Шухевич у моїх споминах // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка”. Головний Командир УПА. – С. 71.
- ³⁷ Бойчук О. Пластові зустрічі // Іскри дружби. Одноднівка ЮМПЗ. Вовча Тропа, серпень 1972. – С. 34–44.
- ³⁸ Падох Я. Стрийський Пласт. Нарис історії // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Торонто–Париж–Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 447–449.
- ³⁹ Ярошевський Л. Спомины про Т. Чупринку // Авангард. – Мюнхен, 1980. – Ч. 4 (153). – С. 163–168.
- ⁴⁰ Цит. За: Терещук П. Причинки до ролі Р. Шухевича в УВО і ОУН // Визвольний шлях. – 1970. – Жовтень. – Кн. 10 (271). – С. 1091–1092.
- ⁴¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 848. – Арк. 1.
- ⁴² Там само. – Арк. 3 зв.–5.
- ⁴³ Самітній Олень [Богдан Кравців]. Обласний пластовий табір на Соколі 1926 // Молоде Життя. – 1926. – Серпень–жовтень. – Ч. 7 (36). – С. 3–4; “Лісові Чорти”, їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиліття. – Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто, 1983. – С. 118–145.
- ⁴⁴ Терещук П. Причинки до ролі Р. Шухевича в УВО і ОУН // Визвольний шлях. – 1970. – Жовтень. – Кн. 10 (271). – С. 1092.
- ⁴⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 849. – Арк. 10 з.–11 зв.; Іван Р. Костюк. Костюмівки “Лісових Чортів” // “Лісові Чорти”, їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиліття. – Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто, 1983. – С. 207–213.
- ⁴⁶ Н. Н. Мої зустрічі із Шухом у фіналі стометрового бігу – 1927 // Молоде Життя. – 1955. – Ч. 4.

- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Терещук П. Причинки до ролі Р. Шухевича в УВО і ОУН // *Визвольний шлях*. – 1970. – Жовтень. – Кн. 10 (271). – С. 1093.
- ⁴⁹ Івахнюк А. Роман-Тарас Шухевич // *Пластовий Шлях*. 1951. – Ч. 5. – С. 37.
- ⁵⁰ Пластун Роман Шухевич // *Молоде Життя*. – 1953. – Ч. 2 (110).
- ⁵¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 855. – Арк. 17 зв., 20, 20 зв.
- ⁵² Там само. – Арк. 13 зв.
- ⁵³ Кравців Б. Людина і Воєк. В другу річницю смерті сл. п. Романа Шухевича-Чупринки // *Збірник на пошану генерала Романа Шухевича / Улож. Г. Васильович*. – Мюнхен, 1990. – С. 93; ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 855. – Арк. 17 зв., 19 зв., 22 зв.
- ⁵⁴ О-як [Лісняк О.] Командир, революціонер, спортсмен // *Визвольний шлях*. – 1970. – Березень. – Кн. 3. – С. 354.
- ⁵⁵ Чайківський Б. "Фама". Рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів, 2005. – С. 17-18.
- ⁵⁶ Оксана. Спомин Львов'янки // *Визвольний шлях*. – 1970. – Березень. – Кн. 3 (264). – С. 331.
- ⁵⁷ Ярошевський Л. Спомини про Т. Чупринку // *Авангард*. – Мюнхен, 1980. – Ч. 4 (153). – С. 163-168; Терещук П. Причинки до ролі Р. Шухевича в УВО і ОУН // *Визвольний шлях*. – 1970. – Жовтень. – Кн. 10 (271). – С. 1093.
- ⁵⁸ Посівнич М. Роман Шухевич // *Літопис Української Повстанської Армії*. – Торонто-Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – "Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – С. 10-11.
- ⁵⁹ Макар В. Береза Картузька: спомини // Макар В. Спомини та роздуми / *Зібрання творів у 4-х т.* – Торонто-Київ, 2001. – Т. 4: Береза Картузька. Роки неволі та боротьби – С. 112.
- ⁶⁰ Терещук П. Причинки до ролі Р. Шухевича в УВО і ОУН // *Визвольний шлях*. – 1970. – Жовтень. – Кн. 10 (271). – С. 1096-1097.
- ⁶¹ Збереглися відомості про те, що Р. Шухевич, перебуваючи у підпіллі, при зустрічах з колишніми пластунами вітався лівою рукою з гаслом "СКОБ". Див.: Немелівський В. Шух – Тур – пластун. – Торонто, 1963.
- ⁶² Немелівський В. Шух – Тур – пластун. – Торонто, 1963. – С. 7-8.

SUMMARY

Andriy Sova
(L'viv)

GREEN YEARS OF ROMAN SHUHEVYCH

The article focuses on the green years of Roman Shuhevych, a prominent military leader of UPR as well as upon his studies, participation in sports and other youth organizations and his formation as a personality.

УДК: 94 (47+57) „19”

Іван Фостіу
(Чернівці)

ОПЕРАТИВНІ НАКАЗИ МИКОЛИ ЄЖОВА, ЩО
НЕСЛИ ЗНИЩЕННЯ МІЛЬЙОНАМ
ГРОМАДЯН СРСР
(До 70-річчя "Великого терору")

В статті йдеться про три накази наркома внутрішніх справ СРСР 1936 – 1939 років М.І. Єжова №№ 00447, 00485 та 00486, на підставі яких було винищено мільйони громадян Радянського Союзу, в тому числі й Української РСР.

Ключові слова: НКВС, ПОВ, накази, арешти, куркулі, контрреволюційні елементи, контрреволюційні табори, "трійки", "двійки", розстріли, людиновищення, злочини.

Людиноненависницька технологія винищення громадян своєї країни, яка культивувалася в СРСР впродовж багатьох років, повертає до себе все більше уваги науковців і дослідників. Велику роботу по її висвітленню проводить редколегія журналу "З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ". На сторінках цього видання опубліковано низку статей, в яких висвітлюється ця болюча, трагічна тема. Зокрема, великий пласт сталінських злочинів показано у статті Володимира Пристайка, Олександра Пшеннікова та Юрія Шаповала "Шлях на Соловки" [1], у якій показано винищення 1111 визначних громадян СРСР, в'язнів Соловецького концтабору в урочищі Сандормох, що в Карелії. Нові документальні свідчення про масові репресії 1937-38 років на Вінниччині подані в статті Олександра Лошицького "Лабораторія" [2], а про масові репресії цих же років у Полтавській області - в статті "Лабораторія-2" [3] цього ж автора. Багатий документальний матеріал про винищення військових кадрів Червоної армії подано в статті Сергія Кокіна та Олександра Пшеннікова "Без строку давності" [4].

Заслужують на високу оцінку також книги Ю. Шаповала, В. Пристайка та В. Золотарьова "ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти документи" [5] "...З порогу смерті" [6] про письменників України, які стали жертвами сталінських репресій, "Олтар скорботи" [7], куди занесено 367 персоналій вимордуваних літераторів, "Сосни Біквіні свідчать: злочин проти людства" Миколи Роженка [8], "Вінниця: злочин без кари" [9], "Західно-українська трагедія 1941" Олега Романіва та Інни Федущак [10] і ряд інших.

Є великий масив російської літератури, яка висвітлює діяльність ВЧК, ОГПУ, НКВД та КГБ в СРСР за весь період радянської влади, де значна увага приділяється діяльності Миколи Єжова в 1936-1939 роках. Серед цих книг особливою цінністю виділяється фундаментальна праця Лео-

ніда Млечина "Йосиф Сталін: його маршали і генерали" [11].

У наш час, коли комуніста Адама Мартинюка і соціаліста Олександра Мороза т. зв. антикризова коаліція обрала на головні пости у Верховній Раді, намагаючись здійснити таким чином державний переворот, повернути Україну в епоху шовіністичного, великоімперського соціалізму-комунізму, я хочу нагадати українцям і всім громадянам колишнього СРСР оперативні накази наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова № 00447 [12] №00485 [13] та № 00486 [14], видані ним цілком тасмно відповідно 31 липня, 11 та 15 серпня 1937 року, які мали нібито захищати і утверджувати соціалізм в СРСР, а насправді винищувались кращі людські кадри країни.

Читачеві не слід думати, що ці накази були такою собі довільною вигадкою особисто Миколи Єжова. Ні. Це була глибоко продумана і сконцентрована лінія ЦК ВКП(б) і його Політбюро на винищення цвіту усіх націй СРСР. Ці накази були кривавим мечем НКВД, освяченим і врученим йому ЦК ВКП(б) і його Політбюро на чолі з генеральним секретарем Йосифом Сталіном.

Нагадаємо, що 26 вересня 1936 р. постановою Політбюро ЦК ВКП(б) з посади наркома внутрішніх справ СРСР був звільнений Генріх Ягода, а секретар ЦК ВКП(б) і голова комітету партійного контролю Микола Іванович Єжов був призначений на цю посаду. Він заповпадно взявся до боротьби з так званими ворогами радянської влади, чим порадував Лазаря Кагановича. Той у листі до Георгія Орджонікідзе писав: "... у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи звязав за справу. З бандитами, контрреволюціонерами, троцькістами розправимося по-більшовицьки! Такого підлого, дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною" [15, с.9]. Чуєте, читачу, яка термінологія. Нею охоче користуються і нинішні комуністи.

Я тут беру лише три накази, видані у 1937 році. Їх з часу призначення на посаду наркома і зняття з цієї посади було значно більше. Всі вони, за деяким винятком, були призначені на винищення людей. Але ці три, особливо страшні і жорстокі, показують, що то за люди сиділи в Політбюро ЦК ВКП(б), на посадах секретарів ЦК і наркомів внутрішніх справ.

Давайте розглянемо оперативний наказ № 00447. Він мав назву "Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів". Виданий 31 червня, затверджений Політбюро ЦК ВКП(б), він визначав термін "куркульської операції", а також асигнування на її проведення. Було також вирішено питання про створення шести нових лісозаготівельних виправно-трудова таборів, куди мали направляти засуджених по цій операції. Наказ виз-

начав контингент репресії. До нього включалися колишні куркулі, які залишилися в селах або осіли в містах, колишні члени соціалістичних партій, священники, білогвардійці, а також кримінальники, які судилися раніше за загальнокримінальними статтями.

Відносно особливо активних антирадянських елементів операція проводилась в тюрмах, таборах і трудових селищах. Наказ встановлює кількісні ліміти по першій (розстріл) і другій (ув'язнення в табори) категоріях для кожного регіону СРСР, одночасно фіксував персональний склад "трійок", які виносили вироки (начальник управління НКВД, секретар обкому і обласний прокурор).

Ці "трійки" мали право виносити вироки заочно, без виклику арештованих на засідання, без участі сторін звинувачення і захисту, що вони й робили. Оскарженню вироки не підлягали.

Арешти тих, кого мали розстріляти, почалися 5 серпня. Цього ж дня НКВД видав директиву про проведення операції по наказу № 00447 в таборах ГУТАБу. В'язнів розстрілювали без нового слідства. Вироки виносились "трійками" на підставі довідок табірної адміністрації. 7 серпня прокурор СРСР А.Я. Вишинський розіслав у республіки, краї й області вказівку, що в ході виконання наказу № 00447 попередня санкція прокурора на арешт не потрібна.

Наказ № 00447 зобов'язував вироки про розстріл виконувати "з обов'язковим повним збереженням в таємниці часу і місця проведення". Операція мала тривати 4 місяці. За цей час було намічено засудити до розстрілу 75950 звинувачених, а 193000 ув'язнити в таборах (всього 268950 осіб) [12].

Та працівники НКВД так старалися, що термін операції неодноразово продовжувався, регіонам доводилися нові ліміти, а деякі начальники управління висували зустрічні плани по винищенню "куркулів". Таким чином до весни-літа 1938 року було засуджено 818 тисяч громадян, із яких не менше 436 тисяч розстріляно. На цей час Сталін дозволив використання при допитах тортур.

На Україні за цим наказом було репресовано 77813 осіб, які поділялись: колишні куркулі – 41758 осіб (53,7%), кримінальники – 11194 (14,4), інші контрреволюційні елементи – 24861 особа (31,9%) [25, с.111-112].

Боротьба з куркульством супроводжувалась широкою пропагандистською кампанією. 1 серпня Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про боротьбу з шкідництвом в галузі хлібозаготівель. 3 серпня ЦК ВКП(б) видав директиву про організацію "в кожній області по районах 2-3 відкритих судових процесів над ворогами народу – шкідниками сільського господарства". Пропонувалось ці процеси широко висвітлювати в місцевій пресі [12].

Наказ М. Єжова № 00485 іменувався так: "Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну,

поразницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР". Він розсилався із закритим листом, адресованим народним комісарам внутрішніх справ союзних республік, начальникам управлінь НКВС автономних республік, областей і країв, ставив перед органами НКВС завдання з ліквідації по всій країні "Польської організації військової" ("ПОВ") [17].

Як основне завдання органів ГУДБ наказ ставив "розгром антирадянської роботи польської розвідки і повну ліквідацію незачепленої до цих пір широкої диверсійно-повстанчої низівки "ПОВ" та основних людських контингентів польської розвідки в СРСР" [13, с.348].

Тут треба зауважити, що це не перший напад радянських чекістів на міфічну "ПОВ", яка реально існувала ще в часи Першої світової та громадянської воєн. Першого удару "ПОВ" було завдано у 1921 році. Тоді нібито організація була ліквідована повністю, але у 1932-1933 роках органи НКВС знову вирішили сфабрикувати справу про "Польську організацію військовою". Однак масштаби 1921 року цієї справи були далекі від масштабів 1937-го. Київським обласним управлінням ДПУ на Правобережній Україні тоді було заарештовано всього 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або ж були страчені, а решта 44 звільнені за недоведеністю складу злочину. Серед арештованих в той час опинилися Я.М. Струхманчук, актор Київського польського театру, чоловік Ванди Василевської Остап (Станіслав) Дем'янович Горобієвський, завідуючий відділом культури Чернігівського обкому КП(б)У Болеслав Володимирович Скарбек (Шацький) та ряд інших відповідальних працівників [18, с.121-122].

В ті роки були "розкриті" Вінницький обласний центр "ПОВ", Волинський центр "ПОВ". Арешти членів "ПОВ" відбувалися також в Чернігові. У Житомирській області був навіть розформований польський національний район, що носив ім'я польського комуніста Юліана Мерхлевського. 31 вересня 1935 р. припинено вихід польських газет "Погранічна правда" у м. Славути Вінницької обл., а також у Волоцькому, Проскурівському, Городецькому та Емільчинському районах [18, с.126-134]. Хоч географічно райони були охоплені великі, та все ж масштаби арештів були далекі від жовських.

У наказі № 00485 нарком Єжов давав команду з 20 серпня 1937 року "почати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих організацій "ПОВ" і перш за все її диверсійно-шпигунських і повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, в радгоспах і колгоспах" [13, с.348].

Операція мала бути закінчена в тримісячний термін, тобто до 20 листопада 1937 року.

Хто ж підлягав арешту?

В першу чергу виявлені в процесі слідства, але ще не розшукані члени "ПОВ", списки яких дода-

вались до наказу; всі військові полонені польської армії, які залишилися після війни в СРСР; перебіжчики з Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; політичні емігранти і ті, що прибули в Радянський Союз із Польщі в порядку політобміну; колишні члени Польської партії соціалістичної (ППС) та інших польських "антирадянських і націоналістичних політичних партій"; найактивніша частина місцевих антирадянських, націоналістичних елементів польських районів.

Арешти мали проходити в дві черги. Першими арештовували запідозрених у ворожій щодо Радянського Союзу діяльності військовослужбовців Червоної армії, працівників органів НКВС, військових заводів, залізничного, водного і повітряного транспорту, електросилового господарства всіх промислових підприємств, газових і нафтоперегінних заводів.

У другу чергу належало арештувати тих, хто працював на необоронних підприємствах, в радгоспах, колгоспах і установах.

Наказ № 00485 орієнтував працівників НКВС одночасно з арештами розгортати слідство, спрямоване на викриття організаторів та керівників диверсійних груп з метою вичерпного виявлення диверсійної мережі.

Для ведення слідства створювались спеціальні групи оперативних працівників.

У процесі слідства арештовані ділились на дві категорії – до першої причислялися ті, хто підлягав розстрілу. Це шпигуни, диверсанти, шкідницькі і повстанські кадри польської розвідки; до другої – менш активні члени "ПОВ", які підлягали ув'язненню в тюрмах і таборах терміном від 5 до 10 років.

На поділених за категоріями арештованих кожні 10 днів складались списки з коротким викладом слідчих і агентурних матеріалів, які характеризували ступінь їхньої вини. Ці списки за підписом наркома республіки, начальника управління НКВС і прокурора відповідно республіки, краю, області направлялись на затвердження в НКВС СРСР.

Після затвердження списків наркомом внутрішніх справ і прокурором Союзу РСР вироки підлягали негайному виконанню. Засуджених по першій категорії розстрілювали, а по другій – відправляли в тюрми і табори згідно з нарядами НКВС СРСР.

Цей наказ припиняв звільнення з тюрм і таборів тих в'язнів, строк ув'язнення яких закінчувався, якщо вони були засуджені за ознаками польського шпигунства.

Громлячи "польську агентуру", Єжов не забував про вербування серед арештованих нової агентури НКВС по польській лінії, але застерігав від проникнення в агентурну мережу агентів-двійників польської розвідки.

Про хід операції наркомів внутрішніх справ со-

юзних і автономних республік, начальники обласних управлінь НКВС мали доповідати (в Москву) кожні 5 днів, тобто 1, 5, 10, 15, 25 і 30 числа.

В доданому до наказу листі розкривалася тогочасна ситуація з викриттям "ПОВ". Керівники органів НКВС з листа дізнавалися, що антирадянською роботою в СРСР були охоплені системи НКВС, РСЧА, Розвідупру РСЧА, апарат Комінтерну, перш за все Польська секція ВККІ, Наркомат іноземних справ, оборонна промисловість, транспорт – переважно стратегічні дороги західного театру можливої війни, а також сільське господарство. Лист стверджував, що "ПОВ" керувалася з центру, який знаходився в Москві і мав міцні відгалуження в Білорусії й в Україні. До нього входили відповідальні працівники ВЧК – колишній заступник голови ОДПУ і РВР Уншлихт Й.С. [19], Мессінг, Піляр, Медведь, начальник морських сил РСЧА, заступник наркома оборонної промисловості Муклевич [20], Ольський, заступник начальника УНКВС по Саратовській області, Сосновський, Маковський, Логановський, заступник начальника розвідуправління РСЧА, начальник відділення іноземного відділу ОДПУ-НКВС Баранський, котрі "цілком захопили в свої руки всю протипольську розвідувальну і контррозвідувальну роботу ВЧК-ОГПУ-НКВД" [17, с.355].

Читаючи цей наказ, мимоволі виникає думка, як же цей бідний Радянський Союз не розпався ще тоді, будучи так густо нашпигованим польськими шпигунами і диверсантами, які за твердженням Єжова, діяли в СРСР починаючи з 1917 року.

Під ніж пішло все командування сформованої в кінці 1918 року Західної стрілецької дивізії, яка була укомплектована переважно поляками, і нібито у своїй командній голівці складалося з членів "ПОВ", командири дивізії Маковський і Лонгва, комісари Лазоверт С.Г. і Славинський, комбриги Маєвський і Длуський С.Я., комісари бригад Сдібор, Грузель і Черницький. Командири всіх без винятку полків теж нібито були членами "ПОВ". Вони ж створили групи "ПОВ" в різних частинах дивізії.

"Польська організація військова" стала об'єктом, на який Микола Єжов і оперсекретар ГУДБ НКВС СРСР комбриг Ульмер могли вішати усіх собак. Не уникли жорстокої розправи і Польська комуністична партія та її складова Комуністична партія Західної України, яка ще у 1933-1936 роках зазнала жорстокого погрому. Як кажуть, бий свій свого, щоб чужий і духу боявся.

Членами "ПОВ" стали секретарі Польського бюро при ЦК ВКП(б) Гельтман і Нейман, працівники Польського ЦК КП(б) Білорусії Вкоровський, Мазепус, працівники Польського ЦК КП(б)У Болеслав Владиславович Скарбек (Шацький) і Лазоверт, редактор газети "Трибуна Радзецка" в Москві Домбаль, редактори польської газети в Мінську – Принц і Жарський.

"Користуючись по своєму службовому становищу правом розподілу кадрів – писали Єжов і Ульмер, – Гельтман і Нейман направляли із Москви членів "ПОВ", які прикривалися партквитками, на партійну, культурно-освітню, педагогічну, господарську роботу у найрізноманітніші райони СРСР, де тільки є польське населення, не тільки на Україну, в Білорусію і Ленінград, але й на Урал, в Сибір, ДСК (Далекосхідний край. – І.Ф.) – де польська розвідка веде активну, не розкритую до цього часу роботу в контакт з японською розвідкою" [17, с.360].

Зауважимо, до цього часу не розкрито, але відомо своїми контактами з японською розвідкою.

Єжов та Ульмер прокатили окремих "грішників" по всіх можливих і неможливих "ворожих" колах. Зокрема, Уншлихта і Муклевича зв'язали ще з 1931 року з троцькістським центром спочатку в особі П'ятакова, а потім в особі Каменєва, з якими вони нібито домовлялись про шкідницьку роботу в народному господарстві, зокрема у військової промисловості країни. Не уникли прив'язки до поляків і М.І. Бухарін та М.Н. Тухачевський. Далі мовою оригіналу:

"В 1931 г. Уншлихт и Муклевич, связавшись с антисоветским троцкистским центром, в лице Пятакова, а затем и с Каменевым, договорились с ними о совместной вредительской подрывной работе членов "ПОВ" и троцкистов-зиновьевцев в народном хозяйстве страны и, в частности, в военной промышленности.

В сентябре 1932 г. Уншлихт вошел в контакт также с центром правых предателей, получив согласие Бухарина на объединение диверсионно-вредительской работы правых и "ПОВ" [17, с.361].

Вся діяльність "ПОВ", за Єжовим і Ульмаром, починалася від Пилсудського і саме він диригував її діями на всій території СРСР, а взагалі то він мав нібито значний кадровий потенціал "ПОВ" на території царської Росії ще до жовтневого перевороту 1917 р.

Ось як характеризували автори наказу ворожу діяльність Пилсудського в перші роки радянської влади. Подаємо мовою оригіналу:

"Стремясь захватить в свои руки нашу разведывательную и контрразведывательную работу против Польши, Пилсудский, наряду с внедрением в ВЧК указанных выше членов "ПОВ", предпринимает в течении 1919-1920 гг. и в последующее время ряд мер к внедрению в ВЧК высококвалифицированных кадровых разведчиков – офицеров 2-го отдела польского главного штаба, которые, при содействии Уншлихта, Пиляра, Мессинга, Медведя и других крупных польских агентов, проникли на руководящие должности в советской разведке и контрразведке.

Так, И.И. Сосновский (перед арестом зам. Нач. Управления НКВД по Саратовской области), являвшийся в 1919 г. эмиссаром Пилсудского и рези-

дентом 2-го отдела польского главного штаба на территории Советской России, получил тогда директиву начальника 2-го отдела майора Матушевского внедриться в аппарат ВЧК. Используя свой арест особым отделом ВЧК летом 1920 г., Сосновский, при содействии Пиляра, инсценировал свой разрыв с польской разведкой и "ПОВ", руководящим деятелем которой он являлся, выдал с разрешения 2-го отдела ПГШ ничтожную часть своей сети и внедрился на работу в центральный аппарат ВЧК. Вскоре же Сосновскому удалось внедрить в ВЧК целую группу крупных польских офицеров-разведчиков: подполковника 2-го отдела польгенштаба Витковского (занимавшего должность начальника польского отделения особого отдела ВЧК, перешедшего затем на работу в Наркомтяжпром), Кияковского (нач. англо-романского отделения КРО ВЧК), Роллера (перед арестом – нач. Особого отдела Сталинградского края), Бжезовского (зам. Нач. Особого отдела Украины) и др.

Ряд других членов "ПОВ", начиная с Бронковського, проникшего при содействии Уншлихта на должность зам. нач. Разведупра РККА, внедрились во всю систему Разведупра, захватили в свои руки и парализовали всю разведывательную работу против Польши. Будкевич – нач. отдела и заграничный резидент, Жбиковский, Шеринский, Фирин, Иодловский, Узданский, Максимов и др.

Одним из видов использования этих крупных польских шпионов на заграничной работе ИНО и Разведупра была широкая подставка двойников в состав наших резидентур за границей. В дальнейшем посредством инсценировок провалов в СССР для шпионско-диверсионной работы. На ответственные руководящие посты в Красной армии в разное время проникли и работали польские агенты: Уншлихт – зам. пред. РВС, Муклевич – нач. морских сил, Лонгва – нач. управления связи РККА, Коханский – комкор, Козловский – комиссар ряда частей и многие другие польские агенты, проникшие в самые различные части РККА" [17, с.355-356].

Що стосується наркомату іноземних справ, то й тут без агентури "ПОВ" не обійшлося. Колишній член Московського комітету Польської партії соціалістичної, а перед арештом заступник парткому Наркомату харчової промисловості М.А. Логановський, працюючи в 1925-1931 роках в Наркоматі іноземних справ, нібито концентрував польську агентуру на ділянці роботи НКВС, зв'язаної з Польщею. Тут референтами по Польщі були шпигуни Морштин, Копіц, а на інших важливих напрямках – попереди Бродовський, Гайкіс та Карський.

"Захватив с давних пор руководящие органы компартии Польши и польскую секцию ИККИ в свои руки, "ПОВ" систематически перебрасывала своих участников-шпионов и диверсантов в СССР под видом политических эмигрантов и обменива-

емых политзаключенных. Специально инсценируя аресты и осуждения членов "ПОВ", проникших в компартию" [17, с.356].

Із наказу № 00485 виходило, що найстрашнішою загрозою для СРСР була Польща, "ПОВ", яка проникла в усі сфери політичного, державного, військового і економічного життя країни. Ми, на жаль, не маємо точної статистики, скільки на підставі цього наказу і доданого до нього листа було винищено людей. У наказі Єжов писав, що із загальної маси перебіжчиків із Польщі, яка нараховувала приблизно 15 тисяч осіб, було взято на облік на 11 серпня 1937 року 9 тисяч. В Західному Сибіру перебувало 5 тисяч перебіжчиків, з яких було взято на облік близько тисячі. Отже, органам НКВС ще треба було розшукати близько 6 тисяч неврахованих "шпигунів і диверсантів". Шукали всіх підряд, не гребуючи брехнею і фальсифікацією. Говорячи про цей наказ, який мав би торкатися лише поляків, мусимо сказати, що на його підставі були знищені представники різних національностей, які жили по всьому Радянському Союзу, в тім числі і буковинці, які перебували в Україні і ніякого зв'язку з "ПОВ" не мали. Зокрема, жертвою цього наказу став колишній резидент розвідуправління Червоної армії на Буковині в 1924-1926 рр., тогочасний секретар крайового комітету Компарті Буковини, уродженець села Хрещатик нині Заставнівського району Володимир Васильович Гаврилюк, який з 1926 року працював у секторі науки при наркоматі освіти УРСР, в 1927-1930 роках навчався в аспірантурі національної кафедри Всеукраїнського інституту марксизму-ленінізму, потім працював в Українській радянській енциклопедії та Українській академії комуністичного виховання, а після першого арешту у 1936 році – викладачем німецької мови у Харківській середній школі № 54. Його арештували 27 липня 1937 р., а 23 листопада нарком Єжов і прокурор СРСР Вишинський розглянули матеріали, подані Управлінням НКВС Харківської обл. і постановили: Гаврилюка Володимира Васильовича розстріляти. Цей жорстокий акт сваволі і несправедливості був здійснений 29 листопада 1937 року в спецкорпусі № 1 Харківської тюрми комендантом облуправління НКВС Зеленим, прокурором Дьомініним та начальником спецкорпусу № 1 Кашиним. Вони склали акт, в якому значиться (подаємо за оригіналом, зберігаючи його орфографію і пунктуацію):

"Сего числа о 22.50 на основании приказа Зам. Нач. УНКВД по Харьковской области Майора Госбезопасности Т. Рейхмана от 29.XI.1937 года привели в исполнение приговор над осужденным к высшей меры наказания – р а с с т р е л Гаврилюк Владимир Васильевич 1901 г. в чем и составили настоящий акт.

Зеленый

Демин

Кашин" [21, арк.27-32].

Під цей же наказ потрапила і дружина В. В. Гаврилюка – Євдокія Юріївна Басараба з Ленківців під Чернівцями, яка після закінчення Харківського інституту народного господарства працювала у 133-й середній школі м. Харкова. Її було арештовано 27 вересня 1937 р. Звинуватили в контрреволюційній діяльності і на 8 років відправили у виправно-трудова табори НКВС у віддалені райони СРСР, де вона й відбула від дзвінка до дзвінка [22, арк. 20-30]. Їхня дев'ятирічна донька Мирослава уже на підставі оперативного наказу № 00486 від 15 серпня 1937 року була забрана з квартири і вивезена в один із дитбудинків Ставропольського краю, де її намагались виховати у душі ненависті до “ворогів народу”, “контрреволюціонерів” та “українських буржуазних націоналістів”, піддаючи жорсткій русифікації, довгий час не повідомляючи дівчині, куди поділися її батько й мати.

Під наказ № 00485, перебуваючи уже в Соловечькому таборі особливого призначення, потрапив наш крайнин, уродженець села Нижні Станівці нині Кіцманського району, колишній завідувачий сектором капітального будівництва Держплану УРСР Семен Юрійович Гуцуляк, якого за рішенням особливої трійки Ленінградського обласного управління НКВС розстріляли 3 листопада 1937 р. разом з 1110-ма іншими його співтабірниками в сумновідомому урочищі Сандормох Карельської АРСР [23, с. 52-53].

Під оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00486 теж потрапили тисячі громадян Радянського Союзу, в основному жінки і діти репресованих членів “ПОВ”, в тім числі й жінки 38 визначних командирів Київського особливого військового округу, чоловіки яких були уже або розстріляні, або чекали розстрілу. Зокрема дружина засудженого 8 вересня 1937 р. до розстрілу начальника політуправління округу комісара 2-го рангу Амеліна М. П. – Стефанія Болеславівна, яку Особлива нарада при НКВС СРСР рішенням від 2 листопада 1937 р. засудила до 8 років ВТТ; до такого ж терміну була засуджена і дружина начальника повітрянодесантної служби 13-ї авіадесантної бригади Бабицького В. Г., засудженого 16 січня 1938 р. до вищої міри покарання, Аустра Петрівна [16, с. 216].

Наказ № 00486 розписував технологію арештів. Зокрема, підготовку операції, проведення арештів і обшуків, порядок оформлення справ, розгляд справ і міри покарання, порядок виконання вироку, розміщення дітей засуджених, підготовку до прийому і розподілу дітей, порядок відправки дітей у дитбудинки, облік дітей засуджених, спостереження за ними і звітність про них.

Цікава, на наш погляд, вступна частина наказу чи преамбула, в якій уже говорилося не про “ПОВ”, а про всіх без винятку засуджених Військовою колегією і військовими трибуналами по обох категоріях:

“С получением настоящего приказа приступите к репрессированию тех изменников родины,

членов правотроцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных по первой и второй категориям, начиная с 1 августа 1936 г.

При проведении этой операции руководствуйтесь следующим:

1. В отношении каждой, намеченной к репрессированию, семьи производится тщательная ее проверка, собираются дополнительные установочные данные и компрометирующие материалы.

На основании собранных материалов составляются:

а) подробная общая справка на семью с указанием: фамилии, имени и отчества осужденного главы семьи, за какие преступления, когда и кем и какому наказанию подвергнут; именным списком состава семьи (включая всех лиц, состоявших на иждивении осужденного и вместе с ним проживавших), подробных установочных данных на каждого члена семьи; компрометирующих материалов на жену осужденного; характеристики в отношении степени социальной опасности детей старше 15-летнего возраста; данных о наличии в семье престарелых и нуждающихся в уходе родителей, наличии тяжело или заразно больных, наличии детей, по своему физическому состоянию требующих ухода;

б) отдельная краткая справка на социально опасных и способных к антисоветским действиям детей старше 15-летнего возраста;

в) именные списки детей до 15 лет; отдельно дошкольного и школьного возраста.

2. Справки рассматриваются соответственно наркоматами внутренних дел республик и начальниками управлений НКВД краев и областей.

Последние:

а) дают санкцию на арест и обыск жен изменников родины;

б) определяют мероприятия в отношении детей арестуемых;

в) указывают мероприятия в отношении родителей и других родственников, состоявших на иждивении осужденного и совместно с ним проживающих” [14, с. 377-378].

Далі наказ вимагав кожен арешт оформляти ордером. Арешту підлягали дружини засуджених, які перебували в юридичному шлюбі з ними, а також і ті, що були в розлуці, але причетні до контрреволюційної діяльності засудженого, переховували його, або ж не донесли органам НКВС про його ворожу діяльність.

Не підлягали арешту вагітні дружини засуджених, ті, що мали грудних або хворих дітей, які потребували стороннього догляду, важко заразно хворих та жінок похилого віку. У них тільки відбирали підписку про невіїзд, встановивши за сім'ями уважне спостереження. Не арештовували також жінок, які викрили своїх засуджених чоловіків.

Одночасно з арештом у кожній сім'ї проводився детальний обшук, при якому вилучалась зброя,

патрони, вибухівка, хімічні речовини, військове спорядження, множинні апарати, контрреволюційна література, листування, іноземна валюта, дорожочинні метали, у всіх особисті і грошові документи.

Все майно, яке особисто належало арештованим, за винятком необхідної натільної білизни, верхнього і нижнього одягу, взуття і постільних речей, які арештовані брали з собою, – підлягало конфіскації. Квартири арештованих замикались і опечатувались.

Після арешту дружин засуджених під конвоєм відправляли в тюрму, а звітди в табори не менше як на 5-8 років.

А що сталінські опричники робили з дітьми?

На кожну дитину, яка досягла 15 років, заводили слідчу справу і відправляли на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. А там уже вирішували: ув'язнити її у табори чи у виправно-трудова колонії НКВС.

Що ж до дітей молодших 15 років, то малюків до 3 років відправляли в дитбудинки і дитясла наркомату охорони здоров'я, а від 3 до 15 – в дитбудинки наркоматів освіти інших республік, країв і областей, виключаючи Москву, Ленінград, Київ, Тбілісі, Мінськ, приморські та прикордонні міста.

Отже, перед нами розгорнута програма фізичного винищення та морального калічення людей, яких органи НКВС з різних причин зарахували до ворогів радянської влади. Вона протягом двох років прискіпливо виконувалась, не зважаючи на національність, соціальний стан, службові посади та освіту "ворогів".

Скільки ж за цими наказами було винищено, замордовано, замучено, зроблено каліками і сиротами людей?

Дослідники репресій проти поляків в Україні у 1930-ті роки, кандидати історичних наук Олександр Рубльов та Володимир Репринцев підраховали, що загалом тільки у 1937-1938 роках в Україні по "польській лінії" органами НКВС було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70 %) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна ж кількість заарештованих в Україні за ці два роки становить 267579 осіб [18, с. 146]. А нинішні комуністи говорять, що ВКП(б)-КПРС була великою благодійницею радянського народу. Не вірте їм.

Тридцять шість місяців Микола Єжов очолював НКВС СРСР. За цей час він нещадно розправився зі своїм попередником Генріхом Ягодою, який перед ним займався масштабним винищенням громадян Радянського Союзу, і багатьма іншими працівниками НКВС.

"Ні один кат в історії не зробив стільки для свого пана, скільки зробив для Сталіна Єжов, – пише В. Кривицький, у своїй книзі "Я був агентом Сталіна" [24]. Список єжовських жертв включає майже всіх із 80 членів радянської Військової ради, створеної у 1934 р., більшість членів сталінського Центрального Комітету і його Контрольної комісії,

більшість членів ЦВК, Ради народних комісарів, Ради праці й оборони, лідерів Комуністичного Інтернаціоналу, всіх начальників і заступників начальників ОДПУ, масу послів і вищих дипломатів, керівників усіх союзних і автономних республік Радянського Союзу, 35000 чоловік із офіцерського корпусу, майже весь склад редакції "Правди" та "Известий", багато письменників, артистів, музикантів, режисерів, більшість керівників комсомолу – цвіт покоління, від якого чекали максимальної лояльності до Сталіна" [24, с. 199-201].

Агент Сталіна тут пише лише про верхівку репресивного айсберга, а що робилося в низах? За даними В.Нікольського, число репресованих по областях УРСР у 1937 році становило [25, с. 104]:

| Назва областей | Репресовано | % до населення областей |
|------------------------------|-------------|-------------------------|
| Донецька область | 27120 | 17 |
| Київська область | 21374 | 13,5 |
| Дніпропетровська область | 17127 | 10,7 |
| Вінницька область | 16815 | 10,5 |
| Харківська область | 15025 | 9,4 |
| Житомирська область | 14629 | – |
| Одеська область | 12692 | 7,9 |
| Чернігівська область | 8501 | 5,3 |
| Кам'янець-Подільська область | 8306 | 5,2 |
| Миколаївська область | 5786 | 3,6 |
| Полтавська область | 5573 | 3,5 |
| Молдавська АРСР | 4588 | 2,9 |
| По Центральному апарату | 2172 | 1,4 |
| Загалом, за підрахунками | 159708 | 0,56 |

Розподіл репресованих за національним складом по областях був таким [25, с. 105]:

| Національні групи | Загалом репресовано (осіб) | % від загалу репресованих |
|-------------------|----------------------------|---------------------------|
| Українці | 84670 | 53 |
| Поляки | 30463 | 19,1 |
| Німці | 16255 | 10,2 |
| Росіяни | 12331 | 7,7 |
| Євреї | 4110 | 2,6 |
| Греки | 3639 | 2,3 |
| Білоруси | 1292 | 0,8 |
| Румуни | 1104 | 0,7 |
| Латиші | 1003 | 0,6 |
| Татари | 173 | 0,1 |
| Литовці | 137 | |
| Вірмени | 82 | |
| Естонці | 72 | |
| Японці | 35 | |
| Корейці | 25 | |
| Іранці | 19 | |
| Китайці | 17 | |
| Узбеки | 17 | |
| Грузини | 13 | |
| Фіни | 9 | |
| Башкири | 4 | |
| Туркмени | 3 | |
| Азербайджанці | 2 | |
| Казахи | 2 | |
| Киргизи | 2 | |
| Буряти | 2 | |
| Карели | 1 | |
| Інші | 4228 | 2,6 |

Таблиця показує, що найбільшого і найжорсткішого винищення зазнали українці – 84670 осіб, або 53 % від загалу репресованих, за українцями йдуть поляки – 30463 особи, або 19,1 %. Отже, до тих 16 тисяч поляків, яких нараховував Єзов по Союзу, слід додати ще 30463 громадян цієї національності, репресованих в Україні тільки у 1937 році.

Підіб'ємо загальний підсумок "великого терору".

Із жовтня 1936 по листопад 1938 року органи держбезпеки було арештовано не менше 1710 тисяч громадян, із них засуджено – не менше 1440 тисяч осіб. В тому числі засуджено до розстрілу не менше 725 тисяч.

"Трійками" по куркульській операції засуджено не менше 435 тисяч осіб.

Комісією наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР ("двійками") до вересня 1938 року і "особливими трійками" у вересні-листопаді 1938 року по "національних операціях" – не менше 247 тисяч осіб.

Військовою колегією Верховного Суду СРСР, спецколегіями обласних судів, військовими трибуналами – не менше 41 тисячі осіб.

Крім цього, за цей же період "міліцейськими трійками", як "соціально шкідливий елемент" (СШЕ) засуджено не менше 200 тисяч осіб.

Судами загальної юрисдикції по загальнокримінальних статтях засуджено не менше 2 мільйонів осіб, із яких в табори відправлено не менше 800 тисяч в'язнів [26].

Завершуючи мову про накази Миколи Єжова, підкреслимо, що вони діяли значно довше, ніж зазначалося в них самих. Розмах винищення людей був такий великий, що Сталін злякався цієї великомасштабної м'ясорубки і поставив питання про зняття Єжова з посади наркома внутрішніх справ СРСР.

23 листопада 1939 р. нарком написав покаяльну заяву на Політбюро ЦК ВКП(б), яка наступного дня була розглянута. Заяву про увільнення задовольнили, але зберегли за ним посади секретаря ЦК ВКП(б), голови комісії партійного контролю і наркома водного транспорту [6, с. 392-394], правда, ненадовго. Кінець сталінському катові не забарився. 10 червня 1939 року його арештували, а 3 лютого 1940 року Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Єжова до розстрілу за безпідставні репресії. 4 лютого вирок було виконано. Так безславно закінчилась біографія і життя чергового сталінського ката. Наступним наркомом внутрішніх справ СРСР став Лаврентій Берія, чийми руками і волею винищені нові мільйони громадян Радянського Союзу. Але то вже був інший етап жорстокого терору комуністичної тоталітарної системи.

Для чого ж написана ця стаття? Не тільки для того, щоб наші люди знали масштаби "великого

терору", а в першу чергу для того, щоб ще раз нагадати світовій громадськості, Міжнародному трибуналу в Гаазі про страхотливі злочини комуністичної банди в СРСР не тільки у 1937-1938 роках, а з самого початку існування РСФСР, з дня утвердження Конституції РСФСР 1918 року, стаття 65 якої позбавляла виборчих прав осіб, яких вважала "паразитуючим прошарком", тобто обмежувала громадян у політичних правах за класовою ознакою. Стаття ж 64 цієї Конституції до "паразитичних прошарків" зараховувала п'ять категорій громадян, серед яких були особи, що використовували найману працю з метою одержання прибутків [26].

На підставі цих статей і затвердженого Постановою ЦВК і РНК СРСР 20.02.1929 р. "Положення про єдиний сільськогосподарський податок" комуністична влада здійснювала руйнацію і знищення села, репресувала, розкуркулювала заможне селянство, аж поки не ліквідувала його як клас у 30-х роках минулого століття. Цими діями ЦК ВКП(б), РНК СРСР запрограмували голодомори 1921-1922 і 1932-1933 років, коли від нестачі харчів померли мільйони людей [27].

Радянський соціалізм-комунізм обійшовся народам СРСР, в тому числі й українському, надміру дорогою ціною. Комуністична влада була злочинною владою. Її ідеологія і практика мусять бути осуджені кожним із нас, світовою громадськістю, Міжнародним трибуналом в Гаазі, а партії, які сповідують ці злочинні ідеї нині, необхідно заборонити раз і назавжди, як це зроблено з нацизмом у Німеччині.

Джерела та література

1. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Трагічні дати історії. Шлях на Соловки. Виповнилось 60 років розстрілів соловецьких в'язнів//З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 45-79; 1998. – № 1/2. – С. 105-134.
2. Лошицький О. "Лабораторія –1". Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-38 років на Вінничині//З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183-227.
3. Лошицький О. "Лабораторія –2": Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937-1939 рр.//З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2/4. – С. 129-178.
4. Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя "викриття" органами НКВС так званої "Військово-фашистської змови в Червоній Армії"//З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 135-168; 1998. – № 1/2. – С. 135-173; 1999. – № 1/2; – С. 169-207; 2000. – № 2/4. – С. 113-128.
5. ...З порогу смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій. Випуск перший. Упорядник Мусієнко О.Г. – Київ: Радянський письменник, 1991. – 494 с.
6. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис. 1997. – 608 с.
7. Олтар Скорботи. Мартиролог українського письменства. Автор-упорядник О. Мусієнко О.Г. – Київ: Український письменник, 1995. – Том I. Випуск другий. – 478 с.

8. Роженко М. Сосни Біквіні свідчать: злочин проти людства: Книга друга. – Київ: Український центр духовної культури, 2001. – 596 с.
9. Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення. – Київ: Воскресіння, 1994. – 300 с.
10. Романів О., Федущак І. Західно-українська трагедія 1941. – Львів– Нью-Йорк, 2002. – 430 с.
11. Млечин Л. Йосиф Сталін, его маршалы и генералы. – М.: Центрполиграф, 2004. – 816 с.
12. Охотин Н.Г., Рогинський А.Б. "Большой террор": 1937-1939//30 октября, 2007. – № 74. – С. 1-7.
13. О фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР. Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00485 від 11 серпня 1937 р. // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. // ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис, 1997. – С. 347–350.
14. Оперативний наказ Наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00486//Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – ЧК–ГПУ–НКВД в Україні, – С. 377–384.
15. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Шлях на Соловки//Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. У 3 томах. – Київ: Сфера, 1998. Т. 2. – 236 с.
16. Гранкіна О. Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...//3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 208-223.
17. Ежов Н.. Совершенно секретно. Народным комиссарам внутренних дел союзных республик, начальникам управлений НКВД автономных республик, областей и краев//Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... С. 350-377.
18. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки //3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116-156.
19. Уишліхт Йосиф Станіславович (1879-1938) – учасник революції 1905-1907 років у Польщі, жовтневого перевороту 1917 року у Петрограді, член Військового революційного комітету. В період громадянської війни нарком у військових справах Литовсько-Білоруської РСР, член РВР 16-ї армії і Західного фронту. З 1921 член РВР Республіки і начальник постачання РСЧА. У 1925-1930 роках – заступник голови РВР СРСР і заступник наркомвоєнмора, в 1930-1933 – заступник голови Вищої Ради народного господарства СРСР, в 1933-1935 роках – начальник Головного управління Цивільного повітряного флоту, з 1935 року – секретар Союзної Ради ЦВК СРСР, член Центральної ревізійної комісії ВКП(б), з 1924 року – кандидат в члени ЦК ВКП(б), з 1925 року – член ВЦВК і ЦВК СРСР. Арештований у 1937-му розстріляний у 1938-у.
20. Муклевич Ромуальд Адамович (1890-1938) активний учасник лютневої революції і жовтневого перевороту 1917 р., громадянської війни. У Червоній армії служив із 1918 року. В роки Громадянської війни прикордонний комісар західного кордону, начальник штабу Свенцянської групи військ, Мінський губернський військовий комісар, комісар штабу 16-ї армії і штабу Західного фронту. У 1922-1925 роках комісар Військової Академії РСЧА, в 1926-1931 роках – начальник Військово-морських сил СРСР і член РВР. З 1931 року інспектор ВМС РСЧА, з 1934 року – начальник Головного управління суднобудівної промисловості, з 1936 року – заступник наркома оборонної промисловості. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. У 1937 році арештований. У 1938 році розстріляний.
21. ДА СБУ в Харківській області, спр. 45193, арк. 27–32.
22. ДА СБУ в Харківській області, спр. 53139-П., арк. 20–30.
23. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – Київ: Сфера, 1998. – Т. 2. – С. 52–53.
24. Кривицький В. Я був агентом Сталіна. Записки советского разведчика. – М., 1991. – 202 с.
25. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР//3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, НКВД, КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 103–112.
26. Охотин Н.Г., Рогинский А.Б. Статистические итоги "Большого террора" // 30 октября. – 2007. – № 74. – С. 7.
27. Осадчук Г. Изъятие имущества кулацкого хозяйства за неуплату индивидуального сельхозналога как вид политической репрессии // 30 октября, 2006. – № 62.

SUMMARY

Ivan Fostij
(Chernivtsi)

MYKOLA YEZHOV'S STRATEGICAL ORDERS,
WHICH CAUSED USSR HUNDREDS OF
THOUSANDS CITIZENS' DEATHS

USSR People's Commissariat of Internal Affairs Mykola Yezhov's three orders № 00447, 00485, 00486 are considered in the article. On the basis of these orders in 1937-1938 the citizens were put under arrest, the cases were falsified; "dvoika" and "troika" were organized. They considered these cases and pronounced sentences. According to the first category it was execution and according to the second one imprisonment in the concentration camps for 10 years. The criminal technology of the people's annihilation in the USSR is shown in this article. A lot of illustrious statesmen were killed in accordance with such orders. The article is based on the little known facts from the former NKVS-NKGB archives and recently published albums and books.

УДК: 327 (478)

Галина Мельничук
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКО-МОЛДОВСЬКЕ МІЖДЕРЖАВНЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО: ПОШУК НОВИХ МОДЕЛЕЙ
СПІВПРАЦІ

У запропонованій статті йдеться про українсько-молдовські взаємини після здобуття незалежності. Республіка Молдова є сусідом та важливим економічним партнером України, про що свідчить спільна плідна співпраця у численних міжнародних і регіональних організаціях; зокрема, Україна є гарантом і посередником у вирішенні придністровського конфлікту.

Ключові слова: українсько-молдовське співробітництво, посередництво, придністровський конфлікт, зовнішня політика, Євсхідний регіон, транскордонна співпраця, українська діаспора.

Добросусідські відносини між Молдовою та Україною зумовлені схожими геополітичними умовами, спільністю кордонів, взаємопов'язаністю економік, традиційними історичними, культурними

ми та родинними зв'язками. Після проголошення незалежності обома колишніми республіками СРСР дипломатичні відносини між Республікою Молдова й Україною були встановлені в березні 1992 р. Перший офіційний візит Президента України Л.Кравчука до Молдови відбувся 23 жовтня 1992 р. Під час візиту підписано „Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною й Республікою Молдова” [1].

Співпраця між Україною й Молдовою вимагала зусиль з обох боків для розбудови рівноправних і взаємовигідних стосунків між двома сусідами. З ініціативи МЗС обох країн розпочалися зустрічі з депутатами парламенту, лідерами політичних партій та громадсько-політичних рухів, які стали безпосередніми організаторами виконання укладених міжурядових угод. Проводились спільні засідання з питань узгоджених дій України й Молдови на міжнародній арені, у європейських та регіональних структурах, співпраця з українськими та молдовськими товариствами культури.

23 жовтня 1992 р. Президентом України Л.Кравчуком та Президентом Молдови М.Снегуром урочисто підписано Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною й Молдовою. За словами М.Снегура, договір „створює цілковиту нову основу для взаємовідносин наших двох суверенних держав” [7].

Основними завданнями у розбудові двосторонніх відносин обидві країни вважали забезпечення стабільності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів; утвердження й розвиток України й Молдови як незалежних демократичних держав. Питанням, яке вимагало негайного вирішення, стало юридичне оформлення кордонів. Втім, досить тривалий час з вини молдовської сторони його вирішення тривалий час відкладалося. З пояснень молдовської сторони, у республіці не були прийняті законодавчі акти щодо держкордону. Особливе значення для двох країн мали питання, пов'язані з безпекою на кордонах, в першу чергу - на придністровській ділянці.

Після відомих подій у Придністров'ї у 1992 р. Україна вимушена була приймати численних біженців, здійснювати комплекс заходів щодо захисту своїх кордонів, докладати чимало зусиль, в тому числі матеріальних, для недопущення ескалації збройного конфлікту. Українське керівництво, шукаючи шляхів для вирішення ситуації, провело низку зустрічей з членами українських товариств Придністров'я та Гагаузії, керівниками місцевих органів влади. Важливо було ознайомити їх з позицією України, яка розглядала Молдову як суверенну, незалежну, територіально цілісну державу та вважала, що не потрібно втручатись у внутрішні справи, що всі спірні питання слід розв'язувати тільки мирним шляхом.

У жовтні 1993 р. під час офіційного візиту в Республіку Молдова Президента України Л.Кравчу-

ка й українсько-молдовських переговорів обидві сторони обговорили проблему придністровського конфлікту і перспективи двосторонніх відносин. Одним з ключових питань зустрічі було обговорення становища української і молдовської діаспори.

13-14 грудня 1993 р. відбувся візит до Києва Президента Молдови М.Снегура. Молдовська сторона наголосила на важливості залучення України до посередництва у вирішенні придністровської проблеми.

Зауважимо, що перший етап незалежності України й Молдови супроводжувався економічною кризою, але поступово торгівельно-економічна співпраця налагоджувалася і для цього була створена досить міцна нормативно-правова база.

Позитивним моментом у відносинах України й Молдови слід вважати взаємодію в рамках міжнародних угод та конвенцій, у розробці концепції транскордонної співпраці, виходячи зі спільних національних інтересів та зовнішньоекономічної політики. Оскільки Україна та Молдова проголосили європейську інтеграцію одним з основних пріоритетів зовнішньої політики своїх держав, то транскордонне співробітництво покликане сприяти налагодженню та поглибленню відносин між двома країнами та з Євросоюзом.

Важливим у цьому напрямку було підписання Угоди про власність між урядом України і урядом Республіки Молдова від 3 листопада 1994 р. В Угоді мова йшла про 114 об'єктів, розташованих на прикордонних територіях. Як правило, це були будинки відпочинку і санаторії. 23-24 лютого 1995 р. під час візиту міністра закордонних справ України Г.Удовенка до Кишинєва велися переговори щодо демаркації державного кордону, активізації економічного співробітництва, статусу національних меншин. Україна зобов'язалася створювати всі умови для молдован, що живуть на її території. Такі ж умови мали бути забезпечені українцям у Республіці Молдова [5].

Координація та об'єднання зусиль України й Молдови у врегулюванні придністровського конфлікту могли б сприяти вирішенню проблеми Придністров'я на основі норм міжнародного права. Проте перебіг політичних процесів на пострадянському просторі, у тому числі в Молдові й Україні, не дає підстав для здійснення подібних оптимістичних сценаріїв.

Після 24 липня 1996 р., коли відбувся візит глави уряду Молдови А.Сангелі до Києва, участь України у вирішенні конфлікту дещо активізувалась. Проводились консультації з Президентом України Л.Кучмою і запрошено українських миротворців до Придністров'я. 8 травня 1997 р. згідно з Меморандумом про основи нормалізації відносин між Республікою Молдова та Придністров'ям, яку підписав і Президент Л.Кучма як один із посередників, Україна виступала країною-гарантом миру в Придністров'ї. Також було прийнято рішення про

включення її до Об'єднаної Контрольної Комісії (ОКК) та залучення до миротворчої діяльності українських військовослужбовців. Україна вкотре наголосила, що і надалі дотримуватиметься принципу невтручання у внутрішні справи сусідньої країни і відповідно до своїх зобов'язань по Гельсінському акту та норм міжнародного права відстоюватиме позицію безумовної поваги територіальної цілісності й суверенітету Молдови в кордонах колишнього СРСР.

Важливим елементом співробітництва України та Молдови є транскордонна співпраця в рамках сврорегіонів "Верхній Прут" та "Нижній Дунай". Вперше ідея створення Єврорегіону "Верхній Прут" була запропонована румунською стороною під час підписання Українсько-румунського базового політичного договору у 1997 р. Проблема створення Єврорегіону "Верхній Прут" обговорювалась на зустрічі Президентів України, Республіки Молдова та Румунії, що відбулася 3-4 липня 1997 р. На цій зустрічі прийнято рішення про приєднання до Єврорегіону "Верхній Прут" прикордонних адміністративно-територіальних одиниць Республіки Молдова. Рішення включено у Заяву Президентів України, Республіки Молдова та Румунії відносно трьохстороннього співробітництва від 3 липня 1997 р. У ст. 5 підкреслювалось: "Підтримувати ініціативи і проекти за участю трьох держав, зокрема розвиток ТКС, прямих зв'язків між адміністративно-територіальними одиницями, створення сврорегіонів "Верхній Прут" та "Нижній Дунай", а також вільної економічної зони в районі Рені-Галац-Джурджулешти" [15, с. 135].

Цьому питанню присвячено також дві статті Протоколу про трьохстороннє співробітництво між урядами України, Республіки Молдова та Румунії. Продовженням процесу була кишинівська заява Президентів України, Республіки Молдова та Румунії про трьохстороннє співробітництво від 22 жовтня 1998 р., зокрема частина 1 статті 2: "Підтримувати органи місцевої влади у створенні Єврорегіону "Верхній Прут", а також у розвитку співробітництва в рамках створеного Єврорегіону "Нижній Дунай" [15, с. 140].

Створення Єврорегіону "Верхній Прут", центром якого стала історична територія Буковини, завершило формування системи транскордонних сврорегіональних структур вздовж західного кордону України. До Єврорегіону ввійшли адміністративно-територіальні одиниці трьох держав: Чернівецька область від України, Ботошанський та Сучавський повіти від Румунії, Сдинецький і Бельцький повіти від Республіки Молдова. У другій половині березня 1999 р. спільна робота представників Румунії, України і Молдови над Протоколом про створення Єврорегіону та його Статутом була практично завершена.

Надзвичайно актуальним питанням для двох сусідніх держав є питання кордонів. 11 березня 1997

р. між урядами двох країн підписано Угоду „Про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон”. У ст. 2 Угоди зазначено, що „Сторони будуть здійснювати спільний контроль на державному кордоні між Україною та Республікою Молдова в таких автомобільних пунктах пропуску: Мамалига-Рива, Зелена-Медвежа, Кельменці-Ларга, Росошани-Брічень, Кучурган-Первомайськ, Маяки-Паланка-Удобне, Рені-Джурджулешти. Організація спільного контролю в діючих пунктах пропуску на державному кордоні між Україною й РМ здійснюється шляхом укладення протоколів між прикордонними та митними відомствами Сторін” [6].

Незважаючи на неабиякі намагання урядів двох країн вирішити питання кордонів, фактично неврегульованим залишався весь комплекс питань, пов'язаних із делімітацією та демаркацією кордону між двома державами. У Молдові питання про державний кордон з Україною викликало широкий публічний резонанс. У зв'язку з протестами жителів прикордонного села Паланка, які неодноразово апелювали до керівництва Молдови з метою вирішити проблему автомагістралі та землекористування в прикордонній смузі, це питання стало предметом гострих політичних дискусій у Кишиневі. Партії правого спектра намагалися отримати електоральні дивіденди, обіцяючи вирішити всі питання на користь громадян Молдови. У практичну площину ратифікація Угоди була поставлена тільки у липні 2001 р. з приходом до влади В.Вороніна і формуванням комуністичної більшості. Маючи серйозні інтереси в Україні, насамперед, комерційні, Кишинів засвідчив готовність повернутися до формули, зафіксованої в Додатковому протоколі до вищезгаданої Угоди. Згідно з цим документом РМ передає у власність Україні ділянку автомобільної дороги Одеса-Рені в районі населеного пункту Паланка (Молдова), а також земельну ділянку, по якій вона проходить. Молдовська сторона прив'язала остаточне вирішення цього питання до розв'язання деяких інших проблем, які не мають відношення до режиму кордону. Зокрема, 19 травня цього ж року Президент Молдови В.Воронін та Голова ВР України І.Плюш досягли домовленості щодо синхронної ратифікації парламентом Молдови Угоди „Про державний кордон”, а Верховною Радою України – Угоди про визнання прав власності на об'єкти, розміщені на території України, але фактично належать Молдові. Тоді ж оголошено орієнтовну дату ратифікації – 21 червня 2001 р. Зрив цього терміну обумовив досить жорстку позицію Києва на переговорах із прем'єром Молдови В.Тарлєвим 9-10 липня 2001 р. Україна ж ратифікувала двосторонній договір „Про державний кордон” ще 6 квітня 2000 р. [10].

Відповідно до досягнутих домовленостей 12 липня 2001 р. ВР України ратифікувала Угоду та

Протокол між урядами України й Молдови про взаємне визнання прав та регулювання відносин власності. Того ж дня парламент Молдови ухвалив (73 голоси – „за”, 20 – „проти”) Договір „Про державний кордон”. Ця подія викликала протести в Молдові, населення прикордонних територій перекрило дорогу Одеса-Рені. Виступаючи на мітингу говорили, що умови територіального обміну є нерівними (в результаті договору, Молдова отримала вихід до узбережжя Дунаю з можливістю будівництва порту та нафтотерміналу) [10].

Проблеми режиму кордонів як в Україні, так і в Молдові є досить резонансними, оскільки зачіпають інтереси великої кількості людей, які подорожують через кордони з комерційними цілями, зустрічаються із близькими й рідними людьми, які волею долі опинилися в різних державах. Очевидно, що проблеми кордонів слід усунути й у зв'язку з реалізацією „європейського вибору” України й Молдови.

У травні 2001 р. Президент Молдови М.Воронін уперше з офіційним візитом відвідав Київ. Було підписано низку важливих документів, які мали визначати рівень подальшого українсько-молдовського співробітництва в соціально-політичній та торговельно-економічній сферах. Зокрема, Президенти України та Молдови підписали Спільну заяву, де визначено головні пріоритети й завдання майбутнього співробітництва, взаємодії в рамках міжнародних організацій та форумів, угоди між Кабінетом Міністрів України та урядом Республіки Молдова про безвізові поїздки громадян та ряд інших документів.

На постійних зустрічах і консультаціях між двома країнами, які проходили на найвищому рівні, вирішувалися наявні проблеми, що існували між країнами. Істотний прогрес у двосторонніх стосунках відбувся у 2004 р. з приходом до влади в Україні нового керівництва. Президент України В.Ющенко визначив взаємовідносини з Молдовою як пріоритетні, а вирішення придністровського конфлікту – першочерговим і таким, що становить загрозу національним інтересам України. В.Ющенко висловив низку пропозицій стосовно перспектив розв'язання придністровської проблеми, які, безумовно, є новим словом у самому процесі врегулювання.

Щодо прикордонних питань, то українська влада передбачала вжити низку заходів, які б унеможливили здійснення контрабанди через українсько-молдовський кордон, створити „таку ефективну систему прикордонного й митного контролю, що будь-який європейський представник на власні очі зможе переконатися – нова українська влада доклала таких зусиль, які роблять контрабанду неможливою” [12].

Україна підтримала міжнародний моніторинг спільного з Придністров'ям кордону під егідою ОБСЄ і багато зробила для гарантування безпеки

на спільному кордоні України та Молдови. Україна виступає гарантом у процесі політичного врегулювання придністровського конфлікту. Такий статус закріплено в міжнародних документах, які також підписала й Молдова. Тому Україна ніколи не пристане на пропозицію однієї зі сторін. Законність і порядок на кордоні повинні бути забезпечені, Україна не бере участь у економічній блокаді Придністров'я, бо не зацікавлена в погіршенні економічної ситуації в Придністров'ї, оскільки при закритті підприємств вона першою прийматиме безробітних, у тому числі етнічних українців.

Україна зацікавлена в розвитку економічної взаємодії з Молдовою також у рамках міжнародних організацій, зокрема в ГУУАМ. 19 липня 2002 р. в Ялті під час зустрічі Л. Кучми з В. Вороніном обговорювалися результати торгово-економічного співробітництва між двома країнами. Було зазначено, що Україна посідає в молдовському експорті друге після Росії місце, і третє – в імпорті. Л. Кучма також підкреслив, що розширенню двостороннього співробітництва сприяє виконання положень міждержавної українсько-молдовської Програми довгострокового економічного співробітництва (1998-2007 рр.) [4].

Вступаючи до СНД, Україна й Молдова мали на меті свої національні інтереси. Але поведінка Росії, яка не могла змиритися зі зменшенням свого впливу на колишні радянські республіки, проявилася й у діяльності Співдружності. У цілому Україна і РМ в рамках СНД до сьогодення вибудовували в основному двосторонні відносини. Об'єктивні ж обставини приводили до того, що ці відносини були розвинуті в більшій мірі саме з Росією.

Що стосується економічних відносин між Україною й Молдовою, то вони визначаються насамперед традиційними й регіональними умовами господарювання, безпосередньою близькістю ринків, інтересами прикордонної торгівлі й іншою низкою споріднених факторів. Україна володіє багатьма природними, технологічними й іншими ресурсами, у яких РМ відчуває серйозну нестачу. Наприклад, найбільший у Європі український Донецький кам'яновугільний басейн у змозі повністю задовольнити потреби РМ у кам'яному вугіллі. Через Україну, її автомобільні, залізничні шляхи й порти Молдова здійснює перевіз великих об'ємів зовнішньоторгових вантажів, чим, між іншим, обумовлена її участь в Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) і ГУАМ.

Між РМ і Україною існують досить розвинуті зв'язки в торгово-економічній сфері. Однак у 1999 р. відбулося різке скорочення двостороннього зовнішньоторгового обороту, яке насамперед пов'язане з впливом азійської та російської фінансової криз. Поступово торгівля між країнами зростала, і в 1998-2003 рр. двосторонній товарообіг значно збільшився. Зокрема, за перше півріччя 2002 р. то-

варообіг між Молдовою й Україною зріс на 14,8% порівняно з аналогічним періодом 2001 р. У структурі молдовського експорту в Україну домінують продукти харчування, вино-горілчані й тютюнові вироби, продукція машинобудування [11].

Станом на 2001 р. між двома країнами було підписано понад 130 міждержавних і міжурядових угод. У Молдові створено сприятливий інвестиційний клімат, підготовлено надійний правовий ґрунт для іноземного капіталу. Залучення інвестицій, зокрема українських, є також частиною економічної дипломатії. Відповідно, українські інвестиції в 2001 р. у Молдову становили 400 тис. дол. США [17, с.67].

Однак молдовські й українські експерти відзначають, що доступ багатьох молдовських товарів на ринок України все ще ускладнюється різного роду технічними й бюрократичними бар'єрами. Незважаючи на те, що практично щорічно на двосторонній основі приймаються рішення про повномасштабне введення вільної торгівлі на базі відповідних угод, реальна ситуація змінилася тільки в серпні 2005 р. Так, на засіданні змішаної Міжурядової українсько-молдовської комісії з торговельно-економічного співробітництва, яке відбулося 1 серпня 2005 р. у Києві, перший віце-прем'єр міністр України А.Кінах і замісник прем'єр-міністра РМ В.Крістя заявили, що потрібно готуватися до прийняття угоди про вільну торгівлю між країнами і довести річний товарообіг як мінімум до 1 млрд дол. США – (за перше півріччя 2005 р. його об'єм уже виріс на 16%) [13].

Аналізуючи відносини України з Молдовою, слід враховувати той факт, що на території РМ проживає одна з найчисленніших українських діаспор, яка складає майже 14% всіх мешканців Молдови. Українська діаспора у Молдові сформувалася внаслідок територіальних поділів між державами, коли українські етнічні землі ставали частиною території тієї чи іншої держави (приміром, МАРСР), а також внаслідок міграційних процесів і міжетнічних шлюбів.

Характерною рисою української громади по обох берегах Дністра є те, що вона є корінною етнічною спільнотою, яка формувалася протягом багатьох століть. З розпадом СРСР українці, які проживали за межами України, але відчували себе громадянами єдиної держави, опинились у становищі неорганізованої спільноти. У зв'язку з цим виникали певні труднощі як для їх етнічної самоідентифікації, так і взаємодії з Україною. Усвідомивши себе діаспорою, етнічні українці в Молдові почали самоорганізовуватися.

Якщо не враховувати Придністров'я, то найчисельніша українська громада українців (майже 100 тисяч) проживає на півночі Молдови, у безпосередній близькості від кордону з Україною – у м. Бельці, Єденецькому, Бричанському і Окницькому районах.

Близько 1/3 населення Придністров'я складають українці. За переписом 1926 р. на цій території проживало 277,5 тис. (48,5%) українців, 172,4 тис. (30,1%) молдаван, 48,9 тис. (8,5%) росіян. Те, що тут потім відбулося з українством, як і на решті території колишнього СРСР, відомо як загальна тенденція денационалізації. Її результат – значна втрата українцями власної ідентичності [19].

З початку 1990-х років у Молдові створюються українські товариства, організації, об'єднання, що ставили своїм завданням захист етнічної ідентичності українського населення, збереження і подальший розвиток української мови, культури, національних традицій і звичаїв. Вони розпочали свою роботу зі створення художніх колективів, бібліотек, газет, передач на радіо і телебаченні.

З часу здобуття незалежності у Молдові створено значну правову і міжнародну основу для захисту етнічних меншин. 31 серпня 1989 р. набув чинності Закон про функціонування мов на території Молдавської РСР. У статті 4 цього закону передбачалося “використання української, російської, болгарської мов, івриту, їдишу і романської мови, а також мов інших етнічних груп, що населяють країну, з метою задоволення їх національних і культурних потреб” [20, с.16].

Отже, захист прав національних меншин у Молдові регулюється національними правовими актами згідно з міжнародними стандартами та міжнародно-правовими зобов'язаннями країни.

Державні органи Республіки Молдова приділяють увагу та надають підтримку українському національному відродженню з початку 90-х років. У 1991 р. Президент і уряд держави прийняли відповідно Указ і Постанову „Про заходи щодо забезпечення розвитку української національної культури у республіці” [16, с.12].

Відносини України з Придністров'ям ускладнюються невизначеним статусом регіону. Проте політичні багатосторонні домовленості щодо ПМР за статтею 12 Конституції України, де зазначено, що „Україна дбає про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають поза межами держави”, зобов'язують, виходячи з інтересів і прав людини, захищати українців [2, с.7]. Там, де робота державних інститутів через політичну ситуацію є неможливою, залучаються політичні, громадські, навчальні, наукові, культурно-просвітницькі організації. Лише спільними зусиллями можна посилити в Придністров'ї український фактор, сприяти українському відродженню. Найважливіший до цього шлях – рідна мова й рідна школа. Але тільки 2% дітей-українців мають можливість виховуватися рідною мовою. Так, у 2003/2004 н.р. до Придністровського університету імені Т.Шевченка вступило понад 5 тис. абітурієнтів і лише 40 (22 із них випускники українського лицю) виявили бажання складати іспити українською мовою [19].

Стан справ у місцях компактного проживання українців на півночі Молдови відображає соціологічне дослідження „Українці в Молдові”, проведене в липні-серпні 2005 р. За його результатами, більше 53% респондентів вважає, що приналежність до української нації в Молдові призводить до виникнення різних проблем. 81% опитаних вважає, що українці одержують меншу заробітну плату, ніж молдовці, 65% респондентів відповіли, що важко знайти роботу, 63% вважають, що соціальні стандарти надзвичайно важкі, 76% відповіли, що не мають реальних можливостей представляти і відстоювати інтереси свого національно-культурного об'єднання в органах влади – як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях [18].

Така невдоволеність соціальним статусом, рівнем доходів і ситуацією в сфері національних відносин призводить до того, що своє майбутнє і майбутнє своїх дітей українці пов'язують не з Молдовою, а скоріше з країнами Євросоюзу (33% респондентів), з Росією (28%) і з Україною (25%) [19].

Налагодження зв'язків з українською діаспорою, головні напрями їхнього розвитку, створення надійного механізму міжнародно-правового захисту інтересів зарубіжних українців закріплено в Державній програмі “Українська діаспора”, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. Згадана Програма знайшла продовження в Національній програмі „Закордонне українство на період до 2005 р.”, прийнятій 24 вересня 2001 р. [3].

Отже, подальший поступ української діаспори у Молдові можливий за умови забезпечення належної підтримки з боку Української держави та громадських організацій України. Україна і Молдова є молодими державами, які з'явилися в результаті розпаду СРСР. Тому і багато проблем для них є спільними, як для більшості інших колишніх республік багатонаціональної імперії.

Відзначимо, що відносини між двома державами містять у собі великий потенціал. З допомогою послідовної та відкритої політики між державами-сусідами вони можуть довести спроможність вести демократичну політику та забезпечити стабільність і мир у регіоні.

Джерела та література

1. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова від 23 жовтня 1992 р. // *Голос України*. – 1992. – 25 жовтня.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
3. Національна програма „Закордонне українство на період до 2005 р.”, прийнята 24 вересня 2001 р. // сайт Верховної ради України „Законодавство України” <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
4. Програма економічного співробітництва между РМ и РФ на 1999-2008 гг. // <http://www.mid.ru/ns-objdoc.nsf/0e9272b6fa>
5. Угода між Урядом України і Урядом Республіки про власність від 3 листопада 1994 р. // сайт Верховної Ради України „Законодавство України” <http://zakon.Rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
6. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон // <http://borders.cpcfru.org.ua/ua/law/documents/foreign/17.txt>
7. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон // <http://borders.cpcfru.org.ua/ua/law/documents/foreign/17.txt>
8. Голос України (Київ). – 1992. – 8 вересня.
9. Независимая Молдова (Кишинев). – 1997. – № 132. – 8 октяб.
10. Независимая Молдова. – 2001. – № 993 – 18 мая.
11. Независимая Молдова. – 2002. – № 845 – 6 июня.
12. Независимая Молдова. – 2005. – № 399 – 25 феврал.
13. Независимая Молдова 2005. – № 243 – 13 август.
14. Вишневский А. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор // http://www.antax.ru/doc/articles/gaspad_ssr.htm
15. Гакман С. Євро регіон “Верхній Прут” в контексті транскордонного співробітництва // На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів. – К.: Логос, 2000. – С. 133-146.
16. Двосторонні відносини. Етнічний чинник та добросусідство // *Політика і час*. – 2003. – № 8. – С. 12-29.
17. Молдавия: современные тенденции развития // Под ред. Е.М.Кожокина; Рос. Ин-т стратег. исслед. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 494 с.
18. Українці в Придністров'ї та Росії розширюють свою діяльність // <http://www.ukrainianworldcongress.org/newsletters>
19. Філіпчук Г. Придністровський українець: Коли приїдеш, Вітчизно! // <http://slovo.prosvita.com.ua>
20. Шорніков П.М. Покушение на статус. – Кишинев: Наука, 1997. – 235 с.

УДК: 94(477)

Нестор Музак
(Чернівці)

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У БЕРЕЖАНЬСЬКОМУ ПОВІТІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В 20 – НА ПОЧАТКУ 40-х рр. ХХ ст.

У статті йдеться про зародження і діяльність націоналістичних організацій у 30-их рр. ХХ ст. в Бережанському повіті Тернопільського воєводства.

Ключові слова: націоналізм, Українська військова організація, Організація українських націоналістів, Крайова ексекутива ОУН, Третя Військова округа УПА „Захід”.

Бережанський повіт Тернопільського воєводства напередодні Другої світової війни, а згодом під час німецької й російсько-більшовицької окупації був одним з найактивніших з огляду боротьби національних сил за Українську Самостійну

Соборну Державу. Тому вивчення на регіональному рівні проблематики визвольної боротьби ОУН, УПА сприятиме конкретизації історії українського народу ХХ ст., уникненню непорозумінь під час висвітлення гострих дискусійних питань.

Відомо, що основою ідеології українського націоналізму стали політичні ідеї творів Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших корифеїв українського слова, про який влучно висловився Микола Міхновський: "Не можна зупинити націю, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя" [1, с.18]. Про український націоналізм, або – активний патріотизм на I Конгресі ОУН 1929 р. говорилось, що він постав з "внутрішньої природи української нації як духовний і політичний рух у час її боротьби за свободу і незалежність" [2, с.3]. Поняття націоналізму пов'язане з нацією. Є нація – існує націоналізм – почуття жити і працювати для народу. Якщо, навпаки, немає у народу націоналізму – зникає нація і, словами Великого Каменяра, вона стає "погноєм" для чужих народів.

Отже, український націоналізм, на відміну від німецького, московського, польського, румунського, був визвольним і творчим націоналізмом, в основі якого була визвольна концепція "Воля народам – воля людині!".

Визвольні Змагання українського народу у 1914-1920 рр. сколихнули до політичного життя широкі верстви народних мас. А після їх програшу центр боротьби з підрадянської України перемістився до Західної України, де польські загарбники почували себе господарями на окупованій території. Перший етап організованої боротьби був пов'язаний з утворенням у 1920 р. Української військової організації (УВО) під проводом полковника Українських січових стрільців Євгена Коновальця та його соратників – колишніх командирів і стрільців військових формувань визвольної доби.

У селах краю мешкало багато колишніх військовиків, що підтримували ідею створення УВО. Період становлення визвольних сил УВО на Бережанщині збігався з посиленням репресій польської окупаційної влади у Східній Галичині. Після відступу за Збруч Української галицької армії польські війська у кожному селі чинили криваві оргії. Про це писав львівський "Український вісник", ч. 183 від 10 вересня 1921 р.: "5 вересня 1921 р. у Бережанах відбувся суд над дев'ятьма патріотами зі Золотої Слободи" – Кирилом Крисою і його товаришами за те, що під час українсько-польської війни роззброїли у селі польську поліцію, а декількох поліцаїв передали українській військовій команді. Суд засудив Кирила Крису на 6 років в'язниці, Михайла Юзькевича – на 15 місяців, Івана Мандзія – на 14 місяців та інших. Михайло Юзькевич після оголошення вироку заявив: "Папове судді! Я тільки сповнив обов'язок

українського жовніра, що присягав на вірність своїй державі". Кирило Криса через два роки загинув у в'язниці [3, с.44].

Коли поляки увірвалися в 1920 р. до села Таурів, то розстріляли Антона Возняка, його брата Йосипа, Івана Загребельного, Казимира Запотічного, Михайла Зварича, Володимира Конасевича, братів Іллю та Миколу Любінських і сина Миколи Федора, братів Миколу і Теодора Любінських, Василя Смольського, Івана Хому, Василя Шевчика, Михайла Лаврова.

Польська влада пограбувала майно селян та продовжувала знущатись з національно свідомих громадян. У Конюхах польські війська у 1919-1920 рр. розстріляли Миколу Данилюка, Максима Запотічного, Михайла Павлишина, Петра Павсюка, в Медовій – Андрія Самоту; у Великій Плавучій – Пилипа Банківського, Степана Петрицького; в Ценеві – Пилипа Черноуса [4, с.8].

Мережа УВО в краї створювалась на військовий зразок. На чолі УВО стояв повітовий командант – Володимир Бемко (народився 16 вересня 1889 р. у Козовій. Учасник Визвольних Змагань 1918-1920 рр., адвокат, голова товариства "Рідна школа" у Бережанах, повітового союзу кооператив, Українбанку, Народного дому та інших установ. На еміграції в США підготував до друку історично-мемуарний збірник "Бережанська Земля". З ім'ям Володимира Бемка пов'язаний увесь хід відродження молодого української нації міжвоєнного періоду на Бережанщині та селах, які сьогодні знаходяться в адміністративних рамках Козівського р-ну. Помер 15 серпня 1965 р. у Нью-Йорку, США), колишній сотник усусів, який підпорядковувався окружному команданту, той, відповідно, крайовому. Члени УВО працювали у легальних організаціях, таких як "Просвіта", "Луг", в кооперативних спілках тощо. Осередки УВО засновувались у селах краю лише там, де були відповідні кадри, готові взяти на себе організаційні обов'язки. В умовах підпілля про них мало хто знав, тому для сучасного історика-дослідника висвітлити структуру УВО Козівщини надто важко. Подаємо лише деякі дані про УВО зі спогадів колишніх учасників підпілля.

Українську військову організацію у Ценеві заснував Григорій Лихолат, селянин с. Потік Бережанського пов., окружний референт УВО Бережанської округи. 1925 р. поляки закатували його у львівській тюрмі Бригідки. Командантом сільської клітини УВО став колишній десятник УГА Микола Стасюк. З 1927 р., коли закордонний провід УВО почав видавати "Сурму", її розповсюдженням у селі займався Іван Атаманчук. Рупором видання було гасло: "З хати до хати, з рук до рук", а метою – консолідація сил молодого підпілля.

Восени 1929 р. члени УВО підпалили скирти збіжжя у присілку Потіцький Сеньків. 1930 р. на

мазурській колонії запалили будинок майора польської армії Стоколося. Реагуючи на підпал, поліція почала у селі обшук й арештувала голову читальні "Просвіта" Степана Комара, активістів села Марію Палажій, Осипа Прийдуна, Івана Атаманчука, Дмитра Білоуса, Миколу Барана, Миколу Микитюка та інших. Найбільше тортурували Івана Атаманчука й засудили на 7 років в'язниці. Дмитрові Білоусу присудили 3 роки в'язниці, Дмитрові Корницькому і Миколі Микитюку – по 2 роки.

У с. Бишки осередок УВО створили активісти товариства "Луг" Микола Лихолат, Михайло Стельмах, Василь Лихолат, Іван Парасюк та Іван Розп'ятовський, уродженець с. Криве [5, с. 21].

У Конюхах УВО заклали 1926 р. з цією метою до активу села приїхав Іван Отаманчук з Ценева. У розмові з Йосипом Когутом переконав про необхідність заснування таємної організації. До осередку ввійшли Федір Назар та Василь Писків, можливо, були й інші, але їх прізвища невідомі. Трохи пізніше, уже в 1930 р. до організації вступили Василь Сенік, Василь Процик, Петро Курило й склали у хаті Петра Мрикала присягу на вірність ідеям боротьби.

У с. Дібче до створеного осередку УВО ввійшли Лука Смачило, закатований більшовиками у тернопільській тюрмі 1940 р., та Федір Смачило – як колишній польський вояк займався молодіжним вишколом, також закатований більшовиками 1940 р.

Згодом УВО звузила свою діяльність до бойово-терористичних акцій проти польських окупантів. Назріла проблема створення значно ширшої організації, яка би об'єднала всі інші націоналістичні гуртки молоді, як "Групу української націоналістичної молоді" (ГУНМ) у Празі, "Легію українських націоналістів" (ЛУН) у Подєбрадах (Чехія), "Союз української націоналістичної молоді" у Львові та інші.

На Першому конгресі українських націоналістів у січні-лютому 1929 р. було вирішено об'єднати розпорошені націоналістичні сили в Організацію українських націоналістів (ОУН) на чолі з Євгеном Коновальцем.

ОУН заявила, що вона не є партією, а організацією, яка стоїть вище всіх партій і здійснює цілі всього українського народу. Конгрес опрацював першу програму, яка, звичайно, не була детальною і фаховою, але давала загальні орієнтири у боротьбі за вільну Україну. У дев'ятому окремому розділі програми, зокрема, говорилося: "ОУН ставить собі за завдання (...) розгорнути українську національну силу на всю її ширину і таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших народів світу" [6, с. 25].

Після Першого конгресу ОУН почалося формування структур організації у Західній Україні. У першій половині 1930 р. молоді члени ОУН у Львові запропонували Євгенові Коновальцю на

пост крайового провідника ОУН Західної України Богдана Кравціва, що очолював Спілку української націоналістичної молоді (СУНМ).

Євген Коновалець з кандидатурою Кравціва погодився, після чого націоналісти сформували першу екзекутиву ОУН, яку назвали: "Крайова екзекутива ОУН на Західно-Українських землях" (КЕ ОУН ЗУЗ). Організації Галичини і Волині з'єднали у єдину систему й поділили на 10 округ: Львівську, Стрийську, Станіславівську, Коломийську, Бережанську, Тернопільську, Перемишльську, Сокальську, Луцьку, Рівненську. Округи поділялись на повіті, надрайони, райони, підрайони, що охоплювали три-п'ять сіл з хуторами, і, нарешті, станиці (села), де діяли законспіровані "трійки" або "п'ятірки" ОУН. Відповідно до кожної підструктури призначалось своє керівництво.

Бережанський повіт складався з трьох надрайонів. Підпільник ОУН Семен Левицький подає дані, що провідником першого надрайону був він, другого – Степан Гаврилюк з Потюку і третього надрайону – Бойко з Гиновичів. Районними провідниками першого надрайону працювали друзі: Когут з Августівки, Осип Кусень з Олесина і Миськів з Ценева. Враховуючи, що ОУН діяла у ворожому оточенні, лідери відмовились від принципів виборності провідницького активу й застосовували принцип призначення на посади за військовим зразком від імені членів Крайової екзекутиви і Провідника ОУН.

Майже весь рік після заснування ОУН пройшов у пошуку кращих організаційних засад. Рішуче становлення організації почалося у 1930 р. під провідництвом колишнього сотника УГА Юліана Головінського, а остаточне завершення її формування відбулося у 1932 р., коли кермо Крайовою екзекутивою ОУН взяв до рук Степан Бандера [7, с. 117-120].

У 1938 р. Бережанщина мала найдосконалішу на Тернопільщині мобільну мережу ОУН. На терені краю діяло п'ять озброєних боївок. А героїчна загибель Дмитра Пукала, який займав пост підрайонного провідника, тільки ідейно зміцнила мережу ОУН, як і жертвна смерть бойовиків ОУН Біласа і Данилишина.

Поруч з Бережанщиною у с. Мужиліві Підгаєцького пов. підпільники заснували таємну друкарню Крайової екзекутиви ОУН під кодовою назвою "Мандоліна". Друкарнею керував відомий провідник-революціонер Василь Кук, пс. "Коваль". Це була одна з перших друкарень підпілля ОУН, і її друковане слово діяло на окупантів сильніше за будь-які кулі і гранати. З "Мандоліною" підтримував зв'язок підпільник ОУН Степан Гаврилюк 1912 р.н. із с. Потік. Він доставляв до друкарні папір, фарбу та відвозив віддруковані матеріали до Львова, де тоді розташовувався зв'язковий пункт. Тернистим виявився його шлях у бо-

ротьбі. 1939 р. ОУН вислала Степана до Кракова. Повертаючись, він потрапив до рук НКВС. У Сибіру зголосився до польської армії генерала Андерса. Мешкаючи на еміграції, продовжував працювати у різних громадсько-політичних організаціях. Пожертвував 25 тисяч доларів на видання дванадцятого тому Літопису УПА, присвяченому Третій військовій окрузі УПА "Лисоня" [8, с.4-5]. Біля с.Лиса підпілля ОУН організувало лабораторію-майстерню з виробництва вибухових речовин. Цією лабораторією керував також Василь Кук.

Організація українських націоналістів у повсякденній діяльності розгалужувала свої структури, здобувала нових активістів та симпатиків. У Теофіпільці молодь згуртували Петро Гром'як 1912 р.н. з Іваном Мурованим. Обидва члени ОУН з 1936 р. За активну діяльність поляки у 1939 р. посадили Петра до тюрми в Березі Картузькій. У с.Потік ОУН заснувалася з кінця тридцятих років. Діяльними в організації заявили про себе Степан Гаврилук і Василь Прийдун, які виконували різні завдання Проводу.

В Ішкові у ці роки також з'явилася організація, до якої вступили Михайло Стечанин з другом Теодором Процишиним. Вони дали клятву на цвинтарі біля липи, текст якої зберігся й донині. Згодом при організації була створена юнацька група у складі Ярослава Барана, Павла Гнатіва, Іллі та Лонка Мигоцьких, Іллі та Мирона Фаріонів, Дмитра Процишина та інших. У Купчинцях біля витоків ОУН стояв Павло Филіма 1910 р.н., чл. ОУН з 1930 р. 1941 року його заарештував НКВС і він загинув у концтаборі в 1942 р. У Геленкові ОУН у 1935 р. заснували Іван Гром'як, Іван Дядько та Степан Дідушок. Згодом лави сільської організації поповнили Андрій, Володимир, Антін Гром'яки, Степан Гримач, Іван Яцик. Поляки стежили за розвитком ОУН і в 1932 р. підступно вбили Степана Дідушка.

Стабільно спостерігалась динаміка росту підпільних лав у с. Теофіпілька. 1936 рік став початком зародження сільської ОУН. Того року до організації вступили: Петро Гром'як, Василь Петрик, Михайло Дмитраш, Іван Петришин. У 1938 р. організацію поповнили: Гілярій, Мирон, Михайло Дмитраші, Павло Нагайло, Степан та Іван Світенькі, у 1940 р. – Михайло Гуменний, Михайло Дмитраш, Володимир Нагайло, Степан Перцик, Володимир Сливка. І нарешті 1942 р. до організації прийшли дівчата Катерина Божик-Дмитраш, Марія Дмитраш-Нагайло, Євгенія Мальська-Гром'як, Ярослава Нагайло-Дмитраш, Ганна Химера-Світенька. Разом у Теофіпільці станом на 1942 р. налічувалося 24 члени ОУН.

До членства ОУН у Великій Плавучій увійшли Павло Баб'як, Федір Бортник, Степан Батюк, Петро Груховський, Федір Костюк, Федір Максимів, Кіндрат Чорний. Згодом Федора Бортника схопив НКВС, запропонував йому зібрати членів організації й відпустити. Федір вчасно попередив друзів,

і вони всі разом перейшли на нелегальне становище.

У повсякденній підпільній діяльності ОУН на території краю виростали чільні діячі визвольної боротьби, організатори і провідники мас. Серед них Семен Левицький 1916 р.н. із с. Бишки. У 1936 р. організатор членства ОУН в селах Конюхи, Августівка, Бишки, Урмань, Розгадів, Поморяни. 1938 р. С.Левицький став провідником надрайону, до складу якого входило 28 сіл [9, с.230-231]. Йому належить заслуга в організації зв'язку з Проводом ОУН у Кракові. 1941 р. він учасник визволення Козови від московських окупантів та проголошення Акта відновлення української державності. Після цих подій провідник ОУН Бережанської округи та обласний провідник ОУН з центром у Перемишлі в 1942 р. заарештований гестапо. Пройшов німецькі концтабори – Аушвіц, Маутхаузен, Мельк, Ебензее. Опинившись на еміграції, очолив зв'язок ОУН між Німеччиною, Францією, Бельгією, Голландією, Англією, Австрією, Італією та Швейцарією.

Улітку 1939 р. пост повітового провідника обійняв Михайло Галаса із с. Криве (про нього розповідатиметься пізніше), а районним провідником став Іван Шанайда, також уродженець згаданого села. Народився 6 січня 1915 р. Навчався у гімназії. Любив музику. Диригував хором "Просвіти" і навіть виступав на сцені Львівського оперного театру. Член ОУН з 1934 р. У підпіллі проявив талант організатора, характеризувався чеснотами "великого ідеаліста", висококультурною, дружньою і шляхетною людиною. За часів більшовицької окупації 1940-1941 рр. Іван Шанайда виконував обов'язки окружного провідника ОУН Скалатщини. Його посилено шукали енкаведисти, але він чотири рази вислизав їм з рук. Пройшовши усі щаблі провідництва ОУН, Шанайда стане крайовим провідником ОУН Подільського краю й героїчно загине на бойовому посту в 1947 р.

1935 р. була сформована Крайова ексекutive ОУН на Північно-Західно-українських землях (КЕ ОУН ПЗУЗ). Для організаційного зміцнення Ексекutive Провід ОУН відрядив з повітового проводу ОУН Бережанщини референта пропаганди Ярослава Старуха, який став заступником крайового провідника і політичним референтом. На цьому посту Ярослав Старух працював у тісному контакті з Василем Сидором, якому належала ініціатива у створенні в 1936 р. партизансько-повстанського загону "Вовки", що слід було б вважати як передвісника УПА на Волині. Ярослав Старух увійшов до складу редакції тижневика "Нове село" та його додатку "Молоде село" під керівництвом Петра Мірчука й використував мережу ОУН для розповсюдження цієї газети у селах та хуторах Волині [7, с.459].

З Бережанського проводу ОУН вищого щабля провідництва сягнув також Дмитро Мирон, пс.

"Орлик" із с. Рай, що став референтом політичних справ Бережанської округи [7, с.517-518]. Серед революційного членства краю вирізнявся Лев Зацний з Козови на пс. "Троян". Він закінчив Бережанську гімназію. Там же вступив до УВО. Завдяки організаторським здібностям 1929 р. обійняв пост організаційного референта при повітовому проводі ОУН, а згодом – обласного оргреферента. За короткий період часу "Троян" встиг референтувати структури ОУН у багатьох повітах Тернопільщини. 1938 р. він займався організацією нападу підпільників на жандармський постерунок у с.Гаї поблизу Львова. 1939 р. перебував у лавах Карпатської Січі, звідки щасливо повернувся. Цього ж року поляки схопили підпільника й кинули до в'язниці у Березі Картузькій. Лише початок Другої світової війни "звільнив" його від лютої кари. Лев Зацний до останнього подиху залишався вірним революційній боротьбі ОУН. Він загинув 1 вересня 1940 р. при переході річки Сян і похований у братській могилі з друзями у с. Вара Перемишльського пов. на території нинішньої Польщі [3, с.593-597].

Слід згадати, що осідок повітового проводу ОУН з високим рівнем конспірації знаходився у с. Бишки. Пунктом повітового зв'язку в селі була крамниця споживчих товарів, якою орудував член повітового проводу ОУН Іван Гірняк. Він співпрацював з друзями Г. Голяшем, С. Гаврилюком та В. Куком, що були пов'язані з підпільною друкарнею "Мандоліна" у селах Мужилів та Угринів Підгасцького пов. Його родичі, депортовані, загинули в Сибіру. Арештовувався польською владою, 1941 р. – німецьким гестапо, яке завезло його у краківську в'язницю "Монтелюпіх" [5, с.282].

Далі подасмо реєстр провідних діячів ОУН Бережанщини і Козівщини міжвоєнного періоду ХХ ст. Повітовий повід ОУН Бережанщини очолив Осип Рижевський, пс. "Іжак", книгознавець "Народного дому" в Бережанах. Членами проводу були такі підпільники-революціонери:

Володимир Герета – бойовий референт і заступник провідника (нар. у м. Козова).

Федір Федечко, пс. "Ярема" – бойовий референт після загибелі Володимира Герети (нар. у с. Бишки).

Теодор Федечко – бойовий референт після "Яреми" (нар. в с. Бишки).

Ярослав Старух, пс. "Стяг" – референт пропаганди (нар. в с. Золота Слобода).

Дмитро Мирон, пс. "Орлик" – культурно-освітній референт (нар. в с. Рай).

Лев Зацний, пс. "Троян" – організаційний референт (нар. в м. Козова).

Іван Думик – референт юнацтва.

Петро Федорів, пс. "П'єр", "Дальнич" – військово-організаційний референт (нар. в с. Криве).

Григорій Голяш, пс. "Бульби", "Шолом" – референт мережі ОУН, зв'язку та інструктор військових справ, згодом член Крайового проводу (нар. в с. Бишки).

Наголосимо, що частина провідних кадрів ОУН Бережанщини, Козівщини, навіть усього революційного руху ОУН, УПА були вихідцями із патріотичного села Бишки. Серед них такі діячі визвольної боротьби, відомі не тільки у краї, але й за його межами:

Степан Голяш – обласний провідник юнацтва ОУН Тернопільського і Львівського воєводства, провідник ОУН на Лемківщині, член проводу Закордонних частин ОУН.

Григорій Голяш (брат Степана) – організаційний референт Крайового проводу ОУН.

Семён Гайдук – повітовий провідник ОУН.

Василь Гайдук – повітовий провідник юнацтва під час німецької окупації.

Петро Галушка, 1915 р.н., член ОУН з 1932 р., пс. "Окунь", "Ясень". Пройшов організаційні вишколи у Кракові, Кричиці, Бранденбурзі. Командир спецбівки ОУН, яка діяла у 1939-1941 рр. Загинув улітку 1944 р. в районі Карпат.

Володимир Галушка – сотенний УПА.

Григорій Гірняк – повітовий провідник юнацтва ОУН.

Іван Гірняк – окружний провідник ОУН.

Богдан Івашків – окружний провідник ОУН та член Крайового проводу.

Ярослав Івашків – сотенний УПА на Закерзонні.

Семен Левицький – обласний провідник Перемишльщини (Польща).

Ілля Лупиніс – чотовий УПА в Турківському р-ні.

Йосип Марків – підрайонний провідник ОУН.

Василь Олесків – Голова Проводу ОУН на еміграції (1986-1991 рр.).

Федір Федечко, пс. "Ярема". Референт бойової референтури при Крайовому проводі ОУН. Політв'язень Берези Картузької. Арештований НКВС у Львові й пропав безвісти.

Іван Федечко – член теренового проводу ОУН у Великій Британії [5, с.220-224].

Отже, створення, становлення і діяльність УВО, ОУН на Бережанщині відбувались надзвичайно активно, чинили впертий опір польській окупаційній владі. Під час "радянізації" у 1939 – 1941 рр. учасники підпілля ОУН зазнали відчутних втрат у результаті масових арештів і переслідувань. Однак основні сили вони зберегли і в умовах німецької окупації стали ядром новоствореної Третьої військової округи "Лисоня" УПА-"Захід".

Джерела та література

1. Міхновський Микола. Самостійна Україна. – Київ – Львів, 1991. – 22 с.
2. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 рр. (Збірка документів). Бібліотека Українського Підпільника. Ч. 1. – Видання ЗЧОУН, 1955. – 372 с.

3. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Видавець: Комітет "Видавництва Бережани". – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1970. – 878 с.
4. Бережанська земля. Т. 3. Книга Пам'яті. – Тернопіль: Збруч, 2006. – 794 с.
5. Шагай Іван. Село Бишки. – Лондон – Бишкн – Чикаго, 2000. – 392 с.
6. Нарис історії українського націоналізму. Тереновий кадрово-вишкільний осередок ОУН у В. Б. Видання референтури юнацтва ОУН, 1976. – 46 с.
7. Мірчук Петро. Нарис історії ОУН. Українське видавництво. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – Т.1. – 640 с.
8. Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т.12. – 352 с.
9. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Бережани – Козова, 1998. – Т.2. – 900 с.

SUMMERY

*Nestor Myzak
(Chemivtsi)*

THE ARTICLE UNDER REVIEW DEALS WITH THE FORMATION AND ACTIVITY OF THE NATIONALIST ORGANIZATIONS IN BEREZHANSKI POVIT OF THE TERNOPIL REGION IN THE 20-40 OF THE 20TH CENTURY.

The article gives information about the first nationalist organizations of the Berezhanski povit of the Ternopil region; their leaders and activity in the 20-30 of the 20th century.

УДК: 94 (477) „19”

*Леонід Місінкевич
(Хмельницький)*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В ПЕРІОД РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті йдеться про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні після проголошення її незалежності, складності цього процесу, необхідність вдосконалення відповідного законодавства.

Ключові слова: репресії, жертви політичних репресій, реабілітація, закон, компенсації, комісії, відшкодування, недосконалість закону.

Розпочата в середині 1950-х років реабілітація жертв політичних репресій сприяла поверненню з небуття доброго імені сотень тисяч громадян. Незважаючи на перемини, що відбулися в країні в 60-ті роки, хвиля реабілітації пішла на спад, а усунення М. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС практично її призупинило. Ідеї ХХ та ХХІІ з'їздів КПРС незабаром були забуті. Практикувалася негласна реабілітація за скаргами потерпілих від репресій або за заявами їхніх родичів. За період так званого "застою" було реабілітовано лише

157 055 осіб [10], в основному комуністів та видатних державних діячів.

Процес реабілітації жертв політичних репресій відновився і набрав більш широких масштабів лише через 26 років. Реабілітаційні заходи кінця 1987 – 1990 рр. характеризувалися як складова частина перебудови, відновлення суспільства і здійснювалися на підставі партійно-політичних рішень та нормативно-правових актів.

Останнім документом союзного значення щодо реабілітації став Указ Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20 – 50-х років", який скасовував механізм реабілітації і одночасно зобов'язував "Раду Міністрів СРСР, уряди союзних республік внести в законодавчі органи до 1 жовтня 1990 р. пропозиції щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій".

На той час в Україні необхідно було переглянути понад 200 тисяч кримінальних справ репресованих [18, с.24]. Практично залишалися не реабілітованими особи, які необґрунтовано були депортовані та вислані в адміністративному порядку на підставі рішень органів влади й управління. До прикладу, за даними МВС УРСР у 1928 – 1952 рр. з території України було виселено понад 510 тисяч осіб [19, с.25].

За цих умов виникла нагальна потреба прийняття закону, який виступав би ефективним правовим інструментом для завершення великої та складної роботи у відновленні історичної справедливості щодо прав та інтересів громадян безневинно репресованих. Означену проблему мав вирішити закон, проект якого був підготовлений за дорученням Президії Верховної Ради УРСР. У ньому були враховані пропозиції та зауваження Комісії Верховної Ради УРСР з питань законодавства та законності, Ради Міністрів УРСР, Верховного Суду УРСР, Міністерства юстиції УРСР, Прокуратури УРСР, Комітету держбезпеки УРСР, Всеукраїнського товариства репресованих. Свої напрацювання до проекту закону внесли Київська, Тернопільська міські, Івано-Франківська обласна ради народних депутатів, а також численні пропозиції та побажання громадян, що були безневинно репресовані в минулому [20, с.23].

17 квітня 1991 р. вперше серед пострадянських республік був прийнятий Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", в якому передбачалося відновлення історичної справедливості. За законом спрощувався порядок реабілітації, але водночас не допускалася реабілітація осіб, винних у скоєнні тяжких злочинів. Закон ліквідував наслідки свавілля, допущеного з політичних мотивів до громадян України і на цій підставі виділяв три групи реабілітованих:

- особи, які репресовані в позасудовому порядку.
- особи, засуджені за політичну чи релігійну діяльність за певними статтями кримінального законодавства УРСР;

- особи, піддані з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів заслання і висланню в адміністративному порядку на підставі рішень органів влади і управління.

Враховуючи можливі особливості при поновленні прав репресованих, Законом обумовлювалися підстави, за якими не проводилася реабілітація осіб, засуджених за вчинення злочинів проти Батьківщини і радянських людей під час Великої Вітчизняної війни, а також у передвоєнні та післявоєнні роки.

Необхідно зазначити, що на виконання постанови Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1991 р. "Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [3] Кабінет Міністрів України 24 червня 1991 р. прийняв постанову, в якій були затверджені: Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна та відшкодування його вартості реабілітованим громадянам; Положення про комісії місцевих рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих, а також затверджений зразок посвідчення про право на пільги реабілітованих [23].

Дослідження зазначеної проблематики реабілітаційної роботи започаткували Ю. Дьомін, М. Шумило, А. Алмонс, Н. Лапчинська [8]. На сьогоднішній день питання відновлення справедливості незаконно репресованих мають певні складності, які не вирішуються в суспільстві через небажання вдосконалювати нормативно-правові акти чинного законодавства.

Мета пропонованої статті – розкрити роботу правоохоронних органів, обласних комісій щодо реабілітації безневинно засуджених громадян. Зазначена тема має перспективу, оскільки дозволяє проаналізувати нормативну базу, сформовану у 1990-х роках, зробити порівняльний аналіз нормативних документів, діючих в інших країнах СНД.

З боку правоохоронних органів була розпочата робота з перегляду архівно-кримінальних справ репресованих. Органам прокуратури надавалися правові повноваження проводити у взаємодії з органами державної безпеки перевірки та приймати відповідні висновки щодо всіх кримінальних справ цієї категорії, якщо рішення по них не були скасовані до моменту прийняття закону, та видавати відповідні довідки про реабілітацію репресованих осіб [22, с.211].

Ця робота здійснювалася відділом з питань реабілітації Генеральної прокуратури України і відповідними відділами в прокуратурах областей та м. Києва. Співпрацюючи з органами КДБ, а потім із СБУ, працівники прокуратури переглядали справи громадян, які в ті далекі 20 – 50-ті роки з тих чи інших підстав були заарештовані органами НКВС УРСР і, як правило, після нетривалого слідства та вироку розстріляні в підвалах в'язниць НКВС або були вислані [1, с.109 - 110].

Для прискорення реабілітаційної роботи в республіці було додатково залучено 170 позаштатних прокурорів, які працювали за трудовими угодами [2, с.10]. Працівники прокуратури взаємодіяли з працівниками державної безпеки, оскільки справи репресованих знаходилися саме у сховищах колишнього КДБ. Для організації спільної роботи 12 червня 1991 р. головою Служби безпеки України, Генеральним прокурором, головою Верховного Суду України були підписані методичні вказівки "Про організацію роботи по виконанню Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [17, с.4].

Наказом голови Служби безпеки України від 26 липня 1993 р. був створений реабілітаційний відділ [11, с.437-438]. У цій нелегкій справі щодо реабілітації жертв політичних репресій основний тягар припадав на два відомства – Генеральну прокуратуру України та Службу безпеки України. Їхня співпраця відобразилася за такою схемою. Архівні кримінальні справи репресованих, що зберігалися в архівах СБУ, всебічно розглядалися на предмет реабілітації співробітниками державної безпеки. Після детального розгляду справ та підготовки відповідних висновків матеріали передавалися в органи прокуратури, а при необхідності – в суди, які виносили свій остаточний вердикт за кожною кримінальною справою.

Оцінюючи проведену роботу, колишній Генеральний прокурор України М. Потебенько відзначав, що за період з 1991 по 1998 рр. незалежно від того, чи надходили заяви від зацікавлених осіб, було переглянуто понад 313 тисяч архівних справ щодо 448 тисяч громадян, з яких майже 300 тисяч осіб реабілітовано [17, с.4].

Реабілітовані та їх спадкоємці, отримуючи довідки від прокуратури та судових органів у подальшому зверталися до комісій місцевих рад з питань поновлення прав реабілітованих, котрі займалися проблемами відшкодування матеріальних збитків і виплатою грошової компенсації невинно засуджених.

Повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим особам проводилося незалежно від часу реабілітації, але не пізніше одного року після прийняття рішення. Вартість будівель, споруд, що збереглися на день розгляду заяви комісією, але не повернуті реабілітованому або його спадкоємцю першої черги через відсутність такої можливості, оцінювалися на день розгляду заяви за нормами державного обов'язкового страхування з урахуванням їх зносу на день вилучення. Вартість худоби, птиці та іншої сільськогосподарської продукції, якщо в архівних документах вказана їх якісна характеристика – оцінювалася за закупівельними цінами, що діяли на момент розгляду заяви. Аналогічна схема застосовувалася при оцінці іншого майна.

У тих випадках, коли повернення майна було неможливим, реабілітованим виплачувалася гро-

шова компенсація на сім'ю у розмірах: за майно - до 15 тисяч карбованців, за будівлі та споруди, що збереглися - до 55 тисяч карбованців. У зазначених випадках комісіям не дозволялося перевищувати суму компенсації у 70 тисяч карбованців [14].

Враховуючи економічне становище держави при запровадженні компенсації моральних збитків репресованим, комісія Верховної Ради УРСР на підставі численних листів і звернень внесла пропозиції щодо практичного впровадження Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" в частині надання пільг. Місцевим органам самоврядування пропонувалося встановлювати більші за обсягом пільги, ніж це було передбачено зазначеним Законом, виходячи із можливостей місцевих бюджетів [5, с. 26].

Безперечно, турбота голови комісії Верховної Ради УРСР М. В. Науменка про реабілітованих заслуговувала на підтримку. Але серед різних пільг і компенсацій було знято положення за постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. про виплату двомісячної заробітної плати членам сімей помертло реабілітованих. Саме це питання ініціював начальник управління Служби безпеки України у Хмельницькій області О. І. Денищик, який у жовтні 1991 р. пропонував органам влади відновити право на виплату компенсацій членам сімей помертло реабілітованих [6, с. 20]. Його звернення не було враховано владними структурами. Міністерство фінансів УРСР категорично відмовило в компенсації, мотивуючи тим, що не всі реабілітовані мали підстави для отримання компенсацій. Таке право надавалося репресованим або членам їхніх сімей, які були безпідставно засуджені позасудовими органами України [6, с. 22].

В організації роботи комісії щодо виплати грошових компенсацій, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям, як правило, виникали труднощі організаційного, правового та фінансового характеру. Дослухаючись до пропозицій з місць, комісія Верховної Ради звернулася до Президента України Л. М. Кравчука за допомогою у сприянні реалізації конкретних питань відновлення майнових прав реабілітованих.

Пропозиції Комісії не залишилися поза увагою. Верховна Рада України 15 травня та 19 листопада 1992 р. внесла зміни та доповнення до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [4]. Були внесені зміни і до постанови Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. "Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні".

Зважаючи на економічну нестабільність у державі, проводилася виплата грошової компенсації або відшкодування вартості вилученого майна з урахуванням інфляційних процесів. До прикладу,

значалося, що сума до виплати обчислюється з розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на момент прийняття рішення [15]. Реабілітованим, які придбали вилучені у них чи залишені ними внаслідок репресій будівлі та майно, за рішенням комісії поверталася сума з урахуванням грошової реформи 1947 р. й зміни масштабу цін 1961 р., збільшена у 500 разів [16]. Щорічна виплата залишку грошової компенсації за час позбавлення волі реабілітованого, що належить до виплати протягом п'яти років, провадилася з підвищенням коефіцієнта. Для реабілітованих громадян, яким грошова компенсація в 1991 – 1992 рр. визначалася із розрахунку 140 крб. за кожний місяць позбавлення волі, вказана щорічна виплата залишку грошової компенсації за коефіцієнтом 30 і коефіцієнтом, обчисленим з розміру мінімальної заробітної плати, - 4600 крб. на місяць [15]. Поряд з цими змінами були й інші, які спрямовувалися на підтримання фінансового становища реабілітованого громадянина та його спадкоємців.

Безперечно, найскладнішою проблемою в справі компенсації було повернення вилучених будівель та іншого майна репресованим. Саме через це обліккомми прагнули організувати належну роботу міських та районних комісій з питань поновлення прав реабілітованих громадян з урахуванням правильної оцінки втраченого під час репресій майна реабілітованих та їх спадкоємців, наполягаючи на створенні при означених комісіях окремих комісій з оцінки такого майна. До складу цих комісій залучалися представники фінорганів, органів державного страхування, торгівлі, споживчої кооперації, інвентарних бюро та будинкоуправління [6, с. 90].

Аналізуючи роботу місцевих комісій, необхідно зазначити, що не завжди вони оперативні і об'єктивно, без упередження розглядали скарги реабілітованих. Саме через такі дії реабілітовані та їхні спадкоємці вимушені були звертатися до обласних комісій для вирішення своїх нерозв'язаних проблем. До прикладу, у листопаді 1991 р. М. М. Оськола звернувся до комісії Ярмолинецької районної ради народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих із заявою про відшкодування вартості будівель та майна, незаконно вилучених у його батька М. Г. Оськоли у 1929 р. в селі Москалівка Ярмолинецького р-ну при розкуркуленні та висланні в Архангельську обл. Архівні матеріали про адміністративне вислання підтвердили означений факт, але документів щодо вилучення майна в архівах не було. За матеріалами перевірки, проведеної працівниками Ярмолинецького РВВС, факти, викладені в заяві, підтвердилися. Комісія встановила, що вилучене майно безкоштовно було передане до місцевого колгоспу с. Михайлівка. На час розгляду заяви вилучене майно не збереглося.

За рішенням комісії районної ради народних депутатів з питань поновлення прав реабілітова-

них від 11 грудня 1992 р. спадкоємцю Оськолі М. М. за вилучене майно була нарахована компенсація в розмірі 11 700 карбованців за рахунок колгоспу с. Михайлівка. Невдоволення сумою нарахованої вартості майна примусило заявника оскаржувати рішення в обласній комісії з питань поновлення прав реабілітованих, яка у травні 1993 р. прийняла рішення про додаткову перевірку та повторний перегляд заяви. Районна комісія 23 грудня 1993 р., скасувавши своє рішення річної давності, відмовила взагалі заявнику у виплаті грошової компенсації. Це рішення було скасовано обласною комісією 31 січня 1994 р. із зазначенням дворічного зволікання розгляду заяви (за положенням заяви мали розглядатися у шестимісячний строк). Комісією Ярмолинської районної ради народних депутатів зобов'язано прийняти рішення щодо перерахунку суми грошової компенсації за вилучене майно відповідно до пункту 18 "Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям" за постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.1993 р., виходячи з 15 мінімальних заробітних плат у розмірі 69 тисяч карбованців [7, с.3-4].

Факт упередженого підходу при розгляді заяв спадкоємців реабілітованих можна відстежити в роботі комісії Кам'янець-Подільської міської ради народних депутатів. Так, у грудні 1992 р. В. М. Лебедева звернулася в комісію із заявою про відшкодування вартості конфіскованого майна та заощаджень у її батьків, які були безпідставно репресовані. Батько М. А. Корольок був заарештований і розстріляний у 1937 р. Під час арешту в нього конфісковано 1380 крб. Мати Н. М. Корольок у 1940 р. засуджена Військовим трибуналом Київського особливого військового округу до 10 років позбавлення волі. У неї було вилучено майно та облігації державної внутрішньої позики на суму 1295 крб., про що свідчать документи кримінальної справи. Батьки заявниці реабілітовані в 1962 р. [7, с.90].

За рішенням комісії Кам'янець-Подільської міської ради народних депутатів від 16 серпня 1993 р. В. М. Лебедеві встановлена грошова компенсація за конфісковане в її батьків майно та грошові заощадження в сумі 17675 крб., з відшкодуванням за рахунок коштів місцевого бюджету. У жовтні заявниця звернулася до комісії міської ради з проханням зробити перерахунок грошової компенсації у зв'язку з тим, що коштів вона не отримала через зволікання при оформленні свідоцтва про право на спадщину. Комісія їй безпідставно відмовила. При оскарженні обласна комісія скасувала рішення міської комісії, рекомендувавши провести перерахунок суми грошової компенсації відповідно до пункту 18 "Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшко-

дування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям" у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.09.1993 р. Комісія Кам'янець-Подільської міської ради знехтувала рішенням обласної ради, а своє рішення від 16 серпня 1993 р. залишила без змін [7, с.91].

Після прийнятих рішень міської ради обласна комісія 17 травня 1994 р. у своєму рішенні визнала порушення встановленого строку розгляду заяви, пов'язане із зволіканням органів РАГСу та нотаріальної контори при видачі документів про право на спадщину, тяганину при розгляді скарг заявниці, що призвели до знецінення грошової компенсації. За цих обставин скарга В. М. Лебедевої підлягала задоволенню. Зобов'язано Кам'янець-Подільський міськфінвідділ у місячний строк після подачі свідоцтва про право на спадщину спадкоємниці першої черги В. М. Лебедевої відшкодувати вартість незаконно конфіскованого майна її батьків, яке не збереглося, у розмірі 15 мінімальних заробітних плат, збільшених у 1,8 рази, відповідно до пункту 18 "Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям" у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.09.1993 р. [7, с.92].

Оцінюючи діяльність комісій з питань поновлення прав реабілітованих, необхідно зауважити, що в роботі міських та районних комісій щодо повернення вилученого у репресованих майна або його компенсації мали місце елементи консервативного ставлення до заяв реабілітованих та їх спадкоємців. На нашу думку, тут спрацював певний фактор суб'єктивності, а іноді й небажання зрозуміти проблеми заявників, їхній моральний стан. Комісії обласних рад народних депутатів, як правило, виступали в ролі третейської сторони між заявниками та місцевими комісіями. Завдячуючи їхній діяльності, суперечливі питання вирішувалися оперативніше, минаючи судові інстанції. До прикладу, комісія з питань поновлення прав реабілітованих Хмельницької обласної ради народних депутатів у 1994-1995 роках на 18 засіданнях вирішила проблеми реабілітованих за 106 заявами [13].

Узагальнюючи діяльність реабілітаційних комісій, маємо певні підстави стверджувати, що з невідомих причин їхня робота була огорнута таємницею. В обласних та центральних архівах України чомусь не зафондована діяльність як обласних, так і Всеукраїнської комісії з питань поновлення прав реабілітованих.

Тисячі скарг, що надходили з усіх регіонів України до Верховної Ради, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів України, судових позовів та рішення комісій з питань поновлення прав реабілітованих свідчать про недосконалість Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Чинна редакція Закону, на наш

погляд, містить ряд недоліків, невиправдано зву- жує коло осіб, які підлягають реабілітації, і тим самим опосередковано виправдовує грубі пору- шення законності, що були притаманними тоталі- таризму.

По-перше, чинний закон не встановлює визна- чених категорій реабілітованих та порядку надан- ня їм статусу реабілітованого, компенсації для кожної з категорій, а фактично розділяє осіб, що підпадають під дію Закону, на дві групи на підставі статей 1 та 3.

По-друге, з поля зору випала категорія репре- сованих за політичними мотивами. До неї слід віднести членів сімей осіб, що були піддані політич- ним репресіям: дітей, батьків, одного з подружжя та інших родичів, які мешкали разом із репресова- ним і перебували на його утриманні.

До цієї категорії ще слід віднести дітей, які на- родилися після репресії їхніх батьків за політич- ними мотивами і залишилися без опіки одного або обох батьків, або народилися в місцях позбавлен- ня волі, на засланні, висланні або спецпоселенні.

По-третє, у Законі не передбачено таких кате- горій громадян, які постраждали від політичних репресій. До них необхідно віднести одного із под- ружжя, неповнолітніх дітей, що проживали окре- мо від репресованих за політичними мотивами осіб та їхніх батьків. Зазначена категорія громадян за- знала утиску, що обмежували їхні права у вільному виборі професій, отриманні за бажанням освіти, формуванні особистої кар'єри, участі в роботі гро- мадських та політичних організацій, добровільно- му записі на фронт у роки війни, виїзді за кордон. Отже, відсутність у Законі "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" означеної кате- горії потерпілих від політичних репресій позбав- ляє можливості цим громадянам отримати від дер- жави матеріальну, медичну та соціальну допомо- гу.

Аналізуючи законодавчі та нормативні акти країн СНД про реабілітацію жертв політичних ре- пресій, необхідно зазначити, що в них відсутнє по- няття "потерпілі від політичних репресій", за ви- нятком Закону республіки Казахстан "Про реабі- літацію жертв масових політичних репресій" і За- кону Киргизької Республіки "Про права та гарантії реабілітованих громадян, які постраждали в ре- зультаті репресій за політичні та релігійні переко- нання, за соціальними, національними та іншими ознаками" [24].

По-четверте, певна неузгодженість у Законі ви- ступає в положенні про відшкодування реабіліто- ваним громадянам заподіяної під час репресій шко- ди. Зважаючи на такий стан, голова комісії Одесь- кої обласної ради з питань поновлення прав реабі- літованих О. Гурський зазначив, що "неповною мірою компенсується те, що було вилучено із май- на, а лише частково. От і виходить, що це зовсім малі суми. У розрахунок з реабілітованими до цьо-

го часу береться 50 відсотків мінімальної заробіт- ної плати, встановленої постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1996 р. № 49-ВР. На прикладі це виглядає так: за ув'язнення не більше як 75 місяців нараховується 562,5 грн. (7,5 грн. x 75); за майно, яке не збереглося – 112,5 грн. (7,5 грн. x 15); за житловий будинок, який зайнятий або не зберігся, та інше майно – 487,5 грн. (7,5 грн. x 65); за житловий будинок, який зберігся, і на інше майно при наявності характеристики будівель – 600 грн. (7,5 грн. x 80). Звичайно, такі розміри грошо- вих компенсацій не задовольняють ні реабілітова- них, ні їхніх спадкоємців, ні працівників комісій" [12].

Надбавка до пенсії колишнім ув'язненим скла- дає 50 відсотків, а примусово висланим з місць проживання і депортованим народам – 25 відсотків мінімальної пенсії за віком. Ці цифри, на перший погляд, вагомі, але розрахунки ведуться на підставі вищезгаданої постанови 1996 р. і складають відпо- відно 9, 98 грн. та 4, 98 грн. Ці компенсації не відпо- відають ні моральним, ні матеріальним втра- там [12].

Проведений аналіз дає нам підстави стверджу- вати, що Закон "Про реабілітацію жертв політич- них репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р., крім зазначених недоліків, містить правові прогалини і не в повній мірі відповідає задекларованій преам- булі, в якій зазначено, що "ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до гро- мадян України, поновлюються їх права, встанов- люються компенсації за незаконні репресії та пільги реабілітованим" [9].

Враховуючи положення чинного законодав- ства, голова Шахтарського міського об'єднання потерпілих, репресованих і реабілітованих Донець- кої обл. В. Біркін звернувся з відкритим листом до народних депутатів України, в якому висловив невдоволення від спілчан щодо сплати компенсації у розмірі 140 крб. за кожен місяць перебування у радянських концтаборах. „Зараз ці 140 крб. перетворилися в 7 грн. 50 коп. за кожен місяць перебу- вання у пеклі ГУЛАГу. Інакше як знущанням над громадянами, які наближали незалежність Украї- ни, такі виплати не назвеш. Серед потерпілих від тоталітарного режиму є категорія громадян – у той час їх називали "діти ворогів народу", яких Закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" повністю ігнорує" [21].

Оцінка зазначених положень чинного Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" дає підстави для суттєвих змін і допов- нень до законодавства. Проте за останні десять років не внесено жодної зміни до чинного законо- давства.

Необхідно зазначити, що впродовж 16 років дії Закону України "Про реабілітацію жертв політич- них репресій на Україні" змінився політичний ста- тус держави, соціально-політичні умови життя.

Країна пішла зовсім іншим шляхом соціально-економічного розвитку. За цей час не відзначено суттєвих змін та доповнень до чинного законодавства.

Порівнюючи законодавство України та Російської Федерації щодо реабілітації жертв сталінського терору, необхідно відмітити, що Закон РРФСР від 18 жовтня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій" у досліджуваній період зазнав суттєвих змін в інтересах відновлення прав жертв тоталітаризму. За 16-річний період його дії було внесено 14 змін та доповнень, які проведені на підставі двох Указів Президента Російської Федерації, постанови та ухвали Конституційного Суду РФ та федеральних законів, що доповнили та уточнили статті Закону РФ "Про реабілітацію жертв політичних репресій". За цей час у Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р. законами України було внесено лише дві зміни 15 травня та 19 листопада 1992 р., але вони не вирішили всіх означених проблем, що мають місце в реабілітаційному процесі.

Аналіз законодавства щодо реабілітації в інших країнах дає нам підстави стверджувати, що Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", прийнятий ще в радянський період, багато в чому поступається аналогічному законодавству країн СНД, в яке було внесено чимало змін та доповнень. Законодавчі та виконавчі органи України не спромоглися за роки незалежності вдосконалити існуюче законодавство. На нашу думку, в процесі реабілітації та доопрацювання законодавчої бази необхідно активніше використовувати досвід інших зарубіжних країн, в першу чергу Російської Федерації, де з 1991р. сформовано належну законодавчу базу та достатньо ефективно працюють органи виконавчої влади, громадськість, увічнюючи пам'ять жертв тоталітарної системи.

Джерела та література

1. Алмонс А. Остання справа військового прокурора // Вісник прокуратури. 2001. - № 2. - С. 109 - 110.
2. Вернидубов І. В ім'я справедливості // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1998. - № 1/2. - С. 10.
3. Голос України. 1991. - № 88, 8 травня.
4. Голос України. 1992. № 105, 6 червня; 1992. № 225, 25 листопада.
5. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХм.О) - Ф. Р. 338. - Оп. 25. - Спр. 371. - Арк. 26.
6. ДАХм.О. - Ф. Р. 338. - Оп. 25. - Спр. 572. - Арк. 20.
7. ДАХм.О. - Ф. Р. 6377. - Оп. 1. - Спр. 235. - Арк. 3 - 4.
8. Дьомін Ю. Проблеми в роботі по реабілітації жертв політичних репресій // Право України. - 1992. - № 4. - С. 24 - 26; Шумило М. Вдосконалити правове регулювання реабілітації жертв політичних репресій // Право України. - 1992. - № 4. - С. 26 - 28; Алмонс А. Остання справа військового прокурора // Вісник прокуратури. - 2001. - № 2. - С. 109 - 114; Лапчинська Н. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" - це декларація, а питання державної політики // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Випуск 7. К., 2003. - С. 465 - 470.

9. Закон УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" // Закони України. - Київ, 1996. - Т. 1. - С. 370.
10. Записка В. М. Чебрикова в ЦК КПСС "Об использовании архивов органов госбезопасности" // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы. Срединна 80-х - 1991. - М.: МФД, 2004. - Том III. - С. 77.
11. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1/2. - С. 437 - 438.
12. Одеськие известия. - <http://izvestiya.odessa.ua>
13. Підрахунки автора за: ДАХм.О. - Ф. Р. 6377. - Оп. 1, спр. 235. - Арк. 2, 25, 43, 83, 105, 119, 137, 152, 165, 177, 190; - спр. 361 - Арк. 1, 23, 41, 62, 70, 73, 79.
14. Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям // Зібрання постанов Уряду УРСР. - 1991. - № 6. Ст. 51.
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 листопада 1993 р № 911 "Про внесення змін і доповнень до Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям" // Урядовий кур'єр. - 1993. - № 165. - 11, 13 листопада.
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 вересня 1995 р № 731 "Про доповнення Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям" // Урядовий кур'єр. - 1995. - № 141-142. - 21 вересня.
17. Потєбенько М. Органи прокуратури України на шляху відновлення законності // Київ: жертви репресій. - К.: Логос. 1997. т. 1. - 496с. Т. 2. - 4 с.
18. Поточний архів Верховної Ради України. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки. - Арк. 24.
19. Поточний архів Верховної Ради України. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки. - Арк. 25.
20. Поточний архів Верховної Ради України. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки. - Арк. 23.
21. Свобода. - 2004. 20 - липня. - <http://www.svoboda.com.ua>
22. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За редакцією Т.В. Малярєнка - К.: Юрінком, 1997. - С. 211.
23. Урядовий кур'єр. 1991. № 14-15, липень.
24. <http://www.qovernment.kz/ru/doc.Z932200-20010119.htm>

SUMMARY

Leonid Misinkevych
(Khmel'nyts'kyi)

STATE POLICY CONCERNING REABILITATION OF STALIN REPRESSIONS' VICTIMS IN THE PERIOD OF INDEPENDENT UKRAINE

The article focuses on the process of rehabilitation of Stalin repressions' victims in Ukraine after 1919 as well as upon the difficulty of this process and imperfectness of the law on rehabilitation.

УДК: 621.311.21 (09)

Борис Білецький (Чернівці)

МАЛА ГІДРОЕНЕРГЕТИКА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розкривається історія розвитку малої гідроенергетики в Україні в ХХ ст., деякі тенденції її відновлення в сучасних умовах та перспективи її розвитку в ХХІ ст.

Ключові слова: енергетична безпека, стратегія розвитку енергетики, диверсифікація джерел енергоресурсів, мала гідроенергетика, відновлювальна енергетика.

В сучасних умовах, коли світ все більше усвідомлює, що запаси органічного палива не безмежні, проблема енергетичної безпеки набуває інтернаціонального характеру. Виходячи з оцінок експертів, за даними яких запаси нафти у світі на початок 2006 року становили 167 млрд. т, газу – 180 трлн. м³, що при нинішньому рівні видобування і споживання палива запасів у всьому світі вистачить на 41 рік, газу на 65 років [16], до того ж в найближчі десятиліття потреба Європи в енергоресурсах значно зростає, проблема енергозабезпечення набуває особливої актуальності, вона по суті перетворюється в глобальну проблему. Сьогодні світ є свідком створення системи колективної енергетичної безпеки. Помітна активізація останнім часом спільних зусиль ЄС і пострадянських східноєвропейських країн реалізувати проекти диверсифікації джерел енергоресурсів стала наслідком серії „газових атак” Росії на Україну, Грузію, Азербайджан і Білорусь. Виходячи з цього, сьогодні слід говорити про енергетичну безпеку України в рамках міжнародної (європейської) системи енергетичної безпеки, яка в даний час перебуває в стадії формування в рамках ЄС.

Європейський Союз намагається мінімізувати статус Росії як монопольного постачальника енергоносіїв до Європи. З цією метою у січні 2007 року Єврокомісія ухвалила декілька документів: „Енергетична політика для Європи”, „Дорожня карта відновлювальної енергетики. Відновлювальні види енергії в ХХІ сторіччі: побудова стабільнішого майбутнього” та ін. [4, с.4].

Додамо до зазначеного і те, що шкідливі викиди в атмосферу від спалювання вугілля і газу загрожують економічною катастрофою людству, а тому доводиться переглядати стратегію розвитку енергетики в бік збільшення альтернативних і поновлювальних джерел енергії – енергії вітру, малої гідроенергетики, сонячної і геотермальної енергії, а також енергії біомас тощо. Слід зазначити, що в енергетичному балансі України їхня частка не перевищує 0,1 відсотка [18, с.10], в той час, коли у Франції відсоток виробництва електроенергії з використанням поновлювальних джерел сягнув 20

відсотків, у Німеччині – 12, в Італії – 25, у Швеції – майже 60, а в Австрії 78 відсотків від загального рівня її виробництва [16, с.10].

Виходячи з сучасних глобальних проблем, що постали перед людством (енергетичних, екологічних, земельних тощо), енергетики України все більше зосереджують свою увагу на пошуку альтернативних, поновлювальних джерел енергії. В основу своєї діяльності вони поклали рішення РНБОУ „Про стан енергетичної безпеки України і основні положення державної політики у сфері її забезпечення” (9 грудня 2005 р.), яке затверджене Указом Президента України (27 грудня 2005 р.) та розпорядженням Кабміну України „Енергетична стратегія України на період до 2030 року” (15 березня 2006 р.) [4, с.4].

Людство вдається до пошуку альтернативних джерел, використання природних, інколи знехтуваних, забутих чи належним чином не оцінених джерел, що було особливо характерним для гігантоманії ХХ ст. Її жертвами (особливо з кінця 60-х років ХХ ст. у зв'язку з приходом великої централізованої енергетики в Україні) стали майже всі 3 тисячі діючих у 20-50-х роках малих ГЕС (до малих ГЕС належать: в США станції, що мають встановлену потужність менше 30 тис. кВт, у Великій Британії – менше 5 тис. кВт, в Україні – 20 тис. кВт [11, с.6]) [16, с.10] – їх було виведено з числа діючих. Цим перервано традицію використання малих ГЕС в Україні, початок якого належить до десятих років ХХ ст.

За деякими даними, початок малому гідроенергобудівництву в Україні було покладено у Вінницькій обл. В 1913 р. в селі Сокілець з ініціативи власника тамтешніх маєтностей графа Потоцького було споруджено і пушено в дію першу на Поділлі і в Україні малу гідроелектростанцію [11, с.60].

Гідроенергетика розвивалася швидко – на початку 20-х років ХХ ст. в Україні функціонувало 84 ГЕС загальною потужністю 4 тис. кВт. До кінця 30-х років їх було вже близько 150, загальна їх потужність подвоїлася [11, с.6].

Друга світова війна відкинула галузь на десятиліття назад. У пору післявоєнної відбудови ставка робилася на маленькі колгоспні ГЕС, здатні забезпечити електрикою одне-два села та колгоспні майстерні й токи. З підключенням сіл до загальнодержавної мережі „народна енергетика” закономірно відмирала, відігравши свою роль.

Тоді ж у масштабах республіки споруджували сотні малих гідроелектростанцій, їх об'єднували в місцеві енергосистеми. На кінець 50-х років ХХ ст. в Україні у складі енергосистеми експлуатували 956 малих ГЕС. Однак будівництво великих теплових та атомних електростанцій призвело до неконкурентоздатності малих ГЕС – вироблена ними електрика була дорожчою, ніж на великих станціях, відзначалася нестабільністю, невисокою якістю

у час маловодності. Економічний фактор вирішально позначився на їх долі: з початку 60-х років малі станції починають масово закривати.

З переходом до ринку в Україні почалося переосмислення ролі і місця малих ГЕС в енергетичній системі, коли на перший план вийшли не стільки економічні, скільки екологічні критерії. Тоді вперше з'явилися підприємства, готові вкладати гроші в реанімацію галузі. Для спільного відстоювання інтересів вони об'єдналися в Асоціацію виробників електроенергії на малих ГЕС [11, с.10].

Реалізація планів з відновлення малих ГЕС стрічається з низкою труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Щодо перешкод у їх відновленні негативним фактором у цьому плані насамперед слід назвати дефіцит коштів, а також наявність в країні величезного надлишку генеруючих потужностей теплових і атомних електростанцій [18, с.10] і часта зміна урядів останніми роками та відсутність належної взаємодії між гілками влади [4, с.4]. Стрімке подорожчання енергоносіїв, гігантське збільшення витрат на підтримання атомних електростанцій, труднощі із забезпеченням ТЕС та АЕС паливом знову відродили інтерес до малих ГЕС, економічно чистих, які використовують енергію місцевих рік і річечок. До цього підштовхує і міжнародний досвід. Відомо, що малу енергетику використовувє досить широко цілий ряд країн. Так, в Китаї, за деякими даними, нараховується від 80 тисяч до 90 тисяч малих гідроелектростанцій, на яких виробляється близько 18-20 відсотків загального виробництва електроенергії з поновлювальних джерел. КНР стала лідером виробництва електроенергії з них. В Австрії діє 40 тис. електростанцій, в Німеччині 30 тис. [10, с.9] тощо.

Аналогічним чином діють прибалтійські держави, які заохочують розвиток малої енергетики. Так, у Латвії для міні-ГЕС запроваджено пільгове оподаткування, а отримана електроенергія з метою стимуляції розвитку малої гідроенергетики сплачується за подвійним тарифом [16, с.10; 10, с.9].

Україна, хоч і мала позитивний досвід в цьому плані, значно відстає від багатьох країн. Так, якщо в 1950-х роках, за деякими даними, в Україні було понад 1000 малих гідроелектростанцій [10, с.9], то на кінець 2006 р. в ній експлуатувалося 67 малих ГЕС загальною потужністю близько 107 мВт, що виробляли щороку 300-400 млн. кВт-год. електроенергії залежно від водності сезону. Україна використовує лише десяту частину наділеної нам природою екологічно чистої енергії води [9, с.19].

Все зазначене вище в певній мірі повертає нас до необхідності вивчення досвіду використання джерел малої енергетики 20-50-х років ХХ ст., коли згадані джерела енергоресурсів в значній мірі були затребувані, зокрема для потреб села, нагально вимагає розглянути стан та перспективи її розвитку на сучасному етапі.

Враховуючи цей досвід і вдаючись до його використання в сучасних умовах на основі досягнень повітряної науки і техніки, їй можна надати нове життя й успішно використовувати поряд з сучасною великою енергетикою в агропромисловому комплексі, на підсобних промислах тощо. Це питання набуває особливої ваги і актуальності, якщо взяти до уваги ту обставину, що АПК сьогодні значно відстає у своєму розвитку від інших галузей економіки і не відповідає вимогам дня. Загалом мала гідроенергетика має цілком гарантований відновлювальний енергоресурс. Поряд з цим це унікальні маневрові властивості, високі показники надійності та експлуатаційного резерву. Для гідроенергетики характерне комплексне використання водних ресурсів: виробництво електроенергії, захист від повеней, вирішення водогосподарських завдань судноплавства, водозабезпечення населених пунктів та промислових підприємств, ведення рибного господарства, зрошення та водопостачання. З економічної точки зору будівництво малих ГЕС не порушує перебігу біологічних та гідрохімічних процесів, водних ресурсів і фактично не впливає на природний режим водостоку та стан берегів. Гідроенергетика має мінімальний вплив на довкілля, не потребує значного відчуження земельних ділянок, сприяє зменшенню ерозії ґрунтів. Поряд з цим застосування альтернативних джерел, крім всього іншого, дає можливість домогтися серйозної економії так дорогих газу і нафти.

Як відомо, в Україні базовими є теплова і ядерна енергетика. І хоч електроенергія, вироблена на них, котра на перший погляд, дещо дешевша, у підсумку набагато дорожча, враховуючи ту шкоду, що їй зазнає довкілля.

Гідроенергетика працює переважно в режимі пікового навантаження. Наприклад, Київська ГЕС вночі закачує воду у верхній басейн, а коли споживання електроенергії сягає пікового рівня, починає виробляти електроенергію. Доведено, що мала енергетика набагато ефективніша за базову. Зупинка на ввімкнення ядерного блоку, тепла турбіна – це дуже складний і затратний процес. А мала гідроенергетика таких проблем не має. Щоправда, нині діючих потужностей ГЕС в Україні недостатньо. Сотні малих ГЕС, які були на початку 1950-х років, виведені з експлуатації [7, с.8]. Це – наслідок непродуманої політики централізації та особливого покладання на велику державну енергетику.

Разом з тим негативно на всіх цих процесах позначається і те, що правове поле для розвитку малих ГЕС узагалі не врегульоване. Розроблена ще 1997 р. державна Програма розвитку нетрадиційних і поновлювальних джерел енергії, малої гідро- і теплоенергетики не підкріплена ні нормативно-правовою базою, ні системою пільг, ні джерелами фінансування [15, с.2], що вимагає внесення змін

насамперед до Закону „Про електроенергетику” [18, с.10].

На сучасному етапі, в умовах загострення енергетичної ситуації насамперед „необхідно розвивати енергетику „сільську”, „фермерську”, „для двору”. Це стосується в першу чергу „малої” гідроенергетики. Актуальність розвитку малої гідроенергетики серед іншого зумовлюється найвищою рентабельністю ГЕС у порівнянні з іншими джерелами енергії та низькою вартістю вироблюваної на них електроенергії порівняно з іншими джерелами, що дуже важливо за нинішніх економічних обставин в Україні. Так, теплові електростанції продають енергію на оптовому енергетичному ринку приблизно по 18 коп. за кіловат, атомні станції – по 8, ГЕС – приблизно по 4 коп. за кіловат [15, с.2].

З урахуванням мінімізації капітальних вкладень в спорудження малих ГЕС в першу чергу необхідно максимально відновити ті малі ГЕС, що були зупинені в 50-60-х роках ХХ ст., де лишилися приміщення, водойми тощо. Але відновлення малих ГЕС, а особливо їх нове будівництво, мають вестись на основі сучасної техніки, яка дозволяє здійснювати експлуатацію ГЕС за „безлюдним” варіантом (відсутній зал, черговий і обслуговуючий персонал).

Виходячи з цих обставин, керівництво України планує будівництво додаткових гідроакумулюючих електростанцій та щонайменше 95 малих ГЕС. І хоч мала енергетика не може бути альтернативною атомній, ігнорувати ці джерела енергії недоцільно і нераціонально. Адже річний енергопотенціал малих ГЕС орієнтовно складає 3,7 млрд. кіловат-годин електроенергії [16, с.10]. Якби вітчизняне виробництво було менш енергозатратним, то такої кількості електроенергії могло б вистачити для потреб всієї країни. Це б дало змогу щороку економити 1,3 млн. т умовного палива [7, с.8], зменшити кількість небезпечних викидів АЕС і ТЕЦ в атмосферу, за якими Україна слідером. У перерахунку на кожну 1000 доларів ВВП Україна викидає в атмосферу 2,5 т „парникових” газів, тоді як Швейцарія, Швеція, Франція – приблизно 0,1 – 0,3 т [18, с.10]. Разом з тим, як звідси видно, це сприятиме оновленню природного середовища. Отже, розвивати малу енергетику і вигідно, і перспективно.

Найдоцільніше розвивати малу гідроенергетику у Карпатському регіоні, зокрема в Закарпатській, Львівській, Чернівецькій, Тернопільській та Івано-Франківській областях. У регіоні зручний рельєф і немалий потенціал. До того ж в Південно-Західному економічному районі рівень використання гідроенергоресурсів не перевищує 25 відсотків. У той же час у Донецько-Придніпровському та Південному економічних районах він становить майже 100 відсотків [7, с.8].

На території Закарпатської області протікає понад 9 тисяч річок і потічків, а гідроенергетичні

ресурси краю на одиницю площі водозабору найбільші в Україні. За підрахунками фахівців, із 42 млрд. кВт-год потенційної гідроенергії річкового стоку України на Закарпаття припадає 10,2 млрд. кВт-год. Технічно доцільний потенціал для виробництва електроенергії тут обчислюється 3 млрд. кВт-год. Цього достатньо не лише для повного забезпечення потреб регіону в електроенергії, а й навіть для продажу іншим споживачам [1, с.4].

Виходячи з реальних можливостей та нагальних потреб пошуку додаткових джерел електроенергії, українські енергетики в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. здійснили перші кроки в цьому плані. Серед них – насамперед відновлення діяльності малих гідроелектростанцій, споруджених в 40-50-х роках ХХ ст. До реалізації цих перспективних планів серед перших приступило товариство з обмеженою відповідальністю „Енергоінвест”. Президент компанії „Енергоінвест”, один з ентузіастів цієї справи з приводу назрілої проблеми зробив такий коментар: „Роботу ми розпочали зі створення програми використання нетрадиційних джерел енергії. Якщо на початку діяльності товариства наші плани сприймали, м’яко кажучи, як недалекоглядні і неперспективні (мовляв, у час атомної енергетики вести мову про малі ГЕС та вітрові станції недоцільно), то тепер думки змінилися” [19, с.6].

Практичні кроки енергоінвестивців з реалізації їх програми підтвердили доцільність використання джерел малої енергетики і спростували твердження скептиків про неперспективність цієї справи.

Розглянувши практичний досвід діяльності згаданого товариства, переконаємося в його правоті. Так, уже в грудні 2005 року енергоінвестивці повернули до життя Гальбжіївську сільську ГЕС Ямпільського району на Вінничині, яка споруджена на річці Мурафа, що є притокою Дністра [19, с.6]. Відроджена до нового життя Гальбжіївська ГЕС, ставши вдвічі потужнішою, заощадить Ямпільському району щорічно 60 т вугілля, яке б довелося спалювати на тепловій електростанції [16, с.16]. Протягом трьох років здійснювалася реконструкція Петрашівської ГЕС Ямпільського району, внаслідок чого тут споруджено бетонний міст, очищено русло річки Мурафи, реставровано саму станцію. У березні 2006 р. у селі запрацювали турбіни відновленої цим товариством через сорок років невеликої за потужністю (190 кВт-год) ГЕС [19, с.6]. Її пуск в дію дасть змогу щорічно економити близько 500 т умовного палива [12, с.8].

Загалом же товариство „Енергоінвест” займалося відновленням 28 таких об’єктів на Вінничині [19, с.6]. Станом на серпень 2005 р. з 28 малих ГЕС Вінницької обл., побудованих на малих річках без великих водосховищ, було відновлено 9 ГЕС [16, с.10].

Сфера діяльності товариства „Енергоінвест” з часом поширювалася не тільки на Вінницьку, а й на Івано-Франківську, Житомирську і Львівську області [16, с.10].

Поступово процесами відновлення малих ГЕС охоплюються і інші регіони України. Чотири ГЕС на річках Рось і Гірський Тікич відновила за десять років існування черкаська філія зовнішньоекономічної асоціації „Новосвіт”. Економічний ефект від альтернативного джерела енергії, крім економії палива, як показує досвід, значний і в плані надійності енергозабезпечення. Так, Корсунь-Шевченківська ГЕС може повністю забезпечити районний центр струмом у випадку аварійного відключення його від національної енергосистеми. Рівень надійності енергозабезпечення значно зростає за рахунок включення до місцевої енергосистеми реконструйованих ГЕС. За даними асоціації „Новосвіт”, до 2012 р. на річках Черкащини зможе працювати дев'ять малих ГЕС [3, с.4]. Серед них – Корсунська, Стеблівська, Лоташівська, Кривоколінська, Гордашівська, Юрпільська, Лисянська, Буцька, Звенигородська та інші ГЕС [10, с.9].

Відбудувати Яблуницьку ГЕС Путильського р-ну Чернівецької обл. планують протягом 2007-2008 рр. Управління промисловості та розвитку інфраструктури Чернівецької ОДА разом з зовнішньоекономічною асоціацією „Новосвіт” вивчають можливості щодо відновлення та введення в експлуатацію інших занедбаних ГЕС, які діяли на території області у 60-70-х роках минулого століття [13, с.9].

Виконати ці роботи передбачається зовнішньоекономічною асоціацією „Новосвіт” та Вінницьким об'єднанням „Спеценергомонтаж”, які мають значний досвід відновлення об'єктів малої гідроенергетики.

У липні 2006 р. керівництво об'єднання „Спеценергомонтаж” та асоціації „Новосвіт” оглянули будову Яблуницької ГЕС, канал та греблю. Фахівці прийшли до висновку, що об'єкти електростанції здатні ефективно використовуватися й після відновлення. За попередніми розрахунками відбудована станція матиме потужність 700 кВт [17, с.7].

Весною 2007 р. в реалізації планів відновлення Яблуницької ГЕС зроблено перші реальні кроки. Рішенням про першочергове фінансування робіт з відновлення експлуатаційно-технічного потенціалу та функціонування Яблуницької ГЕС ухвалене радою директорів зовнішньоекономічної асоціації „Новосвіт”, здійснювалися проектно-пошукувальні роботи, які проводилися фахівцями ЗЕА „Новосвіт”, а також необхідні заміри та обстеження.

На наступному етапі відновлення ГЕС передбачається підключення будівельного майданчика до електромережі, облаштування будівельних майданчиків, де буде побудовано міні-ГЕС, водозабір

та греблю, облаштування під'їзду до станції, відведення джерельних вод, розчистка дериваційного каналу тощо [13, с.9].

Отже, в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. проблеми малої енергетики, її відновлення й дальшого розвитку, виходячи з глобальних проблем, що постали загалом перед людством і Україною зокрема, набувають особливої актуальності, вони все більше привертають до себе увагу громадськості і керівництва держави, що, очевидно, дасть малій енергетиці друге життя як одній з перспективних галузей електроенергетики.

З відродженням і використанням малої енергетики тісно пов'язана проблема енергозбереження. Власне, ці проблеми взаємопов'язані, оскільки саме проблема енергозбереження поставила питання про раціональне використання енергії малих електростанцій. Значним кроком до підвищення енергоефективності стало впровадження бюджетної програми „Міжгалузеві енергозберігаючі заходи”, якою фінансувалися енергоефективні проекти. В рамках цієї програми Держкоменергозбереження уклав у 2001 році 80 договорів на відповідні проекти для бюджетних установ, підприємств й організацій. Виконавцем одного з таких проектів програми було визначено підприємство „Укренергозбереження” на тендерних умовах. Воно повинно було здійснити оцінку потенціалу пуску в експлуатацію малої ГЕС потужністю 50 кВт (обсяг фінансування 120 тис. грн.) і розробити та реалізувати комплексні заходи енергозбереження в школах і лікарнях Ужгорода і Мукачева (обсяг фінансування 200 тис. грн.). Для виконання проекту з малої гідроенергетики була залучена провідна в цій галузі компанія – ОАО „Укрводпроект”, яка є головним виконавцем у розробці заходів проти паводків для Закарпаття і володіє унікальною гідроенергетичною і картографічною інформацією. Це по суті було першим комплексним проектом малої ГЕС для України. В рамках договору на першому етапі його виконання розроблено комплексне дослідження „Оцінка технічного і економічного гідропотенціалу рік Закарпаття” [5, с.8]. Протягом 2001-2005 років було виконано значні обсяги робіт. Планами передбачалося будівництво і пуск в експлуатацію демонстраційної малої ГЕС, що споруджувалася на річці Боржава Свалявського р-ну [5, с.8].

Однак фінансові проблеми, що виникли в процесі будівництва, дещо затягували реалізацію планів, що, очевидно, пояснювалося деякою безгосподарністю, незацікавленістю чи й байдужістю керівників області щодо інноваційних рішень у сфері енергозбереження, нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії.

Для наведення ладу у цій справі насамперед, на думку фахівців, „потрібна інвентаризація діючих і недіючих малих ГЕС” [2, с.20].

В умовах реалізації концепції сталого розвитку в Україні особливого значення набуває модернізація паливно-енергетичного комплексу на базі технологій використання поновлювальних та інших альтернативних джерел енергії, частка яких, за прогнозами програми розвитку ООН, у світовому балансі до 2050 року має досягти 27-54 відсотки, тобто ці джерела енергії займатимуть одне з провідних місць у світовому паливно-енергетичному балансі (ПЕБ) [14, с.8].

Виходячи з цього, перспективним для модернізації ПЕК України на найближчі 20-25 років є розвиток і промислове використання наступних енерготехнологій у сфері генерування електроенергії та комбінованого виробництва електричної і теплової енергії – вітроенергетики, гідроенергетики, геотермальних ТЕС і ТЕЦ, ТЕЦ на базі вугільного метану, біогазу, біомаси, а також некондиційного природного газу, суцільних горючих газів нафтовидобування і нафтопереробки, горючих газів техногенного походження та інших нетрадиційних видів палива у виробництві теплової енергії – геоенергетики, теплонасосної техніки.

Найважливішими, першочерговими заходами модернізації ПЕК України є масштабне використання потенціалу вітру, незадіяних ресурсів рік, вугільного метану, біомаси та інших органічних відходів шляхом їх конверсії на біогаз, біодизель, дизельне паливо.

„Програма державної підтримки розвитку нетрадиційних і відновлювальних джерел енергії та малої гідро- та теплоенергетики” (затверджено 1997 р.) має отримати новий поштовх. Але для цього насамперед потрібно виробити нормативно-правову базу, яка запроваджувала б механізми та створювала умови для залучення недержавних інвестицій, де було б чітко визначено інвестування малої гідроенергетики шляхом кредитування з невеликою ставкою та відстрочкою платежів до закінчення будівництва, механізми залучення кредитів та механізм введення інвестиційної надбавки до тарифу на електроенергію, з якого могла б частково фінансуватися мала гідроенергетика, розробити методіку обґрунтованої плати за водовикористання для малих ГЕС і методіку формування „зелених тарифів” на вироблену електроенергію.

Важливий крок у цьому плані у жовтні 2006 р. зробила Верховна Рада України, ухваливши в першому читанні закон про малу гідроенергетику. Для реалізації основних положень цього закону та довготермінової енергетичної політики в цій сфері необхідно розробити та затвердити Програму відновлення всіх наявних і будівництва нових малих гідроелектростанцій [9, с.19].

Перетворення в життя такої програми має велику перспективу. Адже енергетика є одним з наріжних каменів національної безпеки держави. До того ж її реалізація є важливим кроком на шляху до вступу України до Європейського Союзу, оскільки, обов'язковою умовою членства в цій міжнародній організації є наявність не менше шести відсотків відновлювальної енергетики в національ-

ному балансі виробництва електроенергії в країні. Що ж до країн членів ЄС, то Європейський Союз на початку 2007 р. прийняв рішення про збільшення частки використання відновлювальних джерел енергії (ВДЕ) усіма членами ЄС до 20 відсотків від загального обсягу енергоспоживання [6, с.11]. В цьому плані перед Україною стоять складні і невідкладні завдання, актуальність і гострота яких цілком очевидні. Для їх реалізації необхідна продумана система підтримки і стимулювання впровадження енергозберігаючих проєктів і технологій.

Джерела та література

1. Бровченко Л., Коханець І. Велика енергія малих рік // Голос України. – 2006. – 4 лип. – С. 4.
2. Василевський М. Запрягайте, хлопці річку // День. – 2004. – 17 вер. – С. 20.
3. Відроджують місцеві ГЕС // Голос України. – 2006. – 5 квіт. – С. 4.
4. Волович О. Як позбутися економічного шантажу? Об'єднатися ... // День. – 2007. – 16 берез. – С. 4.
5. Денисюк С. Бюрократична дамба для малої ГЕС // День. – 2005. – 12 лип. – С. 8.
6. Єрьоменко А. Енергетична політика Німеччини: ставка на ефективність і збільшення використання відновлювальних джерел енергії // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квіт. – С. 11.
7. Ісаєв В. Міні-ГЕС замість АЕС // Експрес. – 2006. – 21-22 берез. – С. 8.
8. Корц О. Потрібно все, на що є гроші: Про українські енергоперспективи // День. – 2006. – 5 трав. – С. 9.
9. Кривда М. Великі плани малої енергетики // Голос України. – 2006. – 21 груд. – С. 19.
10. Мальована В. Велике майбутнє малих рік // Прес-центр. – 2006. – 6 серп. – С. 9.
11. Мельник В. ГЕС на річці-невеличці // Україна молода. – 2006. – 8 лют. – С. 6.
12. Мельник В. Світло з води // Україна молода. – 2006. – 14 берез. – С. 8.
13. Нагірняк Л. У горах відновлять міні-ГЕС // Молодий буковинець. – 2007. – 5 квіт. – С. 9.
14. Онілко О., Коробко Б. Можливі складові енергонезалежності України // Дзеркало тижня. – 2006. – 4 лют. – С. 8.
15. Пархомчук Т. Вітру „зелений” тариф // Голос України. – 2006. – 9 серп. – С. 2.
16. Пархомчук Т. Велика сила малої води // Дзеркало тижня. – 2005. – 13 серп. – С. 10.
17. Планують відновити Яблуницьку ГЕС // Молодий буковинець. – 2006. – 2 лип. – С. 7.
18. Прудка Н. Потужний вітер // Дзеркало тижня. – 2006. – 26 берез. – С. 10.
19. Скрипник В. Й ожили малі ГЕС // Голос України. – 2006. – 29 трав. – С. 6.
20. Statistical Review of World Energy. – 2006. – www.bg.com.

SUMMARY

Borys Biletskyi
(Chernivtsi)

SMALL WATERPOWER INDUSTRY OF UKRAINE: HISTORY AND MODERN PERIOD

The article touches upon the history of the development of small waterpower industry of Ukraine in the 20th century, some tendencies of its reconstruction and prospects of its development in the 21st century.

УДК 94(477).19/20"

Неля Жулканич
(Київ)

**ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ
СФЕРИ КАРПАТСЬКОГО СЕЛА В РАДЯНСЬКИЙ
ПЕРІОД (1960-1970-ті рр.)**

(На матеріалах Львівської, Закарпатської,
Івано-Франківської та Чернівецької областей)

У статті досліджуються питання соціально-побутової сфери українського села у 1960-1970 рр. На матеріалах чотирьох областей Карпатського регіону.

Ключові слова: інфраструктура, побут, комуністичні, освітні заклади.

У радянський період історії нашої держави сільське господарство фінансувалося за залишковим принципом. Так само фінансувалась і соціальна сфера села. Її функціонування та розвиток підтримували в основному суб'єкти господарювання агропромислового комплексу. Однак слабкий фінансовий стан колгоспів та радгоспів призводив до того, що в першу чергу на селі будували об'єкти виробничого призначення, а на інші зазвичай коштів не вистачало.

Проблеми функціонування соціально-побутової сфери українського села неодноразово ставали предметом дослідження вітчизняних науковців. Серед них Л.Витрук, А.Гарагашбян, Г.Кривчик, П.Парашук, В.Петренко, А.Середа [32], І.Рибак [30] та ін.

Метою пропонованої статті є дослідження розвитку побутового обслуговування, функціонування закладів охорони здоров'я і культури у селах Карпатського регіону України; висвітлення діяльності дошкільних та шкільних освітніх закладів у період з середини 60-х до кінця 70-х років ХХ ст.

Наукові дослідження підтверджують, що внаслідок відставання в соціальній інфраструктурі села за часів існування СРСР понад 14 тис. сільських населених пунктів не мали шкіл та закладів охорони здоров'я, понад 9,5 тис. – дошкільних закладів, майже 11,5 тис. – клубів і будинків культури, а через відсутність середніх навчальних закладів 38 % сільських учнів не мали змоги продовжувати навчання в 9-10 класах за місцем проживання [20, с.345].

До 1960 р. соціальної інфраструктури на селі практично не існувало. Селяни намагалися вирішувати свої побутові проблеми самотужки, або звертаючись до сільських шевців, боднарів і т.д. Оплата праці останніх була натуральною, як і зарплата працівників колгоспів та радгоспів.

Велике значення для подальшого розвитку суспільного побуту на селі мало запровадження у 1960-х рр. у колгоспах гарантованої оплати праці та перехід на грошову оплату праці. У відповідності до прийнятого у 1964 р. Закону про пенсії колгоспним ветеранам та інвалідам почали випла-

чувати пенсії, які неодноразово підвищувалися. Виплати здійснювалися за рахунок централізованого пенсійного фонду. Зростання доходів селян, їх купівельної спроможності обумовили потребу у формуванні й розвитку у сільській місцевості мережі підприємств торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування на зразок тих, що розвивалася в містах.

Організації споживчої кооперації здійснювали спроби запровадження у побут сільських людей звички користуватися послугами підприємств громадського харчування. Від початку 1960-х рр. число цих підприємств у сільській місцевості постійно зростало (у 1960 р - 6,2 тис.). В аналізованій період громадським харчуванням були охоплені лише районні центри і деякі центральні садиби. Для більшості селян страви, які пропонували в кафе, чайній чи їдальні, не стали повсякденною їжею. Загалом селяни надавали перевагу харчуванню в домашніх умовах. Від загального часу, витраченого на хатню працю колгоспницями, приготування їжі займало до 43 % [30, с.206]. Незважаючи на це, найпоширенішим типом громадського харчування на селі в досліджуваній період залишалися колгоспні їдальні, які обслуговували працівників господарства на польових станах, фермах. На середину 60-х років постійне громадське харчування було запроваджене лише у 15 % колгоспів [30, с.206]. На кінець 70-х рр. у 146 колгоспах Чернівецької області функціонували 98 постійних та 52 сезонні колгоспні їдальні на 6786 посадкових місць [18, арк.7]. В них запроваджувалися прогресивні форми обслуговування: відпуск харчування за абонементом, приготування комплексних сніданків, обідів, вечер.

Значним був розрив у забезпеченості закладами громадського харчування міського та сільського населення. До прикладу, в Івано-Франківській області в 1967 р. на 10 тис. населення припадало в містах 346 посадкових місць, а у селах – лише 40 [7, арк.135].

Завдяки діяльності споживчої кооперації сільський побут все ж таки помітно змінювався. Про це свідчить, зокрема, характер споживання селянами хлібних виробів. Якщо в 1950-ті – на початку 1960-х рр. домашня випічка хліба сільськими жителями складала понад половину в загальному обсязі споживання хліба, то в 1965 р. – 26,5 %, в 1970 р. – тільки 9%. У наступні роки вона взагалі практично зникає. Завдяки державним дотаціям буханка хліба в крамниці коштувала 14-30 коп. [11, рк.119], тому хліб було вигідніше купувати, ніж випікати самостійно. Так само практично зникла традиція домашнього виробництва деяких видів м'ясних і молочних продуктів: ковбас, масла, сиру тощо. Поступово виробники продуктів харчування перетворювалися на їх споживачів. Селяни все частіше їхали до міста не для того, щоб продати вироблені продукти, а щоб купити готові у магазині.

Основна увага зосереджувалася на створенні підприємств побутових послуг у районних центрах і центральних садибах господарств. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР "Про зміцнення матеріально-технічної бази й покращення торговельного й побутового обслуговування сільсько-го населення" (1967 р.) передбачалося відкрити будинки побуту або комплексні приймальні пункти в кожному селі, в якому була сільрада. Зазвичай такі заходи в радянський період приурочувалися до певних знаменних дат. Цей почин був приурочений до 100-ї річниці від дня народження В.І.Леніна (квітень 1970 р.) Однак добрі наміри далеко не скрізь були здійснені. В 60-х рр. всього 15 із 33 тисяч українських сіл були охоплені побутовим обслуговуванням [30, с.211]. На середину 70-х рр. в республіці лише у 30,5 % функціонуючих колгоспів і радгоспів були збудовані будинки побуту, в 33,8 % - організовані комплексні приймальні пункти [3, рк.85].

До того ж режим роботи існуючих-діючих підприємств служби побуту був незручним для сільських трудівників. Так, у Чернівецькій області на кінець 70-х рр. лише 0,9 % підприємств служби побуту, розташованих у сільській місцевості, працювали з 7-ї години ранку, 3,5 % - без вихідних і 10,5 % - у неділю [18, рк.43].

Після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС активізувалося будівництво закладів соціальної сфери у відстаючих, економічно слабких колгоспах. До 1967 р. у 14 з 52 відстаючих колгоспах Закарпатської області було збудовано торгові підприємства (в т.ч. 8 комбінатів), в Івано-Франківській області відкрито 46 торгових підприємств (59 економічно-відстаючих колгоспів), у Львівській - 28 (76 відстаючих господарств), у Чернівецькій - 3 підприємства громадського харчування, 3 - торговлі, а також реконструйовано в області 34 магазини, 18 ларків, 11 кіосків (19 економічно відстаючих колгоспів) [3, арк.202-205].

В цілому мережа закладів побутового обслуговування зросла з 1970 до 1980 рр. в чотирьох західних областях Української РСР на 194 одиниці. У Закарпатській області їх кількість навіть зменшилася за десятиліття на 36 [23, с.427; 25, с.288]. Особливістю досліджуваного регіону була наявність значної кількості віддалених, зокрема гірських, сіл, в яких взагалі були відсутні будь-які заклади сфери обслуговування.

Впродовж другої половини 70-х рр. зростання обсягу послуг, наданих підприємствами служби побуту, склало в середньому 8-10 %, однак запити селян не задовольнялися. У 1975 р. план обсягу реалізованих побутових послуг був виконаний у сільській місцевості на 97 %. Обсяг послуг на одного сільського жителя складав 10,76 крб., тоді як у місті - 16,25 крб. [16, арк.48]. Незручності щодо забезпечення платоспроможних побутових запитів

відчували мешканці сільської місцевості гірських районів. В 1975 році сума наданих побутових послуг в розрахунку на одного жителя Закарпаття в гірських Міжгірському, Великоберезнянському та Тячівському районах становила відповідно - 5,6 крб., 7,0, та 8,0 крб. проти середньообласного показника - 17,4 крб. За даними вибіркового обстеження органами облстатуправління за 1975 р. в сільській місцевості області питомо вага одноразових грошових витрат на ремонт меблів і предметів домашнього вжитку, виконаних приватними особами для сімей, які обстежувалися, склала 97 %, пошиття і ремонту одягу - 59, ремонту культтоварів - 43, і пошиття і ремонту взуття - 36 % всіх витрат на ці цілі (при середній заробітній платі в 148-150 крб) [14, арк.18].

Впродовж досліджуваного періоду розвитку побутового обслуговування на селі приділялася увага. Проте намічені рішеннями Комуністичної партії та уряду заходи слабо втілювалися на практиці. Тому на кінець 70-х рр. урівняти міський рівень обслуговування населення з сільським вдалося лише в 1 з 20 районів Львівської області, у Закарпатській - в жодному [29, с.236].

Для повнішого задоволення побутових потреб сільського населення з 1965 р. почали утворюватися сільські комунальні служби. У 1971 р. в республіці діяло 5569 сільських комунгоспів, що складало більше 60 відсотків від загальної чисельності колгоспів [3, арк.5]. Комуногоспи займалися здебільшого різними видами будівельних робіт: будівництво та ремонт індивідуальних будинків, сараїв, погребів, колодязів, парканів, тротуарів.

Однак комуногоспи часто використовувалися не за призначенням, згодом вони зосередили свою увагу не на виконанні дрібних індивідуальних замовлень, а на будівництві об'єктів, що мали громадське значення. До прикладу, на кінець 70-х рр. частка послуг, наданих сільському населенню районними міжколгоспними комбінатами комунального господарства склала в районах Чернівецької області від 3,2 до 56,3 % [17, арк.21]. В окремих районах райкомуногоспи взагалі не виконували робіт для сільського населення. Вони перетворилися по суті в будівельні організації, що виконували значні обсяги робіт на виробничих об'єктах в районних центрах, а також в організаціях, які навіть не входили до агропромислового комплексу.

Незважаючи на певні позитивні зрушення, сільська сфера послуг значно відставала від міської. Мережа торговельних закладів в селах регіону залишалася недостатньою. Кількість їх зростала повільними темпами. До прикладу, в Івано-Франківській області за період з 1965 по 1975 рр. їх число зросло лише на 209 (з 1624 до 1833) [28, с.105]. При зростаючій купівельній спроможності населення внаслідок впровадження гарантованої грошової оплати праці це зростання можна вва-

жати незначним. В більшості магазинів, що розміщувалися в пристосованих приміщеннях, продавалися лише товари першої необхідності. До того ж в одній кімнаті поруч - промислові й продовольчі товари. Через кращу якість торгівельного обслуговування, більший вибір товарів у містах, відсутність в селах спеціалізованих магазинів населення намагалось здійснювати покупки в міській торгівельній мережі.

Безпосередній вплив на рівень добробуту колгоспного селянства мало вирішення проблем житлового будівництва. Пожвавлення житлового будівництва в кінці 50-х р., що мало місце внаслідок зменшення податкового гніту на селянство та збільшення прибутковості присадибних господарств, у другій половині 60-х змінилося спадом. Частково його можна пояснити значною міграцією сільського населення в міста, незабезпеченістю індивідуальних забудовників кредитами, будівельними матеріалами, зарахування владою малих і середніх сіл "неперспективними" та ін.

Головні завдання щодо сільського будівництва було визначено постановою ЦК КПРС та Радю Міністрів СРСР "Про впорядкування будівництва на селі" (1968 р.). Села поступово повинні були перетворитися на "впорядковані селища з хорошими житловими й культурно-побутовими умовами і відповідним виробництвом, які стануть основою для високопродуктивної праці та інтенсивного розвитку сільського господарства, а також забезпечуватимуть зайнятість населення у вільний від сільськогосподарських робіт час" [21, с.50]. Та це залишилося лише у проєктах.

Впродовж досліджуваного періоду село відставало від міста в соціально-економічному, технічному, культурно-побутовому відношеннях. Зближуючи їх рівень, треба було враховувати специфіку навколишньої місцевості й традиції сільського побуту. Однак міського рівня облаштування сільських осель, благоустрою з врахуванням особливостей сільського побуту, наявністю присадибного господарства не було досягнуто.

На початку 70-х років популярною була ідея зведення в селах індивідуальних двоповерхових, блокованих 2-4 - квартирних, багатоквартирних секційних будинків. Проєкт індивідуального двоповерхового будинку для колгоспної сім'ї був розроблений харківськими проєктувальниками разом з колективом заводу залізобетонних конструкцій. Такі будинки планувалося зводити з блок-кімнат заводського виготовлення. Автопоїзд з 11 платформ зміг би одразу підняти весь будинок і донести на місце монтажу [21, с.53]. Однак такий тип будинку не набув поширення в республіці. Селяни традиційно будували цегляні, цегельно-саманні, а в гірській місцевості - дерев'яні будинки. Питома вага індивідуального сільського будівництва за кошти селян становила близько 60%. В досліджуваний період у селах областей Українських Кар-

пат було введено в дію 11133 тис м² житлової площі [22, с.367; 27, с.269], переважно власним коштом селян.

Із завершенням електрифікації колгоспів відбулися значні зміни у постачанні електроенергії та використанні її у сільському побуті. Вже на кінець 1969 р. відсоток електрифікованих селянських осель в Закарпатській області становив 75% [8, арк.97]. Якщо в Україні у 1965 р. було електрифіковано 68% дворів колгоспників, то у 1971 р. цей показник складав 98%, а в областях Карпатського регіону в середньому відповідно - 63,1 та 95,3% [23, с.237]. У Івано-Франківській та Чернівецькій областях цей показник був найнижчим в республіці.

Важливим засобом поширення серед селян радянської ідеології продовжувало залишатися радіо. Про це свідчать, зокрема, темпи радіофікації. Згідно з даними офіційної статистики кількість радіоприймальних точок у селах республіки неухильно зростала. За вказаний період було радіофіковано близько 80% селянських хат [9, арк.99]. Більша частина з 20% осель, що залишалися без радіоточок, припадало на гірські та передгірні райони областей Українських Карпат.

В досліджуваний період певного розвитку набула й телефонізація села. Але в першу чергу були телефонізовані радгоспи (до 1965 р.), колгоспи та сільські ради республіки (до 1970 р.). Телефон продовжував залишатися рідкістю у помешканні селян. А за рівнем телефонізації село відставало від міста у 3,2 рази.

З 1961 р. в республіці розпочато газифікацію сільських населених пунктів. Користування газом набуває вагомого значення в соціально-побутовому обслуговуванні селян. Тогочасна газифікація села передбачала використання газу лише для приготування їжі, а не для опалювання жител та підігріву води. Хоча планова газифікація сільських населених пунктів розпочалася з 1961 року, на кінець 60-х рр. вдалося газифікувати лише 8,1% сільських будинків в республіці [4, арк.1], а у досліджуваному регіоні - ще менше. Вирішити проблему не вдалося й до кінця 70-х рр.

Одним з основних структурних елементів соціальної інфраструктури залишалася народна освіта. Основна діяльність сільської загальноосвітньої школи спрямовувалася на забезпечення високого рівня знань учнів та поліпшення їх виховання. Незважаючи на зростання кількості учнівських місць, близько 48% сіл республіки не мали шкіл. Загалом, спостерігалось зниження темпів будівництва шкіл як в республіці, так і в регіоні зокрема. Якщо в період 1966-1970 рр. в регіоні було введено шкіл на 103,8 тис. учнівських місць, то у 1975-1980 рр. - лише на 81,5 тис. (табл. 1).

Введення в дію загальноосвітніх шкіл (тис.учн.місць) [23,с.376; 26,с.262]

| Області | За 1966 - 1980 рр. | | В тому числі | | | | | |
|------------------------|--------------------|-----------------|---------------|-----------------|---------------|-----------------|---------------|-----------------|
| | всього | колгос- пами | 1966-1970 рр. | | 1971-1976 рр. | | 1976-1980 рр. | |
| | | | всього | колгос- пами | всього | колгос- пами | всього | колгос- пами |
| По Україні | 1972,1 | 1209,2 | 785,7 | 601,9 | 706,3 | 394,0 | 480,1 | 213,3 |
| Закарпатська | 62,2 | 17,6 | 17,4 | 3,0 | 21,7 | 6,2 | 23,1 | 8,4 |
| Івано-Фран- ківська | 83,1 | 47,8 | 25,9 | 17,6 | 38,5 | 21,1 | 18,7 | 9,1 |
| Львівська | 106,3 | 47,3 | 48,0 | 23,0 | 29,0 | 11,3 | 29,3 | 13,0 |
| Чернівецька | 39,5 | 20,9 | 12,5 | 7,2 | 13,4 | 6,3 | 13,4 | 7,4 |
| По регіону | 291,1 | 133,6 | 103,8 | 50,8 | 102,6 | 44,9 | 81,5 | 37,9 |

Згідно з даними таблиці 45,8% від загальної кількості введених в дію шкіл на 291,1 тис. учнівських місць впродовж 1966-1980 рр. у сільській місцевості були введені за рахунок колгоспних асигнувань. По республіці цей показник складав 61,3%. Менший відсоток щодо регіону пояснювався складним фінансовим станом господарств, в яких першочергово зводилися об'єкти виробничого призначення. Соціальні ж об'єкти фінансувалися, як і у всій державі, за залишковим принципом. Навіть будівництво об'єктів народної освіти за рахунок централізованих капіталовкладень здійснювалося незадовільно. Асигновані кошти, до прикладу, на кінець 60-х рр. у регіоні були використані лише на 37% [15, арк.60]. Низькі темпи будівництва пояснювалися незадовільним забезпеченням відповідними інженерно-технічними кадрами, відсутністю належної організації праці, будівельних матеріалів, механізмів та автотранспорту.

Тим часом шкіл у регіоні не вистачало, частина існуючих розміщувалася у пристосованих та аварійних приміщеннях. Вони не були укомплектовані кваліфікованими спеціалістами, оскільки останні не забезпечувалися житлом, належними побутовими зручностями. Ще одним наслідком скорочення чисельності шкіл, закриття їх у так званих "неперспективних селах" було посилення міграції населення працездатного віку у міста.

Нерозв'язаною проблемою соціального розвитку українського села залишалася недостатнє забезпечення дитячими дошкільними закладами. За умови зростаючої зайнятості жінок у громадському виробництві ця проблема ставала все гострішою. Незважаючи на те, що кількість дитячих садків зростала, забезпеченість ними не відповідала потребам населення, розміщення їх було нерівномірним. Дитячі дошкільні заклади розміщувалися здебільшого на центральних садибах та у великих селах. У центральній садибі колгоспу дитячих садків могло бути декілька, а у віддалених гірських селах жодного. Забезпеченість ними сільських дітей була нижчою, ніж у містах. До того ж значна частина дитячих садків та ясел розміщувалася в пристосованих приміщеннях. Так, в 1966 р. у Вишницькому районі Чернівецької області таких налічувалося 72,7% (56 із 77 колгоспних ясел) [5, арк.3]. Садочки не були забезпечені кваліфікованими спеціалістами, інвентарем, розвиваючими іграми. В результаті обстеження колгоспних ясел-садочків Івано-Франківської області працівниками статуправління (1969 р.) [6, арк.2] було виявлено, що навіть звичайні пісочниці, ігрові площадки та гоїдалки були відсутні практично у всіх садочках. Стан введення в дію дошкільних закладів відображено в табл. 2.

Табл. 2.

Введення в дію дитячих дошкільних закладів (ясел і дитсадків, місць) [23,с.378;26,с.264]

| Області | За 1966 - 1980 рр. | | В тому числі | | | | | |
|------------------------|--------------------|-----------------|---------------|-----------------|---------------|-----------------|---------------|-----------------|
| | всього | колгос- пами | 1966-1970 рр. | | 1971-1976 рр. | | 1976-1980 рр. | |
| | | | всього | колгос- пами | всього | колгос- пами | всього | колгос- пами |
| По Україні | 458516 | 329753 | 215194 | 176315 | 99119 | 64530 | 144203 | 88908 |
| Закарпатська | 8608 | 2270 | 1418 | 425 | 1030 | 250 | 6160 | 1595 |
| Івано-Фран- ківська | 6196 | 5176 | 2040 | 1950 | 2371 | 1711 | 1785 | 1515 |
| Львівська | 11819 | 9499 | 3317 | 2837 | 2071 | 1801 | 6431 | 4861 |
| Чернівецька | 7588 | 6513 | 4108 | 4108 | 1875 | 1520 | 1585 | 885 |
| По регіону | 34181 | 23458 | | | | | | |

Згідно з даними таблиці 68,6% від загальної кількості введених в дію в регіоні ясел і дитсадків у сільській місцевості було здійснено коштом колгоспів, по республіці цей показник складав 71,9%. Отже, в означений період забезпечити сільських

дітей ясельного віку достатньою кількістю належним чином облаштованих дошкільних закладів не вдалося.

У досліджуваній період дещо збільшується кількість закладів охорони здоров'я на селі.

Більшість закладів соціальної сфери розмішувалися у бригадних селах, тож мешканці решти сіл були практично позбавлені можливості забезпечити свої культурні потреби. Незважаючи на певне зростання кількості культосвітніх закладів, на початок 70-х років в 454 селах регіону були відсутні клуби, а в 682 – бібліотеки [22, с.27, 503, 505]. До того ж функціонували сільські бібліотеки мали обмежений книжковий фонд. Найскладніша ситуація мала місце у селах Івано-Франківської та Львівської областей. Тут спостерігалось навіть певне скорочення мережі сільських бібліотек. Основними видами культурного дозвілля сільської молоді залишалися вечори танців та перегляд кінофільмів. Проте навіть за числом відвідувань кіносаїв село не «наздогнало» місто. На початок 70-х років в одного міського мешканця припадало 20 кінопереглядів, а на сільського 16 [10, арк.30].

В цілому забезпеченість сіл республіки закладами культури мала значні регіональні відмінності. У порівнянні із загальнореспубліканським показником забезпеченість карпатського села зазначеними закладами була чи не найвищою: близько 80%, тоді як по республіці – до 60 % [31, с.95]. Проте забезпеченість їх звуковою апаратурою, музичними інструментами, повноцінним обладнанням сцен стан матеріально-технічної бази залишався загалом незадовільним.

У 1975-77 рр. значно пошавилася фізкультура і спортивна робота серед працівників сільсько-господарства. Цьому сприяла підготовка до проведення І республіканської Спартакіади колективів фізкультури колгоспів, присвячена 30-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, а також введення нового Всесоюзного фізкультурного комплексу ГПО. Перше місце серед колгоспів республіки зайняв фізкультурний колектив колгоспу ім. Леніна Мукачівського району Закарпатської області, якому була присуджена премія - автобус.

Рада Міністрів УРСР намагалася координувати розвиток фізкультури та спорту, зокрема, приймаючи відповідні постанови. За вказаний період було прийнято 8 постанов і наказів. Впродовж трьох років (1975-77) в республіці силами колгоспів збудовано і обладнано понад 1,5 тис. комплексних спортивних площадок, понад 500 плавальних басейнів, близько 800 стрілецьких тирів. До прикладу, колгоспи Львівської області побудували і обладнали 2 стадіони, 6 спортивних залів, 28 футбольних полів, 21 стрілецький тир та ін. [2, арк.47].

У 1978 р. за рахунок колективних господарств на виконання чергової постанови Ради Міністрів УРСР "Про зміцнення фінансової, матеріально-технічної і спортивної бази добровільного профспілково - кооперативного спортивного товариства "Колос" Української РСР" в областях Українських Карпат було побудовано, або відремонто-

вано стадіони, облаштовано спортивні майданчики. Для організації спортивно-масової роботи серед селян у колгоспах утримувалися інструктори зі спорту. Для підготовки кадрів на цю посаду колгоспи Чернівецької області направили для навчання у технікуми та вищі навчальні заклади 24 особи впродовж 1965-1978 рр. [18, арк.83].

В результаті аналізу функціонування і розвитку соціальної сфери села областей Українських Карпат у 1965 – 70-х роках можемо зробити наступні висновки:

- незважаючи на певні позитивні зрушення у благоустрої села і добробуті сільських жителів, наявними були значні недоліки та прорахунки соціальної політики на селі;

- відсутність необхідної соціальної інфраструктури і пристойних умов життя на селі спричинили масову міграцію селян у міста;

- значні кошти, виділені селу на розвиток соціальної інфраструктури були використані нерационально. Більшість їх витратили на експериментально-показове будівництво та на перебудову мережі центральних садиб і сільських поселень;

- у ході здійснення аграрної політики партії ставилося хибне завдання - стирання суттєвих соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом та селом, формування соціально однорідного, безкласового суспільства; зближення характерів і способу життя робітників та колгоспників, сільського та міського населення, на жаль, без урахування особливостей, цінностей і стандартів сільського укладу;

- відчуженість селян від землі, неналагодженість побуту, знищення усталених сільських норм життя породжували у селян байдужість до продуктивної праці.

Загальний обсяг державних та колгоспних капіталовкладень у невиробничу сферу села становив у 1961-65 рр. 0,95 млрд.крб, у 1966 – 70 рр. – 2,54 млрд.крб, у 1971 – 75 рр.- 1,97 млрд.крб. Для комплексного переоблаштування сіл республіки на кінець 70 – х рр., за даними Держплану УРСР та науково-дослідних інститутів, мінімальний обсяг капіталовкладень повинен був складати не менше 50 млрд.крб. [13,арк.158]. За існуючих обсягів фінансування проблема реально могла бути вирішена орієнтовно до 2070 року.

Зберігалася значна різниця в рівні соціально-побутового обслуговування міського та сільського населення. Основними причинами такого становища були: недостатня кількість закладів соціальної сфери, нерівномірність їх розміщення, низька якість обслуговування, недостатній асортимент пропонованих товарів та послуг. У найгіршому стані перебувала сфера послуг у віддалених гірських селах регіону. В окремих селах соціальної інфраструктури взагалі не було. Недостатня кількість об'єктів соціальної сфери була зумовлена тим, що керівники господарств, на плечі яких

держава переклала проблеми будівництва цих закладів, віддавали перевагу спорудженню приміщень виробничій сфері. До того ж за рівнем електрифікації, телефонізації, радіофікації, газифікації, забезпеченості освітніми, медичними та соціально-культурними закладами село значно поступалося перед містом. Незадовільний стан розвитку соціальної інфраструктури села призводив до відтоку молоді в міста, де рівень культурно – побутового обслуговування був значно вищим.

Отже, здійснити деклароване керівництвом країни подолання відмінностей між містом і селом у соціальній сфері, забезпечити рівність житлово-побутових умов сільського та міського населення в аналізованій період не вдалося. Більше того, впродовж 60-70-х рр. темпи відставання села від міста в соціально-культурній сфері значно посилювалися.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів управління України (далі ЦДАВО). – Ф. 2. Оп.13. – Спр. 5971. – 214 арк.
2. ЦДАВО України, Ф.- 27. – Оп.22. – Од.зб.5414. - 60 арк.
3. ЦДАВО України. – Ф. П-2. – Оп.13. – Од.зб.8513. – 282 арк.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4735. – Оп.1. – Од.зб. 99. – 172 арк.
5. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп. 11. – Од.зб.1346. – 134 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп. 11. – Од.зб.1823. – 259 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.8. – Од.зб.2880. – 235 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.24. – Од.зб.1443. – 215 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.24. – од.зб.1043. – 203 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.24. – Од.зб.1330. – 124 арк.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 32. - Спр. 22. - Арк. 119.
12. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.25. - Од.зб.2572. – 84 арк.
13. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.25. - Од.зб.1723. – 206 арк.
14. Державний архів Закарпатської області. Ф. П – 1, оп.9, од.зб. 155, - 192 арк.
15. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО).- Ф. Р-3. - Оп.4. - Од.зб.1179. – 135 арк.
16. ДАЧО, Ф. Р-3. - Оп.4. - Од.зб.1519. – 113 арк.
17. ДАЧО, Ф. Р-4. - Оп.9. - Од.зб.6504. – 61 арк.
18. ДАЧО, Ф. Р-4. - Оп.9. - Од.зб.7670. – 84 арк.
19. ДАЧО, Ф.Р-3. - Оп.4. - Од.зб.1509. - 330 арк.
20. Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т.3./ Редкол.: ...С.В.Мочерний (відл.ред.) та ін. – К., Академія, 2002. – 952 с.
21. Лобода І. Деякі питання перебудови села / Економіка Радянської України. – 1970. - № 3. – С.49- 54.
22. Народне господарство Української РСР у 1970 році. – К., 1971. – 564 с.
23. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972. – 547 с.
24. Народне господарство Української РСР у 1975 році. Статистичний щорічник. – К.:Техніка, 1976. – 539 с.
25. Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. – К., 1981. – 384 с.

26. Народное хозяйство Украинской ССР. – К.:Техніка, 1982. – 383 с.
27. Народне господарство Української РСР у 1981 році. Статистичний щорічник. – К., 1980. – 384 с.
28. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки радянської влади. – Івано-Франківськ, 1977. – 127 с.
29. Погребняк Я.П. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние. – К., 1981. – 302 с..
30. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) – Камінець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
31. Соціально-економічний розвиток села. – К.: Урожай, 1989. – 152 с.
32. Серета А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60-70-ті рр. ХХ ст.). - Дис... канд. істор. наук. Запоріжжя, 1994. - 189 с.; Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящих (60-80 гг.). – К.,1984.- 176 с.; Гарагашбян А.А., Парашук П.В. Розквіт охорони здоров'я на Радянському Прикарпатті. – К., 1972. – 132 с.; Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури. -Дніпропетровськ. 2001.-192 с.; Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1969).-К., 1970.- 347 с.

SUMMARY

Nelya Zhulkanich
(Kyiv)

FUNCTIONING OF THE SOCIAL-DOMESTIC SPHERE IN CARPATHIANS VILLAGES IN A SOVIET PERIOD (1960-1970TH)

In the article is considered the development of domestic consumer services and trade in the village, functioning of establishments of health protection and culture. Is noticed the activity of preschool and schools educational establishments in a period from middle of 60th to the end of 70th of XX item

УДК: 94(477)"19":329.78

Дмитро Мельников
(Вінниця)

МОЛОДЬ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇНИ: ПЕРШІ КРОКИ, НЕВИКОРИСТАНІ МОЖЛИВОСТІ (90-І РР. ХХ СТ.)

У статті йдеться про участь молоді України у суспільно-політичному житті, в органах державної влади, а також у різних політичних акціях, про піднесення, а пізніше спад політичної активності молоді.

Ключові слова: молодь, Україна, вибори, депутати, студентство, Верховна Рада, молодіжний рух, партії, політика, аполітичність.

Перше десятиріччя незалежної України для українського народу стало періодом досить складних випробувань. В усіх сферах суспільного життя відбувалися докорінні важливі перебудовчі процеси. Це було пов'язано зі змінами політичного кур-

су країни, спрямованого на незалежний шлях розвитку, побудову суверенної, демократичної держави. Складовою частиною цього процесу, безперечно, було суспільно-політичне життя країни. У відповідності до того, які процеси відбувалися в Україні, в ньому брали участь сотні, тисячі, а то й мільйони людей.

Помітний слід у суспільно-політичному житті країни в 90-х роках зробила молодь. У залежності від того, яка політична ситуація складалася в Україні, змінювалася і активність молодих людей, кількісний їх склад. Діяльність молоді в суспільно-політичному житті країни на початку 90-х років у значній мірі посприяла створенню української незалежної держави. Не була байдужою молодь до процесів суспільно-політичного життя і в наступні роки.

Тому не випадково проблема участі молоді в різних сферах суспільно-політичного життя України цього періоду стала предметом дослідження науковців М. Головатого [1], Я. Немирівського [4], В. Головєнко [2], М. Перепелиці [6] та інших дослідників.

Проте в їх працях робиться спроба здійснити аналіз лише окремих напрямків діяльності молоді в суспільно-політичному житті країни, відсутнє узагальнення ролі молоді в цьому процесі, що й обумовило вибір теми даного дослідження.

Враховуючи актуальність, практичне значення досліджуваної проблеми, автор статті ставить мету: шляхом аналізу опублікованих праць, документальних та архівних джерел простежити за тим, яку роль відіграла молодь у суспільно-політичному житті країни у перше десятиріччя її незалежності, вичленивши проблеми у цій сфері молодіжного руху.

Участь юнаків та дівчат у суспільно-політичному житті країни проявлялась через молодіжний рух, який на початку 90-х років вступив у свій новий етап розвитку. В 1991 р. Україна стала незалежною державою, вибрала демократичний шлях розвитку. Враховуючи потреби молоді, вбачаючи в ній майбутню молоду державу, здатну втілити в життя плани щодо розбудови нової України з метою зробити значний поштовх до розвитку молодіжного руху, Верховна Рада України в 1992 р. і приймає Закон України "Про об'єднання громадян", Декларацію "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", в 1993 р. - Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні". Це в якійсь мірі посприяло кількісному росту молодіжних об'єднань. Якщо в 1992 р. в Україні було 26 молодіжних та дитячих об'єднань зі статусом всеукраїнських [3, с.88], то в 1999 р. їх було вже 79 всеукраїнських та більше 200 регіональних об'єднань [9, с.72].

На початку 90-х років активну життєву позицію зайняло студентство. Прагненням студентів було покінути зі старими порядками, які існува-

ли у ВНЗ (ліквідувати військові кафедри, підвищити стипендію, провести зміни у викладанні суспільних наук тощо). Студенти брали участь у мітингах, страйках, пікетуваннях партійних та державних установ. Ініціаторами таких акцій протесту були безпосередньо як самі студенти, так і їх старші товариші, активісти політичних партій та громадських організацій, кількість яких на той період різко зростала.

Активність студентів у політичному житті країни зростала завдяки діям Народного руху України. Саме дії Руху зумовили появу наприкінці 80-х років Спілки української молоді (СУМ) та Спілки незалежної української молоді (СНУМ). Помітну роль проявили снумівці під час виборів до Верховної Ради України та місцевих органів влади на початку 90-х років. Патріотично налаштована молодь підтримала претендентів у кандидати до Верховної Ради України від Народного руху та Української гельсінської спілки Олеса Шевченка, В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та інших, які вибороли право представляти інтереси народу в парламенті республіки.

Прикладом участі молоді в суспільно-політичному житті країни стала акція протесту проти намірів підписання союзного договору восени 1990 року. Члени Української студентської спілки та Студентського братства 2 жовтня 1990 р. розпочали в Києві на площі Жовтневої революції (нині майдан Незалежності) голодування.

Учасники цієї акції поставили перед Верховною Радою такі вимоги: відправити у відставку Голову Ради Міністрів УРСР В.А. Масола; призначити нові вибори до Верховної Ради на багатопартійній основі; прийняти постанову щодо націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ; відмовитися від вимог Центру відносно союзного договору; прийняти рішення про повернення в Україну усіх громадян України, які проходять військову службу за її межами. Підтримала студентів учнівська молодь, викладачі багатьох вузів України. В деяких містах студенти, викладачі, проявляючи солідарність з голодуючими в Києві, розпочали таку саму акцію. Повірівши в обіцянку Верховної Ради задовольнити їх вимоги, студенти припинили цю акцію. На жаль, більшість вимог студентів Верховна Рада не виконала.

Певний поштовх до зростання активності молоді в суспільно-політичному житті країни був зроблений Верховною Радою України. Українське законодавство практично зняло всі обмеження щодо створення та діяльності молодіжних об'єднань, крім тих, які були деструктивними. З ініціативи молоді створюються нові молодіжні об'єднання. В 1996 р. було вже 41 всеукраїнське та кілька сотень регіональних молодіжних об'єднань [8, с.7].

Як не прикро, але переважна більшість об'єднань молоді не займалася політикою, не брала

участі в суспільно-політичному житті країни. Їх створення й діяльність в основному були спрямовані на задоволення корпоративних, згодом професійних інтересів. І це закономірно. Адже молодь орієнтувалася в першу чергу на вирішення нагальних проблем їх життя. Більшість молодих людей залишалася аполітичною. За даними соціологічних досліджень, протягом 1994-1999 рр. членство молоді в політичних партіях України ледве досягло 2%. 27% опитаних узагалі не цікавилися політичними науками. Однак із наближенням президентських виборів політична активність молоді зростала. Молоді люди стали краще орієнтуватися в питаннях політичного життя України. Так, з наближенням президентських виборів 1999 р. частка тих, хто не орієнтувався в політичній ситуації, яка склалася в Україні, зменшилася з 35% - восени 1995 р. до 20% - восени 1999-го. З 1996 по 1999 рік майже у 4 рази зменшилася кількість тих молодих респондентів, котрі не підтримували жодного ідейно-політичного напрямку: із 43 до 11% [10, с.76].

У 90-х роках у молодіжну русь проявилась тенденція до створення припартиїних молодіжних організацій. Так, майже всі провідні політичні партії України набули собі політичних партнерів з боку молоді: Комуністична партія України - Ленінську комуністичну спілку молоді України, Народний рух України - Всеукраїнську молодіжну громадську організацію „Молодий рух”, Соціалістична партія України - Соціалістичний конгрес молоді, Соціал-демократична партія України (об'єднана) - громадську організацію „Українська соціал-демократична молодь”, Народно-демократична партія - „Народно-демократичну лігу молоді” тощо.

В 1999 р. була створена молодіжна партія „Молода Україна”. У статуті партії вказано на необхідність формувати, проводити власну політичну лінію у сфері державного будівництва, сприяти створенню умов для залучення молоді до активної участі у державотворчому процесі, сприяти залученню молоді до представницьких органів влади, органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади.

Хоча значна частина молоді вважала створення молодіжної партії корисним для країни (за даними соціологічного дослідження за це висловилися 40% молодих людей), молоді люди у своїй масі не підтримали „молодіжників” на парламентських виборах. За даними соціального дослідження, лише 3,4% молоді проголосувало за силу, що представляла себе як молодіжну партію. Серед усіх виборців у цілому лише 1,1% віддали перевагу цій партії [5, с.115].

Певну активність проявляла молодь під час виборчих кампаній. Для того, щоб залучити на свій бік значну кількість виборців під час виборів до Верховної Ради УРСР в 1990 р., була створена міжобласна група молодих кандидатів у на-

родні депутати, яка в січні 1990 р. прийняла два документи – „Звернення молодих кандидатів у народні депутати Української РСР до народу України” та „Позиція міжобласної групи молодих кандидатів у народні депутати Української РСР „Весна – 90”, в яких показала своє бачення перебудовчих процесів, підтримала прагнення керівництва країни на проведення демократичних перетворень у республіці, запропонувавши при цьому свою програму кардинальних змін у суспільстві.

Робота ця була проведена комсомолом. Вперше за багато років він підготував платформу, в якій прагнув показати своє ставлення до тих процесів, які відбувалися в суспільстві, запропонував програму реалізації державної молодіжної політики в республіці, показав своє ставлення до інших молодіжних організацій. Платформа комсомолу стала свого роду фундаментом для реалізації ним своїх намірів через повноважних представників в органах влади.

Усе ж таки цих заходів було недостатньо. Дії комітетів комсомолу були розрізненими, не завжди тактично грамотними. Центральному комітету, комітетам комсомолу, молодіжним засобам масової інформації не вдалося привернути увагу молоді до проекту передвиборчої платформи ЛКСМУ, забезпечити його обговорення. В результаті одна з перших спроб комсомолу окреслити свою політичну позицію з важливих проблем розвитку республіки залишилась майже непомітною, не одержала широкого резонансу в суспільстві та молодіжному середовищі. Це призвело до того, що до депутатського корпусу республіки не попав жоден представник від Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Одеської та Тернопільської областей. З 224 молодих кандидатів депутатський мандат одержали тільки 34 чол. [7].

Помітно зменшилась кількість молодих депутатів Верховної Ради України за часів незалежності. В парламенті республіки 2-го скликання був тільки один депутат віком до 30 років, а 3-го скликання - 12 чол. [11, с.83].

Тенденція до зменшення молоді відбувалася і в складі місцевих рад народних депутатів. Це було обумовлено не стільки небажанням молоді брати участь у боротьбі за депутатські мандати, скільки неможливістю вибороти їх у більш досвідчених, впливових претендентів на ці високі державні посади. До того ж серед виборців панувала думка про те, що молодим людям ще рано бути народними депутатами, що в них недостатньо життєвого досвіду, знань та умінь працювати в цих органах влади. Крім того, виборчі кампанії потребували великих фінансових затрат, яких у молодих людей було ще недостатньо.

Небажання молоді йти в політику було обумовлено і тим, що вступаючи в життя, юнаки та дівча-

та потребували найголовнішого на той час для них - це одержати освіту, знайти роботу, влаштувати своє особисте життя. Політична діяльність, як правило, набагато обмежувала ці прагнення молоді. Крім того, значна частина молоді ще не в повній мірі визначила свої політичні інтереси. Не останнє місце у формуванні державницької позиції молоді, її прагнення проявити себе в суспільно-політичному житті республіки, краю, міста та села, стати народними депутатами займало політичне протистояння між представниками вищих гілок державної влади, яке особливо відчутно проявлялося у 90-х роках.

Таким чином, у 90-х рр. ХХ ст. участь молоді в суспільно-політичному житті України була хвилеподібною. На початку десятиріччя, в період, коли гостро постало питання, бути чи не бути країні незалежною, молоді люди разом зі старшими товаришами виходили на вулиці, брали участь в демонстраціях, страйках, мітингах, пікетували державні органи, проводили акції через голодування. Пізніше, коли незалежність української держави стала реальністю, політична активність молоді помітно знизилась. Значна частина молоді стала аполітичною. В деякій мірі активність молоді зростала в зв'язку з виборами народних депутатів та Президента країни.

Молодіжний максималізм, природна енергія юнаків та дівчат, які були так важливі і необхідні для їх прояву в суспільно-політичному житті країни, на жаль, не проявили себе надалі сповна. Відсутність активного громадянського руху, в тому числі і молодіжного, контролю з боку народу за діяльністю державних чиновників привела до того, що керівництво держави, місцеві чиновники нерідко приймали непродумані рішення, своїми діями підірвали авторитет влади і, як наслідок цього - в країні поглиблювались кризові явища в багатьох сферах суспільного життя, падав рівень матеріального достатку людей.

Зневіра у людей до влади, бажання змінити її, жити краще, прискорити процеси будівництва демократичної, правової, соціальної держави вивели мільйони людей України, у т.ч. й молоді, в 2004 році на майдани. В країні відбулася так звана „помаранчева” революція, яка вселила в людей надію на краще життя.

З метою активізації молодіжного руху в суспільно-політичному житті країни автор вбачає за необхідне поліпшити якісний зміст роботи молодіжних організацій, розширити мережу їх впливу на різні прошарки молоді, особливо студентства, поглиблювати контакти з партіями, активніше проявляти себе в цій важливій сфері суспільного життя.

Джерела та література

1. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. - К.: Наук. думка, 1993. - 236 с.; 2. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політичний аналіз основних періодів).

- К.: А.Л.Д., 1997. - 158 с.; 3. Головенько В.А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. - К.: Наук. думка, 1994. - 112 с.; 4. Немирівський Я. Практика та досвід реалізації державної молодіжної політики в Україні на регіональному та місцевому рівнях // Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. - К.: Укр. НДІ проблем молоді, 1997. с.63-75; 5. Нове покоління незалежної України (1991 - 2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. Про становище молоді в Україні. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002; 6. Перепелиця М.П. Молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). - К.: Укр. ін-т соціальних досліджень. - 2001. - 242 с.; 7. Попереду нелегка робота // Молодь України. - 1990. - 27 березня; 8. Поточний архів Міністерства України у справах сім'ї та молоді. Додаткові матеріали про становище молоді в Україні та хід реалізації державної молодіжної політики за 1997 р.; 9. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). - К.: Український ін-т соціальних досліджень. - К.: 2000; 10. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). - К.: Український ін-т соціальних досліджень. - К.: 2000; 11. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). - К.: 2000; Список народних депутатів України, обраних 29 березня 1998 року // Голос України. - 1998. - 18 квітня.

SUMMARY

Dmytro Mel'nykov
(Vinnyts'a)

THE UKRAINIAN YOUTH IN SOCIAL-POLITICAL LIFE OF THE COUNTRY: THE FIRST STEPS, UNUSED POSSIBILITIES (the 90-s of the 20th century)

The article deals with the Ukrainian youth participation in social-political life of Ukraine in the 90^s of the 20th century and about its participation in election companies, mass events and youth movement's acceleration.

УДК: 008+028.8(045)

Юрій Телячий
(Хмельницький)

ПОНЯТТЯ „КУЛЬТУРА” В ДОВІДКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті йдеться про різні визначення поняття, терміна „культура” та необхідність вдосконалення, уточнення цього терміна.

Ключові слова: культура, визначення, наука, мистецтво, культурологія, матеріальна, духовна, цивілізація, досвід, енциклопедія, довідник.

Важливим завданням, що визначає долю Української держави, є розв'язання низки складних як внутрішніх, так і зовнішніх політичних, економічних, культурних, військових, соціальних та інших проблем. Але питанням найголовнішим і чи не найважчим є відродження національної свідомості народу, розвиток української культури.

Культура українського народу являє собою унікальне явище не тільки слов'янської, але й світової культури. Вона ввібрала в себе все краще, що створено нацією, акумулювала в собі прогресивні надбання слов'янства, європейської та світової цивілізації.

Культура - це динамічна соціальна система соціальної творчості мас, яка розвивається на творчому засвоєнні вже здобутого і його примноженні та застосування на практиці. Тобто, культура в цілому - це процес освоєння, примноження і використання того, що вже створено. За словами українського філософа О.Є.Манохи, сферою виникнення, існування і розвитку культури є творча діяльність людей у конкретно-історичних формах матеріального і духовного виробництва.

Соціально-творчий характер інтелектуальної, художньої, естетичної, політичної, моральної культури народу як складових компонентів і підсистем національної культури детермінує її функціонування як динамічної соціальної системи, котра найтіснішим чином пов'язана з усіма іншими соціальними системами суспільства (економікою, політикою). Динаміка розвитку культури і культурної творчості (пізнавальної і культурно-перетворювальної діяльності) опирається на відповідну матеріальну базу. Головним суб'єктом культури і культурної творчості виступає народ, нація, які є носіями культури [25, с.10-11].

Культура українського народу є невід'ємною складовою його історії. До недавнього часу, враховуючи обставини, що спричиняли короткочасність існування української державності на різних історичних етапах, вітчизняна історіографія була позбавлена фундаментального видання з історії української культури. Нарешті цю прогалину поповнило академічне дослідження "Історія української культури" (в п'яти томах), друк якого розпочався з 2001р. [9, с.35].

Простеживши широкий спектр різноманітної літератури довідкового, тематичного характеру, в якій аналізується зміст поняття "культура", можна констатувати загальну невизначеність, неоднозначність підходів щодо його трактування впродовж тривалого історичного періоду [1; 2; 10; 13; 14; 19; 22; 30; 31]. Тому бачиться необхідним узагальнити наявний досвід, конкретизувати зміст даного терміна, визначити найбільш типові його характеристики, що подаються, в першу чергу, в довідковій літературі.

Загальновідомо, що будь-яке визначення страждає неповнотою. З цієї причини існує велика кількість формулювань поняття "культура". Адже кожне визначення - це своєрідне тлумачення автором змісту поняття. Одні під культурою розуміють цінності духовного життя, інші, звужуючи це поняття, відносять до культури лише ідеологію, яка покликана обслуговувати сферу виробництва [15,

с.21] тощо.

Ще 1952 р. американські культурологи А.Кребер і А.Клксон нарахували 164 визначення культури і понад 100 спроб теоретичного пояснення цього поняття. Через 20 років французький культуролог А.Моль віднайшов у західній літературі вже 250 варіантів визначення цього феномена. На 2001р. їх налічувалося вже близько 500. І в цьому немає нічого дивного, адже культура є явищем складним і багатограним [17, с.261-262]. Це пояснюється багатогранністю феномена і широким вживанням терміна "культура" в конкретних дисциплінах. У галузі історичних, філософських, етнографічних, соціологічних, філологічних та інших досліджень зустрічаються різноманітні уявлення про культуру. Кожна дисципліна підходить до з'ясування поняття з власними вимогами і завданнями. Проте теоретична складність проблеми не вичерпується розмаїтістю визначень. Відомий дослідник культури В.М.Межув писав, що "фундаментальна теоретична значимість (і складність) поняття "культура" для сучасної науки обумовлена глобальністю й багатогранністю самої проблеми культури в ситуаціях і обставинах ХХ століття". Культура постає перед нами як багатогранна проблема історичного розвитку [15, с.21].

І все ж у багатоплановості та розмаїтті думок спробуємо дати трактування терміна "культура" на підставі наявної довідкової літератури.

Можна стверджувати, що поняття "культура" походить від латинського culture (обробіток, догляд, розвиток) й спочатку означало в Стародавньому Римі обробіток землі, працю землероба. В процесі еволюції цей термін одержав розмежування на матеріальну і духовну. Кожна з них, узятя окремо, виражає поняття культури в більш вузькому значенні слова. Якщо матеріальна культура - це результат перетворюючої природи діяльності людей, то духовна культура - результат духовної діяльності людей. Духовна культура є вищим проявом і спрямовуючим чинником у системі цілісної людської культури, оскільки саме вона ціннісно орієнтує, мотивує, формує, визначає, надає сенсу всім сферам діяльності людини, у тому числі сфері матеріального виробництва. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, а також способів створення їх, уміння використовувати їх для подальшого прогресу людства, передавати від покоління до покоління є культурою [17, с.262; 270-272; 264].

Першу спробу дефініції поняття культури в епоху позитивізму (друга половина ХІХ ст.) зробив англієць Е.Тайлер, відомий фольклорист і етнограф. "Культура, або цивілізація, - писав він, - є складною цілістю, яка об'єднує науку, вірування, мистецтво, право, мораль, звичаї, а також усі інші здібності і навички, здобуті людиною як членом суспільства". Таке визначення культури пізніше то звужувалося, то розширювалося, відповідно до

часу, обставин і поглядів дослідників, але не суттєво, і в основному зберегло свою значимість і сьогодні [9, с.10].

В „Толковом словаре живого великорусского языка” В. Даля (1881 р.) подається досить просте тлумачення культури – „образование, умственное и нравственное” [7, с.217]. В „Малом энциклопедическом Словаре” Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1907 р.) цей термін трактується дещо ширше, в двох поняттях: „2 Истор., загальне становище народу в матеріальному і духовному відношеннях. Розрізняють матеріальну культуру (житло, одяг, форми та знаряддя господарства, продукти промисловості та мистецтва тощо), духовну (мову, звичаї, вірування, писемні пам’ятки, література тощо), суспільну (державні і громадські установи; закони тощо). Розділяють К. на періоди розвитку... Духовну і суспільну К. інколи характеризують термінами: цивілізація, громадянськість” [5, с.319].

Пояснення культури, що містяться в довідкових україномовних виданнях, підготовлених за межами УРСР (1920 – 1980-ті рр.), не відзначалися фундаментальністю суджень й носять, на нашу думку, надто популярний характер. Наприклад: „Культура – (лат.) плекання; духовний розвиток, стан освіти та звичаїв; ... все вироблене людиною як суспільною істотою, від примітивних виробів дикунів до продуктів сучасної техніки та від тваринного животіння до мистецтва, науки, літератури й релігії” [31, с.415]. „Культура – система духовних вартостей, сума всіх традицій, концепцій, прагнень та способу життя, як наслідок людини опанувати природу і свої власні духовні сили” [20, с.787; 31].

Довідково-енциклопедична література радянської доби подавала зміст терміна „культура” в світлі партійної ідеології, враховуючи класовий підхід. В другому виданні „Великої радянської енциклопедії” (1953 р.) під культурою розуміється „сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та інших галузях духового життя; вміння використовувати ці досягнення для підпорядкування сил природи, для зростання виробництва, для розв’язання потреб суспільного розвитку” [3, с.30-31].

„Словник іноземних слів” (1949 р.) крім загального визначення даного поняття, характеризує її типи (матеріальна, духовна, пролетарська та ін.) [27, с.351-352]. В „Словнику іноземних слів” (1955 р.) зафіксовано, що культура „в широкому розумінні - все, що створено людським суспільством завдяки фізичній і розумовій праці людей на відміну від явищ природи; в більш вузькому розумінні - ідейний і моральний стан суспільства, що визначається матеріальними умовами життя суспільства і проявляється в його побуті, ідеології, освіті та вихованні, в досягненнях науки, мистецтва, літератури. Культура змінюється відповідно кожного нового періоду розвитку суспільства і

його засобів виробництва. В класовому суспільстві культура обов’язково носить класовий характер” [26, с.382]. Видання словника (1979, 1987 рр.) культурою називають „1) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людським суспільством та характеризуючих певний рівень розвитку суспільства, розрізняють матеріальну і духовну культуру; в більш вузькому розумінні термін „культура” відносять в сферу духовного життя людей; в класовому суспільстві культура носить класовий характер” [28, с.272; 29, с.266].

Ще більша увага класовому підходу щодо культури приділяється в „Українській радянській енциклопедії” (1962 р.). Автор статті І.Д. Золотоверхий зазначає, що „Культура – ...це сукупність матеріальних і духовних цінностей на протязі його історії. Всі матеріальні цінності ... становлять матеріальну культуру суспільства... Досягнення в галузі освіти, науки, мистецтва, літератури та інших галузей духовної діяльності суспільства є його духовною культурою. Духовна культура відбиває рівень інтелектуального, морально-етичного та емоційного розвитку суспільства... Рівень духовної культури визначається рівнем розвитку суспільства, станом матеріального виробництва. Духовна діяльність людей у свою чергу впливає на розвиток продуктивних сил суспільства. Розвиток культури являє собою поступальний рух по шляху історичного прогресу...”. Автор стверджує, що „кожна нова суспільна формація використовує культурні досягнення попередньої, успадковує і опановує їх для створення своєї культури. Відображаючи різні умови життя і боротьби класів, духовна культура неминуче стає класовою” [33, с.483]. (Ідентичне тлумачення культури (тільки дещо менше за обсягом) подається в „Українському радянському енциклопедичному словнику” 1967р.) [34, с.268].

Інші підходи щодо характеристики означеного терміна можна простежити на сторінках „Великої радянської енциклопедії” (1973 р.): „Культура - ... історично визначений рівень розвитку суспільства та людини, що простежується в типах і формах організації життя й діяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях... В більш вузькому значенні термін „культура” відносять лише до сфери духовного життя людей” [4, с.594].

„Політичний словник” (1982 р.) культурою називає „сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини й втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні культура – це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування (школи, вузи, клуби, музеї, театри, творчі спілки, това-

рства тощо). У зв'язку з поділом людської діяльності на матеріальну і духовну розрізняють матеріальну і духовну культуру. Матеріальна культура – це система цінностей, що є продуктом матеріального виробництва, обслуговують матеріальну діяльність і задовільняють матеріальні потреби людей (засоби і знаряддя праці, споруди, техніка, ужиткові речі тощо). До духовної культури належать продукти духовного виробництва (досягнення суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва, літератури та ін.), що задовільняють духовні потреби людей. Відмінність між матеріальною і духовною культурою відносна. Основою функціонування і розвитку культури є суспільне виробництво, зокрема його суспільно-економічний базис. Однак рівень, зміст і характер культури визначаються не лише економічними, а й ідеологічними факторами, залежать від історичного середовища, національного характеру і психічного складу того чи іншого народу” [21, с.301-302]. (Якщо не брати до уваги наступні позиції, що визначали „класовий характер” культури, характеристику соціалістичної культури, то можна стверджувати про логічність, повноту, продуманість, аргументованість наведеної характеристики терміна „культура” порівняно з іншими, що були поширеними на той час. – Ю.Т.).

Текст тлумачення терміна „культура”, що подається в чотиритомній „Радянській енциклопедії історії України” (1970 р.), підготовлений С.К.Гутицьким; не відзначався новизною формулювання й дублював вже існуючі характеристики, що наводилися в інших словниках, які видавалися Головною редакцією УРЕ [23, с.530]. Те ж саме можна сказати й про визначення, що подає „Короткий довідник з історії” (1883 р.) [18, с. 134].

Дещо по-іншому трактувала поняття „культура” тогочасна філософська думка. Так „Короткий словник з філософії” (1979 р.) культурою називає „сукупність всіх видів перетворюючої діяльності людини і суспільства, а також результатів цієї діяльності” [12, с.147]. В „Філософському словнику” (1981 р.) це твердження розширено й стверджується, що культура – це „сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством в процесі суспільно-історичної практики й таких, що характеризують історично досягнутий ступінь у розвитку суспільства” [36, с.173]. Наступне видання словника (1987 р.) зміст визначення культури подає по-іншому, зазначаючи, що це – „соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття і свідомості, що є діалектичною єдністю процесів опредмечування (створення цінностей, норм, знакових систем) та розпредмечування (освоєння культурної спадщини), спрямована на перетворення дійсності, на перетворення багатства людської історії у внутрішнє багатство особистості, на всебічне виявлення і розвиток особистісних сил людини” [37, с.225].

З проголошенням державної незалежності України (1991 р.) зміни, що відбулися в ідеології, культурі, політиці, разом з іншими спричинили й нові підходи щодо культурології. „Великий тлумачний словник сучасної української мови” трактує культуру як „сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії”. // Те, що створюється для задоволення духовних потреб людини” [6, с.472]. Сьогодні в спеціальній науковій літературі домінує загальне визначення культури такого змісту: „... - це все те, що створене людиною. Тому в широкому аспекті культуру розглядають як сукупність результатів людської діяльності. У літературі культуру визначають як спільність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством; специфічний спосіб розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці...” [35, с.443-444].

Таких поглядів дотримується й І.Іванцова, автор статті про культуру, поміщеної на сторінках видання „Історична наука: термінологічний і понятійний довідник” (2002 р.). Вона зазначає, що „домарксистська філософія визначає культуру як рівень духовного життя людей, доцільність суспільного устрою, досягнення науки та мистецтва. Марксизм прилучив до розуміння культури соціально-економічний рівень суспільства на певному етапі історичного розвитку (духовний і матеріальний). Немарксистська філософія зосереджувалася на пошуках духовних засад, які реалізуються в культурі як особливому способі духовно-практичного оволодіння світом... Культура – явище історичне, яке розвивається залежно від зміни соціально-економічних формацій” [11, с.219].

Історія культури є складовою частиною історичної науки. Повну картину розвитку суспільства, його закономірностей можна науково відтворити лише за умови вивчення всіх сторін історичного процесу, тобто досліджуючи як економічну та політичну, так і духовну діяльність людей. Залишення в тіні, забуття або применшення ролі будь-якої з них неминуче призводить до спрощення у відображенні історичної дійсності. Тому-то глибоке і системне дослідження історії культурного розвитку суспільства є невідмінною умовою розвитку історичної науки.

Взаємодіючи з економічним і політичним факторами, культура активно впливає на формування світогляду суспільства, сприяючи розвитку політичного та економічного життя. Роль і питома вага освіти, науки, мистецтва, духовної культури взагалі в житті суспільства на кожному новому етапі зростають [8, с.7-8].

За твердженням російського філософа Ю.І.Семенова, „якщо спробувати одним словом висловити... реальний зміст терміна „культура”, то ним буде слово „досвід”. Культура – досвід діяльності людей, що має в кінцевому розумінні життєве зна-

чення для всієї даної конкретної їх спільності в цілому. Цей соціально-значний, або загально значущий досвід життєдіяльності людей закріплюється в словниковому фонді, граматиці і взагалі системі мови, в структурах і образах мислення, творах словесності (прислів'ях, приказках, казках, повістях, романах тощо), різного роду прийомах і способах дій, нормах поведінки, врешті, в різного роду створених людиною матеріальних речах (предметах, будівлях тощо).

Всі явища, в яких втілюється цей загальнознавчий досвід, носять назву явищ культури. Таким чином, слово „культура” має в повсякденній мові два значення. Один смисл цього слова – загальнознавчий досвід життєдіяльності людей. Другий – сукупність усіх явищ, в яких втілений і закріплений цей соціально значущий досвід. Перше поняття виражає сутність культури, друге – її зовнішній прояв. Ці два поняття культури взагалі нерозривно пов'язані, але ніколи повністю не співпадають. Тому їх потрібно чітко розрізняти” [24, с.44-45].

На думку вченого, „культура є досвідом людської спільності, який передається від одного покоління до іншого. Звичайно, культура не зводиться до наступності, спадковості. Вона не лише передається, але й збагачується і розвивається. Однак ніяке збагачення, ніякий розвиток культури неможливий без передачі досвіду від покоління до покоління. Культура завжди включає в себе як досвід, отриманий від попередніх поколінь, тобто традицій, так і власний досвід нового покоління...” [24, с.45].

Таким чином, явище культури надзвичайно багате і об'ємне. Тому й не випадково культурологі здавна й до сьогодні не можуть дати йому чітке визначення. Разом з тим більшість визначень культури, її інтерпретація пов'язані однією спільною ідеєю: культура представляється переважно як чисто духовна, інтелектуальна діяльність. „Різноманітні спроби дати визначення культури, - наголосив 1994 р. В.М.Розін (Міжнародна педагогічна академія (м.Москва)), - не можуть задовільнити нас повною мірою. Напевно, мета повинна полягати не в знаходженні чіткого визначення, а - що важливіше - в побудові концепції і навіть теорії культури” [16, с.54;60].

Наведені у статті визначення не вичерпують всіх аспектів порушеної проблеми. Тож поняття культури у вітчизняній суспільствознавчій думці, погребує подальшого уточнення.

Джерела та література

- Бичко А.К. та ін. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – 392 с.
- Бокань В., Польовий Л. Історія культури України: Навч. посібн. 3-тє вид., стереот. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.
- Большая советская энциклопедия. Второе изд. – М., 1953. – 618 с.
- Большая советская энциклопедия: В 30-ти т. Гл. ред. А.М.Прохоров. Изд. 3-е. – М.: „Сов. Энциклопедия”, 1973. – Т.13 (Конда-Куп). – 608 с.:ил.
- Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Современная версия. – М.: Изд. Эскимо, 2002. – 672 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінськ: ВТ „Перун”, 2001. – 1440 с.
- Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х т. Второе изд. – С.-Пб., М.: Издание книгопродавца – типографа М.О.Вольфа, 1881. – Т.2. – 779 с.
- Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 422 с.
- Історія української культури: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т.1: Історія культури давнього населення України. – 1135 с.
- Історія української культури / За заг. ред. І.Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.; іл.
- Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слюсаренко та ін. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.
- Краткий словарь по филологии / Под общ. ред. И.В. Блацберга, И.К.Пантина. – 3-е изд., доработ. и доп. – М.: Политиздат, 1979. – 413 с.
- Культура українського народу: Навч. посібн. / В.М.Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.
- Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – 222 с.
- Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М.Закович, І.А.Зязюн, О.М.Семашко та ін.; За ред. М.М.Заковича. – К.: Знання, 2004. – 567 с. – (Віща освіта ХХІ століття).
- Культурологія: теорія и історія культури: Учебн. пособие для студентов вузов. Ч.1. Теорія культури / Под. Ред. В.А.Космача, А.В.Русецького. – Витебск: изд-во ВГУ им. П.М.Машерова, 2001. – 262 с.
- Людина і світ: Підручник / Л.В.Губернський, В.Г.Кремень, А.О.Прятельчук та ін.; Голови. ред. Л.В.Губернський. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2001. – 349 с.
- Мокренко В.Г., Когонашвили К.К. Кратний справочник по історії. – К.: Радшкола, 1983. – 296 с.
- Нарис української культури / Упорядн. Діденко З.О., Горбатюк В.І. – Хмельницький: Поділля, 1992. – 112 с.
- Онацький Є. Українська мала енциклопедія: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1959. Кн.5: Літера К. – С.567-820.
- Політичний словник. За ред. В.К.Врублевського / Вид-во 3-е. – К.: Гол.ред. УРЕ, 1982. – 655 с.
- Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: „АртЕк”, 1998. – 728 с.: іл.
- Радянська енциклопедія історії України: В 4-х т. – К.: Гол.ред. УРЕ, 1970. – Т.2. (Державін-Лестригно). – 580 с.
- Семёнов Ю.И. Философия истории. (Общая Теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). – М.: „Современные тетради”, 2003. – 776 с.
- Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 332 с.
- Словарь иностранных слов / Под ред. Лёхина И.В. и Петрова Ф.Н. Изд. пятое. – М.: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1955. – 856 с.

27. Словарь иностранных слов / Ред. С.Н. Локшина. – М.: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1949. – 801с.
28. Словарь иностранных слов. – 7-е изд., переработ. – М.: Русский язык, 1979. – 624 с.
29. Словарь иностранных слов. – 14-е изд. – М.: „Русский язык“, 1987. – 607с.
30. Соціологія культури: Навч. посіб. // О.М.Семашенко, В.М.Піча, О.І.Погорілий та ін., за ред. О.М.Семашка, В.М.Пічі. – К.: „Каравела“, Львів: „Новий Світ-2000“, 2002. – 334 с.
31. Українська загальна енциклопедія. Книга знання: В 3-х т. / Під заг ред. І.Раковського. – Львів, Станіславів, Коломия: Видання кооперативи „Рідна школа“, б.р.в. – Т.2.: 3-Р). – 1311 с.
32. Українська культура: Лекції. За ред. Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Уляновська; Вст. ст.. І.М.Дзюби; Перед. слово М.Антоновича; додатки С.В.Уляновської, В.І.Уляновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.; іл.
33. Українська радянська енциклопедія. – Т.7 (Коліївщина-Ланчин). – К.: Гол. ред. УРЕ, 1962. – 576 с.
34. Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – К.: Гол.ред. УРЕ, 1967. – Т.2. (Кабарда - Полуддя). – 854 с.
35. Філософія: навч. посіб. / Л.В.Губернський, І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. 3-с вид., стер. – К.: Вікар, 2002. – 516 с.
36. Філософський словарь / Под.ред. И.Т.Фролова. – 4-с изд. – М.: Политизд, 1981. – 445 с.
37. Философский словарь / Под. ред. И.Т.Фролова. – 5-с изд. – М.: Политизд, 1987. – 590 с.

SUMMARY

Yurii Tellachyi
(*Khmel'nyts'kyi*)

**THE NOTION „CULTURE“ IN
THE REFERENCE BOOKS**

The contents of the notion „culture“ in the reference books (encyclopa edias, dictionaries) of the 1950-s-1990-s is revealed in the article.

The contents of the notion is concretized, its most typical characteristics are determined.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

УДК: 902(477.85)

Ігор Возний
(Чернівці)

РОЗВИТОК ПОСАДСЬКОГО РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА В ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТАХ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО СІРЕТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

В статті розглядається проблема розвитку посадського ремісничого виробництва в давньоруських містах Сірет-Дністровського межиріччя в період X – першої половини XIII ст. На посадах міст досліджуваного регіону археологічно засвідчено розвиток гончарного, косторізного, каменерізного, залізобного та залізобробного ремесел. Існували й інші галузі ремесел, які археологічно не фіксуються.

Ключові слова: давньоруський, посад, місто, розкопки, археологія, дитинець, майстерня, ремісник.

Одним з найбільш складних і одночасно цікавих питань історичної науки є походження та розвиток торгово-економічних, політичних і культурних центрів Давньоруської держави (Київської Русі), а саме міст. Давньоруські (давньоукраїнські) міста належали до найважливіших поселень, що займали значну територію і мали складну територіальну структуру та фортифікаційну систему.

Проблема їхнього походження, соціальної суті і структури віддавна привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як окремих удільних князівств, так і Давньоруської держави (Київської Русі) в цілому. У них відбувалося формування нових феодальних станів, нових форм господарсько-виробничої діяльності. Тут зосереджувалися князівська адміністрація, вільні ремісники та купці. При спробі простежити і зрозуміти процес становлення давньоруського міста дослідники натрапляють на певні труднощі, оскільки недостатньою є кількість писемних джерел та археологічних матеріалів. Окрім того, залишається низьким рівень теоретичної розробки проблеми. Ще більш ускладнюється питання при визначенні місця ремісничого посаду у процесі виникнення і формування міста.

Вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце у вітчизняній історіографії. Повідомлення писемних джерел та археологічний матеріал, який постійно поповнюється, дозволяють

отримати важливу інформацію про генезис середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи й хронологічні рамки їхнього розвитку.

На сторінках писемних джерел давньоруське місто згадується як “град”, “город”, до того ж частіше за інші категорії поселень. Під 1234 р. літопис говорить, що князі Данило і Василько “прия землю Галицькую и розда города бояремъ и воєводамъ” [23, с.771].

Але не всі літописні “гради” можна віднести до справжніх міст, оскільки літописці могли так називати будь-яке укріплене поселення, не заглиблюючись у його соціально-економічну суть, хоча самі літописці і їхні сучасники знали різницю в суспільно-політичному та економічному статусі великих міст і малих містечок. У XII ст. у писемних джерелах вперше з’являється чітке розмежування старших і молодших міст за допомогою терміна „пригород”. Таким чином, останні отримують офіційний правовий статус [14, с.44]. Відомі також літописцям і приватновласницькі міста, які на основі вотчинного права належали духовним і світським феодалам. У більшості випадків міста згадуються у зв’язку з якимись воєнними діями (міжусобицями князів, набігами кочовиків), стихійними лихами чи іншими історичними подіями. Звідси можна зробити висновок, що вони існували на кордонах, особливо зі степом. Там споруджувалися міста-сторожові фортеці, де постійно перебувала військова залога.

Отже, з писемних джерел видно, що на Русі існувала ціла система міських поселень, підпорядкованих між собою складною системою феодально-ієрархічних відносин.

Однак значна частина цих поселенських структур залишалася поза увагою літописців. Як зазначає А.В.Куза, близько 70% давньоруських укріплених поселень взагалі не згадуються у писемних джерелах [14, с.44]. Особливо це стосується міст периферії Київської Русі. Не завжди писемні джерела можуть також відповісти на важливі питання, пов’язані з фортифікацією міст, їхнім облаштуванням та матеріальною культурою міщан.

Отже, розробка науково обґрунтованої типології давньоруських (зокрема давньоукраїнських) поселень в цілому і міст зокрема входить у число актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку феодальної Русі. Разом з тим створення наскрізної класифікації і періодизації давньоруських міст на-

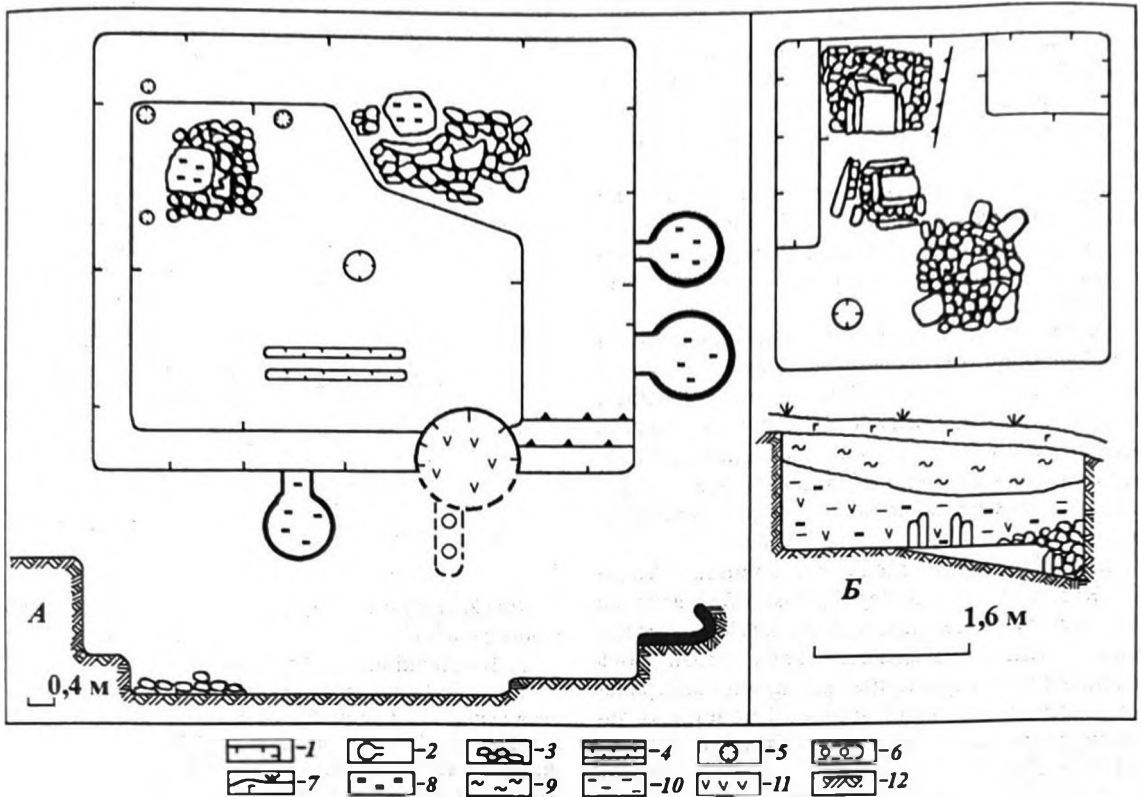


Рис. 1. Ремісничі майстерні з посаду в с. Ревне (за Б. Тимощуком)

1 – материкові останці; 2 – нішоподібні печі; 3 – камені; 4 – ровики; 5 – стовпові ямки; 6 – витяжний димохід; 7 – дерн; 8 – обмалена земля; 9 – глина; 10 – сіра земля; 11 – вугілля; 12 – матерік

штовхується на певні труднощі, пов'язані перш за все з тим, що жодне з писемних джерел не дає детальної характеристики давньоруського міста. Звідси і розбіжності в опублікованих типологіях феодальних міст періоду IX - середини XIII ст. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення археологічних матеріалів, що містять цінні дані для вирішення широкого кола питань, пов'язаних з проблемою типології та структури давньоруських міст в цілому та Галицької землі зокрема.

У результаті досліджень на теренах давньої Русі (зокрема України-Русі) нагромаджений значний матеріал, який дозволяє виділити серед маси давньоруських укріплених поселень ті, які за своїм змістом відносяться до категорії міст, визначити їхню соціальну суть та структуру. У цьому відношенні матеріали археологічних розкопок допомагають вирішити проблему давньоруського міста, поглиблюючи і конкретизуючи наші знання про важливі сторони його життя. Окрім того, на основі виділення специфічних характерних критеріїв вони дають можливість простежити генетичні зв'язки їхніх основних складових частин з протоміськими центрами і на цій основі певною мірою вирішити проблему походження давньоруських міст.

Археологічне вивчення давньоруського міста вимагає насамперед визначення його головних типологічних ознак, які б відрізняли одну поселенську структуру від інших. Проблема таких ознак у вітчизняній і зарубіжній історіографії до кінця не вирішена. Дослідники, які займалися вивченням давньоруських міст, до останнього часу акцентували увагу на таких ознаках міста, які характерні і для поселень, що є залишками феодальних укріплених фортець. А саме: наявність дитинця, значного за розмірами і потужним культурним шаром околного міста, складної системи оборонних ліній, монументальних споруд і садибної забудови, знахідки предметів ремісничого виробництва, призначених на продаж, а також імпортих речей, скляних браслетів, свинцевих печаток, писал-стилів тощо.

Перед археологічною наукою стоїть завдання простежити, які саме поселення є залишками міст. Тобто, з'ясувати, чим їхня соціально-економічна структура відрізняється від аналогічної структури інших укріплених поселень.

Отже, проблему головних типологічних ознак давньоруського міста, на думку Б.О.Тимощука, слід розглядати під кутом суттєвих критеріїв, відсутніх як у сільських поселень, так і у феодаль-

них центрів іншого типу. В першу чергу, це сто-сується виділення археологічних ознак посаду-об-щини. На нашу думку, ці критерії можна вичлени-ти з матеріалів розкопок тих давньоруських міст, які припинили своє існування в давнину і залишки яких добре збереглися.

Аграрний характер давньоруських міст не тільки не виключав, але й передбачав розвиток у них ремесла, яке базувалося, в першу чергу, на над-лишку сільськогосподарської продукції, яка зосе-реджувалася в містах.

На міських посадах могли концентруватися ті галузі виробництва, які вимагали певних умов для свого розвитку, а саме: відносної розрідженості міської забудови, близькості до джерел сировини, води тощо. До них слід віднести перш за все гон-чарне, ковальське, шкіряне виробництва. В окре-мих випадках можливе металургійне виробницт-во.

Матеріали ранньослов'янського міста в Ревно-му (Кіцманський р-н Чернівецька обл.) яскраво ілюструють процес переходу від помісно-вотчин-ного ремесла до посадського. Тому головну роль у ремісничому виробництві ранніх міст відіграва-ли не юридично вільні посадські майстри, а залежні, які не мали права власності на результати своєї праці.

У ранньосередньовічних містах, коли соціальні функції дитинця і посаду ще не були остаточно розділені (виходячи з натуральності gospodar-ства), структура посадського ремісничого населен-ня дещо відрізнялася від міст розвиненого серед-ньовіччя. Окрім посаду, існували ще селища-супут-ники, населення яких забезпечувало всім необхід-ним військово-феодалу знать.

Так, на поселенні-супутнику Ревнянської кня-зівської фортеці простежено, що житла розташовані з обох боків додаткових укріплень. Як припускав Б.О. Тимошук, в обов'язки мешканців поселення, очевидно, входило спорудження, догляд і ремонт цих оборонних ліній [26, с.52].

Крім того, на населенні селища-супутника ле-жали й інші повинності. Так, з внутрішнього боку оборонних ліній були споруджені довгі будинки, але використання їх у порівнянні з попереднім об-щинним періодом відрізнялося. В одному з них було досліджено дев'ять нішеподібних печей, які використовувалися для випікання хліба [17, с.371; 18, с.66; 26, с.53]. Очевидно, тут мешкали пекарі, які обслуговували як потреби общини, так і гар-нізону князівської фортеці за рахунок феодальних повинностей [26, с.53]. Використання нішеподіб-них печей для випікання хліба підтверджується археологічними та етнографічними матеріалами з інших поселень [1, с.49-66, рис.4; 31, с.185-188, рис.10; 32, с.437; 33, с.180, рис.14-19; 34, рис.2.1]. Окрім того, населення займалося вирощуванням зерна (про що свідчать зернові ями) та скотарством (знахідки кісток свійських тварин). Тут також дос-

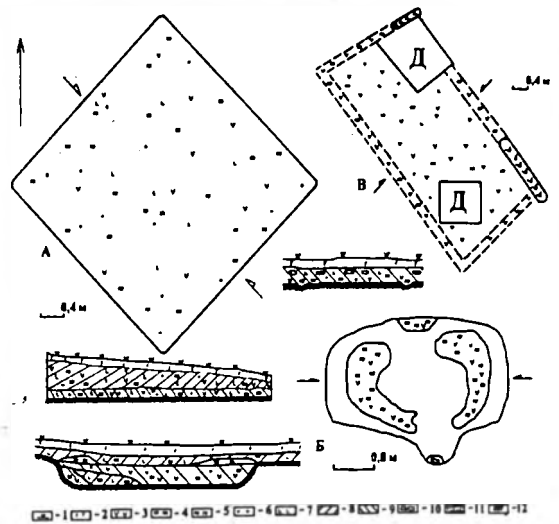


Рис.2. Плани та розрізи косторізних майстерень з поселень XII – першої половини XIII ст.

А-Б – Ленківці на Пруті; В – Чорнівка

1 – дерн; 2 – гумус; 3 – вугілля; 4 – обмазка; 5 – обпалена глина; 6 – кістки; 7 – кераміка; 8 – орний шар зі знахідками XII – першої половини XIII ст.; 9 – культурний шар XII – першої половини XIII ст.; 10 – камені; 11 – обпалене дерево; 12 – материк

ліджено ремісничі майстерні з кам'яними робочими майданчиками. Отже, населення селища-супутника забезпечувало військовий гарнізон всіма необхідними ремісничими виробами, незважаючи на те, що неподалік розміщувалося ремісниче поселення-посад.

Певною мірою наявні матеріали підтверджують слова літописця, що населення, яке розташовува-лося поруч із князівською фортецею, було зобов'язане повністю обслуговувати тих, хто у ній меш-кав. Так, після підкорення Дrevлянської землі в 945 р. Ольга наказала частину полонених убити, а інших „работе предасть мужем своимъ” [22, с.43].

Аналогічні майстерні, які характеризують саме помісно-вотчинне ремесло, розкопано в Києві, Володимирі, Рязані, Суздалі й інших містах Дав-ньоруської держави [2, с.161-179; 15, с.445-447; 30, с.101]. Вотчинне ремесло могло розвиватися не тільки на дитинцях міст, але й у садибах феодалів, які мешкали на посадах. Так, В.Й. Довженок, дос-ліджуючи садибу галицького боярина Юрія Про-коповича під Галичем, виявив у ній сліди гончар-ного, ковальського і ювелірного виробництва [9, с.12-13].

Інший характер мало посадське ремесло, яке формувалося і розвивалося разом з ростом самих посадів. Уже навіть у найбільш ранній період жит-тя ранньослов'янського міста в Ревному воно зай-няло помітне місце у його виробничому потенці-алі. Центральну фігуру в посадському виробництві

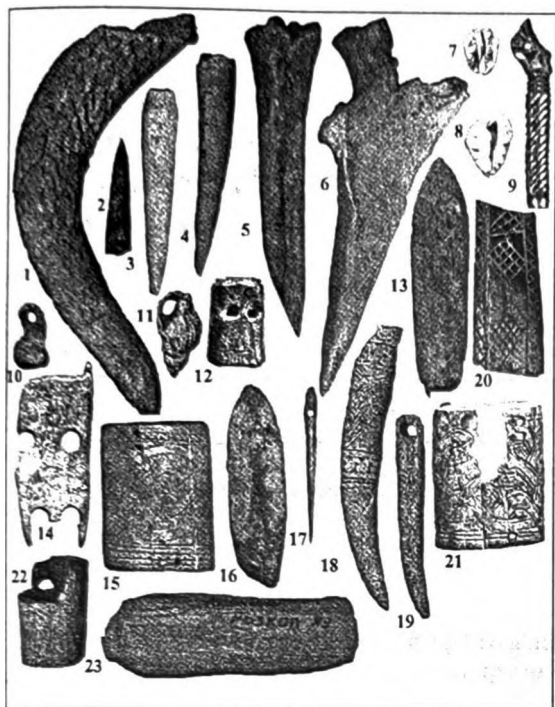


Фото 1. Кістяні заготовки та вироби з поселень XII – першої половини XIII ст. Сірето-Дністровського межиріччя

становив юридично вільний ремісник, якому допомагали члени його сім'ї, учні, а, можливо, й кілька найманих робітників. Такі великі майстерні, наприклад, відкриті в Новгороді.

Так, на посаді ранньослов'янського міста Рєвного після ліквідації обшинного центру-сховища поселення ремісників в урочищі Царина не тільки не припинило своє існування, але й продовжувало більш інтенсивно розвиватися. Про це свідчать ремісничі майстерні X ст. з удосконаленим обладнанням. Наприклад, у споруді 5, що являла собою землянку-майстерню розмірами 6 x 5 м, були два кам'яні робочі майданчики з відкритими вогнищами біля них і три нішеподібні виробничі печі, врубані в материкових стінах (рис. 1). У цій майстерні могло працювати одночасно кілька майстрів або їхніх учнів [28, с.35]. Майстерні були, очевидно, пов'язані з ковальською справою. Ремісники поселення Царина робили продукцію не для потреб князівської фортеці, що змістилася поруч, а на внутрішній ринок. Залежність ремісників поселення Царина не від князівської фортеці, а від ринку визначало їхню свободу, якою у той період могли користуватися лише члени міської громади.

У XII – першій половині XIII ст. суттєво розширився ринок збуту промислових виробів посадських ремісників – ним стала практично вся сільськогосподарська округа міста, а окремі види виробів йшли за її межі, наприклад, гончарна про-

дукція. У цей час стає все більше помітною тенденція до спрощення у виготовленні масової продукції, що, очевидно, пов'язано з прагненням здешевити виробу ремісників. Так, у гончарному виробництві замість складнопрофільних манжетоподібних вінчиків посуду з'явилися валикоподібні, які не вимагали від майстра виняткової ретельності. Змінилося ставлення й до орнаменту. На посуді цього періоду, як правило, лише кілька врізаних прямих паралельних або хвилястих ліній. Втрата якості при безсумнівному підвищенні рівня керамічного виробництва свідчить про зміни в характері гончарного ремесла. Воно розвивалося переважно під впливом широкого ринку. Масовий попит породжував масову пропозицію, що неодмінно вело до погіршення якості.

У металообробці, як показали дослідження Б.А.Колчина та Г.А.Вознесенської на матеріалах Новгорода, Києва та Чернігова, в XII ст. замість високоякісних багатошарових сталевих лез, виготовлених за допомогою трудомісткої технології зварювання, з'явилися клинки спрощеної технологічної схеми, з наварними сталевими лезами на залізній основі. Багатошарове зварювання і цементация, як вважають дослідники, свідчить про невисоку продуктивність праці майстрів, які працювали на замовлення [3, с.165-354; 4, с.83-92; 13, с.198-199]. Така форма виробництва характерна для вочинного ремесла. Технологія наварних лез, яка дозволяла різко збільшити продуктивність праці, вказує на ринковий характер ковальської справи, яка розвивалася на вільній міській основі. У XII – першій половині XIII ст. помітно збільшився асортимент ковальських виробів, проявилася серійність виробництва.

У літописному Василеві (Заставнівський р-н Чернівецька обл.) здобуті під час розкопок предмети вказують, що тут було досить розвинуте гончарство, про що свідчать розкопані двоюрусні та одноюрусні горни. Про гончарну ремісничу діяльність населення Хмельівського посаду також свідчить двоюрусний горн, який зберігся на висоту 1,6 м. Топочна камера діаметром 1,2 м, висотою 0,35 м відокремлювалася від верхньої камери глиняною перегородкою з продухами. У горні знайдено фрагменти кераміки XII – першої половини XIII ст. [25, с.293; 26, с.182] Подібні гончарні майстерні відомі на посадах багатьох давньоруських міст [12, с.141-144; 19, с.206].

Окрім цих ремесел, у Василеві набули поширення столярна, ювелірна справа, ковальство, різьблення по кістці тощо [26, с.78-80]. Аналогічні косторізні майстерні широко представлені як на посаді, так і за межами стін стародавніх Чернівців (рис.2; фото 1) [5, с.221-225].

Аналіз давньоруського (давньоукраїнського) ремесла переконує, що його розвиток у тому чи іншому місті залежав від наявності достатньої сировинної бази. Район, який мав тільки йому влас-

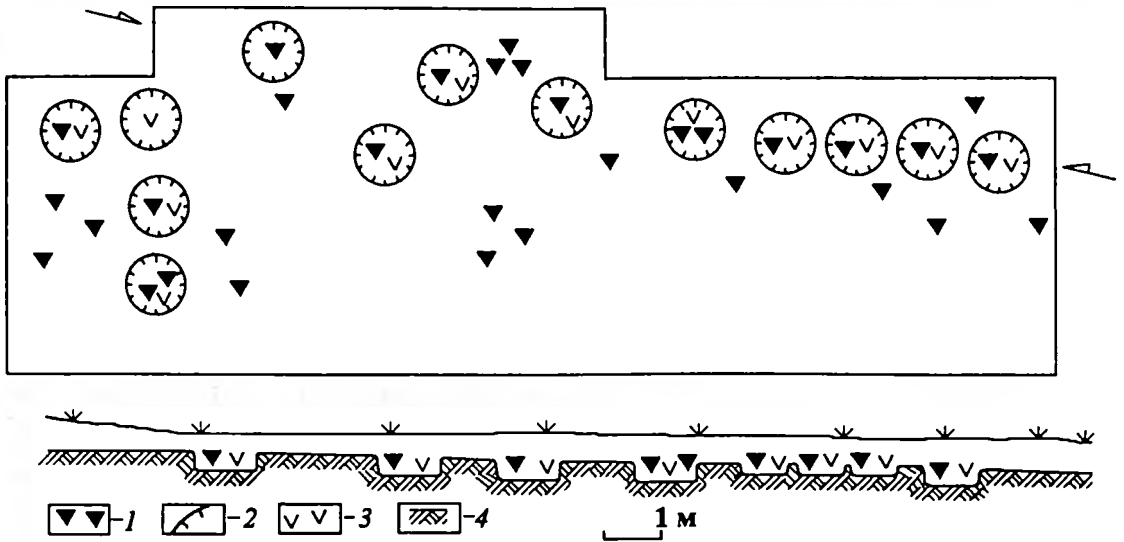


Рис.3. План та переріз „вовчих ям” з посаду Ленківців на Пруті (за Б. Тимощуком)
 1 – залізні шлаки; 2 – контури ями; 3 – вугілля; 4 – материк

тивий вид сировини, визначав специфіку і міського ремесла. Наприклад, відомо, що Овруч виробляв і поставляв вироби з пірофіліту (вогнетривкого мінералу) на всю територію Давньоруської держави.

Можливо, багаті поклади болотяної руди у Сіретсько-Дністровському межиріччі визначали специфіку ремісничого виробництва окремих міст регіону. У східній частині посаду стародавніх Чернівців виявлено зруйновані залізоплавильні горни наземного типу, а неподалік - 16 „вовчих ям” для попереднього випалення залізної руди (рис.3) [26, с.78-79]. Отже, тут розміщувався центр залізодобувного та залізобробного ремесел. Хоча свого часу Б.А. Колчин, який досліджував ремесло Новгородка, дійшов висновку, що скупчення горнових стінок, шлаків, які зустрічаються в різних районах міста, не вказують на присутність тут металургійного виробництва, а скоріше – ковальства. Виходячи з повідомлень в актових книгах XV – XVI ст., дослідник зробив висновок, що металургія була сільським промислом, який зберігав общинний характер [13, с.198]. Не відомі залізоплавильні горни і в інших містах. Хоча є й винятки. Наприклад, Городськ був спеціалізованим центром чорної металургії [30, с.103]. Можливо, стародавні Чернівці були аналогічним спеціалізованим ремісничим осередком.

На посаді літописного Кучелмина в різні часи знайдено предмети, які характеризують міську культуру. Серед них - скляні та бронзові браслети, фрагменти скляного кубка, озброєння, прикраси, кераміка XII – першої половини XIII ст. Тут виявлені залишки наземних жител, глинобитних печей. На поселенні простежено сліди ремісничого вироб-

ництва, а саме: залізні шлаки та обпалену вогнетривку глину, що можна пов'язати з ковальською справою, хоча С.В.Пивоваров вважає це залишками залізоплавильного виробництва [21, с.37-38; 26, с.84].

Інший характер мало ремісниче виробництво, яке належало державному сектору. Його організатором виступала князівська влада. За своїм статусом воно стояло досить близько до вотчинного, оскільки в його сфері працювали в основному залежні ремісники. Тому нерідко важко провести межу між цими двома видами організації праці ремісників. І все ж існували виробництва, які забезпечували загальнодержавні інтереси. До них, у першу чергу, належало будівництво міст і спорудження оборонних укріплень. Цим займалися спеціальні „городники”, які займали високе соціальне становище. Так, галицький князь Володимир Васильович послав „мужа хитра именемъ Алексу изнайти такого место город поставити” [23, с.876]. Зрозуміло, що самі городники не могли споруджувати фортечні стіни. Вони лише керували процесом будівництва, яке здійснювали жителі округи, залучені князівською владою. Чітко про це говорять документи стосовно XV ст. Так, Київську фортецю в 1484-1485 рр. споруджували 20 тис. селян, яких зігнали сюди з кількох волостей [30, с.112]. Ймовірно, коріння такого явища сягають давньоруського часу. Населення сільської округи, виконуючи натуральні повинності, брало участь в будівництві міста і періодичних ремонтах фортечних укріплень. Можливо, як уже зазначалося, стародавні Чернівці споруджували силами селян оточуючої сільської округи під керівництвом городників Ярослава Осмомисла.

До князівської компетенції входило й міське монументальне будівництво. Як показали дослідження П.О. Раппорта, руські каменярі перебували під орудою князівської адміністрації і були організовані у спеціальні артілі [24, с.59-63]. Відомо, що князь Василько Ростиславович Тереминський та його брат князь Володар Перемишльський мали у своєму розпорядженні артілі, що будувала з білого каменю [11, с.36-37]. Очевидно, каменярі цієї артілі й спорудили білокам'яний храм у літописному Василеві. Разом з монументальним будівництвом розвивалися ремесла, які органічно були пов'язані з виготовленням будівельних матеріалів для храмів. Сюди можна віднести обтісування будівельного каменю, виготовлення полив'яних плиток для підлоги церков. Можливо, у Василеві в одноярусних горнах якраз і випалювали плитки для підлоги (фото 2). Як вважає П.П. Толочко, виробництво будівельних і оздоблюваних матеріалів було розвинуте в кожному місті, де велося монументальне будівництво, це було простіше і дешевше, ніж доставляти будівельні матеріали з кількох центрів [30, с.113]. Великі майстерні з виготовлення оздоблюваних будівельних матеріалів поки що досліджені лише в ряді великих міст Київської Русі.

З розвитком вільного посадського ремесла у містах XII – першої половини XIII ст. деякою мірою пов'язана корпоративність, яка була однією з умов його нормального функціонування і конкурентоздатності. Про появу міських корпорацій опосередковано можуть свідчити історичні назви міських районів, вулиць тощо, в яких могли відобразитися процеси об'єднання ремісників за виробничою ознакою. Так, у літописному Василеві, як відзначалося, розкопано квартал гончарів [27, с.8]. Компактно розташовані залізоплавильні горни у Ленківцях можуть свідчити про проживання тут корпорації ремісників, які займалися обробкою заліза. Аналогічні квартали гончарів відомі в Києві, Білгороді, Вщижі, Райках, косторізів - у Старій Ладозі, ювелірів - у Новогрудку тощо [6, с.132-136; 7, с.103; 8, с.14-27].

Центрами об'єднання ремісників однієї професії могли бути патрональні храми, розміщені в місці їхнього компактного проживання. Храми називали на честь святого-покровителя тої чи іншої професії й у них відбувалися зібрання - „братчини” об'єднань міщан. Виходячи з кількості цвинтарів і, відповідно, біля них дерев'яних церков, Б.О. Тимошук вважав, що у Василеві на Дністрі могло бути не менше чотирьох професійно-територіальних об'єднань населення, яке групувалося навколо своїх патрональних храмів [27, с.9].

Господарську специфічність давньоруським містам надавала й торгівля. Більшість міст досліджуваного регіону, як і на всій території Давньоруської держави, розміщувалися на перехресті внутрішніх і міжнародних торгових сухопутних та

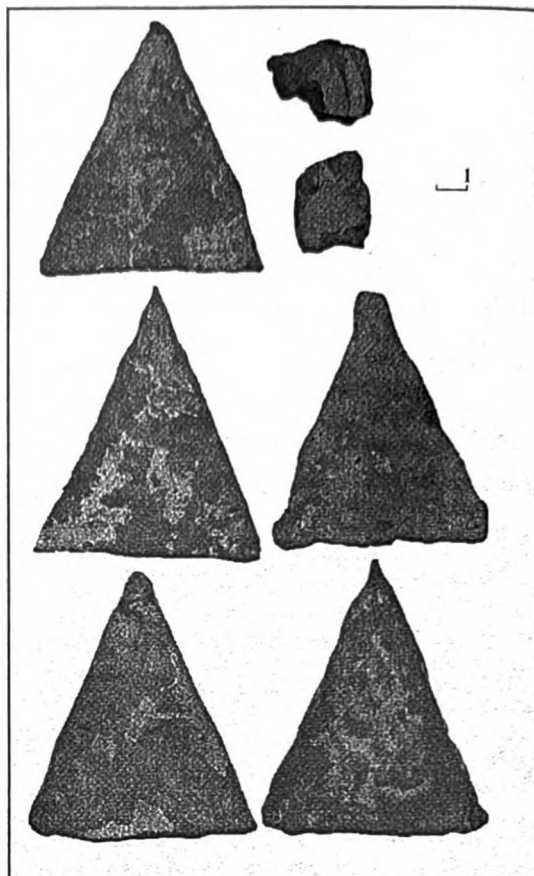


Фото 2. Керамічні плитки з підлоги церкви на посаді Ленківців на Пруті

водних шляхів. У ряді давньоруських міст Сіретсько-Дністровського межиріччя, розташованих на важливій торговій артерії - р. Дністер, були споруджені укріплені пристані. Так, у літописному Василеві, поблизу фортеці-дитинця, на низькому березі Дністра, навпроти гирла його лівої притоки р. Серет виявлено рештки будівлі XII ст. Як вважав Б.О. Тимошук, це могли бути залишки укріпленої пристані, де зупинялися на відпочинок або для перевантаження торгові каравани (фото 3) [27, с.10]. Те саме стосується й Хмелева. Розташування Перебиківського гнізда поселень на Дністровському водному шляху сприяло включенню посаду міста в систему давньоруської торгівлі. Заплава річки Зіньків могла слугувати як пристань для зупинки торгових караванів. Від неї через посад йшла дорога, яка існує й нині. На давньоруських поселеннях Перебиківської луки знайдено уламки амфор і скляних браслетів, тобто привізних речей [25, с.293]. Фортеця стародавнього Хотина теж охороняла перевіз через Дністер. Аналогічні укріплені пристані археологічно зафіксовані на посадах інших давньоруських міст, зокрема, в Галичі, Тербовлі, Воїні тощо [10, с.57; 16, с.73-74; 29, с.232].

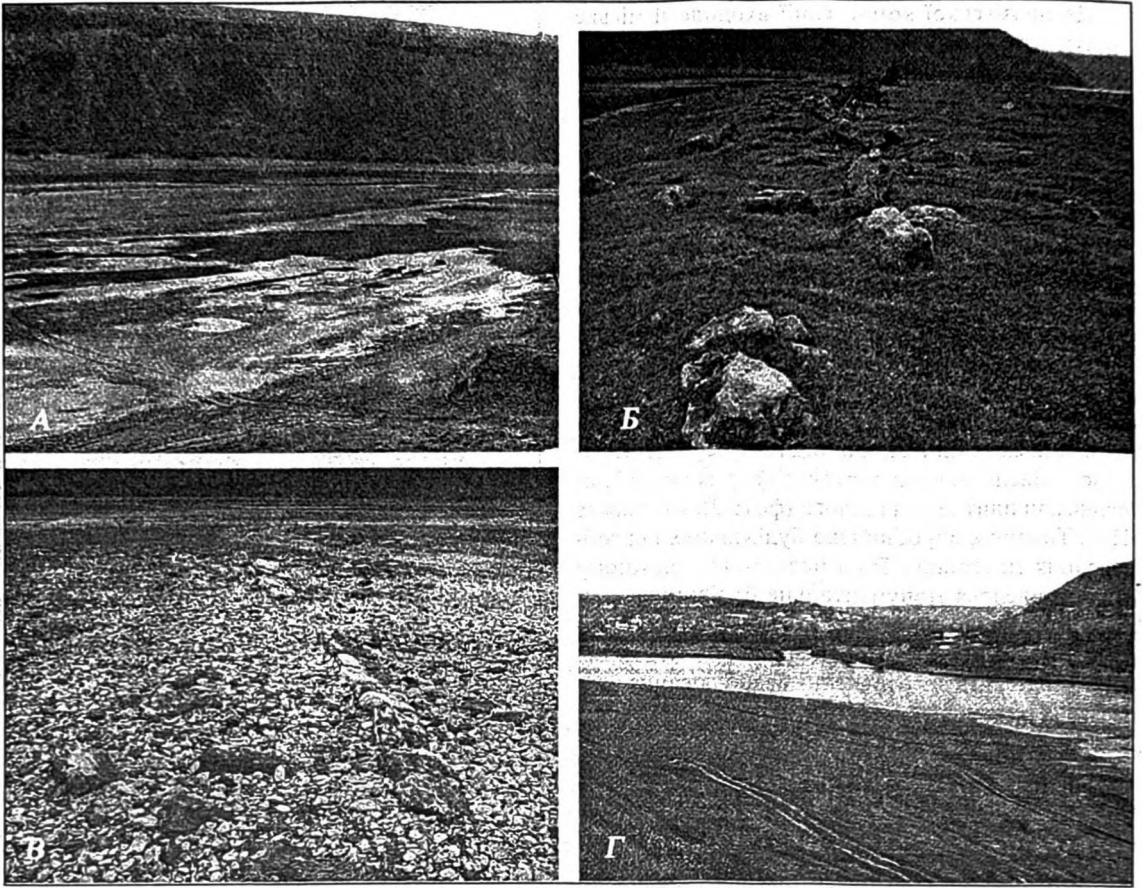


Фото 3. Пристань та переправа літописного Василева

А – вид з посаду (захід); *Б-В* – залишки кам'яної кладки; *Г* – вид на переправу через р. Дністер та місце злиття з Серетом

Вивчення матеріалів археологічних розкопок давньоруських міст засвідчує, що між ними існував постійний обмін ремісничою продукцією. Поки були зустрічними, але ясно, що перевага залишалася за великими ремісничо-торговими центрами - Києвом, Черніговом, Галичем тощо. З Києва на територію Сіретсько-Дністровського межиріччя поступали хрести-енколпіони, вироби, виконані в техніці скані, зерні (ці предмети відомі у всіх містах дослідженого регіону), шиферні пряслиця, скло. Населення досліджуваного регіону підтримувало торговельні зв'язки з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею, про що свідчать численні знахідки привізних речей.

Товарна продукція ремесла невеликих місцевих міських осередків, очевидно, розходила в межах їхньої сільської округи. В основному це були сільськогосподарські знаряддя праці.

Зрозуміло, що на міському ринку переважали селяни та ремісники. Вони перш за все цікавилися продукцією один одного і вступали у контакти, але все ж с підстави вважати, що уже на ранньофео-

дальному етапі між ними з'явився посередник – купець-крамар. Археологічно існування їх простежується на підставі знахідок міських садиб, в підклітках яких знаходилися великі ємності з припасами зерна. Тут же виявлено і безмени, які вказують на зв'язок їх господарів з торгівлею. Так, на дитинці стародавніх Чернівців, у підвалах наземних будинків виявлено значні залишки луски риби, багато уламків амфорної тари, рештки кишенкової ваги [26, с.76]. Аналогічний торговий набір предметів відомий, наприклад, на садибах верхнього міста в Києві [30, с.139].

На підставі аналізу писемних та археологічних матеріалів важко визначити соціальний статус міщан, які займалися торгівлею. Очевидно, купці аналогічно ремісникам утворювали власні торгові об'єднання. Можливо, об'єднання купців, які монополізували торгівлю сіллю, існувало в Галичі. Так, у відповідь на осліплення Василька Тербовльського галицькі князі блокували вивіз солі з Галичини: „И не пустиша гостей из Галича и лодий из Перемышля, и соли не бысть во всей Руськой земли“ [20, с.207].

Отже, археологічні матеріали свідчать, що в містах активно розвивалося посадське ремесло, представлене різноманітними галузями, які забезпечували міщан всім необхідним. Міста теж були зосередженням внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Остання не займала провідного місця в системі міського господарства, однак її роль була значною. Матеріальна культура міст характеризується специфічно слов'янськими рисами. Вони стали результатом історичного розвитку місцевого слов'янського населення. Останнє, проживаючи на теренах Галицької землі, створило високорозвинену матеріальну та духовну культуру, що послужило в подальшому основою для формування сучасної української нації.

Джерела та література

1. Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. // АП УРСР. – 1955. – Т.5. – С.49-66; 2. Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси X – начала XIII ст. – М.: Наука, 1984. – 319 с.; 3. Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. – К.: Наук. думка, 1981. – С.165-354; 4. Вознесенская Г.А. Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист-археолог. семинара „Чернигов и его округа в IX – XIII вв.“, Чернигов, 26-28 сент. 1988 г. – К.: Наук. думка, 1990. – С.83-92; 5. Возний І. Ремісничий посад XII – XIII ст. стародавніх Чернівців // Середньовічна Європа. Погляд з кінця Х ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – С.221-225; 6. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. – Л.: Наука, 1981. – 160 с.; 7. Давидан О.И. К вопросу об организации косторезного ремесла в древней Ладоге // АСГЭ. – 1977. – С.101-112; 8. Довженок В.И. Розкопки дерев'яного Вишгорода // АП УРСР. – 1952. – Т.3. – С.14-27; 9. Довженок В.И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып.4. – С.12-137; 10. Довженок В.И., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – 148 с.; 11. Иоаннисян О.М. О раннем этапе развития Галицкого зодчества // КСИА. – 1981. – Вып.164. – С.33-47; 12. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX - XIV ст. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.; 13. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА. – 1953. – Вып.32. – 260 с.; 14. Куза А.В. Укрепленные поселения / Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С.39-51; 15. Лазарев В.Н. Живопись Валдимиро-Суздальской Руси // История русского искусства. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т.1. – С.442-504; 16. Мажук О. Замки і фортеці Галицької землі // Міжнародна наукова конференція „Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції“, Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С.73-74; 17. Михайліна Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А. Селища и городище Ревное I // АО 1979 г. – М.: Наука, 1979. – С. 370 – 371; 18. Михайліна Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.; 19. Никольская Т.Н. Земля Вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX - XIII вв. – М.: Наука, 1981. – 296 с.; 20. Патерик Киево-Печерского монастыря. – СПб, 1911. – 234 с.; 21. Пивоваров С., Чеховский И. На Дністрі на „оукраине Галичьской“. – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с.; 22. Повесть временных лет. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – 406 с.; 23. ПСРЛ. – М.: Изд-во Восточная литература, 1962. – Т.2. – 938 с.; 24. Раппопорт П.А. Из истории

киево-черниговского зодчества XII в. // КСИА. – 1984. – Вып.179. – С.59-63; 25. Тимошук Б.А. Славянские памятники Пересбытовской излучины Днестра // АО 1970 г. – М.: Наука, 1971. – С.293; 26. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.; 27. Тимошук Б.О. Василів-місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – 30 с.; 28. Тимошук Б.А. Раннефеодалный город восточных славян на р. Прут // Роль ранних мисских центров в становлении Київської Русі. / Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень 1993., с. Зелений Гай Сумського району, Сумської області. – Суми, 1993. – С.34-37; 29. Тимошук Б.А. Восточные славяне: От общины к городам. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.; 30. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.; 31. Хлику И.Г. Результаты археологических раскопок селища X – XIV вв. у с. Ханска в 1970-1971 гг. // Археологические исследования в Молдавии в 1970-1971 гг. – Кишинев: Штиинца, 1973. – С.185-188; 32. Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А. – СПб., 1903. – Т.37. – С.437; 33. Musianowicz K. Zespyi osadniczy z Gorodka obwyd (USSR) w swietle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Woynia // WA. – 1979. – Т.44. – З.2. – С.168 – 205; 34. Teodor D. Teritoriul est-carpatic on veacurile V – XI e.n. – Jaci, 1978. – 278 p.

SUMMARY

Igor Vozny
(Czerniwtsi)

THE DEVELOPMENT OF ESTATE CRAFTSMAN MANUFACTURING IN OLD RUS TOWNS OF THE AREA BETWEEN THE UPPER SIRET AND THE MID DNISTER

The article deals with the problem of the development of estate craftsman manufacturing in Old Rus towns of the Siret – Dniester basin in the 10th and the first half of the 13th century. It has been archeologically proved that the estates under consideration were characterized by the development of pottery, cut bone, mason, iron and iron processing arts. Other arts were likely to exist but they are not fixed archeologically.

УДК: 94(477.85+478) "14/1918": 27-53

Михайло Чучко
(Чернівці)

"И ХВАЛЯЩЕ БОГА О БЫШЕМ ДАРОВАНИИ...": МОЛИТВА ТА ЦЕРКОВНИЙ СПІВ У СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ КІНЦЯ XV — ПОЧАТКУ XX ст.

Дослідження присвячене вивченню ролі молитви та церковного співу у повсякденній релігійній практиці православних жителів Буковини в молдавській і австрійській періоди історії краю.

Ключові слова: молитва, релігійна практика, церковний спів, церква, релігійне навчання.

Буковинець традиційно являв собою тип побожної людини і при різних потребах звертався з молитвою до Господа. "Без Бога ні до порога" –

говорить одне із народних прислів'їв, зафіксованих на Буковині в XIX ст. А інше прислів'я констатує – “Жити, то морем плисти, а без молитви берега не ухватишся” [3, с. 5; 15, с. 411].

Виходячи з таких традиційних уявлень про місце і значення молитви в релігійному житті православної спільноти Буковини, а також зважаючи на недостатнє вивчення цієї важливої складової культури в історіографії [15; 18; 20; 21; 23; 30; 32], виникає необхідність в подальших історико-антропологічних студіях окресленого питання з огляду на його наукову актуальність.

Відомо, що молитва була вже притаманна первісним спільнотам християн – так званим протатоніям. За свідченням Євангелія від апостола Матвія, найдавнішої християнської молитви – “Отче наш” віруючих навчив сам Ісус Христос [2, Мт. 6, 9-13]. Решту молитов раннє духовенство “позичило” з Псалтирі та пізнішої (від VII ст.) гімнографічної поезії східних Святителів і Учителів Церкви. Однак головною християнською чеснотою щодо змісту молитви в усі часи залишалися слова Спасителя: “А молячись не говоріть зайвого, як язичники, оскільки вони думають, що в багатослівності своїй будуть почуті; не уподібнюйтесь їм, знає Отець ваш, в чому ви маєте потребу, раніше вашого прохання у нього” [2, Мт. 6, 7-8].

Від часу, коли християнство стало панівною релігією у Візантії, молитви заповнили все життя її православних підданих. Благословення і молитовні звернення супроводжували початок та кінець різних справ і починань, оберігали від хвороб, небезпек та інших страхів [17, с. 383-385; 22, с. 300]. Візантійська традиція звертання до молитви в різних життєвих обставинах знайшла поширення й серед православного населення середньовічної Молдови та австрійської Буковини [31, с. 545-552; 15, с. 411].

Молдавські літописці, описуючи різноманітні діяння правителів країни, а особливо вдалі воєнні походи проти ворогів, наголошують на їхній поможності, що зримо виражалася у влаштуванні подячних молебнів за отримані з волі Божої перемоги. Наприклад, автор “Бистрицького літопису”, розповідаючи про перемогу господаря Молдови Стефана Великого в 1475 р. над турками при Васлуї, повідомляє: “И възвратис Стефан воевода съ вьсеми вои своими, яко побьдоносецъ въ настольний свой град Сучавски. И възидоша ему на срятеніе митрополит и иереие, носящи святое еуангелие въ руках и служаще и хваляще Бога о бывшем даровании от вышньго [...]. И дарова многи тогда дарова вьсей войсць своей и похваљуще Бога о бывшем” [8, с. 28-29].

Вдала перемога, одержаний з ласки Божої престол, надія на духовне спасіння, певна життєва потреба – все це було мотивом подячної та прохальної молитви до Господа, а також підставою для обдарування монастирських обителів, ченці

яких щоденно молилися за діючих правителів, членів їхніх родин та померлих предків. Характерно, що грамоти, які підтверджували той, чи інший дар на користь монастиря, часто починалися зі скороченої форми молитви та вказували на мотив пожертви.

Так, у грамоті воеводи Мирона Барновського про дарування в 1627 р. монастирю Успення Богородиці в Яссах села Топорівці Чернівецької волості було зазначено: “Въ имь Отца и Сына и Святого Духа. Се аз рабъ и поклоникъ свьтъи единосвщъни и животворьщои и нераздьлимъи Троице [...] иже вес сїи благостинъни иже избравил мь из чръва матери моеи и даровал мь господарством и воеводством землим за првьвсходьщому богатство своєи милости присно убо благодарить Бога подобаст яко отвьрзи нам двєри милости своєи и свьтразум и видихом и познаєм яко никаа слава стоит на земли не прьложнаа и сьмрть не причаснаа нь яко цвьт увьдаєт и яко сь ни мимогрьдет и раздушаєт вьськ чоловьк тьмже благословєнієм отца и сь поспьшенієм сына и сь дьїством свьтаго и животворьщаго Духа [...] ми дадохом и помиловахом и поклонихом тоа свьтаа церков вишєписаннаа от трог Яском и сь едно село на имь Топороуци” [12, с. 149-150].

Легендарного забарвлення набув факт дарування волосся монастирю Сучавиці вдовою господаря Єремїї Могили княгинєю Єлизаветою, яка 1616 року потрапивши в турецьку неволю і прийнявши там іслам просила ченців заснованої родом Могили обителі молитися за спасіння її душі [11, с. 37; 19, с. 46; 21, с. 342]. Очевидно, цим жертвним актом, як схильний тлумачити наявність подібних явищ в традиційній культурі різних народів французький антрополог А. ван Геннеп, молдавська княгиня намагалася зв'язати себе з християнською святинєю, з Богом, перетворивши його на свого захисника [16, с. 152]. Таким чином вона прагнула спасіння душі за допомогою молитов насельників монастиря-усипальниці роду Могили й після того, як помре в затворі турецького гарему. До речі, “екс-воевода” Молдови Д. Кантемір, говорячи в 1716 р. про релігійні переконання православних жителів князівства, відзначав, що вони “не визнають індульгенцію, але вважають, що гріхи відпускаються церковними молитвами і поминками навіть після смерті” [6, с. 173].

Про те, як молилася основна маса православних віруючих Молдавської землі, у тому числі й Буковини, і наскільки глибоким було розуміння молитви в традиційному середовищі, маємо свідчення шведського офіцера Е. Г. Шнайдера фон Вайсмантеля, який повідомляв у своїх записках, складених протягом 1710 – 1714 рр.: “Перед іконами в церкві і вдома, які вони використовують як книжки і ставляться до них як до ідола, падають на землю, нібито ікона є самим святим, або навіть Богом. Вони би хотіли помолитися, але не знають

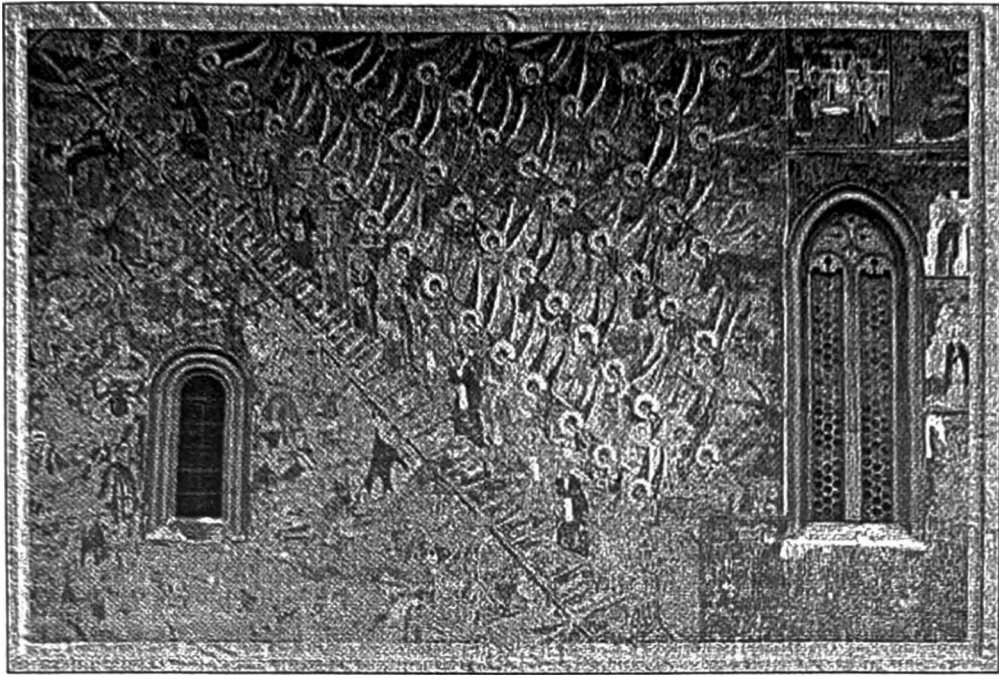


Рис. 1. "Лествиця" ігумена Синайської гори преподобного Іоана Лествичника (VII ст.)

жодної молитви, а "Отче наш" знають дуже мало людей в країні. А решта зранку і вечором, дорослі й діти, падають на коліна перед образами, хрестяться хто скільки хоче і говорить лише руські (українські. – М. Ч.) слова: "Господи помилуй". Більша частина навіть не вміє повністю виголошувати ці слова; кланяються, хрестяться 20-30 разів, падають на коліна, цілують землю і буркотять "Господи, Господи". Бояри, які навчалися в школах, знають більше" [10, с. 353].

В той час, коли не всі сільські священники вміли писати, а молитви ледве читали з книг і виголошували зазвичай на пам'ять, чи не єдиними освіченими людьми в питаннях релігії були ченці, які проводили свій час в щоденних молитвах та послушенстві [29, с. 63]. Наприклад, старець Паїсій Величковський, будучи в 1763 – 1775 рр. ігуменом в монастирі Драгомирна, вимагав щоби ченці постійно "читали писання святих Отців, творили розумну молитву і по силах покладали часті поклони зі слезами". Подібна молитва передбачалася 6-м правилом статуту Драгомирненської обителі: "В келіях братія повинна сидіти зі страхом Божим, за оповідями святих Отців, понад всякий подвиг надаючи перевагу розумній молитві як таку, що любов Божу і джерело чеснот в серці розумом вдосконалює, як багато богоносних Отців про неї навчають". Серед них преподобний Паїсій називає Іоана Златоуста, патріарха Каліста II, Симеона Солунського, Діодоха Токійського, Ісихія Єрусалимського, Нила Синайського, Іоана Лествичника, Максима Сповідника, Петра Дамаскина, Симеона Нового Богослова та Григорія Синаїта [26].

Варто зауважити, що особливо популярною в середовищі ченців-ісихастів була "Лествиця" ігумена Синайської гори преподобного Іоана Лествичника (VII ст.). Саме її схематично зображено у вигляді 30 шаблів вдосконалення ченця на північній фасадній стіні монастиря Сучавиця. Характерно, що 28 сходинка "Лествиці" (рис. 1) була наочною ілюстрацією розділу "Про молитву", як одного з шаблів чернечого подвигу, адже за преподобним Іоаном саме "молитва є пряме устримлення до Бога" [25, с. 539-540; 21, с. 348].

Після прилучення північної частини Молдавії до імперії Габсбургів ситуація з релігійною освітою в новій австрійській провінції – Буковині дещо покращилася. Принаймні священники відповідно до "Постанови про впорядкування духовної, церковної та шкільної справи на Буковині" 1786 року повинні були навчати своїх парафіян основам православної віри та молитвам в школі й церкві [13, с. 70-71, 75].

Однак перехід основної маси сільського православного населення Буковини від усної молитовної традиції до книжної відбувся повільно. Діти навчалися молитвам переважно від батьків вдома. Передавали їх традиційно із вуст до вуст; причому в народному середовищі домінував погляд щодо буквального розуміння біблійного виразу "просить і буде дано вам". Тому селяни в усьому поклалися на силу молитви. Про це, зокрема, переконливо свідчать етнографічні матеріали другої половини XIX – початку XX ст.

Наприклад, священник та етнограф кінця XIX ст. О. Манастирський, повідомляючи про по-

божність буковинського українця-русина констатував, що він “майже ніколи не забуде проказати вранішню та вечірню молитви і засинає, хрестячи постіль та бурмотячи таку сентенцію: “Святий хрест у головах, Божа сила у ногах, чисте місце піді мною, Господь мій захист наді мною” [30, с. 250]. Інший священник і народознавець Д. Дан зазначав, що у русинів перед вживанням їжі та після всі присутні в хаті хрестилися [27, с. 7]. Уродженка с. Глибока, письменниця Д. Ботушанська згадує у автобіографічній повісті “Підземний дзвін”, що коли її батько приступав в 1912 р. до будівництва хати, то “упав на коліна та гаряче-гаряче помолвився Богу” [14, с. 758]

З молитви, за словами журналіста і етнографа ХІХ ст. Г. Купчанка, починалася у буковинців й святвечірня трапеза, а пам'ять померлих вшановувалася молитвою за спасіння їхньої душі [20, с. 59, 63]. Подібна традиція була характерною і для румунського населення Буковини [32, с. 203]. Молвився селянин, повернувшись обличчям на схід, тому саме східна стіна української чи румунської хати на Буковині прикрашалася образами [20, с. 56; 32, с. 195].

Про рівень знання та розуміння сільським населенням краю церковних молитов промовисто свідчить один анекдот, вміщений у календарі на 1874 рік: “В одному селі Заставнецького повіту завдали раз пан-отець при сповіді 5 раз “Отче наш” говорити.

“Мамко ж-моя” сказала дівка сама до себе, вийшовши надвір і запхавши палець в рот. “Пан-отець завдали мені аж 5 отче-нашів говорити, а я лише один знаю” [1, с. 70-71].

Ще нижчий рівень знань молитов та розуміння їх значення в середовищі сільського населення Буковинських Карпат в кінці ХІХ ст. відзначив священник і етнограф з с. Плоска В. Козаришук. Так, описуючи підготовку до весілля у місцевих жителів, він зауважує, що вони були стурбовані тим, “чи не розіб'ється весілля на отчику духовному з їх отчешнами”, бо гуцули на те зважають і ще чинять по старосвітськи: “Тра старатися на калач (дар), а чей ми упросим; одно діти знають, бо двічі – чи тричі в дому Божому були, а баба учила їх напам'ять таки по нашому, без книжки; а то знаєте, молитву зговорити – не те, що в ріжок трубити – але крішку обдарують, одно з другого навчаться опісля; та ми не погана віра, але християнські душі” [15, с. 411].

Почасти виною в такій ситуації були застарілі стереотипи селян, але й парафіяльне духовенство не завжди сумлінно ставилося до своїх катехитичних обов'язків, більше дбаючи про власні справи та статки, ніж про релігійне навчання парафіян. Зокрема, дописувач із с. Витилівка повідомляв в 1905 р. до газети “Руська Рада”, що заробітчанин Василь Олійник, який не умів проказати молитви “Отче наш”, мусів дати місцевому священнику Василю Велигорському 4 леви (флорини. – М. Ч.), а за заповіді 3 леви, для чого мав продати 2 пражини

(1 пражина = 182 кв. м. – Ч. М.) города. Хоча, зауважує кореспондент, “Отченашу” панотчик не навчав ані в школі, ані в церкві, але гроші брати вмів добре [5, с. 93-94]. Так само сповіщає “Руська Рада” про факти скарг на священника Драбика у Веренчанці, який радше просидить цілу ніч за картами з панами, але не посидить і годинки з селянськими дітьми, щоб їх хоча б опитати як вже не навчити “Отченашу” [7, с. 83].

За відсутності належного релігійного навчання в традиційному середовищі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., подібно як і в попередні періоди нарівні з канонічними, церковними молитвами побутували апокрифічні, народні молитви. Румунський фольклорист А. Горovej зазначає, що румуни Буковини змалку навчали дітей багатьох різних молитов, наприклад молитви до янгола-хранителя:

“Янголе, янголятку мій, / Помолись Богу за душу мою. / Молися з дня аж до ночі, / Аж до смертного часу. / А коли прийде немилосердна смерть, / З невблаганною косяю, / Щоб забрати душу мою. / Нехай тоді мені буде дана / Свічечка люба в руку. / І причастя в уста, / Ладаном огорнута та воском вкрита, / До святої церкви віднесена. / І на святий хрест покладена. / Моя мама коли я народився. / Оскільки завдяки хрестові мене зачала. / На хресті мене хрестила, / І святий хрест мене захистив, / Від нечестивого духа, / Бог є завжди зі мною, / В усі святі дні. / Три Лазареві сестри, / Одна Меліна, друга Меделіна, / Інша прекрасна Русаліна. / Вранці прокинувшись, / І на поле ж бо зібравшись. / На поле Салима, / Та Єрусалима, / І після того взялись, / Там собі шукати нових квіточок. / Але вони квіточок не знайшли, / Проте знайшли маленьку бджілку, / Із бджілки зробили собі кавальчик воску, / Із цього воску зробили свічечку, / Свічечка запалилася. / Рай відкрився, / Господь переміг. / Нас в обійми пригорнув, / І з вуст вимовив: “Хто знатиме виголосити цю молитву, / Щомісяця, щотижня, / Душенька тоді його витягне. / З усіх негарздів: / Зі злиднів, / З гріха, / Від жаб як корови, / Від павуків як хати, / Від ящірок як буки, / Від змії як смереки” [28, с. 32-33].

Дослідниками кінця ХІХ ст. зафіксовано також низку народних молитов, що побутували серед українських селян Буковини. Так, в 1875 р. Г. Купчанко у пісенному додатку до своєї праці “Деякі історико-географічні відомості про Буковину” опублікував “старовіські” молитви: “На морі, на камені церковця стоїть”; “На чім церковця стоїть?”; “Стоїть гора камінна”; “Був великий чоловік та зрубав велике дерево, і зробив велику церкву” [20, с. 108-110]. А ієромонах Емануїл Воробкевич записав і оприлюднив в 1898 р. “гуцульську молитву” з с. Черногузи “На морі, на морі, на білому камені, там церква поставлена” [4, с. 1].

Спів молитов та релігійних гімнів під час церковних відправ давав православним віруючим як-

найширшу можливість розкрити свої почуття до Бога, у поєднанні зі словом. В усі часи спів належав до найбільш виразних засобів культу. Його милозвучність повинна була впливати на прихильність божества, а гучність мала відганяти демонів [19, с. 173].

У старозавітному культі спів так само відігравав важливу роль, будучи, з одного боку, хвалебною піснею Богу, а з другого – мав есхатологічний (апокаліптичний) знаковий характер. Однак загальноприйняту колись тезу про те, що первісна християнська еклесія (церковна община) перейняла спів псалмів із практики синагоги, протягом останніх двох століть вчені все більше піддають сумніву. Ймовірно, що співання гімнів, славослів'я і виголосів з самого початку побутувало у ранньохристиянському богослужінні [24, с. 25, 27; 19, с. 174].

Церкви православного Сходу подібно до християн перших віків користувалися у відправі лише співом і не знали жодних музичних інструментів, що знайшли поширення у богослужінні латинського обряду. Стилі співу в церквах Сходу розвинулися по-різному залежно від культурних особливостей народу [19, с. 185].

Візантійський спів базувався на восьми церковних гласах, що походили, як вважають, з Сирії [24, с. 58; 25, с. 484]. За словами М. Канцлера, він знає хроматичні октави, які, можливо, сягають своїм корінням античності. Співали завжди в один голос [19, с. 185].

Коли візантійське християнство поширилося на Балканах і далі на північний схід, там разом зі східним обрядом став утверджуватися й грецький спів. Пізніше на літургійний спів православних слов'янських народів вплинуло багатоголосся, яке розвинулося протягом XVII ст. у церковній хоровій традиції України та Росії [19, с. 185].

У православній церкві Молдавського воєводства та Буковинській єпархії також тривалий час домінував грецький спів. Про це, наприклад, свідчили у середині XVII ст. архidiaкон з Антіохії П. Алепський, на початку XVIII ст. – колишній воєвода Молдови Д. Кантемір, а в другій половині XIX ст. – російський мандрівник В. Мордвінов [9, с. 96; 6, с. 193; 23, с. 98]. І лише наприкінці 60-х рр. XIX ст., за повідомленням В. Мордвінова, на Буковині заведено партесний спів, але "почути його можна лише у кафедральному соборі в Чернівцях, і до того ж вникають у святкові дні. Співають вихованці семінарії під керівництвом священика Ісидора Воробкевича (з місцевих руських), котрий при своєму музичному таланті, розвиненому у віденській консерваторії, поєднує також рідкісне мистецтво в керуванні церковним хором. Приїжджому з Росії, не звиклому до грецького носового наспіву, надзвичайно приємно почути знову звуки стрункої церковної музики, яка нагадує спів у наших кращих вітчизняних храмах, і за таку втіху не можна не подякувати від душі о. Воробкевичу, й побажати йому подаль-

ших успіхів у прийнятій ним на себе справі співати Богу нашому розумно" [23, с. 98].

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що життя православного населення Буковини в молдавський і австрійський періоди історії краю проходило у рамках ритуалів народної релігійності та церковних канонів і було пронизане вірою в Божий промисел. Релігійна побожність місцевих жителів наочно проявлялася через молитву, молитовну жестикуляцію та церковний спів. У повсякденній практиці широкого віруючого загалу релігійність ґрунтувалася на принципах взаємного служіння: щира молитва і жертва Богу в обмін на його милість. Тільки в середовищі насельників монастирів домінував принцип безумовної любові до Господа та віра в його пізнання завдяки містичній молитві. По мірі поширення в народному загалі духовної просвіти та писемності такі погляди на сенс молитви також починають проникати до народного середовища.

Крім молитви, в публічній, церковній відправі для більшої піднесеності почуттів до Бога здавна використовували спів. Тривалий час в церковному богослужінні середньовічної Молдавії та австрійської Буковини домінував грецький наспів, а поширений на території України й Росії партесний спів став проникати в кафедральне богослужіння краю лише в останній чверті XIX ст. завдяки культурно-релігійним впливам Російської імперії.

Джерела та література

1. Анекдоти // Буковинско-русский мѣсяцесловъ на обыкновенный годъ 1874. – Черновць, 1873.
2. Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – К., 1988.
3. Буковинско-руски народни пословиць (Изъ сборника о. Димитрія Дана. Пароха въ Лужанахъ // Буковински Въдомости. – 1895. – 12 (24) марта.
4. Гуцульська молитва (причинок до апокрифичної літератури собрал ієромонах Ем. Воробкевичъ) // Буковински Въдомости. – 1898. – 15 (27) ноября.
5. Дописи. 3 Вителівки // Руска Рада. – 1905. – 18 (31) марта.
6. Кантемір Д. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973.
7. Кацапські стовпи православія // Руска Рада. – 1905. – 11 (24) марта.
8. Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976.
9. Calatori străini despre Țările Române. – București, 1976. – Vol. VI.
10. Calatori străini despre Țările Române. – București, 1983. – Vol. VIII.
11. Costin M. Letopisejul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor. – București, 1979.
12. Documente bucovinene / Teodor Balan. – Iași, 2005.
13. Normalien der Bucowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diöcese von 1777-1886 / Zusammengestellt und redigiert infolge des Bukowinaer gr.-or. Erzbischoflichen Consistoriums vom 13/25 März 1886 ad Nr. 726 vom Consistorial-Rath Myron M. Calinescu. – Czernowitz, 1887. – Bd. I.
14. Ботушанська Д. Клятва (Уривок з автобіографічної повісті "Підземний дзвін") // Письменники Буковини другої половини XIX – першої половини XX сто-

- ліття: Хрестоматія. Частина I. – Чернівці, 2001. – С. 758-760.
15. В. М. К. (Козарищук В. М.). Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. Ежемесячный иллюстрированный журналъ для русскаго народа за 1889-й годъ. Годъ издания XVIII. – Вѣна, 1889. – С. 407-412.
 16. Геннеп А., ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. – М., 2002.
 17. Гийу А. Византийская цивилизация. – Екатеринбург, 2005.
 18. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000.
 19. Кунцлер М. Літургія Церкви. – Львів, 2001.
 20. Купчанко Г. Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ. – Кієвъ, 1875.
 21. Кюїзеньс Ж. Пам'ять Карпат. Тисячолітня Румунія: погляд зсередини. – Львів, 2004.
 22. Мейендорф И. Византийское богословие. – Минск, 2001.
 23. Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинѣ. – СПб., 1874.
 24. Скабалланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. – М., 2004.
 25. Флоровский Г. Восточные отцы Церкви. – М., 2003.
 26. Четвериков С. Молдавский старец Паисий Величковский // [http:// www.krotov.info/lib_sec/24_ch/chef/verikov_04.htm](http://www.krotov.info/lib_sec/24_ch/chef/verikov_04.htm)
 27. Dan D. Rutenii din Bucovina. – București, 1913.
 28. Gorovei A. Datinile noastre la nastere și la nunta. – București, 2002.
 29. Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz = Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. – Чернівці, 2005.
 30. Manastyrski A. Die Ruthenen // Österreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 228-271.
 31. Mazilu D. H. Voevodul dincolo de sala tronului. Scene din viața privată. – Iași, 2003.
 32. Sbierea I., Marian S. Fl. Die Rumänen // Österreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 191-228.

SUMMARY

Mykhaylo Chuchko
(*Chernivtsy*)

"AND PRAISING GOD ABOUT GRANTED": PRAYER AND CHURCH SINGING IN THE SURROUNDINGS OF THE ORTHODOX POPULATION OF BUCOVINA AT THE END OF THE XV – BEGINNING OF THE XX CENTURIES

The article deals with the questions of the place of the prayer and church the singing in the life of the orthodox population of Bucovina during the Moldavian and Austrian epoch. The author draws a conclusion that in everyday practice of a great number of people, the religiousness was based on the principles of mutual service: a sincere prayer and sacrifice to God in exchange for his kindness. Only well – educated people prayed to God with absolute love.

The Greek singing prevailed in church, and only at the end of the XIX century, the partes singing began to penetrate gradually in Bucovina from the territory of Ukraine and Russia.

УДК:398.3(477.85)

Антоній Мойсвій
(*Чернівці*)

ПОВСЯКДЕННА ПЛЮВІАЛЬНА ПРАКТИКА СХІДНОРОМАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ (ВИКЛИКАННЯ ДОЩУ)

У даній статті зроблена спроба дослідити один з аспектів повсякденної плювіальної практики східнороманського населення Буковини – обряди викликання дощу. Серед них виділені наступні підгрупи: ритуальні обходи полів на чолі із священиком; ритуальні дії над могилами „нечистих” покійників; ритуальні обрядодіїства біля криниці; ритуальна „оранка” дощу та ін.

Ключові слова: „оранка” дощу, заложні покійники, плювіальний обряд, морой, викликання дощу, руйнування мурашника, релігійні процесії.

Плювіальна обрядовість східних романців, будучи складовою частиною світосприйняття землероба, мала безумовно системний характер. Такі колективні ритуали як калоян і папаруда та обряди у виконанні носіїв езотеричних знань (градників) не являються одиничними, і водночас не є найбільш розповсюдженими способами викликання та зупинення дощу на Буковині. Результати досліджень та друквані джерела засвідчують, що румуномовне населення Буковини практикувало різноманітні форми проведення плювіальних обрядів. Серед них найбільш розповсюдженою виступає повсякденна плювіальна практика, до якої можемо віднести більш прості у своєму виконанні обряди, яких незмінно дотримувались селяни чи то з метою викликання дощу під час засухи, чи то з метою захисту себе та свого господарства від бурі, граду та інших атмосферних катаклізмів.

В історіографічній літературі відсутні спеціальні роботи, присвячені плювіальним обрядам східнороманського населення Буковини. Лише у працях деяких сучасних дослідників, таких, як І.Гіною [30], А.Олтяну [36] та ін., присвячених календарній обрядовості східних романців, використаний матеріал з Буковини. Дещо краще ця тематика висвітлена стосовно українців Буковини. Матеріал про плювіальні обряди українського населення Буковини міститься в роботах І.Чеховського [25], І.Воротняка [2] та ін.

Комплекс плювіальних обрядів східнороманського населення Буковини був проаналізований автором даної статті у монографічному дослідженні, присвяченому традиційній культурі румунів Буковини [16], та у цілій серії статей [11-15].

Для комплексного дослідження повсякденної плювіальної практики на території Буковини (сьогодні – це частина території Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії) нами були використані відповіді на етнографічні анкети Б.П.Хаждеу [34], Н.Денсушану [29], отримані у 80-

90-х роках XIX ст., відповіді на анкети „Румунського етнографічного атласу” [38], що охоплюють повністю XX ст.; етнографічні колекції, зібрані румунськими дослідниками на терені Буковини на рубежі XIX – XX ст. (С.Ф.Маріана [32-33], Т.Памфіле [37], Є. Нікуліце-Воронки [35; 40], Д.Дана [28], А.Горвоя [31] та ін.). Значний матеріал з даної тематики був зібраний у результаті проведення польових етнографічних експедицій членами студентського наукового гуртка «Етнос», який діє при кафедрі етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ імені Ю.Федьковича: у румуномовних (Тарасівці, Маршинці, Колінківці, Припруття, Балківці, Стальнівці, Магала, Йорданешти, Красноільск), змішаних румуно-українських (Корчівці) селах Чернівецької області [4] та українських селах Дерменешти та Велика Марицея сучасного Сучавського повіту Румунії [10].

Проводячи систематизацію комплексу обрядодійств, що складають основу повсякденної плювіальної практики румуномовного населення Буковини, були враховані основні критерії вже існуючої класифікації М.Толстого [22, с.91, 149-150]. Беручи до уваги специфіку буковинського етноREGIONу, серед групи обрядів викликання дощу можна виділити наступні підгрупи: а) ритуальні обходи полів на чолі із священиком; б) ритуальні діяства над могилами „нечистих” покійників; в) поливання, кроплення водою та занурення у воду людей та різноманітних предметів, ритуальні обрядодіяства біля криниці; г) ритуальна „оранка” дощу; д) інші діяства. Об’єм статті не дозволяє нам розкрити суть всього зібраного матеріалу. Саме тому матеріал про проведення обрядів з метою захисту себе та свого господарства від бурі, граду та інших атмосферних катаклізмів буде вміщений у наступних статтях.

У першій підгрупі відзначимо ритуальні обходи полів на чолі із священиком, у супроводі молитов про дощ, що збереглися до нашого часу майже повсюдно як у румуномовних, так і в україномовних селах Буковини. Незважаючи на доволі християнізовану форму цих процесій (присутність священика, використання хоругв та ікон тощо), в них простежуються сліди дохристиянських жертвоприношень біля колодязів, річок та озер з метою викликання дощу. Свідчення про це знаходимо ще у подорожніх записках Паула Алєпського (1627-1669 рр.). Він розповів про випадок, коли правитель Валахії взяв участь у величезній церемонії викликання дощу із військом, що супроводжувалося жертвоприношенням у вигляді зерна, меду, квітів лимонних та апельсинових дерев, а також: баранів, качок, гусей, овець та риби [27. – Т. 6., с.242-243]. Дані про процесію освячення полів початку XVIII ст. за участю священиків з використанням церковних прапорів знаходимо у подорожніх записках Вейсмантєла (1688-1749) [27. – Т.8., с.354]. Наведені джерельні матеріали чітко свідчать про те, що

найбільш давні процесії засновані, з одного боку, на дохристиянських ритуалах жертвоприношень водним ресурсам (в міфологічних уявленнях східних романців простежується тісний зв’язок між земними та небесними водами. – А.М.), з іншого, на мотиві обходу охоронного простору, направлений, слід вважати, на створення навколо нього своєрідного магічного кола. Обряд піддався сильному процесові деградації, поступово був перейнятий християнською традицією та широко використовувався в цілях християнства.

Колективні обходи, як свідчать дані з румуномовних сіл Буковини, зазвичай, проводились з профілактичними цілями, приуроченими до конкретних календарних свят, або оказіонально під час тривалої засухи. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. були зафіксовані подібні процесії на чолі із священиком, приурочені до дня св. Покрови чи другого дня після Вербної неділі [37, с.179; 40, с.942]. Однак найбільш розповсюдженим на Буковині наприкінці XIX – на початку XX ст. було їх оказіональне проведення – *Тн. Грц. Ч.; Кр. Глб. Ч.; Пр. Нов. Ч.; Тр. Нов. Ч.; Кл. Хот. Ч.; Борк. С.; Бри. С.; Дол. С.; Цол. С.* [4.1., 4.2., 4.4., 4.8., 29, с.256; 34, с.476, 480-481]. В основному під час таких процесій освячували посіви [40, с.942], колодязь, читали молитви, іноді у полі її учасники кропили водою один одного. Під впливом християнської традиції у буковинців з’явилася чимало обрядодійств – звичай перевертання ікон та виголошення спеціальних молитов з метою викликання дощу (*Цол. С.*) [34, с.480-481]. Поширений також звичай замовляти з цією метою службу в церкві.

Подібні процесії на чолі з священиком широко розповсюджені і в українського населення як Буковини (Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії), так і сусідніх з Чернівецькою областєй України (*БП. Стр. Ч.; Ів. Клм. Ч.; Стор. Ч.; ЗГ. Зли. Т.; Нов. У. Х.; Вел. Мар. С.; Дерм. С.*) [5.1.; 5.3.; 5.5.; 5.26; 10.1; 10.2.]. Відмінною рисою подібних процесій в українців виступав хіба що факт участі у них в деяких місцевостях вдів (*Вел.-Мар. С.*) [10.2.] - діяство спрямоване на підсилення ефекту ритуального обходу. Крім того, під час стихійних лих (особливо засухи влітку) саме вдови ходили до церкви викликати дощ. Іноді службу у церкві замовляла визначена кількість вдів (дощ викликали 7 вдів – *Лк. Вжн. Ч.* [2, с.141]), або для підсилення ефекту молитви вони приносили із собою кочерги та лопати, яких ставили навхрест на порозі церкви (*Старок. Х.*) [8, с.34]. В більшості українських сіл службу у церкві міг замовити будь-хто, вона супроводжувалась обходом церкви та кропленням водою (*Кж. Зст. Ч.; Бл. Врх. ІФ.; ЗГ. Зли. Т.*) [5.12.; 5.23; 5.26].

Порівнюючи звичай обходу полів східнороманського населення Буковини із подібними діяствами, розповсюдженими в інших народів Європи, слід відзначити їх подібність за основни-

ми мотивами – обхід громадою простору, що охороняється, а також реліктами язичницьких жертвоприношень водним ресурсам. Відмінність полягала у різній їх календарній приуроченості, використанні різних предметів, а також у їх вербальному супроводі. Календарно обходи полів приурочувались до Духового дня у німців о. Рюген у Балтійському морі [24, с. 159-160], Вознесіння у росіян, сербів, хорватів [20, с.351], Вознесіння чи Вербної неділі в австрійців [9, с.169, 173], Великодня у лужичан [21, с.240], Стрітіння (День свічок - Jour de la Chandeleur) у французів [18, с.30], св. Юрія у болгар, сербів та населення Полісся, св. Марка у католиків [20, с.351] тощо. У багатьох областях колишньої Югославії та в австрійців під час засухи відбувались процесії на чолі із священником, під час яких несли хоругви та ікони [7, с.202; 9, с.169, 173]. Серед речей, що використовувались при ритуальних обходах, зустрічались факели (нім.), свічки (франц.), зелені гілки („пальми“) (австр.) тощо [9, с.169; 18, с.30; 24, с.159-160]. Іноді під час таких обходів виголошувалися молитви (нім.), співали пасхальні гімни у лужичан [21, с.240; 24, с.159-160].

При розгляді ритуальних дійств, здійснених над могилами „нечистих“ (заложних) покійників, важливо окремо зупинитися на міфологічних уявленнях східних романців про вплив заложних покійників на механізм атмосферних явищ. В уявленнях як східних романців, так і слов'ян [22, с.101-102] померлі неприродною чи передчасною смертю покійники, будучи похованими на цвинтарі, тобто на „чистому“ місці, викликають засуху, неврожай тощо. З огляду на це плювіальний обряд був спрямований на усунення причини засухи - руйнування могили нечистого покійника похованого на цвинтарі. Подібне обрядодійство було поширеним у східних романців на більш ранніх стадіальних рівнях. На даний час у румуномовного населення Буковини був зафіксований обряд викликання дощу, згідно з яким у випадку тривалої засухи маленькі діти йшли на цвинтар, відшукували на його окраїні могилу нечистого небіжчика і поливали її водою (*Ст. Нов. Ч.*) [4.10.]. На думку М.І.Толстого, фізичне руйнування могили нечистого покійника могло бути замінене у ритуалі викликання дощу очисним актом поливання могили водою, який слід розуміти як символічну передачу води нечистому покійнику. Вчений зазначив, що поливання водою нечистого покійника (у більшості випадків потопельників) було дуже розповсюдженим обрядом на Поліссі [22, с.104].

Подібні обряди, засновані на акті поливання могили нечистого покійника водою, або виривання хреста з неї, відомі і в українців Чернівецької та сусідніх із нею областей, зокрема Хмельницької та Івано-Франківської (*Шб. Скр. Ч.; Стор. Ч.; Рх. Хот. Ч.; Бб. Брв. Х.*) [1, с.113; 5.19; 8, с.34]. У с. Рухотин Хотинського р-ну Чернівецької обл. під час посухи жінки також брали вербові гілки, освячені

на Зелені свята, йшли на цвинтар та розкладали їх на могилах, де були поховані потопельники (*Рх. Хот. Ч.*) [5.19.]. У деяких селах Буковини під час засухи обливали людину з хвостиком, вірячи що зразу піде дощ (*Шб. Скр. Ч.*) [8, с. 40]. Такі магічні прийоми відомі також у Сербії. Тут кидали у річку хрест, взятий з якої-небудь могили, примовляючи: „З невідомої могили хрест, з невідомої гори дощ“. Поливали водою могилу потопельника [7, с.201-202].

Серед східнороманського населення набуло широкого розповсюдження вірування у те, що причиною сильних дощів, буревіїв, вітрів та інших атмосферних явищ є заложні покійники – потопельники, самогубці, померлі у лісі несподіваною смертю тощо. Причому за народними уявленнями навіть поховані поза межами цвинтаря, вони впливають на зміну погоди [32, с.37; 33 а. – Т. 1., с.85]. Так, у південній частині Буковини було зафіксоване вірування у те, що при похованні померлої у лісі людини будуть великі дощі (*Стр. С.*) [31, с.199]. У цьому, мабуть, проявляються сліди уявлень про зв'язок підземної та небесної вод. Так, за твердженнями М.Толстого, віддаленні від поверхні землі вверх і вниз водні стихії пов'язані як сполучені посудини, і закупорювання нижніх водних резервуарів веде, за давніми віруваннями, до закупорювання верхніх [22, с.93]. Мотив „заложних покійників“ в подібних обрядах спостерігається також у слов'янських традиціях. Аналізуючи відгомін мисливських вірувань, Б.Рибаків стверджував, що „заложні покійники“ („вбиті“, „зблукавші“, з дерева впавши) можуть стати причиною великих загальних нещастя. Методи боротьби з такими покійниками – викопати упира з могили, пронизити його осиковим кілком або облити водою (у випадку засухи) і викинути тіло з кладовища [19, с.138].

Окремо слід зупинитися на віруванні румунів Буковини у те, що механізмом атмосферних явищ може правити також душа втраченої позашлюбної дитини. Ще на початку ХХ ст. Є.Нікулице-Воронка зафіксувала вірування буковинців у те, що причиною тривалого граду в селі може бути таємне поховання померлої позашлюбної дитини. Вірили, що град буде бити у те місце, доки не викопає поховану дитину [40, с.800]. При такій підозрі селяни шукали місце поховання з метою піддати тіло воді. Згідно з народними віруваннями, після семи років від дня поховання тіла, душі нехрещених дітей з-під землі починають голосно вимагати хрещення. Якщо не полити таку могилу водою, ці душі перетворюються на мороїв та шкодять людям, особливо немовлятам. Подібні вірування були зафіксовані ще у 70-х рр. ХІХ ст. С.Ф.Маріаном у цілому ряді буковинських сіл (*Вл. Глб. Ч.; Кс. Стр. Ч.; Іліш. С.; Кин. С.; Мел. С.; Ниж.Г. С.; Сер. С.*) [4.7.; 33, с. 86-89].

Ритуали з криничною чи джерельною водою складають значну частину обрядів викликання

дощу на Буковині. Це пояснюється тим, що саме біля криниць, річок та джерел проводилися обрядодії, засновані в основному на магічному зв'язку „вода що ллється = дощ” (кроплення, обливання водою). У даному випадку підземна та небесна сфери у міфологічних уявленнях протиставлені за принципом вгору-вниз, тісно пов'язані та перебувають в положенні дзеркального відображення по відношенню одна до іншої. Границею між ними та точкою їх дотику є земля поверхня, а саме місце виходу підземних вод на поверхню (криниці, джерела, річки, озера тощо). Що ж до факту проведення великої кількості обрядів викликання дощу саме біля криниць, то на думку М.Толстого, заміщення звичайного водного джерела колодязем відображає, мабуть, „дисемантизацію” обряду, абстрагування від можливих в його основі міфологічних уявлень, розвиток умовності, в рамках якої колодязь відіграє роль символу земної води [22, с.94].

У порівнянні зі слов'янами у румуномовного населення Буковини плювіальні обряди біля криниць носять менш складний характер. В основному до них належить звичай кидати у колодязь різноманітні обрядові об'єкти, а також звичай обливатися біля колодязя. Серед таких обрядових об'єктів найчастіше зустрічається глиняна миска – продукт, вироблений гончарами (у давні часи гончарів відносили до осіб, пов'язаних з потойбічною силою. – А.М.) (Дол. С.) [34, с.480-481]. У деяких випадках глиняний посуд прив'язували до верби чи дерева. Причому посуд мав знаходитися у воді таким чином, щоб отвір був направлений у бік джерела (Бог. С.). Під впливом цивілізаційних процесів на початку ХХІ ст. замість виробів з глини у криницю чи річку кидають чавун з-під мамалиги (Кр. Глб. Ч.; Кс. Стр. Ч.) [4.2.; 4.7]. З другої половини ХІХ ст. і до наших днів поширеним був звичай кидати у криницю церковні атрибути: ікону (Кр. Глб. Ч.; Бог. С.; Борк. С.; Бри. С.; Дол. С.; Сас. С.; Цол. С.) [4.2.; 28. – 1895. - № 23., с.2; 34, с.480-481; 37, с.162; 40, с.931], хрест (Йр. Глб. Ч.) [4.6.], церковне клепало (Борк. С.; Бри. С.; Вас. С.) [29, с.254; 34, с.476] тощо, причому всі ці речі (а також глиняний посуд) повинні бути вкраденими з церкви або з сусідньої хати.

Такі обряди були характерними і для українців Буковини. Вони кидали у колодязь глиняні горшки [2, с.144], дерев'яні ікони (Стор. Ч.) [5.1.], ікони, вкрадені у вдів (Зв. Зст. Ч.) [5.11.] тощо. Українці Полісся з тією самою метою крали хрест та глиняні горшки і кидали їх у криницю [22, с.97-98, 112, 134].

Що ж до зафіксованого наприкінці ХІХ ст. Д.Даном звичаю румунів Буковини кидати запалену кропиву в колодязь [28. – 1895. - № 23., с.2], то він не є характерним для обрядодіїв, проведених з метою викликання дощу. Кропиву слід віднести до ритуалів з рослинами, що мають колюче листя, спрямованих на недопущення потенційної не-

безпеці (у даному випадку природних стихій, що наближаються до означеного простору. – А.М.). На нашу думку, тут відбулася контамінація плювіальних дійств, під час яких населення використовувало кропиву, за аналогією з обрядами, спрямованими на захист від бурі та граду. Запозиченим від українців Буковини, на нашу думку, мабуть, є обряд румунів Буковини, згідно з якими під час засухи вагітні жінки кидали мак у колодязь (Пел. С.) [38, с.349]. Якщо даний обряд був зафіксований лише в одному румунському селі, то в сусідів – українців він є широко розповсюдженим (Ів. Клм. Ч.; Кж. Зст. Ч.; Стор. Ч.; Вел. Мар. С.) [1, с.113; 8, с.36; 5.1.; 5.5.; 5.12.; 10.2.]. У цьому контексті слід відзначити, що цей обряд в українців добре зберігся. В ньому ще присутні елементи ритуальної чистоти (учасницею обряду була незаймана дівчина - Вел. Мар. С.) [10.2.], магічне число криниць, в яких кидали освячений мак: три - Вел. Мар. С. [10.2.]; дев'ять - Стор. Ч. [5.1.] тощо. Про факт перейняття обряду від українців свідчить і відсутність даних про його проведення з інших румунських територій.

Згідно з польовими та джерельними матеріалами українцям Чернівецької та сусідніх з нею областей притаманна більша кількість обрядодіїв, що проводилися біля колодязя або пов'язаних із криничною водою. Серед них відзначимо: толочення води [1, с.112], вкидання у криницю віночка польових квітів, зібраних маленькою дівчинкою (ЗГ. Злц. Т.) [5.26.], носіння жінками (у деяких випадках вдовницями) решетом води на полі з 7 (9) криниць (БП. Стр. Ч.; Хд. Бор. Т.) [5.3.; 5.28], пускання на воду певних ритуальних речей (май, яким замаювали хату на Зелену неділю - Кж. Зст. Ч. [5.12.]), рослин, що зазвичай використовувались під час Зелених свят (ЗГ. Злц. Т.) [5.26] тощо.

Широко розповсюдженим серед румуномовного населення Буковини є звичай молоді обливатися, що проводився або оказіонально під час засухи (Дмб. С.) [38, с.348], або у конкретно визначений час (другого дня після Великодня [17, с.49]; на третій тиждень Великодня - Арб. С. [38, с.348]). Причому могли обливатися між собою дівчата (Арб. С.), хлопці обливати дівчат, або діти обливали себе та перехожих під час засухи (Дмб. С.). Більш ритуалізований характер носить обряд обливання водою вагітних жінок, який базується на більш складній міфологічній основі. Згідно з ним, жінки заманювали вагітну жінку до криниці і виливали їй на голову відро води. Якщо вагітна жінка ображалася на них – вони вірили, що скоро піде дощ (Бог. С.) [29, с.254]. Крім того, був розповсюджений звичай, за яким під час засухи вагітні жінки купалися у воді (Кс. Стр. Ч.; Бог. С.; Стр. С.) [4.7.; 29, с.255-257; 31, с.199]. Вагітна жінка символізує в цих ритуалах плононосну мати-сируземлю, і обливання її водою повинно було викликати благодатний дощ на поля.

Ритуальна „оранка дощу” з метою його викликання відома у багатьох народів світу. На даний час у східнороманського населення Буковини згадок про його виконання не збереглося. Єдине свідчення про побутування обряду, основою якого було ритуальна оранка, знаходимо у подорожніх записках іноземного мандрівника Марка Бандіні (1593-1650), який подорожував територією історичної Молдови під час правління Василія Лупу. Він розповів про обряд, що проводився вночі, в якому брало участь десять дорослих оголених дівчат, озброєних обпаленими палицями, які зустрічалися з групою десяти оголених парубків зі списками. Між ними відбувалася бійка, або всі разом впрягалися в плуг і орали навколо села. Всі жартували і співали. Мета проведення та словесний супровід обряду автором не зазначені [27. – Т. 5., с.231].

Даний обряд проводиться українцями Поділля (Бр. Влч. Х.) та Полісся [1, с. 113; 8, с. 34]. У вірменів, грузин, азербайджанців та інших кавказьких народів молоді дівчата впрягалися у плуг і тягнули його проти течії, заходячи у річку по пояс, або орали русло висохлої річки. Схожий звичай відомий у німців, австрійців та швейцарців [3, с.153; 6, с.137].

До обрядів викликання дощу, також відносились і інші ритуальні дійства, якот руйнування мурашника (вірили, що таким чином можна спровокувати дощ), вбивства змії, заборона виривати траву тощо. Так, вірили, що „якщо вирвати руками траву, можна спровокувати дощ” [31, с. 199]. У перші три дні від Вербної неділі дотримувалась заборона вирвати бодай рослинку або листок з лісу [35. – Т. 2., с.159].

Підсумовуючи матеріал, що стосується обрядів викликання дощу у східнороманського населення Буковини, слід відзначити їх подібність з обрядами такого роду на інших румунських територіях, особливо історичної Молдови: процесії з іконами у поле (Бакеу, Ботошани, Ясси, Нямц, Васлуй, Горж, Мехсдинц), кидання у воду старого хреста з цвинтаря (Васлуй, Вилча, Долж), кидання у криницю чи воду ритуальних речей (вогняні кліщі, церковне клепало, крадені ікони, цеглу тощо) (Бакеу, Ясси, Нямц, Вранча, Васлуй), звичай молоді обливатися оказіонально чи у визначений календарний період (Бакеу, Вранча, Долж), обливання та купання під час засухи вагітних жінок (Ботошани, Нямц) тощо [26, с.104; 38, с.347-349; 39, с.312, 353].

Навний джерельний матеріал підтверджує системний характер обрядів, ритуалів, пов'язаних з одним із значущих елементів життя хліборобів. На користь цієї думки можна привести також факт дохристиянського походження цих обрядів, які протягом віків змогли зайняти у землеробському календарі позицію згідно з їх функціональною необхідністю. Оскільки плувіальні обряди чітко прив'язані до аграрних звичаїв та обрядів, їх потрібно розглядати у тісному взаємозв'язку.

Скорочення назв населених пунктів румуномовні села Буковини:

Чернівецька область України (Ч):

Тн. Гри. Ч. – Тарнавка Герцаївського р-ну
Ст. Нов. Ч. – Стальнівці Новоселицького р-ну
Вл. Глб. Ч. – Волока Глибоцького р-ну
Тр. Нов. Ч. – Тарасівці Новоселицького р-ну
Йр. Глб. Ч. – Йорданешти Глибоцького р-ну
Кс. Стр. Ч. – Красноільск Сторожинецького р-ну
Кр. Глб. Ч. – Корчівці Глибоцького р-ну
Рп. Стр. Ч. – Ропча Сторожинецького р-ну
Мш. Нов. Ч. – Маршинці Новоселицького р-ну
Кл. Хот. Ч. – Колінківці Хотинського р-ну
Пр. Нов. Ч. – Припруття Новоселицького р-ну

Сучавський повіт Румунії (С):

Арб. С. – Арборе
Мел. С. – Мелінь
Бог. С. – Богденешти
Ниж.Г. С. – Нижній Городнік
Борк. С. – Борка
Пел. С. – Пелтіноаса
Брш. С. – Броштени
Сас. С. – Саска
Вас. С. – Васкани
Сер. С. – Серет
Дол. С. – Долхаска
Стр. С. – Стража
Дмб. С. – Думбрвени
Стр.В. С. – Строешти Васкани
Іліш. С. – Ілішешти
Цол. С. – Цолешти
Кин. С. – Киндрени

українські села:

Чернівецька область (Ч):

Лк. Вжн. Ч. – Лукавці Вижицького р-ну
Шб. Скр. Ч. – Шебутинці Сокирянського р-ну
Зв. Зст. Ч. – Звеничів Заставнівського р-ну
Стор. Ч. – м. Сторожинець
Кж. Зст. Ч. – Кострижівка Заставнівського р-ну
БП. Стр. Ч. – Банілів-Підгірн. Сторожин. р-ну
Ів. Клм. Ч. – Іванівці Кельменецького р-ну
Рх. Хот. Ч. – Рухотин Хотинського р-ну

Івано-Франківська область (ІФ):

Бл. Врх. ІФ. – Білоберізка Верховинського р-ну

Тернопільська область (Т):

ЗГ. Злц. Т. – Зелений Гай Заліщицького р-ну

Хмельницька область (Х):

Бб. Брв. Х. – Бабинці Борівського р-ну
Бр. Влч. Х. – Бронзівка Волоцького р-ну
Нов.У. Х. – смт. Нова Ушиця
Старок. Х. – м. Старокостянтинів

Сучавський повіт Румунії (С):

Дерм. С. – Дерменешти
Вел.Мар. С. – Велика Мариця

Джерела та література

- Васинович О. Магічні засоби попередження несприятливих явищ погоди на Коростенщині // Наукові Записки / Інститут Народознавства НАН України / Івано-Франківський краєзнавчий музей. – Івано-Франківськ: Місто НВ. – 2003. – Вип. 7-8. – С. 111-115;
- Воротник І. Семантика обрядів метеорологічної магії у сільського населення Буковини ХІХ – початку ХХ ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, архе-

ології та етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут. – 2006. – Том 1 (21). – С. 136-147; 3. Джавадов Г.Д. Обряды вызывания дождя и солнца у азербайджанцев / Всесоюзная сессия по итогам Полевых этнографических исследований 1982-1983. – Ч. 1. – Черновцы, 1984. – С. 153; 4. Экспедиційний матеріал, зібраний членами студентського наукового гуртка «Етнос» від місцевих жителів румуномовних сіл Чернівецької області України під керівництвом автора. – Зберігається у етнографічному музеї факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2005-2006 рр. – 4.1. с. Колінківці Хотин. р-ну: матеріал зібраний від: Хабулі Єлизавети Арсеніївни, 1935 р. н.; Хабулі Єфросинії Володимирівни, 1938 р. н. (запис А. Хабулі); Бойка Олександра Олександровича, 1952 р. н.; Щербатого Бориса Васильовича, 1926 р. н.; Настаса Миколи Дмитровича, 1928 р. н.; Анатійчук Марії Прокопівни, 1930 р. н.; 4.2. с. Корчівці Глибоцького р-ну: від Савчук Марії Костянтинівни, 1931 р. н.; Луц Магдаліни Костянтинівни, 1922 р. н.; 4.4. с. Тарасівці Новосел. р-ну: від Штепу Анни Герасимівни, 1935 р. н.; Мойсей Євгенія Антоновича, 1927 р. н.; Мойсей Любов Герасимівни, 1933 р. н.; 4.6. с. Йорданешти Глибоц. р-ну: від Шкробанець Василя Миколайовича, 1935 р. н. (запис студ. Д.Божеску); 4.7. с. Красноільск Сторожин. р-ну: від Іліуц Савести Іллівни, 1944 р. н. (запис студ. К.Істратій); 4.8. с. Припруття Новосел. р-ну: (запис студ. А.Бушили); 4.9. с. Балківці Новосел. р-ну: (запис студ. Р.Казак); 4.10. с. Стальнівці Новосел. р-ну: Рурак Ніни Йосипівни, 1928 р. н.; Жалоби Раїси Петрівни, 1935 р. н. (запис студ. О.Тринти); 5. Експедиційний матеріал, зібраний з українських сіл Чернівецької, Івано-Франківської та Тернопільської областей України за допомогою студентів у рамках конкурсу наукових робіт на тему „Пливальні обряди населення України”. – Зберігається у етнографічному музеї факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2005-2006 рр. – Чернівецька область: 5.1. м. Сторожинець: від Буз Дмитра Івановича, 1934 р. н.; Буз Марії Георгіївни, 1936 р. н. (запис студ. Н.Буз); 5.3. Банклів-Підгірний Сторожин. р-ну: від Бойчук Вероніки Георгіївни, 1926 р. н. (запис студ. О.Бойчук); 5.4. Кельменці (запис студ. О.Кушнір); 5.5. Іванівці Кельменец. р-ну: від Крохмалюк Євгенії Григорівни, 1928 р. н. (запис студ. С.Юзькової); 5.10. Баламутівка Застави. р-ну (запис студ. Т.Гошовська); 5.11. Звенячів Застави. р-ну: від Смутняк Катерини Іванівни, 1925 р. н.; Василович Наталії Рудольфівни, 1940 р. н.; Фучко Марії Степанівни, 1930 р. н. (запис студ. Н. Василович); 5.12. Кострижівка Застави. р-ну: від Барильчинко Любові Миколаївни, 1957 р. н. (запис студ. Н.Кошут); Івано-Франківська область: 5.23. Білоберізка Верховин. р-ну: від Шкрібляк Гани Васиївни, 1928 р. н. (запис студ. М. Зубрин); Тернопільська область: 5.26. Зелений Гай Заліщиц. р-ну: від Чепіль Гани Дмитрівни, 1924 р. н. (запис студ. Б.Пилип'юк); 6. Календарні обичаї та обряди в країнах зарубіжної Європи. ХІХ – початок ХХ в. Исторические корни и развитие обычаев / Под ред. С.А.Токарева, И.Н.Гроздовой и др. – М.: Наука, 1983; 7. Кашуба М.С. Народы Югославии // Календарные обичаї та обряди в країнах зарубіжної Європи. ХІХ – початок ХХ в. Летне-осенніе праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 200-222; 8. Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолан // Берегиня. Всеукраїнський народознавчий кварталник. – 2006. – № 50. – С. 31-48; 9. Листова Н.М. Австрийці //

Календарні обичаї та обряди в країнах зарубіжної Європи. ХІХ – початок ХХ в. Весенніе праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 163-175; 10. Матеріали етнографічної експедиції, проведеної членами студентського наукового гуртка «Етнос» від місцевого українського населення Сучавського повіту Румунії. – Зберігається у етнографічному музеї факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2006 р. – 10.1. с. Дерменшти: від Кідовець Василя Михайловича, 1930 р. н.; Пергінського Василя Михайловича, 1939 р. н.; Філіпеско Марії Еміліянівни, 1929 р. н.; Бежнар Анна Георгіївни, 1933 р. н.; Скутарю Корнелія Васильовна, 1956 р. н.; 10.2. с. Велика Мариця: від Козарюка Віктора Миколайовича, 1934 р. н.; Кідовець Марії Васиївни, 1926 р. н.; Біляк Володимира Петровича, 1922 р. н.; Олечук Іларії Петрівни, 1929 р. н.; 11. Мойсей А.А. Відгомін пливальної магичної практики в обряді східних романців „папаруда” (на матеріалах з румуномовних сіл Буковини) // Буковинський журнал. – 2006. – № 4. – С. 149-160; 12. Мойсей А. Комплекс обрядів викликання та зупинення дощу у румунів Буковини // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 4. – С. 45-52; 13. Moisei A. Folk Calendar of Romanians in Bukovina / Народний календар румунів Буковини // Етнічна історія народів Європи / Ethnic history of European nations. Збірник наукових праць. – Київ: Універс. – 2005. – Вип. 18. – С. 66-72; 14. Мойсей А.А. Обряд “Калоян” у румуномовного населення Буковини // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 3. – С. 42-52; 15. Мойсей А.А. Обряд Калоян – “ініціація посланця до божества” // На перехрестях світової науки. Матеріали III міжнародної наукової конференції “Вікно в європейську науку” присвяченої 140-річчю від дня народження Р.Ф.Каїндля. – Чернівці: Прут. – 2006. – С. 115-121; 16. Мойсей А.А. Традиційна культура населення Буковини у наукових працях румунських дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Рута, 2005. – 304 с.; 17. Населення Буковини / Переклад з німецької Ф. Андрійця, А.Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000; 18. Покровская Л.В. Народы Франции // Календарные обичаї та обряди в країнах зарубіжної Європи. ХІХ – початок ХХ в. Весенніе праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 30-48; 19. Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М.: София, 2002.; 20. Славянские древности. Этнолингвистический словарь под ред. Н.И.Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1.; 21. Токарев С.А. Лужичане // Календарные обичаї та обряди в країнах зарубіжної Європи. ХІХ – початок ХХ в. Весенніе праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 238-242; 22. Толстой Н.И. Очерки славянского язычества. – М.: Индрок, 2003. – 622 с.; 23. Толстой Н.И., Толстая С.М. Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст. – М., 1981.; 24. Филлимонова Т.Д. Немцы // Календарные обичаї та обряди в країнах зарубіжної Європи. ХІХ – початок ХХ в. Весенніе праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 139-162; 25. Чеховський І.Г. Народний календар Галиччя над Дністром // Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. На Дністрі, на “Оукраине Галичской” (матеріали та дослідження Дністровської археолого-етнографічної експедиції ЧДУ в с. Галичця Сокирянського району Чернівецької області). – Чернівці: 2000. с. 86-143; 26. Berdan L. Totemism românesc. Structuri mitice arhetipale în obiceiuri, ceremonialuri, credințe, basme. – Iași: Editura Universității A.I.Cuza, 2001; 27. Călători străini despre țările Române / Volum îngrijit de M.Holban, M.Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P.Cernovodeanu.

Олег Суворов
(Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПРО УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА СПОСОБИ ВИЖИВАННЯ ДЕПОРТОВАНИХ БУКОВИНСЬКИХ ЄВРЕЇВ У ТАБОРАХ І ГЕТТО ТРАНСІСТРІЇ В 1941-1944 РР.

Пропонована стаття є спробою розкрити умови перебування та способи виживання депортованих буковинських євреїв у таборах і гетто Трансїстрії, проаналізувати взаємовідносини між депортованими і місцевими євреями, показати як вихідцям з Буковини вдалося у трансїстрійських таборах об'єднати приречених людей, організувати більш-менш пристойне існування щоб вижити.

Ключові слова: голокост, антисемітизм, трудові табори, гетто, Трансїстрія, колабораціонізм, депортація, юденрат, „остаточне вирішення єврейського питання.”

Становище буковинських євреїв у таборах і гетто Трансїстрії в 1941-1944 рр. залишається актуальною і малодослідженою темою в українській історіографії. Після здобуття Україною незалежності побачили світ аналітичні праці Л.Сушена [14], С. Єлисаветського [11], А. Круглова [13], але доля буковинського єврейства в роки війни в них розглядається лише побіжно. Значну увагу перебуванню буковинських євреїв у таборах Трансїстрії приділено у статтях Ф.Винокурової [10], D. Ofer [21]. Доля буковинського єврейства в Трансїстрії у 1941-1944 рр. є темою ґрунтового дослідження за кордоном. Насамперед треба відзначити роботу Мататіаса Карпа (Cale neagra. Suferintele evreilor din Romania. 1940-1944), три томи якої були опубліковані у Румунії в 1946-1948 рр. і перевидані у 90-ті роки ХХ ст. у Будапешті та у Бухаресті [19]. У монографії доктора історії Раду Іоаніда „The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944” [22] значна частина матеріалу присвячена подіям у Трансїстрії. Одним з найбільших фахівців з проблем Холокосту в Румунії вважається історик Ж.Анчель. У його працях на високому науковому рівні розкрито сутність Голокосту в Румунії. На особливу увагу заслуговує його остання 3-томна праця „Transnistria 1941-1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries” [18].

Восени 1941, взимку 1941-1942 рр. в Трансїстрію було депортовано 150 тисяч євреїв з Бессарабії та Буковини (включаючи Дорохойський повіт), з яких понад 55 тис. – з Північної Буковини [6, с. 201]. 27 тисяч євреїв були направлені через Рибницю в одеський регіон Трансїстрії, де більшість з них загинула. Визволення дочекались лише 2 тисячі осіб. Понад 98 тисяч депортованих євреїв потрапили через Ямпіль та Могилів у вінницький регіон Трансїстрії. Тут не було

– București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1970. – Vol. 2. – 688 p.; 1973. – Vol. 5. – 701 p.; 1976. – Vol. 6. – 821 p.; 1980. – Vol. 7. – 620 p.; 1983. – Vol. 8. – 690 p.; 1997. – Vol. 9. – 690 p.; 28. Dan D. Credințe populare bucovinene // Gazeta Bucovinei. – 1894. – A. 4. – № 30. – P. 1-2; 1894. – № 63. – P. 1-2; 1894. – № 67. – P. 1-2; 1894. – № 70. – P. 1-2; 1894. – № 74. – P. 1-2; 1894. – № 79. – P. 1-2; 1894. – № 84. – P. 1-2; 1894. – № 97. – P. 1-2; 1894. – № 99. – P. 1-2; 1895. – A. 5. – № 2. – P. 1-2; 1895. – № 5. – P. 1-2; 1895. – № 12. – P. 1-2; 1895. – № 17. – P. 1-2; 1895. – № 19. – P. 1-2; 1895. – № 23. – P. 1-2; 1895. – № 30-31. – P. 2; 1895. – № 32. – P. 1-2; 1895. – № 37. – P. 1-2; 1895. – № 40. – P. 1-2; 1895. – № 43. – P. 1-2.; 29. Fochi A. Datini și cresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX: Răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densușianu. – București: Minerva, 1976.; 30. Ghinoiu I. Zile și mituri. Calendarul țaranului român 2000. – București: Editura Fundației PRO, 1999; 31. Gorovei A. Credinți și superstiții ale poporului român / Ediție îngrijită de I.Datcu. – București: Editura „Grai și suflet – Cultura națională, 1995. – 344 p.; 32. Marian S.F. Mitologie românească (Ediție îngrijită de A.Olteanu). – București: Paideia, 2000. – 200 p.; 33. Marian S.F. Moroi // Albina Carpaților. – 1878. – A. III. – N. 6. – P. 86-89; 33 a. Marian S.F. Sărbătorile la români. Studiu etnografic / Ediție îngrijită și introducere de I.Datcu. – București: Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională, 2001. – Vol. I. – 222 p.; Vol. II. – 216 p.; Vol. III. – 244 p.; 34. Mușlea I., Bârlea O. Topologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B.P.Hașdeu. – București: Minerva, 1970; 35. Niculiță-Voronca E. Datinele și credințele poporului român adunate și așezate în ordine mitologică (Ediție îngrijită de V. Durnea). – Iași: Polirom, 1998. – Vol. I. – 496 p.; București: Saeculum I.O., 1998. – Vol. II. – 495 p.; 36. Olteanu A. Școala de solomonie: divinație și vrăjitorie în context comparat. – București: Paideia, 1999. – 616 p.; 37. Pamfile T. Sărbătorile la români. Studiu etnografic / Ediție și introducere de I.Datcu. – București: Saeculum, 2005. – 431 p.; 38. Sărbători și obiceiuri. Răspunsurile la chestionarele Atlasului Etnografic Român. Moldova. – București: Editura enciclopedică, 2004. – T. IV.; 39. Sărbători și obiceiuri. Răspunsurile la chestionarele Atlasului Etnografic Român. Oltenia. – București: Editura enciclopedică, 2001. – T. I.; 40. Voronca E.N. Datinele și credințele poporului român. – Cernăuți: Tipografia Isidor Wiegler, 1903.

SUMMARY

Antony Molyse
(Chernivtsi)

DAILY RAIN PRACTICE OF THE EAST-ROMAN POPULATION OF BUKOVINA

In this article it is studied the daily rain practice of the Romanian-speaking population of Bukovina, to which we can belong the most simply in its execution customs, which were followed by the peasant with the scope of prying the rain during the drought, or with the scope of protecting themselves and their houses from storms, hailstones and atmospheric cataclysms. Among them we can distinguish next: ritual detour of fields with a priest; ritual “oranka” of the rain; the lighting of a blessing candle during the storm, hailstone and others atmospheric cataclysms, the ritual of the protective smoking and others.

розстрілів, але взимку 1941-1942 рр. не менше 30 тисяч депортованих загинуло від голоду, холоду та хвороб в таборах і гетто, в основному Ободовського і Бершадського районів [2.- Ф.Р. 2242.- Оп. 1. - Спр. 1070. - Арк. 117-131].

За офіційними даними румунської влади під час депортацій до таборів Трансністрії загинуло щонайменше 25 тисяч буковинських та бессарабських євреїв [20, т. 5, с. 82-85]. Наприклад, лише 15 листопада 1941 р. в колонії, що вийшла з Єдинців, 860 євреїв померли за одну ніч поблизу с. Кодру [3. - Ф.Р. 2966. - Оп. 2. - Спр. 22. - Арк. 169].

У спогадах буковинських в'язнів, які вижили у Трансністрії, нерідко стверджувалося, що депортація до Трансністрії була румунським планом, спрямованим на те, щоб більша частина євреїв померла у дорозі: „Нас гнали сотні кілометрів пішки, у грудні без одержі, без їжі, без будь-яких грошей. Привал організували на відкритих місцях, щоб малочисельній охороні зручніше було стежити за нами. Ми повинні були ночувати у свинарниках, корівниках, конюшнях, без вікон, дверей, підлоги, а іноді просто на полі чи у лісі. Потім нас знову гнали сотні кілометрів, від одного села до іншого, а потім знову назад, щоби ми якнайшвидше вимерли. Часто, коли на шляху траплялись ліси, гаї, жандарми розстрілювали нас” [8, с. 101]. Л.Гарник одна з тих, що пройшла крізь пекло задністрянських таборів, згадувала нетиповий зворушливий випадок, який вона бачила в дорозі: „Один молодий німецький солдат, очевидно австрієць, скупив на базарі весь хліб і все масло, робив бутерброди і роздавав їх єврейським дітям” [12, с. 73].

11 листопада 1941 р. губернатор Трансністрії Г.Алексяну видав наказ № 23, що роз'яснював, яким чином буде відбуватись організація життя депортованих та місцевих євреїв, які власними засобами та працею повинні були забезпечити своє існування [5. - № 20 від 24.12.41. - Арк. 5].

Відповідно до статті 2 зазначеного наказу інспекторат жандармерії Трансністрії визначав місця, де розселяли депортованих євреїв. Кожна єврейська сім'я повинна була утримувати в належному стані та чистоті отримане житлове приміщення, а якщо їх не вистачало, то дозволялось розселяти євреїв „за певну квартирну плату” в приватних квартирах.

Прізвища євреїв одного поселення заносилися у особливий список, де крім прізвища та імені, вказувалися національність, релігія, вік, професія та інформація про те, звідки особу було депортовано. Кожному єврею видавався відповідний документ із зазначеними відомостями. Жоден єврей не міг покинути територію поселення без спеціального дозволу повітового префекта.

Єврейське населення одного містечка чи села утворювало колонію на чолі з головою (президентом), що призначався претором з числа євреїв. Депортовані та місцеві євреї колонії поділялись на

групи по 20 осіб, керівники яких були висуванцями та помічниками “президента”. Керівники груп та голова колонії відповідали за присутність всіх євреїв, виконання ними всіх розпоряджень румунської влади і намагалися всіляко допомагати приреченим людям.

“Президент” колонії представляв примаду чи сільському старості списки всіх євреїв колонії, що володіли певними професіями, навичками чи взагалі були працездатними, на основі яких організовувались примусові роботи. Євреї, які були професійними робітниками, майстрами чи ремісниками, використовувалися за необхідністю відповідно до їх спеціальностей; всі інші євреї (без певної кваліфікації) використовувалися на різних роботах для потреб колонії, містечка або села. Нерідко це були важкі польові роботи, роботи з відновлення доріг, мостів, заготівля деревини, видобуток каменю тощо.

За один робочий день євреї в Трансністрії отримували продовольчу картку, яка оцінювалась у 2 марки для ремісників і кваліфікованих робітників та в 1 марку для всіх інших.

Залучення євреїв однієї колонії до примусових робіт в іншій колонії відбувалось лише за дозволом повітового префекта, а для використання єврейської робочої сили в інших повітах необхідно було мати дозвіл директорату праці губернаторства. За дозволом губернатора Г.Алексяна єврейські спеціалісти використовувалися на роботах з відновлення промисловості Трансністрії, яка значно постраждала у результаті воєнних дій. Органи жандармерії постійно перевіряли та контролювали становище єврейських колоній Трансністрії.

Стаття 8 наказу № 23 обумовлювала, що кожного єврея, якого виявлять поза межами колонії без відповідного дозволу, будуть вважати шпигуном і каратимуть смертю на місці [3. - Ф.Р. 3717. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 120].

Табори Трансністрії, в які було депортовано буковинських євреїв, не можна порівнювати із концентраційними таборами, що існували в окупційній Польщі або на території німецького рейху. Депортованих насильно розквартирували в українських селах, де вони мали проживати десятками в одному приміщенні. Гігієнічні умови були просто катастрофічними, оскільки не було ні опалення, ні проточної води. Численні епідемії були викликані й недостатнім харчуванням. Найчастішою причиною смерті був тиф.

Гетто Трансністрії мали чітку структуру управління на чолі з „президентом общини” – так називався в румунській зоні окупації керівник єврейської общини. Іноді він мав двох заступників – для місцевих та депортованих євреїв [6, с. 107].

Депортовані з Північної Буковини та Хотинщини євреї суттєво відрізнялись від місцевих. Вони зберегли риси общинної організації життя, почув

валися впевненіше, ніж євреї-подоляни, швидко організовували більш-менш пристойне існування, нерідко ставали на чолі гетто та своїми вчинками об'єднували всіх євреїв заради виживання. Проте деколи між одними й другими навіть не було взаєморозуміння та єдності в діях [21, с. 244-246].

На відміну від німецької зони окупації, де йшлося про тотальне знищення всіх євреїв, життя в більшості гетто, колоній і поселень румунської окупаційної зони (Трансністрії) було більш організованим і соціально орієнтованим, що знайшло відображення в документах румунських адміністративних окупаційних органів – дирекції праці губернаторства Трансністрії та головної респектури губернаторства Трансністрії [2].

Проте на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати. Тут навіть певним чином дбали про їхнє виживання, або, точніше, не забороняли його. Наприклад, у Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, який сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням, в'язням гетто видавали по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї [3. - Ф.Р. 2966. - Оп. 2. - Спр. 22. - Арк. 9, 27, 81]. Збереглися документи про деякі інші аспекти економічного життя - скажімо, патенти на кустарне виробництво по Копайгородському гетто тощо [3. - Ф.Р. 2895. - Оп. 2. - Спр. 4. - Арк. 5-7].

Гетто Трансністрії мали можливість користуватися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, „Джойнту” та Єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом, тобто з початку 1943 р. У фонді Могилів-Подільської районної управи збереглися квитанції грошових переказів і списки одержувачів грошової допомоги [3. - Ф.Р. 2966. - Оп. 2. - Спр. 22. - Арк. 110]. У Бершадському гетто діяли лікарня та аптека [3. - Ф.Р. - 2317. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 76-79], була лікарня і у Могилів-Подільському гетто, де попри відсутність медикаментів лікарі Ісаак Бланк та Глейзер, фельдшер Вательман урятували від голодної смерті й висипного тифу багатьох євреїв [3. - Ф.Р. 2966. - Оп. 2. - Спр. 22. - Арк. 241].

На території Трансністрії було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки. Певний час вони функціонували й по війні під назвою спецдитбудинків [10, с. 40]. Дітям-сиротам, щоправда, лише депортованим із колишніх румунських земель, була надана можливість евакуюватися. Так, узимку 1943 р. дітей та підлітків із Бершадського дитячого будинку по лінії Міжнародного Червоного Хреста евакуювали через Румунію до Палестини [2. - Ф.Р. 2264. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 105-113].

Колишній в'язень Копайгородського гетто Я.Гільскер згадував: „В січні 1944 року єврейська

община за допомогою Червоного Хреста зібрала депортованих дітей-сиріт віком до 14 років і вивезла у Румунію, а звідти до Палестини. Декілька днів ми перебували у Могилів-Подільському дитячому будинку, а потім нас відвезли на залізничну станцію. Румунський офіцер склав список дітей. Нас посадили на потяг і відправили у Румунію” [8, с. 141].

Більш-менш терпимі умови існування у вказаних гетто були налагоджені за участю їх керівників. У Могилів-Подільському гетто комітет депортованих євреїв очолював адвокат Данилов, місцевих – Давидзон [10, с. 41]. На особливу увагу заслуговують постаті керівників Жмеринського та Шаргородського гетто.

Унікальною у плані збереження внутрішньообщинних зв'язків і притаманної традиційному єврейському побуту духовності була модель Жмеринського гетто, розташованого на території повіту „Могилів”. Інструкція щодо організації гетто датована жовтнем 1941 р. – тоді було зібрано євреїв із Жмеринки та сіл Жмеринського р-ну. Документ передбачав, що гетто матиме начальника, відповідального за дисципліну й порядок, для чого організувалася єврейська поліція [3. - Ф.Р. 3717. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 7]. Шефом гетто румунська влада призначила єврея з Чернівців, доктора права А.Гершмана, 1899 р.н. Гетто почало функціонувати 18 листопада 1941р. З перших днів його існування доктор Гершман зумів налагодити контакт із начальником румунської жандармерії Йонеску (подейкували про їхнє знайомство ще з Віденського університету) – тут Гершманові прислужилося досконале знання німецької та румунської мов [9, с. 35].

Без сумніву, життя навіть у більш-менш пристосованих для цього умовах Жмеринського гетто було щоденним випробуванням і несло смертельну небезпеку для всіх його мешканців. Так, одразу після створення гетто й оголошення наказу № 121 (наказ категорично забороняв мешканцям гетто виходити в місто без перепустки й розпізнавального знака) румунські окупанти позвірячому закатували зубного лікаря Меламуда. Його труп повісили на воротах Іванівського провулка, почепивши табличку з написом: „Страчений за вихід з гетто без перепустки й розпізнавального знака” [3. - Ф.Р. 3717. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 23]. Та й легальний вихід за огорожу міг перетворитися на трагедію. Багато в'язнів гетто були зайняті обслуговуванням вокзалу. Станція Жмеринка перебувала під німецькою владою. Адольфові Гершману вдалося переконати румунського коменданта міста, що поки людина жива, вона мусить їсти, і німецький начальник залізничної платив євреям дві марки за роботу в нічну зміну і по одній – у денну [3. - Ф.Р. 3922. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 31]. Якось у лютий мороз німці відправили цю групу виконати дрібний ремонт покрівлі, а

потім не дозволили їм зійти донизу, – так вони й загинули [10, с. 42].

Знаючи, що згідно з інструкцією щодо дотримання режиму в гетто особі, які порушують визначений порядок і режим, а разом з ними ще 100 євреїв підлягають розстрілу, д-р Гершман, за свідченнями очевидців, завжди чекав біля воріт, аж поки не повернеться останній мешканець із тих, що працювали поза територією гетто [9, с. 47]. Навезений факт переконує у небайдужому ставленні Гершмана до життя своїх співплемінників, обов'язків. Шеф гетто зобов'язував можливих допомагати бідним. Так, сім'я Штейнбергів щодня готувала по котлу супу та другої страви для бідняків і втікачів. А таких було чимало: Вінниччиною розійшлися чутки, що в Жмеринці євреїв не вбивають, і сюди потягнулися люди з усього краю, в тому числі й ті, які врятувалися від акцій знищення на німецькій території, солдати, які втекли з німецького полону, – для них і для дітей-сиріт тут організували безкоштовну їдальню [18. - Т. 3. - С.175-176].

Одного разу до гетто прийшов обдертий, голодний, посинілий від холоду чоловік. Він виявився актором і розповів, що неподалік переховуються артисти Віденської єврейської оперети (очевидно, їх гнали з Чернівців). Доктор Гершман прийняв трупу в себе, а вже незабаром на виступи театру тямно приходили навіть німці й румуни. На свята та суботніми днями приміщення клубу перетворювалося на синагогу.

Медико-санітарний відділ Жмеринського гетто був під особистим контролем Гершмана. Він домігся того, що тут, незважаючи на скупченість проживання, не було жодного випадку висипного тифу, суворо дотримувалися вимог санітарії. Гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку [3. – Ф.Р. 3717. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 98]. У цьому зв'язку пригадується висловлена в «Чорній книзі» думка про те, що соціальне й культурне життя в гетто було ідейним протестом проти зведення людей на рівень біологічного існування, а духовність і розумова діяльність, підтримувані культурними людьми, часто ставали передумовами бойового опору [15, с. 96]. Саме так сталося у Жмеринському гетто: тут під керівництвом учителя Арона Гефтера діяла антифашистська підпільна група, що входила до складу Жмеринської районної антифашистської підпільної організації „Радянські патріоти” [10, с. 45].

Зрозуміло: для восьми тисяч євреїв, яким пощастило врятуватися значною мірою завдяки особистим якостям д-ра Адольфа Гершмана, його образ був уособленням ледь не святої людини. Водночас багато представників вінницького єврейства вважають його зрадником і вбивцею невинних людей. Вони звинувачують Гершмана в тому, що на вимогу румунських та німецьких властей він видав 250 втікачів із Браїлівського гетто (містечко за 8

км від Жмеринки, на німецькій території). Їх розстріляли у Браїлові у квітні 1942 року [18. - Т. 1. - С. 206].

Припускаємо, що Гершман не наважився протистояти вимозі нацистів, оскільки в разі відмови смерть могла чекати не тільки на нього, а й на інших мешканців гетто. Проте коли німецькі солдати, румунські жандарми й українські поліцаї влаштували облаву на браїлівських євреїв, він одразу почав клопотатися, щоб німці дозволили хоча б нагодувати заарештованих. З їдальні понесли великі каструлі з супом у сарай, де сиділи браїлівчани, а в нібито вже порожніх звітти виносили дітей, – таким чином намагалися врятувати якомога більше [8, с. 73].

Не тільки ця трагічна подія стала фатальною для д-ра Гершмана, – були невдоволені й серед євреїв-втікачів з німецької зони окупації, яких він відмовився прийняти до переповненого гетто. У свідченнях про цю людину відбито як суперечливі оцінки його особистості й учинків, так і відокремленість, ізолюваність місцевого єврейства відносно депортованих з Буковини одновірців. Нерідко сам факт приналежності до тих, хто прибув з „нерадянської території”, був достатньою підставою для осуду й несприйняття. Колишній в'язень Жмеринського гетто Н.Монастирський зазначував Гершмана як чужого, а не радянського єврея [9, с. 142]. Є свідчення, у яких припускається, що втікачів з німецької зони окупації приймали до Жмеринського гетто лише за умови щедрої винагороди з боку тих, хто шукав тут порятунку [9, с. 23]. Поряд маємо цілковите заперечення фактів вимагання Гершманом плати золотом та іншими коштовностями [10, с. 47]. Для відтворення реальної картини варто мати на увазі, що, найвірогідніше, Гершман платив румунським владним особам, аби вони заплющували очі на перебування в гетто втікачів з німецької зони окупації, а кошти для цього брав у тих, хто, на його думку, був багатішим. Причиною відмови декому після квітня 1942 р. могло служити й те, що німці силоміць забрали переховуваних у Жмеринці браїлівчан і розстріляли їх, а цю трагедію, судячи зі свідчень лікаря Л.Бурштейн, шеф Жмеринського гетто пережив дуже болісно [10, с. 48]. Можливо, відмовляли й через те, що гетто було перенаселеним. А втім, тих, кого не приймали до Жмеринки, відправляли досить безпечними каналами до інших гетто румунської зони – Мурафського і Шаргородського.

Суперечать одне одному показання свідків щодо обізнаності Гершмана в справах підпільної групи гетто та його ставлення до діяльності антифашистів. Згадуваний вище Н.Монастирський вважає, що до порятунку євреїв у гетто були причетними лише жмеринські євреї, лідери общини Й.Юкеліс та Трахтенберг; що община без відома д-ра Гершмана допомагала підпільній друкарні,

діючому партизанському загоні (сюди передали перев'язувальні матеріали, запаси продовольства та зимового одягу) [9, с. 116]. А Є.Лехтман (Гельфанд) згадує, що Гершман добре знав про те, що підпільна група А.Гефтера слухала й розповсюджувала зведення Радінформбюро, сам жваво цікавився новинами [7, с. 49]. Зі свого боку, ми вважаємо вагомим доказом порядності й мужності А.Гершмана свідчення на допиті в НКВС 9 листопада 1944 р. у справі звинувачення останнього в пособництві німецько-румунським окупантам колишнього голови правління єврейської общини Жмеринського гетто Й.Юкеліса, який безпосередньо підлягав Гершманові й знав про нього чимало: „Я думаю, що Гершман не міг сховати браїловських євреїв у гетто, оскільки вони були занесені у список саме як браїловські, а Гершман передав жандармерії списки на всіх євреїв, які на той час перебували в гетто. Мені відомо, що Гершман просив заступника начальника жандармерії Єгорова залишити браїловських євреїв у Жмеринці, але він на це не погодився. Проте Гершману вдалося домовитись, щоб залишили частину євреїв-спеціалістів. В гетто переховувались приблизно 400 військовополонених, солдатів та офіцерів Червоної армії єврейської національності. Я знаю це точно, тому що вони з'явилися у гетто у військовій формі і я особисто видавав їм змінний одяг” [8, с. 174]. Водночас слідчих та військовий трибунал НКВС переконали свідчення, спрямовані проти А.Гершмана, як, наприклад, С.Зінштейна: „Думаю, що Гершман знав, з якою метою від нього вимагають списки браїловських євреїв. Гершман умовляв людей вийти на площу, запевняючи, що нічого поганого не відбудеться, що це звичайна чергова перевірка мешканців гетто. Я особисто питав у нього, чи потрібно виходити на площу. Гершман мав можливість не заносити всіх браїловських євреїв у списки. Таким чином він міг врятувати більшу частину людей, проте записав у списки всіх євреїв з Браїлова. Згодом румунська жандармерія передала всіх браїловських євреїв німецькій стороні” [1. - Ф.Р. 7021. - Оп. 79. - Спр. 95. - Арк. 184-187]. Шеф єврейського гетто в м. Жмеринка А.Гершман був визнаний винним у пособництві окупантам і 18 грудня 1944 р. військовим трибуналом НКВС засуджений до вищої міри покарання – розстрілу [10, с. 48].

Високо оцінюючи такі риси А.Гершмана, як повага до віри предків, почуття відповідальності, внутрішня дисциплінованість і мудрість, ми, безумовно, пам'ятаємо про трагедію відданих на розправу браїлівчан. Одним із найімовірніших пояснень рішення д-ра Германа – видати нацистам утікачів із Браїлова вважаємо його бажання дотримуватися законів “пікуах нефеш”, які, відображаючи високу значущість для іудаїзму людського життя, все ж забороняють рятувати його ціною вбивства інших невинних людей. Не-

зважаючи на суперечливість сприйняття особистості А.Гершмана, його вплив на формування багатьох характеристик був очевидним, як очевидним є порятунок тисяч людей завдяки зусиллям і особистим якостям д-ра Гершмана.

На тлі історії життя вінницьких та депортованих з Буковини євреїв у гетто вирізняється ще одна яскрава й трагічна постать – голови Шаргородської єврейської общини доктора юридичних наук, буковинця М.Тайха, чиїми стараннями також було врятовано багато євреїв. Після звільнення Вінниччини Тайхові висунули звинувачення в пособництві окупантам. Бажаючи захистити цю людину від розправи, громадяни Шаргорода написали начальникові Вінницького обласного відділу НКВС листа про діяльність голови Шаргородської єврейської общини в період окупації. З нього дізнаємося, що М.Тайх, незважаючи на заборону румунської влади приписувати втікачів з окупованої німцями території, надавав притулок і захист євреям з Кам'янця-Подільського, Вінниці, Мурованих Куриловець, Ялтушкова та ін. Коли румунська влада вирішила вислати місцевих євреїв до Печерського табору (вже було вислано мешканців Могилева-Подільського, Тульчина, Шпикова – більшість з них загинули там від голоду й хвороб), д-р Тайх не допустив цього та врятував від висилки джуринських і мурафських євреїв [1. – Ф.Р. 7021. - Оп. 79. - Спр. 97. - Арк. 27].

Цікаво, що Тайх відправив до табору в Тиврові єврея-провокаatora, завербованого жандармерією. Він стежив, щоб до списків осіб, яких жандармерія відправляла на роботи, не занесли членів партії або партизанів, оскільки їм загрожувала найбільша небезпека. М.Тайх знав про існування підпільної організації, сприяв підпільникам та партизанам: давав гроші для викупу із в'язниці підпільників, забезпечував членів організації перепустками для пересування по селах Шаргородського та сусідніх районів, надавав транспорт підпільникам, які вирушали до діючого загону. Він захищав від жандармів родини тих, хто пішов у партизанський загін, допомагав їм матеріально [2. – Ф.Р. 2242. - Оп. 1. - Спр. 1491. - Арк. 149-153]. Під керівництвом д-ра Тайха було ліквідовано епідемію тифу (облаштували лазню з дезінфекційною камерою), розміщено людей, яких виселили з їхніх домівок, створено лікарню в Шаргороді й тифозний барак у с. Гибалівці [2. – Ф.Р. 2242. - Оп. 1. - Спр. 1070. - Арк. 202]. Для дітей-сиріт М.Тайх організував у містечку дитячий будинок [18. - Т. 1. - Арк. 248].

Показовою є участь Тайха в долі його співгромадян після визволення містечка радянськими військами: 15 квітня 1944 р. він написав листа Й.Сталіну з клопотанням про повернення депортованих євреїв на Буковину та про надання їм матеріальної допомоги з боку „Джойнту” й Міжнародного Червоного Хреста [10, с. 49]. Таке

клопотання про долю євреїв з периферії – взагалі унікальна подія, що переконливо доводить близькість для доктора Тайха проблем інших людей. причому він міг їх розв'язувати досить успішно саме завдяки особистим якостям організатора й керівника.

Мужність, стоїчна готовність до самопожертви заради іншої людини, які виявляли лідери єврейських общин, справляли значний вплив на свідомість і поведінку тих, хто їх оточував. Серед в'язнів Бершадського гетто великим авторитетом користувався буковинський юрист, доктор С.Шренцель, який входив до керівництва общиною депортованих євреїв (є свідчення того, що він був зв'язаний із місцевим антифашистським підпіллям). Румунський жандарми змушували його видати партизана Я.Талліса. Проте доктор Шренцель мовчав і зрештою помер від лютих тортур [16, вип. 5, с. 34].

Гідна уваги також діяльність лікаря Й.Зільбера, який народився на Кіцманщині і був депортований у Трансністрію. Він був відомий у таборі м. Копайгород Вінницької області як безвідмовний лікар. Й.Зільбер самовіддано виконував свій лікарський обов'язок по відношенню до хворих, незалежно від того, чи це був депортований єврей, чи місцевий житель. На жаль, він заразився висипним тифом, тяжко захворів і помер у березні 1942 року [16, вип. 3, с. 74].

Висновки щодо вирішальної ролі особистісних якостей у доленосних ситуаціях людського буття підтверджує факт, що в той же період, на тій же території і за таких же ймовірних можливостей у Печерському єврейському таборі-гетто, розташованому в тодішньому Шпиківському р-ні, на межі німецької та румунської зон окупації, тисячами гинули люди. Через цей табір пройшло близько 40 тис. чол. з міст Вінниччини – Брацлава, Ладжижна, Могилева-Подільського, Тростянця, Тульчина, Шпикова, а також депортовані євреї з Бессарабії, Північної Буковини, Румунії. До визволення з них дожили тільки близько 400 чол. [3. – Ф.Р. 1417. - Оп. 3. - Спр. 1. - Арк. 350-361]. Євреї помирали від голоду й інфекційних хвороб: тифу, дизентерії, туберкульозу. Староста Печерського табору, влучно йменованій в'язнями „Мертвою петлею”, буковинський єврей М.Ціммерман та лікар Вишневецький виявилися поплічниками нацистського режиму. Вони приховували продовольчу допомогу, яка надходила через „Джойнт” та від єврейської общини Румунії, абсолютно не дбали про поліпшення соціальних умов і дотримання елементарних санітарних норм [18. - Т. 1. - С. 315], хоча, як доводять згадані вище приклади, за допомогою наданих їм повноважень і староста, і табірний лікар могли полегшувати життя ув'язнених євреїв і рятувати їх від загибелі. Чому Ціммерман і Вишневецький допомагали не рятувати, а нищити євреїв? Чому вони не чинили так, як, скажімо,

А.Гершман, М.Тайх, які використовували найменші можливості для захисту єврейського населення від німців і поліцаїв? Очевидно, відповідь на це питання – в особистостях людей, які очолювали правління гетто й таборів, у їх власному виборі, а не у пливві на них об'єктивних обставин.

Осмысливши пережите під час війни, автори свідчень у згадках про деталі побуту, розмови, зустрічі, поведінку – власну чи інших людей – опосередковано говорять і про те, як важливо було для євреїв, змушених жити в умовах постійного приниження, повсякденної загрози смерті через своє походження, не тільки зберегти життя, а й не втратити своєї гідності. У цьому сенсі варто пам'ятати, що не лише вияви активного опору свідчать про нескореність людини: застосування зброї, бойової дії (вчинки) – це, зрештою, результат пошуку джерела власної сили іззовні, коли внутрішніх ресурсів не вистачає, а самозаглиблення, молитва ведуть до знаходження, пробудження сили в самому собі й тому також можуть розглядатися як форми протесту особистості – проти здійснюваного над нею насильства і як чинники захисту від руйнівного впливу агресивного, ворожого оточення.

В єврейських общинах буковинцями були добре організовані соціальні служби та кустарне виробництво. З 1942 р. в'язні гетто Трансністрії, яких було депортовано з Буковини, почали отримувати регулярну фінансову і продовольчу допомогу Єврейської общини Румунії, а 1943 р. і міжнародних єврейських організацій. Це було однією з головних особливостей трансністрійських гетто, що дозволило врятуватися хоча б невеликій частині буковинського єврейства [21, с. 261].

У таборах з німецькою адміністрацією часто застосовувався розстріл. Так, наприклад, загинули майже всі 500 чернівчан, яких було депортовано в 1942 р. [4. – Ф.Р. 653. - Оп. 1. - Спр. 68. - Арк. 279].

В румунських концтаборах і гетто існував дещо інший режим, режим повільної, але неминучої смерті. Я.Галан, побувавши в Трансністрії після її звільнення радянськими військами, писав: „На відміну від німецьких таборів, де люди знищувалися розстрілами, ці (румунські табори) були таборами повільної смерті. Тут вимирали від холоду, голоду, тифу та кров'яного поносу” [17, с. 112].

Багатьох буковинських євреїв депортували і розселяли в Могилеві-Подільському, в концентраційному таборі, огороженому колючим дротом. Ось що згадують очевидці: „Ми жили в таборі разом з чотирма іншими сім'ями у великій кімнаті. Поступово всі чотири родини померли від тифу” [12, с. 20]. „В Могилеві-Подільському нас привели до однієї хати і поселили дев'ятьох в одну кімнату. Тоді щодня приходили все нові і нові партії депортованих. Тих, які не могли знайти собі помешкання, погнали далі” [9, с.48]. „Нас поселили у Могилеві, а тих, котрі проживали там до нас, погнали далі на Україну... Нас розмістили у підвалах і шко-

лах. 6-7 місяців ми спали у великому спортивному залі разом із двадцятьма іншими родинами. Ми самі змайстрували собі ліжка з дощок і так жили. Люди мали у своїх рюкзаках різний одяг та інші речі і все це поступово вимінювалося у селян на харчі. Перший рік ми жили за прикраси. За один перстень можна було вимінати мішок картоплі або мішок муки" [12, с. 53].

В листах до родичів в'язні таборів Трансністрії писали, що „смерть має добрий врожай". Багато людей голодувало та вмирало, дехто божеволів від голоду, але більшість вмирала від хвороб та виснаження. Щоб вижити в таборах буковинські євреї йшли на базар і продавали свої речі. Один буханець (один кілограм) коштував 600-700 лей (20 рублів). Одну німецьку марку обмінювали на 20 рублів. Проте селяни неохоче продавали харчі за гроші, та й у буковинців їх майже не було, більшість вимінювала на одяг, постіль, взуття та мило. Так, одну подушку вимінювали на один буханець хліба. У листах, які, до речі, писались на їдиші, щоб румуни та німці не могли їх прочитати, часто писали, що „масло і цукор пам'ятають тільки як спогади" [4. – Ф.Р. 653. - Оп. 1. - Спр. 68. - Арк. 56-60]. Деякі євреї зєбрали по селах. Взагалі зєбракувати не дозволялось, і якщо когось за цим заставали румуни, він діставав 25 ударів палицею або його розстрілювали [3. – Ф.Р. 2888. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 13].

Проте декому жилося краще, оскільки вони отримували листи та гроші від своїх родичів з Румунії або з Буковини. Передача одного листа через румунських офіцерів коштувала євреям від 500 лей [1. – Ф.Р. – 7021. - Оп. 79. - Спр. 67. - Арк. 66]. Більш заможними в концтаборах були євреї з Південної Буковини, які не знали грабунків радянської влади. А відбувалось це так: „добросердні" румунські офіцери, які хотіли нажитися на нещасті буковинських євреїв, діставали списки, які склалися в Чернівцях або в інших містах. Тамешні родичі посилали гроші, які потім через посередників передавали адресатам [12, с. 47]. В спогадах було виявлено неприємну інформацію про багатого єврея в таборі у Джурині, який здавав за гроші кімнати для проживання прибулих євреїв з Буковини [23, с. 337].

Євреї, які прибували в Трансністрію з Буковини, відрізнялися від радянських євреїв. У спогадах згадується, що вони були краще одягнуті і мали ситий вигляд, їм наймали кращі квартири в гетто і вони перебували в привілейованому становищі. Це відбувалось тому, що вони вважалися „своїми", тобто ті, що знали румунську мову, на якій спілкувалися з охороною [14, с. 157]. Проте така ситуація була тимчасовою, згодом до них ставилися як і до інших євреїв. На побутовому рівні в умовах таборів і гетто Трансністрії різниця між буковинськими та радянськими євреями полягала ще й у тому, що буковинці зберігали до 1940 р. свій патр-

іархальний устрій життя, на відміну від радянських євреїв, які були позбавлені його в 1917 р.

Згодом гетто влаштували у Могилеві. Євреям дозволялось жити лише в одній частині міста. Українці могли здавати їм кімнати. Ось як згадує про це Л. Гарник: „Одна проста українська жінка взяла нас до себе в хату, в якій вона мешкала з малою дитиною. Там була лише одна кімната і невеличка кухня. Вона принесла велике корито, нагріла води і помила мене й батька з ніг до голови. Потім вона уступила нам своє ліжко, а сама спала на якійсь розкладайці, ділячи з нами всі харчі, які вона мала в хаті. Коли в бідолашній скінчилися всі запаси, то вона крала продукти і ділилася з нами. Вона, навіть приймала до себе німецьких солдатів з повіями і всіма продуктами, які вони приносили, також ділилася з нами" [16, вип. 1, с. 29].

Станом на 31 жовтня 1942 р. в окрузі Могилева не було закінчено вчасно геттоїзацію 8.500 євреїв. Незавершеність геттоїзації була зумовлена неповною обмеженістю євреїв у пересуванні та контактах з оточуючим несврейським населенням. В радіусі гетто перебували сотні українських сімей, частина з них здавала євреям для проживання квартири. Префект Могилева полковник К.Настураш видав наказ по Могилеву, яким постановив добровільно переселитися українцям з гетто в будь-яку частину міста, натомість дозволивши їм впродовж 6 місяців не сплачувати квартирну плату [3. – Ф.Р. 2966. - Оп. 2. - Спр. 22. - Арк. 13]. Всі наполегливі пропозиції примарії українці відкинули, а переговори призвели до галасу та зіткнень. В цій ситуації примарія для зняття напруженості використала силу. Українці не бажали змінювати свою позицію, навіть робили спроби зустрітись із німецьким радником з сільськогосподарських питань, доктором Конзе. Німецький радник не погодився, оскільки не мав права втручатись в діяльність румунської адміністрації. Для розслідування цього інциденту від Президії Ради міністрів Румунії прибув інспектор А.Константинеску.

К.Настураш доповідав: „Заяви та поведінка українців, що нібито вони порозумілися з євреями, не відповідають дійсності. Я дотримуюсь думки, що лише українське населення гідно поваги. Я зрозумів, що не треба вживати інших заходів. В основному в гетто залишилися ті, що торгують та спекулюють з євреями, дехто здає кімнати за завищеними цінами, інші купують чи обмінюють на продукти харчування у євреїв одяг, різні речі" [3, Ф.Р. 2966, оп. 2, спр. 22, арк. 14].

Вельми відмінною є розповідь про своє перебування в таборі Могилев-Подільського однієї жінки, яка намагалася заробляти собі на харч і життя приватними уроками: „Я сказала своєму батькові: „Знаєш, тут є чимало буковинців і чимало дітей, батьки яких напевно б хотіли, щоб їхні діти чогось навчилися (уроки англійської, французької або німецької мови). Може вони давати-

муть мені за навчання миску юшки і ми зможемо з цього жити". Так я знайшла кілька уроків в багатих єврейських родинах, де я діставала трохи супу, горнятко молока або кілька картоплин" [8, с. 26].

В Шаргородському таборі часто застосовували розстріли. Як згадував Норберт Готліб: „Якби я не вмів говорити по-румунськи, вони мене б розстріляли" [16, вип. 5 с. 127]. До речі, переважна більшість буковинських євреїв в таборах розмовляли німецькою мовою або на їдиші, щоб румунська охорона не розуміла їх. В таборі Бершадь жандарми одного ранку повісили в'язнів на телефонних стовпах, звинувачуючи їх у зв'язках з партизанами та в спробі втекти [12, с. 49].

Вивчаючи спогади в'язнів таборів Трансністрії, часто виникало питання, як можна було вижити в таких умовах. Тим, кому на той час виповнилося 14-20 років, порівняно швидко адаптувалися до наявних важких обставин. Одні починали торгувати своїми речами або речами померлих, інші знаходили роботу, за рахунок якої вони могли забезпечити себе і своїх близьких найнеобхіднішим. Багатьох було залучено на допоміжні роботи військового характеру. Ось як очевидець змалював їх: „Щодня за нами приходили жандарми. Навколо Могилева було багато зруйнованих будинків, і ми повинні були приводити їх в порядок. Ми мусили виходити на роботу щоденно. Взимку багато людей вмирало, і щодня приходило двоє чи троє, які вантажили цих покійників, наче дрова" [9, с. 117]. В інших спогадах знаходимо наступне: „Що нам наказували, те ми й робили. Ми обрізували дерева в садах, згрібали листя, ремонтували будівлі. На відбудові залізничного мосту, який було підірвано, ми працювали три місяці. Ми тягали всіляке заліззяччя. Але ми були задоволені, що маємо що їсти" [12, с. 106].

Крім того, в спогадах зустрічаємо розповіді про різні можливості забезпечити виживання в самому таборі: „Я працював на меблевій фабриці. Кожного дня я щось виносив звідти, скажімо після роботи брав з собою трохи дров. Дрова я продавав за марки і за це купував собі хліба" [8, с. 60].

Дехто заробляв собі на кусень хліба, обслуговуючи потреби місцевого та єврейського населення Трансністрії, займалися столярством, шиттям, ремонтом взуття та ін. Так, Ф. Розенблюм згадував: „Мій брат був добрим шевцем. Його завжди забезпечували роботою, люди приносили йому сала, м'яса, хліба..., так нам вдалося вижити" [16, вип. 1, с. 63]. А. Розенберг згадувала: „Я мала там швейну машинку, отож перешивала та шила різний одяг. За це мені часом давали трохи кукурудзяної муки" [12, с. 58].

Для депортованих євреїв основним способом вижити ставала робота. Люди працювали за будь-яку їжу. Розуміючи це, місцеві органи влади широко використовували євреїв на різноманітних роботах. Наприклад, на державній фермі „Рахни"

щоденні витрати на утримання одного єврейського робітника становили 1 марку (RKKS). У випадку, якщо партість спожитого за місяць менше 1 RKKS на день, то єврейський робітник повинен був отримати грошову доплату, проте це положення залишалось лише на папері [3. - Ф.Р. 2888. - Оп. 2. - Спр. 12. - Арк. 100]. Для порівняння: сезонним неєврейським робітникам на фермі Рахни платили 60 RKKS на місяць. До того ж робітник отримував щодня: 200 г "хліба" (70 % просо, 30 % ячмінь); 50 г бобів; 100 г картоплі; 30 г моркви; 70 г капусти [3. - Ф.Р. 2888. - Оп. 2. - Спр. 12. - Арк. 58].

Багатьох буковинських євреїв від голодної смерті врятували українські селяни [16, вип. 5, с. 42-43]. В спогадах знаходимо наступне: „Ми працювали у селян, котрі мали великий сад. ми допомагали селянам обробляти землю. Кожен раз я приносив з поля дещо поїсти. У такий спосіб я зміг допомогти своїм рідним" [9, с. 113]. Часто українські селяни залишали євреїв, що втікали з таборів, жити у себе по хатах, разом сідали за стіл і т. д. Це були звичайні працюючі добрі люди, не заражені ідеями антисемітизму.

Часом спостерігались спроби втечі з таборів. Тим, кому це вдалося, інколи вступали у зв'язок із партизанськими групами [11, с. 132]. Але більшість втікачів зазнавали невдачі. Наступне згадує чернівецький: „Перший раз нас втекло четверо, всі з Чернівців. Опівночі, коли вартові вже спали, ми непомітно вислизнули. Але ж ми не знали дороги! Довкола були ліси і поля, і ніхто не знав, куди треба йти. Отже, ми бігли цілу ніч, а вранці опинилися просто перед табором. Ми увійшли так само непомітно, і вранці пішли на роботу... Наступного разу, коли ми спробували знову втекти, нас схопили і привели назад до табору. Ми були ще майже діти, 16-17 років, з опухлими ногами. Нас жорстоко били. Ми вблагали вбити нас..." [12, с. 107].

Цікавою є розповідь ув'язнених про охорону табору у Джурині Вінницької області: „В тому селі була не тільки румунська і українська, але і єврейська поліція. Єврейська поліція знаходилась всередині табору, а українська ззовні. На загал, їх було небагато, лише п'ятнадцять або двадцять чоловік. Це були нелюди, за найменшу провину вони жорстоко били чи навіть розстрілювали. Єврейської поліції ми боялись навіть більше, ніж української" [9, с. 110]. Єврейська поліція була утворена в багатьох таборах Трансністрії. В її функції входило стежити за порядком в гетто, збирати та відводити єврейських чоловіків на роботу. Єврейські поліцейські також збирали на вулицях та в будинках десятків мертвих людей в день, що вмирало від хвороб та голоду й ховали їх в спільних могилах [16. - Вип. 5. - С. 45]. З адміністративною ціллю в таборах утворювались ще й єврейські комітети, через які румунська окупаційна влада впроваджувала свої рішення та контролювала євреїв.

Єврейське населення Північної Буковини та Хотинщини в 1941-1942 роках було депортовано в губернаторство Трансністрія й розселене в 164 населених пунктах Вінницької, 62 – Хмельницької, 11 – Миколаївської, 3 – Одеської, 3 – Івано-Франківської області, в Чорткові Тернопільської області та в трьох села Молдови [16. - Вип. 5. - С. 89-91].

Після поразки німців під Москвою, а особливо після розгрому німецько-румунських військ в Сталінградській битві румунська влада в Трансністрії зменшила тиск на євреїв та діяльність юденратів (єврейських рад). Від єврейства Румунії та міжнародних організацій почала надходити допомога. Юденрати змогли організувати надання медичної допомоги депортованим, зупинити розповсюдження епідемій, допомагати харчами, одягом, житлом євреям і навіть влаштовувати людей на роботу, тим самим зменшували смертність [22, с. 221]. В результаті у Вінницькому регіоні Трансністрії вижили понад 58 тисяч буковинських та бессарабських євреїв.

В 1943-1944 рр. на румунський уряд великий вплив здійснювала румунська єврейська община на чолі з „святою людиною” В.Фільдерманом, а також королівська сім'я, особливо королева-мати Єлена. Цікавий факт, що королева виступила в ролі захисника євреїв, незважаючи на те, що її з чоловіком Каролем II розлучила єврейка Олена Лупеску, з якою він втік в Англію ще напередодні війни.

15 січня 1943 р. з'явився наказ про припинення розстрілів, а згодом румуни взагалі відмовились видавати євреїв Трансністрії німцям [18. - Т. 3. - Арк. 307].

13 вересня 1942 р. державний секретар США Карделл Холл в спеціальній заяві попередив фашистів та їх союзників про обов'язкову відповідальність за здійснені злочини проти євреїв [20. - Т. 6. - Арк. 31-34].

Після прийняття Ванзейського протоколу німці почали тиснути на І.Антонеску, вимагаючи прискорити відправку румунських євреїв в табори смерті на території Польщі. В Румунію двічі приїздив Ейхман, але Антонеску з різних причин затримував депортацію, ухилявся від підписання офіційних документів. Через німецький тиск румунська влада припинила діяльність всіх єврейських організацій, хоча вони продовжували існувати нелегально.

Німецькі посадовці, які відповідали за „остаточне вирішення єврейського питання” в 1942-1944 рр., постійно писали скарги своєму начальству, вказуючи на бездіяльність румунської влади [18. - Т. 3. - Арк. 286].

Всього в Трансністрії вижили 93 тис. євреїв, а якщо врахувати чернівецьких євреїв, то в румунській зоні окупації вижило приблизно 110 тис. євреїв. Понад 9 тис. буковинських євреїв повернулися навесні 1944 р. з трансністрійських таборів на територію Чернівецької області [16. - Вип. 2. - С. 5].

Навесні 1944 року, коли Червона армія форсувала Південний Буг у Могилеві живими залишалося 13 тис. євреїв, в Бершаді – більше 11 тис., в Жмеринці – приблизно 3 тис., в Шагороді – понад 2 тис., в Томашполі, Колайгороді, Чельницьку та інших населених пунктах чисельність єврейського населення не перевищувала 1 тис. осіб [18. - Т. 3. - С. 524].

Отже, переважна частина депортованих загинула по дорозі до Трансністрії, особливо впродовж зими 1941-1942 рр. Тисячі безневинних людей були поступово та методично знищені румуно-німецькою окупаційною владою на території Трансністрії. Проте частина буковинського єврейства, використовуючи знання мови, принципи общинного життя та корумпованість румунської системи влади, об'єднуючи навколо себе приречених, адаптувалась до трансністрійських умов, що значною мірою допомогло їм вижити.

Джерела та література

1. Державний архів Російської Федерації (ДА РФ); 2. Державний архів Одеської області (ДАОО); 3. Державний архів Вінницької області (ДАВО); 4. Державний архів Чернівецької області (ДА ЧО); 5. Вуковича – 1941-1944 (ДА ЧО); 6. Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд „Холокост“, 2002. – 320 с.; 7. Беккер М. Пример человечности (правдивые истории). – Кишинев: Понтос, 2004. – 105 с.; 8. В огне Катастрофы (Шоа) на Украине. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения / под ред. П.Агмона, И.Малара. – Кирият-Хаим. (Израиль) 1998. – 282 с.; 9. Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. – Тель-Авив – Киев, 1994. – 191 с.; 10. Винокурова Ф.А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4-5. – С. 37-51; 11. Елисаветский С.Я. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941-1944). – К., 1998. – 400 с.; 12. Колись Чернівці були єврейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 232 с.; 13. Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / под ред. Левитаса И.М. – К., 2000. – 224 с.; 14. Сушон Л. Трансністрія в аду. Черная книга о катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). – Одесса, 1998. – 310с.; 15. Черновцы в период немецко-румунской оккупации / в кн. Черная Книга (о молодежном повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941-1945 гг.). – Иерусалим, 1980. – 547 с. [С. 92-97]; 16. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штеинбарга. Вестник. Люди остаются людьми.

Свідectвства очевидців. Вип. 1-5. – Чернівці, 1991-1996.; 17. Шульмейстер Ю. Гитлеризм и история евреев. – К: Изд. Полит. д-ра, 1990. – 140 с.; 18. Ansel J. Transnistriya 1941-1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries. Vol. 1-3. – Tel Aviv, University, 2003; 19. Carp M. Carte neagra. Suferinta evreilor din Romania. 1940-1944. – Bucuresti, 1946-1948, vol. I-III; 20. Documents concerning the fate of Romanian Jews during the Holocaust / selected and edited by Jean Ansel Vol. 12. – New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1987; 21. Ofer D. Life in the ghettos of Transnistria // Yad Vashem studies. XXV. – Jerusalem. – 1996. – p. 229-274; 22. Radu I. The Holocaust in Romania: the Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944. – Chicago: Ivan R. Dee, 2000. – 352 p.; 23. Shachan A. Burning ice: the ghettos of Transnistria. – New York: Columbia University Press, 1995. – 510 p.

SUMMARY

*Oleg Surovtsev
(Chernivtsi)*

ON THE PROBLEM OF LIFE CONDITIONS AND KINDS OF SURVIVING OF DEPORTED BUKOVYNIAN JEWS IN CAMPS AND HETTOS OF TRANSNISTRIYA IN 1941-1944.

On September 1, 1941 the territory between the Dnister and the Southern Bug (Transnistria) came to Romania (it was a kind of payment for Romania's participation in the war on the side of Germany). It enabled Romanian occupational authorities to realize the plan that failed in summer, namely, to deport all the Jews of Bucovina across the Dnister. Of particular interest is the Holocaust on the territory of Transnistria caused by Romanian state headed by I. Antonesku.

До 600-річчя першої писемної згадки про Чернівці

УДК: 902 (477.85)

Олександр Озуй
(Чернівці)**ГРОШОВИЙ ОБІГ ТА МОНЕТНІ ЗНАХІДКИ
У ЧЕРНІВЦЯХ І ОКОЛИЦЯХ
(молдавський період: 1370-1774)**

В статті описується грошовий обіг та монетні знахідки в м. Чернівці та його околицях, що стосуються молдавського періоду історії міста (1370-1774).

Ключові слова: Чернівці, грошовий обіг, скарби, монетні знахідки

Напередодні 600-річчя першої писемної згадки про Чернівці все більше актуальним стає висвітлення ключових аспектів буття міста протягом цього часу. До їх числа належить грошовий обіг міста, що є визначальним для соціально-економічного розвитку Чернівців. Певною передумовою для вивчення грошового обігу в малодослідженому молдавському періоді (1370-1774) є декілька праць [19; 23; 24], проте вони, стосуючись всієї Буковини, а не Чернівців, є історично перервними: часові проміжки між окремими описами сягають від півстоліття до століття. Тому вивчення вимагає як розширення джерельної та монетної бази [22], так і зміни звичного ракурсу аналізу. Іншими словами, нам потрібно по-новому визначитися із самим об'єктом – містом та предметом аналізу – монетним матеріалом, на основі якого простежимо грошовий обіг.

За О.М.Масаном [16, с.47], Чернівці – це велике поєднання численних поселень, які виникли в різні часи та за різних обставин увійшли в склад міста. Найдавнішими із засвідчених у літописах є “град Чечюн”, письмово зафіксований ще з 1395 р.; Ленківці, записане як “Льнцовичово село” у грамоті 1448 р.; Стара Жучка згадана в грамотах 1533-1538 рр.; Рогізна (1520-ті рр.) та ін. Зазначимо, що протягом століть і Долішні Шерівці, Шанці, Денисівка та інші стали частиною Садгори, а Гореча, Калічанка, Рошош (Роша) та ін. увійшли до складу міста. Тому “ввійдемо за межі площини” і в необхідних випадках врахуємо й знахідки, що трапилися у селах, наближених до сучасних Чернівців. Це, в першу чергу, с. Чорнівка Новоселицького р-ну, віддалена від центру Садгори в Хотинському напрямку на відстань до 3 км. та с. Михальча Сторожинського р-ну, знахідки з яких суттєво доповнюють особливості грошового обігу країнової столиці – Чернівців.

Соціально-економічне життя міста характеризує поява скарбів, яка залежить, з одного боку, від форс-мажорних (непередбачених) обставин, а, з другого, від рівня соціально-економічного розвитку населення регіону. Як правило, скарби тезирують у часи якихось злочоліть, під час яких гинули

їх власники, а монети залишалися не повернутими до обігу. Поряд із тим у мирний час скарби виступають своєрідними відвідними каналами грошей, концентруючи надлишок суспільного продукту. Іншими словами, якщо всю монету не можна використати в обігу, то її залишкова частина потрапляє в скарби. Тому велика кількість скарбів свідчить про низький економічний рівень розвитку регіону, тобто слабкі економічні зв'язки між суб'єктами виробництва, а невисока кількість скарбів – при переважанні окремих знахідок – про їх інтенсивність. Тому для подальшого опису важливим видається характеристика історичних віх у житті міста.

Відзначаючи величезні заслуги найкращих польових археологів Буковини Б.О.Тимошука [27; 28] та С.В.Пивоварова [23; 24] в дослідженні скарбового та одиничного монетного матеріалу, не можемо не розглянути детальніше й інші знахідки, непоодинокі у час нинішньої розбудови міста. Ці знахідки зафіксовано в книзі автора, що знаходиться в друці [22]. Їх сумісний аналіз на основі періодизації автора [див. далі: 19] та застосування архівного й актового матеріалу з назвами монет [19], що дозволяє різнобічно розглянути грошовий обіг Чернівців, допоможе краще зрозуміти історію становлення рідного міста.

1. Період рубля та гривни (1370-1474)**1.1. Грошовий обіг Чернівців за правління Петра Мушата (1370-1400)**

Молдаване – вихідці з Мармарощини, після витіснення об'єднаними польсько-угорськими військами золотоординських татар (1340-1345) зайняли контрольовані тими території майбутньої Молдавії, а згодом, за воєводства Петра Мушата (1374, 1391) та його наступників протягом 1370-1450-х рр. – і землі Буковини, негусто заселені слов'янським населенням, і продовжили розбудову колишніх східнослов'янських фортець (Цецин – Хотин – Хмелів) на т.зв. Шипинській землі. Молдавія, вийшовши на рубіж Прут, Дністер, та через Білгород на Чорне море, стала учасником транзитної міжнародної торгівлі між Сходом та Заходом. Завдяки цьому у Молдавії відбулося відділення ремесла від сільського господарства та почали кількісно зростати міста, у т.ч. Цецин (1396) та Чернівці (1408). Ріст міст з ринками (торгами), торгові контакти між ними, дороги до генуезьких колоній на Чорному морі стали передумовою для утвердження товарно-грошових відносин у соціально-економічному житті Молдавії, а на початку 80-х рр. XIV ст. – для власного карбування (на базі системи Червоної Русі).

Ознайомлення з тогочасними документами не засвідчує інформації про карбування молдавських монет, проте містить окремі назви ще від часів Галицько-Волинської Русі. У 1388 р. молдавський

воєвода Петро Мушат, достатньо "заробивши" на транзитній торгівлі, зобов'язався позичити польському королю 3000 "рублів фряжского серебра" [6, с.603]. Проте через 23 роки, у 1411 р. польський король Владислав Ягайло повторно пише борговий лист ще на два роки, в якому він дає у заставу Снятин та Коломию з усім Покуттям за "за одину тисячу рублевь фряжского серебра... Пак ли не будет фряжского серебра, а мы литовские рубли дамы а любо литое серебро. Пак ли не будет литого серебра, а мы заплатимы грошмы, по чем фряжское серебро идет..." [6, с.640]. Наведена назва "рублів фряжского серебра" корелює з генуезьким монетним злитком "соммо" (200 г) чи генуезькими аспрами на цю суму. Натомість король зобов'язувався повернути 1000 рублів "литовськими рублями" (паличкоподібними рублями-ізроями вагою в 104 г) чи "литим сріблом" (ваговими срібними гривнами), чи "грошмы" (монетами в півгріш чи гріш) на цю суму. Не виключено, що "товсті срібні дроти", знайдені у Чернівцях (1839; 1845) та Василеві (1823) [23, с.13; 1, с.1; 19, с.17, були "литовськими рублями", призначеними для значних грошових операцій.

Дрібну та середню торгівлю обслуговували як іноземні, так і молдавські монети. Цю віху в історії краю характеризує монетна знахідка 1877 р., коли на околицях Чернівців, імовірно в районі Цецина (біля руїни середньовічного донжону) знайшли 192 монети Петра I Мушата, воєводи Молдавії (1374-1391) [9, с.202, 205], карбовані в 1380-х рр. у Сучаві, віддаленій від Чернівців на 80 км, та відомі як "grossi tergae posgae: гроші землі нашої". 100 грошів цього ж господаря (з трьома півгрошами Владислава Ягайла) виявили у Маморниці. Це засвідчує певне наростання торгових операцій на Буковині, яке, однак, залишалося незначним у порівнянні з Сучавою, столицею Молдавії з 1391 р., де була головна митниця (див. сучавський скарб із 6380 грошами Петра Мушата [19, с.18]).

Згодом, у 1908 р., професор Чернівецького університету В.Мількович виявив під час розкопок фортечних руїн XIV ст. на Цецині (серед кераміки, пряслиць, кісток тварин) декілька срібних грошів молдавського господаря Петра Мушата (1374-1391) та (за написом *moneta Russiae*) червоно-руських квартників (півгрошів) угорського короля Людовіка (1342-1382) [27, с.134; 31, с.4; 16]. За знахідками наконечників стріл, мечів, шпор, обломків шолома монети належали залозі фортеці, яка охороняла кам'яну фортецю, споруджену на місці давньоукраїнського земляного укріплення XI-XIII ст. Подібні монети відомі і за матеріалами малодостовірних знахідок у Неполоківцях, Шипинцях тощо [22].

Паралельно, за знахідками С.В.Пивоварова [24, с.78-98] в с. Зелена Липа та повідомленнями з інших сіл Буковини [22], в буковинському грошовому

обігу перебували завдяки торгівлі угорські та італійські денарії 1340-х рр. Татарські мідні монети (пули) і імітації срібних дирхемів 1370-х рр. засвідчують левантійську торгівлю із Золотою Ордою. Особливо популярними були, однак, празькі гроші, обрізані по зовнішньому (26 мм 1,8-2,33 г) чи по внутрішньому (18 мм 1,12-1,19 г), що, як показує скарбовий матеріал, були особливо розповсюджені на території князівства Руського. За припущеннями М.Ф.Котляра [12, с.123] та С.В.Пивоварова [24, с.86-91], менші монети як за характером зображення (крокуючий лев та корона), так і за ваговими показниками співвідносилися з "руськими" квартниками, або напівгрошами (*grossi parvi; grossi usuali*) Владислава Опольського (1372-1378) чи Людовіка Угорського 1379-1382 рр. (18 мм 1,12 г), покладеними в основу молдавської монети Петра Мушата. Більші за діаметром монети відповідали за вагою двом руським напівгрошам Людовіка Угорського 1379-1382 рр. (середньою вагою 2,33 г). Причиною обрізання була нестача емісії власної "руської" монети для внутрішньої та міжнародної торгівлі через відсутність срібних родовищ у Галичині. Така обрізка давала ще й змогу уникнути угару, звичного при переплавці монетного срібла [24, с.89]. Очевидно, що ці обрізані монети потрапили на буковинський ринок разом із стандартними руськими напівгрошами при сплаті торгового мита чи купівлі буковинського товару.

1.2. Грошовий обіг Чернівців за часів Олександра Доброго (1400-1432)

Розбудовник Молдавії, воєвода Олександр I (1400-1432), узявши під контроль Білгород (між 1410 та 1420 рр.) та Кілію (з 1412 р.), облаштував безпечний, "молдавський" торговий шлях ("Via valahica") для міжнародної торгівлі з північно-західної Європи в південні та східні країни [26, с.70]. Саме в його часи Чернівці, враховуючи їх розташування між Сучавою та Снятином по Львівській дорозі, стали важливим митним пунктом. Прикордонний митний збір у Чернівцях складав за привілеєм від 8.10.1408 р. "А оу Черновци ... от орманского воза мыто четыре гроши, а от орманского воза шесть гроши... то мыто черновское" [6, с. 13-15; 519]. За коня чи кобилицю, яких вели до Львова, платили в Чернівцях по 2 гроші, за кожную голову великої рогатої худоби (ВРХ) чи 10 свиней, чи 10 овець – по грошу. Ці записи майже незмінно повторювалися і в грамотах Стефана II від 18 березня 1434 р. [6, с.524-525], і в грамотах Петра III Арона від 29 червня 1456 р. [4], і в грамоті Стефана III 1460 р. та 1463 р. [3; 5], засвідчуючи тим стабільність торгової політики Молдавського князівства. Перебування під захистом Цецинської фортеці уможливило рештки поселення XIV-XV ст., лежали тоді в районі вул. П. Сагайдачного та А.Барбюса [16, с.55].

Хоча за численними молдавськими грамотами, у грошовому обігу Молдавії і надалі перебували рублі, які перебрали на себе функцію монетної гривни та, ймовірно, з кінця XV ст. – монетно-лічильну функцію [13, с.26; 61], проте для цього періоду відомі лише декілька монет. За матеріалами археологічних розкопок із с. Чорнівки, які успішно провів С.В.Пивоваров [24; 25], на північній та південній сторонах фундаменту розкопаної середньовічної церкви було виявлено монети, закладені під час її будови: два срібні коронні півгроші польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.), карбовані, за визначенням С.В.Пивоварова, в 1401-1402 рр. (1,39 г, 21 мм) та в 1412-1413 рр. (знак майстра FT; 1,68 г, 21 мм). Під час осінніх розкопок 2004 р. на західній стороні фундаменту знайдено два подвійні гроші Олександра Доброго (1400-1432), повернуті реверсами один до одного і сплавлені внаслідок пожежі, які за своїми параметрами відповідала польському чи львівському півгрошу Владислава Ягайла (1388, 1432) вагою по 1,58 г. На східній стороні виявлено одинарний гріш Олександра Доброго. Сумісна знахідка означає одночасний обіг польських та молдавських монет. Крім цього, місцеві жителі виявили неподалік цього комплексу ще дві анепіграфні півгрошеві монети Олександра Доброго, які за основними параметрами відповідали польській денарієвій монеті. Подібні до польської параметри молдавської монети, які змінилися за правління Олександра Доброго, були черговою (після початку карбування Петра Мушата за стопою червоно-руських півгрошів) спробою пристосуватися до галицько-польського грошового ринку для подальшого підтримання економічних зв'язків.

1.3. Грошовий обіг Чернівців у 1432-1470-х рр.

Після смерті Олександра Доброго Молдавію потрясли міжусобні війни (за участі Польщі) між його спадкоємцями, через що почала занепадати торгівля. Через руйнацію Цецина Чернівці стали за Петра Арона (1455-1457) волосним центром, що перейняв його наступник Стефан III Великий (1457-1504). Вивчення грамот та актів 1430-1450-х рр. засвідчує функціонування звичних для попереднього періоду назв. Однак у 1460-1470-х рр., як показують тогочасні документи, стандартні назви: "грош", лічильні одиниці "гривна" (48 грошів) та "рубль" (60 грошів), успадковані ще від Галицько-Волинського князівства, зникають. Натомість при описі значних покупок та мит усе частішими стають "золоті", "золоті турецькі, татарські, угорські", а зрідка й згадуються "аспри" [19, с. 47-62].

Що ж стосується конкретних монет, то їх знахідки з Чернівців через характер забудови міста невідомі. Неподалік від Чернівців – на місцині Пуста Чорнівка археологічна експедиція С.В.Пивоварова виявила середньовічне поселення XIV-XVI ст. Під час розвідувальних робіт (на площі 6х6 м) знайдено за допомогою металошукача декілька мол-

давських монет. До них належав і плакований сріблом мідний гріш із зображенням вершника та двох підків, карбований у 1430-х рр. за правління Іліяша, найстаршого сина Олександра. Як бачимо, нестача власного монетного срібла в умовах внутрішньої кризи та погіршення торгівлі призвела до карбування монет у міді, яку зверху покривали сріблом, що підтверджує суттєве ослаблення молдавської економіки у часи міжусобних воєн.

До пізнішого часу належать: фальшивий мідний гріш Штефана III Великого (1457-1504) більшого розміру (ймовірно, імітація раннях випусків) та малий 0,72-грамовий срібний гріш того ж правителя 1470-х рр. Оскільки ці монети, поза сумнівом, репрезентують обігову монету Чернівців цих років, то зазначені в грамотах тих років "золоті угорські, золоті турецькі, золоті татарські" тощо, ймовірно, почали виконувати лічильну функцію. Поряд із тим золоті монети того часу (т.зв. "хіюські" імітації дукатів) на території області уже вдавалося виявляти.

2. Період золотого татарського та аспра (1470-1574)

2.1. Грошовий обіг у Чернівцях за часів Штефана Великого

Турки-османи, підкоривши Візантію та взявши Константинополь (1453), розпочали експансію проти Молдавії. Войовничий Штефан III Великий (1457-1504), вчинивши впертий опір туркам (1475; 1484), які спалили Чернівці (1476), змушений був скоритися їм після падіння Кафи (1475) та втрати Білгорода і Кілії (1484). Через ці обставини різко знизився товарообіг Молдавським торговим шляхом, що підірвало економічну спроможність Молдавії та призвело до переорієнтації молдавської монети на турецьку монетно-лічильну систему.

Цим, на нашу думку, і пояснюється, що, на противагу 1370-1470-им рр., основними грошовими позначеннями в документах цих часів стали "златии татарскии; златии оугорскии; florenos (h)ungaricales; florin heydnisch" та "аспри без числа" [19, с. 51-60]. Із тогочасних буковинських знахідок [22] відомо декілька золотих угорських дукатів Матяша Корвіна (1458-1490), які мали назву "златии оугорскии". Що стосується розмінної монети, то вона знала значної переорієнтації. У 2005 р. на місцині Пуста Чорнівка (Чорнівка-3 Новоселицького р-ну) археологічна експедиція ЧНУ під керівництвом С.В.Пивоварова виявила середньовічне поселення, до якого належала церква та кладовище. Під час розвідувальних робіт (на площі 6х6 м) було знайдено декілька монет [25], у т.ч. фальшивий мідний гріш Штефана III Великого (1457-1504) більшого розміру (ймовірно, імітація раннях випусків), малий срібний гріш того ж правителя 1470-х рр., підігнаний за ваговими стандартами до турецьких монет, та стерте турецьке акче (вагою 0,7 г) зі знаками тамги. За вагою та характером зображень це акче відноситься до правління Баязида II (1481-1512).

За усним повідомленням декількох очевидців [22], у цьому селі на тому ж об'єкті за випадкових обставин було виявлено ще понад 10 монет XV-XVI ст., що за рештками жовто-зеленої кераміки відносилися до тогочасного жилого комплексу. До їх числа належали: кримський срібний аспр Хаджі-Гірея? 1460-х рр. (вагою в 0,6 г); неподалік від нього було знайдено перфороване потерте татарське пуло поч. XVI ст., а також молдавські монети: ще один малий срібний гріш Штефана III Великого (в дуже доброму стані), один плакований сріблом півгріш і шість мідних півгрошів того ж правителя (?). За припущенням С.В.Пивоварова, ці різночасові монети належали до об'єкта багатого буковинця.

Аналіз тогочасних документів (у поєднанні з монетними знахідками) переконує, що в першому десятилітті XV ст. практично завершилась переорієнтація молдавської грошової системи на "татарські золоті". Саме вона, на нашу думку, стала для найближчих сусідів (Польща) звичною "валаською лічбою золотих на аспри", яка, за документальними згадками, епізодично зберігалася аж до 1630-х рр. [19, с.58]. Елементами цієї лічби, як засвідчує вивчення тогочасних документів, стають угорський чи італійський дукат та турецький аспр (акче) та пізніше угорський денарій.

2.2. Грошовий обіг Чернівців у 1504-1574-х рр.

По смерті Штефана III його син Богдан II Однокий (1504-1517) розпочав безуспішні війни проти Польщі за володіння Покуттям, що призвели до тимчасового припинення торгівлі та спустошення Чернівців (1509). Спроба Петра IV Рареша (1527-1538; 1541-1546) звільнитися від турецького васалітету та розширити свою територію Покуттям призвела до чергових руйнувань Чернівців (1531; 1537), а потім до втрати незалежності Молдавії (1538). Князівство, відновивши в межах Порти Молдавський торговий шлях із Львова через Чернівці чи через Хотин на Сучаву [26, с.61], відкрило величезний ярмарок ВРХ під Чернівцями, завдяки чому не лише польські монети потрапляли до обігу буковинського краю.

У численних молдавських записах, купчих та документах на землю цих років і далі домінує як грошова одиниця лічильний "татарський золотий", проте зрідка з'являються позначення конкретних монет: золотих (флорин, дукат, златий оугрський) та срібних (денарій, або бан; аспр) [19, с.51-59]. На тогочасних молдавських грошах появлявся напис "moneta: moneta", як, наприклад, на молдавському плакованому грошу Штефаніци (1517-1527), знайденому в с. Чорнівка [22].

Загалом серед тогочасних монет завдяки торгівлі суттєво переважають карбування Польщі та її сусідів, карбованих за однією і тією ж столою. Це й підтверджують записи із Віденського архіву [7; 21] про пізніший скарб із с. Денисівка Садгірського р-ну (1818) із 115 монет, тезаврованих у 1574 р. внаслідок турецької виправи проти Івоні Люто-

го (1572-1574). До скарбу належали, крім імперських талярів, ще й польські півгроші Казимира (2 скз.), Яна-Ольбрахта (17), Олександра (12); Сигізмунда I Старого (1506-1545/48): (36, у т.ч. і декілька фальшивих); Сигізмунда Августа (1545-1572: 1); 11 угорських півгрошів Людвіга II (1516-1526), ймовірно 1517-1527 рр. свідницького карбування; дві сілезькі монети по грошу Фрідріха I (1490/1523-1533). Характерно доповнювали цей скарб монети маркграфства Бранденбург (що перебувало в ленній залежності від Польщі): 1 гріш 1543? р. Іоанна (1535-1571) та 25 монет по грошу Альбрехта II (1525-1569). Привертають на себе увагу фальшивки півгрошів Сигізмунда I, що карбувалися в Молдавії попри протести польської сторони (1526) за часів господаря Штефаніци (1517-1527). За своїм грошовим складом цей скарб нагадує тогочасну знахідку (1384 польсько-литовські півгроші та пруські гроші 1492-1566 рр.) із с. Вербівці Заставнівського р-ну (1967).

Крім того, за усним повідомленням декількох очевидців, у селі Чорнівка у 2005-2007 рр. за випадкових обставин було виявлено понад 10 монет 15-16 ст. серед жовто-зеленої кераміки. До монет 16 ст. належали: прусько-бранденбурзький трояк 1544 р. Йоганна фон Кюстріна (з відламаним верхнім краєм); гданський трояк Сигізмунда I Старого 1540 р., а також два перфоровані турецькі акче погіршеної якості (вагою по 0,3 г), карбовані на різних монетних дворах за правління Мурада III (1574-1595). Інші, малодостовірні знахідки з Чернівців та Михальчі (півгроші 1520-1560-х рр.; трояк Сигізмунда II Августа 1563 р.) підтверджують, що Молдавія після завершення серії воєн з Польщею відновила торгівлю ВРХ, розпочату ще в часи Олександра Доброго (1400-1432).

Крім цих монет, за деякими монетними знахідками на Буковині [22] фіксуються ще й нечисленні угорські денарії Матяша Корвіна та Фердинанда Габсбурга, які мали назву "бан, бані" - саме по бану від вола платили львівські купці у 1530-1560-х рр. на ярмарку в Шипинцях [19, с.50].

В цьому підперіоді продовжує зберігатися "валаська лічба золотих на аспри", складовими якої стали золоті дукати, турецькі аспри та угорські денарії. Цьому сприяла інтенсивна трансильванська торгівля Молдавії, яка певним чином спонукала до відродження після 30-річної перерви молдавського карбування денаріїв 1558-1563 рр. у вигляді наслідування угорським денаріям. Проугорська орієнтація молдавського монетного карбування добре узгоджувалась з "валаською лічбою золотих на аспри", за якою високоякісний аспр в 0,73 г складав спочатку 2 угорські денарії по 0,45 г 600 проби, а в кінці 16 ст. відповідав одному денарію (бану).

3. Період таляра (1574 - 1670)

3.1. Грошовий обіг Чернівців у 1574-1600-х рр.

Після кривавого придушення антитурецького повстання Івоні Лютого (1572-1574) Петро Куль-

гавий (1574-1591) відновив торгівлю ВРХ. У 1587 р. на ярмарку в Чернівцях продали, наприклад, до 30000 голів дешевої рогатої худоби (ціною кожної до 3 золотих дукатів) [17, с. 240]. Це інтенсифікувало обіг на території Чернівців як польської монети, так і європейських талярів, що поступали в Польщу через інтенсивні закупки польського зерна Ганзейським союзом [8; див. 23, с. 16]. Проте війна за участі запорозьких козаків Лободи та Наливайка і валаського воєводи Міхая Хороброго (1599-1600) призвела до руйнувань Чернівців та паралічу місцевої торгівлі.

Унаслідок зазначених обставин у численних молдавських записах, купчих та документах на землю 1570-1670-х рр. різко змінюється характер грошових одиниць. Замість характерного (з 1460-х рр.) позначення "*татарський золотий*" дедалі все більше з'являються терміни "*таляр*" (з означеннями "*биті, чистий, срібний с пиньзи добрих, пиньзи готових*") та "*оуз (ерскіа) жолтий, галбини*", звичними стають "*потроник, аспр, денар, бан*" тощо [19, с. 68-99].

Вивчення місцевого монетного матеріалу підтверджує суттєве зростання не стільки золотої, як талярної монети. У знахідці із с. Денисов(ка) Садгірського р-ну (1817) [7; 21], що містила 115 монет, відомо таляр Священно-Римської імперії німецьких націй, карбований за правління Фердинанда I (1521-1564) та імперський гульден, тобто півталяра Максиміліана (1564-1576). Скарб (вартістю до 4 талярів, тобто ціни корови з телям [19, с. 199]) було, ймовірно, тезавровано в 1570-х рр. XVI ст. – на час військових виправ турецьких військ проти бунтівливого молдавського господаря Івоні III Жорстокого (1572-1574).

Оскільки пізніші талярні знахідки для Чернівців ще не відомі, то врахуємо два талярні скарби із сіл Кадубівці (1843) та Дорошівці (1969) [20], взаємопов'язані як за часом карбування тезаврованих талярних монет (1545-1600 рр.), так і за країнами їх походження. Виніши за дужки наявні у Кадубівському скарбі (1969) дві односторонні монети та 56 потрійних грошів (див. молд. *потроник*) 1580-1599 рр., ми спостерігаємо, що серед талярів у тій самій пропорції переважають високоякісні імперські (20 екз.) та саксонські карбування (21 екз.). Значну частку складають австрійські таляри (10 екз.) і таляри Об'єднаних (6) та Іспанських Нідерландів (10). Звертає на себе увагу домінування талярів Австрії та Саксонії, країн традиційно багатих на срібло, які наприкінці століття тіснять таляри з Іспанії та Голландії, карбовані з американського срібла. Скарби засвідчують як орієнтовну одночасовість тезаврацій (наближалася загроза – турецька чи валаська, що забрала життя власникам), так і звичний обіг саме цих талярних типів на Буковині і в Чернівцях кінця XVI ст.

Роль дрібної монети продовжували виконувати на той час аспри Мурада 1590-х рр. (знахідка із с. Чорнівка) [22], залишкові півгроші (див. скарб із

с. Денисівка), а після реформи 1578 і 1580 рр. – польські гроші та трояки, репрезентовані у скарбі із с. Кадубівці.

3.2. Грошовий обіг Чернівців у 1600-1670-х рр.

На цей період припадає боротьба пропольського роду Могил зі ставлениками турків (1600-1612); польсько-турецька війна (1617-1621); Хотинський похід 300-тисячної армії турків (1621); похід Б.Хмельницького проти пропольськи налаштованого В.Лулу (1650); козацький похід під проводом гетьмана Антона Ждановича (1657), що перешкоджало торгівлі [11, с. 82-84; 15, с. 26; 33, с. 366]. Загалом внаслідок воєн Молдавія та Буковина стала ближнім тилом Туреччини, яким регулярно проходили татарські та турецькі, козацькі та польські армії, грабуючи місцеве населення Чернівців, яке ховало від завойовників свої нехитрі скарби.

Для аналізу грошового обігу 1601-1670-х рр. врахуємо як монетний матеріал 1600-1650-х рр. із чернівецьких знахідок 1670-х рр., так і буковинські скарби 1600-1670-х рр. Визначимо типові монети в обігу Чернівців, спираючись на цей монетний матеріал та на архівні дані. У тогочасному актовому матеріалі на позначення розмінних грошових одиниць почали зникати знецінені "*аспри*" та "*денари*", звичними ставали "*потроник, бан, шалеу* (з 1670 р.); поряд із "*таляри*" (переважно з означеннями "*биті, срібний, готовий*") появилися "*леви, левковий*" (вперше у 1577 р.), а для золотих монет характерними були "*оуз (ерскіа) жолтий, узги галбини*", тощо [19, с. 68-99]. Які ж це були монети?

За країнами походження серед знахідок 1601-1670-х рр. з Північної Буковини [22] польсько-литовська монета складає загалом понад 87,5 % монетної маси (3062 монет), а друге місце впевнено посідають голландські левкові таляри та патагони – близько 8,43 %. Решту становлять монети різних країн – Швеції, Пруссії, Росії, Голландії, Іспанських провінцій тощо. За типами монет із значним відривом домінують дрібні номінали ("бани") – соліди, гроші та півтораки (78,5%: 2750 екз.), середні номінали: трояки-"потронки", шостаки, орти (387 монет) їм значно поступаються – 10,3 %, а таляри ("талери"), за рахунок великої знахідки з Боянчука-1816, посідають значне місце – 10,2 % (374 екз.). Серед талярів, тезаврованих після 1600 р., переважають голландські левки ("леви, левковий"), іспанські патагони ("талери") та імперські флорини (ахтенвінтіги) ("серебренні злотні"). Поява величезної кількості дрібних номіналів на Буковині була наслідком грошових реформ Сигізмунда III Ваза (1587-1632), спрямованих на інтенсифікацію карбування. Реформи призвели до погіршення проби середніх монет (ортів, шостаків і трояків) та до масових випусків дрібних номіналів (солідів, грошів та півтораків пониженої проби). Масовий обіг таких монет засвідчує низький економічний рівень Буковини тих часів

Пануючі на Буковині талярні монети Голландії (*левендаальдери*) та Іспанських Нідерландів (*патагони*), карбовані з багатого, але неякісного американського срібла, в обмін на ВРХ привезли на Буковину галицькі купці, які отримували їх у Польщі за зернові. Лише в 1600 р. вірменські купці завезли зі Львова через Чернівці та Сучаву до Туреччини 48,2 тис. левкових талярів [3, т. 1107: 32, с. 10]. У 1607 р. неповновагові *левендаальдери* Нідерландських провінцій було заборонено султанським указом-фірманом до ввозу в Туреччину [30, с. 679]. Проте після Хотинської битви зі зменшенням якісної монети, і ці "леви, леї" прорвалися через грошовий ринок Молдавії на ринок Порти.

За часом тезаврації [22] скарби істотно диференціюються. У 1601-1630-х рр. – у роки перед та після Хотинської виправи – домінує дрібна монета – соліди, гроші та півтораки. Крім ортів, активно задіяно і шостаки. Епізодично з'являється стара півгрошева монета та російські копійки XVI – початку XVII ст., тезавровані кимсь із учасників Московського походу. Популярні для Молдавії угорські денарії практично відсутні (всього 13 монет у двох великих скарбах) – галицький ринок не сприйняв погіршення їх стопи та заборонив до ввозу. Серед талярів і далі переважають Іспанські Нідерланди та імперська продукція.

У 1650-1670-х рр., на які припадають бурхливі козацькі рейди часів Визвольної війни, на Північній Буковині переважали не польсько-литовські соліди Сигізмунда III, а прибалтійські соліди Швеції (з великою домішкою домніц – фальшивих мідних монет зі срібним чи олов'яним покриттям, що до 1672 р. карбувалися в Сучаві за правління Дабіжі (1662-1666) і його наступників). Згодом утверджуються соліди та боратинки 1660-1666-х рр. Яна II Казимира, які часто фальшувалися. Інтенсивно продовжують з'являтися гроші та півтораки 1620-х рр., нечасто – орти. Що ж стосується талярної монети, то домінують "левкови": левкові таляри та іспано-нідерландські патагони (306), зустрічаються ахтенвінтиги, або імперські флорини (4), що за вагою отримали назву "злоти (серебром)". Незначне місце займають і "сфимки з признаками" – європейські таляри з російськими надкарбуваннями 1655 р. (с. Вікно), ймовірно, завезені сюди молдавськими охотниками із Правобережної України – у битві під Конотопом брали участь і молдавські найманці з оплатою до 10 талярів на одного вояка [29, с. 62-63]. Серед золоті монети з'являються "уги *галбини*; *жолтиши*": голландські та венеціанські карбування (с. Василів), і не виключено, ще й турецькі алтини, відомі у скарбах першої чверті XVII ст. із Молдавії та воєводства Руського [за: 32, с. 26].

Загалом скарбовий матеріал Буковини та Чернівців (ймовірно, завдяки експорту худоби до Польщі, польським гарнізонам та військовим

діям), як засвідчують монетні знахідки з Буковини, ставав знову близьким за монетними знахідками із сусіднім Покуттям.

4. Період лея та бані (1670-1774)

4.1. Грошовий обіг Чернівців у 1670-1700 рр.

Цей період знаменують: нова експансія Туреччини на північ та захоплення Кам'янець-Подільської фортеці (1672); Хотинський прорив поляків (12.11.1673); рейди летючих польсько-молдавських загонів [14], що ослабили боєздатність турецької армії перед боєм під Віднем (12.09.1683), де турки, підтримані молдавськими військами, зазнали нищівної поразки. 21 квітня 1687 р. Буковину "на численні прохання її жителів" було оголошено повітом Речі Посполитої, проте за Карловицьким мирним договором 1699 р. було відновлено статус-кво між Лігою та Оттоманською Портою: Кам'янець повернуто Польщі, а Буковину (з Чернівцями, Хотиною та Сучавою) – виснаженій Молдавії.

Молдавія була спустошена тривалими воєнними діями, походами козацьких полків С.Куніцького, військ Ш.Петричейку, рейдами польських летючих загонів і татар та голодом у 1684 р. За словами Іона Некулче, "...був великий голод... Худоба була дорога; мед був дорогий. Грошей було багато в країні, а їсти було нічого..." [2, с. 408]. Найменування цих грошей, зафіксовані в актовому матеріалі, характеризуються орієнтацією польською: "потроники, шостаки, орти, пултораки; злот" та турецькою ("пара; пунджи де бани або кошелі грошей"). У лічильному відношенні вживаються дві назви: "бан, бани" та "леу, леї" (з означеннями "біті" чи "банями чи грішми добрими, готовими") [19, с. 99-149].

Одним із найбільших скарбів того часу є виявлена завдяки забудовчим роботам тезаврація із вул. Сибірської (Садгора) [10]. Частину монетного скарбу (86 солідів) було знайдено восени 1994 р. на полі після оранки серед фрагментів червоноглиняного неполив'яного горщика. Весною ж 1995 р. виявлено на тому місці після повторного розорвання поля і решту 164 монети, які, проте, були після перебування в землі у значно кородованому стані.

Аналіз наявного матеріалу показав, що основу тезаврації становлять "бани" – соліди прибалтійських володінь Швеції та Речі Посполитої, надзвичайно вживані, за скарбовим матеріалом України та Молдавії у місцевому грошовому обігу другої половини XVII ст. Серед монет Речі Посполитої виділяються 46 литовських солідів Сигізмунда III (1587-1632), карбовані в 20-ті роки XVII ст., а серед шведських переважають 105 ризьких солідів 1625-1634 рр. Густава-Адольфа (1611-32), тобто основа скарбу відноситься до першої третини XVII ст. Однак у скарбі є й монети XVI ст.: польські напівгроші Сигізмунда I 1520-х років та угорські денарії Фердинанда 1535/50-х рр. Наймолодшими

монетами тезаврації є уламок польської боратинки 1660 р. та наслідування литовської боратинки зі спотвореним текстом. Декілька імітацій 1666 р. знаходили раніше (1982 р.) у районі вулиць Руська-Волгоградська-Орловська – між горою та річкою Мольниця – там, де колись лежав знаний Львівський шлях!

За характером монет виявлений скарб є проміжним між галицькими та молдавськими знахідками. Так, типовими для монетних скарбів із Галичини є, окрім польських монет, знахідки шотландських двопенсовиків 1632 р. та пруських солідів Георга-Вільгельма 1620-х років, а для скарбів із Молдавії – виявлені тут 3 угорські денарії 1531-1550-х рр. та 2 турецькі монети початку XVII ст. Окрім того, серед монет значне місце (орієнтовно п'яту частину – 60 шведських та литовських солідів) займають сучавські фальшивки, або так звані “домніци”, що великими обсягами карбувалися за правління молдавського господаря Євстратія Дабіжи Води (1661-1665) та, можливо, його наступників – Іліяша Александру та Георгія Дуки (1665-1672; 1678-1683) для переправлення за кордон. Оскільки монет Сучавського монетного двору порівняно ще не багато, то часом збереження скарбу слід вважати 70-ті роки XVII ст. Власник скарбу, як засвідчує скарбовий матеріал, був небагатою людиною – у тезаврації не виявилось жодної монети середнього (шостака чи “шуштাকা”, орта) чи великого номіналу (“лея”, “талера”). Власник, імовірно, став чи жертвою турецько-польської війни 1672-76 рр., чи наступних лихоліть.

Ще один невеликий скарб кінця XVII – початку XVIII ст. знайшли весною 1994 р. під час будівельних робіт на глибині 1 м у напівзотлілому ганчір'ї серед залишків кераміки на вул. Сочинській неподалік Цецина. Серед монет середнього номіналу, що потрапили до рук спеціалістів [22], були польські шестигрошовики чи “шуштаци” Яна Казимира 1661-1664 рр., а також “орти”: декілька тимфів 1665-1666 рр., 1/4 нідерландського альбертустальяра та пруський орт Фрідріха 1699 р. – типовий набір середніх монет кінця XVII ст. на території, що з 1673 по 1699 р. перебувала у час польсько-турецьких воєн під контролем Польщі.

4.2. *Грошовий обіг Чернівців у 1700-1774 рр.*

Чернівці зазнали в цей період сутички російських військ з шведами на тодішній окраїні міста (1709); плюндрування міста частинами генерала К.Е.Ренна після невдалого Прутського походу Петра I (1711); постій у місті шведів, козаків та турків (1712-1714); спустошливі переходи військ Мініха у час російсько-турецької війни 1735-1739 рр.; російсько-турецьку війну 1768-1774 рр., внаслідок якої Чернівці (у складі Молдавії) були під владою російської адміністрації П.О.Румянцева [18, с.79].

Найменування грошових одиниць, зафіксовані в актовому матеріалі, відзначаються значним різноб'єм назв, що мають внаслідок історичних

подій різномірне походження: “потроники, шостаки, орти, пултораки; злот” (польське); “пфеніги; полтури; шуштаци або п'тачи; хорго або м'раши” (австрійське); “копійки, дутки; орти москинеши; рублі” (російське); “пара; пунджи де бани або кошелі грошей” (турецьке). Лічильне спрямування отримують три назви: “бан, бани”, “леу, леї” (з означеннями “битий; новий; готовий”) та “уг галбин” [19, с.99-129].

Після Карловицького миру (1699) Буковина знову потрапила під турецьке панування. Про це нагадує невеликий скарб із трьох турецьких курушів-“леїв” Мустафи II 1695 р. (за які в той час можна було б придбати три віці чи величеньку телічку), виявлений під час спорудження дачі на Калічанці. Окрім “уг галбини” – голландські дутки 1700-1760-х рр. виявляли на нинішній вул. П.Сагайдачного. Біля Спиридонівської церкви (Чернівці-Шанці) було знайдено скарб 1710-х рр. – часу переходу корпусу Ренна через Чернівці. Бідний скарб містив лише один шостак Яна II Казимира та до 150 дуже низькоякісних, потертих “бани” – польсько-литовських тернаріїв, солідів та боратинок, прибалтійських і пруських солідів та перфоровану 6-пфенігову пруську монету. 30 монет було сучавськими фальшивками-“домніцями” [22].

Загалом Північну Буковину того часу характеризують 12 більших тезаврацій та 18 окремих знахідок [22]. За цими знахідками на бідній Буковині переважали дрібні монети (60%). При цьому, якщо наприкінці XVII – на початку XVIII ст. домінували польсько-литовські монети малих та середніх номіналів: соліди, шостаки, орти (с. Ропча, Чернівці-Цецина, Чернівці-Шанці), то з 1700-х рр. з'явилася велика турецька монета (тезаврація з Калічанки та ін.). Російськими інвазіями 1711, 1730-х рр. привносилися російські рублі та мідна монета: *рублі, копійки, тимфи* (особливо під час Прутського походу 1711 р.) (скарби з с. Дихтинець, знахідки з Раранчі, Тарасівців) та трансільванськими контактами – австрійські талари 1700-1760-х рр. З 1750-х рр. за даними скарбу з с. Ширівці домінують турецькі куруші та суміжні з ними рагузькі ректорталари, які супроводжує розмінна монета: турецькі пара з польською монетою XVII - XVIII ст. Окрім цих монет, на грошовому ринку Буковини траплялися монети німецьких князівств (у т.ч. у скарбі з Чернівці-Шанці низькопробна монета в 6 бранденбурзько-пруських грошів 1701 р., карбована С.Данієшем в Кенігсберзі, та практично усього світу, що за вмістом срібла здобули певний грошовий курс).

В середині XVIII ст. за місцевими знахідками [22] завдяки грошовій реформі знову траплялися польсько-саксонські монети 1750-1770-х рр.: мідні грошовики та срібні тимфи (6,728 г УІІ лп= 437 мп). У час російської окупації 1768-1774 р. у с.Рогізна, що отримала в 1772 р. статус міста Садгора,

барон Гартенберг карбував окупаційні російсько-молдавські монети: дві *копейки-три пара* та *одна копейка-три денги* 1771-74 рр. Ці монети трапляються у сучасних знахідках із Садгори (часто у поєднанні з російською мідною монетою).

Як бачимо, місцезнаходження на торговому шляху та митниця, забезпечивши Чернівцям звісний статус ще в 1408 р., спонукали до появи в обігу молдавської монети (у поєднанні з прازیчними обрізаними грошами, руськими кварталниками, польськими півгрошами, угорсько-італійською денарієвою та золотоординською монетою), що витіснили монетні релікти-зливки часів Галицько-Волинського князівства – рублі. Війни з турками та сусідніми державами (Угорщиною, Польщею) послабили надходження монетної маси торговим шляхом, проте визнання Молдавією васальної залежності від Порти призвело до відновлення Молдавського торгового шляху, яким все інтенсивніше почали поступати турецькі та татарські акче (аспри), угорські та “татарські золотий” (італійські дукати). Розгортання торгівлі ВРХ посилило надходження германських таларів та польської реформованої монети (скарб із Денисівки) до Чернівців, проте відсутність великих скарбових знахідок 1550-1600-х рр. дозволяє припустити утвердження кредитних операцій, на які застосовувалися монети. Зниження значення шляху (у зв’язку з війнами ХУІІ ст. та відкриттями нових морських шляхів) призвело до зубожіння міста, що засвідчують скарби виключно дрібної монети (бані) ХVІІ-ХVІІІ ст.

Загалом на прикладі грошового обігу Чернівців можна відзначити певні циклічні тенденції грошового господарства Молдови: від грошової системи Галицько-Волинського князівства (рубль) та воеводства Руського (карбування молдавських монет за столою червоно-руських кварталників) у 1370-1470-х рр. до переходу на “валаську лічбу золотих на аспри” (з епізодичним карбуванням молдавських монет за столою турецьких) у 1470-1570-х рр.; від користування польською монетою та європейськими таларами у 1570-1670-х рр. до переходу на турецьку таларну монету (куруш або леви чи леї) у 1680-1770-х рр. У перспективі необхідно проаналізувати кількісні показники грошового обігу міста.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Фонд 1: Округне управління Буковини. – Опис 1. – Справа 4122; 2. Когьліччану М. (публ.) Летописіще църїї Молдовїї. – Iași, 1852. – Том 1. – 455, 126, 19 п.; 3. Центральний державний історичний архів у м. Львів (ЦДАЛ). – Фонд 52. – Оп. 2. – Спр. 517; 4. ЦДАЛ, Ф. 131. – Спр. 160, інв. Ваг. 218/178; 5. ЦДАЛ. – Ф. 131. – Спр. 180, інв. Ваг. 201/250; 6. Costachescu M. Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. În 2 vol. – Vol. II: 1438-1456. – Iași, 1932. – 954 p.; 7. Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA, Wien). – Abteilung Hofakammerarchiv (IIKA). – F. 30. Münz- und Bergwesen (1745-1856): II. Abt.: Galizien. –

Faszikel 2. – nr. 3339; 8. Бродель, Ф. Матеріальна цивілізація, економіка, капіталізм ХV-ХVІІІ ст. – Т. 1: Структура поселеності. – М.: Прогрес, 1986. – 622 с.; 9. Бурія П. П., Русев Н. Д. Монети середньовікової Молдавії // Stratum Plus: Археологічний журнал. – Кишинев, Одеса; Спб: ВАТ, 1999. – № 6. – С. 176-262; 10. Єсін П. М., Огуй О. Д. Скарб монет ХVІІ ст. з м. Чернівці // Питання історії України: 36 наук. праць. – Чернівці, 1997. – С. 62-64; 11. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1996. – Т. IX. 1: 1650-1654. – С. 3-871; 12. Котляр М. Ф. Галицька Русь другої половини ХІV – першої чверті ХV ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 200 с.; 13. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні ХІV-ХVІІІ ст. – К.: Наукова думка, 1981. – 240 с.; 14. Масан О. Історія столиці краю: Старі Чернівці // Чернівці. – 1994-1995р. – Вип. 38-39. – 9 верес. – С. 5; 16 вер. – С. 5; 15. Масан О. Чернівці: Шлях через століття // Масан О. М., Чеховський І. Г. Чернівці: 1408–1908. – Чернівці: Місто, 1998. – С. 13-70; 16. Масан О. М. Цецинська держава (3 історії давньої чернівецької околиці) // Буковинський журнал. – Чернівці, 2007. – № 1. – С. 47-59; 17. Мохов Н. А. Молдавія епохи феодалізму: от древнейших времен до начала ХІХ в. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1964. – 440 с.; 18. Нариси історії Північної Буковини / За ред. Ф. П. Шевченка, В. М. Ботушанського, В. М. Курила та ін. – К.: Наукова думка, 1980. – 339 с.; 19. Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першої третини 19 ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 225 с.; 20. Огуй О. Д. Середньовічні таларні скарби із Північної Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36 наук. ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – С. 150-156; 21. Огуй О. Д. П'ять забутих скарбів із території Північної Буковини (на матеріалах віденських архівів та музеїв) / Буковинський історико-етнографічний збірник. – Вип. 6. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 13-18; 22. Огуй О. Д. Монетні знахідки на Буковині: Системно-квантитативне зіставлення. – Ч., 2007. – 240 с. (у друці); 23. Пивоваров С. В. Нумізматичні пам'ятки Середньовіччя на території Північної Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. Вип. 1. – Чернівці, 1996. – С. 11-20; 24. Пивоваров С. В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 248 с.; 25. Пивоваров С. В. Населення Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 248 с.; 26. Подградская Е. М. Торговіє звязи Молдавії со Львовом в ХVІ-ХVІІ вв. – Кишинев: Изд. ЦК КП Молдавії, 1968. – 224 с.; 27. Тимошук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.; 28. Тимошук Б. О. Зустріч з легендою. – Ужгород: Карпати, 1974. – 127 с.; 29. Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. / Питання історії нового та новітнього часу: 36 наук. ст. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 58-68; 30. Hammer J. von. Geschichte des Osmanischen Reiches. – Bd. 4: 1699-1774. – Pesth 1836. – 940 S.; 31. Milkowicz W. Grabungen am Cecina // Czernowitzer Zeitung. – 1908. – N122; 32. Szlapinski W. Wspolodzialywanie rynekow pienieznych. Wojewodztwo Ruskie a Turcja, Moldowia i Woloszyzna // Wiadomosci Numizmatyczne-1. – 2000. – R. XLIV, z. 1 (169). – S. 1-38; 33.

Żurkowski L. Geschichte der Bukowina // Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde [...]. – Czernowitz: Pardini, 1899. – S.297-437.

SUMMARY

Oleksandr Oguy
(Chernivtsi)

COIN CIRCULATION AND FINDINGS IN THE CITY OF CHERNIVTSI AND ITS SUBURBS (Moldavian period: 1370-1774)

This article deals with money circulation and different coin hoards & findings in the city of Chernivtsi within the Moldavian period (1370-1774). On the basis of author's periodization, new findings (Oguy 2007) and historical data the description of the coin circulation has been fulfilled.

УДК:93(477.85)"16/17"

Oleksandr Masan
(Chernivtsi)

ЧЕРНІВЦІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. (АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ)

У статті йдеться про те, що в хроніках і документах XVI ст. Чернівці згадуються майже виключно у зв'язку з воєнними діями, які завдавали великої шкоди місту. Цією обставиною пояснюється відсутність актів, виданих міською радою до 1599 р. Документи першої половини XVII ст. з Чернівців стосуються поземельних угод, що уклалися за межами міста. В серії урядових актів відобразилися обставини втрати міською громадою земельних володінь на лівому березі р. Прут і намагання міської ради повернути ці землі шляхом апеляцій до правителів Молдавського князівства. Чернівці зберегли статус адміністративного центру, більшість жителів якого були зайняті в аграрному виробництві.

Ключові слова: Чернівці, писемні джерела, міське самоврядування, міщанство.

Упродовж раннього нового часу Буковина перебувала в складному становищі через часті збройні конфлікти -спочатку між Молдавським князівством і Польським королівством, а відтак через неодноразові вторгнення татарських і турецьких військ, які використовували ці землі як плацдарми для нападів на Галичину і Поділля. Воєнні дії і несподівані напади стали однією з головних причин майже повної втрати документів, що стосуються історії Чернівців, передусім у XVI ст. Лише з кінця цього століття і першої половини XVII ст. збереглося порівняно значне число актових матеріалів, які містять деякі відомості про місто та його околиці, що нині входять до складу Чернівців.

Згадки про центр північної частини Буковини в літописях та хроніках того часу теж пов'язані майже виключно зі збройними конфліктами і

містяться головним чином у творах польських авторів та їхніх молдавських компіляторів. Як правило, ці згадки дуже стислі, адже їх було включено в описи воєнних дій, які відбувалися на значних територіях. На відміну від Хотина чи Сучави, Чернівці не мали оборонних укріплень, через що ворогуючі сторони не вели боїв за місто, а просто грабували чи навіть спалювали його.

З дослідників історії Чернівців Ф.А. Віккенгаузер першим використав і частково опублікував у додатку до своєї книги низку документів кінця XVI - першої половини XVII ст., які він розшукав у місцевих і віденських колекціях. Щоправда, недолік цієї публікації полягав у тому, що всі документи було надто буквально перекладено німецькою мовою.

Йдеться про декілька актів 1599-1603 рр., що стосувалися продажу земельної власності в Ленківцях – нинішньої складової Чернівців (з 1965 р.) – у присутності членів міської ради чи старости Чернівецької волості (цінуту) або були підтвержені молдавським господарем Є. Могилою. Ф.А. Віккенгаузер опублікував у тому самому додатку серію документів 1618-1654 рр., що стосувалися втрати чернівецькою громадою земель на лівому березі Пруту (Денисівка) і відображали намагання міських старійшин повернути ці угіддя упродовж першої половини XVII ст. [23, с. 69-72, 75-83].

Згодом ці самі документи використав у своїй монографії Р.Ф. Кайндль, який загалом опирався на ширшу джерельну базу, коли йдеться про історію Чернівців у XVI – першій половині XVII ст. [20]. Крім того, дослідник опублікував низку документів (свого часу зібраних Ф.А.Віккенгаузером) з історії Жучки (Старої) – колишнього села, територія якого нині є складовою Садгірського району міста [19].

Не втратила цінності публікація „Буковинських документів”, яку започаткував чернівецький історик Т.Балан у 1933 р. [10; 11; 12]. Він опублікував 6 томів цієї серії, а нещодавно румунські археографи видали 7-й том джерел з його колекції. Серед них є низка важливих документів мовою оригіналу, тобто староукраїнською, які тією чи іншою мірою стосуються історії Чернівців [7]. певним недоліком останньої публікації слід вважати те, що вона не містить вказівок на окремі помилки першого тому збірки Т. Балана, хоча для вузького фахівця це зрозуміло. І все ж, якщо у виданні 1933 р. у документі № 56 (від 14 грудня, можливо, 1602 р.) повідомляється про те, що чернівецький староста Юрашко Драче засвідчив продаж Марікою її частки в Ленківцях чернівецькому старості Кракалії [10, с.135-136], то згідно з виданням 2005 р. цей самий документ (14 грудня близько 1600 р.) був виставлений чернівецьким писарем Георгієм та іншими особами [7, с.79]. В останньому випадку грамоту опубліковано за оригіналом.

У другій половині XX ст. зусиллями радянських істориків вийшло декілька збірників документів і матеріалів, які містять окремі джерела, що стосуються минулого Чернівців [1; 2; 3; 4; 5].

Чималий науковий інтерес представляють 6 документів першої половини XVII ст., опублікованих румунським істориком І. Капрошу [8]. Йдеться про оригінальні тексти згаданих вище (у зв'язку з працею Ф.А. Віккенгаузера) актів молдавських господарів, що стосувалися володінь чернівецької громади на лівому березі Пруту. Щоправда, публікатор працював з ксерокопіями (оригінали зберігаються у Воснному архіві у Відні) і, можливо, через це припустився окремих помилок. Так, найважливіший за змістом документ (№ 6), виданий воєводою Г. Штефаном, І. Капрошу датував 18 липня 1661 р. [8, с. 195-196], хоча зазначений господар правив у 1653-1658 рр. Цю саму грамоту з датою 18 липня 1653 р. опублікував Ф.А. Віккенгаузер [23, с. 82-83]. З контексту документа однозначно слідує, що його потрібно датувати 1653 р.

Незважаючи на фрагментарність, певну односторонність й окремі помилки в публікаціях документів, джерельний матеріал XVI – першої половини XVII ст. дозволяє висвітлити деякі питання історії Чернівців того часу і встановити імена конкретних осіб, які були причетні до міського самоврядування. Крім того, слід брати до уваги так звану приховану інформацію, яка майже завжди присутня у джерелах, хоча це вимагає більш прискіпливого прочитання відповідних текстів.

Передусім потрібно звернутися до нарративних джерел, тому що лише в них, як зазначалося, можна знайти відомості про Чернівці в XVI ст., які доповнюються фрагментарними повідомленнями документів. Усі ці відомості пов'язані майже виключно з воєнними діями.

Зокрема, польський урядовець початку XVI ст. С. Горський писав у звіті, що у відповідь на напад молдавського війська на Галичину і Поділля в 1509 р. польський король Сигізмунд I спрямував королівське військо на чолі з краківським воєводою Миколаєм Каменецьким за Дністер. Вторгнувшись на ворожу територію, воно „перетворило на попільні місечка (orrida) Чернівці, Дорогою, Ботушани, Степанівці, Хотин й інші місечка, укріплення, дворища, села та помістя” [6, с. 184-185]. Пізніше польський хроніст М. Бельський повідомляв, що М. Каменецький спалив Шипинці, Чернівці і Хотин, декілька інших міст і багато сіл на півночі Молдавії в липні 1509 р. [14, с. 952-953]. Ці події згадує і молдавський літописець Г. Уреке [15, с. 68].

Після приходу до влади Петра Рареша в 1527 р. розпочалася нова молдавсько-польська війна через Покуття. 22 серпня 1531 р. поляки завдали молдавському війську Петра нищівної поразки в битві під Обертином, а відтак спустошили територію Буковини, спаливши Чернівці, Хотин та багато інших населених пунктів [14, с. 1050-1053; 15, с. 76].

Прикордонні сутички тривали до 1538 р., поки польські дипломати не домовилися з урядом Туреччини прогнати Петра Рареша з князівства і посидовити на його місце іншого господаря. Військо султана Сулеймана Кануні 18 вересня 1538 р. зайняло столицю Молдавії Сучаву. Князівство було включено до складу Османської імперії. Номінально й Чернівці опинилися під владою правителів Туреччини, хоча тут продовжували управляти місцеві старости, які підлягали молдавським воєводам [18, с. 76-78].

Упродовж більшої частини XVI ст. відносини між Польщею і Туреччиною були мирними і базувалися на взаємовигідній торгівлі. Проте окремі польські й українські магнати, а згодом і запорожці неодноразово вторгалися у Молдавію в другій половині століття, що, звичайно, викликало занепокоєння і невдоволення Османської Порти [пор.: 18, с. 78-79]. Однією з найбільш гучних приватних авантур (користуючись терміном фахівця з цієї проблеми – З. Сперальського) було намагання серадзького воєводи Ольбрахта Ляського посидовити на молдавський престол міжнародного авантюриста Іоанна Якова Геракліда, а потім князя Д. Вишневецького.

Вторгнення О. Ласького і Я. Геракліда в Молдавське князівство відбулося в жовтні 1561 р. з боку Снятина. Їхнє військо складалося з німецьких, шведських, іспанських (!) та польських найманців, а також якихось козаків [15, с. 88]. Відомо, що шлях зі Снятина до Сучави проходив через Чернівці. Слід думати, що цього разу місто не було пограбоване й спалене, адже Я. Гераклід мусив піклуватися про підтримку з боку місцевого населення. Йому вдалося захопити владу в князівстві й домогтися затвердження своєї кандидатури у Стамбулі, звісно, за велику суму грошей.

Улітку 1563 р. проти Я. Геракліда, прозваного церковними діячами Деспотом (адже він був протестантом і нещадно оббирав православні монастирі), піднявся боярський заколот, який очолив гетьман Ш. Томша. Заколотникам вдалося захопити Сучавський замок і вбити ненависного господаря. Однак ще перед тим Я. Гераклід покликав на допомогу О. Ласького, який зміг прибути лише в листопаді 1563 р. з 14-тисячним військом. Ш. Томша, проголошений на той час господарем Молдавії, повідомив польського магната про зміну влади і запропонував йому перемир'я з тим, щоб той вивів свої загоны за межі князівства. О. Ласький відступав через трагічно відомий для поляків Буковинський, або Козмінський, ліс (pre la Codrul Cozminului), де його військо зазнало нападів численних селянських ватаг. Польські загоны страждали також від голоду і хвороб [15, с. 97-98]. Хоча літописці не згадують про Чернівці в контексті цих подій, є підстави вважати, що місто було спустошене здеморалізованими вояками О. Ласького.

Непрямо на це вказує документ, виданий у Сучаві 9 липня 1569 р. Тоді до господаря Богдана Лепушняну звернулися нащадки боярина Щефула, які в присутності свідків доводили своє право на володіння с. Заставна. Їхній батько мав привілей на це село, наданий йому від „старого Стефана-воєводи”, тобто Стефана III Великого. „А тая привілея, коли ся запер Деспот у Сучавському граді і коли прийшов Лаській удруге навіть до Чернівців, тоді загинула” [7, с. 43]. Тут маємо справу з прихованою інформацією. Мабуть, документ зберігався в архіві чернівецького старости, який згорів під час другого походу О. Ласького в Молдавію, тобто восени 1563 р. Тоді ж могли загинути й акти міської ради, тому що, як автор вже зазначав у ряді публікацій, до нашого часу дійшли документи, написані в Чернівцях, лише з кінця XVI ст. У будь-якому разі восени 1563 р. місто зазнало значних спустошень.

Подібні конфлікти відбулися й у наступні десятиліття, проте ворогуючі сторони вели бойові дії переважно на Хотинщині. Щоправда, восени 1587 р. у Молдавію вторгнувся козацький загін на чолі з якимось „панком”, який видавав себе за Івана Підкову – козацького отамана, що спромігся на декілька місяців захопити владу в князівстві в 1577 р., хоча й зазнав поразки [18, с. 85]. Цього разу самозванець теж був розбитий, відступив у долину Черемошу і відтак через Галичину пішов на Подніпров'я. Не виключено, що запорожці проходили тоді через Чернівці [15, с. 115].

І все ж місто почало розвиватися за більш-менш сприятливих умов, передусім завдяки торгівлі. Про це збереглися деякі цікаві відомості. 1587 р. тут побував секретар трансільванського князя Лестар Дюлафі. Він записав у щоденнику, що в Чернівцях „живуть русини” і що від „цього міста до польського кордону лише 2 милі”, тобто близько 15-ти кілометрів. „В Чернівцях подолали ріку Прут і звідси рушили на Русь і в Галичину. З названих Чернівців молдавський воєвода отримує тридцятину, яка щорічно становить понад 100 тис. форинтів. Тільки під час нашого перебування погнали звідти в невідомому напрямку 30 тис. голів худоби вартістю 80 тис. форинтів (...)” [5, с. 40]. Слід уточнити, що торгівля знаменитими в той час „білими” молдавськими волами відбувалася на ярмарках у Ленківцях і Шипинцях. Цей товар гнали через Галичину в Німеччину або вивозили у Венецію й Англію. В 1588 р. британський посол у Стамбулі В. Харборн уклав угоду, згідно з якою англійське сукно мало обмінюватися на молдавську „білу худобу”, що довозилася в Англію через польський Гданськ [16, с. 271; 19, с. 161].

Однак наприкінці 80-х років XVI ст. відносини між Річчю Посполитою й Османською імперією погіршилися унаслідок активізації козацьких нападів на турецькі фортеці в Північному Причорномор'ї [18, с. 85]. За наказом султана, кримські татари наприкінці літа 1589 р. напали на Поділля

і Галичину. В нападі взяли участь і турецькі загони із Сілістри, які „спалили Снятин, де захопили багато волоських купців, бо натрапили там на ярмарок” [14, с. 1628-1629].

Мабуть, тоді Чернівці теж були пограбовані й спалені. Про це опосередковано свідчить документ від 11 червня 1594 р., виданий воєводою Ароном Тираном на прохання дяка Ончула, його брата Тоадера та сестри Маріки, спадкоємців колишнього ворника Юрашка. Свого часу останній придбав у митника Ілли с. Кучурів (Малий) з довколишніми угіддями, на що мав грамоти від воєводів Янкула і Петра, „однак вони (документи. – О.М.) пропали, коли турки захопили Снятин і Чернівецький цінут” [7, с. 74]. Беручи до уваги той факт, що не збереглося жодних документів представників державної влади і міського самоврядування у Чернівцях до 90-х років XVI ст., то місто могло зазнати спустошень не лише восени 1563 р., але й влітку 1589 р.

Під час воєнних кампаній траплялися й винятки. Зокрема, коли в 1600 р. Молдавське князівство захопив валаський воєвода Мигай Хоробрий, на допомогу господарю Є. Могилі (1595-1606) прибуло польське військо на чолі з Я. Замоїським. Прямуючи на Чернівці та Сучаву, він заборонив воякам грабувати місцеве населення, щоб не налаштовувати його проти поляків [15, с. 142; 18, с. 89].

Однак правління родини Могил у Молдавії закінчилося восени 1611 р., коли владу захопив турецький ставленник С. Томша (Томшич). Проти нього розпочав боротьбу зять Є. Могилі, польський магнат С. Потоцький. Його загоони почали спустошити північні волості князівства. За свідченням сучасника, в 1612 р. „напали вночі на Чернівці тисяча поляків, вирізали всіх людей і знищили все місто Чернівці, й повернулися назад до Снятина”. Згодом ще один польський загін наскочив на околиці міста, забрав усю худобу й відігнав її до Кам'яця-Подільського [13, с. 30]. Відтак С. Потоцький пішов походом на Молдавію, але зазнав поразки, потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Головну роль у перемозі над поляками відіграла Буджацька орда на чолі з мурзою Кантеміром, який повів 30 тис. своїх татар на Буковину, звідки напав на Покуття, здобувши там „великий полон” [9, с. 149].

Чернівці страждали від таких нашеств і в наступні десятиліття, про що ще йтиметься далі, проте слід звернутися, нарешті, до тих, на жаль, нечислених документів з терену міста і його округи, які дійшли до нашого часу, незважаючи на драматичні обставини доби.

26 лютого 1591 р. молдавський господар Петро Кульгавий подарував чернівецькому старості Сидору (Sidor) с. Рівна „в долині Іспаса на цьому боці Пругу”. Воєвода зазначав у грамоті, що Сидір передав „чотири добрих коня, оцінених точно в сто срібних талерів, і 12 тисяч литих аспрів у госпо-

дарську скарбницю". Господар стягував такі субсидії для сплати туркам додаткової данини, щоб припинити їхні напади на князівство [7, с. 72].

Сидір займав посаду старости і в наступні роки. З його іменем пов'язаний документ від 8 лютого 1595 р., який було видано безпосередньо в Чернівцях. Грамота розпочинається словами: „Ето аз, пан Сидоріє, старостє черновскіи, свидѣтелствусм сим листом (...)”, а наприкінці зазначено, що лист (грамота) „пис[ан в] тръгъ Черновеци”, і вказано дату від сотворіння світу. В документі йшлося про розгляд поземельного спору між власниками частин сіл Глибока і Молдавський Банилів за участю низки свідків із сусідніх населених пунктів [4, с. 368-369]. Це поки-що найдавніша чернівецька грамота, яка дійшла до нашого часу, хоча в ній і не йшлося про справи міста.

З того часу збереглося декілька документів, засвідчених або виданих міською радою Чернівців. Усі вони стосувалися продажу чи купівлі земельної власності за межами міста. Так, 8 лютого 1599 р. Марина, донька Магди, із сином Білавом продали їхню частку в с. Ленківці чернівецькому старості Кракалії за 25 талерів. Угоду засвідчили, зокрема, Ончул – шолтуз Чернівців і 12 пиргарів, а грамоту було скріплено міською печаткою [10, с. 128; 23, с. 69].

Саме в цьому документі вперше згадано міську раду Чернівців, яка складалася з голови і 12-ти радників. Молдавський термін шолтуз було запозичено з німецької мови, в якій с.-в. нім. *schultus*, сучасне *der Schultheiss* означало міського суддю. Членів ради називали пиргарями – від с.-в. нім. *burger*, суч. *der Bürger*, міщанин. Ці терміни потрапили в Молдавське князівство з Трансільванії, де німецькі переселенці ще в XII-XIII ст. засновували самоврядні міста. Щоправда, під польським впливом замість терміна шолтуз нерідко вживали термін вїйт (войт, воют), який теж мав німецьке походження (від *voit, der Vogt*). Для прикладу, лист з найдавнішою згадкою про міських голову і раду в Хотині, написаний 27 травня 1559 р., розпочинається такою фразою: „Ja, Iwan, voyth miasta Chocimskiego, wspolek swoiemі starsemi (...)”, тобто: „Я, Іван, вїйт міста Хотина, разом зі своїми старійшинами (...)” [2, с. 124].

Чималий інтерес представляє документ, виданий міською радою Чернівців 6 липня 1599 р. Шолтуз Герас і всі пиргарі, а також дяк Юрко, Федір, Флоря, кравець Сербин та багато інших міщан засвідчили, що за часів воеводи Арона (Тирана), тобто в 1591-1595 рр., чернівецьким старостою був спочатку Поліхроній, який відібрав у Маргіти, вдови Матяеша, с. Ставчани. Жінка повернула село лише тоді, коли дала Поліхронію 60 „цільних” талерів, коня і „кочую”, мабуть, плащ (хоча видаєць переклав слово „кочуя” як „bordei”, тобто землянка). Згодом старостою став Бадко, який теж відібрав у Маргіти її село, і вона мусила віддати

йому коня. Після Бадка староство було надане Пангратію, і той вчинив так само, як і його попередники. Маргіта повернула Ставчани, давши коня і цьому старості. Чернівецькі міщани висловили готовність за необхідності засвідчити ці факти. Наприкінці грамоти зазначено, що „для ліпшої віри ми приклали печать торгу нашого Черновського” [7, с. 77-78]. У цьому випадку міська рада виступила в ролі своєрідного нотаріату, який зафіксував зловживання з боку представників державної влади стосовно місцевої землевласниці.

Серед свідків у грамоті згадується дяк Юрко. Термін дяк означав тоді писаря, а не служителя церкви – диякона. Для прикладу, 12 січня 1605 р. воевода Є. Могила писав „славетним паном братству Львовскому (...)”, иже смо послали до Львова дяка нашего Андрея для купованя папіру на писанє книг, так тиждя для дяков до писаня книг на потребу нашу” [1, с. 66].

Мабуть, чернівчани називали міського дяка просто Юрком. Але сам він величав себе більш урочисто, як, наприклад, у грамоті, виданій 14 грудня (рік не вказаний, але документ було укладено близько 1600 р.) у селі Рогізна. Грамота розпочинається словами: „Георгій, писар черновський, і Бобрік, великий ватаг, (...) даємо знати і свідчимо із сим (листом) нашим”, що Меріка з Ленківців продала свою частку в селі пану Кракалії за 30 талерів. Вона зробила це через сина Кречуна, який вчинив убивство і, мабуть, мусив заплатити високий штраф. Крім того, Василь, син Онушки, продав пану Кракалії свою частку в Рогізни за 20 талерів [7, с. 79].

Незабаром син цього пана Кракалії разом з паном Гаврилашем привласнили денисівські „поляни” – володіння чернівецької громади, розташовані на лівому березі Пруту. Відомості про це містяться у низці грамот, виданих молдавськими господарями Р. Міхнею в 1618 р., М. Барновським-Могилою у 1627 р., М. Могилою у 1630 р., В. Лупу в 1634 і 1645 рр. та Г. Штефаном у 1653 р.

Ці документи повідомляють, що за господаря Є. Могили на денисівських луках було вбито двох поляків, мабуть, шляхтичів [21, с. 21]. Згідно з тодішнім звичаєм, відповідальною вважалася місцева громада, яка повинна була знайти і видати вбивць або сплатити великий штраф. Чернівецькі старійшини, прагнучи уникнути цього, заявили, що денисівські „поляни”, мовляв, не належать їхній громаді, а перебувають у готарі сіл Рогізна й Шерівці (Долішні). Поляки з Кам'янець-Подільського вбили п'ятьох жителів цих сіл і схопили сина колишнього чернівецького старости Кракалії, який викупив його за 300 талерів. Після того місцеві землевласники Гаврилаш і Кракалія (другий син колишнього старости) звернулися до господаря Є. Могили з тим, щоб денисівські „поляни” було передано їм, мабуть, на тій підставі, що ці особи надали кошти на викуп. Господар задо-

вольнив їхнє прохання [8, с. 187]. До речі, у грамоті від 31 березня 1613 р. Гаврилаш згадується як чернівецький староста [7, с. 113].

Незабаром, 28 травня 1618 р., Гаврилаш, „колишній староста“, і Костянтин Кракалія, „дяк з Рогізні“, одержали від господаря Р. Міхні грамоту з підтвердженням їхніх прав на „тоті поляни зі всім доходом“. Міщани ж могли повернути втрачені володіння лише після компенсації всіх витрат, пов'язаних з цією справою [8, с. 187-188; 10, с. 172]. Щоправда, чернівчани продовжували скаржитися на родину Кракалій, через що на початку 1619 р. господар Р. Міхня доручив кільком боярам розібратися на місці, кому належать спірні „поляни за Прутом навпроти міста“ [7, с. 128-129].

Незважаючи на перехід денісівських лук у власність боярина Гаврилаша, міська рада Чернівців була змушена підтримувати з ним ділові стосунки, мабуть, з огляду на його високе службове становище. В 1620-1621 рр. він знову займав посаду чернівецького старости [7, с. 134-135; 11, с. 78], в 1622 р. був уже „великим дворником вишньої землі“ – вищим суддею у північних волостях князівства [10, с. 177-178], а незабаром вкотре став старостою. Для прикладу, 17 вересня 1625 р. шолтуз Йонашко, 12 пиргарів і ще декілька осіб засвідчили купівлю „його милістю Гаврилашем, чернівецьким старостою“, частини с. Южинець. До грамоти було прикладено печатку з написом: „Сіа печат от тръг Чернуъц“ [3, с. 383]. Декілька днів по тому, 21 вересня 1625 р., староста Гаврилаш купив ще одну частину Южинця. Свідками цієї угоди знову виступили шолтуз Йонашко „з усіма пиргарями“ та деякі інші особи. Відповідну грамоту склав дяк Ілля у Чернівцях [10, с. 193].

На початку 1626 р. господарем Молдавії став М. Барновський-Могила, який свого часу займав посади чернівецького старости, хотинського пиркелаба та гетьмана. Боярин Гаврилаш був жонатий на його сестрі [11, с. 80]. Не дивно, що 8 квітня 1627 р. „наш вірний болярин Гаврилаш, пиркелаб хотинський, і слуга наш Думитрашко Кракалія“ одержали від М. Барновського-Могили нове підтвердження прав на денісівські „поляни“. У відповідній грамоті зазначалося, що під час інциденту початку XVII ст. поляки схопили „брата Думитрашка Кракалії, сина старого Кракалії, бувшого старости“. Крім того, господар надав боярину Гаврилашу „одне селище на ім'я Денісівка з болотами рибними і весь прибуток, що є від тих полян від Жучки“, тобто розташованих поблизу Жучки. Цікавою є вказівка на те, що раніше селище Денісівка „було приналежне до околу торгу Чернівецького“ [8, с. 188-189; 10, с. 196-197].

Коли влада в князівстві перейшла до господаря Мойсея Могили, віят Чернівців Ісак і міщани Іон Чуч, Пантелей, Іон Флорескул, Олекса Пирчу, Олекса Клуччин, кравець Сирбул та інші подали позов на боярина Гаврилаша стосовно селища

Денісівки з полянами та сіножатями. Боярська рада, яка була водночас вищим судом, стала на бік колеги [8, с. 196; 23, с. 75-76]. Відповідне рішення було оформлене грамотою господаря 7 вересня 1630 р., який за чотири дні до цього визнав Денісівку отчиною боярина Гаврилаша, не згадавши при цьому Д. Кракалію як співвласника [12, с. 185; 23, с. 75].

До речі, шолтуз Ісак згадується у грамоті від 10 січня 1631 р. Тоді він і 12 пиргарів були свідками продажу В. Кракалією частини с. Рогізна Й. Бринзану [11, с. 100]. Відповідну угоду було укладено в Чернівцях.

Чернівчани і наступними роками намагалися повернути втрачені громадські землі. Зокрема, вони тричі зверталися до господаря В. Лупу з позовами на боярина Гаврилаша в 1634 і 1645 р. [23, с. 77-81]. У грамоті від 1 квітня 1645 р. зазначалося, що „всі міщани з торгу Чернівецького“ викликали на суд боярської ради „нашого вірного і шановного болярина Гаврилаша Метяєша, колишнього великого логофета, через одне село Денісівну, що на ріці Пруті, у волості Чернівецькій, між Жучкою і між Ленківцями, із сіножатями і з болотами рибними“. Міщани доводили, що це село розташовується у межах чернівецьких володінь і що логофет Гаврилаш вчинив над ними „велике насильство“. Відповідач представив грамоту господаря М. Барновського-Могили, мабуть, видану в 1627 р. (див. вище), яка переважила докази чернівчан. Боярська рада не лише підтвердила право Г. Метяєша на володіння Денісівкою, але й заборонила міщанам подавати на нього судові позови „на віки вічні“ [7, с. 175-176; 8, с. 190].

Десь на початку 1652 р. Г. Метяєш помер. Його спадок, який нараховував 79 сіл та їхніх частин, поділили між собою син Єремія і доньки Іляна та Олександра. Жучку і Денісівку одержав Єремія [7, с. 183-184; 17, с. 44]. Однак на час боярського заклоту проти господаря В. Лупу (березень 1653 р.) власником Денісівки був уже великий вістерник (скарбник) Йордакій Кантакузино – зять Г. Метяєша, жонатий на його доньці Олександрі. Він стояв на боці В. Лупу і втік разом з ним в Україну. Новим господарем став ватажок заколотників Г. Штефан. Цим скористалася міська рада Чернівців, яку все ще очолював віят Ісак. Він „зі всіма міщанами“ домігся від Г. Штефана, зрештою, повернення Денісівки „з тими полянами“ до складу чернівецьких володінь. Однак недовго раділи чернівчани. Боярин Йордакій зумів здобути прихильність Г. Штефана і боярської ради, які 18 липня 1653 р. визнали Денісівку його „отчиною“, а грамоту, видану чернівчанам раніше, оголосили недійсною [8, с. 196; 12, с. 186]. Після цієї невдачі міські старійшини, мабуть, вже не робили спроб повернути втрачені землі на лівому березі Пруту [21, с. 21].

Звертає на себе увагу майже цілковита відсутність у джерелах XVI – першої половини XVII

ст. даних про стан ремесла й торгівлі в Чернівцях. З ремісників згадується лише один — кравець Сирбул. Складається враження, що більшість тодішніх міщан здобувала хліб щоденний за рахунок аграрних занять [пор.: 21, с.31]. Мабуть, через це чернівчан так турбувала втрата денісівських луків. Однак можна навести ще вагоміший аргумент на підтвердження висловленої думки. 13 липня 1659 р. господар Г. Гіка надав монастирю Великий Скит у Галичині право одержувати щорічну десятину „від хліба, скільки припаде від міста Чернівці, щоб все пішло на прохарчування отців, які там проживають: пшениця, ячмінь, жито, овес, гречка (...)” [11, с.162]. Більш детально це питання буде розглянуто в окремій публікації, адже збереглася ціла серія документів стосовно залежності міста від згаданого монастиря. Щоправда, більшість з них відносяться до XVIII ст.

Нарешті, слід зазначити, що в досліджуваних джерелах містяться окремі згадки про дрібних службовців та священників, які проживали в Чернівцях. Як відомо, місто вперше згадується у грамоті 1408 р. у зв'язку з розташуванням у ньому державної митниці. Вона діяла й упродовж наступних століть, тим паче, що купцям з Польщі дозволялося їздити в Молдавське князівство „лише такими гостинцями, як Чернівецький, Хотинський і Соцький”. Такий припис містила грамота господаря Ш. Томші від 10 грудня 1614 р. [2, с.264].

Перші конкретні згадки про митників у Чернівцях з'являються у документах лише з кінця XVI ст. Зокрема, в грамоті від 11 червня 1594 р., яка вже розглядалася вище, згадується митник Ілля, котрий колись продав сіножаті і ставок в околицях с. Малий Кучурів ворнику Юрашку, батьку дяка Ончула [7, с.74]. Митник Кондра виступає як свідок продажу частки в с. Кадубівцях 9 жовтня 1610 р. Покупцем був чернівецький староста Ончул (Юрашкович), а як свідки виступали шолтуз міста Чернівці Добраш, дяк Іванко та інші [11, с.70]. Митник Лупул на прізвисько Трандафір (Троянда) був свідком продажу частини с. Валяма 4 серпня 1645 р. Що він працював митником саме в Чернівцях, вказують прізвища інших свідків: чернівецький староста Діма, намісник (заступник старости) Чіходар, Зота з Чернівців, Стефан Унгурянул „звідти ж”, Лазар з Чернівців і, нарешті, дяк Григорій з Чернівців, який склав документ [10, с.245]. В грамоті 1640 р., в якій йдеться про продаж с. Комарівці, серед свідків виступає „піп Ігнат з Чернівців” [10, с.224; 21, с.35].

У Чернівцях проживали й окремі заможні землевласники. М. Костін повідомляв, що під час татарсько-козацького походу в Молдавію в 1650 р. у Чернівцях загинув Штефан Мургулець, „землевласник, відомий при дворі [господаря]” [9, с.199]. Йому належало с. Михальча поблизу міста та частки в ряді інших сіл [11, с.84-85, 135]. В 1647 р. чернівецькі старости І. Шептелич і Тодер розглядали

позол Г. Стирчі стосовно залежного селянина з Михальчі І. Бехкала. Головними свідками виступили чернівецькі міщани — старий Дмитро, Лазар та Ісаак, які під присягою засвідчили, що І. Бехкало є вечиним Ш. Мургульця [7, с.178]. Згодом його сина М. Мургульця було призначено на посаду чернівецького старости [7, с.206].

Таким чином, у джерелах XVI — першої половини XVII ст. минуле Чернівців відобразилося вельми нерівномірно й навіть однобічно. Це пояснюється, передусім, майже повною втратою міської документації внаслідок воєнних конфліктів і ворожих нападів та пов'язаних з ними пожеж. Збереглися лише ті грамоти, які стосувалися поземельних трансакцій та спорів в околицях міста чи на території Чернівецької волості. Практично відсутні документи щодо внутрішніх справ міста, стану ремесла й торгівлі тощо. Навіть перша згадка про міську раду — шолтуза й пиргарів не мала прямого відношення до чернівецької громади. Проте відсутність відомостей про самоврядування у Чернівцях до 1599 р. зовсім не означає, що воно було запроваджене саме в цьому році, як хибно вважав Е. Турчинський [22, с. 69]. На час першої згадки міська рада діяла як доволі авторитетний орган, до юридичних послуг якого зверталися заможні особи з-поза меж міста і який, у свою чергу, звертався безпосередньо до молдавського господаря (боярської ради) у спорах міста із сусідніми великими землевласниками. Чернівці не досягли успіху в цих спорах не лише через класову солідарність боярської верстви, яка тримала в своїх руках всі важелі управління князівством, але й через матеріальну слабкість міської громади. Адже є підстави вважати, що більшість жителів міста була зайнята в аграрному виробництві.

Джерела та література

1. Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник док. і мат. — К.: Наук. думка, 1986. — 422 с.
2. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — XVIII в.: Документы и материалы: В 3 т. — М.: Наука, 1965. — Т. 1. — 362 с.
3. Молдавия в эпоху феодализма. — Кишинев: Штиница, 1961. — Т. 1: Славяно-молдавские грамоты (XV в. — первая четверть XVII в.). — 454 с.
4. Молдавия в эпоху феодализма. — Кишинев: Штиница, 1978. — Т. 2: Славяно-молдавские грамоты XV-XVI вв. — 447 с.
5. Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Документи і матеріали. — Ужгород: Карпати, 1990. — 469 с.
6. Archiva istorică a României / Red. V. Petriceicu-Hrjdeu. — București: Imprimeria statului, 1865. — ? 1. — P. 2. — 192 p.
7. Bălan T. Documente Bucovinene. — Iași: Editura TAIDA, 2005. — Vol. 7: 1464-1740. — XX, 318 p.
8. Caproșu I. Noi documente moldovenești din arhive Vieneze // Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol”. — Iași, 1974. — Т. XI. — P. 187-197.
9. Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. — Chișinău: Hyperion, 1990. — P. 1-5-248.

10. Documente bucovinene de Teodor Bălan. – Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. „Glasul Bucovinei”, 1933. – Vol. 1: 1507-1653. – XI, 298 p.
11. Documente bucovinene de Teodor Bălan. – Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. „Glasul Bucovinei”, 1934. – Vol. 2: 1519-1662. – 216 p.
12. Documente bucovinene de Teodor Bălan. – Cernăuți: Tip. „Mitropolitul Silvestru”, 1938. – Vol. 4: 1720-1745. – 299 p.
13. Iorga N. Documente românești din arhivele Bistriței. (Scrisori domnești și scrisori private). – București: Socec & Comp., 1899. – P. 1. – CVI, 88 p.
14. Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J. Turowskiego. – Sanok: K. Pollak, 1856. – T. 2. – S. 701-1222; T. 3. – S. 1223-1712.
15. Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoș-vodă până la Aron-vodă // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei.... Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P. 23-118.
16. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. – Ч. I: Роль среды / Пер. с фр. – М.: Языки слав. Культуры, 2002. – 496 с.
17. Буковина: Історичний нарис / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
18. Масан О.М. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. (З давніх часів до середини ХХ ст.). / В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 9-168.
19. Сыч А.И. Английская дипломатия и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в конце XVI в. // Средние века. – М., 1991. – Вып. 54. – С. 151-168.
20. Kaindl R.F. Zuczka. Beitrage zur Geschichte des Bukowiner Religionsfondes. – Czernowitz: H. Pardini, 1900. – 45 S.
21. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz: H. Pardini, 1908. – 230 S.
22. Turczynski E. Czernowitz am Prut, Hauptstadt der Bukowina // Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte - Funktion - Nationale Symbolkraft / Hrsg. von H. Heppner. – Wien etc., 1994. – S. 69-85.
23. Wickenhauser F.A. Bochotin, oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgegend. – Wien: Seidel & Sohn, 1874. – I. Heft. – 121 S.

SUMMARY

Oleksandr Masan
(*Chernivtsi*)

**CHERNIVTSI IN THE 16TH – THE FIRST HALF OF
THE 17TH CENTURIES**
(*the analysis of source materials*)

In chronicles and documents of the 16th century Chernivtsi is mentioned almost because of military actions which caused great damages to the city. This circumstance is the explanation of the absence of state power acts till 1599. The Chernivtsi documents in early 17th century touch upon land treatments fixed in the suburbs. In a number of governmental acts the circumstances of lands lost by the city community in the left bank of the River Prut as well as the City Council's attempts to take these lands back by means of appeals to the Moldavian Principality were reflected. Chernivtsi preserved the status of the administrative centre while the majority of its citizens were involved into agricultural production.

УДК: 94(477.85) „18”

Василь Ботушанський,
Галина Чайка
(*Чернівці*)

ГАБСБУРГИ В ЧЕРНІВЦЯХ

У статті йдеться про візити австрійських імператорів та членів Габсбурзької династії на Буковину, в Чернівці, їхнє відвідування різних об'єктів, наслідки цих візитів.

Ключові слова: імператор, цісар, ерцгерцог, архієпископ, Чернівці, Буковина, династія, Габсбурги, Йосиф II, Франц Йосиф.

Впродовж 1774 – 1918 рр. Буковина перебувала у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії. З метою утвердження тут своєї влади австрійські імператори та інші представники Габсбурзької династії неодноразово відвідували приєднану провінцію та її головне місто Чернівці. Наслідком було не тільки зміцнення в краї цієї влади, але й певне стимулювання економічного та культурного розвитку міста.

Однак в історичній літературі питання про перебування Габсбургів у Чернівцях, на Буковині і наслідки цих візитів ні для румунської, ні для радянської історіографії не становили наукового інтересу. Не знайшли вони ще належного висвітлення і у працях істориків незалежної України. А між тим такі епізоди – це теж наша історія, зокрема історія нашого Буковинського краю – нині складової і невід'ємної частини Української держави, історія міста Чернівців, яке готується відзначити 600 років першої писемної згадки про нього.

Деякі конкретні дані з цього питання наводяться у праці відомого буковинознавця Р. Ф. Кайндля „Історія Чернівців” [8] та інших його розвідках [27], у монографії А. Жуковського „Історія Буковини” [7], статті В.К. Демочки, А.П. Коцура та В.П. Коцура [6], у роботах сучасних румунських авторів М.-Ш. Чаушу [20] та М. Якобеску [26]. І все ж означене питання вартє більш ґрунтовного комплексного вивчення.

У пропонованій публікації ставиться завдання висвітлити перебіг візитів представників Габсбурзького дому на Буковину, в Чернівці, зміст окремих розпоряджень монарших осіб стосовно Чернівців, Буковини та їх наслідки.

Габсбурги були однією з найбільш довговічних європейських монархічних династій (1282 – 1918 рр.), що правила в Австрії 636 років.

Одним з напрямків її діяльності в часи середньовіччя та й нового часу було розширення володінь Австрії в Європі внаслідок завоювань, „дарувань”, обміну, передачі, викупу та інших способів територіальних придбань – всього 31 землі, міст з певним статусом тощо. На цьому шляху тривалих територіальних прирощень „трапилася” Габсбургам

- Марії Терезії та її сину-співправителю Йосифу II ще одна, 25-та за рахунком „земелька” – Буковина (10 тис. кв. км), яку в 1774 р. зайняли після відходу російських військ австрійські війська, а у 1775 р. австрійська дипломатія умовила турків передати Австрії цю землю без війни [2, с. 169-245].

У краї замість азіатського турецького абсолютизму встановився європейський (освічений), австрійський. Згодом внаслідок революції 1848 р. та реформ 60-х років XIX ст. монархія стала конституційною. Однак повноваження імператора із династії Габсбургів були ще досить широкими.

Уся державна і судова влада здійснювалася від імені австрійського імператора, усі державні службовці, судді, депутати усіх рівнів складали йому присягу на вірність. Він санкціонував (або відхиляв) усі імперські і крайові закони, затверджував (і звільняв) міністрів, губернаторів, визначав дати скликання парламенту і крайових сеймів (у т.ч. й Буковини), міг достроково припинити їх діяльність і призначити нові вибори, призначав депутатів верхньої палати парламенту; санкціонував (або відхиляв) закон, який після 3-го читання не набрав у парламенті необхідної більшості; надавав титули, нагороджував орденами. Цісар був головнокомандувачем збройних сил, мав право оголошувати війну чи мир, укладати міжнародні угоди. Він ні перед ким не був відповідальним. Щорічні програми його дій оголошувалися ним у тронних промовах на початку роботи парламенту [5, с. 16].

За австрійським законом про громадські об'єднання і зібрання дозволялося критикувати всі органи влади, крім імператора. Присутній на будь-яких зборах урядовий комісар при порушенні цього положення мав право негайно закрити збори, особливо при образливих висловах. (У Чернівцях комо облдержархіві зберігається чимало донесень „Про образу його цісарської величності”). Англійський дослідник А. Дж. Тейлор зазначає: „Франц Йосиф скоріше дав би імперії загинути, ніж поділився хоча б частиною своїх повноважень з народом” [13, с. 202].

Відповідно імператор був також володарем Буковини, Чернівців. Серед численних його титулів (понад 50) значився і „герцог Буковини” (звідки й назва провінції – „герцогство Буковина”). При звертанні до Буковинського сейму листовно писав: „Сейм мого дорогого восводства Буковини” [1. – 1898. – 30 груд.]. Цісар був одноособовим головним розпорядником великих капіталів Православного релігійного фонду Буковини.

Маючи немалу практику інкорпорації та певної інтеграції приєднаних територій, Габсбурги і тут, на Буковині, у її головному місті Чернівцях прагнули переконати аборигенів, що Буковина ввійшла до складу Австрії „на вічні часи” і що вони в різний спосіб (і батоном і пряником) будуть доводити і стверджувати своє право на цю землю.

Щодо „батога” (придушення збройною силою протестних виступів буковинців у різний час), то про це уже згадувалося в історичних працях [3, с. 93 – 94, 107, 145, 208]. Варто нагадати, що той „батіг” у прикордонних Чернівцях був таки важкуватим. Крім поліції і жандармерії, тут концентрувалися, приміром, перед Першою світовою війною 59-а піхотна бригада, 41-й піхотний полк, 22-й піхотний полк крайової оборони, полк уланів, 33-й полк польової артилерії, 86-а піхотна бригада крайової оборони, міський гарнізон та ін. [21, с. 23-24].

Але вживалися й інші, „пряникові” заходи, щоб привернути на свій бік мешканців цього „Bergenland” („Ведмежого краю”), як полюбляли говорити австрійці. Це і відкриття шкіл, гімназій, університету, лікарень, театру, деяких підприємств, шляхів сполучення, комунальних об'єктів, запровадження основ самоврядування, підтримання національно-релігійної толерантності тощо. І все це робилося від імені правлячої династії і мало сприяти придбанню Габсбургами на Буковині певної до них прихильності, симпатій. Як пише Є. Прокопович, коли восени 1918 р. кінчалася на Буковині правління Австрії і вступали в край війська королівської Румунії, „українські селянки ставали на коліна перед пам'ятником Австрії... й молилися за те, щоб Австрія спустилася з небес і знову запанувала над ними!” [12, с. 47].

Представники правлячої монархії добре усвідомлювали, що одним із дійових впливів на свідомість населення приєднаних територій є особиста з'ява перед ним монарха та більш-менш регулярне навідування до краю членів його родини, або ж хоча б „портретна” присутність. Зокрема, при складанні присяги дворянством і духовенством Буковини на вірність Австрії Габсбургом 12 жовтня 1777 р. у Чернівцях у залі, де відбувалося це дійство, під балдахіном встановили портрети імператриці Марії-Терезії і її сина-співправителя Йосифа II.

Вперше імператор (цісар) Йосиф II побував на Буковині, в Чернівцях 14-19 червня 1783 р., вдруге – 24-26 червня 1786 р., де йому було вручено багато прохань. Зокрема, при відвіданні Буковини 1786 р. імператор Йосиф II переконався у слабкому її економічному й культурному розвитку. Тому дав розпорядження тодішньому військовому губернатору Буковини генералу Енценбергу повсюдно запровадити народні (початкові) школи з обов'язковим відвідуванням учнів, направити сюди вчителів з Угорщини і Семигороду які володіли німецькою і румунською мовами. Молдавські (румунські) чиновники, які займали чимало посад в адміністрації краю, переконували цісаря, що тут живуть тільки молдавани і лише незначне число рутенів (русинів) живе в Русько-Довгопільському гірському околі (нині Путильський і частково Вишніцький р-ни). За його ж розпорядженням 1784 р. нагляд за шкільними справами краю було покладено на При-

восланню консисторію Буковини. Згідно з його розпорядженням через три роки було відкрито головну школу в Чернівцях і 9 тривіальних, а до 1790 р. їх кількість зросла до 32 і готувалося до відкриття ще 28. За його ж розпорядженням (через три роки) Буковину адміністративно включено до Галицької губернії, але окружне управління перебувало у Чернівцях [8, с. 72-73; 22, с. 382-383].

Слід, однак, зазначити, що через зайнятість Буковину більше відвідували не імператори, а т. зв. ерцгерцоги – титуловані так австрійські принци (титул існував з 1453 по 1918 р.). Так, 9-14 серпня 1788 р. під час війни Австрії проти Туреччини на Буковині, зокрема в Чернівцях, перебували ерцгерцог Франц, майбутній імператор і принц Фрідріх Йосіас, які відправилися з Чернівців на Топорівці і далі під Хотин, де австрійці взяли в облогу Хотинську фортецю [8, с. 74; 18, с. 13]. За наказом цісаря Франца I від 5 серпня 1805 р. у Чернівцях збудовано I-у державну гімназію, відкрити у 1809 р. [21, с. 33]. У липні 1810 р. у Чернівцях побував ерцгерцог Райнер, брат цісаря Франца [8, с. 74].

На початку серпня 1817 р. у Чернівцях перебував цісар Франц I зі своєю четвертою дружиною Кароліною. Він відвідав купця Йосифа Шимоновича і надав йому пожиттєвий стан дворянства за те, що той у 1808 р. взяв активну участь у формуванні корпусу для захисту кордонів Буковини проти польських заколотників [21, с. 13]. Побував він і у відкритій за його наказом гімназії в Чернівцях, оглянув усі класи, цікавився національним складом учнів, розпорядився, щоб з 1817/18 навч. року гімназія запрацювала у новозбудованому приміщенні і стала шестикласною [21, с. 34].

У Кіцмані він відвідав різні заклади у т. ч. її школу, відкрити ще 1 березня 1780 р. Побачивши, у якій жалюгідній халупі вона містилася, він наказав збудувати нову школу. Було виділено ділянку землі (неподалік збудованого пізніше костелу), до 1 вересня 1818 р. школа була готова (одна кімната на 90 учнів і житло для вчителя (2 кімнати, кухня, підвал) [23. – 1880. – 15 серп.].

2-7 серпня на Буковині побував ерцгерцог Франц Карл, другий син імператора Франца (батько майбутнього цісаря Франца Йосифа) з метою інспекції Перевірвав митну службу в Боянах, а у Чернівцях відвідав гімназію, римо-католицьку церкву, гірничі підприємства Манца у Пд. Буковині. Цікаво, що власник ресторану у Чернівцях І. Масвський з цієї нагоди влаштував за 400 фл. бал, але ерцгерцог та її ніхто більше не з'явився, через що Масвський зазнав втрат, добивався ч. владі компенсації, але безуспішно [8, с. 80-81].

З 4 по 13 жовтня 1823 р. у Чернівцях перебував імператор Франц, який вів важливі переговори з російським імператором Олександром I, зокрема про ставлення до визвольної боротьби грецького народу проти Туреччини, до революційної боротьби в Іспанії [8, с. 82-84].

2 липня 1826 р. Чернівці відвідав ерцгерцог Максимиліан фон Есте. З 8 вересня 1833 р. і впродовж кількох днів Буковину відвідав губернатор Галичини ерцгерцог Фердинанд фон Есте, який побував у Кіцмані, Тарашанах, Сереті, Боянах, у Чернівцях завітав на нове стрільбище, в Народний сад [8, с. 84, 87].

15 – 17 вересня 1839 р. на Буковині вдруге побував ерцгерцог Франц Карл, зустрінутий 300 пострілами салюту з гармат [8, 88-89]. 22-25 травня 1843 р. на честь другого візиту ерцгерцога Фердинанда фон Есте на Горичі і в Народному саду було влаштоване народне гуляння, привезли навіть гуцулів, які танцювали народні танці, вимахуючи топірцями [8, с. 87, 89].

Навідини високих гостей були для чиновної братії міста не тільки можливістю відзначитися старанністю, щоб просунутися по службі, але й неабиякими клопотами. У таких випадках зазвичай створювався комітет з підготовки зустрічі й прийому монаршої особи і свити, щоб забезпечити належне харчування, нічліг. Начальник пошти мав забезпечити проїзд високої особи через територію краю гарними кінями і каретами з охайними візниками. Скрізь у прикрашених Чернівцях мав бути порядок: у кабінетах магістрату та інших служб, у шпиталі, у військових підрозділах, у тюрмі, на площах і вулицях, у Народному саду, вночі мало бути освітлення; поліція – одита у чисті однострої; у магазинах продукти (хліб, м'ясо та ін.) – тільки високої якості. Зрозуміло, що грошей магістрату на всі ці та інші заходи не вистачало, тому зверталися до власників підприємств „підтвердити свою любов і відданість Найвищому цісарському дому”. Гроші здавалися спеціально створеному комітету з підготовки зустрічей, який вів суворий облік.

Проте усі ці відвідини досить численних представників династії Габсбургів викликали інтерес, відповідні приготування лише у місцевих владних структур і майже не становили інтересу для тисяч і тисяч феодално залежних селян-панщинників, корінних жителів краю.

Лише після скасування панщини та інших феодалних повинностей під натиском революційних сил у 1848 р., зречення від престолу імператора Фердинанда 2 грудня того ж року і сходження тоді ж на престол 18-річного ерцгерцога Франца під іменем Франц Йосиф I (небожа Фердинанда) власті почали втягувати селян, ремісників у різні акції для зустрічі і пронодів монарших осіб, зокрема Франца Йосифа, який правив імперією 68 років і тричі побував на Буковині, у Чернівцях.

Вперше ці відвідини з великою помпою відбулися 21-25 травня 1851 р., коли йому був 21 рік. Від Кіцманя до Чернівців вздовж дороги стояли через кожні 10 сажнів селяни з смолоскипами і освітлювали ввечері дорогу. На мості через Прут цісар і свита пересіли на коней і вїхали в місто вер-

чи. Було споруджено дві триумфальні арки: одна біля церкви св. Параскеви, друга – де вул. Нового Світу (нині Т. Шевченка) пересікалася з вул. Семигородською (нині Головна). Цісар оглянув у Чернівцях військо, військовий і цивільний шпитали, новозбудований кафедральний собор, в'язницю, вечірні - освітлені Народний сад і місто (13 тис. ламп), стрільбище (і сам стріляв влучно), був на концерті, на народних гуляннях різних національних груп краю, дав зустрічний і прощальний бенкет, нагородив орденами 73 особи, у т.ч. 4 молдавських міністрів, три доби був у Радівцях на полюванні. При проїзді по Чернівцях обабіч стояли селяни, направлені з сусідніх сіл, учні, учителі, службовці, військові, духовенство різних вірувань. Покидаючи місто, сказав: „Буковина – гарний край і має добрих людей” [8, с.100-103; 23, с.3-6].

27-28 червня 1854 р. в Чернівцях побував ерцгерцог Карл Фердинанд [8, с.104].

Друге відвідання Буковини Францом Йосифом відбулося 29 червня-4 липня 1855 р. у тривожний час: йшла Кримська війна, у Чернівцях „на всяк випадок” були зосереджені значні війська. І все ж були триумфальні арки, цісар оглянув військовий шпиталь, органи влади, гімназію, військові частини, виставку продукції народного господарства, розташовану в ратуші, стрільбище (і стріляв), був на богослужінні в католицькій церкві, два дні у Радівцях на полюванні. Знову вздовж вулиць стояли люди [8, с.105].

4-11 серпня 1855 р. на Буковині побував ерцгерцог Карл Людвіг, брат цісаря. Відвідав Берегомет – над – Сіретом, Качику, Сучаву. У Чернівцях на його честь відбулися змагання зі стрільби. Був у римо-католицькому костелі на причасті [8, с.107].

15-18 вересня 1880 р. Франц Йосиф втретє (і востаннє) відвідав Буковину, прибувши не кінними упряжками, а поїздом. На станції Неполоківці його вітав найстаріший житель Буковини. На Чернівецькому вокзалі йому влаштовано величну зустріч. З вітальним словом виступив найбільш голосистий священик євангелістської церкви Йозеф Фроніус [21, с.84]. При поїзді цісаря вверх до центру міста його обабіч вулиці вітали численно зібрані городяни. Біля костелу – триумфальна арка. Цісар оглянув місто, яке вночі було яскраво освітлене, відвідав 24-й полк, усі церкви, у т.ч. кафедральний собор, вірменську церкву, синагогу, університет, хлопчачу, дівчачу, ремісничу і комуніальну школи, резиденцію митрополитів, шпиталі, склозавод Фішера, залізничну станцію (нині Чернівці-Південна), завод сільгоспмашин і магазин Реддінгера, Путильсько-Ясинівський лісопильний завод, де його зустрічали робітники-гуцули, спостерігав роботу плотогонів. Побував також на виставі в театрі, на національних народних гуляннях в Народному саду, на стрільбищі, на полюванні в Радівцях, прийняв численні прохання громадян (приймав навіть на вулиці). При цих відвідинах

українська делегація просила цісаря, щоб уряд відкрив українську гімназію в Кіцмані. Той обіцяв (але гімназія була відкрита аж у 1904 р. і то не чисто українська, а українсько-німецька) [23. – 1880. – 15-21 вер.; 1896. – 1 вер.]. При від'їзді цісаря знову вздовж вулиць численно стояли городяни і селяни, ремісники, робітники, духовенство. На останній залізничній станції на Буковині його проводжало значне число людей. Монарх при цьому сказав: „Я беру з собою спогади про перебування на Буковині як найприємніші в моєму житті” [8, с.115 – 117; 23, - 1880. – 17 вер.].

Через два дні 20 вересня 1880 р. у Чернівцях побував еригерцог Карл Людвіг, брат цісаря [8, с.117]. 7-9 липня 1887 р. Чернівці відвідав кронпринц Рудольф, син цісаря. Біля триумфальної арки поряд з костелом його вітав бургомістр А. Кохановський. Рудольф оглянув місто, побував у церквах, школах, шпиталях, на промислових підприємствах, в Народному саду, на стрільбищі, у торгово-промисловій палаті на крайовій виставці. Ввечері на його честь відбувся факельний похід городян [8, с.117-119].

Кожний приїзд представника династії Габсбургів викликав серед провідних національних таборів краю (німецького, румунського, українського, польського, єврейського) відповідні приготування, помітне політичне пожвавлення, бажання сподобатися йому і, відповідно, щось випросити. Так, ще за два тижні до приїзду влітку 1887 р. на Буковину архієпископа Рудольфа було розроблено детально план його зустрічі, починаючи від залізничної станції Оршівці до Чернівців і далі у Південну Буковину аж до Угорщини, сформовано національні делегації, які мали його вітати. Зокрема, до складу української делегації увійшло 8 осіб: професори С. Воробкевич, С.Смаль-Стоцький, Є.Пігуляк, надучитель О.Попович, редактор О.Гординський-Федькович та ін. Під час самої зустрічі заплановано виконати спеціально підготовану українську привітальну пісню (слова О. Поповича, музика С.Воробкевича). Щоправда, високого гостя всі представники делегацій (у т.ч. й українці) вітали все-таки по-німецьки. Газета „Буковина” зазначала, що Рудольф цікавився русинами (українцями) і додала свої міркування: „Корона дуже добре розуміє велике політичне значення русинів у державі, вважає їх важною, потрібною інтегральною частиною держави”. Зрозуміло, що це було перебільшення, але заради такого випадку можна було й дещо похизуватися [1. – 1887. – 28 черв., 13 серп.].

Особливу увагу представники Габсбурзької династії приділяли війську, у т.ч. й на Буковині. Зокрема, патроном (покровителем) 41-го буковинського піхотного полку був архієпископ Євгеній. Перебуваючи 10 жовтня 1890 р. на Буковині, він здійснив огляд полку. А потім відвідав церкви, костели, митрополічу резиденцію. На багатьох об'єктах були вивішені державні прапори. При

його відвіданні голярні (перукарні) сталася кумедна придибенція. Перукар, який взнав, кого голить, був страшенно схвилюваний. Руки у нього тремтіли, він зміг поголити тільки одну щоку, потім покинув зал, другу щоку доголив челядник цієї ж перукарні [1. – 1890. – 23 жовт., 6 лист.].

При складанні військової присяги новобранцями 41-го полку командир запрошував на цей акт когось із монаршої родини. Так, у травні 1895 р. при такій події біля Народного саду (парк імені Т. Шевченка) був присутній поручик архікнязь Петер Фердинанд Габсбург [1. – 1895. – 9 трав.].

Взагалі всі молоді чоловіки з Габсбурзького дому, особливо хто збирався йти по військовій кар'єрній драбині, мусив певний строк служити у якомусь полку на дійсній військовій службі. Цей же Петер Фердинанд Габсбург деякий час служив (формально) офіцером 41-го буковинського піхотного полку. Але ця „служба” була досить своєрідною. Він приїжджав на кілька днів у Чернівці, тут його гостинно зустрічали з музикою на залізничному вокзалі. На Винній горі давали залп з гармат (24 постріли), везли в 41-й полк, у 9-ту роту, до якої він був приписаний як командир, потім щедро пригощали, возили по місту на своєрідну екскурсію, а потім у величезні мисливські угіддя в Радівцях на полювання (з належним частуванням), повертались в Чернівці, ерцгерцог давав прощальний бенкет і знову проводили „зі служби” усім полком [1. – 1896. – 17 жовт.].

У кінці серпня 1897 р. архікнязь Райнер – командувач ландшурму інспектував у Чернівцях рівень військової підготовки вояків крайової оборони. З цієї нагоди ратушу в Чернівцях прикрасили численними прапорами [1. – 1897. – 1 жовт; 4. – 1897. – 20 серп.].

25-27 квітня 1901 р. у зв'язку з відзначенням 200-річчя 41-го піхотного полку (з 1853 р. він рекрутувався тільки з буковинців) у Чернівцях побував його давній покровитель ерцгерцог Євген, зокрема при освяченні нового прапора полку, закладанні фундаменту військового пам'ятника полеглим цього полку, відвідав стрільбище та ін. У комітет з підготовки зустрічі ерцгерцога Євгена входив також і проф. С.Смаль-Стоцький [8, с. 120; 1. – 1901. – № 43].

У травні 1912 р. Буковину відвідав архікнязь Карл Франц Йосиф. 18 травня він відвідав у Чернівцях виставку-продаж „Крайовий базар”, купив чимало виробів народних умільців, зокрема позитивно відгукувався про діяльність жіночих товариств, які сприяють народним художнім промислам [10. – 1912. – 19 трав.].

Коли помер цар Франц Йосиф 21 листопада 1916 р., то на Буковині, в Чернівцях стояли російські війська після т.зв. „Брусилівського прориву” Першої світової війни. Російське командування заборонило тут богослужіння в церквах в пам'ять померлого австрійського імператора [9, с. 158].

Після Франца Йосифа імператором Австро-Угорщини став 29-річний Карл I Габсбург. Він теж відвідав Чернівці уже через три дні після того, як російська армія покинула місто на початку серпня 1917 р. Прибув сюди автомобілем з Коломиї. Його вітали австрійські війська, які в черговий раз тільки що зайняли місто. У міській ратуші він прийняв багатьох прохачів, усім обіцяв допомогти і того ж дня покинув місто [24, с.31]. У кінці 1917 р. Карл I знову перебував у Чернівцях, де числено його вітало духовенство та ін. [21, с.6]. Карл I був останнім імператором з династії Габсбургів, що побував на Буковині, у Чернівцях. (Зазначимо, що за 48 років входження Північної Буковини до складу СРСР жоден з перших керівників країни не відвідав цей край. А найвищий республіканський візитер 1949 р. М.Хрущов розпорядився знести в Чернівцях чудовий військовий пам'ятник).

Не залишалися непоміченими на Буковині, в Чернівцях й різні події (радісні чи трагічні) в родині Габсбургів. Так, у зв'язку з одруженням імператора Франца Йосифа у 1854 р. в Чернівцях в канцелярії голови адміністрації краю в урочистій обстановці було встановлено портрет Франца Йосифа. Магістрат частував за свій кошт весь чернівецький гарнізон (1395 осіб) [8, с.104].

З цієї ж нагоди у 1854 р. в Чернівцях засновано товариство допомоги бідним гімназістам імені Франца Йосифа і товариство допомоги бідним сиротам імені імператриці Єлизавети. Ці товариства діяли аж до розпаду Австро-Угорщини [8. с. 104; 22. – 1914. – 29 квіт.].

24 квітня 1875 р. з нагоди чергової річниці їхнього одруження у Чернівцях у Народному саду посадили царський дуб [8, с.115].

За вказівкою крайових і повітових властей на Буковині щороку завжди відзначали день народження Франца Йосифа I (18 серпня). У всіх церквах, костелах, божницях відбувалася служба Божа за його здоров'я і за всю династію за участі чиновників усіх рангів, слалися у Відень поздоровчі листи, телеграми тощо [1. – 1891. – 8 жовт.].

Винятковою велелюбністю відзначалася місцева еліта при виновненні якогось із ювілеїв із тривального правління Франца Йосифа, не забуваючи знов-таки чогось попросити у „його апостольської величності”. Так, у зв'язку з 40-річчям правління Франца Йосифа газета „Буковина” у номері за 28 листопада 1888 р. присвятила йому цілу першу сторінку з особливим акцентом на єдності українців Буковини з Австрією, з Габсбургами. „Се все витворило в нас сильне переконання, - писала вона, - що нашого народу й Габсбургів трону судьба все одна. Тому руский (тобто український. – Авт.) народ стояв, стоїть і стоятиме все вірно і непохитно при престолі Габсбургів і за царя добро і кров віддати радий... Надія руского народу – що й сму удасться добитись конституційними дорогами до мети: заняти між ав-

стрієськими народами приналежне йому правне становище" [1. – 1888. – 28 лист.].

Не відставали у виливі почуттів любові до царя й румунські духовні і світські кола. Митрополит-румун С. Мораріу-Андрієвич як депутат крайового сейму, виступаючи там на початку липня 1880 р. з палкою промовою про віддання буковинців царю незалежно від розмовної мови, вніс пропозицію запросити його на Буковину під час його відвідання Галичини. Створено комітет з підготовки зустрічі царя [23. – 1880. – 3 серп.; 1890. – 4 лип.].

Крайова влада збирала прискіпливо інформацію з місць про те, що, де зроблено на честь „круглого” ювілею за час правління царя, щоб мати для звіту: почато будівництво школи, лікарні, скільки видано грошей бідним із спеціальних фондів і т. п. [1. – 1888. – 13 груд.].

З особливою запопадливістю крайова преса ринулася у вир своєрідного змагання за те, хто краще висвітлить піввіковий ювілей правління Франца Йосифа, що відмічався 2 грудня 1898 р.

Українська газета „Буковина” теж систематично друкувала матеріали з цієї тематики. Так, у номері за 2 грудня 1898 р. вона на першій сторінці вмістила портрет Франца Йосифа і матеріали про його діяльність, тобто що він зробив за 50 років правління: брав участь у придушенні угорської революції 1849 р., об'їхав у 1848 – 1849 рр. усі провінції і землі, у т. ч. проїздом й Буковину, закла камінь у фундамент будови у Львові „Руського (українського. – Авт.) народного дому” 25 квітня 1851 р., подарував під нього землю і чималу суму грошей, заявивши: „Тут я межі моїми вірними русинами” (бо помагали придушувати революцію 1848 – 1849 рр., створили український батальйон); видав конституції 4 березня 1849 р., 26 лютого 1861 р., 21 грудня 1867 р.; наказав військам зайняти Боснію і Герцеговину і т. д. Окремо виділялися „царські милости” для Буковини: 1849 р. створено окремий коронний край Буковину; у 1850 р. засновано справедливі податкові служби; у 1855 р. створив повітові управління, поділені у 1866 р. на адміністративні і судові, крайове управління і крайовий суд і збільшено кількість церковних парафій; у 1863 р. чернівецького владика підвищено до рівня архімандрита, а згодом – і митрополита; у 1848 – 1898 рр. кількість шкіл зросла з 50 до 340 (у т. ч. 150 українських); засновано середні школи і університет і запроваджено для студентів стипендії імені Франца Йосифа і т. д. У висновку газета підкреслювала: „То всьо, що зділав цар наш для русинів на Буковині, можна висказати сими словами: цар Франц Йосиф збудив, освітив і спас руский нарід на Буковині. Тому то й доки жити буде яка щира руска душа на Буковині, не згасне в ній безгранична вдячність для монарха і его світлого Дому” [1. 1898. – 2 груд.].

До 50-річчя правління Франца Йосифа чернівецькими авторами було підготовлено і видано

кілька солідних монографій з історії та краєзнавства Буковини [21, 24], які не втратили свого науково-пізнавального значення й понині.

Не залишалися непоміченими і різні події (радісні чи трагічні) в родині Габсбургів з відповідним трактуванням. Так, під час візиту у липні 1890 р. архієпископ Марії-Валерії з архієпископом Францом Сальвадором більшість сільських громад Буковини (очевидно, за чимось „цінними” нагадуванням) надіслали монаршому дому вітальні адреси. Більше того, до Крайового управління Буковини прибули національні делегації для відповідного поздоровлення, у т. ч. українська: В. Волян (голова), С. Винницький, Ом. Попович, депутат І. Тимінський. А коли у жовтні 1890 р. кінчалася сесія Буковинського сейму, його голова вважав за потрібне серед найважливіших прийнятих законів, рішень, постанов, ухвал згадати про надіслане поздоровлення монаршим молодцям і ще раз висловити привітання „від усього буковинського населення” [1. – 1890. – 31 лип.; 23 жовт.].

Крайові власті, певна частина населення краю, як також місцева преса щиро співчували родині Габсбургів, у якій неодноразово відбувалися різні трагічні випадки. Зокрема, після того, як 10 вересня 1898 р. на березі Женевського озера була підступно вбита безумцем-анархістом Луджі Луччені імператриця Єлизабет, газета „Буковина” 14 вересня всю першу сторінку присвятила небіжці її висловила глибоке співчуття царській родині. Через тиждень виконавчий комітет Буковинського крайового сейму заснував благодійний фонд її імені. У пам'ять про покійну у всіх церквах Буковини відслужили поминальні молебні [14, с. 414; 1. – 1898. – 14, 20, 23 жовт.]. Сумовито-стримано коментувала преса й самогубство кронпринца Рудольфа.

Габсбурги були покровителями багатьох релігійних, освітньо-культурних закладів, військових частин. Так, у 1850 р. цар був покровителем православних церков у 90 населених пунктах Буковини, хоча сам був католиком [29, с. 35 – 40; 1. – 1909. – 18 серп.].

Зрозуміло також, що у всіх державних, урядових установах і закладах на найбільш видних місцях завжди висіли портрети царя.

Мабуть, найбільш впливовими акціями з боку царя чи членів його родини, що породжували у свідомості краян певні симпатії до Габсбургів, були їхні неодноразові пожертви на школи, церкви, лікарні, громади, а особливо окремим особам, що потерпіли чи то від повені, чи пожежі, чи масового захворювання. Приміром, Франц Йосиф при відвіданні у 1851 р. Чернівців пожертвував міській бідноті 1500 флоринів [8, с. 103]. Влітку 1889 р. внаслідок повеней постраждали сотні селянських господарств краю на загальну суму 205 тис. фл. Як допомогу цар видав потерпілим 3 тис. фл. [1. – 1889. – 12, 26 вер.]. У липні 1890 р. Франц Йосиф

пожертвував на будівництво школи в с. Зеленів Кіцманського пов. 80 фл. [1. - 1890. - 3 лип.]. Внаслідок великої пожежі 17 квітня 1892 р. в с. Боянах Чернівецького пов. згоріло 35 хат. Загальна шкода становила 28 тис. фл. Франц Йосиф надав допомогу погорільцям у сумі 1 тис. фл. [19. - 1892. - 21 квіт.]. Влітку 1897 р. від поеней сильно постраждали населені пункти Вижицького пов. - всього на суму 600 тис. фл. Цісар надав допомогу в сумі 5 тис. фл. [1. - 1897. - 3 серп.; 1898. - 23 бер.] і т. д.

Зазначимо, що цісарю ці та інші пожертви було звідки надавати. Адже у його володінні на початку ХХ ст. у різних місцевостях імперії було 149037 га землі, у т. ч. 43 тис. га орної, 80 тис. га - лісів, 19 тис. га - луків і пасовиськ, 575 га - садів і виноградників та ін. Він мав також у власності 2 цукроварні, 111 гуралень, чимало цегелень, млинів. Річні його прибутки сягали понад 23 млн. крон (11,5 млн. фл., або 19,3 млн. нім. марок) [1. 1906. - 21 січ.; 1909. - 31 січ.].

Імена з династії Габсбургів наполегливо вкарбовувалися у назви (і свідомість чернівчан) різних закладів, громадських об'єднань, споруд, місцевостей, площ, вулиць тощо, хоча раніше декотрі уже мали якісь назви, тобто перейменовувалися. Прикладом, закон № 40 від 31 березня 1875 р. про відкриття Чернівецького університету імператор підписував як про заклад імені Франца Йосифа, тобто свого імені [15, с.10]. Іменами імператорів та членів родин Габсбургів були названі: вулиці - ерцгерцога Євгена (нині Садова), ерцгерцога Карла (нині вул. Фрунзе), цісаря Франца (нині вул. 28 червня), його дружини Кароліни, вул. Стефанії (вдови по герцогу Рудольфу), вул. Софії, вул. імператриці Марії Терезії (нині вул. Челюскінців), імператора Йосифа (нині вул. Українська) та ін.; площі - Рудольфа (нині пл. Філармонії), Єлизавети (нині пл. Театральна), Фердинанда (нині в районі вул. Шевченка і ринку Центрального); висота Габсбургів, названа у зв'язку з 600-річчям правління династії Габсбургів у 1882 р. і встановлено там же у 1888 р. пам'ятний знак з двоголовим орлом на честь Франца Йосифа (нині Центр дозволя дітей та юнацтва парку ім. Ю. Федьковича, вул. Главки, 20); парк імені Франца Йосифа (нині сквер перед 14-м корпусом університету); дитяча лікарня імені Франца Йосифа; казарми імені: ерцгерцога Альбрехта (нині по вул. Головній, 119); ерцгерцога Євгена (нині по вул. Садовій, 5) і ерцгерцога Райнера (нині по вул. Червоноармійській, 41, госпіталь) та ін. [8, с.244; 21, с.196 - 199; 30, с.66].

У 1904 р. в Чернівцях засновано „Ювілейну народну школу для дівчат імені Франца Йосифа I" і таку ж „Ювілейну народну школу для хлопчиків імені Франца Йосифа" [21, с. 29].

Ще з початку 60-х рр. ХІХ ст. у Чернівцях почало діяти страхове товариство імені Карла Людвіга Габсбурга (брата Франца Йосифа) [17. - 1892. - 20 трав.].

З початку 80-х рр. ХІХ ст. у Чернівцях було засновано безплатну їдальню для бідних, бездомних людей, що носила назву принцеси Стефанії. Офіційна її назва була така: „Перша чернівецька спілка народної кухні імені кронпринцеси Стефанії". Її членами у 1895 р. було 342 чол. [23. - 1882. - 5 серп.; 1896. - 6 трав.].

У Чернівцях діяло кафе „Габсбург". У 1908 р. в Чернівцях відкрито філію страхового товариства „Гізеля" (за іменем архієпископа Гізеля) [1. - 1908. - 28 лют.].

Отже, ця своєрідна „габсбурзька топоніміка" теж мало своєю метою зміцнити у свідомості городян прихильність, відданість, вірність Габсбурзькій династії. Загалом ці риси були притаманні більше німецькому і єврейському населенню, а в українського вони сильно похитнулися під час Першої світової війни, коли габсбурзький режим застосував проти українців суворі репресивні заходи. Тож коли восени 1918 р. розпалася Австро-Угорщина, українці краю, у т. ч. й городяни, на Буковинському народному вічі у Чернівцях 3 листопада 1918 р. рішили приєднатися до новоствореної Західноукраїнської держави і висловили бажання приєднатися до Великої України [1. - 1918. - 10 лист.], тобто покинути Габсбургів.

Зазначимо, що останнім (і найбільш дивовижним) з Габсбургів побував на Буковині архієпископ Вільгельм Габсбург. 9 жовтня 1918 р. він разом з Січовими стрільцями як їхній командир прибув у Чернівці. Це єдиний з усіх Габсбургів, який вивчив українську мову ще до війни, говорив з Січовими стрільцями їхньою мовою, писав вірші українською мовою як український поет Василь Вишиваний. Він зупинився в апартаментах Крайового управління. Газета „Буковина" писала 18 жовтня 1918 року: „Нема такого українського січового стрільця, який не був би свідком того, як особа архієпископа Вільгельма через свою сердечну зв'язь, що лучить принца з нашим народом, надає нашим добровольцям того полету, що в цих важливих хвилях нас підносить і надає українському загалови сили і завзяття" [1. - 1918. - 18 жовт.].

Редакція цієї газети взагалі вважала, що в умовах боротьби народів Австро-Угорщини восени 1918 р. за своє національне самовизначення найкраще було б об'єднати всі українські землі цієї імперії в один коронний край з широкою національною автономією на чолі з архієпископом Вільгельмом Габсбургом. Після взяття українцями 1 листопада 1918 р. влади у Львові ерцгерцог Вільгельм умовив Січових стрільців 3 листопада відправитися поїздом з Чернівців на захист Львова [1. - 1918. - 11 жовт.; 10. - с.41]. Вільгельм Габсбург став полковником армії УНР, дипломатом [11, с.9].

Після поразки Австро-Угорщини у Першій світовій війні Установчі збори Австрійської республіки ухвалили закон про позбавлення Габсбургів усіх прав, майна та про вигнання їх за межі

Австрії як причетних до розв'язання цієї кровопролитної війни.

Отож уже 89 років як на землю Буковини не ступав жоден нащадок Габсбургів. Але часи міняються. Більш-менш обізнані кола чернівчан знали про існування Отто фон Габсбурга – сина останнього австрійського імператора Карла I, внука Франца Йосифа, оголошеного спадкоємцем престолу в 1916 р. у віці 4 років. У вигнанні він був членом Європейського парламенту. Публіцист, мислитель, президент „Панєвропейського союзу”. У 1975 р. написав передмову до книги про Чернівецький університет, видану в Мюнхені в 1975 р. до 100-річчя його заснування. У ній він висловив слушну думку про те, що старий дух університеті продовжує жити і що Буковина колись буде вільною [16, с.7].

У передмові до іншої книги „Чернівці. Місто на зламі епох”, видану в Мюнхені 1988 р., Отто фон Габсбург знову веде мову про Чернівецький університет. Високо оцінює роль К. Томашука в його заснуванні, позитивно оцінює діяльність університету в австрійські часи, його роль у вихованні й підтриманні національної і релігійної толерантності, критично ставиться до системи навчання в університеті в радянський період. Більш широко у філософському плані він високо цінує досвід міжнародної толерантності мешканців Чернівців у австрійські часи, вважає, що це може бути прикладом інтеграційних процесів для європейців [21, с.4-6].

І ось 20 – 21 червня 2007 р. 94-річний Отто фон Габсбург побував у Чернівцях. Він відвідав муздратра театр, художній музей, міськраду, університет, міську дитячу лікарню, яка носила колись ім'я Франца Йосифа, синагогу, побував на Богослужінні у римсько-католицькій церкві, зустрівся з 95-річним письменником Йосипом Бургом, представниками національно-культурних товариств краю, побував на дружній вечірці у кафе-театрі „Гердан”. Гідно оцінивши внесок доктора Отто фон Габсбурга у світову історію та європейську політику (він 20 років був депутатом Європарламенту), вчена рада Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича присвоїла йому звання Почесного доктора. Високому гостю було вручено також членський квиток чернівецького австро-німецького товариства. У своїй промові у міськраді Чернівці він відзначив, що Чернівці давно належать до Європи. Більше того, наголосив він, Європі є чому почититися у цього міста. Адже коли різні народи об'єднуються у Євросоюз, вони тільки вчаться мирним міжнародним та міжконфесійними стосункам, а у цьому місті це все вже було. Не потрібно тільки забувати. Виступаючи перед вченими університету Отто фон Габсбург сказав: „Я з дитинства знав, що Буковина – це благословенна земля. І сьогодні я переконаний, що Чернівці саме те місто, завдяки

якому Україну вітатимуть у Євросоюзі. Бо Європа не буде справжньою Європою, якщо на прапорі європейської спільноти не засяє європейська зірка” [2. – 2007. – 22 чер.].

Отже, і останній із Габсбургів, який побував у Чернівцях у наші дні, але не як монарх – імператор, а видатний Європесць, противник імперій, прихильно поставився до чернівчан, буковинців, нагадав про традиційний феномен буковинської міжнародної толерантності і додав їм здорового оптимізму в їхніх євроінтеграційних устремліннях.

Джерела та література

1. Буковина (Чернівці). – 1887 – 1908. 1918. 2007.
2. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини ХХ ст.) / За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.
3. Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
4. Буковински Въдомости (Чернівці). – 1897.
5. Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. – С.- Петербург, 1906.
6. Демочко В.К., Коцур А.П., Коцур В.П. Російсько-австрійські переговори 1823 р. у Чернівцях // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – Вип. 6 – 7. – С. 44 – 49.
7. Жуковский А. Історія Буковини. – Чернівці: Час, 1993. – Ч. 2.
8. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. Переклад з нім. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 330 с.
9. Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її основана аж до часу біжучого. – Чернівці, 1912 [1917]. Рукопис. – 179 с.
10. Нова Буковина (Чернівці). – 1912.
11. Осташко Т.С. Габсбург – Льотрінген Вільгельм фон / Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т.2. – с. 9.
12. Прокопович Е. Кінець австрійського панування на Буковині. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 69 с.
13. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1890 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2002. – 268 с.
14. Цольнер Е. Історія Австрії. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
15. Чернівецький університет. 1875 – 1995. Сторінки історії / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.
16. Alma mater Francisco Josephina. – München, 1975. – 428 S.
17. Bukowina (Чернівці). – 1862.
18. Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde. – Czernowitz, 1899 (Буковина. Загальне краєзнавство. Пер. з нім. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 488 с.)
19. Bukowinaer Rundschau (Чернівці). – 1892.
20. Ceaușu M.-Ș Bukovina Habsburgică. De la anexare la congresul de la Viena. Josefinism și postiosefinism (1774 – 1815). – Iași: Fundația academică „A.D. Xenopol”, 1998. – 250 d.
21. Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit. Mit besonderes Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens. – München / Stuttgart, 1988. – 209 S.

22. Czernowitzer Tagblatt. – 1914.
23. Czernowitzer Zeitung. – 1880 – 1896.
24. Gironich I. Album von Czernowitz. – Cernăuți, 1925. – 42 S.
25. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 – 1871. – Lemberg, 1872. – 422 S.
26. Jacobescu M.D. Din istoria Bucovinei (1774 - 1862). – București: Academici Române, 1993. – Vol. I. – 550 d.
27. Kaindl R. F. Unser Kaiser in der Bukowina 1851, 1855, 1880. – 1908. – 11 S.
28. Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – 532 S.
29. Schematismus der griechisch – orientalischen Bukowinaer Diocese für das Jahr 1850. – Czernowitz [O. D.] – 85 S.
30. Worobkiewicz E. Die geographisch – statistischen Verhältnisse der Bukowina. – Lemberg, 1893. – 116 S.

SUMMARY

*Vasyl' Botushans'kyl,
Galina Chajka
(Chernivtsi)*

HABSBURGS IN CHERNIVTSI

The article touches upon the visits of the Austrian emperor and representatives of the Habsburgs dynasty in Chernivtsi, in Bukovyna at the end of the 18th- at the beginning of the 20th centuries, their visiting of different institutions and the results of these visits.

УДК:94(477.85):378

*Василь Ботушанський
(Чернівці)*

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЯК ОСЕРЕДОК ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті висвітлюються питання широких зв'язків Чернівецького національного університету у минулому і нині з навчальними і науковими закладами різних країн, плідні результати цієї співпраці.

Ключові слова: університет, студенти, вчені, публікації, дослідження, співпраця.

Чернівецький університет – один з давніх центрів вищої освіти в Україні. 2005 року йому виповнилося 130 років з часу заснування. Цю подію широко відзначили як професорсько-викладацької і студентський колектив, так і громадськість міста, області, України, делегації ряду зарубіжних країн.

Ми по праву пишаємося сучасними надбаннями цього найповажнішого вищого навчального закладу Буковинського краю. Але водночас багатотисячний колектив університету вважає себе й гідним спадкоємцем кращих традицій попередніх поколінь викладачів і студентів. Адже за час існування його закінчили майже 100 тис. спеціалістів, вихідців з різних національних спільнот, які своєю

сумлінною працею гідно представляли чи представляють і нині свою alma mater.

До числа таких традицій в самому університеті належала міжнаціональна толерантність, культура міжнаціональних стосунків, а за його межами – широкі зв'язки з вищими навчальними, науковими закладами, окремими визначними вченими багатьох країн світу, передусім європейських.

Можемо із значною вірогідністю стверджувати, що багатонаціональний склад університету в значній мірі був ніби своєрідним відображенням поліетнічного Буковинського краю. Адже в період, який ми називаємо австрійським, коли й університет було відкрито в краї (1875 р.), за офіційною статистикою, проживало більше десятка народностей, кожна з яких займала своє належне їй місце у цій багатолікій етнічній мозаїці. За переписами другої половини ХІХ – початку ХХ ст. українці становили в краї від 38 до 42%, румуни – від 32 до 34%, євреї – від 13 до 14 %, німці – 8-9%, поляки 4-5%, угорці – 1%. Проживали тут також росіяни-старообрядці, чехи, словаки, італійці, вірмени, представники інших народів.

На необхідність враховувати всім – студентам і викладачам – фактор багатонаціональності, як Буковинського краю, так і новоствореного університету при використанні німецької мови як засобу міжнаціонального спілкування наголошувалося з самого початку його існування. Зокрема, при відкритті університету 4 жовтня 1875 р. його перший ректор буковинець Костянтин Томашук (батько якого був українцем, а мати – румункою), звертаючись до першого складу студентської молоді, наголосив у своїй блискучій промові, що хоч він сам не німець, але серцем і душею належить до німецької культури. Тому закликав студентів усіх національностей засвоювати надбання німецької і загалом європейської культури, підкреслив, що нововідкритий університет матиме важливе значення не тільки для німців, але й для представників інших націй, що в ньому навчатимуться.

З самого початку свого відкриття у 1875 р. університет у Чернівцях відзначався своєю багатонаціональністю як за рахунок поліетнічного населення, так і за рахунок своєї, так би мовити, “європейськості”. Німецька викладача мова університету, яку знали тоді десятки народів, особливо Центральної, Південно-Східної і почасти Східної Європи, слугувала тому, що в університеті могли вчитися представники різних національностей, німецька мова була в університеті своєрідним засобом міжнаціонального спілкування і взаєморозуміння, культурного обміну і запозичення.

Хоч контингент студентів формувався в основному за рахунок вихідців з Буковини (приблизно від 2/3 до 3/4) і почасти з Галичини, у ньому, крім місцевих випускників гімназій, навчалися й студенти з інших провінцій Австро-Угорщини та з-за

кордону. Приміром, у 1906/07 н.р. тут навчалося: німців і євреїв – 55%, румунів – 21%, українців – 14%, поляків – 6%, сербів, росіян – по 1%, менше ніж по одному відсотку – чехів, пірменів, болгарів, англійців. Щодо місць походження, то крім Буковини і Галичини, того навчального року тут навчалися вихідці з таких провінцій Австро-Угорщини, як Горішня Австрія, Долішня Австрія, Каринтія, Крайна, Чехія, Моравія, Сілезія, Угорщина, Трансільванія, Хорватія, Словенія, Герцеговина, а також з таких країн, як Румунія, Росія, Болгарія, Туреччина, Англія. Приблизно такою ж була картина і за інші навчальні роки.

Зважаючи на те, що в краї три чверті населення складали українці й румуни, керівництво університету пішло в якійсь мірі назустріч побажанням тубільної людності й відкрило в цьому навчальному закладі кафедру української мови й літератури та кафедру румунської мови й літератури. Цими ж мовами читалася низка предметів на теологічному факультеті. На філософському факультеті читалася історія українського народу та історія румунського народу.

Звичайним явищем в університеті було володіння студентами 2-3 і більше мовами, що полегшувало їм як ознайомлення з науковими досягненнями, опублікованими різними мовами, так і у спілкуванні зі своїми різнонаціональними колегами.

Студенти різних національностей мали можливість створювати свої земляцтва, корпорації як за національною ознакою, так і за місцем походженням. В Чернівецькому університеті їх число доходило інколи до 25. До суто австрійських належали товариства "Австрія", "Готія", "Аллеманія"; до німецьких – "Армнія", "Тевтонія", "Франконія"; до румунських – "Арбароса", "Жунімія", "Буковина", "Академія ортодокса", "Дачія", "Молдова"; до українських – "Союз", "Запороже", "Чорноморе", "Молода Україна"; до польських – "Огнисько", "Лехія"; до єврейських – "Гасмонія", "Земфіра", "Гебронія".

Члени кожного з товариств мали свою оригінальну лише їм властиву форму, певну яскраву символіку, національні чи німецькомовні пісні. Крім фахових, наукових, національно-культурних зібрань, члени товариств систематично влаштовували й цікаві різноманітні молодіжні заходи розважального характеру, запрошуючи своїх колег з інших товариств. Між членами товариств не раз влаштовувалися й спортивні змагання.

Чимало студентів Чернівецького університету мали можливість тоді певний час навчатися в інших європейських університетах, і в той же час студенти інших університетів навчалися в Чернівецькому університеті, що сприяло зміцненню стосунків між студентською молоддю.

Студенти Чернівецького університету не раз підтримували різні масові акції в захист демократії, солідаризуючись зі студентами Віденського,

Працького, Грацького, Київського, Львівського університетів.

Зрозуміло, що один Чернівецький університет не міг забезпечити підготовку фахівців з усіх тодішніх спеціальностей, тому чимало буковинської молоді стало студентами й інших вузів Австро-Угорщини, а також зарубіжних країн. Приміром, у 1880/81 н.р. у позакрайових навчальних закладах Австрії навчалося 110 буковинців, у 1891/92 н.р. – 142.

Ще тісніші зв'язки Чернівецького університету з університетами Європи простежувалися при його заснуванні, формуванні та діяльності його професорсько-викладацького складу. Знаменний уже той факт, що на торжества з нагоди відкриття університету в Чернівці прибули офіційні делегації від університетів Віденського, Страсбурзького, Краківського, Грацького, Інсбрукського, Львівського, двох Празьких університетів, Клаузенберзького, Геттінгенського, Вюртемберзького, Дерптського, Лільського, Базельського, Бреславського (Братиславського), а також від університетів з міст Ерлангера, Гейдельберга, Гессена, Існи, Кенігсберга, Лейпціга, Марбурга, Мюнстера, Тюбінгена та ін.

Можна сказати, що європейські навчальні заклади, у т.ч. університети, допомогли своєму молодому побратиму в Чернівцях кадрами, щоб створити тут високопрофесійний колектив викладачів і науковців. Зокрема, першими викладачами сюди прибули: юристи проф. Фрідріх Ферінг і приватдоцент К.Гіллер з Гейдельберзького університету (Німеччина), проф. Фрідріх фон Ліблой з Германштадту (Сібіу) і доц. Людвіг Шіффер з Відня; історики проф. Фердинанд Ціглауер з того ж Германштадту і в.о.проф. Йоганн Лозерт з Відня; філологи професори з Відня Йозеф Штробль і Олександр Будінський; хімік проф. Ріхард Прібрам з Відня; фізики професори Alois Гандль – зі Львова, Антон Васмут з Відня, окремі з них пропрацювали тут по 20-30 років.

У різні часи тут працювали професори і доценти з Віденського, Інсбрукського, Грацького, Боннського, Ризького, Празького та інших університетів філософи Антон Марті, Карл Юберхорст, Рудольф Гохеггер, Ріхард Вале; історик Зігмунд Гертцберг-Френкель; філолог Євген Герцог, Теодор Гартнер; математики Леопольд Гегенбауер, Ганс Ган; фізики Оттокар Тумлірж, Михайл Радакович, Еріх Грюнайзен; геолог Карл Пеннеке; економіст Фрідріх Клейнвехтер; біологи Вайт Грабер, Роберт Лендельфельд та багато інших.

Всього за 44 роки існування Чернівецького університету за часів Австрії у його професорсько-викладацькому складі в різні часи працювали професори і доценти: 48 – з Віденського університету, 14 – з Грацького, 8 – з Празького, 7 – з Інсбрукського, 10 – з різних університетів Німеччини, 3 – з університетів Швейцарії, 1 – з Росії (з Риги), 30 – вихідці з Буковини. Отже, місцеві кадри становили лише дещо більше 1/5 частини (22%).

Показовим з цього погляду був і тодішній національний склад викладачів. Серед них в різний час працювало: німців 83 особи, румунів – 20 осіб, євреїв – 16, українців – 5, словаків – 2, чехів – 1, поляків – 1.

Щодо вчених звань, то 16 з них прибули зі званням професора, 12 дістали доцентуру в Чернівецькому університеті, 82 дістали звання професора й доцента в різних університетах Європи.

Викладачі мали можливість підвищувати свою кваліфікацію в університетах та наукових закладах Відня, Інсбрука, Мюнхена, Бонна, Бреслау, Парижа, Берліна, Афін та інших міст Європи.

Важливо також відзначити, що наукову інформацію викладачі і студенти у значній мірі мали можливість одержати в університетській бібліотеці. Вона поповнювалася як за рахунок бюджету, так і в результаті пожертвувань багатьох університетів Європи й Америки, надходження обов'язкових примірників з ряду європейських міст. Досить сказати, що книжковий фонд університетської бібліотеки зріс з 31 тис. томів при заснуванні університету до 229 тис. томів у 1918 р., більше половини з них були подаровані.

Чимало викладачів університету, приналежних до різних національностей, творчо співпрацювали як у межах університету в Чернівцях, так і зі своїми колегами в інших університетах Європи.

Приміром, відомий вчений-філолог, громадський і політичний діяч Степан Смаль-Стоцький співпрацював з відомим австрійським, словенським мовознавцем академіком Віденської академії наук, професором Віденського університету Францом Міклошичем, а також з професором Чернівецького університету німцем Теодором Гартнером.

Знаменний факт. Намагання С.Смаль-Стоцького домовитися з буковинськими та галицькими мовознавцями про співпрацю з метою видання справді української граматики замість церковнослов'янського "язичія" не дали результатів, бо ряд цих філологів сповідували москвофільство, вважаючи, що нема української мови, а є лише російська справжня літературна мова, а українська – це лише один з діалектів російської мови. Співпраця С.Смаль-Стоцького з віденським професором Т.Гартнером, що прибув на роботу в Чернівецький університет, привела до того, що Гартнер при допомозі Стоцького вивчив українську мову і вони вдвох видали українську граматику та багато інших праць. Це співробітництво між ними тривало 30 років.

В університеті працювали знані в Європі вчені: юристи Євген Ерліх – родоначальник сучасної соціології права, Ганс Гросс – один з піонерів сучасної криміналістики; економіст Йозеф Шумпетер, що прибув з Лейпцига, один з найвидатніших учених світу в галузі методології аналізу принципів функціонування ринкової економіки. Деякі з них

були членами зарубіжних академій, зокрема мовознавець Омелян Калужняцький був членом Румунської й Петербурзької академії наук, філологи Секстиль Пушкаріу, Євген Герцог, Іон Сбієра, Матіаш Фрідвагнер – членами Румунської академії наук. Праці учених університету друкувалися не тільки у Чернівцях, але й у Відні, Берліні, Мюнхені, Лейпцигу, Інсбруку, Граці, Карловаці, Енні, Парижі та інших містах.

Талановиті педагоги, вчені університету підготували в австрійський період понад 4 тис. фахівців, які працювали як у межах тодішньої Австро-Угорщини, так і в ряді країн Європи та Америки, гідно представляючи свою *alma mater*. Чимало з них очолили з часом в різних містах Європи кафедри, факультети, університети, митрополії тощо. Внесли свій вклад випускники Чернівецького університету й у вивчення природних ресурсів Буковинського краю, його історії, етнографії, народної творчості, в цілому в його поліетнічну культуру. Приміром, випускник університету, австрійський німець Раймунд Фрідріх Кайндль став найвидатнішим істориком Буковини, зробив визначний внесок у вивчення історії цього краю і м.Чернівців, етнографії, особливо в дослідження життя й побуту гірського буковинського українського населення та інших етносів. Войцех Рубінович став видатним фізиком-теоретиком, з 1946 р. – завідувачем кафедрою теоретичної фізики Варшавського університету, а згодом – президентом Академії наук Польщі.

Об'єднуючи в своїх аудиторіях, кабінетах студентів, викладачів різних національностей, Чернівецький університет сприяв утвердженню серед них міжнародної й міжконфесійної толерантності, виробленню своєрідної цивілізованої свідомості, що ґрунтувалася на загальнолюдських цінностях.

З переходом Північної Буковини до складу королівської Румунії більшість викладачів колишнього німецькомовного університету у Чернівцях перейшла на роботу у вищі навчальні заклади Відня (31 чол.), інших австрійських міст та в деякі університети Європи й Америки, знайомлячи так чи інакше своїх нових колег з Чернівцями, Буковиною. Чернівецький університет, реорганізований у румунський вищий навчальний заклад, мав у 20-30-ті роки ХХ ст. зв'язки здебільшого з університетами Румунії, зокрема з Бухарестським, Ясьським, Клужським, звідки прибула й основна частина нових викладачів. Керівництво університету прагнуло, щоб тут навчалися в основному румуни, громадяни Румунії. Приміром, у 1930 р. із 3238 студентів університету громадян інших країн було тільки 9, зокрема з Югославії. І все ж університет мав певні зв'язки як у межах Румунії, так і з закордонними закладами. Групи студентів під час канікул під керівництвом викладачів здійснювали екскурсії по ряду університетських центрів Європи.

Деякі тодішні вчені університету за заслуги в галузі науки стали дійсними членами Румунської академії наук, зокрема, математики Сімеон Стоїлов, Георгіє Вринчану, Мирон Ніколеску, фізик Єуджен Бедереу, біолог Констатин Гормузакі, Михайл Гушуляк, географ К.Бретеску, історики Александр Тізагара-Самуркаш, Василе Греку. Членами багатьох іноземних астрономічних товариств був астроном Костатин Перлулеску, праці якого виходили в Парижі. Віце-президентом Міжнародної асоціації істориків-візантиністів був Весиле Греку. Науковці університету друкували свої праці в основному в Чернівцях, почасти в містах Румунії та за кордоном, особливо французькою мовою у Парижі, Женеві, у Відні та інших містах. Для читання лекцій запрошувалися деякі зарубіжні вчені з Франції, Німеччини, Італії, Англії, Югославії.

Вчений університету, дослідник румуно-слов'янських взаємин, уродженець Буковини Григорій Нандріш вдосконалював свої знання в Краківському, Варшавському, Паризькому університетах, був удосконалим багатьох міжнародних відзнак, а після Другої світової війни був професором Паризького й Лондонського університетів. Науковці Чернівецького університету підвищували свою наукову кваліфікацію в університетах Італії, Франції, Іспанії, Португалії, Греції, Бельгії, Чехословаччини, Австрії. Чимало з них брало участь у багатьох міжнародних наукових конференціях.

В університетську бібліотеку надходили книги з багатьох країн Європи, особливо з Франції, Італії, Німеччини, Польщі, СРСР, з Ліги Націй. В університеті навчалися студенти, окремі з яких стали згодом відомими діячами науки й культури, зокрема письменник Пауль Целан, історик Микола Чередарик, юрист Микола Суховерський.

В радянський період влада намагалася ізолювати Чернівецький університет від західноєвропейської науки і культури, певні зв'язки дозволялися в основному з країнами т.зв. соціалістичного табору. Така ізоляція була не на користь ні навчанню, ні науці. Лише у 1977 р. укладено першу угоду про співпрацю із зарубіжним університетом західного світу (щоправда, не європейським, а Саскачеванським у Канаді) про взаємний обмін студентами і викладачами, стажування, вдосконалення мов: англійської й, відповідно, української. (Плідна співпраця з ним продовжується й донині).

У другій половині 80-х років минулого століття Чернівецьким університетом укладено угоди про співпрацю з ВНЗ Болгарії, Чехословаччини, Польщі (зокрема з Білостоцьким філіалом Варшавського університету й Люблінським університетом), Румунії (Сучавським і Ясьським університетами), Ізраїлю (Тель-Авівським університетом), Австрії (Віденським і Клагенфуртським університетами). Розширення співпраці із зарубіжними закладами освіти і науки спонукало керівництво Чернівецького університету до створення у його струк-

турі 1988 р. сектора, а згодом відділу міжнародних зв'язків. Зрозуміло, що всі ці зв'язки контролювалися і "дозувалися" відповідними радянськими спецслужбами.

Лише із здобуттям Україною статусу самостійної держави Чернівецький університет, його ректори (Степан Костишин, Микола Ткач, Степан Мельничук), викладачі і студенти дістали незрівнянно більші можливості для всебічних навчальних, наукових, культурних взаємозв'язків з ВНЗ і науковими закладами європейських (і не лише європейських) країн. У 1993 р. університет приєднався до Міжнародної програми "Громадянська освіта" (США), згідно з якою викладачі суспільно-політичних наук провідних університетів Західної Європи запрошуються читати спеціальні лекційні курси. Університет також бере участь у програмах „Фулбрайт” німецької служби академічного обміну (ДААД), „Айрекс”, у співпраці з Французьким культурним центром та ін.

З початку 90-х років помітно розширилися зв'язки з Віденським і Клагенфуртським університетами, окремими університетами Німеччини, Польщі. Вони здійснювалися у формі наукового стажування викладачів і аспірантів, наукових конференцій, обміну літературою, літніх шкіл студентів, які проводилися як у Чернівцях, так і з участю чернівецьких студентів в інших країнах. Зокрема, у липні 1994 р. Чернівецький університет спільно з Австрійським Інститутом Східної і Південно-Східної Європи провели у Чернівцях Міжнародну літню школу ім.Й.Шумпетера під назвою "Молодь і відкрите суспільство". Для студентів читали лекції викладачі Віденського, Зальцбургського, Оксфордського та інших університетів. В університеті на факультетах створено групи студентів, які вивчають європейські мови: німецьку, англійську, французьку, польську, румунську та інші з тим, щоб змогли навчатися, стажуватися у відповідних країнах, проводити практику (приміром, археологічну відповідно до угоди з Сучавським і Ясьським університетами).

Особливо активну співпрацю здійснює інженерно-технічний факультет на чолі з відомим вченим, професором О.В.Ангельським. Факультет став колективним членом Міжнародного лазерного центру країн Східної і Центральної Європи, Міжнародного товариства інженерів-оптиків. Проф. О.В. Ангельський є членом Європейського та Американського фізичних товариств, дійсним членом Нью-Йоркської Академії наук. Він визнаний одним з кращих інженерів-оптиків світу. З 1994 р. в університеті діє Українське територіальне відділення Міжнародної комісії з оптики. Оптична спеціальність університету акредитована в Міжнародному товаристві інженерів-оптиків, а також в Американському оптичному товаристві. Інженерно-технічний факультет уклав угоди про наукову

співпрацю з Інститутом прикладної оптики у Варшаві, Інститутом радіоінженерії в Празі. Науковці факультету дістали чимало грантів, публікуються у багатьох зарубіжних виданнях, провели п'ять міжнародних конференцій оптики, на які приїжджали вчені Франції, Данії, Польщі, Німеччини, Австрії, Англії, Італії, Іспанії, Росії, Румунії, Чехії, США, Японії. П'ята конференція відбулася за участі співorganizаторів Міжнародного товариства інженерів-оптиків з правом отримувати міжнародну фінансову підтримку, спеціальні закордонні стипендії; підписано угоду про співпрацю з Варшавським технологічним університетом.

Щорічні міжнародні зв'язки має кафедра мікроелектроніки, яка співпрацює з відомими науковими закладами Франції, країн СНД, Ізраїлю, США, Китаю. Членів кафедри запрошують читати лекції в університети Німеччини, Китаю. З ініціативи кафедри термоелектрики університет та Інститут термоелектрики НАН України в Україні створено Міжнародну термоелектричну академію, до складу якої входять і науковці Чернівецького університету.

Значні наукові зв'язки з науковими й навчальними закладами Молдови та Румунії має кафедра румунської та класичної філології. Її колишній завідувачий Г.К.Бостан був академіком Румунської академії наук, дійсним членом Американського академічного товариства країн Дунайського басейну. Почесним членом Румунської академії наук є к.філол.н. Чернова О.Г.

Широкі міжнародні взаємини мають науковці факультету історії, політології та міжнародних відносин. Факультетом 2000 року організовано вперше світовий Конгрес українських істориків на тему "Українська історична наука на порозі ХХІ ст.", в якому взяло участь понад 200 істориків з різних країн світу. Науковцями гуманітарних факультетів ЧНУ 2002 р. разом з науковцями НАН України проведено V конгрес Міжнародної асоціації українців (МАУ), в якому взяло участь до 750 учених з 25 країн світу. Зараз ЧНУ має партнерські стосунки з 35 зарубіжними вищими навчальними закладами і науковими установами Європи, Північної та Південної Америки, Азії, Австралії, які встановлені в основному після проголошення Україною незалежності.

Найбільш активна й плідна співпраця здійснюється з ВНЗ Австрії (Шпіталь-на-Драу, Клягенфурт), Канади (Саскатун), США (Лок-Хейвен, Пенсільванія), Німеччини (Аугсбург, Лейпциг), Польщі (Островець-Свєнтокшинський, Кельце, Жешов), Румунії (Сучава, Ясси), Молдови (Кишинів, Бельци), Франції (Мец), Словачії, Чехії, КНР та інші.

В останні роки різноманітнішими стали форми співпраці: це обмін студентами та аспірантами для проходження навчання, а також викладачами для лекційної та науково-дослідної роботи, спільні дослідження, у тому числі в рамках міжнародних науково-освітніх програм, участь у роботі науко-

вих конференцій, стажування спеціалістів, проходження студентами наукової та пізнавальної практики, організація українсько-австрійських літніх економічних шкіл, українсько-канадських політичних шкіл, українсько-польських шкіл "прикордоння". Разом із Сучавським університетом на територіях сусідніх країн проводяться спільні археологічні, географічні та фольклорні експедиції студентських груп, обмін науково-методичною літературою, науково-дослідна роботи в бібліотеках партнерів і т.д.

Завдяки існуючим 35 угодам про співпрацю (у т.ч. 11 із закладами прикордонних країн) та активізації міжнародної наукової діяльності ЧНУ зростає кількість наукових відряджень за кордон. Приміром, у 2001 році в зарубіжних країнах побувало біля 140 викладачів та студентів, у 2004 р. – майже 220. У згаданому Саскачеванському університеті з 1977 по 2005 рік побувало 83 викладачі й аспіранти ЧНУ, а з Саскачеванського університету в Чернівецькому – понад 100 викладачів і студентів. Для останніх, зокрема в ЧНУ, проводилися 6-тижневі курси української мови (серед них – філологи, історики, мистецтвознавці, етнографи, археологи).

З кожним роком збільшується кількість іноземних студентів, які проходять у ЧНУ повний курс навчання. Так у 1998 році їх навчалось 47, в 1999 р. – 73, в 2001 р. – 90. Це в основному громадяни українського походження з Молдови, Румунії, Придністров'я, Білорусі, Росії, Боснії та ін. Якщо раніше знання здобували на 2-3 факультетах, то згодом – на всіх, наприклад, у 2001 р. на економічному – 18, юридичному – 14, іноземних мов – 12, педагогічному – 11, філологічному – 10, історичному – 9 і т.д.

Проводиться робота щодо налагодження міжнародного науково-технічного співробітництва, розширення участі університету в міжнародних наукових програмах, грантах. Інженерно-технічним факультетом та факультетом прикладної математики ЧНУ підписані угоди про співробітництво в рамках наукових програм з Варшавським технологічним університетом, Свєнтокшинською політехнікою (м. Кельце, Польща), Відділом математичного моделювання економічних систем ВЦ РАН (м. Москва) та факультетом прикладної математики й механіки Воронежського університету. Продовжується робота за проектом "Фізика і хімія матеріалів", який виконується разом із Бар-Іланським університетом (Ізраїль) і т.д. Отримані гранти на участь у конференціях "Mechatronics" (Польща), "Laser Application in Life Sciences" (Японія) та стипендія Міжнародного товариства інженерів-оптиків.

Враховуючи значні здобутки в галузі міжнародної освіти, ЧНУ першим з України серед 20 інших іноземних університетів країну Азії, Європи, Америки, Африки і Австралії в кінці 1995 року прийнятий у почесні члени національної організації вищих навчальних закладів США "Phi Beta Delta".

У червні 2000 року згідно з рейтингом вищих закладів освіти України '99 ЧНУ нагороджений Дипломом Міжнародної кадрової академії як ВНЗ, який увійшов до складу 10 кращих класичних університетів країни.

При університеті з 1992 р. діє науково-дослідний Центр буковинознавства, який має зв'язки з 11 відповідними центрами буковинознавства та науково-дослідними установами ряду країн Європи. Зокрема, в Австрії центр встановив зв'язки з Австрійським Інститутом Східної і Південно-Східної Європи у Відні та Австрійським бюро кооперації в галузі науки і освіти (там же у Відні). З Інститутом історії та Інститутом народознавства Грацького університету й педагогічним факультетом Клагенфуртського університету. За допомогою австрійських закладів у Центрі буковинознавства створено своєрідну Австрійську бібліотеку, в яку систематично поступають новітні видання. За допомогою Федерального міністерства науки, досліджень та мистецтва Австрії у 1995 р. видано "Історію Чернівецького університету".

У Німеччині Центр буковинознавства підтримує зв'язки з Інститутом буковинознавства в м. Аутсбург, з Вищою педагогічною школою в м. Людвігсбург, з фондом Розі Ауслендер у м. Дюссельдорф та з Академією Балтійського регіону м. Любек-Травемюнде. Науковці ЧНУ публікують свої праці в німецькому збірнику „Архів Кайндля“.

У Швейцарії центр має зв'язки з Інститутом трудового права Цюріхського університету, а в Румунії – з Центром буковинських досліджень Румунської академії наук в м. Радауці. Науковці ЧНУ друкують результати своїх досліджень у румунському академічному виданні „Аннали Буковини“.

Ці зв'язки здійснюються шляхом проведення спільних наукових конференцій, публікації результатів наукових досліджень, взаємного стажування та організації літніх шкіл для студентів, обміну науковою літературою, надання окремим нашим студентам стипендій для їх занять на курсах німецької мови в Австрії.

Засновані і діють при університеті й інші центри: Буковинський політологічний центр (з 1997 р.), який активно співпрацює з Фондом Ф.Еберта в Україні, щороку проводить конференції за участі представників різних країн; Центр канадських студій (з 2005 р.), який має широкі зв'язки з науковцями Канади, його бібліотека в значній мірі поповнюється канадськими виданнями; громадська організація Асоціація „Альянс франсез“ (з 2005 р.), яка підтримує зв'язки з посольством Франції; відділення регіональної Міжнародної мережевої академії Cisco та ін. Науковці університету залучаються до співпраці за програмою транскордонного співробітництва у рамках Євро регіону „Верхній Прут“.

Виконувалися спільні проекти з вивчення студентами Чернівецького і Грацького університетів культури і побуту Гуцульщини, з дослідження

історії освіти на Буковині за архівними фондами Чернівецького обласного держархіву, з вивчення творчості письменників Георга Дроздовського, Розі Ауслендер, Пауля Целана, наукової спадщини Євгена Ерліха та ін. Наукова бібліотека ЧНУ отримує чимало літератури з ряду університетів країн Європи і Америки.

Одним з найбільш показових проявів інтеграції Чернівецького університету в Європейську освітню систему є включення його з 2005 р. в Болонський процес, що дає можливість наблизитися до європейських освітніх стандартів, навчання наших студентів продовж певного часу чи стажування викладачів у ВНЗ Європи, визнання наших дипломів, а, відповідно, і працевлаштування за фахом у країнах Європейської співдружності, підвищення в цілому якості підготовки спеціалістів.

Про визнання заслуг Чернівецького університету в навчальній та науковій роботі, у налагодженні співпраці із зарубіжними вченими свідчить і той факт, що при відзначенні 120-річчя, 125-річчя та 130-річчя університету в урочистостях та наукових конференціях з цієї нагоди брали участь почесні гості ряду країн Європи і світу, зокрема Австрії, Німеччини, Румунії, Польщі, Молдови, Канади, США, Мексики та ін.

За активну співпрацю окремим зарубіжним вченим і громадським діячам присвоєно звання Почесного доктора Чернівецького національного університету, зокрема: вихідцю з Буковини академіку НАН України Аркадію Жуковському (Франція), Джону Рамону Гнатшину (його дід і бабка з Буковини), Рою Романіву (родинне коріння з Галічини), вихідцю з Буковини Миколі Суховерському, Асіту Саркару, Джорджу Айвані (всі п'ятеро з Канади), Георгію Зімнагеру, Рудольфу Вагнеру (обидва з Німеччини), Карлу Андервальду, Бернгарду Штільфріду, Едгарду Бусеку, Хайнцу Фішеру (Австрія), вихідцю з Буковини Костянтину Поповичу (Молдова), Любомиру Винару (США), Емануїлу Діаконеску, Санді-Марії Арделяну, Іону Ребушапці (Румунія), Владзімежу Бонусяку, Степану Козаку (Польща). Звання Почесного професора ЧНУ присвоєно вихідцю з Буковини Йосипу Антохію (Німеччина).

Водночас науковцям ЧНУ надано звання Почесного доктора Саскачеванського університету (Канада) – Степану Костишину, Сучавського університету (Румунія) – Михайлу Свердану, Володимирі Антофійчуку. Два професори (Степан Костишин, Віктор Левицький) визнавалися недавно Міжнародним біографічним центром у Кембриджі "Людиною року". Майже 20 викладачам, аспірантам і студентам присуджувалися міжнародні соросівські премії.

Дипломи, які одержують випускники Чернівецького університету, визнаються деякими країнами Європи і світу. Наші студенти здобувають ступінь магістра в Австрії, Німеччині, Канаді, США. Приміром, з юридичного факультету

більше 20 випускників працюють у різних ВНЗ Європи.

Отже, Чернівецький національний університет в умовах незалежної України в значній мірі відновив і розвинув далі традиційні зв'язки, творчу співпрацю в галузі освіти, науки і культури з рядом навчальних та академічних закладів зарубіжних країн, з колективами науковців і студентів.

Це благотворно позначається на багатьох сторонах життя і діяльності університету, сприяє приділенню його до надбань сучасної європейської і світової науки, зміцнює особисті творчі зв'язки науковців, зрештою, робить вагомий внесок університету у розв'язання життєво важливих питань економічного і культурного життя нашого регіону, в цілому Української держави.

Джерела та література

1. Ботушанський В.М. Костянтин Томашук – перший ректор Чернівецького університету // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.12-14.
2. Ботушанський В.М. Чернівецькому національному університету – 125 років: історія та сучасність // Зелена Буковина. – 2000. – № 1-2. – С. 7-17.
3. Ботушанський В.М. Чернівецький університет: історія й сучасність // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-красназничої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р. Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.12-16.
4. Ботушанський В., Марусик Т. Чернівецький університет (До 130-річчя заснування) // Питання історії України. 36 наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.193-207.
5. Ботушанський В., Марусик Т. Чернівецький університет (До 130-річчя заснування) // 130 Чернівецькому університетові. Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназничої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича., 29 вересня 2005 р., Чернівці. Історія України. Красназнавство. – Чернівці: Книжки-XXI, 2005. – Том 1. – С.8-25.
6. Буковина (Чернівці). – 1890-1908; 1991-2006.
7. Гуцул І., Зушман І., Косяченко Л., Раранський М. Розвиток фізичної науки в Чернівецькому університеті // 130 Чернівецькому університетові. Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназничої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича., 29 вересня 2005 р., Чернівці. Історія України. Красназнавство. – Чернівці: Книжки-XXI, 2005. – Том 1. – С.31-39.
8. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.3. Крайове управління. Оп.1. – Спр.68, 162, 544, 2400, 4028, 8061, 8192, 8633, 10844.
9. ДАЧО – Ф.216. Чернівецький університет. Оп.3. – Спр.61, 190, 214, 522.
10. Добрянський О.В. Історико-красназничі дослідження на Буковині в ХХ – на початку ХХІ ст. // 130 Чернівецькому університетові. Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназничої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича., 29 вересня 2005 р., Чернівці. Історія України. Красназнавство. – Чернівці: Книжки-XXI, 2005. – Том 1. – С.39-44.
11. Кожолянко Г. Етнографічно-експедиційна діяльність Р.Ф.Кайндля у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.8-12.
12. Костишин С.С. Чернівецький національний університет – науковий і культурний центр Буковини // Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці: Прут, 1994. – С.82-97.
13. Огуй О., Івасюк О. Викладання іноземних мов у Чернівецькому університеті // 130 Чернівецькому університетові. Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназничої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 29 вересня 2005 р., Чернівці. Історія. Красназнавство. – Чернівці: Книжки XXI, 2005. – Т.1. – С.45-47.
14. Університетський вісник (Чернівці). – 1990-2006.
15. Чернівецький державний університет / Відп. ред. В.К.Боролюк. – Львів: Вища шк., 1975. – 192 с.
16. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників / Ред. С.В. Мельничук, Т.В. Марусик, В.М. Ботушанський та ін. – К.: Світ успіху, 2005. – 288 с.
17. Чернівецький університет. 1975-1995. Сторінки історії / Відп. ред. В.М.Ботушанський. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.
18. Czernowitzer Tagblatt. – 1914-1918.
19. Czernowitzer Zeitung. – 1875-1913.
20. Norst A. Alma-mater Francisco-Josephina: Festschrift zu deren 25-jährigen Bestande. – Czernowitz, 1900. – 133 S.
21. Die k.k. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes: Festschrift. – Czernowitz, 1900. – 248 S.
22. Wagner R. Alma-mater Francisco-Josephina: Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875. – München, 1979. – 429 S.
23. Wagner R. Vom Halbmond zum Doppeladler: Ausgewählte zur Geschichte der Bukowina und der Czernowitzer Universität „Francisco-Josephina”. – Augsburg: Der Südostdeutsche, 1996. – 535 S.

SUMMARY

Vasyi' Botushans'kyi
(Chemivtsi)

CHERNIVTSI UNIVERSITY AS THE CENTRE OF FORMING EUROPIAN CULTURE OF INTERNATIONAL RELATIONS (To the 600-year anniversary of the first written document about Chernivtsi)

The article focuses on the wide range of relations between Chernivtsi National University, educational and scientific establishments of different countries and their fruitful cooperation.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477) „10/1”

Олександр Филипчук
(Чернівці)

„ROSSOVARANGIANS”: ДО ПРОБЛЕМИ ЧАСУ УТВОРЕННЯ РУСЬКО-ВАРЯЗЬКОГО КОРПУСУ У ВІЗАНТІЇ

В статті йдеться про встановлення на основі багатьох джерел дати створення русько-варязького корпусу у складі візантійської армії.

Ключові слова: русько-варязький корпус, руські найманці, етерії, візантійська полемологія, тактикон, стратег, історична пам'ять.

Час появи русько-варязького корпусу на службі у Візантійській імперії становить окрему джерелознавчу проблему, яку можна вирішити лише за допомогою міждисциплінарного синтезу. Вперше спробував визначити можливий період появи сформованого із руських та варязьких найманців бойового підрозділу видатний російський вчений А.Ф.Куник [13, с.228]. Згідно з його припущенням, час появи вже сформованої етеріальної одиниці – це кінець X ст. Інший російський вчений-антинорманіст С.Гедеонов запропонував 980-ті рр. як початок відліку перебування етерії на службі [7, с.129]. В.Васильєвський на основі виданої К.Сатою [36] в той час „Хронографії” Михаїла Пселла шляхом коригування даних руських літописів та того ж таки Пселла дійшов непевного висновку, що сформування корпусу потрібно віднести на час після 988/9 р. [5, с.109-111]. Втім, аналізуючи його участь у війні Василя II у Верхній Вірменії в 1000 р., він, натомість, вже припускав його існування [5, с.112-115]. Саме гіпотеза В.Васильєвського міцно утвердилася й до сьогодні у світовій науці [24, с.110]. Так, австралійські вчені Б.Бендзікс, Дж. Уолкер та Т.Давсон також подають 988/9 р. [29, р.50; 40, р.6; 33, р.56]. Заради справедливості відмітимо, що жоден із вказаних авторів із працею В.Васильєвського не знайомий [40,41].

Ісландський вчений С.Бьондаль, проаналізувавши скандинавські саги, розширив час можливого періоду до 1034 р., тобто до дати першої згадки про „Varangos” у Іоанна Скилиці [30, р.46; 42, р.4]. Підсумовуючи історіографічний огляд, неважко помітити, що більшість із джерелознавчих відкриттів у галузі візантиністики 70-х рр. ХХ ст. не справили

належного впливу на дослідників. Так, від часів В.Васильєвського та С.Бьондаля вказані вчені розглядали час появи корпусу, обмежившись лише повідомленнями руських літописів, „Хронографії” Михаїла Пселла та даними вірменських істориків. Таким чином, поза їх увагою залишився чималий пласт візантійської полемології, тактиконів та інших нарративних пам'яток, дані яких дозволяють переглянути прийняті в історіографії гіпотези.

В.Васильєвський, визначаючи час сформування руського корпусу після 988/9 р., недостатньо уваги приділив повідомленню ПВЛ про відправку варягів Володимиром в 979/980 р. із Києва, після захоплення влади. У початковому літописі чи за реконструкцією А.Шахматова у Давньому Київському зводі 1039 р. в редакції 1073 р. читаємо: „По семь рѣша Варязи Володимеру: „се град наш; и мы пряхомъ я. да хоцемъ имати окупъ на нихъ, по двѣ гривнѣ отъ чловѣка”. И рече имъ Володимеръ: пождѣте, даже вы куны съберуть, за мѣсяць. Жьдаша за мѣсяць, и не дасть имъ, и рѣша Варязи: съльстилъ еси нами, да покажи ны путь въ Грькы; онъ же рече имъ: „идѣте”. И избѣра отъ нихъ мужа добры и смысльны и храбры, и раздая имъ грады; прочии же идоша Цѣсарюграду въ Грькы. И посла пред ними сълы (посли – Х.П.), глаголя сице цѣсарю: „се, идутъ къ тобѣ Варязи, не може ихъ държати въ градѣ, Оли то сътворять ти зьло, яко и съде, нъ расточи я разно, а с мо не пушай ни единого” [25, Стб.66].

В.Васильєвський, не відкидаючи реальної складової події 980 р., запитував, чи не використав імператор поради Володимира та розпорозив військо по гарнізонах імперії [5, с.111]. Однак, зважаючи на те, що Михаїл Пселл писав: „Цар Василій докоряв невдячним ромеям, і оскільки недавно перед тим з'явився до нього загін відбірних тавроскіфських воїнів, (він) затримав їх в себе, додав до них інших чужоземців і відправив проти ворожого війська. Вони захопили противника зненацька, що готувався не ворога побити, в вина попити, багатьох вбили, а інших розсіяли, і піднялося серед бунтівників повстання проти самого Фоки” [23, I.XIII], російський історик, по-перше, відкинув можливість вбачати в „відбірних тавроскіфських воїнах” варягів, відісланих Володимиром, а по-друге, в подальшому ході свого

дослідження вже не звертав на згадку ПВЛ особливої уваги [5, с.112-113]. Більш детально на текстуальних моментах статті 980 р. зупинився А.Шахматов. Він пропонував, що літописець переніс на 978-980 рр. подію, яка мала місце в 1017 р. Тобто, Ярослав (1017-1054) переміг Святополка (1015-1017) при Любечі за допомогою варягів, які склали, за розрахунками новгородського літописця, четверту частину всього Ярославового війська: варягів було 1000, а новгородців 3000 [28, с. 345]. Той же літописець розповідав про насильства, які творили варяги в Новгороді в 1015 р., та про народний гнів, викликаний цим насильством [25, Стб.127].

А.Шахматов запитував, чи не повторилися подібні насильства й в Києві після взяття його Ярославом? Як аргументи на користь своєї гіпотези А.Шахматов вважав цілком зрозуміле, на його думку, свідчення Титмара Мерзебургського про розорення та пожежу в Києві в 1017 р: „Київ, доволі сильне місто... був сильно ослаблений в результаті великої пожежі” [26, с.177]. Повідомлення руських літописів про те, що „Ярославъ ввоиде в Києвъ и погорѣша церкви”, можна оцінювати як тотожне згадці Титмара [28, с. 345]. Вчений припускав, що Давній літопис, напевно повідомляв про пожежу в Києві, що пошкодила і св. Богородицю Десятинну. Вірогідно, ці пожежі були свідченням насильства варягів у завойованому місті [28, с.345]?

А.Шахматов писав, що на користь визнання розповіді про Володимирових варягів як такої, що перенесена літературним шляхом із подій 1017 р. говорить ще одна обставина: літописець замовчує, в чому полягало зло, якого завдали варяги Києву. Варяги в 1017 р. спалили Київ, його церкви, а згадка про церкви була б несумісна в розповіді, що відноситься до часів Володимира [28, с. 345]. Щодо останнього твердження, то наявність в Києві варягів-християн свідчить не на користь твердження А.Шахматова [25, Стб.69-70]. Напівміфічна церква св. Ільї навряд чи була єдиною в Києві [14, с.71-72; 35, р.6]. О.Ридзевська писала, що у літописах не збереглося жодного повідомлення про насильства варягів в Києві в 1017 р., що автоматично заперечує систему доказів А.Шахматова [27, с.222]. Втім, на нашу думку, в реконструкції А.Шахматова є одне раціональне зерно. Частина статті 980 р. про Володимирових варягів, не пов'язану з попередніми та пізнішими повідомленнями ПВЛ, потрібно оцінювати як вставку саме літературного походження. Композиція статті повністю відповідає літературному дидактичному зразку. Навіть із всієї групи варягів відсилаються у Візантію далеко не найкращі: „И избъра отъ нихъ мужа добры (в Комиѣ, Пнат., Радз., в Лавр. – „добры”) и смьислыны и храбры, и раздаѣ имъ

грады; прочни же идоша Цѣсарюграду въ Грькы” [25, Стб.66].

Саме під літописними „прочни” ховається реальна складова відсланого війська. Характерно, що літописець, конструюючи слова Володимира імператору, відправляє послів до прибуття варягів: „И посла пред ними сълы (посли – Х.П.), глаголя сице цѣсарю: „се, идуть къ тобѣ Варязи, не може ихъ държати въ градѣ. Оли то сътворять ти зъло, яко и съде, нъ расточи я разно, а с мо не пушай ни единого” [25, Стб.66]. В цьому випадку варязька „лесть” знаходить гідну відповідь з боку київського князя. Підступність намірів Володимира схематично можна викласти так: спочатку, не маючи можливості заплатити варягам, він мовить, що „пождѣте, даже вы куны съберуть, за мѣсяць”, відповідаючи на докори варягів „онъ же рече имъ идѣте”, а в результаті відіслав послів до імператора із застереженнями. В.Васильєвський вірив повідомленню ПВЛ, що стосувалося слів „нъ расточи я разно”, і використовував як головний аргумент того, що сформувавши корпус варяги в 980 р. не могли [5, с.120-121].

Розглядаючи літописні повідомлення як не самі події, а „образи” тих подій, сучасна історіографія зробила крок вперед у вирішенні складних джерелознавчих проблем [16, с.13-14: 9, с.6; 6, с.557; 2, с.19; 1, с.170; 15, с.65]. Справді, в рамках позитивістської методології не доводиться шукати відповіді на питання, для чого було літописцю з позиції кінця XI- початку XII ст. поміщати в свій звід вказаний літературний пасаж. Що це означало для його сучасників? Шукаючи відповідь на „проблемні моменти походження Русі”, літописець не раз звертався до різноманітних джерел усного походження. Враховуючи те, що дружинний епічний цикл дійшов до нас лише в записях XVIII ст., більшість дослідників впевнені в його існуванні на Русі вже в X ст. На нашу думку, історія із вигнанням варягів із Києва є „образом” саме цього культурного середовища. Показово, що у тексті статті 980 р. немає біблійних ремінісценцій, що свідчить про мале втручання автора (літописця) в зміст розповіді. О.Ридзевська вважала що розповідь варязького походження, тобто розповідю-плачем самих варягів у Візантії [27, с.222].

Ми не можемо погодитися з цією гіпотезою через ряд суперечностей, які вона зовсім не розв'язує, натомість пропонує визначення там, де його ще близько немає. Якщо розповідь мала риси варязького походження, наприклад, епічний цикл про Олега Віщого [17, с.64-65; 18, с.23; 19, с.56-57; 20, с.219-220; 8, с.86], чітка категоріальна (біблійна) диференціація була б їй не притаманна. Більш ймовірно, що розповідь була адекватною

відповіддю на пояснення найманства як такого. В характеристиці тих, хто відправлявся у Візантію як протилежність (антонім) „мужів добрих и смисльни и храбри”, можна вбачати не лише пояснення, але й оцінку літописцем найманства, як соціального явища саме його доби.

Історична пам'ять домонгольської Русі пов'язувала утворення русько-варязького корпусу із добою правління Володимира Святославича, що відобразилося в статті 980 р. ПВЛ [17, с.66]. Після з'ясування літературного характеру розповіді літописця постає питання, чи відповідають дійсності задані хронологічні рамки ПВЛ? Іншими словами, коли відомо, що хронологія ПВЛ до 1017 р. доволі умовна, кожна дата є особливою математичною конструкцією літописця, тоді 980 р. не можна вважати як єдину можливий, точніше текст не є прив'язаним до дати. Щоб наблизитись до вирішення цього завдання, потрібно залучити повідомлення візантійської полемології та тактиконів.

Грецький вчений Н.Ікономідіс відкрив нову адміністративно-військову пам'ятку – тактикон, що невдовзі й отримала назву „Тактикон Ікономідіса” (Escor.R-II-11) [37]. Щодо датування „Тактикону”, то у візантиністиці немає однозначності. Сам Н.Ікономідіс відносив цю пам'ятку до часу імператора Іоанна Цимісія (971-976) [37, р.39]. Інші вчені вважають, що хронологічні межі потрібно збільшити до початку правління Василя II (979 р.) [4, с.87-89]. Отже, можливий час створення „Тактикону” припадає на 70-ті роки X ст.

„Тактикон” повідомляє про нові дані щодо фемного складу імперії. М.Бібіков при детальному вивченні „Тактикону” помітив, що в ньому міститься інформація про нову фему „Боспор” (Βοσπορου), що відноситься до епохи правління Василя II [4, с.87-89]. В „Тактиконі” також є важлива для нас інформація про утворення „етерії піхотинців” (εταρειαρχεις των πεζων) [37, р.271]. Руські найманці входили протягом 940-х рр., зважаючи на їх невелику кількість, до складу малої етерії. Проте поряд з тим, що всі три етерії згадуються в „Тактиконі”, тоді новоутворена етерія із піхотинців не могла бути складовою будь-якої з них. Однак заперечувати можливість входження руських найманців до новоутвореної етерії не варто. М.Бібіков вважає, що „знаючи про часту наявність у Візантії іноземців для служби в двірцевій сторожі та знаючи про точні дані про руських піхотинців, можна з великою мірою вірогідністю визнати, що в етерії піхотинців перебували й наймані вихідці з території Русі [37, р.39]. Російський візантиніст звертає увагу на згаданих руських найманців, які вже перебували у Візантії. Однак, на нашу думку, „етерію піхотинців” (εταρειαρχεις των πεζων) потрібно

пов'язувати не з цією групою, а з русько-варязьким корпусом Володимира.

Перш ніж перейти до аргументації персії, розглянемо повідомлення візантійської полемології. У військовому трактаті „De strategematione” знаходимо ряд вказівок на специфічне використання русів у військових конфліктах. Невідомий автор трактату писав: „Нехай імператор має при собі власних токсотів, якщо побажає; нехай коло нього будуть також роси і малартії”. (Ο δὲ βασιλεὺς ἐχέτω μεθ' ἑαυτοῦ τοξότας ὄσους ἂν βούληται· ἐχέτω δὲ καὶ Ῥώσ καὶ μαλαστίους) [10, с.350; 38, р.280]. В іншому трактаті читаємо, що „піхотинці, які рухаються разом з імператором, тобто роси, малартії і токсоти, за ними – наш священний імператор” [10, с.274-275]. Показовим є те, що в уявленні візантійського стратега, автора трактату, роси в 70-80-х роках X ст. прямо асоціювалися із піхотинцями. Час створення двох трактатів припадає на 80-ті рр. X ст. [11, с.646;], що, відповідно, ставить подані військові трактати в один синхронний хронологічний ряд із ПВЛ та „Тактиконом”. Синхронність джерел не є випадковою, як це здається на перший погляд. Повідомлення грецької полемології не лише доповнюють дані „Тактикону”, а чітко звужують коло „військ народів”, з яких могла вербуватися „етерія піхотинців”, а саме таким народом могли бути лише давні руси.

В.Васильєвський, С.Бльондаль та Б.Бенедікс. Т.Давсон і Г.Уолкер та інші в різний час вважали, що у візантійських джерелах після появи там 988/989 р. „тавроскіфських воїнів” значно пізніше був сформований з них бойовий підрозділ у складі візантійської армії [5, с.111-115; 30, р.46; 33, р.56; 40, 42]. Однак у візантійській історичній традиції будь-які дані щодо цього відсутні, що надає чималі докази на користь ототожнення εταρειαρχεις των πεζων з руськими піхотинцями.

Таким чином, подані джерела дозволяють реконструювати час утворення русько-варязького корпусу. Маючи за основу руських найманців із малої етерії, візантійське командування, вербуючи скандинавів (варягів) та русичів в 978-980 р., з огляду на їх велику кількість (після вигнання „прочих” варягів із Києва), включало їх одразу ж в сформований для них підрозділ εταρειαρχεις των πεζων. Натомість „тавроскіфські воїни”, відіслані Володимиром у 988/989 р., лише приєдналися до вже сформованої русько-варязької спільноти. Опосередковане підтвердження нашої гіпотези знаходимо в скандинавських сагах. Перший візантійський імператор, якого згадують скандинавські саги, є саме Іоанн Цимісій, що свідчить про збільшення чисельності русько-варязьких найманців та конкретизацію історичної пам'яті, в якій саме із добою Іоанна Цимісія пов'язана масова поява скандинавів у Візантії.

Джерела та література

1. Арнаутова Ю. От мемуарів к истории памяти // *Одиссей. Человек в истории*. – М.: Наука, 2003. – С. 170-199; 2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М.: ЯСК, 2004. – 368 с.; 3. Бибииков М. *Byzantinorossica*. Свод византийских свидетельств о Руси. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 736 с. 4. Бибииков М. Новые данные тактико-икономидаса о северном Причерноморье и русско-византийских отношениях // *ДГ*. – 1975. – М., 1976. – С. 87-89; 5. Васильевский В. Г. Труды. – СПб., 1908. – Т. 1. – 401 с.; 6. Ведюшина И. Историческая память домонгольской Руси: религиозные аспекты // *История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Под ред. Л. П. Репеной*. – М.: Круг, 2006. – С. 554-609; 7. Геденов С. Отрывки из исследований о варяжском вопросе // *ЗАН*. – СПб., 1862. – Т. II. – Кн. II. – С. 129-164; 8. Глазырина Г. Правители Руси (обзор древнескандинавских источников) // *ДГ*. – 1999. – М., 2001. – С. 86-96; 9. Данилевский И. Русские земли глазами современников и потомков (XII-XIV вв.): курс лекций. – М.: Аспект Пресс., 2001. – 389 с.; 10. Два византийских военных трактата конца X в. / Изд. подг. В. В. Кучма. – СПб.; Алатырь, 2002. – 412 с.; 11. Кулаковский Ю. Новозданный византийский трактат по военному делу // *ВВ*. – 1900. – Т. VII. – С. 646-660; 12. Кулаковский Ю. Византийский лагерь конца X века // *ВВ*. – 1903. – Т. 10. – С. 63-91; 13. Куник А. О гвардейских секироносцах византийских императоров // *ЗАН*. – 1862. – Т. II. – Кн. II. – С. 225-231; 14. Назаренко А. Был ли крещен киевский князь Ярополк Святославич, или кое-что об „исторической реальности“ // *ВВ*. – 2006. – Т. 65. – С. 71-72; 15. Лучицкая С. Библиейские цитаты в хрониках крестовых походов // *Одиссей. Человек в истории*. – М.: Наука, 2003. – С. 65-73; 16. Материалы круглого стола „Комплексное изучение истории Древней Руси“ // *ДР*. – 2006. – № 12. – С. 3-25; 17. Мельникова Е. Историческая память в устной и письменной традициях (Повесть временных лет и „Сага об Инглингах“) // *ДГ*. – 2001. Историческая память и формы ее воплощения. – М., 2003. – С. 48-93; 18. Мельникова Е. „Сага об Эймууде“ о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого // *ВЕДС* – М., 1978. – С. 23-33; 19. Мельникова Е. Предания о первых русских князьях: скандинавские культурные традиции в восточнославянской среде // „Межкультурный диалог в историческом контексте“. Тезисы конференции. Москва, 30 – 31 октября 2003 г. – М., 2003. – С. 56-57; 20. Мельникова Е. Византия в свете скандинавских рунических надписей // *ВВ*. – М.: Наука, 2005. – С. 160-181; 21. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. „Ряд“ легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // *ДГ*. – 1990. – М., 1991. – С. 219-229; 22. Мельникова О., В. Петрухин. Ранние этапы русско-византийских отношений в свете исторической ономастики // *ВВ*. – 2000. – Т. 59 (84). – С. 35-39; 23. Михаил Пселл. Хронография / Пер. Я. И. Любарского. – М.: Наука, 1978. – 319 с.; 24. Петрухин В. Крещение Руси: от язычества к христианству. – М.: Аст, Астрель, 2006. – С. 109-110; 25. ПСРЛ. – Т. II. – Ипатьевский летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.; 26. Титмар Мерзебургский. Хроники в 8-ми книгах / Пер. И. В. Дьяконова. – М.: „Русская панорама“, 2005. – 256 с.; 27. Рыдзевская О. Древняя Русь и Скандинавия в

IX-XIV вв. – М.: Наука, 1978. – 240 с.; 28. Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – М.: Академический проект, 2001. – 880 с.; 29. Benedikz B. The evolution of the Varangian regiment in the Byzantine army // *BZ*. – 1969. – V. 62. – P. 50-57; 30. Blondal S., Benedikz B. The Varangians of Byzantium. – New-York; London: Cambridge University Press, 1978. – 258 p.; 31. Dawkins R. M. The later history of the Varangian Guard: some notes // *JORS*. – 1947. – Vol. 37. – P. 39-47. 32. Dawson T. Kremasmata, Kabadion, Klibanion: Some aspects of middle Byzantine military equipment reconsidered // *BMGS*. – 1998. – № 22. – P. 30-39; 33. Dawson T. The Varangian Rhomphaia // *VV*. – 1998. – N. 47. – P. 56-67; 34. Ellis-Davidson, Hilda Roderick. The Viking Road to Byzantium. London: George Allen & Unwin. 1976. – 198 p.; 35. Lind J. Varangians in Europe's Eastern and Northern Periphery. The Christianization of North and Eastern Europe 950-1050 // <http://www.ennejanijet.net/4-04/lind.pdf>; 36. Michel Psellos. Chronographie // *Sathas T. Bibliotheca graeca medii aevi*. – T. 4. – 357 p.; 37. Oikonomidis N. Les listes de preaseanse Byzantines. – Paris, 1972.; 38. Three Byzantine Military Treaties / Ed. By G. T. Dennis. – Washington, 1985. – 708 p. 39. Treadgold W. Byzantium and Its Army, 284-1081. – Stanford: Stanford University Press, 1995. – 225 p.; 40. Walker G. The Varangians of Byzantium, Problems with Blondal/Benedikz Book // *VV*. – 1994. – N. 33. <http://ozemail.com.au/~chrisandpeter/chliarchy>. Html.; 41. Walker G. Everyday Life of the Emperor's Varangians // *Varangian Voice*. – 1996. – N. 38. May // <http://ozemail.com.au/~chrisandpeter/chliarchy>. Html.; 42. Walker G. The Varangians of Byzantium, Problems with Blondal/Benedikz Book / *VV*. – 1994. – N. 33. <http://ozemail.com.au/~chrisandpeter/chliarchy>. Html; 43. Walker G. How Heavily Armoured Were The Emperor's Varangians? // *VV*. 1998. – N. 47. – P. 6-10.

SUMMARY

Alexandr Filipchuk
(Chemivtsi)

„ROSSOVARANGIANS“: TO ONE OF TIME
PROBLEMS CREATION RUSSIAN-VARANGIANS
ETHERIAS IN BYZANTINE

The Varangian Guards were mercenaries of Rus and Varages and Anglo-Saxon stock who acted as personal bodyguards to the Emperors of the Eastern Roman or Byzantine Empire between the late 10th and early 13th centuries AD. Recruited from Scandinavia and the Viking settlements in Russia, and later, Anglo-Saxon England, they shared a common warrior philosophy and racial ancestry, and spoke either Old English or a version of Old Norse. As very few of them would have spoken Greek, they would have had difficulty making themselves understood by the locals, who generally regarded them as outlandish barbarians. The Varangians were considerably taller than most Byzantines, and were used as Imperial bodyguards and as shock troops in battle. Their other duties included guarding the Imperial Palaces and other important sites in the City of Constantinople, and as Imperial police to carry out unpopular duties for the Emperor, which would have been shunned by his own people. In this article I make an attempt analyze many chronological problems history of rossovarangians.

УДК: 94(477.7) „13/14”: 272-76

Анатолій Кузь
(Чернівці)**РИМСЬКА ЦЕРКВА І ЇЇ ВПЛИВ НА ГЕНУЕЗЬКУ
КОЛОНІАЛЬНУ ПОЛІТИКУ В ПІВНІЧНОМУ
ПРИЧОРНОМОР'І
(НА ПРИКЛАДІ ГЕНУЕЗЬКОЇ КАФИ XV СТ.)**

У статті ідеться про роль римської церкви в генуезькій колонізації Північного Причорномор'я, структуру та формування місіонерських центрів для поширення християнства на Схід. При цьому як класичний приклад береться Кафа, що довгий час була центром італійського панування.

Ключові слова: Кафа, Генуя, римсько-католицька церква, орден, генуезці, вірмени, папа римський, місіонер, єпархія, торгівець, християнська церква, храм, статут.

Серед питань, що стосуються історії генуезьких колоній, є чимало аспектів, які недостатньо досліджені як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. Однією з таких проблем залишаються церковні відносини.

Кафа (сучасна Феодосія) у XIV-XV ст. була надзвичайно багатонаціональним містом, де перепліталися культурні і релігійні традиції Сходу й Заходу. Водночас це був і найвіддаленіший аванпост місіонерської діяльності римської церкви на Сході. З другого боку, Крим ще з раннього середньовіччя був традиційно зоною впливу грецької церкви, оскільки вважався частиною “візантійського світу”.

З ослабленням Візантії й появою на побережжі Чорного моря західноєвропейських торгових республік в XIV ст. сюди проникає католицизм, який в цьому регіоні помітної ролі не відігравав. Основним центром і оплотом нового віровчення у регіоні стає саме Кафа – головна торгова колонія генуезців. Тому проблема міжконфесійних відносин у генуезьких колоніях, а також роль римської церкви в політичній та соціально-економічній історії Криму XIV-XV ст. є дуже актуальною та важливою.

Релігійне питання свого часу знайшло часткове відображення у російській дореволюційній історіографії, зокрема у працях Л. Коллі [12,13,14], М. Волкова [7], Ю. Кулаковського [15], М. Мурзакевича [16], В. Юргевича [21,22]. Так, Л. Коллі вперше спробував визначити структуру та організацію церков Кафи, а також приналежність їх до певної конфесії. При цьому він спирався в основному на Статут для генуезьких колоній 1449 р. Але дослідник усе ж не зумів у повній мірі визначити ту роль, яку відігравала римська церква в останні роки генуезького панування в Криму. Ще один російський дослідник кримських старожитностей М. Волков знайшов і опублікував деякі документи та листи, що відображають загострення конфронтації між представниками різних конфесій.

Радянська історіографія свого часу займалася цією проблемою побіжно й поверхово. Роль генуезької колонізації Північного Причорномор'я в історії регіону незаслужено применшувалася, а церковне питання майже не розглядалося. Проте все ж окремі доробки з цієї проблеми можна знайти в роботах А. Чипериса [18,19,20], М. Старокадомської [17], С. Карпова [10,11]. На жаль, українська історіографія на сьогодні практично не займається питаннями, пов'язаними з генуезьким минулим Кафи.

На основі комплексного підбору вітчизняних та зарубіжних джерел, широкого кола наукової літератури спробуємо розкрити три основних аспекти означеної проблеми.

По-перше, прослідкувати процес перетворення Кафи на найбільший аванпост місіонерської діяльності римо-католицької церкви на Сході.

По-друге, визначити кількість церков у середньовічній Кафі, а також локалізувати їх відносно приналежності до конфесії.

По-третє, простежити долю католицького населення Криму після захоплення в останній третині XV ст. генуезьких колоній турками-османами.

Монгольські завоювання негативно вплинули на торговельну кон'юнктуру на Близькому Сході, а це призвело до того, що основні торговельні шляхи зі Сходу на Захід перемістилися в Причорномор'я. Тому роль італійських факторій у Криму та Приазов'ї швидко зростала і це сприяло їхньому соціально-економічному й політичному розвитку в XIV - першій половині XV ст. Водночас зростала і роль римсько-католицької церкви в житті колоній.

До 1318 р. Кафа належала до Пекінської єпархії (cambaliensis diocesis), про що повідомляє одна з булл Іоанна ХХІІ. Але незважаючи на те, що єпархії у Кафі тоді ще не було, в джерелах згадується два єпископи, які вели римсько-католицьку пропаганду серед населення – Джіованні де Роано і Фадей. Перший був призначений папою Климентом IV у 1268 р., а другий відправився в Кафу в 1303 р. [24, р. 210; 22, с. 827].

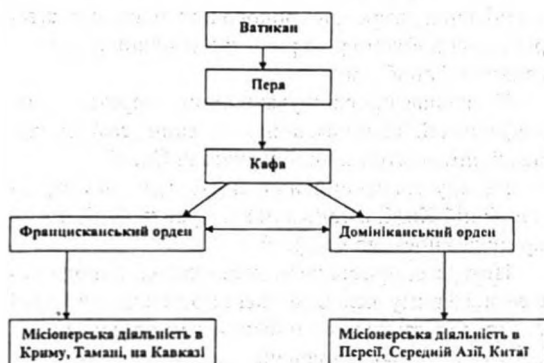
За згаданою буллою Іоанна ХХІІ колонія отримала власну єпархію, а також статус “міста” і почала формувати свою власну комуна [10, с. 49]. Це було важливе рішення, оскільки в Західній Європі такий статус мало дуже небагато міст. Значений привілей могло мати тільки місто з великою чисельністю населення і стратегічно важливим місцем у зовнішній політиці папського Риму. З другого боку це можна пояснити тим, що в першій третині XIV ст. Генуезька республіка і всі її колонії перебували під владою папи Римського [16, с. 119].

Першим офіційним єпископом Кафської єпархії став монах францисканського ордену Джироламо. Він мав свою кафедру при церкві св. Агнеси. Територія єпархії простягалася із заходу на схід від Вар-

ни (Болгарія) до Сараю (на Волзі), і на північ до руських земель. Проте з введенням в середині XIV століття єпископії у Солдайї та Чембало ця територія була значно обмежена.

Місіонерську діяльність у XIV-XV ст. проводили францисканський та домініканський чернечі ордени. При цьому чітко прослідковується два основних напрямки [13, с. 24].

Схема 1. Напрямки місіонерської діяльності чернечих орденів.



Францисканці й домініканці мали на території Кафи свої монастирі, при яких знаходилися школи з вивчення східних мов. Ці два чернечі ордени були пов'язані зі своїми головними центрами в Пері [13, с. 85]. Кафінські обителі, особливо домініканська, були, так би мовити, етапом для подальших місій у Персію, Середню Азію (Tartaria), Китай. Молоді місіонери прибували в Кафу, де вони впродовж двох-трьох років вивчали східні мови. Після того з євангелієм і хрестом в руках, в білих шерстяних рясах вони відправлялися разом із торговими караванами в далекі монгольські землі (nelle lontane terre d'Oriente), до самого Камбалюка (Пекіна) [13, с. 85].

Зокрема, у 1342 р. західноєвропейський місіонер Маріньолі відомими торговими шляхами з Кафи успішно добрався до Середньої Азії, а звідти до Китаю, де пробув чотири роки [20, с. 97]. Таких святих отців в Середній Азії й Китаї було багато, про що свідчить той факт, що в Самарканді (столиця Тимуридської держави) на кінець XIV ст. існувало декілька християнських церков різного віросповідання. Крім того, є дані про існування в Самарканді католицької спархії для генуезьких і венеціанських купців [3, с. 76].

Особливе місце в діяльності римсько-католицької церкви займала проповідь християнських цінностей серед місцевого населення Криму, а також жителів Кафи. Як відомо, на початок XV ст. чисельність міста становила близько 70 тис. жителів. Італійців (в основному генуезців) серед цього населення було небагато – 3-4% (2-2,5 тис. чол.).

Більша частина жителів складалася з греків, вірменів, татар, євреїв, арабів та ін.

Генуезький колоніальний режим намагався не конфліктувати з місцевим грецьким (православним) населенням. Кафська католицька спархія мирно співіснувала з грецькими солдайською і готською спархіями. Константинопольський патріарх без перешкод керував своїми кримськими вікарними єпископами, крім того, вони постійно брали участь у Константинопольському синоді [8, с. 143].

Греки, які проживали в Кафі, залежали від Сугдейської митрополії, до якої з 1371 р. входила і Ялта [15, ? 188-189]. Грецьке населення в Кафі та її передмістях мало декілька церков, а також два монастирі – св. Георгія та св. Петра [22, с. 827].

Велику громаду в генуезькій Кафі мали і вірмени, які становили значний відсоток серед населення. Проте вірменське населення до початку XIV ст. у Криму було нечисленим. Питання про те, коли саме почалося масове переселення вірменів до Криму, до сьогоднішнього дня залишається не до кінця з'ясованим. На нашу думку, найбільш вірогідною є версія дослідника Сестренцевича, який на основі церковних документів прослідковував, що підкоривши Вірменію в 1262 р., татари переселили частину її жителів в район Казані та Астрахані. А уже звідти більша частина вірменів переселилася в Крим, де з дозволу генуезців у 1340 р. вони осіли в Кафі, Судаку (Солдайї), Солхаті [5, с. 138].

Вірмени були в основному торговцями та ремісниками, крім того, мали свого єпископа та займали окремі торговий квартал. Для генуезців місіонерська діяльність серед вірменського населення відігравала важливе значення, адже багато представників цього народу були багатими купцями і вели активну зовнішню торгівлю Кафи зі Сходом. Проте в лоно католицької церкви приверталася в основному греко-вірменська торгівельна верхівка.

Під впливом Флорентійського собору місцеве католицьке духовництво за підтримки консула Кафи Паоло Імпериале переконало вірменських священників об'єднати Кримську Вірменську церкву з римсько-католицькою. Ця подія відбулася у 1438 р. з благословення папи Євгенія VI [15, с. 186; 16, с. 62-63; 23, с. 119]. Проте таку унію місцеве населення у переважній більшості не визнало.

Точних даних про кількість вірменських церков у генуезькій Кафі, на жаль, не збереглося, проте відомо, що ще з 1316 р. тут було три вірменські церкви [24, р. 210]. Генуезькі джерела не згадують про їх кількість на середину XV ст., але оскільки в цей час вірмени становили переважну більшість населення, то їх кількість повинна була бути значно більшою. За Г. де Бопланом (його відома всім робота "Description d'Ukraine par le sieur de Beauplan") ще в 1660 р. у місті було 12 грецьких, 32

вірменські та І латинська церкви [22, с. 827]. Можна припустити, що в генуезький період чисельність вірменських церков була такою ж.

Найбільш успішною була діяльність францисканців та домініканців серед татар, які до кінця XIII ст. в основному прийняли мусульманство. При католицьких монастирях були школи, де навчали дітей заможної татарської верхівки. Про це чітко свідчать генуезькі документи, де згадуються чиновники, вихідці з татар. Це Констанцо Сарра, учитель і чиновник казначейства (*sarracino*¹, *nativo e borghese di Caffa*), а також Ассан Сіко – писар і перекладач кафінського суду [13, с. 86]. В літописах домініканського ордену згадується і випадок, коли керченський латинський єпископ, патер Франческо да Камеріно навернув у християнство в 1333 р. царя Зіхії Версахта (*Versacht*) разом з усім його двором і народом [13, с. 86; 15, с. 179-180].

Враховуючи важливість Кафи як економічного, релігійного (місіонерського) і політичного центру “Газарії”, “Татарії” і всього Причорномор’я, Республіка св. Георгія (Генуя – А.К.) просила римського папу підвищити статус кафінського єпископства до архієпископства (1431 р.) [11, с. 18]. Папський Ватикан з невідомих причин відмовився це зробити.

Генуезці, незважаючи на їх абсолютну меншість у Кафі, побудували тут багато римсько-католицьких храмів. Проте відомостей про ці латинські церкви залишилося дуже мало. Більшість з них не дійшли до нашого часу і були зруйновані ще за турецького панування.

Основним документом про релігійний та етнічний склад Кафи під час перебування в ній генуезців є Статут 1449 р., який регулював внутрішнє життя населення в Кафі і залежних територіях. Таких статутів відомо декілька для різних періодів перебування тут італійців; вони складалися в Генуї і призначалися для чиновників колоніальної адміністрації Кафи – консула і його підлеглих. Перший відомий статут відноситься до 1290 р., останній – згаданий статут 1449 р.

Статут для генуезьких колоній 1449 р. є чи не єдиним цінним джерелом для визначення кількості церков у Кафі і їх локалізації відносно конфесії. Інші статuti збереглися в дуже поганому стані і, на жаль, не можуть пролити світло на досліджуване питання. Уперше спробував класифікувати церкви Кафи за цим нормативно-правовим актом Л. Коллі. При цьому він використовував опублікований А. Вінї в “*Arti della societa Ligure d istoria patria*” *Statutum Caphae*. [13, с. 86-87].

Таблиця 1. Класифікація церков в Кафі (За Л. Коллі).

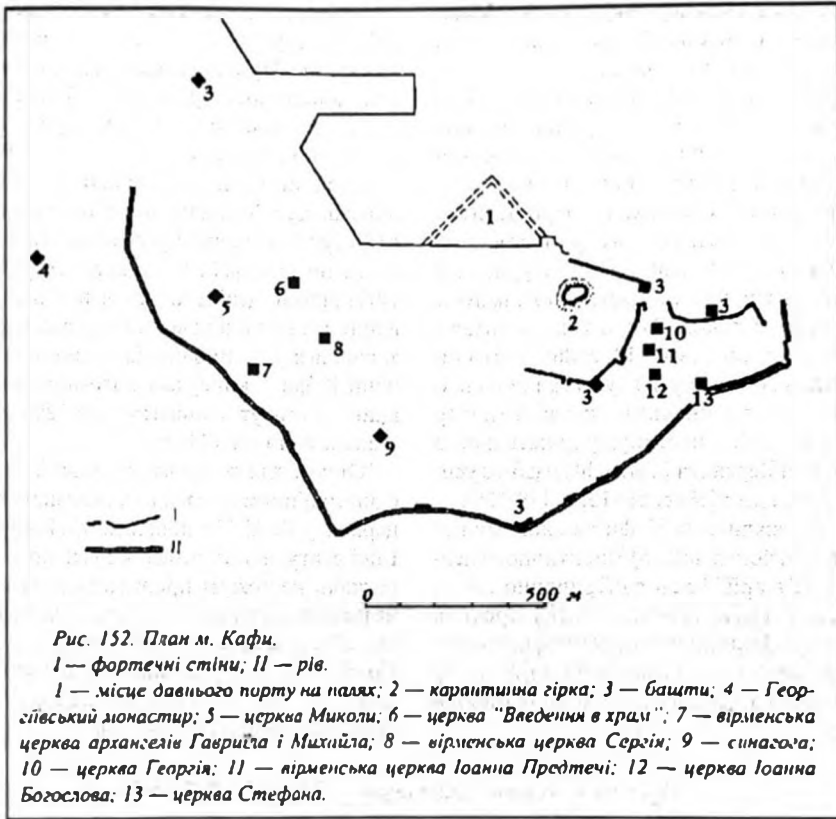
| Латинська назва | Українська назва | Конфесія |
|--------------------------------------|------------------------------|------------------------------------|
| Sancti Agnetis | Св. Агнеси | римсько-католицька |
| Santa Maria del bazar | Пресвятої Богородиці | римсько-католицька |
| Santa Maria Assunta | Успіння Пресвятої Богородиці | римсько-католицька |
| Sancti Georgii vexilliferi lanuensis | Св. Георгія Побідоносця | римсько-католицька |
| Sancti Dominici | Св. Домініка | римсько-католицька |
| Sancti Francisci | Св. Франциска | римсько-католицька |
| Sancti Antonii | Св. Антонія | римсько-католицька |
| Sancti Lazari | Св. Лазаря | православна (грецька) |
| Beati Iohannis Baptiste | Св. Іоанна Предтечі | римсько-католицька |
| Sanctorum Petri et Pauli | Свв. апостолів Петра і Павла | римсько-католицька |
| Beate Marie Magdalene | Св. Марії Магдалини | римсько-католицька |
| Sancti Jacobi | Св. апостола Якова | римсько-католицька |
| Sancti Laurentii | Св. Лаврентія | римсько-католицька |
| Sancte Clare | Св. Клари | римсько-католицька |
| Sancti Michaelis | Св. Михаїла Архангела | вірмено-григоріанська |
| Sancte Catherine | Св. Катерини | православна (грецька) |
| Sancti Nicolai | Св. Миколи Чудотворця | римсько-католицька |
| Sancte Crucis | Св. Хреста | римсько-католицька (вірменська) |
| Resurrectionis Domini | Св. Воскресіння | римсько-католицька |

Працюючи з латинським текстом Статуту, Л. Коллі, скоріш за все, не порівнював його з перекладом цього ж документа російською мовою В. Юргевича або зробив це надто побіжно. Цим, напевно, пояснюється окремі розбіжності у коментарях обох науковців.

¹ *Sarracino* – сарацини, мусульманське населення Кафи (татари, араби тощо).

Зокрема, у Юргевича не згадуються церкви св. Воскресіння та Успіння Пресвятої Богородиці. Проте є храмове свято Пасхи, або Воскресіння [1, с. 705]. Тому існування такої церкви можна піддати сумніву.

Церква св. Іоанна Предтечі була вірогідніше вірменською, а не римсько-католицькою, про що говорить її вірменський архітектурний стиль (ця церква збереглася до наших днів) [23, с. 119].



Церкви, які збереглися до нашого часу в Кафі. (За І. С.Винокуром, Д. Я. Телегіним)

Хоча в Статуті 1449 року церква св. Сергія не вказана, її внутрішній і зовнішній вірменський архітектурний стиль говорить про те, що вона була побудована в XV ст. і належала до храмів вірмено-григоріанської конфесії [6, с. 441].

Працюючи над дослідженням генуезьких написів, В. Юргевич знайшов залишок будівельної плити із зображенням на ній св. Магдалини. Плита датувалася 1351 р. Дослідник припустив, що ця плита стояла в церкві св. Магдалини і говорить про місце й час будівництва цієї споруди [21, с. 162-164]. Уже згаданий нами Л. Коллі на основі нових археологічних даних спростував твердження свого колеги щодо приналежності згаданої плити саме цій церкві і висловив думку, що монумент належить церкві Феодора Стратилата (була збудована недалеко від Кафі) [14, с. 149-151].

В генуезькій Кафі були також мусульманські мечеті, синагоги та руські православні церкви [23, с. 119]. При цьому перші згадки про руських купців (Rossogum) і руські храми датуються генуезькими джерелами 1316 р. [17, с. 151].

Однозначно можна сказати про те, що в середньовічній Кафі римська церква займала привілейоване становище. Місцеве населення міста й інших територій було обкладене різними церковними

податками на користь саме Ватикану. В одному з документів протектори банку св. Георгія (який був власником колоній з середини XV ст.) наказують кафеьским властям на гроші, зібрані з місцевого населення в результаті надходжень з продажу індульгенцій, десятинного податку і особливого церковного податку ("elemosine"), побудувати 10 галер [2, р. 667].

Ще одним підтвердженням зверхності римсько-католицької церкви над усіма іншими конфесіями може послужити одне із положень Статуту 1449 р. (§ 3). В ньому говориться про заборону в період святкування католиками своїх свят представникам інших конфесій відкривати свої торгові лавки і торгувати в них [1, с. 722-733].

Генуезцям удавалося утримувати колонії під своїм контролем завдяки тому, що вони вмiло знаходили "золоту середину" у стосунках між різними етнічними групами населення. Латинському єпископу заборонялося втручатися в справи інших єпархій, а також здійснювати тиск на представників генуезької адміністрації [1, с. 730-731].

Після взяття турками Константинополя в 1453 р. загроза втрати Генуєю своїх причорноморських колоній стала неминучою. З послабленням влади метрополії над своїми факторіями там посилюють-

ся сепаратистські настрої і анархія. В той же час загострюються і міжконфесійні стосунки всередині власне Кафи [9, с. 160-161; 7, с. 128-131; 18, с. 148-149; 19, с. 264]. Це призводить у 50-х – 70-х рр. XV ст. до соціальних виступів та міжетнічних конфліктів, які в сукупності негативно вплинули на життя колоній та призвели до їх завоювання турками у 1475 р. [8, с. 181-183; 12, с. 173-174].

Доля місцевого населення колоній цілком і повністю залежала від нових завойовників. Як повідомляє В. Гейд, близько 5 тисяч молодих юнаків та дівчат було вивезено в рабство. Усіх італійців посадили на турецькі кораблі і відправили у Стамбул – нову столицю Османської імперії [8, с. 181-182]. Кримське ханство визнало себе васалом турецького султана, а Кафа та її колишні колонії сформували три турецькі кадиліки.

Для генуезців втрата їхніх міст мала катастрофічні наслідки, оскільки стала початком краху їхньої колоніальної імперії. Пам'ять про італійську присутність у Криму ще зберігалася довгий час. У 1578 році Крим відвідав посол польського короля Мартін Броневський. Мандрівник детально описав Кафу та інші міста Кримського ханства. Цікаві відомості він лишив і про церкви та місцеве населення. Майже всі римські християнські церкви міста були знищені, будинки зруйновані. Залишилося тільки два храми – католицький і вірменський. Броневський згадав і про те, що в місті проживали турки, вірмени, євреї, італійці та греки [4, с. 348].

Польський посол також повідомляє, що деяким генуезцям було надано право селитися в поселенні Сортасс (Сююрташ), в гірській місцевості, на південь від Бахчисарая. Вони отримали дозвіл від хана збудувати тут римсько-католицьку церкву, і її відвідував Броневський в 1578 р. Настоятелем церкви тоді був монах францисканського ордену, викуплений християнами з турецького полону. Хани використовували генуезців для зносин з християнськими повелителями, крім того, тут часто жили литовські та московські послы [4, с. 345-346]. Проте до поч. XVII ст. залишки італійців повністю асимілювалися з місцевим населенням і перейшли у своїй більшості в іслам [15, с. 195]. Пам'ять про колись могутню колоніальну імперію в Північному Причорномор'ї остаточно канула у небуття.

Джерела та література

1. Устав для генуезьких колоній в Черном морі / пер. В. Юргевича // Записки Одесского Общества Истории и Древности (далі - ЗООИД). – Одесса. – 1863. – Т. V. – С. 623-816.
2. Atti della societa Ligure di storia patria. – Genova. – 1868. – Vol. VI. – 787 p.
3. Бартольд В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период. – СПб., 1893. – 95 с.
4. Броневский М. Описание Крыма (Tartaria Descriptio) // ЗООИД. – Одесса. – 1867. – Т. VI. – С. 333-368.
5. Брун Ф. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). – Одесса, 1879. – Ч. I. – 410 с.
6. Винокур І. С., Телсгін Д. Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2004. – 480 с.
7. Волков М. Четыри года города Каффы (1453, 1454, 1455, 1456) // ЗООИД. – Одесса. – 1872. – Т. 8. – С. 109-144.
8. Гейд В. История восточной торговли в средние века / пер. Л. П. Колли // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии (далі - ИТУАК). – Симферополь. – 1915. – Вып. 52. – С. 68-185.
9. Дорогой тысячелетий. Экскурсии по средневековому Крыму. – Симферополь: Таврика, 1966. – 365 с.
10. Карпов С. П. На берегу «Великого» моря. Итальянские фактории в Причерноморье // Родина. – 2003. – № 11. – С. 46-50.
11. Карпов С. П. Причерноморье в XV веке по материалам собрания Diversorium, Filze Секретного Архива Генуи // Причерноморье в средние века – М. – 1995. – Вып. 2. – М., МГУ – С. 9-19.
12. Колли Л. Исторические документы о падении Каффы // ИТУАК. – Симферополь. – 1911. – Вып. 45. – С. 145-174.
13. Колли Л. Каффа в период владения ею Банком св. Георгия // ИТУАК. – Симферополь. – 1912. – Вып. 47. – С. 75-112.
14. Колли Л. Об одном генуезском барельефе Феодосийского музея // ИТУАК. – Симферополь. – 1916. – Вып. 53. – С. 147-151.
15. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. – К.: Стилоз, 2001. – 225 с.
16. Мурзакевич Н. История генуезских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – 100 с.
17. Старокадомская М. К. Русское торговое население генуезской Каффы // История и археология средневекового Крыма. – М. – 1958. – С. 147-154.
18. Чиперис А. М. Борьба народов Юго-Востока Крыма против экспансии султанской Турции в 50—70 гг. XV века // Ученые записки Туркм. ГУ. – Ашхабад – 1960. – Вып. XVII. – С. 131-155.
19. Чиперис А. М. Внутреннее положение и классовая борьба в Каффе в 50 – 70 гг. XV века // Ученые записки Туркм. ГУ. – Ашхабад. – 1952. – Вып. XXI. – С. 245-266.
20. Чиперис А. М. К вопросу о торговых связях Средней Азии с Крымом и Восточной Европой в VIII—XIV вв. // Ученые записки Туркм. ГУ. – Ашхабад. – 1964. – Вып. XXXI. – С. 88-102.
21. Юргевич В. Н. Генуезские надписи в Крыму // ЗООИД. – Одесса. – 1863. – Т. V. – С. 157-177.
22. Юргевич В. Н. Примечания к уставу 1449 года // ЗООИД. – Одесса. – 1863. – Т. V. – С. 816-837.
23. Якобсон А. Л. Крым в средние века. – М.: Наука, 1973. – 173 с.
24. Canale. Della Crimea, del suo commercio e dei suoi dominatori. – Genova, 1855. – Vol. II. – 457 p.

SUMMERY

Anatoly Kuz'
(Chernivtsi)

THE ROMAN CHURCH AND HER INFLUENCE ON
THE GENOA COLONIAL POLICY IN NORTHERN
BLACK SEA COAST (BY THE EXAMPLE OF
GENOA CAFFA XV CENTURIES)

The author in article on the basis of rich source bases and the rare printed editions opens essence of a politics of the Roman church in Northern Black Sea Coast. He investigates Genoa Caffa where different cultures and religions have incorporated. Also he brings the to a focus to the reasons of an aggravation of church relations in XV century and consequences to which it has resulted.

УДК: 94(477) „1650”

Лілія Дробіна
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКІ СТОСУНКИ
В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ
СИТУАЦІЇ В 1650 р.

В статті йдеться про встановлення дипломатичних стосунків між Україною і Молдавією в період Визвольної війни Б.Хмельницького та їх вплив на міжнародну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: Молдавія, Кримське ханство, Османська імперія Б.Хмельницький, Лупу, козаки, орда, дипломатичні відносини, коаліція.

Проблема геополітичних змін, спричинених Визвольною війною українського народу середини XVII ст. завжди викликали гострий інтерес істориків. Зокрема, спробу її розв'язати робили і М.Грушевський [12], і В.Голобуцький [7, 11], і В.Смолій та В.Степанков [19] у своїх наукових розвідках. Українсько-молдавські відносини даного періоду досліджували А.Жуковський [13], М.Мох [17] та ін. Місце Буковини у налагодженні взаємовідносин між козацькою Україною і Молдавським князівством прослідковується у колективній монографії чернівецьких науковців „Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)”. Досить значна кількість фактичного матеріалу подано в документах цього періоду [1, 2, 4, 5], літописних записях М.Костіна [6].

Метою даної статті є аналіз ситуації, що виникла на українсько-молдавському напрямку, шляхом детального вивчення дипломатичних взаємозв'язків в регіоні.

Молдавське князівство відіграло важливу роль у розгортанні Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та формуванні української державності. Серед факторів, які визначали зацікавленість козацької верхівки у зближенні з мол-

давським князем, найбільш вагоме місце займало бажання залучити цю невелику, але важливу з точки зору геополітичних розрахунків, державу до антипольської коаліції. Адаже війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького порушила спокій не тільки Речі Посполитої, а й безпосередньо чи опосередковано торкнулася всіх сусідніх держав. Зокрема, вона збурила давні проблеми на прикордонному просторі між Молдавією і Польщею. Щоправда, воєнні дії 1648-1649 рр. зачіпали лише порубіжні території. Молдавський літописець Мирон Костін писав: „Здрігнулися тоді всі навколишні землі від несподіваного бентеження Ляського королівства. Однак наша земля ... ще кілька років після того, як повстав Хміль, перебувала у спокої” [6, с.102]. Тільки починаючи з 1650 р. Молдавія виявилась втягнутою у вир гострих суперечностей.

У цій боротьбі Молдавське князівство як сателіт Османської імперії брало участь на її боці разом з іншими підкореними землями – Кримським ханством, Волощиною і Трансільванією, однак найчастіше виступало проти них. З чим це пов'язано? Чому васали не об'єдналися проти свого сеньйора – Туреччини і не скинули маріонеткову залежність? Як виявилось, недруг у кожного з них був свій, а союзників вони шукали у таборі ворогів свого ворога. Молдавія не була винятком, проте у цьому протистоянні вона залишилася одна, зробивши ставку на польський табір.

Події 1648-1649 рр. в Україні розвивалися надзвичайно стрімко не тільки для козацької старшинської верхівки, але й володарів сусідніх держав. Блискучі перемоги українського війська над Польщею змусили молдавського господаря Василя Лупу в жовтні 1648 р. з великими почестями прийняти українських послів і погодитися на їх домагання: не пропускати в Молдавію поляків, потопивши для цього всі пороми на річці Дністер [13, с.70]. Звісно, це було зроблено не з симпатії до козацького повстання, а під тиском зростаючої української сили. Насправді Лупу, залишаючись вірним польським союзником, чинив різні перешкоди козакам, перехоплював кореспонденцію гетьмана з турецьким двором і передавав полякам. Тому Б.Хмельницький у своїх листах до султана скаржився на господаря і навіть пропонував замінити правителя Молдавії. Недоброзичливе ставлення молдавського володаря до повстання створювало для України ризиковане становище, позаяк лівий фланг опинявся під загрозою удару. Тому козацьким командуванням й було вирішено збити Молдавію своєю союзницею [17, с.327].

Спочатку гетьман спробував дипломатичним шляхом зацікавити Молдавію у військово-політичному союзі з козацькою Україною, але Лупу ухилився від прийняття рішення: боярська верхівка князівства остерігалася Польщі і постійно відхиляла цю пропозицію [9, с.50]. У результаті було

вирішено змінити тактику і все-таки підштовхнути господаря до співпраці, а бояр зробити поступливішими. В політиці примусового впливу на Лупу гетьману допоміг конфлікт між Кримським ханством і Молдавією, який розгорівся навесні 1648 р. [4, док. 71, с. 225].

У результаті перших навальних наступів козаків весною 1648 р. увесь цвіт польської армії, в тому числі і обидва гетьмани Миколай Потоцький та Мартин Калиновський, опинилися в татарському полоні й змушені були чекати, поки за них заплачуть. Знаючи, що без гетьманів польське військо досить вразливе і війна може бути завершена повною перемогою козаків, кримський хан Іслам-Гірей все-таки зробив благородний жест, подарувавши свободу коронному гетьманові. Цим він ще раз підтвердив істину: кочові племена використовували осілі народи як джерело для збагачення і їх цікавило продовження війни, а не укладання миру. Адже османський ринок постійно потребував великої кількості рабів, якими за ісламським правом могли ставати лише люди з „країни війни“, тому кримські кочовики змушені були взяти на себе функцію професійних вояків [10, с. 236].

Свою роль у визволенні Миколая Потоцького відіграв і князь Василе Лупу. Він не тільки енергійно клопотався перед ханом про звільнення коронного гетьмана, але й допомагав йому у влаштуванні переїзду додому, демонструючи свої пропольські настрої. Звістка про це неприсмно вразила Б.Хмельницького, адже в молдавському князівстві він хотів бачити потенційного союзника.

Бажання укласти союз з Польщею у Лупу з'явилось не за один день. Ще з середини 40-х р. XVII ст. він почав поступово відходити від османської лінії у зовнішній політиці. Першим проявом цього став шлюб старшої дочки Марії з литовським магнатом Янушем Радзивілом у 1645 р. За дозвіл на це весілля Лупу змушений був відправити до турецького султана в заручниці молодшу доньку Руксандру (Розанду). Що ж змусило хитрого і обережного господаря піти на такий ризикований політичний крок? Ймовірно, що однією з причин була складна міжнародна обстановка. Зокрема, після довготривалого протистояння почалося деяке зближення московського і польського керівництва з огляду на появу спільних ворогів – Кримського ханства і Османської імперії та формування антитурецької коаліції. У 1646 р. князь Радзивілл запропонував приєднатись до майбутнього союзу і своєму тестеві. Це був шанс для Молдавії: опираючись на могутніх союзників - Московське царство і Річ Посполиту, зміцнити свої позиції перед давніми ворогами - Валахією і Трансильванією.

Події 1648 р. в Україні кардинально змінили плани всіх зацікавлених сторін. Лупу не відчув вчасно формування нового співвідношення сил в регіоні, і правлячі кола Молдавії без роздумувань

підтримали сторону Речі Посполитої, вважаючи, що козацьке повстання буде швидко придушено. Крім того, вирішальну роль відіграли солідарність з польським панством та страх перед впливом Визвольної війни українського народу на молдавських селян, незадоволених скрутним соціальним становищем.

Козацько-польські бої 1648 р. яскраво показали зростання впливу татарського фактора у регіоні. В період Зборівського примирення 1649 р. союзники козаків татари повертались у свої землі, а буджацькі і частина кримських татар пішли через Молдавію, де похапцем грабували населення. Обтяжені рабами й полоненими з польської землі, зупинилися вони біля села Братуляни на березі річки Резини. Ординці були впевнені, що покинувши польську землю, на молдавській знаходяться в повній безпеці. Крім того, васальна залежність Молдавії від Туреччини, близькість до Кримського ханства – все це додавало їм безтурботності.

Чутки про пограбування татарами молдавських маєтків спричинили виступ господаря проти них. Досить швидко зібралось військо, бо „народ молдавський за своєю вдачею охочий до здобичі“ [6, с. 102] і вирушило проти грабіжників. Але, як відзначає хроніст, це був необдуманий крок. З одного боку, несподіваний напад дав можливість розгромити татарське військо і завдати йому значних втрат. „Загинуло тоді дуже багато татарви. Наші відбили у них і здобич, і рабів“, – пише М.Костін [6, с. 102], яких Лупу „розіслав по монастирях, і роздав деяких торговим людям“ [2, док. 48, с. 123]. Однак цим своїм демаршем господар надав польській стороні непряму військову допомогу, що посилило обурення кримського хана.

Розгромлені татари без здобичі і полонених повертались до Буджака. Кримська верхівка, роздратована діями молдавського господаря, взялася зводити з ним рахунки через свого сеньйора. До Стамбула було відправлено детальне повідомлення про події, а господаря Василе і усю Молдавію названо зрадниками. До тих володарів, які правили вже досить давно, ставлення у турецьких властей було підозріле. Тому за такий вчинок султан дозволив ханові вільно грабувати Молдавську землю. Так татари отримали можливість не тільки помститися за завдані їм втрати, але й покарати Лупу за його зверхність [18, с. 206].

Хоча господар Василе після цієї події дуже обережно ставився і до султана, і до хана, колесо татарської помсти було запущене. Спокійні їхні слова-звертання приспали пильність Лупу. Крім того, візир хана Сефер Казим-ага у листах запевняв, „ніби й в гадці не має ані хан, ані їхня старшина помститися за страждання, яких зазнали татари на їхній землі“ [6, с. 103]. Однак прихована ворожнеча приносить ще більше лиха.

Таким чином, довкола молдавської справи зав'язувався тугий вузол інтриг: Кримське ханство –

Молдавія – Україна, а згодом Польща – Росія – Україна. Розглядаючи ці стосунки, мимоволі звертає на себе увагу присутність ще одного надзвичайно важливого гравця – Османської імперії.

Б.Хмельницький підтримував тісні стосунки з Туреччиною і навіть не відкидав думки про прийняття васальної залежності. На південно-західному кордоні України була ціла група держав, які хотіли утворити федерацію південнослов'янських і неслов'янських народів під протекторатом Туреччини: князівства Трансильванія, Валахія, Молдавія. Трансильванський князь Дердь I Ракоці запропонував і Б.Хмельницькому приєднатися до цього союзу. Гетьману сподобався задум, хоча він вважав його досить складним для реалізації. Втіленню ідеї в життя перешкоджали дві основні причини: по-перше, одвічний релігійний антагонізм християнського та мусульманського світів; по-друге, несталість та невпевненість турецьких васалів – татар. Їх військо було необхідне для успішного розгортання бойових дій, але гетьман остерігався, що „вони його покинуть, саме тоді, коли поляки щось задумують” [12, с.71].

Практика постійного обміну українських і турецьких посольств була започаткована ще у 1648 р., коли до Стамбула прибула козацька делегація, на чолі з „чистокровним татариним” полковником Філоном Джемалієм, який добре володів турецькою мовою. Успіхи посольств приносили користь обом сторонам. Так, в султанській грамоті від 06.11.1650 р. козаків запевняли, що в разі потреби можуть розраховувати на допомогу Туреччини. „Якби звідкись неприятель з'явився, – писав султан, – нам знати давай же, скільки б війська не потребували, зразу ж готові дати” [1, док.33, с.352]. За свою підтримку Порти просила тільки одного, щоб козаки не нападали на її володіння „від вашого всього війська ні один любо морем, любо полем, нашому цареві в панстві його жодної шкоди не було” [2, док.181, с.436]. У відповідь Б.Хмельницький відправив до Константинополя своїх послів Антона Ждановича і Павла Яненка-Хмельницького, які, як бачимо з пізньої грамоти султана від грудня 1650 р., добились певних успіхів. На підтвердження дружнього ставлення до козаків султан направив рескрипт кримському хану: „Щоб очі і вуха його завжди були відкриті стосовно Польщі” і щоб він у випадку необхідності негайно допомагав своїм військом Б.Хмельницькому [5, док.155, с.200].

Ідея утворення антитурецького союзу також мала своїх прихильників. Активну участь у його створенні взяла Річ Посполита, а членом альянсу бачила Кримське ханство. 40-і рр. XVII ст. характерні претензіями кримського хана на більш самостійну політику, що проявляється в частковій непокорі наказам сюзерена. В 1648 р. після смерті султана Ібрагіма на престол зійшов 7-річний Мехмед IV Авджі, і країна поринула в безодню при-

дворних інтриг. На період досягнення султаном повноліття хан надіявся, що йому прийде запрошення зайняти, хоч би і тимчасово, турецький престол. Адже за османськими законами вважалося, що у випадку припинення чоловічої лінії Османської династії її місце посядуть Гереті як єдині представники вищої за степовими канонами династії Чингізів [10, с.239]. Польща вирішила використати це незадоволення хана. Вже на початку весни 1650 р. західні газети писали, що кримський посол прибув до Варшави і привіз пропозицію союзу проти Порти. У польських зведеннях є такі записи: „Я [кримський хан. – Л.Д.] з королем польським помирився, кому він неприятель, тому і я неприятель, ми собі навзаєм присягли” [12, с.34]. Але попри все від союзу з козаками теж не відмовлявся „якби король [польський. – Л.Д.] на них [козаків. – Л.Д.] став наступати, то кримський цар їх не видасть, піде війною з козаками разом на Польську землю” [12, с.35]. Кримський хан притримувався політики сидіння на двох стільцях: полякам обіцяв мир та дружбу і козакам те ж саме.

Москва також не залишалася осторонь цих подій і в березні вклинилася в трикутник Кримське ханство – Україна – Польща. До активних дій царський уряд підштовхнула реальність протурецької політики Б.Хмельницького, хоча ідея утворення антитурецької ліги під зверхністю Москви теж була гетьману до смаку. Розвиток українсько-молдавських стосунків залежав тепер від уміння сусідів налагоджувати дипломатичні взаємини. І навіть далекі московсько-польські відносини мали резонанс на українсько-молдавську політику.

Б.Хмельницький, запевняючи московського царя у своїй прихильності, неодноразово підбивав його розірвати перемир'я з Польщею і якби „цар [московський. – Л.Д.] почав війну з зляхами, то вони, козаки, стали б у ній на розрив з Польщею” [2, док.181, с.429]. Та монарх не готовий був здійснити ні такий кардинальний хід, ні категорично відмовити. Щоб утримати козаків від рішучих дій в турецьку сторону, вирішено було пошукати привід для майбутньої польської війни. Тому в червні 1650 р. московське посольство на чолі з братами Пушкініми прибуло до Варшави з претензіями „за образи царської гідності, нанесені їй помилками в титулах, в писаннях до московських урядів, і нечемними висловами в різних книгах, друкованих в Польщі” [7, с.63], вимагало вибачення, в іншому випадку мир між Росією і Польщею буде розірвано. А тому може відбутися приєднання до ворожого табору, і не останню роль тут відіграють козаки, які шукають протекції московського царя, і польська опозиція з сенаторів і шляхтичів, ображених королем. Чутки про незгоду і розруху на Україні це лише поголос, при потребі козацьке військо підніметься у повному складі під московською рукою.

Це означало появу перед Польщею нового противника. Польському уряду вдалось шляхом різних поступок відхилити цей ультиматум, але було зрозуміло, що Росія в будь-який момент може відкрити новий фронт. Така небезпека змушувала уряд Речі Посполитої тримати в резерві значні військові сили, які за інших умов могли бути повернуті проти України.

Польські дипломати намагались роз'єднати українсько-московський союз. Восени 1650 р. в Москву прибув посол з Варшави Альбрехт Празьмовський з пересторогою, що козаки готуються до війни з Росією. На це бояри Посольського приказу відповіли, що самі поляки підбурюють інші держави, зокрема Крим, до нападу на царство, а козаки є піддані Польщі і будь-які їхні виступи – це проблема самої Польщі [7, док. 182, с. 450-451]. Вбиті клин між Москвою і козацькою Україною цього посольству не вдалось.

Подібну політику польські дипломати проводили і в Туреччині, використовуючи представників інших держав при султані. У жовтні 1650 р. австрійський резидент в Константинополі Шмідт повинен був на засіданні дивану звернути увагу на те, наскільки небезпечну гру затіває Туреччина, допомагаючи козакам і татарам [3, док. 133, с. 144]. Робився акцент і на тому, що гетьман козаків Б.Хмельницький – православний і при потребі легко може очолити боротьбу підкорених православних балканських народів проти Туреччини.

Для заспокоєння московських претензій польські правлячі кола вирішили використати саме козаків, закликаючи їх до спільного походу. Б.Хмельницький після Зборівського договору 1649 р., щоб показати свою лояльність, був готовий підтримати Польщу у будь-яких військових починаннях лише б подалі від України. Але тут він опинився перед вибором противника – Польща чи Московщина. Гетьман, пов'язаний з обома сторонами умовами договорів, реальним противником все-таки вважав Річ Посполиту.

Як виявилось, крім Польщі, війни з Росією хотіли і кримські татари, щоб поквитатись з донськими козаками. Ще у 1646 р. московський цар для припинення наступів татар на свої південні території прислав донським козакам підкріплення „загін астраханських людей і із Воронежа вільних охочих людей 3 тис.” [14, с. 146]. Скориставшись цим, „донці” організували пограбування кримських і турецьких міст на Чорнім морі. А в 1649 р. в момент зайнятості ординців походом з Б.Хмельницьким, нанесли кілька ударів на незахищені кримські землі, і розлючені татари вимагали реваншу. Гетьман намагався триматись осторонь цих суперечок і вичікував, як будуть розгортатись події далі. На лист кримського хана від 15.08.1649 р. все-таки наказав збирати військо з 3 тис. козаків на чолі з Тимошем Хмельницьким. Але приготування проходило дуже повільно, що можна було трак-

тувати як ухиляння від походу. За цей час кримський хан встиг отримати подарунки від донських козаків і відмінив похід. Можливо, саме це зволікання і стало одним з факторів погіршення відносин між Козацькою державою і Кримським ханством у 1649 р.

Підготовка до війни з Московським царством продовжувалася вже на рівні дипломатичних служб. Від польського сейму було направлено Адама Кисіля для переговорів з Богданом Хмельницьким. Кримський хан, у свою чергу, відправив послів у двох напрямках – до Варшави і Чигириня. Польського короля він закликав підтримати напад на Москву, а „коли не може сам іти, нехай вишле литовське військо” [1, док. 33, с. 342]. 04.08.1650 р. ханський посол доставив гетьманові грамоту, в якій Іслам-Гірей вимагав негайного виступу козацького війська на Москву. 26.08.1650 р. козацькі війська повинні були зустрітись на кордоні з ордою султан-калги. І, якщо полякам обіцяно нові землі, „тільки Астрахань візьме хан собі” [2, док. 181, с. 424], то козацькому війську було поставлено ультиматум: в разі відмови мир буде розірвано. „Якщо не підете [на Московське царство. – Л.Д.], – писав хан, – тоді нам велике братство розірвати”, „приязни і союзіві кінець” [1, док. 33, с. 342]. Про цей ультиматум Іслам-Гірей через свого посла Мехмеда Казі-аталіка поставив до відома і польського короля. Та ці зазіхання татар і поляків не входили в плани Хмельницького, адже Москва залишилась тим резервом, який рано чи пізно планувалось втягнути у війну з Польщею. Тому відмовляючись від війни з Москвою, він був змушений шукати альтернативу, чим зайняти татар, „які не хотіли вертати без здобичі” [3, док. 128, с. 139].

Крім того, політична ситуація для України погіршилась у зв'язку із звісткою про смерть 09.08.1650 р. польського коронного канцлера Ю.Оссолінського. Б.Хмельницький опинився у дуже складному становищі, оскільки саме канцлер разом з А.Кисілем притримувався політики мирного співіснування двох націй – польської і української – в одній державі. Магнати з партії війни на чолі з Я.Вишневецьким і М.Потоцьким намагались повернути втрачені в Україні володіння і на увесь голос вимагали якнайшвидшої розправи з непокірними українськими „холопами”. В інструкції на сеймики король називав Хмельницького „запеклим і заприсяженим на загибель Речі Посполитої ворогом” [16, с. 109], який зв'язується з Туреччиною і Швецією та викликає селянські повстання проти шляхти. Сейм 1650 р. виніс рішення про набір 54-тис. війська, а також про скликання посолитого ополчення. Таким чином у Речі Посполитій підготовка до нового наступу набувала швидких обертів.

У збиранні війська М.Потоцьким під Кам'яном-Подільським Б.Хмельницький побачив загро-

зу для козаків і це викликало його занепокоєння. Водночас саме цим можна було мотивувати відмову від походу на Москву разом з ханом: „Вони [українці. – Л.Д.] непевні своїх відносин до Польщі, непевні спокою на Україні і не можуть її кидати незабезпеченою” [12, с.67].

Однак небезпека для України зростала з огляду на те, що магнати мали вірного союзника в особі молдавського господаря. Хитрий політик Василе Лупу за допомогою Польщі сподівався заволодіти Валахією. Тому Хмельницький поспішив захистити свої кордони зі сторони Молдавії шляхом розірвання союзу князівства з Польщею та перетворення його в свого співника.

Найбільше турбувало політиків польських, московських, австрійських, ватиканських та інших вірогідність утворення досить сильного противника: Козацька Республіка з Молдовою, в союзі з Кримом, підтримкою Туреччини і її васалів. Тому всі навколишні сусіди пильно стежили за цими подіями.

Для ефективного розв'язання на користь України заплутаного клубка міжнародних суперечностей і було здійснено похід в Молдавію. Хто був його ідейним натхненником: татари чи козаки, і досі викликає суперечки, оскільки у кожній із сторін були свої мотиви.

Польські джерела вказують на особу гетьмана Б.Хмельницького. Саме він переконав посланця хана Нуредіна, що похід проти молдавського господаря В.Лупу, який славився своїм багатством, був би куди вигіднішим, ніж сповнений небезпеки напад на Росію. М.Голінський відзначав з цього приводу, що Б.Хмельницький хану „іти на Росію відрадив ... бо руські тримають наготові своє військо, умовляв вдарити на Молдавію... багату країну, яка давно не знала війни і спустошень” [2, док.183, с.446], а після чого „вдарили би на ляцький обоз”, – продовжує опис цих подій в статейному списку Арсеній Суханов [5, док.153, с.197].

В козацьких старшинських колах ініціативу походу на православну Волощину вирішено було перекласти на татар. Козаки виступили з ними тільки як союзники. Гетьман вже у дорозі писав у листі до М.Потоцького, що тільки збирання ним польського війська на українському кордоні спровокували такі дії. Якщо Потоцький планує виступити, то нехай він має на увазі, що „гетьман з усім військом і з кримськими людьми піде на нього і воюватиме Польську землю, як попереднього разу (1648 р. – Л.Д.)” [4, док.71, с.225].

Татари, в свою чергу, вину за похід переклали на Польщу. Про це хан писав листи султану, польському королю і навіть Потоцькому. Хоча адресати протилежно різні, але зміст майже однаковий: татари готові до походу на Москву, отри-

мали наказ повертати назад. Гетьман, бачачи скупчення польського війська на українсько-польському кордоні, не відчував себе в безпеці, але і виступити відкрито проти поляків не міг. Тоді татарське військо, яке не привикло повертатись без здобичі з походу, нагадало своїм мурзам про великі кривди, яких вони зазнали рік тому на Молдавській землі, де вирішили відпочити 3-4 дні. „При таким мстивім характері калга не міг їх стримати і відпустити самих, тому і пішов разом з Ордою, щоб вона не занадто знищила край” [3, д.28, с.139]. Татарське військо після відміни походу на Москву, випросило у хана цей похід на Волощину.

В Молдавії притримувалися думки, що ця біда їх зачепила за те, що „занадто трималися поляків”. Лупу в листі до Потоцького писав „за свою зичливість і прихильність до поляків у козаків отримав цю війну” [3, д.130, с.141].

Літописець М.Костін зробив єдино правильний, на нашу думку, висновок, що все це „гарцювання татар з Москвою було єдиним бажанням приспати пильність” В.Лупу [6, с.103]. Рішення це визрівало майже впродовж року: татари прагнули відплатити господареві за втрати, що їхні орди зазнали від молдаван в Братулянах, а козаки горіли бажанням вкоротити йому зухвалість. Б.Хмельницькому не подобалася активна політика Лупу на боці Речі Посполитої, і багато козаків різних полків оповідали, що гетьман пішов воювати Волоську землю, бо волоський господар був польським прислужником „викупив польських гетьманів з Криму” [3, д.33, с.326]. Це й було причинами війни.

Молдавський літописець з повною впевненістю пише: „Хан повідомив Хмеля, щоб той готувався до походу на господаря Василя. А коли прийшов калга-султан, то Хміль з усім військом уже був готовий до походу” [6, с.103]. В той же час М.Грушевський вказує, що звернення війська на Молдову „було для всіх повною несподіванкою” [12, с.80].

І ще один момент у цій події цікавив усіх – яку роль Османська імперія відводила собі? У Польщі висувалась версія про існування наказу султана ханові розправитися з Василе Лупу, і похід стався за згодою Царгорода. Якщо зв'язати тодішні події 1650 р.: посольство Порти до Хмельницького і від Хмельницького до султана в половині серпня, похід на Молдавію наприкінці серпня і толерантне ставлення до цього Туреччини, то можна стверджувати в правдивості цих припущень. Папський нунцій І.Торрес у своїх реляціях від 17.09 і 24.09.1650 р. підтверджує це, переловідаючи чутки, що Б.Хмельницький дістав інвеституру (право) на Молдавське господарство, напевно через своїх послів, відправлених до Порти, і тепер завойовує

його для себе. Цю думку продовжував і Ракоці: гетьман поскаржився султану на господаря, що „він немовби більше підтримує Польщу, ніж Порту і тому Хмельницькому дано від Порти призначення на господарство” [15, с.79]. Турецький султан намагався відірвати молдавського господаря від союзу з Польщею і тому не заперечував проти походу козаків і татар на Молдавію.

Але с ій джерела, які вказують, що напад на Молдавію відбувся без згоди Туреччини. Австрійський посол в Царгороді доносив цісареві 10.10.1650 р., що турецький Двір дуже стурбований звісткою про козацькі військові дії на його підвладній території. Посли Хмельницького теж не могли нічого пояснити, адже похід на Волощину був здійснений без попередньої дипломатичної підготовки. М.Грушевський впевнений, що цей похід був несподіванкою не тільки для його послів, козацької старшини, а й самого Хмельницького [12, с.85].

Таким чином, невелике князівство Молдавія спричинило бурхливу діяльність таких велетнів, як Річ Посполита, Московія, Османська імперія і було перетворене в арену жорстокої боротьби між Польщею і Туреччиною. Молдавське князівство не могло відігравати самостійної ролі в конфліктах його сусідів, однак для воюючих сторін було важливо мати над ним контроль зі стратегічно-територіальних міркувань [8, с.103].

Б.Хмельницький умілими дипломатичними діями зумів розв'язати ряд складних питань своєї зовнішньої політики: відвів загрозу від Московської держави, на допомогу і підтримку якої розраховував, здійснив план зробити Молдавію союзницею, зберіг мирні відносини з турецьким султаном і кримським ханом в інтересах України, ізолював шляхетську Польщу від Оттоманської Порти, Кримського ханства і Молдавії. Все це мало велике значення для України.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – Санктъ Петербургъ, 1875. – Т.8. – 400 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.2 (1648-1651). – 560 с.
3. Жерела до історії України-Руси. – Т.12. – Матеріали до історії української козащини. – Т.5. (Акти до Хмельниччини (1648-1654) / Зібрав і видав Мирон Кордуба. – Львів, 1911. – 546 с.
4. Исторический связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – Документы и материалы в трех томах / Под. ред. Я.С.Гросул, А.К.Оцета, А.А.Новосельский, Л.В.Черепнин. – М.: Наука, 1968. – Т.II (1633-1673). – 446 с.
5. Історія України в документах і матеріалах. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 рр.) / Склали М.Н.Петровський, В.К.Пугілов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т.III. – 292 с.
6. Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Укр.іст журн., 1992. № 10-11 – С 95-110; №12 – 107-122.
7. Бойко И., Голобуцкий В., Гуслистый К. Воссоединение Украины с Россией. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 112 с.
8. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) [Кол.-моногр.] / В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін. За заг.ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.
9. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
10. Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) //Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.М.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. під ред. В.А.Смоляя – К.: Видавничий дім „Альтернатива”, 2001. – С.208-263.
11. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Гос.издат.полит.лит.УССР, 1962. – 360 с.
12. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. /Редкол. П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.9, Кн.1 (1650-1654). – 880 с.
13. Жуковський А. Історія Буковини. – Частина перша до 1774 р. – Чернівці: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, 1991. – 120 с.
14. История Дона (с древнейших времен до падения крепостного права). – Ростов: Изд-во Ростовского унта, 1973. – 300 с.
15. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К.: Наук. думка, 1980. – 324 с.
16. Крип'кевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп.ред. Ф.П.Шевченко, І.П.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. – 2-е вид, виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
17. Мохов Н.А. Молдавия в эпоху феодализма. – Кишинев: Изд-во „Картя молдовеняскэ”, 1964. – 440 с.
18. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев: Штинница, 1987. – 464 с.
19. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1548-1676 рр.) / Серія „Україна крізь віки” - К.: Видавничий дім „Альтернатива”, 1999. - Т.7. - 352 с.

SUMMARY

Lillia Droblina
(Chemivtsi)

UKRAINIAN-MOLDAVIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL POLITICAL SITUATION IN 1650

The article touches upon the creation of diplomatic relations between Ukraine and Moldova in the period of B. Khmel'nyts'kyi Liberation war and their influence upon international situation in that region.

УДК 94 (498.7) „1812/1868“

Тамара Богачик
(Чернівці)

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ НА ПІВНІЧНОБЕССАРАБСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1812-1868 рр.)

У статті зроблено спробу простежити генезу етнодемографічного становища Північної Бессарабії у дореформений період 1812-1868 рр. та проаналізувати зміни питомої ваги українців у розрізі найбільших населених пунктів та регіонів.

Ключові слова: Північна Бессарабія, етноструктура, північнобессарабське населення, етнічна група.

Вітчизняна історична наука на сучасному етапі відводить чільне місце проблемі вивчення етноструктури національного складу населення України. В контексті з'ясування етнологічного розвитку окремих регіонів актуальності набувають дослідження демографічних змін на теренах північнобессарабських земель, де проживала (і проживає) значна частина українців, а подекуди й переважала.

Перша половина XIX ст. – період динамічних змін в історії трьох північних повітів Бессарабії: Хотинського, Яського (Бельцького), Сорокського. Ці землі, як і решту територій між Дністром і Прутом, після закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 рр. ввійшли до складу Російської імперії. У зазначений період спостерігається еволюція народонаселення регіону, що вплинула на його етнічний склад.

Проблематика поліетнічності регіону першої половини XIX ст. знайшла певне відображення в дореволюційних оглядах Л.Берга [11], А.Єгунова [17], А.Защюка [20], К.Казанського [23]. Частковий історіографічний аналіз теми представлений у працях І.Анцупова [9], М.Бабилунги [10], Я.Гросула [14], В.Зеленчука [21], В.Кабузана [22], буковинських науковців [12, 16].

Однак попри певний крок дослідників у висвітленні етноструктури Бессарабії у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні праці, у яких було б з'ясовано природний рух етнічних груп північних повітів регіону, потребує окремого комплексного вивчення проблема етнодемографічного розвитку регіону після входження його до складу імперії Романових.

Враховуючи стан розробки проблеми, автор статті ставить за мету охарактеризувати загальний етнічний стан населення Північної Бессарабії у дореформений період (1812-1868 рр.), проаналізувати зміни питомої ваги українців в розрізі найбільших населених пунктів та повітів.

Цінним джерелом для всебічного аналізу народонаселення північнобессарабських земель зазначеного періоду виступають матеріали Національного архіву Республіки Молдови [1, 2], державних

архівів Одеської та Чернівецької областей [3, 4, 5], церковні літописи найбільших населених пунктів краю [6, 7, 8].

На час приєднання Бессарабії до Російської імперії і в перші роки перебування в її складі територія північних цинутів (повітів) – Хотинського, Яського (Бельцького), Сорокського, як і решти бессарабських земель, була спустошеною та малозаселеною. Головною причиною такого становища було довготривале перебування під владою Туреччини та війни XVIII ст. – початку XIX ст., що відбувалися на території краю. Гальмівним явищем у розвитку динаміки чисельності населення краю залишалися спустошливі епідемії чуми і холери.

Однак після входження регіону до складу Російської імперії чисельність народонаселення північнобессарабських земель почала зростати по висхідній. Цьому сприяли досить вагомі позитивні чинники: наявність великої кількості вільних земель, відсутність кріпосного права на бессарабській території, прагнення царського уряду заселити край іноземними колоністами та державними селянами, релігійна терпимість місцевих властей. Особливо динамічне зростання населення Північної Бессарабії було зафіксовано в першій третині XIX ст., що пояснювалося міграціями та природним приростом. Так, кількість сімей у Яському (Бельцькому), Сорокському, Хотинському повітах тільки за 1812-1817 рр. зростає 1,7 рази (з 28,5 до 49,2 тис.). До кінця 20-х років XIX ст. населення в цьому регіоні збільшилося в 1,9 рази [28, с. 230].

У першій половині XIX ст. помітно збільшувалася чисельність населення Хотинського цинуту. Якщо, приміром, перед приєднанням до Російської імперії тут налічувалося 13 076 родин, то у 1816 р. їх стало 16 066, у 1817 р. – 19 841, а на початок 20-х років XIX ст. – 21 600. [3. - Оп. 214. Спр. 14. - Арк. 89; 9, с. 81].

Реорганізаційні зміни 1817-1818 рр. в адміністративному устрої краю суттєво вплинули на кількісні показники народонаселення інших північнобессарабських повітів, які на 1816 р. становили відповідно 38 965 осіб (Яський) та 53 920 осіб (Сорокський повіт). З ліквідацією Сорокського цинуту у 1818 р. відбулося укрупнення Хотинського та Яського (Бельцького) повітів, що призвело до збільшення кількості жителів на їх територіях. Станом на 1828 р. у Хотинському цинуті проживало 117 534 особи, а в переіменованому Яському (Бельцькому) – 102 017 осіб, що в цілому становило 219 551 осіб (54,6% всіх жителів Бессарабії). Зафіксоване співвідношення народонаселення Північної Бессарабії до загальної кількості населення області у зазначений період – найвищий показник протягом усього дореформеного періоду [1. - Оп. I. - Спр. 1199. - Арк. 68].

Темпи приросту населення Північної Бессарабії могли бути значно вищими, якщо б не впливали спалахи епідемії чуми і холери, занесені із-за Пру-

ту до повітів краю в 1812-1813, 1819, 1825, 1829 рр., що мали своїм наслідком різке підвищення смертності. У зв'язку з цим зникали навіть цілі населені пункти, як приміром, село Галич, яке належало монастиреві Голя (нині урочище Галич, що знаходиться за 3 км від с. Клішківці Хотинського району). Після епідемії чуми, яка поширилася тут у 1813 р., залишилося живими лише 100 жителів [6. - Арк. 130-131].

Порівняно великими населеними пунктами, в яких прогресивно зростала кількість жителів в зазначений період, були містечка Брнчани, Липкани, село Клішківці. В останньому швидко збільшувалася кількість дворів: у 1817 р. їх налічувалося 80, у 1824 р. – 289, а в 1861 р. – 393. Відповідно тут з 1812 р. до середини 60-х років XIX ст. чисельність населення зросла на 1 351 жителя [6, с. 49; 7, с. 51; 8, с. 2-51].

Кількість жителів у повітових центрах на 1828 р. у порівнянні з 1812 р. зросла у 2,3-2,8 разів (Бельці, Хотин), 1,2 рази (Сороки).

До 1812 р. Бельці було невеликим поміщицьким містечком з населенням до 1 тис. жителів. Проте після надання статусу міста у 1818 р. тут проживало у 1819 р. 1,9 тис. осіб. До середини 50-х років XIX ст. чисельність народонаселення збільшилася в 4,4, а до проведення реформи 1868 р. – у 6 разів. У повітовому місті Сороки з 1835 р. до 60-х рр. XIX ст. народонаселення зросло у 2,7 разів [13, с. 63].

В дореформений період значно прискорився розвиток повітового міста Хотина. Після вигнання турецьких завойовників місто швидко розрослося. Якщо в 1819 р. в Хотині налічувалося 3 462 жителі, 1836 р. – 8 995 осіб, 1848 р. – 10 987 осіб, то в 1861 р. – їх було майже 18 тисяч. Отже, з часу приєднання до Російської імперії і до 60-х років XIX ст. чисельність населення міста зросла більше, ніж у 5 разів [13, с. 64].

Однак зауважимо, що демографічний облік, який проводився в 1812-1830-х роках, був неточним, бо часто не відображав безконтрольних переміщень населення. Та і сама програма збору відомостей була недосконалою, що в деякій мірі ставить під сумнів достовірність окремих цифр. Перші посімейні переписи 1812-1817 рр., проведені здебільшого малоосвіченими сільськими священниками та чиновниками, містили чимало похибок, тому різниця у показниках досить значна. Проте співставлення статистичних даних того періоду, їх аналіз подають значну інформацію про чисельність та структуру населення краю.

Швидке збільшення населення в перші роки після 1812 р. зумовлювалося в значній мірі активними міграціями українців з Галичини, валахів із Семиграддя, молдаван з Молдавського князівства, росіян-старообрядців з австрійських земель, вірменів-тригоріанців з турецьких володінь. Однак облік їх кількості не вівся, переважна частина з них селилася тут самовільно [14, с. 46].

За таких умов чисельність населення Північної Бессарабії протягом всього дореформеного періоду (1812-1868 рр.) значно вплинула на його густоту. Від початку XIX ст. до 60-х років щільність населення регіону збільшилася з 10 до 35 осіб на 1 кв. персту [15, с. 85; 20, с. 187]. Особливо багатолюдним залишався Хотинський повіт, де показник густоти населення був найвищим серед усіх бессарабських земель і сягав 40-44 осіб на 1 кв. версту у 1861-1863 рр. проти 9,1 особи у 1803 р. [15, с. 85; 18, с. 544].

Швидке збільшення населення Хотина та всього повіту зумовлювалося в значній мірі активними міграціями селян-втікачів з сусіднього Поділля, з яким північний повіт розділяла тільки водна артерія – Дністер. Втікачів-подолан до північнобессарабського повіту, де жителі тимчасово звільнялися імперською владою від різних повинностей, було особливо багато під час рекрутських наборів. Однак і без всіляких причин кількість їх збільшувалася з динамічною прогресією. Недосконала статистика того часу не дозволяє назвати навіть приблизну кількість мігрантів.

Темпи механічного зростання чисельності населення регіону особливо виразно спостерігалися до середини 20-х років XIX ст. Незважаючи на імперський указ від 31 жовтня 1817 р. про заборону поміщикам розшукувати на бессарабських територіях втікачів-кріпаків, які втекли сюди до 1812 р. та зобов'язання місцевих адміністрацій 1821 р. легалізувати (внести до ревізійних списків) всіх кріпосних людей, політика царизму стосовно мігрантів залишалася досить непослідовною. Вже згідно з "Правилами" 1827 р. місцева влада зобов'язана була вилучувати, карати і повертати всіх кріпаків, які втекли після 1821 р. [10, с. 34].

Романомолдавські жителі краю та переселенці з інших губерній, отримуючи нове підданство, поповнювали ряди "чад" російського царя. Серед прибулих на північнобессарабські землі в зазначений період були різнонаціональні родини. Так, тільки за 1817-1818 рр. до Хотинського повіту прибуло 256 сімей євреїв, 245 родин православного віросповідання, 7 вірменів. З них прийняли російське підданство 176 євреїв та 924 особи різних національностей [2. - Оп. 2. - Спр. 441. - Арк. 19-37; 3. - Оп. 214. - Спр. 14. - Арк. 19 (об.)].

Зростання чисельності північнобессарабського населення впродовж всього дореформеного періоду динамічно вплинуло на етноструктуру краю. Водночас багаточисельна армія переселенців з сусідніх губерній несла з собою різні настрої в середовищі корінного населення [24. - №3. - С. 177].

Про національний склад населення північних повітів Бессарабії в перші роки після входження до Російської імперії можна судити лише приблизно. Відомості про етноструктуру окремих населених пунктів регіону подаються за 1816-1817 рр.,

коли було проведено перший перепис населення. Найчисленнішу етнічну групу краю склали молдаван, кількість сімей яких у 1816 р. сягала у Ясському (Бельцькому) повіті – 7 248, Сорокському – 9 670, Хотинському – 15 251 [3. - Оп. 214. - Спр. 14. - С. 89-90]. Однак статистика того часу причислила до зазначеної групи і українців. У березні 1820 р. кількість сімей значно збільшилася і становила у трьох повітах Північної Бессарабії 41 737. Причому найбагатолюднішим залишався Хотинський повіт, де проживало вже 17 644 родини молдаван та українців, 1 467 сімей євреїв, 44 родини вірмен. У Сорокському цинуті нараховувалися 12 428 сімей, з яких: молдавських – 11 293, єврейських – 803 сім'ї. Ясський повіт налічував 9 292 сім'ї молдаван та українців, 395 – євреїв, 32 сім'ї – вірменів [3. - Оп. 214. - Спр. 14. - с.90].

Слід відзначити, що етнічний склад населення Хотинщини в значній мірі відрізнявся від сусідніх Сорокського і Ясського (Бельцького) повітів. Це пояснювалося насамперед близькістю кордонів з українськими губерніями, зокрема Поділлям, звідки населення втікало від кріпосного права. Ставши одразу після приєднання до Російської імперії районом найбільшого притоку емігрантів, Хотинський повіт був на той час "... єдиним із всіх повітів Бессарабії, що мав значну малоросійську більшість населення", – зазначалося в одному з путівників [25, с.12]. Корінне українське населення зосереджувалося переважно у північній частині повіту, де українців називали ще "росіянами", "райлянами", "райками" (від слова "райя", тобто мілітаризована зона, якою була Хотинщина під владою Туреччини до 1806 р.). Назва ця передусім територіальна, а не етнічна. Самі українці називали себе "русинами", "русанами". Поступово відбулася заміна етноніма "русини" на "українці" [1. - Оп. 1. - Спр. 361. - Арк. 72; 11, с.96; 17, с. 142; 23, с. 7].

Хотинські русини за зовнішнім виглядом помітно відрізнялися від своїх сусідів-українців з Поділля. Однак це корінне населення Північної Бессарабії підтримувало з останніми досить тісні господарські, а згодом і родинні зв'язки. Такі контакти подоляні і жителів Хотинського повіту значно впливали на етнічний розвиток хотинських бессарабців, відрізняючи, у свою чергу, їх від населення інших двох північних повітів – Ясського (Бельцького) та Сорокського. Водночас близькість Подільської губернії накинута на хотинські землі легкой колорит своїх міст і містечок.

Етноструктура Хотинського повіту у 1818 р. включала 52,2% українців (14 034 особи); 35,9% молдаван (9 643 особи); 1,9% євреїв (500 осіб); 0,19% поляків (52 особи); 0,13% вірменів (36 осіб) [2. - Оп.2. - Спр.398. - Арк.77-515]. У 1827 р. питома вага основних етнічних груп зросла і становила відповідно: 62,7% (56 004 чол.) українців; 26,2% (23 436 чол.) молдаван; 10,2% (9 115 чол.) євреїв.

Хотин населяли 1 886 українців, 2 976 євреїв та 100 осіб інших національностей [22, с. 104-112].

В Хотинському повіті при зменшенні відсотка молдаван із 40% у 1835 р. до 26% у 1850 р. зросла питома вага українців з 44 до 58%, а євреїв – з 12 до 14%. На середину 40-х рр. XIX ст. у містах найбільше українців проживало у Хотині – 15,1%, найменше – у Сороках – 0,3%. Молдаван та росіяни склали відповідно 23,1% та 25,6% населення Бельць [10, с. 53, 60]. Найбільші етнічні групи Сорок становили росіяни (54,2%) та євреї (27,8%).

В той же час тільки у трьох волостях Хотинщини – Клішківській, Грозинській та Новоселицькій із 30,2 тис. осіб – 25 730 (85,3%) становили українці, 605 (12,6%) – молдаван, 351 (1,1%) – росіяни [12, с. 84]. В одному з найбільших сіл повіту? Клішківцях налічувалося 2 250 українців [5. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк.11]. А у Клішківській волості із 10 235 жителів 97,9% були українцями, 0,9% – росіянами, 1,2% – євреями [4. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.1].

В 50-ті роки XIX ст. із 323 709 жителів Північної Бессарабії переважну частину населення склали молдаван – 168 414 (52,02%) і українці – 111 036 осіб (34,09%). В Сорокському та Ясському (Бельцькому) повітах питома вага українського населення сягала відповідно 17,13% й 12,69%, у Хотинському – 58,09%. В останньому молдаван були в чисельній меншості – 25,93% (для порівняння: в Сорокському – 68,08%, Ясському (Бельцькому) – 79,16%) [22, с.55].

На початок 60-х років XIX ст. етноструктура північнобессарабських земель залишалася відносно стабільною. Найчисельніша етнічна група молдаван становила 53,4% (215 930 осіб). Спостерігалось незначне зменшення питомих частки українського населення регіону у порівнянні з 1850-ми роками до 30,9% (125 193 осіб) [17, с. 91]. Відзначимо, що 63,06% українців краю проживало у Хотинському повіті та його міському центрі (для порівняння: у Ясському (Бельцькому) повіті та м.Бельцях – 19,1%, Сорокському повіті – 17,8%).

У передреформений період тут нараховувалося 112 русинських сіл, 90 з яких суцільно населяли українці. Молдавські села розміщувалися на південному сході цього повіту [21, с. 161, 180]. Неординарним є той факт, що постійно відчувуючи значний вплив молдавської культури, українці Хотинщини не асимілювалися, як це сталося в Сорокському та Ясському (Бельцькому) повітах, а включилися в загальний процес етнічної консолідації корінної національності на всіх українських землях [27, с. 20].

Протилежними спостерігалися етнічні процеси в Сорокському та Ясському (Бельцькому) повітах, де відбувалася молдаванізація окремих українських населених пунктів, що зумовлювалася їх віддаленістю від основного українського регіону [21, с. 161].

Поряд з чисельними етногрупами молдаван та українців у Північній Бессарабії протягом усього

дореформеного періоду проживали євреї, що займалися різноманітними промислами та відігравали значну роль у розвитку торгівлі краю. Здебільшого вони переселялися до бессарабських міст з сусідніх російських губерній та з Австрії. Так, тільки за 1812-1815 рр. до Хотина прибуло близько 1 000 євреїв. На той час у Хотинському цинуті вже налічувалося 7 965 осіб цієї національності [2. - Оп. 2. - Спр. 441. - Арк. 19; 19, с. 273].

До середини 50-х років XIX ст. питома частка євреїв збільшувалася по висхідній. Так, у 1827 р. в 173 населених пунктах Хотинського повіту вже зафіксовано 9 115 євреїв [22, с. 108-112]. У зазначений період міста Бельці, Хотин та містечка Новоселиця, Липкани населяло переважно єврейське населення. У трьох повітах Північної Бессарабії існувало 12 із 16 загальнобессарабських колоній, де проживали тільки представники цієї національності [18, с. 526]. До початку 60-х років XIX ст. на всіх північнобессарабських землях налічувалося 49 502 євреї, що становило 12,2% населення регіону. Найчисельнішою залишалася ця етноп група в Хотинському повіті – 20 307 осіб (для порівняння: Сорокський повіт – 13 824 євреї, Яський (Бельцький) – 9 816) [17, с. 91; 18, с. 528].

Порівняно незначний відсоток населення в зазначений період становили вірмени – австрійські піддані, які орендували населені пункти та займалися різними промислами активніше за корінне населення [26, с. 273].

До входження краю до складу Російської імперії налічувалося тільки 16 сімей вірменів у Хотині. У 1817 р. у повіті вже проживали 34 такі сім'ї – 170 осіб, а в 50-х роках XIX ст. їх нараховувалося 255 осіб [18, с. 169; 29, с. 71; 30 с. 296]. Менша чисельність вірменів зафіксована у Яському (Бельцькому) та Сорокському повітах – 32 сім'ї [3. - Оп. 214. - Спр. 14. - Арк. 90]. В цілому у Бельцях, Сороках, Хотині питома частка їх складала 0,9% всього північнобессарабського населення.

Варто відзначити, що прийнявши російське підданство, вірмени одержали громадянський статус, як і інші жителі краю. Вони мали свою общину і церкву у Хотині, яка підпорядковувалася патріарху всієї Вірменії. Вірмени-католики поселилися в Хотині та його повіті, у м. Бельцях [20, с. 170].

До середини XIX ст. міське вірменське населення користувалося визначеною автономією – обирало раду старійшин общини, яка керувала духовним життям своїх членів, регулювала торговельні і виробничі питання. До середини XIX ст. вірменська община втратила свій особливий статус і здійснювала лише керівництво релігійним життям.

Малочисельною етнічною групою на північнобессарабських землях залишалися поляки. Їх невеликі групи оселилися в Нелипівцях, Марківцях, Балківцях, Тирнові, Вовчиці, Ломачинцях Хотинського повіту. У 1835 р. в Хотині вже налічува-

лося 108 поляків, а у повіті – 292 [21, с. 227] (для порівняння: в Сорокському повіті – 45 осіб, Яському (Бельцькому) – 95).

Ця тенденція динамічного зростання польської національності серед жителів Північної Бессарабії спостерігається протягом всього дореформеного періоду. До середини 60-х років XIX ст. у Хотинському повіті нараховувалося понад півтори тис. (1 551) поляків, що було найвищим показником на північнобессарабських землях (Яський (Бельцький) повіт – 137 осіб, Сорокський – 260) [17, с. 91].

Склад польського населення не був однорідним, бо включав при цьому селян, збіднілих дворян – шляхтичів. Постійно перебуваючи в середовищі українців і молдаван, поляки поступово втрачали свої етнічні риси в культурі й побуті, асимілювалися з місцевим населенням.

Про кількісний склад позбавлених будь-яких прав північнобессарабських циган у перші десятиліття після приєднання до Російської імперії можна судити лише приблизно. У 1818 р. цигани становили 0,3% населення Хотинського повіту, а у 1844 р. їх питома вага сягала 0,4% [2. - Оп. 2. - Спр. 398. - Арк. 89-515; 13, с. 52-53]. У 60-ті роки XIX ст. найбільше циган проживали у Яському (Бельцькому) – 1 811 осіб та Сорокському повітах – 1 684 осіб, менше у Хотинському – 919 осіб. За чисельністю цієї етнічної групи серед північнобессарабських міст можна виділити Сороки, де мешкали 1 305 циган (для порівняння: Бельці – 263 особи, Хотин – 31). В цілому передреформенний період цигани регіону становили 0,6% населення краю [17, с. 91].

Національними меншинами регіону у дореформенний період залишалися німці (856 осіб), греки (292 осіб), болгары та серби (50 осіб), французи (5 осіб). Найчисельніша німецька громада у 60-ті рр. XIX ст. проживала у Хотинському повіті (530 осіб) (для порівняння: Сорокський повіт – 192, Яський (Бельцький) – 110). Найбільше греків мешкало у Сорокському повіті – 129 (відповідно у Яському – 112 осіб, Хотинському – 36 осіб) [17, с. 91, 109].

Таким чином, аналіз джерел засвідчує, що динаміка чисельності населення Північної Бессарабії у дореформенний період супроводжувалася розширенням поліетнічності регіону.

Зростання чисельності найбільших етнічних груп молдаван і українців у Хотинському, Яському (Бельцькому), Сорокському повітах супроводжувалося значним збільшенням інших національностей – євреїв, поляків, вірменів, циган, німців, греків, болгар, сербів та французів, що було зумовлено значними міграціями цих народностей. Незважаючи на незначне відносне зменшення питомих частки українського населення на північнобессарабських землях у передреформенний період, їхня абсолютна чисельність постійно зростала, що значно вплинуло, зокрема, на українізацію Хотинського повіту – одного з багатолюдних повітів краю.

Джерела і література

1. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). Канцелярія Бессарабського губернатора. – Ф. 2.
2. НАРМ. Бессарабське обласне управління. – Ф. 5.
3. Державний архів Одеської області. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. – Ф. 1.
4. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Крайове управління. – Ф. 3.
5. ДАЧО. Кишинівська духовна консисторія у справах Хотинського повіту. – Ф. 605.
6. Архів Свято-Успенської церкви с. Клішківці Хотинського повіту. Церковний літопис с. Клішківці, 1813. – 54 с.
7. Церковний літопис. – Клішківці, 1824. – 68 с.
8. Церковний літопис. – Клішківці, 1861. – 71 с.
9. Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812-1870 гг.). – Кишинев, 1966. – 262 с.
10. Бабилунга Н.В. Население Молдовы в прошлом веке: Миграция? Ассимиляция? Руссификация? – Кишинев: Штинца, 1990. – 112 с.
11. Берг Л. Бессарабия. Страна. – Люди. – Хозяйство. – Кишинев, 1903. – 196 с.
12. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
13. Жуков В. Города Бессарабии (1861-1900 гг.). – Кишинев, 1975. – 752 с.
14. Гросул Я.С. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. – 398 с.
15. Дмитриев П.Г. Народонаселение Молдавии (по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг.). – Кишинев: Штинца, 1973. – 153 с.
16. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
17. Записки Бессарабского областного статистического комитета / Под ред. Егунова А.Н. – Кишинев, 1864. – Т. I. – 302 с.
18. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Тип. Алексомати, 1863. – Т. 5. – 1012 с.
19. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Тип. Алексомати, 1867. – Т. 6. – 646 с.
20. Зашук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. – Санкт-Петербург, 1862. – 262 с.
21. Зеленчук В. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинев: Штинца, 1979. – 286 с.
22. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Кишинев, 1974. – 158 с.
23. Казанский К.М. Бессарабия и Северная Буковина. – Ленинград, 1940. – 13 с.
24. Кишиневские епархиальные ведомости. – Кишинев: Тип. Шлиомовича. 1882. – №3. – 1073 с.
25. Румыния. Рассказы о Бессарабии (путеводитель). – Кишинев, 1863. – 49 с.
26. Савицын П. Статистика Бессарабии, составленная в 1817 г. по поручению военного губернатора Бахметьева / рукопись, 1817. – 191 с.
27. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Мин. внутр. дел / Под ред. Артемьева А. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3. Бессарабская область. – 376 с.
28. Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / Под ред. Халиппы. – Кишинев: Тип. Э. Шлиомовича, 1907. – Т. 3. – 582 с.
29. Basarabia. – Chişinău, 1926. – 151 с.
30. Popovici I. O statistică a armenilor și populației armenie din Moldova, Valahia și Basarabia "Arhivele Basarabiei", 1930. – №3. – 296 с.

SUMMARY

Tamara Bohachyk
(*Chemivtsi*)

ETHNODEMOGRAPHIC CHANGES IN NORTH Bessarabian Lands in Prereforms' Period (1812-1868)

In the article we have made an attempt to trace the genesis of the ethnodemographic situation of North Bessarabia during a pre-reform period (1812-1868) and to analyze specific role changes of Ukrainians from the point of view of the biggest localities and regions.

УДК: 94 (470+571) „18”:330.8

Vima Temeuca
(*Чернівці*)

РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

В статті розглядаються фінансово-правові ідеї державних діячів, які займали високі пости в державному апараті Російської імперії, у т.ч. в Україні, і мали можливість реалізовувати свої погляди на практиці.

Ключові слова: Н.С. Мордвінов, М.М. Сперанський, проект, фінансова система, бюджет

Важливим механізмом, що дозволяє державі здійснювати економічне і соціальне регулювання, є фінансова система суспільства. Актуальним завданням нашої історичної науки є вивчення елементів регулювання фінансової системи, яка діяла на українських землях у різні історичні періоди, зокрема в ХІХ ст. Це в повній мірі могло б сприяти пошуку оптимальних шляхів реформування сучасних фінансових інститутів.

Проблеми реформування фінансової системи у Російській імперії ХІХ ст. неодноразово привертала увагу дослідників. В історіографії кінця ХІХ – ХХ ст., новітніх дослідженнях розглядалася еволюція державного управління фінансами, однак мало зверталось уваги на фінансово-правові ідеї, які розроблялися державними високопосадовцями Російської імперії і мали можливість реалізовувати свої погляди на практиці.

Серед найбільш значущих робіт праці І. С. Блоха [3], Л. Н. Яснопольського [36], М. І. Кауфмана [14], А. І. Консва [15], М. В. Довнар-Запольського [9], А. І. Парусова [20], І. П. Єрошкіна [11],

П. А. Зайончковського [12], Л. П. Марнея [16], Ю. В. Сорокіної [28], В. С. Шеншина [35], К. Д. Мондея [17], В. М. Пушкарьової [27] та інших.

На початку XIX ст. в Російській імперії проведено ряд прогресивних змін у системі органів державного управління. У 1802 р. розпочалася міністерська реформа: замість колегій, створених Петром I, сформовані органи центрального галузевого управління – міністерства[22]. Розпочав свою роботу Комітет міністрів як орган вищого державного управління[26]. У 1802 р. імператорський указ уточнив повноваження Сенату[24], а в 1810 р. засновано орган вищого державного управління із законодавчими функціями – Державна рада[25].

Модернізація державної управлінської системи пред'являла нові вимоги до системи фінансів, вимагала здійснення відповідних змін, спрямованих на збільшення державних доходів і впорядкування державних витрат. Такі перетворення могли бути здійснені лише на основі адекватних теоретичних розробок. Фінансово-правову думку першої половини XIX ст. доцільно розглядати з точки зору двох напрямів: офіційного та неофіційного. До першого слід віднести ідеї і концепції, які розроблялися державними діячами вищого ешелону влади. Найбільш важливими, на наш погляд, були пропозиції Н. С. Мордвінова і М. М. Сперанського.

Важливе місце у розробці фінансово-правових теорій першої половини XIX ст. належить адміралу Н. С. Мордвінову. Займаючи важливі державні посади, він активно розробляв фінансово-правові проекти, пов'язані переважно з розвитком кредитно-грошової системи Російської імперії. У 1801 р. Н. С. Мордвінов представив імператору Олександрові I проект створення „Працезаохочувального банку”, метою діяльності якого повинно було стати прискорення економічного розвитку держави. Адмірал пропонував створити цей банк на кошти уряду як державний і надати йому широкі повноваження. Установа, яка нагадує сучасні банки розвитку, повинна була сприяти розвитку нових методів виробництва, впровадженню нових машин, співробітничати з Академією наук. При цьому банк не повинен був фінансувати об'єкти “короткочасної насолоди або непотрібної прикраси і розкоші деяких осіб”[18, с.52]. Всі свої ресурси він повинен був використовувати для розвитку фабрик, заводів, копалень, вдосконалення землеробства та скотарства. Але проект, переданий імператором міністру фінансів, був “похований у нетрях петербурзьких канцелярій і ніяких практичних наслідків не мав”[2].

У 1809 р. Н. С. Мордвінов склав записку “Про внутрішню позику”, яка отримала своє логічне продовження в 1825 р., коли він став автором ще однієї записки, складеної на ім'я імператора “Про заходи поліпшення державних доходів”. Однак

проекти також не були реалізовані на практиці. У 1816 р. Н. С. Мордвінов опублікував книгу під назвою “Міркування про ті користі, що можуть послідувати від запровадження в губерніях приватних банків”. У цій роботі автор пропонував створити кооперативні банки, капітал яких повинен утворюватися за рахунок невеликих внесків населення. Такі фінансові установи змогли б приймати внески та видавати позики, сприяючи економічному розвитку імперії. Н. С. Мордвінов писав, що “головними завданнями банків є облік векселів і позикових листів, позика під товари і прийом тимчасових внесків, таким чином банки збирають всю незадіяну монету, що приводить до збільшення обігу та зростання”[19, с.17].

Необхідність розвитку банківської системи Н. С. Мордвінов пов'язував із завданням нормалізації грошового обігу, якому надавав велике значення. Він відзначав, що “благоденствують народів тісно пов'язане з наукою управління грошима. Зі всіх сил, що діють у державній системі, найпершу слід визнати грошову” [19, с.157]. З часом, вважав Н. С. Мордвінов, банки отримають право емісії банкнот, які забезпечуватимуться комерційними векселями і вільно обмінюватися на золото, в результаті чого вдасться створити стійку грошову систему і позбавитися від асигнацій.

Ідеї, висловлені Н. С. Мордвіновим щодо розвитку банківської системи, отримали продовження в розвитку міських громадських банків. Такі банки були “кредитними установами, заснованими на кошти, надані містами або пожертвовані приватними особами головним чином для обслуговування дрібних торговців і малоспроможного міського населення”[21, с.193]. Правові основи діяльності міських громадських банків визначило в 1857 р. „Положення про міські громадські банки”[23]. Але цей нормативно-правовий акт не відображав ідеї Н. С. Мордвінова, оскільки не передбачав ніякої участі міських громадських банків в організації грошового обігу. Загалом проекти Н. С. Мордвінова значно випереджали правову практику початку XIX ст. і не могли бути реалізовані російською владою.

Великий внесок у розвиток російської фінансово-правової науки вніс М. М. Сперанський. Він був одним із практиків державного управління, який залишив багату спадщину у розробці теоретичних основ фінансово-правової сфери. М. М. Сперанський більш відомий як теоретик і практик державного реформування, творець конституційного проекту і укладач „Зводу законів”, але водночас він був автором унікальної роботи “План фінансів”, у якій висловив ряд ідей, згодом реалізованих на практиці. Програму фінансових реформ М. М. Сперанського слід розглядати в нерозривній єдності з його проектом державних перетворень.

У 1808 р. М. М. Сперанський отримав завдання від Олександра I підготувати проект державних

перетворень у Росії. Цей документ під назвою "Вступ до укладення державних законів" був готовий вже наприкінці 1809 р. [29, с. 143-221]. М. М. Сперанський проаналізував причини необхідності реформування державного устрою, висунув ідею розподілу влад і визначив функції різних органів влади, а також права і свободи громадян імперії. У проєкті чітко вимальовується загальна мета проведення реформування в Російській імперії так, як її бачив М. М. Сперанський, – замінити деспотизм самодержавним правлінням, заснованим на законі. Для цього необхідно зламати порядок, при якому законодавча, виконавча і судова функції повністю зосереджені в руках імператора. "Не можна заснувати правління на законі, — писав М. М. Сперанський, — якщо одна державна влада і складатиме закон, і виконуватиме його" [31, с. 164]. М. М. Сперанський підготував детальний проєкт реформування державного ладу Російської імперії, всієї системи державного управління від низу до верху. Реалізація ідей вченого і державного діяча на практиці була нерішучою, половинчастою. Окремі заходи, реалізовані у відриві від загального плану, не мали бажаного ефекту.

Паралельно з розробкою теоретичних основ реформи державного управління М. М. Сперанський плідно трудився над програмою удосконалення фінансової системи імперії. Необхідність такого перетворення визначалася кризовим становищем, у якому перебували російські фінанси на початку XIX ст. Через постійний дефіцит російська влада вдавалася до випуску все нових і нових асигнацій, що породжувало зростання заборгованості держави, збільшувало інфляцію та вело до зростання цін. Обґрунтувавши необхідність вжиття термінових заходів щодо нормалізації фінансової системи держави, М. М. Сперанський детально розробив всі кроки їх реалізації. Його план реформування і оздоровлення фінансової сфери розглянула Державна рада в день свого відкриття 1 січня 1810 р. Через місяць був опублікований маніфест, що проголошував фінансову реформу відповідно до розроблених М. М. Сперанським засад. Основними принциповими тезами, сформульованими в плані М. М. Сперанського, були положення:

- надати бюджету силу закону і встановити гласності у його затвердженні і виконанні;
- утвердити принцип раціонального витрачання державних коштів;
- встановити чіткий облік доходів шляхом систематизації тих, що діють, і введенням нових податків із подальшим їх законодавчим закріпленням;
- реформувати грошову систему.

Як відзначає сучасний дослідник С. І. Сперанський, "Центральна ідея полягала в тому, що будь-який фінансовий план, що пропонує легкі способи подолання кризи фінансової системи і що не встановлює ніяких обмежень у державних вит-

ратах, є "обманом" і тягне державу "в погибель". План фінансових перетворень М. М. Сперанського вимагав "сильних заходів і важливих пожертвувань" [33, с. 65].

Реалізація "Плану фінансів" зіткнулася на практиці із значними труднощами. У листі імператору Олександрю I М. М. Сперанський писав, що "ті ж члени уряду, які план схвалили, замість того, щоб одностайно сприяти його виконанню, почали всіляко ускладнювати його, і той, хто повинен був бути головним його виконавцем – міністр фінансів, – не зрікаючись від нього на словах, став першим його супротивником на ділі". Але, незважаючи на активний опір, втілення "Плану фінансів" все ж мало позитивні наслідки. За словами М. М. Сперанського, до 1812 р. державні доходи збільшилися до 300 мільйонів руб., тобто приріст за два роки склав 175 мільйонів рублів [32, с. 577-578].

Погляди й ідеї М. М. Сперанського зіграли важливу роль у розвитку теоретичних основ бюджетного законодавства Російської імперії. Питання про необхідність організації планування державних доходів і витрат на міцній правовій основі гостро стояло на початку царювання Олександра I. Серед тих заходів, які М. М. Сперанський пропонував здійснити в сфері бюджетного законодавства, можна окремо відзначити його пропозиції про забезпечення гласності при затвердженні і виконанні бюджету, про надання бюджетові сили закону, про встановлення принципу раціонального витрачання державних коштів, про узгодження витрат із доходами. Останньому положенню М. М. Сперанський надавав особливого значення. Для того, щоб на практиці забезпечити його виконання, М. М. Сперанський вважав необхідним "об'єднати в одному управлінні" "всі джерела державних доходів і всі витрати". І далі: "Щоб управління це могло діяти з силою і успіхом, всі прибутки і витрати повинні встановлюватися щорічним кошторисом (бюджетом) у спеціально встановленому для цього порядку... Де немає кошторису або річного фінансового закону або де закон цей не виконується..., там не може бути справжнього управління фінансами" [30, с. 92].

Таким чином, М. М. Сперанський фактично першим у російській фінансово-правовій науці вловив положення про необхідність надати бюджету силу закону і неухильно виконувати цей закон для ефективного управління фінансами держави. "Вперше в Росії була сформульована принципова схема управління державними фінансами, яка і в даний час не втрачає свого значення" [4, с. 57]. На практиці план М. М. Сперанського став основою для вдосконалення бюджетного законодавства. У 1810 р. імператор підписав низку документів, що так або інакше торкалися фінансової сфери. Серед них можна виділити маніфест від 2 лютого 1810 р., який ухвалив: "Всі статті казенних витрат вважати такими, що належать казначейству, а всі над-

звичайні витрати заздалегідь розглядати в Державній Раді". Серед трьох найважливіших завдань, які належало розглядати Державній раді — найвищому законодавчому органу імперії, — маніфест від 2 лютого особливо виділяв питання про "справжнє становище державних доходів і витрат". Маніфест від 25 червня 1811 р. затвердив правила для складання розпису доходів і витрат. Ідея введення такого документа теж була висунута М. М. Сперанським.

Отже, М. М. Сперанський створив теоретичне підґрунтя функціонування бюджетної системи, розробивши основи російського бюджетного права. Але реалізація на практиці наукових викладів вченого і державного діяча, зустрівшись з безліччю перепон, не спричинила великих змін у бюджетній справі. Бюджетний процес неможливий без ефективного фінансового контролю. Необхідність його організації М. М. Сперанський довів у тому ж таки "Плані фінансів". Вчений вважав, що бюджетна система держави зможе успішно функціонувати лише за наявності дієвого ефективного контролю. "В управлінні фінансів, — писав він, — розрізняються три головні частини: 1) джерела доходів; 2) рух капіталів; 3) загальна їх перевірка, або ревізія рахунків" [30, с.93]. Цю функцію перевірки повинен був здійснювати Головний директор державних рахунків, або Державний контролер. Головним завданням фінансового контролю М. М. Сперанський визначив отримання і перевірку статей доходів і витрат усіх місцевих управлінь з метою "виявляти перед урядом різні зловживання в зборі доходів і у використанні їх витрат" [30, с.95]. Разом з тим серед важливих завдань фінансового контролю вчений називав використання досвіду для поліпшення процесу "руху капіталів" [30, с.95].

Пропозиції М. М. Сперанського щодо створення системи державного фінансового контролю частково були впроваджені у практику. Правовий статус єдиного контрольного органу отримала серед інших компетенцій Державна рада. 25 липня 1810 р. ревізія рахунків всіх цивільних і військових департаментів була виділена в самостійну галузь державного управління, створювалася посада Державного контролера "для управління справами ревізії рахунків". 28 січня 1811 р. створено Головне управління ревізії державних рахунків, яке в 1836 р. було перетворене в Державний контроль [10, с.123-125].

Оцінюючи внесок М. М. Сперанського у розвиток фінансового контролю, сучасні автори відзначають, що в його працях "вперше отримали обґрунтування мета, завдання, функції і способи організації державного контролю в Російській імперії, були накреслені основні напрями буржуазної реформи у сфері фінансів" [5, с.39].

Важливе значення для бюджетного законодавства має структуризація державних доходів. Вперше у російській фінансово-правовій думці пропо-

зицію про оптимізацію та структуризацію доходів висловив М. М. Сперанський. У роздумах про раціональну систему державних доходів у роботі "План фінансів", він писав: "Доходи державні за їх джерелами поділяються на два головні види: 1. Податі і податки. 2. Доходи з казенних капіталів" [30, с.50]. Крім поділу доходів за джерелами надходжень, М. М. Сперанський класифікував їх "згідно із напрямками використання. Відповідно до цього, вони поділяються на загальні і часткові, звичайні і надзвичайні" [30, с.50].

Чітка структуризація, закріплена законодавчо, необхідна не тільки стосовно доходів, але і щодо витрат держави. Правова основа поділу витрат вперше законодавчо визначена в наказі міністру фінансів (1811 р.), до цього вона була визначена лише теоретично і основні її положення викладалися в "Плані фінансів" М. М. Сперанського. При класифікації витрат вчений використовував різні критерії: 1) *по галузях управління*, тобто по відомствах; 2) *за територіальним устроєм*: державні, губернські, повітові, волосні; 3) *за ступенем потреби: необхідні* — для забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки, для утримання державного управління, для сплати державних боргів; *корисні* — для збільшення різних корисних закладів і т. п.; *надмірні*, які формуються з надлишків після задоволення необхідних і корисних витрат; витрати *зайві*, які наказ велів зовсім "відсікати". По всіх розподілах проводився ще підрозподіл витрат на *постійні і такі, що змінюються, на звичайні і надзвичайні*.

Сьогодні не слід забувати тезу, висловлену свого часу М. М. Сперанським: "Кожна нова витрата, що призначається, якщо вона не забезпечується коштами або відсіканням з інших витрат, або схваленням господарських джерел, що належать уряду, по своїй суті... є новим податком" [30, с.44]. Загалом скорочення державних витрат стало одним із найважливіших заходів, передбачених фінансовим планом М. М. Сперанського. Втілення цього положення на практиці дозволило значно зменшити витратну частину бюджету, і надалі департамент економії повинен був жорстко контролювати державні витрати і шукати шляхи для їх скорочення.

Фінансово-правові ідеї М. М. Сперанського мали велике значення і для розвитку податкового законодавства і податкової системи Російської імперії в XIX ст. У своїй роботі "План фінансів" він сформулював низку пропозицій щодо вдосконалення податкової системи країни. Зокрема, М. М. Сперанський обґрунтував необхідність заміни подушного податку поземельним. Крім того, він пропонував скасувати цілу низку непрямих податків, вважаючи їх малоефективними: "1) тому, що їх облік вельми важкий через нестачу у нас фінансової статистики; 2) проведення зборів і нагляд за ними вимагають попереднього вельми де-

тального устрою; 3) джерела ці взагалі не можуть забезпечити надходження сум, які б покривали нестачі; через незвичну народу перший рік вони будуть досить обтяжливі і розійдуться переважно на зловживання; 5) взагалі через вдачу нашу всі дрібні збори спричиняють більше обтяження народу, ніж збільшують прибутки скарбниці” [30, с.38].

Для покриття витрат і збільшення державних доходів М. М. Сперанський пропонував дуже непопулярний захід – збільшити вже існуючі ставки податків та різних зборів [32, с.577]. Після втілення в життя “Плану фінансів” розміри подушних податей зросли в 2-3 рази, збільшилися збори за гільдейські свідоцтва, “шинкові збори”, піднялася ціна на сіль, мито на паспорти, послуги пошти і гербовий папір [34, с.74]. Внаслідок таких заходів прибуткова частина державного бюджету значно збільшилася.

Вважаючи головним джерелом доходів у Російській імперії її земельні багатства, М. М. Сперанський пропонував надати населенню свободу приватної господарської діяльності на землі, запровадити приватну власність на землю і почати поступове звільнення селян із наділенням їх землею [34, с.55-56].

М. М. Сперанський не заперечував і роль промисловості в справі стабілізації фінансової системи імперії. Він наполягав на наданні всім станам свободи підприємництва і торгівлі, що відповідає вимогам ліквідації феодальних пережитків. Вчений обгрунтував, чому для держави невигідно мати у власності фабрики і заводи, які через слабку конкурентоспроможність не можуть змагатися з приватними. Науковець вважав, що система державних пільг для промислових підприємств заважає вільній конкуренції і вільному економічному розвитку.

М. М. Сперанський висунув прогресивні для свого часу ідеї в сфері регулювання грошового обігу, фактично стояв біля витоків раціонального підходу до організації грошового обігу в Російській імперії. Він негативно оцінював асигнації, називаючи їх прихованим боргом. Набагато більш реальною М. М. Сперанський вважав грошову систему, в якій застосовуються кредитні папери, базовані на вартості срібла [30, с.80].

Більш детально свої погляди на проблеми регулювання грошового обігу М. М. Сперанський виклав в одній з останніх своїх робіт – “Про монетний обіг”, яка датується 1839 р. Автор констатував, що “в жодній із розвинутих держав металеві гроші не можуть задовольнити всі потреби” [32, с.529], а тому, крім монети, є ще й допоміжні засоби обміну — асигнації та кредитні білети. Система асигнацій, на думку М. М. Сперанського, шкодить державі і тому її ліквідація є переведенням асигнацій у кредитні білети є нагальною необхідністю. Обов’язковими наслідками такого реформування стануть єдність монетарної системи в державі,

зміцнення і поживлення внутрішніх і зовнішніх торгових оборотів, розвиток внутрішньої промисловості.

М. М. Сперанський не просто обгрунтував необхідність скасування асигнацій, він розробив план такого заходу, визначивши послідовність необхідних поступових кроків. Цей план був у значній мірі здійснений під час грошової реформи Є. Ф. Канкріна, в результаті якої система грошового обігу зміцнена за рахунок забезпечення сріблом з остаточною ліквідацією асигнацій. Маніфест 1 червня 1839 р. “Про устрій грошової системи” встановив головним платіжним засобом на території Російської імперії срібну монету з фіксованим курсом 3 рублі 50 копійок асигнаціями за 1 срібний рубль [6]. Такий курс приблизно відповідав тому, що використовувався населенням на практиці. Повітові казначейства отримали вказівку безперешкодно обмінювати асигнації на срібло до 100 рублів сріблом в одні руки. Срібний рубль став базовою грошовою одиницею, він вільно обмінювався спочатку на асигнації, а з кінця 1841 р. - на кредитні білети. Відповідно до маніфесту від 1 червня 1843 р. забезпечені власністю держави кредитні білети повинні були поступово повністю замінити асигнації. Для них встановлювався розмінний фонд не менший 1/6 частини всієї суми кредитних білетів [6]. Вилучення асигнацій закінчилося в 1851 р., таким чином закінчився і період “плутанини” в російських грошах [8, с.286]. Загалом реформа Є. Ф. - Канкріна забезпечила Російській імперії декілька років стійкого грошового обігу, і в цьому була й чимала заслуга М. М. Сперанського.

Таким чином, фінансово-правові ідеї М. М. Сперанського відрізнялися комплексним характером: він сформулював підходи до вирішення всіх основних фінансових проблем держави свого часу. Можна сперечатися про те, наскільки правильними були ці підходи, але не можна запідозрити вченого у відсутності цілісності і стрункості у формулюванні і викладі його фінансово-правової концепції. Американський дослідник М. Расфф щодо цього відзначає, що пропозиції і ідеї, висунуті М. М. Сперанським для обгрунтування реформи грошової і фінансової системи Російської імперії, стали поворотним пунктом в історії управління російськими фінансами [1, с.88]. С. І. Іловайський вважав, що “План фінансів” М. М. Сперанського заслугував міжнародного визнання, а висунуті ним ідеї були втілені в багатьох європейських країнах – “в бюджетному устрої парламентських держав” [13]. Це підтвердив й американський професор М. Расфф, який у книзі про М. М. Сперанського написав, що “його фінансові ідеї випереджали погляди більшості західноєвропейських економістів тодішньої епохи” [1, с.89]. Крім того, частина ідей М. М. Сперанського була реалізована через нормативно-правові акти в Російській імперії. Проте, повністю всі положення “Плану фінансів” не мог-

ли бути запроваджені через свою радикальність і несприйняття у феодально-кріпосницькій Росії. Значна частина російського дворянства боялася накреслених перетворень, виступала проти планів М. М. Сперанського щодо державного реформування і фінансового зокрема.

Значення фінансово-правових ідей М. М. Сперанського не обмежувалася ступенем їх практичного втілення. Фактично фінансово-правова думка вперше стала основою для модернізації законодавства, тобто був створений прецедент синтезу фінансово-правової науки і практики. Це означало формування фінансово-правової думки як самостійного напрямку наукових знань. Н. С. Мордвінов не зміг своїми теоретичними розробками реально вплинути на розвиток фінансово-правової практики, М. М. Сперанському вдалося це частково. На думку сучасного дослідника С. І. Сперанського, "Концептуальні і практичні підходи М. М. Сперанського щодо правового регулювання фінансових відносин зробили великий вплив на майбутню реформу системи фінансів Російської імперії" [33, с. 70].

Джерела і література

- Raef M. Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia, 1772 - 1839. – The Hague, 1969.
- Аникин А. В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М., 1990.
- Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История, статистика. – Т. 1-2. – СПб., 1882.
- Государственные финансы России: XIX – первая четверть XX века. – М., 2003.
- Грачева Е. Ю. Проблемы правового регулирования государственного финансового контроля. – М., 2000.
- Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 1099. – Оп. 1. – Спр. 371. – Л. 6.
- ДАРФ. – Ф. 1099. – Оп. 1. – Спр. 392. – Л. 299.
- Диланян Ф. История государственного регулирования денежного обращения в России // Право и жизнь. – 2003. – № 54.
- Довнар-Запольский М. В. Зарождение министерств в России. – М.: Изд-е товарищества И. Д. Сытина, 1906.
- Ерошкин Н. П. Государственные учреждения Российской империи. – М., 1997.
- Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968.
- Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М., 1978.
- Иловайский С. И. Финансовое право. – Одесса, 1912.
- Кауфман Н. И. Обзор законодательных и административных мероприятий, вызванных расстройством бумажно-денежного обращения в России. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1879.
- Коняев А. И. Финансовый контроль в дореволюционной России (очерки истории) — М.: Госфиниздат, 1959.
- Марней Л. П. Финансовая политика России в первой половине XIX века // Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1999.
- Мондэй К. Д. Экономическое мировоззрение бюрократической элиты Российской империи Николаевской эпохи (на примере Е. Ф. Канкринна): Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. – СПб., 2004.
- Мордвинов Н. С. Избранные произведения. – М., 1945.
- Мордвинов Н. С. Рассуждение о могущих последовать пользах от учреждения частных по губерниям банков. – СПб., 1829.
- Парусов А. И. Административные реформы в России I четверти XIX века в связи с экономической и социальной обстановкой // Дис. ... д-ра истор. наук. – Л., 1967.
- Пашенцев Д. А. Правовое регулирование деятельности городских общественных банков в Российской империи // Право и жизнь. – 1999. – № 23.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830 (далі – ПСЗ-1). – Т. XXVI. – № 20406. Манифест "Об учреждении Министерств" від 8 вересня 1802 р.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т. XXXII. – № 31967.
- ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20405. Указ "О правах и обязанностях Сената" від 8 вересня 1802 р.
- ПСЗ-1. – Т. XXXI. – № 24064. Манифест "Образование Государственного Совета" від 1 січня 1810 р.
- ПСЗ-1. – Т. XXXII. – № 25043. Указ "Об учреждении Комитета министров, с особою властью, по случаю Высочайшего отбытия из столицы".
- Пушкарева В. М. История мировой и русской финансовой науки и политики: Дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01. – М., 2004.
- Сорокина Ю. В. Система правового регулирования финансовых отношений в России в XVIII – XX веках // Дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.01. – Нижний Новгород, 2001.
- Сперанский М. М. Введение к уложению государственных законов // Сперанский М. М. Проекты и записки. – М.-Л., 1961.
- Сперанский М. М. План финансов // У истоков финансового права. – М., 1998.
- Сперанский М. М. Проекты и записки. – М., 1961.
- Сперанский М. М. Руководство к познанию законов. – М., 2002.
- Сперанский С. И. Учение М. М. Сперанского о праве и государстве. – М., 2004.
- Федоров В. А. М. М. Сперанский и А. А. Аракчеев. – М., 1997.
- Шеншина В. С. Деятельность М. М. Сперанского по преобразованию Российского государства; Теория и практика (1801—1812 г. г.) // Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Воронеж, 2002.
- Яснопольский Л. Н. Очерки русского бюджетного права. – М., 1912.

SUMMARY

Vita Teteutsa
(Chemivtsi)

THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL-JUDICIAL THOUGHT IN RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE 19 CENTURY

The article focuses on the financial-judicial ideas of state leaders who possessed high positions in state structure of Russian Empire including Ukraine and had possibilities to put their views into practice..

УДК 94(477.85)"186/188":725.17

Іван Сандуляк
(Чернівці)**ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА РЕЗИДЕНЦІЇ
БУКОВИНСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ В КОНТЕКСТІ
ВЗАЄМИН Й.ГЛАВКИ ТА БУДІВЕЛЬНИХ
КОМІТЕТІВ ПРОТЯГОМ 60-х–80-х рр. ХІХ ст.**

У пропонованій статті висвітлюється історія будівництва резиденції Буковинських митрополитів та особливості взаємин головного архітектора Й. Главки з будівельними комітетами протягом 60-х – 80-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: резиденція, будівництво, Й. Главка, Є. Гакман, Ф. Піно, К. Охман, ансамбль, комплекс, митрополича церква, Буковинська митрополія, Синодальна зала.

Розглядаючи історію спорудження означеної резиденції в Чернівцях, варто зупинитися на такій малодослідженій проблемі, як взаємини Й. Главки – головного архітектора будівництва комплексу резиденції – з будівничими комітетами, котрі, по чергово змінюючи один одного, здійснювали відповідний нагляд за процесом зведення спроектованих корпусів. Необхідно констатувати, що ці стосунки протягом усього періоду будівництва були далеко не такими блискучими, як про це іноді розповідалось в газетних статтях радянської доби та низці краєзнавчих публікацій другої половини ХХ ст. Навпаки, означені взаємини були досить жорсткими, амбітними і не завжди вкладались у загальноприйнятні рамки доброзичливих морально-етичних норм, що засвідчено у тогочасних джерелах, і про що розповідають у своїх спогадах та працях сучасники тих подій, котрі відбувались впродовж 60-х – 80-х рр. ХІХ ст.

Вдаючись до загального огляду історіографії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. щодо спорудження владичої резиденції в Чернівцях, слід зазначити, що вона є доволі специфічною, з яскраво визначеною авторською позицією та певними неоднозначними судженнями й історичними оцінками тих чи інших авторів згадуваної доби. В цьому сенсі в першу чергу слід згадати досить цікаві і змістовні публікації К.А. Ромшторфера [25], Р.Ф. Кайндля [11], Е.Фішера [7], Я. Бадені [2], Є. Сайн-Вітгенштейн [1], М. Бобильова [6], К. Козака [13]. Серед дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що торкалися в своїх публікаціях історії резиденції, слід згадати І. Чеховського [23; 24], О. Масана [14], Д. Танашика [19], І. Кобилянського [12], В. Демченка [9], Д. Редля [16] та ін.

Разом з тим на цьому дослідницькому тлі варто звернути особливу увагу на ґрунтовні праці про будівництво резиденції двох відомих румунських авторів першої половини ХХ ст. С. Релі [4] та В. Бенещяну [3]. В їх публікаціях, що містять у відповідних параграфах та розділах оригінальний і мило-

відомий фактологічний матеріал з історії зведення резиденції буковинських митрополитів, що ґрунтується на цілому ряді архівних документів, послідовно і досить фахово висвітлюються питання, пов'язані з деталями перебігу подій щодо будівництва владичої палати. З другого боку, слід наголошувати, що практично лише ці двоє дослідників звернули увагу на проблему взаємостосунків між Й. Главкою та будівничими комітетами, які були уповноважені здійснювати певний нагляд і контроль за будівничими роботами та діями самого головного архітектора. Скориставшись з широкого комплексу джерел та публікацій попередників, спробуємо в даному дослідженні більш докладно висвітлити історію зведення митрополичої резиденції в контексті взаємин її головного архітектора з наглядовими органами, крайовою та центральною владою, що досі мало відомі широкому загалу.

Як відомо, австрійські власті ще у 1781 р. перевели до Чернівців як нового адміністративного центру краю Радівецького архієпископа Досифея Херескул, що тоді набув статусу єпископа всієї Буковини. [4, с. 8]. Спершу православний владика змушений був мешкати у приватній хаті своїх родичів ("убоному дерев'яному будинку"), що створювало йому певний дискомфорт як у виконанні службових обов'язків, так і в приватному житті. Згодом австрійська військова адміністрація Буковини розпорядилася збудувати на горі "Домнік" (північно-західній околиці Чернівців) нову "єпископську палату", зведення якої закінчилось в 1783 р. [3, с. 34]. Як відзначає сучасний буковинський дослідник І. Чеховський: "Вона (нова єпископська резиденція) мала двостулкові двері й обігрівалася півтора десятком пічок, покритих глазуrowаними кахлями білого та зеленого кольору. При будинку, де мешкав владика, була й каплиця" [24, с. 150]. Помешкання владики розміщувалось на місці майбутнього митрополичого комплексу. Старий (по відношенню до майбутньої резиденції) єпископський "палац" спорудили швидко, без будь-яких архітектурних прикрас та оздоблень, з неякісного будівельного матеріалу; невдовзі владичу будівлю вразив гриб, і в 1790 р. половина приміщень стала цілком непридатною для проживання. На початок ХІХ ст. майже вся будівля перебувала в аварійному стані [3, с. 34].

Перші кроки стосовно перебудови аварійної будівлі владичої палати було зроблено ще в 1803 р. [14, с. 24]. Однак тоді справа анітрохи не зрушила з місця через брак коштів. Її реалізація почалась лише за єпископського служіння владики Євгенія Гакмана. В лютому 1852 р. Буковинський єпископ звернувся з листом до Міністерства культури (віросповідань) і освіти у Відні щодо вирішення питання відносно побудови нової владичої резиденції в Чернівцях, яка б слугувала офіційним осідком місцевих православних архієпископів. З цього часу

розпочалося тривале листування владики з крайовим керівництвом Буковини, столичним Міністерством культури і освіти, але ніяких відчутних зрушень не відбулося. Тільки 5 червня 1863 р. проект будівництва спископської резиденції був нарешті затверджений вищеназваним міністерством, а 20 серпня – ще й окремим цісарським указом. Початок робіт щодо підготовки місця для будівництва резиденції урочисто відбувся 13 квітня 1864 р. о 8 годині ранку в присутності архімандрита Теофіла Бенделлі, великої кількості духовенства, представників влади та місцевих жителів [4, с. 20].

Проект будівлі замовили відомому австрійському архітектору Йосифу Главці (1831-1908 рр.) [10, с. 69], за походженням чеха, уродженця богемського міста Пржештіце. Випускник престижної Академії образотворчого мистецтва у Відні, він був на той час уже досить відомим будівничим. Його першим архітектурним проектом (на основі відкритого конкурсу), став лазаретанський костел (храм був збудований за замовленням і на кошти католицького чернечого ордену св. Лазаря; в народі цей орден називали лазаристами або лазаретанами), зведений в столиці протягом 1860-1862 рр. Саме ця монументальна споруда принесла тоді ще молодому архітекторові славу та визнання. Але вершиною його архітектурного генія стало будівництво резиденції Буковинських митрополитів в Чернівцях. Після отримання офіційної згоди Міністерства культів (віросповідань) й освіти на побудову цього релігійного комплексу до чеського архітектора перейшло і загальне технічно-художнє керівництво спорудою. Цікаво зазначити, що його офіційний гонорар як головного архітектора будівництва, склав 3 % від усієї суми, встановленої для реалізації цього масштабного імперського проекту [5, с. 4].

18 червня 1864 р. у святковій обстановці список Євген Гакман здійснив освячення наріжного (“угольного”) каменю (квадратної форми) покладеного в основу каплиці св. Іоана Сучавського, в який замурували металеву скриньку (кубичної форми) зі святими реліквіями та грамоту, котру спочатку вмістили у скляну трубку, потім в другу, вже металеву, і заклепали. Зверху цей камінь накрили кам'яною плитою і тонким шаром металу, на якому викарбували “ІИС ХРС НИКА” [4, с. 24]. На цей урочистий захід, крім духовенства, крайового чиновництва та городян і селян з приміських сіл, також був запрошений хор Чернівецького музичного товариства, який разом зі студентами богословського інституту виконав австрійський гімн.

У 1864 р. було зведено фундамент та підвальні приміщення майбутньої резиденції. Як відомо, будівельні матеріали для зведення корпусів були знайдені і почали видобувати (тесане каміння) неподалік с. Василів на Дністрі, де відразу ж утворився і кар'єр. Видобуток та транспортування каміння з цього кар'єру доручили місцевому підприєм-

цю Францу Кадору [4, с. 25]. Й. Главка рекомендував використовувати каміння з двох кар'єрів: смт. Красна (нині с. Красноільськ) Сторожинського повіту. Старий кар'єр знаходився в лісі Вирланка, що перебував у власності барона Стирчі, інший, новий, знаходився біля шосе, у підпорядкуванні місцевої склофабрики, й був відкритий Кадором і Мюллером [4, с. 26].

У зв'язку з неможливістю постачати в достатній кількості цей камінь для фундаментів резиденції підрядчики просили Главку дозволити їм брати камінь з кар'єра біля Вижиці. Загалом каміння для фундаменту та цокола митрополичої палати постачалось з Василева та Красної возами, а з Вижиці – плотами по Черемошу та Пруту. Крім названих кар'єрів, камінь доставляли й з інших сіл Буковини – Чунькова, Товтрів, Дорошівців, що на березі Дністра, а також із Сучавиці, де камінь був більш якісним. Камінь з Красної будівнички використали для зведення митрополичої каплиці, а камінь з Сучавиці – застосували для виготовлення сходів в коридорах. Керував цими роботами інженер Булірж, який спеціально був запрошений Главкою з Відня [4, с. 27].

Доречно відзначити, що на той час на Буковині не було в наявності майстрів відповідної кваліфікації по роботі з каменем; тому Главка змушений був взяти з того ж Відня 30 провідних скульпторів, які під час робіт навчали цьому фахові місцевих спеціалістів [4, с. 28]. В 1864 р. Й. Главка запросив зі столиці до Чернівців для керівництва мистецькими роботами по каменю в митрополичій резиденції відомого майстра-каменяря Кароля Гоффмана; останній згодом ще відзначився також виготовленням монумента Австрії в Чернівцях [4, с. 29; 8, с. 167].

У 1865 р. будівельний комітет за пропозицією Главки вирішив покрити усі будівлі резиденції кольоровою полив'яною черепицею. Розпочав роботи з виготовлення цього покрівельного матеріалу Йосиф Грегор. В 1867 р. запрошено столичного художника Кароля Свободу, який виконав історичні картини для Синодальної зали. Для виконання розписів спископської каплиці з Відня прибули не менш відомі художники – академіки Карл Іобст та Йохан Кляйн. 16 грудня 1868 р. Міністерство культів і освіти видало розпорядження, за яким Главка повинен був у стислий термін подати на розгляд ескіз плану іконостасу митрополичої каплиці [4, с. 41].

В 1872 р. Й. Главка захворів на ревматизм і усунувся від персонального керівництва будівництвом. У зв'язку з цим 2 квітня 1872 р. Міністерство культів і освіти розпустило перший будівельний комітет, яким керував О. Петріно і з котрим у головного архітектора склались непогані стосунки, й сформувало новий наглядовий орган в складі представників крайової влади і церкви: Кароля Охмана, Теоктиста Блажевича, Сильвестра Мора-

ріу-Андрієвича, Константина Луческула та інженера Мартіна Вільгельма [4, с. 43].

Слід підкреслити, що новий комітет, керований Охманом, відразу ж увійшов у гострий конфлікт з художньо-технічним керівництвом будівництва, представником якого, крім Главки, був інженер Рейнеке. Главка віддав розпорядження будівельникам, щоб вони якнайшвидше закінчили перекриття купола семінарської церкви, обов'язково лише мідними листами, а не глазурованою черепицею як дахи решти корпусів. Виконуючи розпорядження головного архітектора, Рейнеке віддав відповідні розпорядження Йосифу Григору, одному з постачальників будівельних матеріалів. Проте Охман самовільно припинив ці роботи, мотивуючи своє рішення тим, що в проектній документації перекриття купола міддю не передбачене, тим більше, що вся документація вже була затверджена Міністерством культур і освіти, а, отже, Главка, на переконання голови будівельного комітету, не мав права самовільно вносити в проект будь-які зміни [4, с. 44].

Главка пояснював необхідність заміни глазурованої черепиці на мідні листи тим, що сторони купола церкви переважно є вертикальними, а отже черепицю неможливо буде добре закріпити, щоб вона була довготривалою, і не падала на голови відвідувачів; крім того, мідні листи завжди можна фарбувати в різний колір. Внаслідок цього конфлікту з Охманом, який до того ж постійно скаржився на Главку і ставив йому різні дрібні перепони, Рейнеке надіслав на ім'я тодішнього глави краю Фелікса барона Піно фон Фріденталя "лист-протест", у якому просив і обгрунтовував, щоб останній взяв під свій захист і "правовий контроль" керівників будівництва митрополичої резиденції. Другий екземпляр цього документа, де містився детальний опис подій, що стосувалися Главки, Рейнеке надіслав до Відня. Відразу ж після відправки в столицю згаданого офіційного листа Рейнеке сам змушений був виїхати до Відня з усіма планами та кресленнями, які стосувались будівництва резиденції. На цей час було тимчасово припинено всі роботи по зведенню корпусів, в першу чергу – семінарської церкви. В результаті своєї поїздки Рейнеке привіз до Чернівців велику комісію архітекторів та чиновників для перевірки реального стану справ, які мали на місці розібратись "хто найбільше чинить перепони будівництву" [4, с. 45].

Охман, як відзначає С.Релі, "пішов поплакатись до крайового президента Піно зі скаргюю, що насправді в цій ситуації винний тільки Главка, котрий продовжує порушувати попередньо затверджений проект, принципово не визнає склад нового будівничого комітету і підібрав у них майже силові та вивіз до Відня всю проектну документацію" [4, с.45]. За цих обставин Охман звернувся до керівника краю з проханням "навести порядок з Главкою, вилучити у нього плани та акти на бу-

дівництво резиденції, які попередньо були узгоджені з Буковинським релігійним фондом, і зобов'язати (архітектора. – І.С.) дотримуватись всіх затверджених пунктів таким чином, щоб останній не мав у подальшому жодної можливості порушити виконання означених планів та актів" [4, с.45].

Під кінець аудієнції Охман попросив Ф.Піно, щоб останній наділив його усіма керівними повноваженнями, які стосуються будівництва резиденції, і щоб "всі в Чернівцях знали, що більше жодна особа не має права очолювати будівництво резиденції, втручатися в хід справ або міняти плани, і щоб особисто Главка був поставлений до відома про те, що його атаки більше не матимуть сили і вони не будуть здатні будь-що змінити, оскільки самого Главку позбавлено права впливати на хід робіт" [4, с. 46].

Крім того, Охман запропонував президентові краю ввійти з клопотанням до центральної влади у Відні призначити на місце Главки архітектора-поляка з Кракова Фелікса Ксежарського, "який був би дуже доречним в Чернівцях, і котрому варто би було порадити якнайшвидше укласти нову угоду з Міністерством культів" [4, с. 46]. В будь-якому випадку, наполягав Охман, ця справа має бути вирішена у найкоротший термін, щоб "остаточно розібратися з цим Главкою, і терміново, і я тоді буду і без нього знати, яким чином можна врятувати і допомогти вдалому завершенню будівництва" [4, с. 46].

Йосиф Главка, ображений через втручання та брудні наклепи на свою адресу з боку Охмана, а також у зв'язку з постійними інтригами, які точилися навколо нього і появою нової кандидатури на місце головного архітектора, при різкому погіршенні загального стану свого здоров'я, прийняв рішення піти у відставку і припинити здійснення керівництва будівництвом резиденції. Міністерство культур і освіти в офіційному листі висловило своє співчуття відносно того, що такий відомий і талановитий архітектор, як Главка, прийняв несподіване рішення залишити роботи по зведенню буковинського митрополичого комплексу. Внаслідок згаданих обставин корпуси резиденції продовжували добудовувати ще наступні десять років.

Наступник Главки – Фелікс Ксежарський, який приступив до виконання своїх обов'язків архітектора в тому ж 1872 р., не мав, однак, ані тих організаторських здібностей, ані тої творчої наснаги, ані необхідної майстерності, котра була притаманна його попереднику. Крім того, досить швидко втрапивши інтерес до будівництва, він в 1874 р. перетворився працювати до Львова, а його повноваження перебрав місцевий інженер Мартін Вільгельм. Останній "цікавився будівництвом лише з бюрократичної точки зору, щоб все відповідало затвердженому плану. Через це процес зведення корпусів зазнав суттєвих прорахунків" [4, с. 47].

Ще до від'їзду Ксежарського новий комітет з

питань будівництва резиденції прийняв рішення стосовно здешевлення стель в усіх інших спроектованих залах, крім стелі в Синодальній залі, роботи над якою вже були розпочаті. Тобто мова йшла про заміну коштовної деревини, передбаченої в плані Главки, більш дешевою. При цьому слід було використовувати відповідні форми та матеріали. До того ж означений комітет прийняв ще одне рішення, яке передбачало спрощення як декору іконостасів митрополічної каплиці й семінарської церкви, так і пишних настінних розписів у цих храмових приміщеннях з метою якнайшвидшого завершення будівництва запланованих споруд з одного боку, та економії 200 000 флоринів релігійного фонду, з другого [4, с. 47].

Проте Міністерство культів і освіти у Відні не схвалило і не затвердило цих "конструкційних нововведень" і наказало "здійснити виправлення будівничої програми відносно корпусів резиденції з метою чіткого дотримання всіх вимог та планів архітектора Главки протягом трьох років, тобто до завершення року 1878", одночасно зобов'язавши Буковинський релігійний фонд для виконання цих робіт "щорічно фінансувати кошти в сумі 300 000 флоринів" з його прибутків [4, с. 47].

В 1876 р. Ф.Ксежарський знов очолив будівництво резиденції. Однак і цього разу польський архітектор не цікавився процесом будівництва і станом справ, оскільки здебільшого продовжував перебувати у Львові, а не в Чернівцях. У зв'язку з такими обставинами президент Буковини примушує його в квітні 1876 р. терміново підготувати плани тих робіт, які мали бути завершені до кінця року. Тим не менш, Ксежарський дозволив собі проігнорувати отриманий наказ. У зв'язку з цим президент краю ініціює в Міністерство культів і освіти рапорт, в котрому скаржиться на посадову недбалість архітектора та невиконання Ксежарським своїх функціональних обов'язків щодо адресованих йому офіційних наказів, пов'язаних із завершенням зведення резиденції [4, с. 48].

Внаслідок цього рапорту Міністерство культів і освіти спонукало Ф.Ксежарського, щоб останній надав офіційне пояснення стосовно своєї "неактивності" президентові краю. Той після отримання такого міністерського розпорядження, як фіксує Релі, виправдовувався наступним чином: "Цей наказ знайшов мене у Львові саме в той момент, коли я повинен був вирушити до Кракова, оскільки мене примусив виїхати туди (у Краків. – І.С.) уряд Галіції з метою реалізації на місці проекту, пов'язаного зі зведенням одного з корпусів (місцевого. – І.С.) університету та розробкою плану відбудови таємної єпископської резиденції, котра зазнала руйнації через великий землетрус в 1850 р. Не маючи можливості передбачити, скільки часу буду задіяний в Кракові, мені здалося за можливе дещо відстрочити наказ президента краю з Чернівців. Прошу, оскільки Ваша ексценція, сподіваюсь,

візьме до уваги мої запевнення стосовно виправлення в межах можливого моєї хибі, і тих сподівань, котрі були покладені на мене з великою честю, й оскільки це ризикну так легко втратити свій авторитет фортифікаційного архітектора, я, якщо житиму далі, обов'язково завершу архієпископську резиденцію в Чернівцях до жовтня 1878 р." [4, с. 48].

З наведеного "виправдання" Ксежарського можна зрозуміти, що уряд Галічини шукав різні зачіпки та можливості, щоб саботувати й уповільнити завершення зведення Буковинської митрополічної резиденції; і саме тому львівські чиновники постійно "завантажували" нового керівника будівництва в Чернівцях різними іншими завданнями та "офіційними роботами", чим суттєво перешкоджали цьому архітекторові приділяти більше уваги та "інтенсивної праці" на благо якнайшвидшого виконання "великого чернівецького проекту". Міністерство культів і освіти таки вжило ряд термінових заходів відносно того, щоб Ф.Ксежарський, незважаючи на певну приховану протидію Львова, завершив у визначений термін спорудження центрального корпусу резиденції.

Центральний корпус, який, власне, і отримав офіційну назву "Резиденція", здавався в експлуатацію поетапно. Зокрема, в жовтні 1873 р. завершили будівництво лівого крила споруди та її партеру; приміщення партеру цього лівого крила були тимчасово надані "Військовій картографічній службі", а площі партеру правого крила споруди отримала для використання архієпископська консисторія. Перший поверх лівого крила (за сучасною нумерацією – другий) будівники завершили в травні 1874 р.; приміщення цього поверху – як помешкання й зали для щоденної роботи, приватних аудієнцій та офіційних зустрічей – були передані Буковинському митрополиту Теофілу Бенделлі, а відповідний поверх правого крила ще через два роки (1876 р.) отримав для використання інший владика Буковини – Теоктист Блажевич [4, с. 50].

"Семінарський" корпус, зведення якого почалося в 1866 р., був переданий в експлуатацію 1870 р.; семінарська церква (Трьох Святителів) була закінчена будівниками 1878 р. "Клірикальний палац" або "монастир", принаймні така назва фігурує щодо цього корпусу в планах Й.Главки, і де в 30-х рр. ХХ ст. розташовувалась школа церковного співу та інтернат при ній, починала зводитись в 1871 р. Праве крило цього корпусу закінчили будувати в лютому 1874 р. й передали в оренду державному притулку Крайового трибуналу; ліве крило, яке завершили зводити восени того ж року, в наступному, 1875 р., віддали в оренду щойно відкритому цісарському університету, де керівництво останнього розмістило природничий музей. В цьому ж корпусі були створені т. зв. "гостьові кімнати", а у підвальних приміщеннях пізніше – фабрика свічок (заснована у 1929 р.) [24, с. 160].

Крім того, в корпусі створили також єпархіальний музей та музей давнього мистецтва Буковини.

Огорожа корпусів резиденції, прикрашена металевими ажурними решітками, розбивка і влаштування парку та підсобного господарства, організоване на задньому дворі Семінарського корпусу, зрештою криниці та резервуари для води будуються і вводяться в експлуатацію протягом 1876-1878 рр. [4, с. 50].

Інокостаи двох церков ансамблю резиденції (архієпископської каплиці Св. Іоана Сучавського, котра була митрополитим параклісом (домашньою церквою) та семінарської церкви) були завершені та встановлені в храмові приміщення 1880 р. (До речі, саме з параклісу почалося зведення резиденції). Ліпні прикраси для 12 капітелів вежі Семінарської церкви виготовила скульптор Анна Гофман; розписи здійснили віденський маляр К. Іобст та буковинський єпархіальний художник Е. Бучевський. Обидві церкви урочисто освятив митрополит Сильвестр Мораріу-Андрієвич взимку 1882 р.: каплицю - 12 (23) січня (на свято св. Іоана Хрестителя), а семінарську церкву - 30 січня (11 лютого), (на свято Трьох Святителів – св. Василя Великого, св. Григорія Богослова та св. Іоана Золотоустого). Під час акту освяти було присутньо багато православного люду, представників усіх верств населення Чернівців та довколишніх сіл. Крім того, в освяченні взяли участь відомі буковинські архієреї, пресвітери, професори і студенти теологічного факультету університету, почесні громадяни міста, вчителі, представники мистецьких кіл, члени різних національних громад та культурних осередків, депутати й політичні діячі. Цікаво відзначити, що в каплиці служили декілька ченців, які одночасно відали всіма господарськими справами в резиденції, в тому числі й кухню владыки [24, с. 154].

Зрозуміло, що неабияка увага приділялась і внутрішньому оздобленню приміщень митрополитчої резиденції. Протягом 1879-1880 рр. за проектами архітектора Ф. Ксежарського були виготовлені (на кошти Буковинського православного релігійного фонду) відповідні стильні меблі, необхідні для залів урочистих аудієнцій, їдальні та митрополитчих апартаментів і помешкання вікарія архієпархії.

Для освітлення "Синодальної зали" центрального корпусу, як відзначав В. Бенецяну, "згідно з проектом було встановлено 2 великі люстри на 120 свічок, 4 – на 32 свічки, 36 настінних світильників на 3 свічки, 4 настінні світильники на 1 свічку та 15 світильників, підвішених до стелі" [5, с. 9]. Ці декоративні латунні світильники і нафтові лампи були сконструйовані у Відні за ескізами, розробленими архітекторами І. Машуткою та Ф. Шморанзом; безпосередньо їх виготовив та встановив на місці 1882 р. майстер-слюсар художніх виробів Валеріан Гіллар, який працював за своїм фахом в царському палаці [4, с. 51].

В 1885 р. той же митрополит Сильвестр Мораріу-Андрієвич звертається до крайового уряду з клопотанням, в якому обгрунтовує нагальну необхідність продовжити виконання робіт з остаточного завершення оформлення інтер'єрів залів та кабінетів резиденції. Справа в тому, що за останні сім років (1878-1885 рр.) через слабе та уривчасте фінансування з боку релігійного фонду (тут варто підкреслити, що існували об'єктивні причини стосовно певної "економічної кризи", особливо починаючи з літа 1880 р., котрої зазнала ця релігійна організація на той час) відповідні "дизайнерські" роботи в корпусах не проводились. Однак у 1885 р. фінансова ситуація у фонді дещо покращилась, й тому ініціатива Буковинського митрополита мала під собою об'єктивно вмотивоване підґрунтя.

Крайовий уряд йде назустріч пропозиції владыки і схвалює проект написання на стінах ряду залів для аудієнцій своєрідної галереї портретів австрійських імператорів, котрі "опікувались" Буковиною від початку входження краю до складу корони. В кінцевому результаті у митрополитчій канцелярії відтворили портрети імператриці – Марії Терезії, царів Йосифа II, Леопольда II, Франца I, Фердинанда I, та Франца-Йосифа I; крім того, художниками також було намальовано два портрети господарів середньовічної Молдови – Олександра Доброго ("фундатор Радієцької єпископії") та Штефана Великого ("засновник найбільшої кількості церков і монастирів на Буковині"), портрет митрополита Сильвестра Мораріу-Андрієвича та ін. (усього 9 портретів, "які повинні були відповідати параметрам портретів буковинських владык, його попередників, намальованих раніше") [4, с. 52]. До створення означеної галереї долучились відомі тогочасні художники – румун Траян Бергіану (він "начорно" написав низку портретів імператорів Австрії) і Євген Максимович (розробив ескізи портретів молдавських господарів).

Однак втіленням загальної художньої композиції, визначенням стилю та декору приміщень для офіційних зустрічей, а також остаточним "мистецьким оформленням" портретної галереї займався на прохання митрополита Сильвестра і за згодою крайового уряду видатний румунський художник XIX ст., академік живопису Епаміонда Бучевський (друг і колега Міхая Емінеску по навчанню у Відні). Варто згадати, що саме Е. Бучевський в ті роки займав високу посаду "архідієцезного художника" Буковинської митрополії і за виконання вищезгаданого замовлення отримав гонорар в розмірі 500 флоринів за кожний портрет [4, с. 52].

Низка портретів єпископів та митрополитів Буковини, розміщених в численних залах резиденції, були дописані пізніше, після смерті в 1891 р. Е. Бучевського, його наступником на посаді "архідієцезного художника" в Чернівцях, згаданим

вже вище професором живопису Є. Максимовичем. Зокрема, він створив у натуральну величину парадні портрети митрополитів Аркадія Чуперковича та Володимира Репти [4, с. 53].

Після остаточного завершення будівництва резидентський ансамбль утворили три головні корпуси, котрі "замикають" з трьох боків великий внутрішній двір-курдонер. З четвертого боку його огородили високі ковані садові ґрати, а по головній осі огорожі будівельники встановили браму у вигляді арки. На першому поверсі Семінарського корпусу розташовувались викладацька зала, канцелярія та бібліотека теологічного факультету; в цьому ж корпусі розміщувалась бурса семінаристів (другий поверх), дорміторіуми (спальні), лекційні зали для студентів-теологів (перший поверх), різні допоміжні приміщення.

В центральному корпусі резиденції на другому поверсі за проектом розташовані Мармурова, Блакитна та Червона зали. На першому поверсі палацу митрополита функціонувала єпархіальна канцелярія (зліва від порталу), а справа розміщувались келії ченців. Зліва від митрополичого секретаріату розташовувалась простора зала засідань єпархіальної ради (сучасна Червона); її стінний розпис нагадував, за описами сучасників, "витончене оздоблення китайським червоним шовком, стеля, не наче колекція писанок. Під ногами паркет з червоного бука, дуба та зеленої липи. На стінах ще розміщувались коштовні венеціанські дзеркала" [5, с. 9].

Про велику Синодальну (мармурову) залу (її площа дорівнює 530 кв. м [15, с. 194], а висота сягає 20 м [17, с. 218]) зберігся такий опис: "Аркади галереї розташовані на 11 алебастрових колонах. На стінах між аркадами можна побачити 11 позолочених фресок... які демонструють сцени з ранньої історії Церкви та з історії Румунії" [3, с. 39-40]; про інші приміщення: "...вітальня зроблена з дубового дерева. В лівому крилі другого поверху розміщене приватне помешкання вікарія архієпископства. В інших п'яти покоях знаходиться музей архієпископства. В першій кімнаті висять портрети, сповнені величчю всієї цісарської родини Габсбургів, за панування яких Буковина належала до Австрії. Одна з шаф містить зібрання статутів, які були обов'язковими на території краю до часу приднання його до Румунії. В іншій кімнаті розташовані іконостаси XVII – XVIII ст. (особиста митрополича колекція. – І.С.). В трьох останніх кімнатах містяться печатки, фотографії, картини, на яких зображені різні красвиди Буковини; також демонструється (відвідувачам. – І.С.) багатий набір релігійних книг XVI – XVII ст., взірці церковної орнаментики, старе літургійне начиння та ін. На першому поверсі знаходиться також бюро ради єпископства" [3, с. 34-43].

Варто підкреслити і той факт, що загалом будівництво митрополичого комплексу обійшлося в 1,75 млн. флоринів. На той час це була колосальна

сума, яка переважно (і щорічно) виділялась з Буковинського православного релігійного фонду; лише з середини 70-х рр. XIX ст. Міністерство культів та освіти також щороку почало виділяти по 300 тис. фл. на потреби будівництва [5, с. 4].

За митрополичими корпусами розкинувся (також за планом архітектурного проекту) вдало спланований мальовничий дендрологічний парк (загальна площа – 8 га) де ростуть понад 2 тисячі рослин та 85 видів дерев з різних кліматичних зон (тюльпанове, оцтове, коркове, "залізне") [20, с. 8; 12, с. 22]. Цей парк був спланований в т. зв. "англійському стилі", тобто дерева засажені у два обводи: зовнішній ряд складають морозостійкі дерева, а внутрішній – теплолюбиві. При вході в парк (позаду головного корпусу) встановлено бронзовий бюст автору цього монументального ансамблю Йосифу Главці, споруджений у 1937 р. скульптором А.Северином [12, с. 22]. Далі за пам'ятником розташований невеличкий басейн з плакучими вербами, магнолією Суланжа та катальпами (рід вічнозелених дерев) [20]. Звідси в різні напрямки розходяться алеї з асиметричною посадкою дерев, відкритими галявинами, затишними баскетами (невелика плетена альтанка для відпочинку). Парк і на сьогоднішній день зберіг елементи тогочасного декоративного оформлення: штучні гірки, садові лави, кам'яний грот, скульптури тощо.

Архітектурні форми і багатство оздоблення резиденції справляли незабутнє враження вже на перших іноземних відвідувачів митрополичого комплексу. Зокрема, один із них польський ксьондз Ян Бадені, побувавши 1892 р. в резиденції, зазначав: "...перед очима все пишніше і величніше вимальовуються будівлі резиденції. Здалека вони робили враження якоїсь червоної плями; тепер чітко можна розрізнити три окремі будинки: праворуч – дім для сановників консисторії; ліворуч – широкий майданом від попереднього, відділена семінарія з церквою; в глибині через всю довжину майдану, який не в одному місті міг би прекрасно замінити ринок, розлягається імпозантний, пишно оздоблений багатий – архієпископський палац. Який його стиль? Питаю даремно, даремно навіть зазираю до книг; одна про арабський стиль згадує, інша – про візантійський; мабуть, обидві мають рацію, а можливо, не можна відмовити і тим раціям, які пошепки говорять про "bahnhof" – бангофвий (вокзальний) стиль. Як би то не було, такий чи інший стиль, резиденція вражає розмірами; засліплює червонню стін, дахами, що блищать всіма кольорами веселки, вежами і вежечками всіх барв і розмірів..." [2, с. 34-38].

Після евакуації до Сучави останнього Буковинського митрополита Тита Семедри спустошену владичу резиденцію за рішенням Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ оголосили в 1945 р. державним музейним заповідником, а згодом в ній розмістився Чернівецький університет.

Отже, історія будівництва резиденції Буковинських митрополитів була пов'язана з чималими труднощами та ускладненнями, які в першу чергу стосувались розходження поглядів Й. Главки як головного архітектора означеного проекту з будівельним комітетом, очолюваним К.Охманом. Логіка проаналізованих подій та ряд виділених суб'єктивних обставин дозволяють стверджувати, що Главка, незважаючи на свою хворобу і ряд інших супутніх ускладнень, тим не менш, ще мав бажання очолювати і керувати процесом будівництва (цікаво також підкреслити, що знаменитий архітектор реалізував в Чернівцях ще один свій проєкт: 9 жовтня 1875 р. була освячена і відкрита вірмено-католицька церква св. Апостолів Петра і Павла). Однак певна пасивність і прохолодне ставлення до нього крайового президента барона Ф. Піно та декількох інших урядовців остаточно переконали Главку прийняти рішення піти у відставку, не чекаючи повного завершення будівельних робіт.

По-друге, певні складності при зведенні ансамблю резиденції стосувались постачання будівельних матеріалів та нестачі відповідного рівня та фаху місцевих майстрів. Нарешті, слід підкреслити і ту обставину, що спорудження митрополічії резиденції гальмувалось через майже постійну, іноді доволі гостру, нестачу коштів з боку Буковинського православного релігійного фонду, а пізніше – й "уривчасте" фінансування, котре здійснювалось зі столиці імперії, зокрема з бюджету Міністерства культів та освіти.

Проте, незважаючи на існуючі в ті часи труднощі, зусиллями багатьох крайових владних структур державного підпорядкування, з одного боку, та ентузіастів і майстрів своєї справи, з другого, грандіозний і унікальний ансамбль резиденції Буковинських митрополитів на початку 80-х рр. XIX ст. таки вдалося успішно завершити в межах задуманого Й. Главкою архітектурного проєкту. Як відомо у подальшому, саме ця справжня перлина буковинського зодчества Чернівців стала його гордістю та візитною карткою.

Джерела та література

1. Сайн-Виттенштейн Е.Н. Дневник 1914–1918. – Paris: YMCA – PRESS, 1986. – 5. – 361 с.
2. Badeni J. W Czerniowcach. Wzrzenia z kilkundnioswej wysieczki = Бадені Я. В Чернівцях. Враження з кількадечної поїздки. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – 79 с.
3. Bănăţeanu V., Knittel E. Przewodnik miasta Czerniowce. – Czerniowce: Viaţa Străjerească, 1939. – 96 s.
4. Reli S. Reşedinţa Mitropolită din Cernăuţi şi meşterul ei Iosif Hlavka. – Cernăuţi: Glasul Bucovinei, 1933. – 80 p.
5. Архітектурний ансамбль резиденції буковинських митрополитів. – Чернівці: "Книги XXI". – 2007. – 32 с.
6. Бобылев М., Пашуга В. Туристические маршруты по Советской Буковине. – Вінниця, 1963. – 120 с.
7. Буковина. Загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 488 с.
8. Гусар Ю.С., Розумний С.М. Чернівці: Що? Де? Як?. - Фотопутівник. – К.: Мистецтво, 1991. – 264 с.
9. Демченко В, Місевич В. Чернівці (путівник). – Ужгород: Карпати, 1975. – 12 с.
10. Історія міст і сіл УРСР (Чернівецька обл.) – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 704 с.
11. Каїндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 330 с. [пер. з нім.].
12. Кобилянський І.Ю. Чернівецький університет. – Ужгород: Карпати, 1975. – 35 с.
13. Козак К., Фішер Е. Краєзнавство Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – 208 с.
14. Масан О. Владика Євген (Гакман) – визначний діяч православної церкви на Буковині в XIX столітті. Нарис життя і діяльності. – Чернівці: Місто, 1999. – 76 с.
15. Радянська Буковина (путівник-довідник). – Ужгород: Карпати, 1980. – 272 с.
16. Редль Д. Поміж Віднем і Чернівцями: до ставлення і впливу історичної архітектури цісарсько-королівської монархії // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби: Матеріали міжнародної наукової конференції (Чернівці, 1-4 жовтня 2001 р.). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 45-60.
17. Советская Буковина (справочник-путеводитель). – Ужгород: Карпати, 1971. – 288 с.
18. Советская Буковина (справочник-путеводитель). – Ужгород: Карпати, 1976. – 272 с.
19. Танашик Д. Чернівці (місто на межі тисячоліть). – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 128 с.
20. Храм краси і науки. Колишня резиденція буковинських митрополитів – історико-архітектурний пам'ятник. Путівник. – Чернівці: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, 1990. – 16 с.
21. Хто є хто на Буковині. – К.: Книги успіху, 2006.
22. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Світ Успіху. – Київ, 2005. – 288 с.
23. Чеховський І. Чернівці – ковчег під вітрилами толерантності: Історичні студії багатокультурного етно-релігійного феномена в центрі Європи. – Чернівці: Рута, 2004. – 116 с.
24. Чеховський І.Г. Прогулянка Чернівцями та Буковиною: Путівник. – К.: Балтія-Друк, 2007. – 268 с.
25. Romstorfer K.A. Bildende Kunst // Die Österreichisch – Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 409-459.

SUMMARY

Ivan Sandullak
(*Chemivtsi*)

HISTORY OF THE RESIDENCE OF BUKOVYNIAN METROPOLITANS CONSTRUCTION IN CONTEXT OF RELATIONSHIP BETWEEN JOSEF HLAVKA AND CONSTRUCTION COMMITTEES IN 1860-1880S

The article highlights the issues taking place during construction of the Bukovynan Metropolitans Residence and relationship between chief architect J.Hlavka and construction committees as well as architectural uniqueness of the ensemble of the Bukovynian Metropolitans Residence.

УДК: 94(477.85) „18/19”

Галина Чайка
(Чернівці)ПОЧАТОК, ХІД, МАСШТАБИ ЗАОКЕАНСЬКОЇ
ЕМІГРАЦІЇ З БУКОВИНИ
(кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті висвітлюються питання початку і розгортання масштабів буковинської заокеанської еміграції, районів виходу і її напрямів, кількості емігрантів, наслідків еміграції.

Ключові слова: еміграція переселенська і заробітчанська, Буковина, Канада, США, заокеанська, Галичина, агітатори, селяни, влада, закордонні паспорти, заборона, емігранти.

Питання щодо початку заокеанської еміграції з Буковини, її масштабів, напрямів, кількості емігрантів у різні роки у тій чи іншій мірі висвітлювалися у працях З. Кузелі [9 - 12], Л. Каро [24], А. Жуковського [7], М.М. Кравця [8], Б. Лановика [13], Г. Піддубного [17], О.І. Сича [21, 22], В.М. Ботушанського [1 - 2] та ін., а також в узагальнюючих працях [4, 15, 27]. Метою пропонованої публікації є систематизація, доповнення, уточнення і певне узагальнення стосовно інтенсивності, районів виходу і напрямів, кількісного складу буковинської заокеанської еміграції у зазначений період.

Перші вісті про заокеанську еміграцію в українській пресі Буковини з'являються десь з 1887 р. Приміром, у номері за 28 січня 1887 р. газета „Буковина” повідомляла про те, що якихось 2-3 роки тому приблизно 600 селян з Галичини у пошуках шматка хліба виїхали до Америки, поселилися, збудували свою церкву, відкрили школу, читальню, друкарню, видають газету „Америка”, яку отримувє українське товариство „Руська бесіда” в Чернівцях [3. - 1887. - 28 січ.]. У номері за 28 лютого того ж року „Буковина” знову повідомляла, що в околицях м. Броди йде інтенсивна агітація за еміграцію до Америки, але священники, учителі та інші „образовані люди” всіляко вмовляють селян не емігрувати [3. - 1887. - 28 лют.].

22 жовтня 1891 р. ця ж газета подавала інформацію про те, що з австрійської частини Габсбурзької монархії емігрувало 243753 особи [3. - 1891. - 22 жовт.]. У кінці 1895 р. виконавчий комітет Галицького крайового сейму подав звіт про еміграцію галичан, частково передрукований „Буковиною”, де зазначалося, що з Галичини люди відправляються на заробітки в Царство Польське, Сілезію, Моравію, Угорщину, Румунію, Саксонію, а також в окремі штати Північної Америки і Бразилії [3. - 1896. - 4 січ.].

Заокеанська еміграція порівняно з сезонною континентальною еміграцією була явищем порівняно новим. Причому спочатку вона більшістю емігрантів теж вважалася саме як заробітчанська, але з суттєвою різницею. Якщо континентальна

еміграція в часовому відрізку охоплювала максимум півроку, то заокеанська, зважаючи на відстань, значну вартість подорожі, охоплювала не кілька місяців, а кілька років. І саме в значній мірі з усвідомленням проблем дорожнечі поїздок, які „з'їдали” лівову частку заробленого, все більше утверджувалася думка про більш вигідний захід – переселення туди, де є значно вищі заробітки.

Звичайно, були й інші фактори впливу на рішення про переселення за океан (крім економічних факторів). Це приклад тих, хто там побував, і на власному досвіді переконався, що там існують більш сприятливі економічні перспективи. Причому ці „розвідники” не тільки досягли чогось помітного для себе, але й розповідали про це своїм родичам, друзям, сусідам. Природно, це у людей, пригнічених вічними нестатками, злиднями, породжувало бажання поліпшити й свою долю, а якщо не собі, то хоча б своїм дітям.

Прикладів такого заохочувального впливу чимало. Як відомо, австрійські (як і інші) власті широко користувалися інформацією своїх детективів. 16 лютого 1894 р. агент Льобль інформував міський магістрат Чернівців: чимало сільських господарів з передмістя Роші потайки продають своє господарство і 1 березня того ж 1894 р. хочуть виїхати в Америку. Спричинило цю еміграцію таке. Якийсь Фрідріх Шнайдер, за професією кравець у 1892 р. на кілька місяців поїхав у Америку і повернувся, заробивши 700 флоринів (за них тоді можна було купити до 2 га землі, а на Буковині щоб їх купити, треба було робити кілька років). Він заінтригував мешканців своїми розповідями про вигоди еміграції і знову поїхав у Америку, а з ним поїхав і сільський господар Йоганн Губені з Роші. Останній восени 1893 р. повернувся, продав своє господарство і розповів дивні речі про Америку. Саме під цим впливом і хочуть 1 березня виїхати мешканці до Америки. І далі агент повідомив, хто саме збирається виїхати: Фердинанд Гак, Філіпп Гак, Мартин Гегн, Матеус Черней, Петер Шнайдер, Новак – всі з Роші, крім того, Георг Кунцельман з Клокучки, Менцель Гілевич з міста, вул. Сторожинецька, біля каплиці. Як видно, всі німці, спадкоємці колишніх колоністів.

У зв'язку з цим бургомістр Роші 18 лютого 1894 р. зібрав потенційних емігрантів і роз'яснив їм можливі важкі наслідки їхнього виїзду, згадав про приписи закону. Дав негласно вказівку на залізничному вокзалі не видавати їм квитки. Але вони 2 березня взяли квитки на станції в Лужанах і виїхали з родинами: Ф. Гак з дружиною, 5 дочками і 2 синами у віці від 1 до 16 років; Й. Губені з дружиною, 4 дочками і 4 синами у віці від 1 року 3 місяців до 14 років; Венцель Гілевич з дружиною і дочкою, М. Гегн з дружиною і дочкою, Ф. Гак з дружиною і сестрою – всього 28 осіб. 15 березня 1894 р. міські власті доповіли президії Крайового управління про цю подію, додавши, що серед емігрантів не було

військовозобов'язаних [5, арк. 1, 7, 9, 11]. Власне, цей виїзд можна було б вважати початком масової заокеанської еміграції. Однак того, 1894 року це була єдина група, у 1895 р. не було таких виїздів. Тобто ця подія не стала ще процесом. Але чутки про виїзд такої порівняно значної групи людей з малими дітьми із сільської залізничної станції запам'яталися багатьом і змусили задуматися й над своєю подальшою долею. До того ж доходили звістки й про еміграцію з інших провінцій імперії, зокрема з Галичини. Священники за наполяганням Буковинської православної консисторії не раз у своїх проповідях відраджували від еміграції (що інколи мало зворотній ефект).

Як і у всіх значних починаннях на західноукраїнських землях, на розгортання еміграційного руху за океан величезний вплив мала на Буковині заокеанська еміграція з сусідньої Галичини. Там цей масовий рух почався ще з початку 90-х років XIX ст. і поступово наростав, чутки про нього на Буковині ширилися негайно і безперешкодно в межах однієї держави: чи то з вуст галицьких селян на базарах, чи навіть відомих політиків. Газета „Буковина” 28 липня 1895 р. вмістила на своїх шпальтах виступ в австрійському парламенті українського галицького депутата Н. Вахнянина, який, зокрема, сказав: „Коли той рух (еміграційний. – Г. Ч.) серед селянства був ще в зародку, тогди думано, що в тім єсть виключно лиш рука якихось агітаторів і старалося всілякими можливими способами против того руху виступати. Але нині вже єсть фактом, що біда і нужда суть переважними причинами того дуру еміграційного... То лихо навістило особливо Східну Галичину. Тисячі вже переселилися, а другі тисячі ждуть з тугою хвилі, в котрій будуть могли покинути свою вітчизну” [3. – 1895. – 28 лип.].

Такі повідомлення, чутки збуджували до еміграції і буковинців.

Активізація еміграційних настроїв щодо масового виїзду до Канади розпочалася на Буковині десь з весни 1896 р. Начальник Кіцманського повітового управління Захар на основі жандармських донесень від 3 квітня 1896 р. доповідав президії Крайового управління 6 квітня того ж року, що у с. Брідок 2 місяці тому в українській читальні з'явилася одна українська газета і книжечка зі Львова, у яких Канада змальовувалася „як дуже багата, але слабо заселена країна, в якій кожна родина, що прибула, отримує безплатно ділянку землі площею 113 йохів (65 га) що люди на багато років звільняються від податків”. Книжечка і газета доставлені з галицького с. Сінків і передавалися з хати в хату таємно, щоб їх не конфіскували. В результаті „багато родин виявили бажання виїхати до Канади, але досі ніхто ще з Брідка туди не виїхав, крім Василя Загари Танаскового...” [5, арк. 2-3]. У додатку до цього донесення 7 квітня сповіщалося, що автор брошури д-р Олесків зі Львова,

який сам побував у Канаді, і пише, що краще емігрувати до Канади, ніж до Бразилії [5, арк. 4]. У аналогічному донесенні від 18 червня 1896 р. підтверджувалося, що крім В. Загари з сім'єю ніхто до Канади ще не емігрував [5, арк. 8].

У донесенні вже від 30 липня 1896 р. той же Захар ту ж президію Крайового управління інформув, що „у громадах Брідок і Митків в останній час помітний значний рух щодо еміграції в Канаду... Серед бажуючих емігрувати навіть голова сільської управи Іван Гордіца і його брат Георгій, а також чимало військовозобов'язаних, серед яких Штефан, Іван, Микола і Георгій Фещуки – всі з Миткова” [5, арк. 10].

16 серпня сповіщалося про сильні еміграційні настрої до Канади серед мешканців Чорного Потоку, про агітаторів, що агітують за виїзд до Канади, Парфентія Гнипа і Миколу Білоуса, які поширюють чутки про безплатний проїзд до Канади, про безплатне одержання 113 йохів землі на родину, про сподівання селян на те, що якщо виїде багато людей з села, то поміщики і великі орендарі розоряться. В кінці сповіщалося, що агітаторів Гнипа і Білоуса арештовано, а серед населення ведеться роз'яснення проти еміграції до Канади [5, арк. 12].

Еміграційні настрої поширювалися й на більш віддалені від Дністра села. Начальник жандармського поста у с. Горішні Шерівці Едуард Вовалка рапортував Чернівецькому повітовому управлінню 1 вересня 1896 р., що халупники Григорій Тарновецький і Яків Бугайчук загітували до виїзу в Канаду односельчан Сандика Гуменюка, Іфтемія Ярмистого, Івана Білака, Миколу Тодосійчука та інших – всього 22 особи з Васловівців, запевняючи їх в одержанні безплатно по 80 йохів поля і луків, безплатний проїзд та ін. Агітатори арештовані [5, арк. 14], однак число бажуючих емігрувати зросло до 50 осіб. Так, начальник Чернівецького повітового управління 3 вересня 1896 р. спішив заспокоїти президію Крайового управління, що сам побував у Васловівцях, вжив заходів для придушення еміграційного руху в цьому селі, місцевому священику дав вказівку повчати людей у церкві після богослужіння про „шкідливість і погані наслідки еміграції” [5, арк. 17].

Еміграційні настрої охоплювали все нові і нові села. Начальник жандармського поста у с. Звиняче Георгій Клепш рапортував начальнику крайової жандармерії у Чернівцях 29 вересня, що у громадах Чуньків, Василів і Кулівці почав поширюватися сильний еміграційний рух в „колоніальну країну Канаду”, а ініціаторами цього руху є співредактор газети „Селянин” (редакція у Нових Мамаївцях) Штефан Страдецький і Тодор Мідак з Чунькова та Іван Білецький з Чунькова. Вони збирали великі натовпи людей, вихваляли Канаду, переконували, що з сусіднього села Сінькова за Дністром у Галичині вже багато людей спродали

своє майно і подалися до Канади, що „викликало велику охоту до еміграції у згаданих селах” [5, арк. 21].

Начальник жандармського поста у Вікні Роберт Зігель доповідав начальнику крайової жандармерії 3 жовтня, що у Брідку і Миткові деякі селяни продали майно і чекають на виїзд до Канади [5, арк. 23].

Еміграційна лихоманка настільки охопила Кіцманський повіт, що його начальник Захар мусив 13 жовтня подати в Крайове управління дещо розгорнуту характеристику. „Еміграційний рух до Канади серед жителів тутешнього повіту в останній час став значно інтенсивнішим, - доповідав він. - Агітація за нього йде із сусіднього села Сінькова у Галичині. Якщо навесні цей рух поширювався лише на сусідні з ним буковинські села, то тепер він перенісся в середину повіту... охопив громади Онут. Самушин, Чорний Потік, Брідок, Митків, Чуньків, Василів, Кулівці, Погорілівці, Юрківці і Горошівці, й нема сумніву, що протягом зими він пошириться на весь повіт аж до долини Пруту” [5, арк. 33]. Далі Захар навів конкретні приклади такої активізації еміграційного руху: 4 родини в Чорному Потоці, 3 у Брідку і 2 в Онуті продали своє майно, хати, купили корабельні квитки і звернулися до нього по закордонні паспорти, які були їм видані [5, арк. 31 - 33].

І далі подається перелік прізвищ, кому видано паспорти, кількість членів родин та з яких сіл:

з Чорного Потоку – Дмитро Самборський з 6 членами родини; Георгій Кеф'як з 4 членами родини; Георгій Самборський (2); Тодор Москалюк (3); з Онута – Андрій Главцький (3); Думітраш Павлюк (3);

з Брідка – Іван Сандул (3); Олександр Сандул (1); Міхай Загара (3);

Паспорти Захар мусив видати, бо вони виїжджали 22 жовтня з групою галицьких емігрантів із Сінькова і Колодрібки, разом 50 „голів” (так у тексті) із станції Чернівці на Гамбург [10, арк.33]. Оці 37 осіб, що емігрували з Буковини до Канади, поклали початок масовій українській заокеанській еміграції з Буковини.

Характерно, що буковинська заокеанська еміграція почалася в основному як переселенська, бо хто ж з дітьми їхав на заробітки?

Відгукуючись згодом на ці події, газета „Буковина” у передовій статті „Wandern Sie nur aus...” („Лиш емігруйте...”) (із репліки румунського поміщика-депутата в Буковинському сеймі на адресу українців) писала: „Перед кількома роками досягла гарячка еміграційна і Буковину. Люди почали збиратися до вандрівки (еміграції. – Г.Ч.) за море, а далі і виїздити. Перший рушився повіт Кіцманський (до нього входив тоді й Заставнівський. – Г.Ч.). Звідси пішли перші переселенці в світ за очі...” [3. – 1899. – 26 трав.].

На цю першу масову видачу паспортів буковинцям до Канади з МВС з Відня 16 жовтня 1896 р. з

невдоволенням зауважили крайовому президенту, що, мовляв, тим, хто не порушує жодних законних приписів, паспорти можна видавати. „Але треба питати, чи мають гроші, необхідні для пред'явлення, радити не їхати під зиму”. Крайовий президент, відповідно дав нагінку начальнику Кіцманського повітового управління [5, арк.38, 52].

Після виїзду такої порівняно значної групи емігрантів до Канади еміграційні настрої охопили людей ще більше. У Кадубівцях виявили бажання емігрувати „в колоніальну країну Канаду” приблизно 200 бідних родин, яких агітували до цього Михайло Мельничук Зоїцин, Василь Марусик Долечний, Георгій Гандабура, Георгій Терновецький Іванів, Георгій Сорохан Іванів і Мафтей Севчик. Вони ходили по домівках тамтешніх жителів, намовляли до виїзду в Канаду, зауважуючи, що „...сам австрійський імператор цю еміграцію наших жителів підтримує”. Агітатори зі списками бажуючих виїхати 31 жовтня відправилися до Львова домовлятися з агентом корабельної компанії про виїзд [5, арк.48].

Такі масові еміграційні настрої і фактичний початок заокеанської еміграції викликали стурбованість у МВС Австрії. За його розпорядженням тимчасово було припинено видачу закордонних паспортів, дано вказівку „з усією енергією боротися проти агентів у Галичині і Буковині... розслідувати причини еміграційного руху в галицькому селі Сінькові... Повчати людей, які одержують листи з Канади, щоб вони не продавали майно і не виїжджали, бо зазнають розорення” [5, арк. 52 - 53].

Еміграційні настрої посилювалися. Той же Захар на основі жандармських донесень доповідав 22 листопада крайовому президенту, що „в селі Репуженцях зараз панує інтенсивний еміграційний рух”, що люди продають своє майно. Понад 80 родин мають намір виїхати”. Агітаторами цього руху були: Петро Орда, Микола Тихорчук, Михайло Березовський, Михайло Сливчук, Михайло Худзіковський та Ілаш Литвинюк з Репуженців, які зібрали від тамтешніх 53 осіб 71 фл. як накладні витрати. Всі кошти, листи, рекламні об'яви від Фелічі Саббадіні з Анкони були вилучені і доставлені у повітовий суд у Заставну [5, арк. 57].

Поступово еміграційний рух охоплював і села інших повітів. Начальник Вашківецького повітового управління доповідав 24 грудня 1896 р., що у с. Чорторія 40 родин виявили бажання емігрувати до Канади, уже продали своє майно [5, арк. 76].

Про масову заокеанську еміграцію з Буковини саме з 1896 р. підтверджують і газетні матеріали. Приміром, газета „Буковина” у номері за 18 вересня 1896 р. вмістила передову статтю „Еміграція на Буковині”. „Від часу невдалої еміграції буковинських селян до Росії, - йшлося у ній, - на Буковині не було чути, щоби хто думав виїхати до нашого краю в далекий світ. А в останні часі в Наддністрянщині, сусідній з Галичиною, появились

зовсім невиразні, зайшли з Галичини чутки про Канаду (Канаду), котрі як цікава новина ширяться по тамтешніх селах... селяни думають, що Канада поруч, під владою австрійського цесаря... нібито Канаду виграла в лотерею невістка австрійського імператора Стефанія" [3. - 1897. - 14 січ.]. „Говорять в нашій околиці (Наддністрянщині) багато про Канаду, багато селян має охоту емігрувати, але поки що крім одного ніхто дому не покинув. Сей один – то Загара з Брідка. Цієї весни виїхав у Канаду" [3. - 1896. - 18 вер.].

Через два місяці ця ж газета наводила деякі уточнюючі дані. „У селах над Дністром почалася була, як звісно, сего року гаряча еміграція до Канади. Майже в кождім з сих сіл намірювалися емігрувати по 20 і більше родин. Бо шукали навіть купців, щоби продати своє тяжко пристаране господарство заповідурно. Та хоч охочих було багато, але дійсно пішло дуже мало... були такі бідні, що й хати не мали і не могли пускатися у таку дорогу дорогу... Виїхало з Брідка всього три родини, де був найсильніший еміграційний рух, з інших – поодинокі родини, з інших – ніхто..." [3. - 1896. - 22 лист.]. Отже, констатувалося, що не одна родина виїхала, а кілька. Це ж підтверджується і в газеті „Селянин" у лютому 1897 р. „До сей пори с нашої Буковини... еще не вивандровували бидаки. Аж сей весни [1896 р.] возбудилась горячка еміграційна и люде из сел Бродка, Черновки, Чорного Потока, Жучки и из Заставной уже вывандровали в Канаду" [20. - 1897. - янв. и февр.].

Що 1896 рік був початком масової заокеанської еміграції з Буковини, підтверджують слова відомого представника української імміграції в Канаді Кирила Геника (з Березова, Галичина). „Рік 1896 належить нам уважати за той, в котрім еміграція нашого народу до Америки, взглядно до Канади, на правду розпочалася", - писав він у газеті „Свобода". - Прибуло в тім році до 1000 душ, більшість русинів, трохи поляків. Сміло можна вважати це за „руську еміграцію". Серед прибулих у 1896 р. емігрантів з Борщівського і Заліщицького повітів він помітив і „десять родин з Буковини, повіта Кіцманського" [19. - 1897. - 28 січ.]. З самого початку заокеанської еміграції і її наступного майже 20-річного продовження основним регіоном виходу емігрантів були переважно села північних повітів Буковини. Газета „Буковина" писала в одному з номерів за 1901 рік: „Люди утікають виключно лише з північної частини краю, і тут – то відчувають всі якнайбільший брак землі" [3. - 1901. - № 85].

Місцева преса систематично повідомляла далі про кількість родин чи осіб, що відбули до Канади, США. „Цієї весни, - писала газета „Буковина" 27 березня 1897 р. - з Чернівців виїхало в Канаду 230 людей, в основному з Рогізни і околиць" [3. - 1897. - 27 бер.].

Більш конкретним було повідомлення за 2 чер-

вня 1897 р.: „До Канади в суботу виїхало 79 родин (345 осіб) – переважно із Заставнівського і Кіцманського [судових] повітів"[3. - 1897. - 2 чер.]. Газета „Bukowiner Rundschau" цю ж подію днем раніше так подала: „Сьогодні багато родин виїхало з Онута, Самушина і Дорошівців до Канади. В останню п'ятницю і суботу виїхало близько 100 родин з Кіцманського повіту до Канади"[23. - 1897. - 1 чер.].

На основі різних джерел преса намагалася подати і більш узагальнене число емігрантів. „Буковина" у номері за 10 вересня повідомляла, що з 1 січня по 1 серпня 1897 р. до Канади прибуло 9 тис. іммігрантів, з них приблизно 4 тис. (44%) з Галичини і Буковини [3. - 1897. - 10 вер.].

МВС Австрії на підставі даних консула Шульце в Монреалі у листі до крайового президента Буковини 15 жовтня 1897 р. повідомляло, що за літо 1897 р. до Канади прибуло приблизно 1 тис. родин з Галичини і деяких повітів Буковини – всього 5 тис. осіб [5, арк. 126]. Якщо врахувати, що за переписом 1900 р. в Галичині проживало 7,3 млн. чол., а на Буковині 730 тис [25, с. 5] (у 10 раз менше), то можна припустити, що з Буковини прибуло до 100 родин, або десь до 500 осіб [5, арк. 126].

Враховуючи гіркий досвід перших емігрантів, що восени пускатися в далеку дорогу небезпечно, буковинські селяни, починаючи з 1898 р., активізували еміграційний рух, як правило, з ранньої весни. „До Канади наміряє емігрувати дуже много мужиків з Буковини, - писала у березні 1898 р. газета „Буковина", - подекуди по 30 - 40 родин з одного села" [3. - 1898. - 11 бер.]. Лише у квітні 1898 р. і лише до однієї канадської провінції Манітоби з Галичини і Буковини прибуло близько 5 тис. іммігрантів, яких партіями по кілька сот чоловік розподілили по різних місцевостях, подекуди до фермерів як найману робочу силу [3. - 1898. - 2 чер.].

Американська україномовна газета „Свобода" 10 липня 1898 р. (та інших номерах) у зв'язку з цим з тривогою писала: „Народ стрімголов гонить до Канади з Галичини і Буковини. Дперва приїхало вісім соток до Вінніпега, а в дорозі вже знов шість соток. Чи вже не забагато того народу?" Газета наголошувала: „Сегорічна масова еміграція наших русинів з Галичини і Буковини наробила тут (в Канаді) стілько клопоту для властей... Тисячі народа прийшло сего року до Канади. Транспорт за транспортом валив до Вінніпега. Імміграційний дім по береги був уже заповнений. Уряд дер собі волосс, газети кричали на гавт. Розсилали нарид де попало. Бидаки тулилися, де хто міг" [19. - 1898. - 10 лип.].

Такі ж зведення ніби з бойовища подавала місцева „Буковина". У номері за 5 травня 1898 р. вона повідомляла, що 3 травня з Молодії до Канади виїхало 42 родини, а всього з початку 1897 до весни 1898 р. до Канади виїхало 1300 „мужицьких родин" [3. - 1898. - 5 трав.]. Звичайно, газета дуже

перебільшувала, очевидно, бажаючи загострити увагу на цьому явищі. У номері за 22 березня 1899 р. вона ж стверджувала, що за 1897 – початок 1899 р. до Канади з Михальчого і Чагра емігрувало до 200 селян [3. - 1899. - 22 бер.]. Незабаром, 19 квітня того ж року знову повідомляла: „Недавно з Чернівців відїхав поїзд з 114 емігрантами до Канади. Еміграція уже багато жертв забрала з Буковини” [3. - 1899. - 19 квіт.]. Через два дні: „Нині виїхало з Чернівців до Канади п'ятдесят і кілька родин, а в т. ч. з Топорівців – 38 родин, з Валяви – 5, Жучки – 3, Михальчого – 5, з Чагра – кілька родин” [3. - 1899. - 21 квіт.]. Повідомлення за 5 травня 1899 р.: „Із Чернівецького вокзалу відбуло в Канаду 16 родин з Луковиці, 8 – з Васловівців, 5 – з німецької колонії в Молодії, 7 – з Цурина, 7 – з Шерівців, чимало з інших сіл” [3. - 1899. - 5 трав.].

Аналогічна картина спостерігалася і в Галичині. В результаті до кінця 1898 р. в Канаду прибуло 12 тис. галичан і буковинців, за перше півріччя 1899 р. – 5 тис., разом 17 тис. Як констатувала газета „Буковина” „се називає масова еміграція” [8. - 1899. - 12 лип.]. Причому за цей короткий період західноукраїнці навіть переважали деякі групи прибулих. Якщо на середину 1899 р. українців було вже 17 тис., то німців – 10 тис., дуборів – 8 тис. [3. - 1899. - 14 лип.].

На вимогу крайових властей жандармські пости Буковини у листопаді-грудні 1900 р. подали інформацію, скільки родин і з яких сіл емігрувало за океан. По деяких селах дано персональний перелік і число членів родин. Зокрема, з Слободи-Раранчого до Канади емігрувало 20 жовтня 1900 р. 5 родин (19 осіб), з Боян з 1 січня до 20 листопада 1900 р. – 7 родин, з Тарашан у квітні 1900 р. – 5 родин, з Оршівців у 1900 р. – 4 родини, із Заставної – 6, із Горошівців у 1899 р. - 9 родин, з Гаврилівців у 1900 р. – 1 родина, з Черешеньки – 1 (німецька), з Лукавця – 1 єврейська до США, 2

німецькі - до Боснії, 1 німецька до Російської імперії, з Меги – 1 єврейська родина до США, у серпні-жовтні 1900 р. з Кіцманя до Канади – 8 осіб без жодного дозволу, у т. ч. дві жінки, які покинули своїх чоловіків, і 6 військовозобов'язаних; з с. Плеска за 1896 - 1900 рр. до США виїхало два хлопці-євреї, з двох сіл Радівецького повіту до США – 14 родин; з Руського Банилова у 1898 - 1900 рр. до Канади – 32 родини, з Іспаса і Мілієвого у 1899 - 1900 рр. – 6 осіб, з Чагра – 3 родини, з Коровії – 1 родина. Загалом у 1900 р. лише у Кіцманському повіті (у т. ч. й Заставнівському) було видано закордонні паспорти для виїзду 92 родинам, але дехто виїхав без паспортів [5, арк. 1, 8, 14, 44, 71, 73, 77, 78, 85, 86, 90, 92, 95, 96, 98].

„Еміграційний рух до Канади страшенно змагає ся, - писала газета „Буковина” в номері за 7 травня 1900 р. – Щодня з Буковини за море їде по кількадесять партій. Сеї неділі, приміром, з Чернівецького [залізничного] двірця відїхало 180 родин, а в понеділок – близько сотки [3. - 1900. - 7 трав.]. „Минулого тижня, - повідомляла про цей же факт газета „Volkspreste” за 7 травня 1901 р. – з Погорілівки і Боянчука виїхало до Канади 58 родин” [29. - 1901. - 7 трав.; 3. - 1901. - 7 трав.].

У зв'язку з наростанням відтоку емігрантів за межі краю, насамперед за океан, Крайове управління Буковини зажадало у 1901 р. від охоронної служби, передусім жандармерії, достовірних конкретних відомостей з повітів про стан еміграції з Буковини, передовсім переселенської заоканської. Ці дані управлінню були потрібні ще й тому, що на 9 - 10 травня 1901 р. у Чернівцях скликала крайова нарада з питань еміграції, зокрема з'ясування її причин та визначення шляхів її поборення. Необхідні дані були зібрані жандармськими постами за 1897 - 1900 рр. і у зведеному вигляді виглядали таким чином.

За перші 4 роки справді масової заоканської

Переселенська еміграція з Буковини у 1897 - 1900 рр.

| Район (повіт) виїзду | Країни вїзду | Роки | | | | |
|----------------------|--------------|------|------|------|------|-------------|
| | | 1897 | 1898 | 1899 | 1900 | 1897 - 1900 |
| Вижницький | Канада | 10 | 56 | 68 | 79 | 213 |
| Кіцманський | Канада | 1047 | 204 | 422 | 788 | 2461 |
| Серетський | США | 16 | 15 | 54 | 79 | 164 |
| Сторожинецький | Канада | 30 | 5 | | - | 35 |
| | Туреччина | 3 | 3 | 5 | 12 | 23 |
| | США | - | - | 74 | 126 | 200 |
| | разом | 33 | 8 | 79 | 138 | 258 |
| Чернівецький | США | 38 | - | - | - | 38 |
| | Канада | 150 | 378 | 841 | 460 | 1829 |
| | разом | 188 | 378 | 841 | 460 | 1867 |
| м. Чернівці | США | | | | 43 | 43 |
| Пл. Буковина | разом | 1294 | 661 | 1474 | 1587 | 5006 |
| у т. ч.: | Канада | 1237 | 643 | 1341 | 1327 | 4538 |
| | США | 54 | 15 | 128 | 248 | 445 |
| | Туреччина | 3 | 3 | 5 | 12 | 23 |

| Район (повіт) виїзду | Країни виїзду | Роки | | | | |
|-------------------------|----------------------|-----------------|----------------|-----------------|-----------------|-----------------|
| | | 1897 | 1898 | 1899 | 1900 | 1897 -1900 |
| Гурагуморський | Боснія | 9 | 13 | - | - | 22 |
| | Канада | 31 | - | - | - | 31 |
| | США | 19 | 9 | 10 | - | 38 |
| | Румунія | - | - | 5 | - | 5 |
| | разом | 59 | 22 | 15 | - | 96 |
| Кимпулунзький | Боснія | - | - | 10 | 10 | 20 |
| | Румунія | - | - | 10 | 10 | 20 |
| | США | - | - | 16 | 30 | 46 |
| | разом | - | - | 36 | 50 | 86 |
| Радівецький | США | - | 36 | 60 | 70 | 166 |
| | Нім. Англ. Палест. | - | - | 14 | 30 | 44 |
| | разом | - | 36 | 74 | 100 | 210 |
| Сучавський | Румунія | 1 | 4 | - | - | 7 |
| | США | - | - | 26 | 38 | 64 |
| | разом | 1 | 4 | 26 | 38 | 71 |
| Гд. Буковина | разом | 60 | 62 | 151 | 188 | 461 |
| у т. ч.: | Боснія | 9 | 13 | 10 | 10 | 42 |
| | Канада | 31 | - | - | - | 31 |
| | США | 19 | 45 | 112 | 138 | 314 |
| | Румунія | 1 | 4 | 15 | 10 | 22 |
| | Нім. Англ. Палест. | - | - | 14 | 30 | 44 |
| Буковина | разом | 1354 | 723 | 1600 | 1775 | 5452 |
| у т. ч. | Боснія | 9 (0,6%) | 13 (1,8%) | 10 (0,6%) | 10 (0,6%) | 42 (0,8%) |
| | Канада | 1268 (93,6%) | 643 (88,9%) | 1341 (83,0%) | 1327 (74,7%) | 4579 (84,0%) |
| | США | 73 (5,4%) | 60 (8,3%) | 224 (13,9%) | 386 (21,7%) | 743 (13,6%) |
| | Румунія | 1 (0,0%) | 4 (0,6%) | 7 (0,4%) | 10 (0,6%) | 22 (0,4%) |
| | Туреччина | 3 (0,2%) | 3 (0,4%) | 4 (0,3%) | 12 (0,7%) | 22 (0,4%) |
| | Нім., Англ., Палест. | - | - | 14 (0,9%) | 30 (1,7%) | 44 (0,8%) |

Складено за: ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 18639. – Арк. 108 – 131; Protokolle Auswanderungs – Conferenzen. – Czernowitz, 1901. – С 31.

еміграції з Буковини емігрувало 5452 чол. (більше 1000 родин), серед них 70% становили діти [5, арк. 153, 158]. Найбільше емігрувало із суто сільськогосподарських повітів – Кіцманського (у т. ч. й Заставнівського) – 2461 осіб, або 44,3% усіх емігрантів, Чернівецького – 1867 (33,9%) – разом понад 78,2 відсотків, що свідчило про її сільськогосподарський характер. Менше з передгірних і гірських повітів: з Вишницького – 213 (3,7%), Гурагуморського – 96 (1,8%), Серетського – 164 (2,1%), Сучавського – 71 (1,1%), Кимпулунзького – 86 (1,6%). Отже, наведені дані засвідчують, що ця еміграція була не тільки сільськогосподарською, але й переважно північнобуковинською, бо емігранти з північних повітів становили 91,8%.

Звертає на себе увагу той факт, що число емігрантів після 1897 р. у наступному 1898 р. не зросло, а зменшилося. З усіх 5452 чол. у 1897 р. емігрувало 28%, 1898 р. – 14%, 1899 р. – 29%, 1900 р. – 29%. Це результат тієї рішучої боротьби проти еміграції, яку за наполяганням з Відня повели Крайове і повітові управління, жандармерія і поліція, військова, митна і залізнична служба, духовенство та всі, від кого це вимігалось.

Означені дані переконливо засвідчують зміну напрямів еміграції з Буковини: якщо раніше основний потік емігрантів був спрямований в сусідні Румунію і Російську імперію, то з кінця ХІХ ст. – за океан, насамперед до Канади, куди емігрувало 84% усіх буковинських емігрантів, 13,6% - до США, отже разом за океан – 97,6%. Лише незначна частка емігрантів припадає на Румунію, Туреччину, Боснію, Німеччину, Палестину.

Незважаючи на „турботу” властей про емігрантів (втікала напівдармова робоча сила), потік емігрантів за океан не припинявся і в наступні роки. „Еміграційна гарячка не тільки не устала (не зупинилася. – Г.Ч.), но противно (навпаки. – Г.Ч.) що раз, то більші набирає розміри... - повідомляв дописувач газети „Буковина” у червні 1901 р. – В Буковині та еміграція ще більша. Дня 25 мая був я свідком, як виїжджали з Неполоківців 34 родини з... Лужан і інших місцевостей Кіцманського округу. Цілі села супроводжали їх, та тому гліт (тиснява. – Г.Ч.) був страшний. Плачеви та наріканням не було кінця. Жалко, видно, розставатися з рідною землею” [3. - 1901. - 4 чер.].

Навесні 1902 р. з Іспаса виїхало близько 30 родин [10, арк.10]. На сесії крайового сейму в інтерв'ю (депутатському запиті) селянських депутатів румуна М. Бубурудзана і українця Т. Левицького в кінці жовтня 1904 р. зазначалося, що через малоземелля нещодавно з Кіцманського повіту емігрувало до Америки 400 чол. [29, с. 387].

У лютому 1905 р. виїхало 48 німецьких родин [8. - 1905. - 17 лют.]. „Еміграційна гарячка проявляється на Буковині, - писала газета „Буковина” 28 березня 1906 р. – Люди масово вибираються до Сполучених Держав і Канади і то не для зарібків, а на сталий побут”. І далі повідомлялося про виїзд кількох родин із Маморниці [3. - 1906. - 28 бер.]. З с. Зеленева повідомляли у липні 1909 р.: „Майже половина села забралась до Канади і до інших чужих сторін – шукати „ліпшої долі” [3. - 1909. - 25 лип.].

Станом на початок 1906 р. число вихідців з Буковини у Канаді, за даними Буковинської православної консисторії (значно завищене), становило до 25 тис. [6, арк. 13]. Мались на увазі усі буковинці – і переселенці, і тимчасові зарібкчани. Редактор газети „Буковина” Ярослав Весоловський писав у кінці квітня 1906 р., що галичан і буковинців у Канаді є до 140 тис. Як узнати, скільки серед них було буковинців? За даними австрійської еміграційної статистики, які публікувалися і в місцевій пресі, у 1901 – 1910 рр. з Галичини і Буковини емігрувало 523611 осіб, з них 488416 галичан і 35195 буковинців [32. - 1912. - 17 серп.]. Отже, емігранти з Буковини становили 6,7 відсотка (коефіцієнт 0,067). При коефіцієнті 0,067 буковинців-переселенців серед них могло бути у 1906 р. понад 9 тис. осіб [3. - 1906. - 31 груд.].

За надто завищеними даними Буковинської православної консисторії станом на 1911 р. в Канаді на тимчасових зарібках і на переселенні перебувало „звись 50000 нашого православного народу з Буковини” [6, арк. 17].

Як і раніше, еміграція особливо посилювалася під час і після неврожайних років. Але якщо раніше вона спрямовувалася в Російську імперію і Румунію, то у передвоєнні роки – у Канаду, почасти у США. У передовій статті „В справі еміграції” газета „Нова Буковина” писала в номері за 29 червня 1913 р.: „Справа еміграції у нас на Буковині є справою наскрізь заактуальною, пекучою... еміграція стала у нас важним економічним чинником, що промовляє до нас прямо з елементарною силою. Адже ж сей рік оставив в тім згляді всіх своїх попередників за собою”. І далі ця газета, посиляючись на інформацію перевізницьких агентств, стверджувала, що до середини 1913 р. з Буковини виїхало на зарібкити та на переселення українців і румунів „зких 10 тис. чол., отже, вдвоє стільки, що давнішими роками” [16. - 1913. - 29 чер.].

На запитання анкети „Нової Буковини”, скільки з якого села людей емігрує, з с. Василів, де

проживало 3 тис. населення, відповіли, що щороку емігрує в основному на зарібкити в середньому 200 чол., з с. Чуньків (1,5 тис. жителів) – в середньому щороку до 100 осіб [16. - 1913. - 16 лип.]. Із Топорівців (6 тис. жителів) повідомляли, що це село „з дуже високим процентом емігрантів” [16. - 1913. - 3 серп.], із Кичери відповіли, що звідти виїхало до 100 осіб [16. - 1913. - 13 серп.], з с. Великого Кучурова (10 тис. чол. населення) у 1913 р. виїхало до Канади в основному на зарібкити 1200 чол., у попередні роки на переселення в основному до Канади – до 300 осіб (у т. ч. 18 дівчат на виклик і оплату проїзду до хлопців „для женячки”). З такою ж метою виїжджали дівчата із сіл Волока-над-Дерелуєм, Шубранець, Суховерхів, Ставчани, Топорівці та ін [16. - 1913. - 9, 16 лип., 3 серп.].

Еміграція охопила мешканців практично всіх національностей краю: українців, румунів, німців, поляків, росіян-старообрядців, євреїв та ін. Так, газета „Bukowiner Rundschau” повідомляла у номері за 31 травня 1899 р. що „багато єврейських родин виїхало з Сторожинця, покинули свій рідний край і подалися до Америки” [23. - 1899. - 31 трав.]. Так само кілька єврейських сімей виїхало у 1900 р. із с. Св. Онуфрій до США [5, арк.42]. У 1899 р. з м. Серет до США емігрувало 8 євреїв, у 1900 р. – 29 [5, арк. 112]. З с. Чорторія напередодні Першої світової війни емігрувало до США 6 єврейських сімей (84 особи) [16. - 1913. - 2 лип.].

Мала незначне місце і підприємницька (в основному єврейська) еміграція на історичну батьківщину – Палестину. Приміром, 1900 р. із с. Дихтинець емігрували до Палестини Давид Шерф з дружиною Рухлею, маючи при собі 40 тис. крон [5, арк. 89].

Що в переселенській еміграції переважав канадський напрям свідчать відповіді на згадану анкету по окремих селах станом на 1913 р. Згідно з проведеною анкетовою напрямі еміграції (зарібкчанської і частково переселенської) були такими: із сіл Чорторія, Барбівці, Станівці Горішні, Калинівці, Зеленів, м. Вашківці – „їдуть виключно в Канаду”, із Замістя, Вилавчого, Карапчева і Руського Банилова – 4/5 до Канади, 1/5 – до Румунії, євреї – в основному до США [16. - 1913. - 2 лип.]; із сіл Легучени-Тевтул і Гоголина – до Канади 80%, до США – 10%, до Бразилії, Аргентини, Румунії, Німеччини, Бессарабії – 10%; на переселення – 5%, на зарібкити – 95% [16. - 1913. - 13 лип.]; із Заставнівського адміністративного повіту (відновлений 1905 р.) переселенська еміграція була значною у 1905 – 1906 рр., а у 1913 р. – лише 4%, решта – зарібкчанська (на 2 – 3 роки) до Канади і США [16. - 1913. - 3 серп.]; з Чорнівки і Добринівців – тільки до Канади по 200 чол. щороку, але переселялося туди лише 2 – 5%, „на зарібкити їдуть по два, три, а навіть чотири рази” [16. - 1913 р. - 6 серп.]; із навколишніх сіл біля м. Вижниць – до Канади („Канада – одинока... надія, заморський край, там ратунок і спасення, а тут злидні, нужда і

певна загибель") 90% на заробітки на 2 – 3 роки [16. - 1913. – 17 серп.] і т. д.

Отже, і статистичні, і анкетні дані засвідчують, що буковинська еміграція більше, як на 4/5 була спрямована до Канади. Причина: буковинські емігранти були переважно селянами, їм найбільше було зрозуміле таке заняття, як сільське господарство. Переселенці ж у першу чергу прагнули отримати орміяну землю.

З окремих населених пунктів еміграція була настільки значною, що перевищувала природний приріст населення. Так, за переписом 1900 р. у с. Брідок числилося 1608 осіб, а через 10 років у 1910 р. замість збільшення населення – лише 1385 осіб, у с. Волока-над-Черемошем – відповідно 1059 і 963, у Горошівцях – відповідно 1718 і 1711, у Калинівцях-над-Черемошем – 1003 і 997, у Костинцях – 2649 і 2540, у Кулівцях – 811 і 754, у Лашківці – 1715 і 1723, у Луковичі – 1612 і 1518, у Молодії – 5226 і 5214, у П'ядиківцях – 1251 і 1185, у Репуженцях – 1500 і 1467, у Саму шині – 891 і 835, у Тарашанах – 1254 і 797, у Топорівцях – 5520 і 5460 [6^a, с. 498 – 508].

На основі даних, які наводяться у різних джерелах, можна представити приблизну загальну кількісну картину еміграції з Буковини до Канади у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (в основному українців): 1896 р. – 37 осіб, 1897 р. – 1268, 1898 р. – 643, 1899 р. – 1258, 1900 р. – 1300, 1903 р. – 1759 осіб, або 16,1% усіх українців, що прибули до Канади з Галичини і Буковини, 1904 р. – 1578 (15,9%), 1905 р. – 1123 (12,5%), 1906 р. лише через порт Антверпен – 2394, 1907 р. (через Антверпен) – 1071, 1908 р. (через Антверпен) – 1604, 1909 р. (через Антверпен) – 1435, 1910 р. – 725, 1911 р. – 700, 1912 р. – 328, 1913 р. – 687, 1914 р. (I півріччя) – 1549 [11, с. 149, 181; 12, с. 139, 141; 26, с. 498].

Звернімо увагу, що дані про еміграцію буковинців у 1906 – 1909 рр. через Антверпен не охоплюють тих, що виїжджали через порти Бремен і Гамбург. Порівняно менше буковинців виїжджало через австрійські порти на Адріатиці Трієст і Фіюме, в основному в Південну Америку: у 1906 р. – 337 осіб, 1907 р. – 361, 1908 р. – 218, 1909 р. – 137 [12, с. 139]. Відсутні дані за 1901 і 1902 рр. про еміграцію з Буковини до Канади можна встановити лише приблизно. Скажімо, у 1900 р. буковинці серед прибулих туди з Австро-Угорщини становили 25%. Якщо з імперії до Канади у 1901 р. прибув 2561 емігрант, а у 1902 р. – 10629, то з Буковини їх могло бути відповідно 640 осіб у 1901 р. і 2657 осіб у 1902 р. [37, с. 475]

Якщо сплусувати ці уривчасті далеко неповні дані про переселенську (і часті заробітчанську) еміграцію з Буковини за океан (в основному до Канади) у 1896 – 1914 рр., то загальне число емігрантів становило 22756 осіб. Але сюди не ввійшла значна частина тих емігрантів, що відпливали з Бремена і Гамбурга (за 1906 – 1909 рр.), тих, що відправлялися з Трієста і Фіюме: лише за 1906 –

1909 рр. останніх відбуло 1053 буковинці [12, с. 139]. Щоправда, певна частина з них відправлялася у країни Південної Америки. Крім того, за перше півріччя 1914 р. майбутні дослідники використали згодом лише спорадичні дані, бо у другому півріччі уже йшла війна. Більш повною була оперативна інформація чернівецької поліції, яка подавала її також і для місцевої преси. Так, у січні – лютому 1914 р. з Буковини виїхало до 300 осіб, але не всі до Канади. У березні в Чернівцях видано 750 еміграційних паспортів, з них 75% - австрійськопіддані. Майже всі їхали до Канади. У квітні виїхало 700 осіб, з них 563 (80%) австрійськопіддані. Із цих семисот чоловік 675 (96%) емігрували до Канади. У травні виїхало 1256 осіб, з них – 1154 (92%) відправлялися до Канади. У червні емігрувало 363 чол., у т. ч. 323 (89%) австрійськопіддані. З них теж більшість – 256 (71%) тримали курс на Канаду [25. – 1914. – 17 лип.].

Простий підрахунок цих даних засвідчує, що із приблизно 3370 усіх емігрантів першого півріччя 1914 р. не менше 2770, або понад 80% становили австрійськопіддані, тобто в більшості буковинці. З них не менше 2600, або 95% емігрували до Канади, 4% - до США, 1% до Південної Америки [25. – 1914. – 17 лип.].

Отже, за далеко неповними даними можна стверджувати, що за 1896 – 1914 рр. з Буковини до Канади емігрувало не менше 25 тис. осіб, - як переселенців, так і заробітчани.

Скільки серед них було переселенців, а скільки тимчасових заробітчани, встановити точно неможливо. Можна скористатися даними крайової жандармерії про стан еміграції із сільських повітів Буковини (без Чернівців) станом на 15 вересня 1913 р. Всього на ту дату перебувало у переселенській та заробітчанській еміграції у різних країнах світу 33369 осіб (більше 4% усього населення краю). Серед них чоловіків – 22864 (68,5%), жінок – 3850 (11,5%), дітей – 6655 (20%). Отже, переважали чоловіки – як заробітчани, так і переселенці.

Якщо прийняти за аксіому, що абсолютна більшість жінок (3850) були сімейними, тобто здебільшого матерями, і що, відповідно, такою ж приблизно мала б бути і кількість чоловіків – батьків (3850), то разом з дітьми (6655), які обов'язково були переселенцями, а не заробітчанами, число переселенців могло б становити приблизно 14 тис. чол. (43%), але не тільки до Канади. Зрозуміло, що ці дані приблизні і мають не абсолютне значення, а можуть лише бути орієнтиром для визначення певної тенденції.

Користуючись цими даними, зауважимо також, що серед усіх 33369 буковинських емігрантів (станом на 15 вересня 1913 р.) найбільший відсоток давали Заставнівський повіт – 15,5%, Чернівецький сільський – 14,7%, Кіцманський – 10% та інші, а всього по повітах північної частини Буковини – 76% [5, арк. 127].

Для більш точного визначення еміграції буковинців до Канади можна скористатися даними дослідників української діаспори, які підраховали, що за 1891 – 1914 рр. до Канади переселилося 11509 „буковинців”, переважно українців. Але у переписних листах при переписі населення у Канаді була ще й графа „русини” і в ній числилося 31677 чол. Загальновідомо, що русинами записувалися передусім закарпатські українці. Проте не можна ігнорувати й того факту, що якась частина галицьких і буковинських українців теж могла записатися русинами. Тому за наймінімальнішим припущенням кількість буковинців (передусім українців) за цим переписом могло становити понад 12 тис. чол. [18, с. 70].

Зрештою зауважимо, що австрійська статистика еміграції взагалі і з Буковини зокрема була досить непевною. Як писав З. Кузеля, „австро-угорські влади не знають правдивих (справжніх. – Г.Ч.) чисел щодо сезонної заробкової еміграції в Європі. Не багато знаємо ще про положення і життя наших заморських емігрантів” [11, с. 178]. Австрійська статистика еміграції не відбивала реальної картини еміграції, не подавала абсолютне число емігрантів, а лише збалансовану різницю між населенням, що виїхало з краю, і населенням, що вїхало в край з інших провінцій імперії чи з-за кордону, у т. ч. реемігранти. Скажімо, у такому-то році з Буковини емігрувало 1000 чол., а вїхало 100 чиновників, офіцерів, із заробітків з Румунії, Канади вернулося 400 чол. Отже, статистика фіксувала, що з Буковини емігрувало 500 чол. Через те, що в інший спосіб статистика еміграції не велася, то дослідники оперували (і оперують) такими загальними даними еміграції з Буковини у всі напрямки, країни за десятиліття: 1881 – 1890 рр. – 784 особи, 1891 – 1900 рр. – 13644, 1901 – 1910 рр. – 35194, разом – 49622 особи [28, с. ХХ; 14, с. 116], або округлено до 50 тис. чол. З врахуванням даних за 1911 – 1914 рр. це число може ще збільшитись на кілька тисяч. Означені цифри базувалися на офіційних даних відповідних служб, але відомо, що якась частина населення виїжджала і без дозволу. Із вищенаведених даних про еміграцію станом на 1913 р. (33369) 4239 осіб, або 12,7% емігрували без відповідних документів [5, арк. 127]. Загалом же усі ці дані стосувалися усієї буковинської еміграції, а не лише заоканської. Але остання, особливо з кінця ХІХ ст. переважала усі інші. На 3/4 її поповнювали вихідці із північних повітів краю. Починалася вона в основному як переселенська, а згодом – в основному як заробітчанська. Проте на відміну від сезонної континентальної заоканська була більш тривалою – по кілька років. Чимало із заробітчан з часом переселявся усією родиною навзади.

Заоканська еміграція мала своїм наслідком відносно скорочення українського населення краю, що вело до деякого ослаблення тут українського

елементу, посилення процесів румунізації і германізації. Скорочувалася чисельність найбільш продуктивної робочої сили, що могла бы бути використана для розбудови рідного краю.

Водночас спродаж емігрантами землі односельчанам вів до деякого розширення середнього соціального прошарку на селі.

Зменшення робочої сили змушувало поміщиків і орендарів дещо підвищити платню тим, хто лишався в старому краї.

Заробітчани, які побували в США, Канаді, розширювали свій кругозір, знайомились з технічними новинами, з кращою організацією праці, позбувалися традиційного страху перед роботодавцями, сміливіше захищали свої інтереси.

Джерела та література

1. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1975. – Вип. 1. – С. 136 – 145.
2. Ботушанський В.М. Піонери буковинської заоканської еміграції // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 36. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 10 – 17.
3. Буковина (Чернівці). – 1887 – 1908.
4. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
5. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3. Крайове управління. – Оп. 1. – Спр. 6888.
6. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 2. – Спр. 3100.
- 6^a Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
7. Жуковський А. Історія Буковини. У 2 ч. – Чернівці: Час, 1993. – Ч. 2. – 224 с.
8. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ ст. – Львів: ЛДУ, 1964. – 239 с.
9. Кузеля З. Галичина і Буковина в світлі переписи з 31 грудня 1910 р. // ЛНВ. – Львів, 1914. – Т. LXV. – С. 101 – 117.
10. Кузеля З. Причинки до студій над нашою еміграцією // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. Кн. 1. – С. 144 – 158.
11. Кузеля З. Причинки до студій над нашою еміграцією // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. 104. Кн. 4. – С. 175 – 204.
12. Кузеля З. Причинки до студій над нашою еміграцією // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. 107. Кн. 1. – С. 129 – 163.
13. Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матіякевич З.М. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. – Тернопіль: Чарівниця, 1999. – 512 с.
14. Макар В. Соціально-політична інтеграція українців у політичне суспільство Канади. – Чернівці: Прут, 2006. – 284 с.
15. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1980. – 340 с.
16. Нова Буковина (Чернівці). – 1912 – 1913.
17. Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне: Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 216 с.

18. Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу. – Вінніпег: Український народний дім, 1949. – 863 с.
19. Свобода (США). – 1897 – 1898.
20. Селянин (с. Чуньків). – 1897.
21. Сич О.І. Буковинська еміграція до Канади в документах Державного архіву Чернівецької області // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 92 – 102.
22. Сич О.І. Буковинська преса як джерело вивчення української еміграції до Канади // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій. – Едмонтон: Канадський центр укр. культури та етнографії. Альбертський ун-т. Мін-о громад. розвитку Альберти, 2002. – С. 83 – 95.
23. Bukowinaer Rundschau (Чернівці). – 1895-1897.
24. Caro L. Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. – Leipzig, 1909.
25. Czernowitzer Tagblatt. – 1914.
26. Diamand H. Tablice statystyczne gospodarstwa społecznego u Austrii ze szczerólnem uwzględnieniem Galicyi. – We Lwowic, 1913.
27. Die Geschichte der Wanderungen. – Wien, 1927. – 628 S.
28. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1907. – Heft 11. – I. Teil. – 220 S.
29. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. – Czernowitz [O. Д.].
30. Wassilko N. Rechenschafts-Bericht des Abgeordneten Nikolai v. Wassilko über seine Thätigkeit im Reichsrathe und Landtage in den Jahren 1898 bis incl. 1900. – Czernowitz. – 1901. – 275 S.
31. Volkspresse (Чернівці) – 1901.
32. Vorwärts (Чернівці). – 1913.

SUMMARY

Chajka Galina
(*Chernivtsi*)

**THE BEGINNING, THE COURSE AND THE SCALE
OF THE OVERSEAS EMIGRATION FROM
BUKOVYNA (LATE 19TH AND EARLY 20TH
CENTURIES)**

The body of the article highlights the problems of the beginning and the course of the overseas emigration from Bukovyna, the roots of the emigration and its directions, the amount of emigrants and emigration consequences.

УДК: 94(477)

Володимир Іващук
(*Тернопіль*)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ
ЕМІГРАНТАМ З УКРАЇНИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
В 1920-30-Х РОКАХ**

У статті висвітлено допомогу, культурно-освітню діяльність Товариства допомоги емігрантам з України у Львові, її характер (головним чином – на початковому етапі існування організації).

Ключові слова: товариство, емігранти, біженці, Львів, Д.Донцов.

Дослідження діяльності львівської філії Товариства допомоги емігрантам з України є складо-

вою частиною вивчення маловідомої історії наддніпрянської політеміграції в Західній Україні міжвоєнного періоду ХХ століття. Дослідження має значний науковий інтерес, оскільки діяльність, яку проводило Товариство, у порівнянні з роботою інших емігрантських громадських структур, була активною. Питань діяльності громадських організацій наддніпрянської політеміграції в Польщі міжвоєнного періоду торкалися В.Трошинський, О.Вішка, М.Павленко. Метою даної статті є узагальнене дослідження допомогової, культурно-освітньої діяльності Товариства допомоги емігрантам з України у Львові у початковий період його існування в міжвоєнний період, а також виокремлення у діяльності цієї організації складових, які мали певне політичне навантаження.

Після багатьох невдалих спроб зорганізуватися наддніпрянська політична еміграція в Галичині 7 червня 1921 р. зібралася в приміщенні львівського товариства „Воля”. На ці збори, що проходили під гаслом „установчих загальних зборів біженців із Великої України”, з'явилося 72 емігранти й по кілька запрошених представників від „Українського горожанського комітету” у Львові (установа, що утворилася 1920 р. у Львові для надання матеріальної, моральної та юридичної допомоги місцевому населенню, котре потерпіло під час I світової війни) та від „Єврейського комітету біженців з України”.

Після жвавих дискусій над питаннями, котрі в той час турбували емігрантів, збори ухвалили утворити „Тимчасовий комітет біженців у Львові” (в документах також зустрічається назва – Український Комітет Біженців), що мав виробити статут Комітету, провести загальну реєстрацію політичних біженців, що перебували у Львові, відшукати засоби для поліпшення їх матеріального становища і полегодити цілу низку інших справ. До „Тимчасового комітету” було обрано наддніпрянців-емігрантів М.Варчука, Л.Янушевича, С.Вовнянського, О.Соловійова, Я.Ворону, У.Бабич і Г.Симбірьку.

9 червня 1921 р. відбулося перше засідання „Тимчасового комітету”, на якому було обрано Президію організації: М.Варчук – голова, Л.Янушевич – секретар. Першим кроком новоствореного Комітету було встановлення контактів з „Українським горожанським комітетом”, котрий мав спеціальні кошти від США та уряду УНР на допомогу наддніпрянській еміграції. „Український горожанський комітет” виділяв зі своїх грошових засобів деякі суми для еміграції, розділяючи їх через спеціально організовану при ньому секцію – т.з. „Наддніпрянську” [7, с.116].

Через те, що допомогова акція „наддніпрянської секції” УГК часто проявлялася не там, де в цьому була необхідність (що відбувалося внаслідок неознаності з потребами емігрантів), це спри-

чинило потребу в координації зусиль УГК і Тимчасового комітету біженців з Великої України. Проводити таку співкоординацію з наддніпрянською секцією УГК Тимчасовий комітет доручив місцевій громадянці Г.Скварко, яка протягом майже півроку з великим ентузіазмом і віддачею виконувала свої обов'язки із полагодження проблем емігрантів – військових і особливо – жіноцтва.

На черговому (другому) засіданні Тимчасового комітету, яке відбулося 12 червня 1921 р. у приміщенні по вул. Корняктів, надане для його потреб галицькою громадською організацією „Союзом приватних урядників Львова“ (голова Цмайло-Кульчицький), було прийнято рішення створити кухню на вул. Янівській в т.з. „Юрських бараках“, де перебувало понад 500 осіб біженців різних національностей.

У подальшій своїй роботі Комітет головну увагу приділяв пошукам праці для безробітних емігрантів і поліпшенню їх фінансового становища. Для цього він робив спроби (щоправда, невдалі – через брак коштів) створити майстерні – слюсарську, столярну, швейну, кравецьку тощо, крім того, співпрацював з сільськими господарями для пошуку праці емігрантам на польових роботах, клопотався про шпиталізованих поранених і хворих вояків. Окрім матеріальної допомоги, Комітет клопотався перед місцевою владою про легалізацію перебування емігрантів у Львові й про здобуття різноманітних перепусток для виїзду політемігрантів в різні місцевості Східної Галичини й за кордон для навчання у вищих навчальних закладах і пошуку там роботи [7, с.117].

Як зазначав один з керівників філії Товариства допомоги емігрантам з України у Львові Ю.Магалецький, в післявоєнний час організаційно-творча праця Тимчасового комітету ускладнювалася ще й тим, що поміж емігрантами, особливо тими, що були скупчені в „Юрських бараках“, існували незгоди. На переконання Ю.Магалецького, ці незгоди впливали з „різниць національних характерів, світоглядів, звичаїв і участі в минулих подіях, а найбільше з безвиглядного сучасного стану. Відіграла тут немаловажну роль й провокація – як з боку білих, так і червоних. Галицьке громадянство з болючими ранами після щойно пережитих гірких подій поставилося до спроби організації біженців з недовір'ям, а то й отверто вороже“. З його слів тоді лише одна місцева газета „Вперед“ (орган місцевої Української соціал-демократичної партії) певний час підтримувала організацію наддніпрянських політичних емігрантів. Матеріальну підтримку надавала, як уже зазначалося, наддніпрянська секція в УГК.

1 липня 1921 р. силами Тимчасового комітету було проведено реєстрацію наддніпрянських біженців у Львові, а 3 липня цього ж року на загальних зборах еміграції виникло питання про створення об'єднаної організації для всіх біженців,

що перебувають у Польщі. Реалізувати це доручили новообраному комітетові. Тоді ж більшістю було прийнято статут товариства під назвою „Український біженецький комітет у Львові та його околицях“. Клопотатися про затвердження цього статуту було доручено новій управі. Таким чином, від 3 липня 1921 р. „Біженецький комітет м.Львова“ почав функціонувати вже не як тимчасова, а постійна організація з певним статутом.

Щодо благодійництва діяльності Комітету, то на початку своєї діяльності він виклопотав у т.з. „Американській ідальні“ у Львові 50 безкоштовних обідів для наддніпрянських емігрантів, взяв на себе функцію розподілу натуральних пожертв (харчові продукти) від УГК. Крім того, в газеті „Трибуна“, яка виходила у Варшаві, організація помістила заклики до всіх, хто прибув з України, про утворення об'єднаної еміграції. Зокрема, Комітет звернувся до Українського Червоного Хреста з пропозицією взяти на себе ініціативу створення такої організації. Цей заклик, однак, не дав очікуваних результатів, оскільки УЧХ вислав до Комітету лише аптеку, яку очолила лікар-емігрантка п.Мазепа. Вона одночасно надавала і безкоштовну медичну допомогу емігрантам, а також заснувала при Комітеті бібліотеку для потреб емігрантів, яка також очолювала.

17 вересня 1921 р. „Український біженецький комітет“ подав до Львівського воєводства прохання про затвердження його статуту, причому назву було змінено на „Українське товариство допомоги емігрантам з України у Львові“. 17 листопада 1922 р. дирекція поліції у Львові повідомила Комітет про його легалізацію й затвердження статуту. Від цього часу й почало існування у Львові власне Українське товариство допомоги емігрантам з України, яке пройшло в своїй діяльності багато етапів.

Станом на 28 вересня 1921 р. склад Львівської філії Товариства допомоги збігцям з України та їх родинам був такий: І.Волосевич – голова, Л.Янушевич – заступник, С.Волнянський – скарбник, Ф.Сидоренко – секретар, М.Варчук, С.Наумов, Г.Одайник – члени управи Товариства[5. - Арк.69].

Для економічної самопомоги наддніпрянським емігрантам на початку 1922 р. було засновано швейну майстерню – під керівництвом Г.Одайника й кравецьку майстерню – під керівництвом О.Цариківни, яка, однак, через брак робітниць-емігранток була закрита на початку липня цього ж року, а на початку серпня з тієї ж причини була ліквідована швейна майстерня. В 1922 р. задля економічної самопомоги емігрантам член організації Мартинюк робив спроби заснувати робітничу артіль. Спроба, однак, була невдалою. В кінці 1922 р. наддніпрянськими емігрантами у Львові було засновано споживчу й театральну (під керівництвом артиста М.Орла-Степанюка) кооперативи, які проіснували майже рік.

Крім того, вживалися й інші заходи щодо подолання безробіття серед емігрантів (пошук роботи) та задоволення їхніх різноманітних матеріальних та духовних потреб. Так, було засновано рекламне підприємницьке товариство „Мотор”. Під керівництвом наддніпрянця д-ра Івана Липи у Винниках, під Львовом, була відкрита амбулаторія для хворих наддніпрянців-емігрантів. Разом з тим допомогою акція Товариства не обмежувалася лише львівським емігрантським осередком і такими ж осередками в Галичині. Вона також поширювалася в загальнопольському масштабі (Варшава, Краків, Познань), надавала допомогу студентам-українцям в Галичині та за кордоном (в основному в Чехословаччині студентам Сільськогосподарської академії в Подебрадах)[7, с.118-120].

Грошові кошти на благодійну діяльність Товариства збирали: танцювальні вечори митця – В.Авраамка, сценічні виступи хору наддніпрянця Дмитра Котка, „Сурми” під управлінням І.Охримовича, виступи професора Львівського музичного інституту О.Москвичева, артистів Гребінецької, Бесарабової, І.Туркевичівної, Г.Левицької-Крушельницької. Крім Українського горожанського комітету, на допомогу Товариству приходили також інші місцеві галицькі організації громадянського суспільства – „Комітет голодної України”, „Добродійний комітет українських інституцій”, а також низка відомих галицьких громадських діячів – митрополит А.Шептицький, д-р С.Федак, український католицький прелат о.В.Лициняк, а також В.Бачинський, О.Барвінський, д-р Л.Ганкевич та ін. [7, с.120].

В 1922 р. з ініціативи члена Товариства В.Завадського емігрантська організація розпочала видання свого календаря-альманаха „Дніпро”, який, за винятком 1925 р., друкувався до 1939 р. Перший річний календаря вийшов за редакцією Л.Білецького й В.Завадського, в подальшому альманах виходив під редакцією В.Дорошенка. Крім белетристики, авторами якої були головним чином емігранти, в „Дніпрі” публікувалося чимало мемуарів з періоду Національно-визвольної революції 1917-20 рр. [7, с.118]. Саме це видання у непрякій формі відображало політичні позиції Товариства допомоги емігрантам з України у Львові. В цьому контексті наддніпрянський політемігрант О.Лотоцький у статті „В обличчі майбутности”, яка була віщена в журналі „Дніпро” на 1940 рік, окреслив важливу роль публіцистичної діяльності, зокрема видання журналу „Дніпро”, серед тодішньої наддніпрянської політеміграції. Автор писав: „В такі, як тепер, моменти зігнорування в світових відносинах української справи, коли українська акція так обмежена в своїх можливостях, наукове трактування українських проблем стає дуже відповідною, а часто й єдино можливою назовні формою української праці на еміграції”[6, с.129].

У журналі „Дніпро” на 1936 рік О.Доценко – екс-ад’ютант С.Петлюри опублікував статтю „Заповіт Головного Отамана С.Петлюри(в десяти роковини Його трагічної смерти)”. Характерно, що в цій частині статті, де йшлося про Державний центр УНР та завдання, які свого часу були поставлені перед ним С.Петлюрою, редакція „Дніпра” виділила від себе особисто їх півжирним текстом. А саме: „Увесь Державний центр в цілому повинен поставити собі, зокрема, два завдання, яким я надаю велику вагу, а саме: а)утворення єдиного національного фронту і б)обґрунтування та поглиблення української державної ідеології”. Тобто опосередковано це може свідчити про те, що частина наддніпрянської політеміграції, яка гуртувалася навколо Товариства допомоги емігрантам з України, також поділяла ці завдання, солідаризуючись з ними[4, с. 33]. Власне, В.Дорошенко, діючи в складі Товариства, навіть коротко окреслив завдання для наддніпрянської політичної еміграції в Галичині: „Коли прийде до нового катаклізму, то в ударі цьому повинна виступити Україна й для зовнішнього світу не як частина „Росії”, а як окрема національно-державна індивідуальність... самим готуватися до майбутнього й світову опінію здобувати для справи української державности”[3, с.38].

Дбаючи не тільки про задоволення матеріальних потреб наддніпрянських емігрантів, Товариство також не раз влаштувало святкові заходи з приводу історичних подій української нації, вшанувало пам’ять видатних українських діячів у формі зборів, панахид, святкових академій, побудови надгробків (у роковини Української державності, панахида по Головному Отаману С.Петлюрі, академія на честь П.Холодного). Після ліквідації польською владою у 1923 р. Українського горожанського комітету – впливової загальногалицької громадської організації, яка мала у своєму складі т.з. наддніпрянську секцію, Товариство було залишено на власні сили, але, хоч і з труднощами, завжди знаходило засоби задля підтримання свого існування. Для цього час від часу влаштувалися театральні вистави й концерти (під керівництвом члена управи Товариства А.Петренка), організувався збір коштів, речей й продуктів, до читання лекцій запрошувалися визначні вчені та політичні діячі, як от д-р Д.Донцов, проф.І.Огієнко та ін. Крім того, І.Огієнко, який два роки жив у Львові, був головою Товариства, а також надавав Товариству значні грошові суми для допомоги дітям наддніпрянських політичних емігрантів[7, с.118-120].

Як свідчить кореспонденція Д.Донцова з кінця травня 1926 р., він свого часу брав активну участь у діяльності Товариства допомоги емігрантам з України у Львові.

Тим, відомо, що 26 травня 1926 р. відбулося надзвичайне засідання цього Товариства з приводу

вбивства С.Петлюри. Д.Донцов стверджував, що частина уснерівців, які були в складі Товариства, виступали за те, щоб управа організації на запит Товариства допомоги емігрантам з України у Варшаві надіслало співчуття УЦК у Варшаві та ексклюзивному уряду УНР. Однак Д.Донцов і ще ряд членів львівського товариства переконали решту, що слід надіслати співчуття лише дружині С.Петлюри, однак з політичним змістом. В цьому зв'язку прикметним є ставлення власне Д.Донцова до постаті С.Петлюри та т.з. петлюрівців, які, на його переконання, „переважно не репрезентували Україну за кордоном, а її компромітували (я маю на увазі офіційних осіб), галичане, як бо бачите з „Діла“, на загал поставились лояльно”.

Текст співчуття, який був надісланий до вдови С.Петлюри, а також до редакції часопису „Тризуб”, містив такі рядки: „Збори укр[аїнських] емігрантів просять прийняти вирази свого глибокого болю і обурення на вісту про підле убійство вашого чоловіка з руки більшовицького наймита. Віримо, що смерть одного з найкращих і найідейніших борців за самостійність України не лишить непоміченою... Рівночасно висловлюємо свій протест проти нікчемної нагинки жидівської та іншої ворожої преси на пам'ять Покійного і на українство” [1:кадр 52].

Свого часу наддніпрянські політемігранти Д.Донцов та П.Холодний були прихильниками розширення діяльності Товариства допомоги емігрантам з України в Галичині. Як пише Д.Донцов до М.Гікавого в листі від 8 квітня 1927 р., П.Холодний радив уповноваженому УЦК на Станіславщину Білецькому створити в Станіславові саме філію Товариства допомоги емігрантам з України. Як причину Д.Донцов вказав на той факт, що громадська діяльність Товариства допомоги емігрантам з України є більш прозорошою, ніж діяльність периферійних відділень УЦК: „...в т-ві допомоги є контролю з долу, а для уповноваженого центрального комітету варшавського – лише згори, а від такої контролі п.Білецький, яко „мудрий” все якось увільниться”. Сам Д.Донцов в червні 1927 р. заявляв М.Гікавому, що „ми маємо засновувати лише тов-ва допомоги емігрантам, а не бавитися в хрунівську політику тамтих панків[тут Д.Донцов мав на увазі відділи УЦК. – В.І.]” [1, кадр 62, 66].

Можна стверджувати про певний конфлікт між Товариством та Д.Донцовим, який призвів до виходу політика із складу Товариства. Так, у листі від 19 вересня 1931 р. Д.Донцов у листі до Є.Маланюка, закидаючи В.Дорошенку латентну проросійську орієнтацію, одночасно заявив: „Щасливий, що від цієї кампанії відкараскався, а ні в „Дніпрі” не пишу, ані в Т-ві емігрантів не є” [1, кадр 116].

Товариство допомоги емігрантам з України у Львові, незважаючи на відомі історичні обстави-

ни, користувалось певним моральним та матеріальним кредитом довіри галицького суспільства. Так, почесним членом Товариства допомоги емігрантам з України був Ю.Романчук, колишній віцепрезидент парламенту Австро-Угорщини, дійсним членом був також М.Галушинський – голова товариства „Просвіта”, колишній директор гімназії в Рогатині, перший командант УСС та сенатор польського парламенту [2:93]. Як зазначалося раніше, такі відомі галицькі громадських діячі, як митрополит А.Шептицький, д-р С.Федак, український католицький прелат о.В.Лициняк, В.Бачинський, О.Барвінський, д-р Л.Ганкевич також були обрані почесними членами Товариства допомоги емігрантам з України у Львові.

В травні 1931 р. відбулися загальні збори членів Товариства, які з нагоди десятиліття його існування прийняли резолюцію про винесення прилюдної подяки галицькому громадянству за матеріальну й моральну допомогу громадській організації наддніпрянців протягом цілого десятиліття. А на зборах управи Товариства було обговорено спеціальне питання про висловлення особливої подяки о.крилошанинину В.Лициняку й СС Василіянок у Львові за безкорисливу десятилітню опіку над сиротами й бідними дітьми емігрантів. У друкованому органі Товариства – журналі „Дніпро” за 1932 р. задекларовано основний принцип діяльності цієї емігрантської організації – „піддержування віри його членів у відродження Української нації й Української державності, в боротьбі за що й повстала сама еміграція” [7, с.120].

Як зазначав провідний діяч Товариства Ю.Магалецький, найінтенсивніше діяльність організації проявилася в першій половині 1920-х рр., коли кількість наддніпрянської еміграції була досить значною й гострими були її потреби. Однак на початку грудня 1930 р. в житті Товариства допомоги емігрантам з України у Львові сталася незвичайна подія, яка сильно вразила його членів – невідомі злодії викрали з приміщення Товариства майже всі його звіти, документи й діловодство. Невідомі мотиви цього злочину – чи таким чином хтось перешкоджав діяльності Товариства; чи у такий спосіб хтось із членів Товариства намагався приховати якісь матеріальні зловживання у ньому. В будь-якому разі це дуже обмежило джерельну базу у дослідженні цієї громадської організації наддніпрянських політичних емігрантів у Галичині у міжвоєнний період.

Щодо персоналії наддніпрянських політемігрантів, які брали участь в керівництві Товариством, то протягом 1921-29 рр. його очолювали: М.Варчук (7.06.-10.07.1921 р.), Л.Янушевич (10.07.-06.09.1921 р., потім з 3.11. до 14.11.1921 р.), Волосевич (6.09.-3.11.1921 р.), Г.Деркач (14.11.1921-18.04.1922 р.), проф. Л. Білецький (18.04.1922-26.03.1923 р.), В. Дорошенко (4.05.1923 – 25.03.1925

р.), проф. І. Огієнко (25.03.1925 - до травня 1926 р., був обраний почесним головою Товариства), П. Холодний (від травня 1926 до 20.03.1929 р.), Ю. Магалевський (20.03.1929-1935), згодом знову В. Дорошенко. До найактивніших заступників голови цієї організації належали дружина Д. Донцова - М. Донцова (1926-1929 рр.) та заступник голови і скарбник А. Петренко (1926-1929 рр.). Як скарбник організації проявив себе емігрант К. Трохименко, як діяльні секретарі - Ф. Сидоренко (1921 р.), Г. Деркач (1922-23 р.). Активним громадським діячем був постійний член ревізійної комісії, меценат М. Корчинський. В 1931 р. управа Товариства складалася з таких осіб: Ю. Магалевський - голова; В. Дорошенко і А. Петренко - заступники голови (останній був також скарбником організації); Ф. Дудко - секретар; члени управи - О. Москвичів, А. Убізький, С. Литвиненко, Ф. Сидоренко, Д. Отчешаш [7, с. 121].

З початком II світової війни діяльність Товариства допомоги емігрантам з України у Львові була припинена [8, с. 3415].

Отже, Товариство допомоги емігрантам з України у Львові в міжвоєнний період ХХ ст. проводило значну допомогую, культурно-освітню роботу серед наддніпрянської політеміграції в Галичині - порівняно з іншими емігрантськими структурами. Воно співпрацювало із рядом місцевих громадських організацій і користувалося певним рівнем морального кредиту місцевої суспільності. Крім того, діяльність цієї емігрантської організації мала певне опосередковане політичне забарвлення, адже Товариство вочевидь прихильно ставилось до ідеї єдиного національного фронту та обґрунтування і поглиблення української державної ідеології.

Джерела та література

1. Архів Д. Донцова. - Національна бібліотека у Варшаві. - Ф. 82671. - 163 кадри (мікрофільм).
2. Дорошенко В. Наші втрати // Дніпро. - 1933. - 106 с.
3. Дорошенко В. У двадцятьлітню річницю // Дніпро. - 1937. - 138 с.
4. Доценко О. Заповіт Головного Отамана С. Петлюри (в десяти роковини його трагічної смерті) // Дніпро. - 1936. - 140 с.
5. Листування з урядом УНР в Тарнові, українськими організаціями в Східній Галичині і закордоном та місцевими комітетами про організацію допомоги емігрантам з Наддніпрянської України. - Центральний державний історичний архів України у м. Львові. - Ф. 462. - Оп. 1. - Спр. 190. - Арк. 1-122.
6. Лотоцький О. В обличчі майбутности // Дніпро. - 1940. - 140 с.
7. Магалевський Ю. Десять літ „Українського товариства допомоги емігрантам з України” у Львові // Дніпро. - 1932 рік. - 121 с.
8. Українське Товариство допомоги емігрантам з Великої України // Енциклопедія Українознавства: В 10 т. - Львів, 2000. - Т. 9. - с. 3600.

SUMMARY

Volodymyr Ivaschuk
(*Ternopil'*)

ACTIVITY OF THE SOCIETY OF HELP FOR THE EMIGRANTS FROM UKRAINE IN THE WESTERN UKRAINE IN YEARS 1920-30

Charitable, cultural-educational activity of the Society of help for the emigrants from Ukraine in L'viv, its character mainly at its early period has been analyzed in this article.

УДК 94(477.85):37

Оксана Погорелова
(*Чернівці*)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОМЕЛЯНА ПОПОВИЧА

Стаття розкриває діяльність Омеляна Поповича на освітянській ниві, яка включає в себе: науково-методичну роботу, написання шкільних підручників, редагування різних українських часописів, видавничу та письменницьку діяльність.

Ключові слова: Омелян Попович, преса, Буковина, редагування, читанка, видавництво, література, освіта, методика, молодь.

В історії української педагогічної науки вагомим є період другої половини ХІХ початку ХХ ст. - час українського національного пробудження та активного культурно-освітнього руху. До числа визначних українських діячів, що працювали на Буковині в означений період, належить Омелян Попович. Він доклав чимало зусиль до активізації національного руху Буковини та залишив помітний слід в журналістсько-видавничій, письменницькій, педагогічно-освітнянській, громадській, політичній та державотворчій діяльності. Проводив українського національного відродження та творець українського шкільництва на Буковині - він зробив вагомий внесок у розбудову національної культури та освіти краю.

Діяльність О. Поповича на освітянській ниві була не тільки багатогранна, а й надзвичайно плідна. Вона включала в себе: науково-методичну роботу, написання шкільних підручників, редагування різних українських часописів, видавничу та письменницьку діяльність.

Про діяльність О. Поповича згадується у працях таких авторів, як Т. Бриндзан, М. Гарас, А. Жуковський, Д. Квітковський, С. Смаль-Стоцький, І. Герасимович, І. Карбулицький, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький. Діяльність О. Поповича вивчали Н. Бежан, О. Добржанський, С. Далавурак, Д. Пешкевич.

Метою статті є подальше вивчення діяльності Омеляна Поповича на освітній ниві, висвітлення його редакційної, видавничої та літературної праці.

Усвідомлюючи значення преси як основного засобу поширення інформації, О.Попович багато уваги приділяв редакційній діяльності, адже кількість та змістовність часописів мала вирішальне значення. Будучи з 1878 р. секретарем товариства „Руська бесіда“, він розгорнув різнобічну громадсько-культурну діяльність, спрямовану на те, щоб зробити товариство справжнім осередком національного життя українців Буковини, „огнищем національної думки і праці“ [10, с. 133]. Велику увагу він почав приділяти редакційно-видавничій справі, здійснюваній як в межах видавничої програми товариства „Руська бесіда“, так і поза нею. В 1879 р. почав видавати „Изданія Русской Бесѣди“, яка виходила у форматі одного аркуша, на якому були розміщені статті, вірші С.Воробкевича, Льва Кириловича і його. О.Попович згодом згадував, як Лев Кирилович, професор реальної школи в Чернівцях, завязав з москвофіл, наполягав, щоб видання „Бесіди“ були друковані „вищою“ мовою, себто язичієм, бо ми, казав він, мусимо підносити народ, а не знижуватися до нього“ [10, с. 134]. Через це видання товариства спочатку виходили язичієм і тому було в них мало прихильників.

Подібним виданням був „Православний календар“, який починаючи з 1879 р. упродовж майже 40 років редагував Омелян Попович. „Календар“ почав виходити з 1874 р. за підтримки Буковинської православної консисторії [18, с. 84]. Спочатку його наклад становив 300 примірників і не задовольняв тодішніх потреб українців у друкованій інформації. Суттєві зміни відбулися після 1883 р., коли О.Попович став головним редактором „Православного календаря“ (пробув на цій посаді до 1900 року) і почав проводити редакційну політику, зорієнтовану на те, „щоб „Календар“ зложено в язичі для народа більше доступном“. Це сприяло зростанню накладу видання: від 500 примірників у 1885 р. до 2000 у 1909 р. [3, с. 4].

За змістом „місяцеслов“ був строкатим. У ньому друкувались статті з історії України та Буковини М.Кордуби, літературознавчі публікації С.Смаль-Стоцького, етнографічні Г.Купчанка, педагогічні розробки І.Карбулицького, Л.Когута, різні довідкові матеріали тощо. Обов'язковим різдлом був церковний календар з виділеними святами, місячний і європейський календарі та роз'яснення православної обрядовості [6, с. 8]. Багато матеріалів, розміщених в „Календарях“, належать перу О.Поповича, насамперед це поетичні, прозові, публіцистичні, науково-популярні твори.

З початку ХХ ст. О.Попович починає надавати все більш суттєву інформацію про діяльність „Руської бесіди“, пояснюючи, як можна на місцях поширювати просвіту [4, с. 10]. До певної міри це сприяло зростанню інтересу до товариства, проте докорінні зміни відбулися в ньому коли 8 вересня 1884 р. на загальних зборах товариства старору-

сини не змогли провести до комітету своїх кандидатів, і головою товариства став Єротей Пігуляк. Повністю народовське товариство обрало новий виділ (керівний орган). Заступником став І.Окуневський, а секретарем – О.Попович.

Розмежування між москвофілами і народовцями перетворило українство в реальну силу на політичній арені краю. Про це яскраво свідчить вихід першої української політичної газети „Буковина“. Саме за поданням О.Поповича 23 червня 1884 р. було прийняте рішення про видання народної газети [8, с. 3]. Також вирішено надати допомогу на видання у розмірі 25 ринських на рік. Взамін редакція мала постачати бібліотеки „Руської бесіди“ примірниками газети [14, с. 6]. На зібранні українських товариств було дозволено розпочати видання газети з нового року під назвою „Буковина“, головним редактором якої став Ю.Федькович. Перший номер відкривався передовою статтею, в якій, зокрема, писалося: „Буковина“ буде про то на першом місці обговорювати справи... стоячи в тесной св'язи с отношениями нашего народа и его родного краю, Буковини; но не залишить она також от часу до часу подавати вестки про духове життя галицьких, угорських и на Украине живучих братьев наших належачих до одной и той же самой великой rodziny – верных сынов одной родной неньки нашей Матери-Руси“ [17].

З перших номерів газети велику частину редакційної роботи виконував О.Попович, а з 1900 р. він став власним редактором і відповідальним, разом з І.Тимінським і С.Смаль-Стоцьким, перед громадою за редакцію (за політичну лінію). Подвижницьку працю О.Поповича високо оцінив С.Смаль-Стоцький, який під час урочистостей з нагоди його 25-річного ювілею творчої діяльності відмітив: „За 16 літ своєї праці зуміла „Буковина“ розбудити між руским народом жите політичне і духовне, про яке тоді може нікому і не снилося“ [7, с. 2]. Сам Омелян Попович згодом згадував: „Не стало нас всего навсего й десяти душ; але в нас був бодрый дух, запал до праці, ба до жертв, тверда завязіть віра в побіду святого діла. Цим вогнем, що палав у наших душах, зігрівали ми в „Буковині“ остиглий загал, будили його з оспалости до праці, до боротьби за своє людське право, за крашу долю“ [10, с. 34].

Спершу „Буковина“ друкувалася двічі на місяць, з 1892р. – як тижневик, з квітня 1895р. – 4 рази на тиждень, з початку 1896р. і до 1910р. як щоденна газета. Основними дописувачами „Буковини“ були радник суду С.Винницький, суддя В.Михальський, проф. Є.Пігуляк, комісар І.Тимінський та О.Попович, пізніше також проф. С.Смаль-Стоцький. Ця газета завдяки вмілому редагуванню стала консолідуючим друкованим органом українців Буковини. На її сторінках послідовно відстоювалися національні інтереси українців, вона стала визначним явищем суспільно-

політичного і культурного життя краю. „Буковина” показувала народів, які він має права, і вчила, як з тих прав користатися: „Буковина” голосила (заявляла. – О.П.) сміло і відважно цілому світові всякі кривди і утиски нашого народу, подавала спосіб як від них оборонитися і устерегтися: вона обороняла наш руский (український. – О.П.) нарід всіма силами перед завзятими ворогами, що нанеслися знищити его і змести его з лиця землі, або повернути его собі у вічного слугу попихача, невільника” [5, с. 1].

З ініціативи та під редагуванням О.Поповича в 1885 р. „Руська бесіда” розпочинає видання книжечок „Бібліотеки для молодіжи”. Спочатку планувалось видавати „Бібліотеку” на державне замовлення, зокрема редактор направив такий запит до Крайової шкільної ради, якій пропонувалось друкувати освітній щомісячник, з „образками відповідні содержанию кожної книжечки”. Рада відхилила таку пропозицію, і „Бесіда” видавала „Бібліотеку для молодіжи” самостійно. Ідея про подібне видання вмерла б, якби не товариство „Просвіта”, яке на перших порах почало допомагати „Бібліотеці”. Львівське товариство взяло на себе обов’язок виготовляти кліше для книжечок [19, с. 3].

З 1889 р. наповненість книжок розширилась і видання стало називатися „Люстрована бібліотека для молодіжи, міщанства і селян”, додаючи статті морального, наукового, патріотичного і гігієнічного змісту. Видання „Бібліотеки” здійснювалось впродовж 10 років. Крім О.Поповича, активну участь у виданні брали Ю.Федькович, Є.Пігуляк, С.Воробкевич. В 1894 р. „Бібліотеку для молодіжи...” перейменували на „Ластівку”, яка виходила впродовж 1894-1895 рр. Надалі було припинено практику видавати книжки періодично. Загалом з 1885 по 1896 рр. вийшло 120 номерів, за цей період тираж зріс від 300 до 500 примірників, що дуже сприяло поширенню просвіти серед малоосвічених мас Буковини. В 1886 р. був виданий додаток „Музичні ноти”, але через непопулярність видання його перестали друкувати. Спочатку книжки „Бібліотеки” складалися зі статей і віршів молодіжного змісту. Пізніше – статті з різних галузей науки, вірші, оповідання уже для всіх вікових категорій. Про популярність видання свідчить висока швидкість розповсюдження книг. Рідко коли нові номери залежувалися у приміщенні „Руської бесіди”. Про якість і популярність видання свідчать слова з львівської газети „Діло”: „Кожний, хто зацікавиться вихованням малих дітей, мусить признати, що Бібліотека так дуже старанно редагована, подає способом легким та доступним ведомості з різних галузей науки. Сі книжечки майже необхідні для малих школярів, але й старші письменні селяни найдуть в ній не одну цікаву річ” [9, с. 4].

О.Попович добре розумів, що молодь – майбутнє народу. Це засвідчують його слова: „Молодь

– це те покоління, що згодом мусить заступити своїх батьків. Коли її добре виховати, то в неї прив’ється любов до рідного краю, до рідної Батьківщини України. Коли розширимо її світогляд, коли навчимо її бути працювитою, ошадною, чесною, згідливою в загальних справах...” [1, арк. 5-8]. Тому й докладав максимум зусиль для того, щоб „Бібліотека...” була цікавою і повчальною в першу чергу для молоді, виховувала в неї патріотизм, повагу до своєї мови та народу.

Омелян Попович великого значення надавав роботі з редагування творів С.Воробкевича. Він зазначав: „З його поезіями, а ще більше з прозою, мав я чимало праці, виправляючи в них мову, ...а саме виправляв мову його „Проповідей”, „Співанок”, які вийшли в 3 випусках для народних шкіл” [10, с. 138]. В 1879 р. разом з С.Воробкевичем та П.Димитрієвим він входить до комітету, який обрала громадська організація. Вона ухвалила видавати „Літературні твори”. І вже того ж року комітет видав першу книжку „В пам’ять торжества 25 літ годовщини бракосчитання їх царської величності, імператора Франца Йосипа I і Єлизавети”.

Слід також зазначити, що йому належить редагування спеціалізованої газети товариства „Руська бесіда” „Читальня”, яка виходила раз на місяць впродовж 1911-1913 рр. На її сторінках друкувалась інформація про стан читалень в краї і законодавчі акти, які регулюють такий вид просвітництва. Крім того, давались корисні поради керівникам осередків про те, як активізувати населення і залучити його до читання, завдяки читальням пересічні жителі Буковини мали змогу прочитати газети і книги, які вони не завжди могли придбати.

В усіх вищезгаданих періодичних виданнях О.Попович виступав і як письменник. Літературна творчість буковинця тісно пов’язана з його педагогічною та громадсько-культурною діяльністю і здебільшого була підпорядкована їй. У художніх творах він прагнув реалізувати позитивну програму виховання, морального вдосконалення людини, яку сповідував сам. Звідси морально-дидактичний зміст, декларативний, публіцистично-загострений стиль більшості його творів (ліричних віршів, байок, оповідань, статей тощо). Перший вірш О.Поповича „Буковина” патріотичного змісту був вміщений в фаховому виданні „Bukowinaer Pädagogische Blätter”. Отже, якщо літературна діяльність письменника рахується від першого друкованого твору, то саме 1875 рік є початком літературної діяльності О.Поповича. Ставши співробітником фахового видання „Bukowinaer Pädagogische Blätter”, друкує в ньому свої вірші „Мати до сина”, „Сравненіє”, „К рускому дятяти” та інші. Разом з тодішнім директором німецької школи Мікитовичем видає книжечку „Слово до народу”. Пізніше разом зі своїм товаришем Кири-

лом Трильовським видають популярну книжечку „Вперед”. Пробні твори юнака в той час друкуються на шпальтах перших буковинських періодичних видань. Так, один із віршів був надрукований в сатиричному листку „Лопата”, який спробував видавати студент Ілько Семака, але досить швидко проєкт зазнав фіаско.

В 70-х роках XIX ст. завдяки зусиллям С.Воробкевича на Буковині започатковано українські літературні збірки. Першим з них став альманах „Руська хата”, в якому вмістили свої твори письменники Буковини, Галичини, Наддніпрянської України, зокрема тут друкувались і вірші юного буковинця Омеляна. Його твори друкувались також в журналі „Родимый листок”, який з 1879 р. почав видавати М.Огновський. Це було яскраво виражене москвофільське видання. На його сторінках проповідувалась єдність українських буковинців з росіянами, давалася інформація про діяльність буковинських та галицьких українських культурних товариств москвофільського спрямування.

На рубежі 70-80-х рр. XIX ст. до активної роботи приступає нова генерація суспільних діячів, які намагаються відмовитися від старорусинських догм: це Іван Тимінський, Єротеї і Юстин Пігуляки, І.Окуневський. Серед них вагоме місце займає О.Попович. Слід зазначити, що помітний вплив на формування поглядів нового покоління справила діяльність Гната Онишкевича. Під впливом національних ідей О.Попович переосмислює свої „тверді” (старорусинські або москвофільські) погляди, сформовані тодішньою системою освіти. Він все більше схиляється до народовців, котрі своєю завзятою працею „по освідженню народних мас” захопили молоду енергійну людину. Омелян згадував про це так: „Несвідома любов до рідного слова і народу, яку почув я в році 1874, виучуючи театральні штуки українські, придушена лженаукою руских мучичелів, підсвідома думка писати видання для народа, на язичі народнім повстримана софізмами „Бесідних” об’єдинителів, та не тактовними глузуваннями декотрих черновецьких народовців, любов і свідомість та пробилась в мені зовсім, коли на „твердо” учені члени комісії установленні до управління рускої правописи на противні виводи одного не-язикослова народовця, зм’якли й відповіли не доводами, а як і недавно тому, знов „обуренієм” і т.п. нісенітницями; я став народовцем, і сплакавши гірко слезу над часом марно страченим, на „ізученіє язичія” і „етимологіческой правописи” почав пильно учитись мови Шевченка, Федьковича, Вовчка і пр. наших золотустих співаків-писателів” [19, с.3].

Поет часто декларував любов до Буковини та України загалом („Рідний край” – 1885 р. „Русемати”), до батьківської оселі („Рідна хата” – 1894 р.), до рідного слова („До руської мови” – 1890 р.), де він наводить такі рядки-настанови:

Щоб ми, – рідна руська мопо! –
Не гордили твоїм словом,
Не цурались питомого,
Не каляли гнізда свого;
Ой бо мови той негідний
Що кидас звук свій рідний [11, с.3].

Письменник також закликав співвітчизників до національного самоусвідомлення („Живем, живем...” – 1888 р.), до активної праці в ім’я свого добробуту, кращого майбутнього („До праці” – 1887 р.), до навчання, освіти, громадсько-корисної діяльності („Поле і школа” – 1887 р., „Минули дні свободи...”). Найбільш довершеними з художньої точки зору є інтимні вірші письменника, зокрема ті, що ввійшли до циклу „Безіменні”. Вони написані в стилі народної пісні, з широким використанням фольклорної поетики. Заслужують на увагу окремі байки поета, які осуджують дії людини, що суперечать здоровій моралі – неслухняність („Неслухняний Воробчик” – 1889 р.), лінощі, неробство („Цвіркун і муравель” – 1892 р.) тощо. У прозовому збудтку О.Поповича переважають твори „переспівані” – написані на основі чужих літературних джерел, але наповнені, щоправда, здебільшого українським (буковинським) колоритом. З творів, що постали на українському народному ґрунті, вигідно вирізняється оповідання „Громадський виконавець” (1894 р.), в якому показано, як селянський син, сирота з допомогою громади здобуває середню і вищу освіту, професію адвоката, повертається на роботу в рідні місця, свідомий свого обов’язку віддячити селянам, що „вивели його в люди” [20, с.159].

Літературна діяльність О.Поповича не обмежувалася лише поезіями. Так, з-під його невтомого пера в 1887 р. виходить книжка про управління громадою – „Розмови лікаря Розумовича з Красноськіми міщанами” [15]. Ця праця не набула популярності серед населення краю, хоча була добрим посібником для протидії впливу дідичів, які користувалися малограмотністю селян. Наступного року були видані дві його праці: збірка віршів „Наш Цісар” [13], присвячена 40-й річниці сходження на престол Франца Йосифа I, і книжка про шкідливість пияцтва та вплив алкоголю на організм – „Чума Горілчана”.

Досліджуючи редакційну та письменницьку діяльність відомого буковинця, слід також розглянути його участь у боротьбі за впровадження фонетичного правопису, яка розгорілась на Буковині в другій половині 80-х років. Власне, започаткував цю боротьбу С.Смаль-Стоцький, будучи професором Чернівецького університету, звертаючись 1886 р. разом з проф. Г.Гартнером до Міністерства віросповідань та освіти Австрії з вимогою запровадження фонетичного правопису в українських школах Буковини та Галичини [2, арк.64-67]. Найбільш рішучим кроком у цій справі було видання С.Смаль-Стоцького разом з Г.Гартнером

„Голосу меншості” (так званого „Minorifatsvorum”) в комісії, створеній Крайовою шкільною радою для впорядкування українського правопису, куди запросили і О.Поповича. Комісія виклала переконливі аргументи на користь українського правопису.

О.Попович активно включається в цю боротьбу і пише низку статей відповідного спрямування. У виданні „Руська школа” він публікує статтю під назвою „Справа упорядкування рускої правописи” (1888 р.), де обстоює запровадження фонетичного правопису і як приклад боротьби за цю праведну справу наводить старання С.Смаль-Стоцького та Т.Гартнера: „Одне чистість нашої питомої рускої мови, се була провідна гадка, чому предложили проф. С.Смаль-Стоцький і др. Гартнер правопись фонетичну; гадка свята із становища патріотичного, розумна зі взгляду педагогічного; а спосіб до переведення сеї гадки єдиний нехибний” [16, с.32].

Крім цього, О.Попович пише статті „Преважна справа” (1892 р.), „Як учити після (за. – О.П.) нового букваря фонетичного” (1892 р.), „Новий буквар”, „Про руску мову і правопис” тощо, вміщені в „Bukowiner Pädagogische Blätter”. Свою статтю „Преважна справа” автор закінчує словами-закликом до буковинського учительства про важливість нового правопису для подальшого розвитку українського шкільництва.

Основні ідеї науково-методичної спадщини О.Поповича викладені в методичних посібниках та статтях, що присвячені різноманітним питанням педагогічної науки та методик навчання. На особливу увагу заслуговують його методичні посібники: „Методика науки в школі народній; ч.1. (Наука читання і писання)” (1899 р.) та „Наука читання і граматики: (в 2-ім році шкільнім). Методичний poradnik на підставі „Читанки і граматики для шкіл народних) ч.2.” (1894 р.). У своїх методичних посібниках О.Попович розкрив науково-теоретичні та практичні підходи щодо організації, підготовки та проведення навчально-виховного процесу в народній (початковій) школі. Також багато статей присвячено особливостям організації навчально-виховного процесу в народних школах та методиках викладання різних предметів: „Досвід в науці природописній” (1905 р.), „Як поступати при науці природописній” (1905 р.), „Наука читання” (1906 р.), „ГраMATика та стилістика в народній школі” (1906 р.), „Прибори до науки природописної” (1906 р.). О.Попович вважав основою педагогічної науки знання рідної мови, тому присвятив багато зусиль задля впровадження української викладової мови в школах краю. Зокрема, він лише праці задля вмілого використання народної мови: „Наука мови в школі народній” (1905 р.), „Мова учителя до ученика” (1905 р.), „Учімся рускої мови” (1906 р.).

Вийшовши на пенсію, цей невтомний діяч і далі не стояв осторонь громадсько-культурного життя

Буковинського краю. З 1911 р. Був обраний послом (депутатом) Буковинського сейму, з 1912 р. – членом виконавчого комітету цього сейму, беручи одночасно участь у роботі Крайової шкільної ради.

З початком війни, ще до приходу російських військ на Буковину, О.Попович з дружиною та дітьми (два сини Ілько і Остап – воювали) емігрував – спочатку до Угорщини, а після того – до Відня, де пробув 14 місяців. Тут, у Відні він активно працював в „Українській культурній раді”, яка займалася переважно організацією шкільництва в еміграції, відновив видання газети „Буковина”, та „Буковинського православного календаря”. У 1915 р., після тимчасового повернення на Буковину австрійських військ, відомий буковинець повернувся з родиною до Чернівців. В цей час він друкує в газеті „Буковина” свою відому статтю на захист національних інтересів буковинських українців, в якій відстоював назву „український” і „українці”, замість „руський” і „русини” [12, с.3-4]. Вона набула широкого розголосу серед населення краю.

Влітку 1916 р., перед другим приходом російських військ на Буковину, О.Попович разом з виконавчим комітетом Буковинського Крайового сейму виїхав до Праги, де пробув 14 місяців. Там він взяв участь у створенні й роботі Комітету допомоги українським біженцям. Згодом (разом з тим же виконавчим комітетом) переїхав до Станіслава (тепер Івано-Франківськ), звідки в травні 1918 р. повернувся до Чернівців, де знову активно включився в громадсько-політичне життя краю.

Отже, Омелян Попович залишив помітний слід у житті краю. Його літературно-видавнича діяльність насамперед слугувала розбудові українства Буковини, сприяла згуртуванню українців краю та зростанню їх національної свідомості, збуджувала активність у всіх сферах життєдіяльності народу, його заходами зростало українське шкільництво. Омелян Попович заслужено належить до найбільш почесних людей Буковинського краю, він був невтомним борцем за рідну мову, за гідне виховання молодого покоління та кращу долю українського народу.

Джерела та література

1. Доповідь шкільного інспектора О. Поповича на зібранні вчителів в 1896 р. // Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.3. – Оп. 1. Спр. 3057.
2. Звернення комісії по впорядкуванню українського правопису до Міністерства віросповідань та освіти Австрії з вимогою запровадження фонетичного правопису в українських школах Буковини та Галичини // ДАЧО. – Ф.3. – Оп. 3. Спр. 11645.
3. Буковинський календар // Буковина. – 1886. – 1 жовтня.
4. Буковинський календар на рік 1912 // Буковинський календар. – 1912. – С. 38-43.
5. З новим роком // Буковина. – 1886. – 16 вересня.
6. Календар на рік 1887 // Буковина. – 1886. – 6 жовтня.
7. Незле, тике слово: Відзначення ювілею Омеляна Поповича, громадського діяча і педагога // Буковина. – 1900. – № 132.

8. Маковей О. З нагоди ювілею „Руської Бесіди“ в Чернівцях // Буковина. – 1909. – 15 лютого.
9. О бібліотекі для молодёжи // Буковина. – 1887. – 16 жовтня.
10. Попович О. Відродження Буковини: Спомини. – Львів: Червона калина, 1933. – 119 с.
11. Попович О. До руської мови // Письменники Буковини другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття: Хрестоматія. – Ч. 1. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 160.
12. Попович О. Москалі проти православних українців // Буковина. – 1915. – № 31.
13. Попович О. Наш цар: Пам'ятна книжечка для руської молоді в сорокалітні роковини правління Франца Йосифа. – Чернівці: Руська Бесіда. – 16 с.
14. Попович О. Початки „Буковини“: спогади // Буковина. – 1909. – 6 січня.
15. Попович О. Розмови лікаря Розумовича з Краснопільськими людьми. – Чернівці: Руська Бесіда, 1882. – 41 с.
16. Попович О. справа управління руської правописні // Руська школа. – 1888. – Вип. 1. – С. 31-35.
17. Родимці // Буковина. – 1885. – 1 січня.
18. Дмитрів Є. Ілюстрована історія просвітнього товариства „Руська Бесіда“ в Чернівцях (1869-1909). – Чернівці: Руська Рада, 1909. – 125 с.
19. Добржанський О. Біля витоків української журналістики // Буковинське віче. – 2002. – 5 червня.
20. Юрійчук М. Омелян Попович // Письменники Буковини другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття: Хрестоматія. – Ч. 1. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 152-159.

SUMMARY

Oksana Pohorlelova
(Chernivtsi)

THE ASPECTS OF OMELIAN POPOVYCH'S
EDUCATIONAL ACTIVITIES

This article devoted to the educational, scientific, editorial, literal and publishing activities of Omelyan Popovych. Literal and publishing activity was primary important for the cultural and educational development of Bukovinian Ukrainians, supported development of national consciousness. Omelyan Popovych supported development of Ukrainian schools, he without doubts one of the most respected people of our region.

УДК 94 (477.85) „18/19“

Оксана Бильцан
(Чернівці)

РУМУНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ БУКОВИНИ
20 -30-х рр. ХХ ст.

В даній статті простежується процес утворення, формування та трансформації румунських політичних партій на Буковині у 20-30-х рр. ХХ ст., аналізуються програми та діяльність цих партій.

Ключові слова: партія, програма, діяльність, Буковина, з'їзд.

Ситуація, що склалася на Буковині після приєднання її до Румунії (1918р.) визначалася подіями, які відбувалися в країні в цілому. В умовах входження краю до нової держави політичні діячі

Буковини прагнули по-новому організувати свою діяльність, пристосовуючи її до румунської політичної системи, яка перебувала в стані трансформації у багатопартійну політичну систему. Погляди на місце і статус Буковини у складі Румунії стали підставою до розколу у середовищі членів Румунської національної ради і їх політичного розмежування. У румунському політикумі категорично відкидали думку про можливість діяльності колишніх політичних партій. У зв'язку з цим на території Буковини виник цілий ряд політичних партій, які були регіональними осередками загальнорумунських політичних партій і захищали інтереси румунської держави.

Початок діяльності в нових умовах сил, що презентували державницькі румунські інтереси на Буковині, було покладено заснуванням 15 вересня 1919 р. Демократичної партії об'єднання (ДПО). Головою ДПО став один з організаторів приєднання Буковини до Румунії професор Й.Я.-Ністор, а співголовами – Я.Тома та Н.Андроніческу. До числа керівників партії та її діячів увійшли особи, які раніше були членами Румунської національної ради [3, с.219-220]. Сам Й.Ністор незабаром був призначений румунським урядом головою регіональної комісії з уніфікації. Він став автором „усіх законодавчих актів, що заподіяли найбільшу шкоду інтересам національних меншостей і зокрема українців, німців, євреїв, автором усього, що руйнувало добробут краю.“ - писав Г.Піддубний [14, с.207].

ДПО мала свою програму, викладену у відозві діячів партії Я.Тома та Д.Мармелюка. В ній зазначена основна вимога ДПО – завершення уніфікації та консолідації Великої Румунії. Серед політичних вимог - введення загального, рівного і обов'язкового виборчого права для всіх громадян Румунії, при таємному голосуванні. В галузі освіти члени партії вимагали створення початкових шкіл з підготовленими вчителями. Робітникам обіцяли введення восьмигодинного робочого дня, селянам – проведення аграрної реформи. Завданням партії вважалося створення „середнього класу“ через організацію мережі комерційних і ремісничих шкіл та піднесення матеріального стану службовців усіх рангів. В адміністративній галузі порушувалося питання адміністративної автономії громад та повітів. Програма проголошувала надання „свободи національної, конфесійної та культурної всім громадянам на теренах єдиної румунської держави“ [1].

Політична спрямованість ДПО простежується в діяльності її з'їздів, один з яких відбувся 18 квітня 1920 р. На ньому виступав з доповіддю Й.Ністор, підкресливши, що партія створена для всіх соціальних шарів та наголосивши на потребі збереження громадянського миру. Голова партії орієнтував її членів на співпрацю з урядом з метою створення єдиної Румунії при збереженні спрямова-

ності партії на захист інтересів Буковини та буковинців [2].

ДПО стала першою партією, яка активно брала участь у парламентських виборах Румунії 1919 р., 1920 р., 1922 р. За підсумками цих виборів ДПО не отримала відповідної кількості мандатів і після нетривалого часу діяльності 21 січня 1923 р. увійшла до складу Національно-ліберальної партії (НЛП) [15, с.99]. На той час НЛП була найсильнішою політичною партією Румунії, і перетворення ДПО на регіональну організацію НЛП давало останній змогу повніше контролювати ситуацію на Буковині. Співпраця ДПО з окремими представниками українців, євреїв та німців давала ширші можливості для ведення парламентської діяльності. Так, на виборах 1927 р. у списку НЛП балотувалися українці Л.Івасюк, А.Мигасюк, В.Лукинюк та Ю.Шпитко, які пояснювали свою співпрацю бажанням зменшити тиск, що чинився на українців. Проте їхня участь у діяльності цієї партії не сприяла якомусь помітному покращенню національно-культурного становища українців Буковини [11, с.236].

Керівником НЛП був відомий румунський політик І.І.К.Бретіану - один із тих діячів, що намагалися денаціоналізувати представників національних меншин. З січня 1922 р. І.І.К.Бретіану очолював румунський уряд, але методи його діяльності призвели до зниження популярності НЛП. В цей період до НЛП представляли національних меншин ставилися як до партії, яка чинить максимальний тиск на меншини з метою проведення румунізації і саме вона є партією румунізаторів. Падіння авторитету НЛП в суспільстві та смерть її керівника І.І.К.Бретіану (1927 р.) привели до відставки уряду НЛП у листопаді 1928 р. [8].

Першою загальнорумунською партією, яка поширила свій вплив на Буковину, була Народна ліга під керівництвом А.Авереску. Регіональну партію Буковини Народної ліги засновано в березні 1920 р., керівником якої став Д.Попович. Він перебував на посаді міністра Буковини та голови ліквідаційної комісії в період правління уряду А.Авереску 1920-1921 рр. Групою Д.Поповича видавалася газета „Dreptul Țărănimei“ („Селянське право“). Однак наприкінці 1927 р. буковинська філія Народної партії злилася з місцевою партією націонал-цараністів [4, с.255-256].

У політичному житті краю поширювала свою діяльність Національна партія Н.Йорги, яка пройшла через ряд трансформацій і у 1925 р. заявила про себе на політичній арені Румунії. На Буковині регіональну партію Н.Йорги представляв Бреїліну, друкуванням органом була газета „Gazeta Porocului“ („Народна газета“).

Програма Національної партії наголошувала на зміцненні селянської власності, підготовці селян до раціонального ведення господарства. Про-

грама декларувала певні вимоги партії в галузі освіти, виборчої політики, положення, що стосувалися робітничих, церковних та військових справ. Національна партія відповідно до програми визнавала історичні нації і гарантувала дотримання прав, пов'язаних з вірою [5]. На думку І.Піддубного, такою програмою Національна партія намагалася довести свій державницький характер, однак здійснити її було нереально, оскільки партія була нечисленною і в своїх діях опиралася лише на авторитет керівництва [15, с.101].

В грудні 1918 р. у Румунії була створена Цараністська (селянська) партія, одна з основних суперниць Національно-ліберальної партії. В лютому 1922 р. з ініціативи В.Боднареску утворено Цараністську партію Буковини, яка як регіональна організація проіснувала до 1926 р. З 1923 р. в її складі діяла українська секція, очолювана К.Кракалією, Г.Андріяшуком та іншими, які вийшли зі складу соціал-демократичної партії. У грудні 1926 р. Цараністська партія Буковини увійшла до складу румунської Націонал-цараністської партії, яка утворилася шляхом об'єднання Цараністської та Національної партій [13, с.79].

Програма Цараністської партії передбачала боротьбу за покращення становища селянства, тому першою її вимогою було гасло правильного застосування закону про аграрну реформу, а також децентралізації адміністрації та розробки робітничого законодавства. В питанні політичного устрою програма Цараністської партії проголосувала надання законодавчої влади парламенту, усунення короля від політичної боротьби та встановлення особистої відповідальності міністрів. Стосовно адміністративного управління висувалась вимога про обрання до громадських та повітових рад осіб, не зв'язаних з фінансовими та приватними установами. В програмі партії вимагалось і введення справедливого суду, оскільки порушення та невиконання законів було звичним явищем [9].

Цараністська партія довгий час була опозиційною і через це здобула популярність серед звичайної маси населення. Активна пропагандистська діяльність та створення низових організацій партії проводилися відповідно до інструкцій, які видало керівництво Цараністської партії. В інструкціях докладно розписано процес обрання керівного органу - комітету. До його функцій належало ознайомлення населення з роботою парламентських представників, з діяльністю партії в цілому. Комітет був зобов'язаний збирати дані про потреби селян, фіксувати їхні скарги, вести роботу із захисту їхніх інтересів. Він вирішував питання прийняття нових членів, збирання членських внесків.

Вже з самого початку свого існування Цараністська партія зайняла міцні позиції і була „найбільш могутньою політичною опозиційною

партією, яка базувалася на широких селянських масах" [12, с.213].

Про характер діяльності буковинських цараністів можуть свідчити збори та з'їзди, влаштовані ними. Зокрема, на зборах 6 серпня 1925 р. були присутні 156 членів партії із Заставнівського, Кіцманського та Чернівецького повітів. З промовама на зборах виступали К.Кракалія та В.Боднареску. Вони наголосили на значенні партії в політичному житті краю, її демократичному характері, закликали селян вступати до неї. Наприкінці зборів створено повітовий комітет, який очолив К.Кракалія. Увагу селян до діяльності Цараністської партії привертала газета „Хліборобське слово“. Вона закликала селян до об'єднання в цій політичній організації, роблячи при цьому наголос на відсутності різниці між національностями та обіцяючи надання українцям ряду свобод по приходу цараністів до влади [10].

В боротьбі за зміну законів цараністи пропонували своє бачення внутрішнього устрою Румунії, її законів. Зокрема, з приводу конституції робилися заяви, що вона створена однією партією НЛП без урахування волі всіх провінцій. Цараністи підкреслювали й те, що конституція повинна забезпечувати права громадян та національних меншин.

У 1928 – 1930 рр. Націонал – цараністська партія, прийшовши до влади, подібно до інших румунських урядів, відкинула всі домагання національних меншин, зокрема українців. Натомість була посилена цензура українських друкованих видань, які виборювали національні і соціальні права буковинських українців. Такі дії націонал-цараністів спричинили падіння авторитету партії та поступовий вихід українців із її складу. Найпомітнішим зниження числа членів партії стало восени 1937 р. в час підготовки до парламентських виборів. Це засвідчило, що найбільша частина українців – колишніх членів Націонал – цараністської партії – відвернулися від партії [13, с.79].

Особливе місце серед румунських політичних утворень займали в 20-30-ті роки право-радикальні організації. До них належала створена у березні 1923 р. Ліга націонал-християнського захисту (ЛНХЗ). Проте вказана дата не є остаточною у завершенні формування Ліги як партії. Так, у квітні 1925 р. відбулося злиття частини членів з Націонал-демократичної партії, Ліги націонал-християнського захисту з організацією „Румунська дія“. Результатом цього стало утворення організації „Націонал-християнська дія“. В серпні 1925 р. до об'єднання приєдналася Румунська національна фашина і цей союз інтегрувався у єдину організацію – Лігу націонал-християнського захисту.

У вересні 1925 р. відбулася уніфікація ЛНХЗ, що було відзначено „Актом об'єднання“ кількох праворадикальних організацій. Укладено його

було на підставі наради, що відбувалася 17-18 вересня 1925 р. у Бухаресті між керівниками ЛНХЗ, Націонал-християнської дії та Румунської національної фашини. „Акт об'єднання“ проголошував утворення політичної, економічної та культурної організації – ЛНХЗ – з центром у Бухаресті. Керівником партії став А.Куза, який заявив про себе ще на початку 20-х років. Фактично вже у 1921-1922 рр. А.Куза проголошував націонал-шовіністичні, антисемітські гасла. Погляди А.Кузи проявлялися у його діях влітку 1919 р. при створенні організації „Гвардія національного порозуміння“ в Яссах [16, с.64-66].

Статут ЛНХЗ був складений ще у 1923 р., в ньому зазначені загальні програмні положення, зокрема повернення „Господніх законів“. Для виконання цього завдання ЛНХЗ пропонувала моральне виховання народу в дусі „братерства“. ЛНХЗ складалася з підрозділів – „братств“, в яких виділялося дві категорії членів. Перша категорія – це „новачки“, які були у складі братства перший рік. Друга категорія – „брати“, які були членами ЛНХЗ більше одного року. Ці категорії членів ЛНХЗ мали різні права. Так, „новачки“ не мали права брати участь у керівництві організацією. Друга категорія мала ширші права в організації, зокрема, „брати“ висували свою кандидатуру у депутати до парламенту. Члени ЛНХЗ були зобов'язані брати участь у дрібних витратах партії, а також у необхідних витратах на видання друкованих органів.

Згідно із статутом кількість членів братства повинна була бути у межах від 12 – до 50 чоловік. Керівний орган братства – „рада братства“, яка складалася з голови, співголови та 10 членів. Вищою формою організації була повітова рада, якій підпорядковувалися усі братства на території повіту. Щорічно проводився з'їзд повітової організації, на якому від кожного братства були присутні по представнику, зобов'язані обирати повітову раду та голову повітового братства. Повітові братства підпорядковувалися Центральній раді, яка обиралася на два роки на конгресі, що скликався за такою ж схемою [6, с.56].

18 вересня 1925 р. прийнято програму ЛНХЗ. В ній проголошувалися основні завдання партії, а саме: захист конституційної монархії; підтримання національної єдності; протистояння всім видам класової боротьби. Відповідно до програми все населення „унітарної національної держави Румунії“ поділялося на корінне та єврейське. Корінному населенню ЛНХЗ обіцяла поважати національну мову та дозволити її використовувати у початковій школі за умови широкого використання державної румунської мови. Стосовно середньої освіти для корінного населення програма ЛНХЗ обіцяла засновувати навчальні заклади відповідно до кількості населення. Будь-які виступи за культурну автономію національних мен-

шин згідно з програмою необхідно було придумувати. Міста національних меншин підлягали реорганізації з метою усунення представників меншин від боротьби за адміністративну, судову і національну автономію. Програма ЛНХЗ виступила і проти укладання виборчих угод між політичними організаціями національних меншин та румунськими партіями.

Окремою главою в програмі виділено проблему євреїв, що проживали у Румунії. ЛНХЗ вимагала від уряду позбавити їх політичних прав та заборони надання румунського громадянства. У зв'язку з цим партія рекомендувала владі здійснити перегляд громадянських прав євреїв, розпочати насильне вивезення їх з території країни та створити перепони для економічної експансії євреїв.

В галузі економіки основну увагу програма ЛНХЗ приділяла румунському елементу в приватному та державному секторах економіки країни; визначалося ставлення партії і до охорони здоров'я, громадської моралі, національної оборони, церкви, становища робітництва, преси тощо [7].

ЛНХЗ на політичній арені діяла з перемінним успіхом. На початку своєї діяльності партія здобула популярність у різних політичних масах румунського суспільства. Доказом цього була участь ЛНХЗ у парламентських виборах 1926 р., під час яких партія отримала 1248 тис. голосів та направила до парламенту 10 депутатів. Із загальної кількості депутатів від ЛНХЗ по Румунії 10 осіб 4 депутати були обрані від Буковини.

У подальший період ЛНХЗ продовжувала брати участь у виборах, але рівень отриманих голосів щоразу падав. Таке падіння популярності партії І.Піддубний пояснює „не стільки незацікавленістю румунської громадськості програмою її діяльності, скільки діяльністю інших політичних партій, в тому числі й організацій національних меншин” [16, с.68].

У складі ЛНХЗ в 20-ті роки розпочала діяльність „Асоціація християнських студентів”. Вона склала основу створеного у 1927 р. „Легіону архангела Михаїла”, перетвореного в 1929 р. на „Залізну гвардію”. В 1935 р. остання знову змінила назву і проголосила себе партією „Все для країни”. Найбільшу популярність вона мала серед студентів – румунів Чернівецького університету та селянської молоді Південної Буковини. Діяльність цієї партії переслідувалась владою, але її члени балотувалися на парламентських виборах та досягали успіху у південних повітах Буковини. Зокрема, на парламентських виборах 1937 р. партія „Все для країни” за кількістю здобутих голосів посіла у Румунії третє місце [11, с.237].

1923-1933 рр., в умовах економічної кризи ЛНХЗ активізувала свою діяльність. Вона готувалася до створення уряду з можливим подальшим встановленням королівської диктатури Короля II та ліквідації системи політичних партій і парламентаризму.

Із поглибленням економічної кризи ЛНХЗ все більше зближувалася з німецьким нацизмом в ідеологічному плані. Зокрема, 26 вересня 1932 р. на засіданні молоді ЛНХЗ йшла мова про потребу носити уніформу молодим легіонерам. Ця форма являла собою блакитну сорочку з пов'язкою на рукаві. На пов'язці була вміщена свастика.

10 квітня 1932 р. у Румунії виникла ще одна право-радикальна організація – Націонал-аграрна партія (НАП). Її керівником був О.Гога, який підтримував ідею встановлення королівської диктатури та співпраці з німецьким капіталом [17, с.69].

Подібність програм ЛНХЗ та НАП привела до зближення цих двох партій, яке вилилося у створення Націонал-Християнської партії 14 липня 1935 р. Керівництво НХП було у руках верховного глави А.Кузи та глави О.Гоги. Партійним знаком НХП залишилася свастика.

Програма партії була укладена вже у липні 1935 р. за активної участі А.Кузи. В ній проголошувалося, що румунська держава повинна стати осередком „християнськості”, бо для НХП церква виступала головною силою [6, с.124 -125]. У зв'язку з цим головна роль у її діяльності відводилася священникам.

Відповідно до програми НХП мали бути переглянуті положення конституції і принципи організації країни. Основним вважалося досягнення політичного домінування румунської нації. Програма наголошувала на потребі введення смертної кари за злочин та державну зраду. Відповідне місце у програмі займала антисемітська пропаганда [6, с.126].

Новостворена партія відразу почала діяти з метою влитися у політичне життя країни. Влітку 1935 р. у її складі було створено молодіжну організацію ЛНХЗ, члени якої називалися „ланчієри”. В статуті цієї організації зазначалося, що вступити у ланчієри може кожен, хто хоче воєнізуватися і організуватися у дусі націоналізму. Молодих людей вчили бути вірним вищому начальнику та вірити в ідеї кузізму і націоналізму. Організація ланчієрів мала ієрархічну структуру. Найменшою одиницею був „кулак”, що складався з 5 осіб; наступна одиниця – „команда”, яка об'єднувала 2 „кулаки”; „секція” – це третя одиниця із 3-х команд; найвища ланка – центурія. Отже, ця організація виховувала молодь в націоналістичному румунському дусі і повністю була підпорядкована начальству на всіх ієрархічних рівнях [6, с.135-136].

НХП проводила активну роботу по залученню до своїх лав більшої кількості членів. Вона проводила загальні з'їзди, один з них відбувся у 1936 р. під антикомуністичними, шовіністичними та антисемітськими гаслами. Керівники НХП ініціювали широку кампанію зі створення організації у робітничих центрах, зокрема Націонал-

християнського робітничого фронту. До нього намагалися залучити не лише робітників, але й ремісників, інтелігенцію, службовців. Метою Націонал-християнського робітничого фронту було солідаризувати усіх працюючих в межах партії.

НХП поширювала свої ідеї і серед представників національних меншин Румунії. Зокрема, для українців Буковини було видано брошуру „Браття українці в Романії“, в якій говорилося що винуватцями голоду в Радянській Україні є „жидівські комуністи“. В іншій брошурі наголошувалося на тому, що НХП забов'язується піднімати християнську віру, підтримувати монархію та допустити до влади ті меншини, які доведуть своє добре ставлення до румунської держави [16, с.75].

Завдяки своїй активній діяльності та прихильності з боку короля Кароля II НХП у грудні 1937 р. сформувала уряд на чолі з О.Гогою. Новий уряд НХП заявив, що буде опиратися на ідеї націоналізму та християнства. У зв'язку з цим було вирішено ввести контроль за великими підприємствами, які належали євреям, та газетами, які вони видавали. Також уряд О.Гогои вирішив розпочати перевірку громадянства як на Буковині, так і по всій Румунії, оскільки вважав, що 40 тис. осіб підлягали виселенню. Під час урядування НХП активізувалися дії ланчісерів.

У лютому 1938 р. Кароль II доручив сформувати уряд М.Крісті, усунувши НХП від влади. В Румунії було запроваджено королівську диктатуру. Свої дії король пояснив спробою уникнення небезпеки подальшого правління політичних партій. У квітні 1938 р. в Румунії ліквідовано всі політичні партії, а їх майно передавалося у власність держави. З метою особистого контролю за політичним життям Румунії Кароль II проголосив створення Фронту національного відродження, що повинен був стати „єдиним організмом, з якого постануть парламентські, адміністративні та професійні заклади“, на які мала опиратися в майбутньому румунська держава [18, с.106-107].

Отже, у 20 – 30-х роках ХХ століття на території Буковини, яка входила до складу Румунії, склалися кращі умови розвитку діяльності, зміцнення організаційної структури для румунських політичних об'єднань. Вони у своїх партійних програмах, як правило, вміщували положення про створення румунської мононаціональної держави, намагаючись денационалізувати при цьому національні меншини, що проживали у країні, у тому числі й українців.

Джерела та література

1. Clasă Bucovinei.-1919. – 26 вересня.
2. Clasă Bucovinei.- 1920. – 20 квітня.
3. Mușat M., Ardeleanu I. La vie politique in Roumania. 1918 - 1921.- București;Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978.- 259 p.

4. Marmeliuc D. Viața politică și presa românilor după unire // Zece ani de la unire.- Cernăuți: Clasă Bucovinei, 1928. - P.243 -262.
5. Partidul Național: Programul și Congresul Partidului de la 5 Februarie 1928.- Vălenii de Munte, 1928.-63 p.
6. Pop Gh. T. Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național Creștin.-Cluj- Napoca: Dacia, 1978.- 242 p.
7. Liga Apărării Național Creștine. Secția Muscel. Programul, statutului și regulamentul.- Câmpulung-Muscel, 1926.- 51 p.
8. Державний архів Чернівецької області. – Ф.118. – Оп.2.- Спр.5.- Арх.2.
9. Хліборобське слово. Орган хліборобської партії. – 1925.-16 серпня.
10. Хліборобське слово. Орган хліборобської партії. – 1925.-19 квітня.
11. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
12. Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А. – Детройт – Париж: Зелена Буковина, 1956. – 956 с.
13. Дробот І. Суспільно політичне життя буковинських українців (1920-30-ті роки) // Пам'ять століть. – 2002. - №1. – С. 68 -84.
14. Піддубний Г. Буковина: її минуле і сучасне. (Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини). – Х., 1928. – 257 с.
15. Піддубний І. Діяльність крайових організацій румунських політичних партій на Буковині (1919-1928) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 173 -174. – С. 97 -106.
16. Піддубний І. Ліга націонал-християнського захисту в політичному житті Румунії // Історико – політичні проблеми сучасного світу. 36. наук. ст. – Т. 10-11. – С. 62 - 77.
17. Піддубний І. Політичне життя Буковини 1918-1940рр. // Буковина 1918 – 1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 58 - 88.
18. Піддубний І.А. Політичне життя на Буковині в період королівської диктатури (1938-1940) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Вип.6 – 7. - С.104 - 113.

УДК: 94(477.85) „1940/1952“

Володимир Підлубний
(Чернівці)**ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН БУКОВИНИ В ПЕРІОД
РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(липень 1941 – березень 1944 рр.)**

В статті висвітлюється організаторська і політична діяльність Організації українських націоналістів Буковини в період другої румунської окупації краю (липень 1941 - березень 1944 рр.). Вперше на підставі архівних документів і спогадів учасників національно-визвольного руху автор показує, хто в якій саме період очолював ОУН мельниківського напрямку, а хто бандерівського. В статті названі прізвища та псевдоніми головних організаторів руху, показано, в яких умовах, яким чином і яку саме роботу вони вели. Як поступово бандерівці завойовували на свій бік мельниківців і зуміли об'єднати під своїми знаменами увесь національно-визвольний рух Буковини, що автор вважає важливим політично-ідеологічним здобутком ОУН-революційної.

Ключові слова: ОУН, румунська окупація, національно-визвольний рух, мельниківці, бандерівці, сигуранца, провідник, патріоти.

Важливим етапом у діяльності Організації українських націоналістів був період другої румунської окупації Північної Буковини – 5 липня 1941 – 29 березня 1944 р. Він поки що детально не висвітлювався в науковій літературі. Більшість науковців його не досліджували. Тому тут є ще багато прогалин, які автор статті хотів би заповнити.

Після договору між представниками румунської окупаційної влади, німецького командування і представником ОУН – мельниківців Петром Войновським укладеного 6 липня 1941 р. в готелі «Чорний орел» обласний провід ОУН-м взяв на себе зобов'язання вивести всіх своїх членів в Україну і таким чином вичерпати політичний конфлікт між румунською окупаційною владою і українськими націоналістами. При цьому всі, хто заявляв про свій відхід на Україну, позбавлялися румунського громадянства, вони не мали права повертатися в Румунію. Керівники Румунії сподівалися в такий спосіб скинути зі своїх плечей важку політичну ношу, що могла б завдати їм багато клопотів, і відчуті себе на окупованій території повними господарями. Націоналісти ж мали зовсім інші плани. Вони сподівались з допомогою німців організувати на Україні Українську національну армію, щоб потім, коли Україна стане Самостійною Соборною Державою, повернути Північну Буковину в лоно матері – Вітчизни.

В перших числах серпня 1941 р. почався відхід членів ОУН - мельниківців і багатьох українських інтелігентів, які боялися румунських переслідувань, в Галичину. Однак національно-визвольний рух на Буковині після цього не завмер, на що сподівались окупанти.

Незважаючи на великий погром енкаведістами та енкаведистами оунівських організацій у 1940-1941 рр., особливо у Вижицькому і Заставнівському р-нах, а також убивства окремих активних членів ОУН під час арештів, а особливо при відступі з Чернівців 28-30 червня 1941 р. коли в Чернівецькій тюрмі № 1 було розстріляно 222 в'язні, серед яких 85 членів ОУН, багато членів ОУН та їхніх симпатиків залишилися живими, не розшифрованими [1]. Вони хоч і не відразу, а почали заявляти про себе. Цьому сприяли, зокрема, буковинці, що перебували в Галичині. Вони допомагали відроджувати український національно-визвольний рух. Причому спочатку активно діяли обидва крила - і мельниківське, і бандерівське.

У грудні 1941 р. Центральний провід ОУН - мельниківців призначив керівником Буковинського обласного проводу Джулібу Степана Никифоровича 1897 р.н., який з 1940 р. до відступу червоноармійців працював лісничим Чернівецького лісгоспу. Він мав вищу освіту і фах інженера лісництва. Але очолював Буковинський провід недовго, бо був арештований.

Обласний провід, за словами Джуліби, перебував тоді в Чернівцях, крайовий - у Львові, а Центральний – у Берліні. У 1945 р. у Відні Джуліба потрапив до рук радянської контррозвідки. На допитах він розповів про діяльність ОУН - мельниківців на рубежі 1941-1942 рр. Усіх членів крайового проводу арештований не знав, але сказав, що до нього входили Настуняк Дмитро як референт, Степан Касьян, Денис Квітковський та Орест Зибачинський [2, арк. 33].

«Діяльність обласного проводу в цей час була чисто агітаційною, - зізнався Джуліба. - Ми займалися друкуванням листівок, які одержували від Касяна із крайового проводу. Цим займалися Ліда Щербанович у південній частині Буковини, а Юрій Фурман – у північній» [2, арк. 33.]

На питання слідчого, молодшого лейтенанта держбезпеки Тихонова, кого з підпілля ОУН мельниківського і бандерівського напрямків Джуліба знає, він назвав Петра Войновського, який довгий час був при Центральному проводі в Берліні, надрайонного провідника Кіцманського р-ну Марусика, який мав зв'язок з Фурманом, провідника Вашковецького р-ну Славка Станкевича, який був на зв'язку з Лідією Щербанович, керівника обласного проводу (до Джуліби), Дмитра Насадюка з Ленківців, Ореста Масікевича, який прийняв обласний провід після Джуліби і в час допитів перебував у Румунії, Сільвестра Никоровича, Івана та Славка Жуківських з Кіцманя, Марту Зибачинську, Михайла Колотила як провідника обласного проводу бандерівців, Марію Коваль – референта по роботі серед жінок обласного проводу ОУН – революційної [2, арк.33-34].

Як бачимо, справа Джуліби розкриває багато важливих моментів у діяльності ОУН Буковини в

першій половині румунського окупаційного періоду з 8 липня 1941-го - по 29 березня 1942 р. З його свідчень ми дізнаємось про зв'язкових Центрального проводу ОУН, які підтримували постійний зв'язок з Буковиною. Це в першу чергу Маланчук із Лужан та Омелько Суховерський з Чернівців.

При німецькій ортскомендатурі, яка діяла в Чернівцях в перші дні окупації і перебувала у приміщенні нинішнього Будинку офіцерів, діяла Українська місія. В ній працювали Дмитро Настуняк як керівник, Дмитро Бендак, Іван Жуковський, Орест Князький та Цурканович.

Після відходу значної кількості членів ОУН в Галичину, а потім на Україну обов'язки членів ОУН Буковини, які емігрували в Галичину, перерозподілились. Дехто з них включився в діяльність місцевих патріотичних організацій. Зокрема, Володимир Карлович Салабан став керівником ОУН у Снятині. Володимир Васильович Яворський – «Засць» тут же влаштувався директором кінотеатру і був зв'язковим у переправленні літератури на Буковину. Леонтія Михайловича Каплуна призначили референтом з пропаганди Буковинського проводу. У нього на квартирі в Снятині в кінці грудня 1942 р. і на початку лютого 1943 проводились збори буковинських активістів ОУН. В них, за свідченням В.В. Яворського, брали участь начальник української поліції в Снятині буковинець Юрій Маковський, керівник служби СБ ОУН Володимир Задорович, референт по роботі серед жінок Юлія Зіньковська, заступник Задоровича з набору в дивізію СС «Галичина» Найдан. Обговорювалося питання активізації діяльності ОУН серед населення та вербування юнаків і дівчат у дивізію «Галичина». Зв'язковим Снятинського повітового проводу ОУН на Буковину був призначений Роман Федорів. Останнього Салабан називав головним передавачем літератури з Галичини на Буковину [2, арк.57].

Роман Федорів працював паровозним машиністом і використовував свої можливості для цієї революційної справи. Документи засвідчують, що в липні 1942 р. Каплун дав Яворському упаковку з 500 примірниками газет і брошур, який з допомогою Федорова передав їх на Буковину [2, арк.16].

В ті роки в Чернівці та інші місця Буковини з Галичини надходили газети «Львівські вісті», «Наші дні», станіславський тижневик «Українське слово», коломийський тижневик «Воля Покуття», а також «Краківські вісті». Вони з великим інтересом читалися і розповсюджувалися серед членів ОУН Буковини та інших громадян краю [2, арк.137].

Оцінюючи діяльність Степана Джуліби як провідника ОУН Буковини мельниківського напрямку, мусимо сказати, що він цю громадську посаду займав недовго. Перші арешти членів ОУН у Чернівцях у січні 1942 р. його немало налякали. Він виїхав у село Валя Кузьмина де близько місяця жив

у лісника Бучара. У квітні 1942 р. в час масових репресій румунської влади проти ОУН Джуліба остаточно переконався, що жити йому на Буковині небезпечно і перебрався у Галичину. Спочатку жив у Снятині. Там він зустрівся з Степаном Миколайовичем Касяном 1904 р.н., поцікавився, які в нього є інструкції крайового проводу щодо ведення роботи. Той сказав, що ніяких інструкцій поки що немає, але є новина: у Львові бандерівці напали на друкарню мельниківців і забрали все обладнання. Зачувши це, Джуліба заявив Касяну, що відмовляється від своєї посади в ОУН і виїхав до Львова, щоб там знайти роботу, яка б дала можливість жити без проблем. Побувши недовго у Львові, виїхав у село Великий Люблін, що за 40 кілометрів від Львова, де влаштувався техніком торфорозробок. На цій посаді працював до кінця 1943 р. В червні 1944 р. за розпорядженням німецьких властей евакуювався у м. Міхаловець в Словаччині, звідки через місяць виїхав до Відня. Тут 21 вересня 1945 р. за ордером № 573 його арештували органи «смерш».

На допиті 12 вересня 1945-го він заявив, що з 15 грудня 1941 р. по 15 лютого 1942 р. він очолював обласний провід ОУН-мельниківців, а залучив його до цієї справи житель Чернівців, референт крайового проводу ОУН Дмитро Настуняк. Він же передав йому керівництво обласним проводом ОУН. На той час, за словами Джуліби, в області існувала широко розгалужена націоналістична мережа. До проводу входили Юрій Фурман із Кіцманя – організаційний референт, Масікевич Орися з Луківців – референт по жіночій роботі, Щербанович Ліда – референт зі зв'язку з Чернівцями. Через неї здійснювалися контакти із зв'язковим Крайового проводу уродженцем Снятина Степаном Касяном. Саме через Ліду направлялись у Львів усі звіти та інформації.

Після Джуліби кермо обласного проводу мельниківців узяв на себе Орест Масікевич, який на той час повернувся з Миколаєва, де виконував обов'язки бургомистра, і жив на Буковині у селі Луківцях Вижницького р-ну, в будинку свого тестя. Активність його була невисокою.

У цей час в краї наполегливо розгортали свою діяльність бандерівці, очолювані Михайлом Колотилом, Мирославом Кіндзірським та Мирославом Гайдуком. Вони ще в липні-серпні 1941 р. категорично виступили проти дій Петра Войновського, який агітував добровольців для служби в німецькій армії. Колотило, Кіндзірський і Гайдук вважали, що українці власними руками мають будувати Самостійну Соборну Українську Державу, не йти в прислужники до румунів чи німців.

У серпні 1941 р. у Вижницькому р-ні під керівництвом Мирослава Гайдука почали створюватися бандерівські «трійки», в тім числі із мельниківців, які не сприйняли політичного співробітництва з німцями та румунами і дотримувались

думки, що ССУД буде створена без допомоги інших націй. Активними помічниками Гайдука у цій справі були Леонтій Тарновецький – «Струг» та Микола Лазорак – «Стародуб» із Вижниці [3, арк.8].

Мирослав Кіндзірський, який мав псевдоніми «Чумак» та «Богвір», навідувався у цей час у Вижницю до Мирослава Гайдука, цікавився станом організаторської та виховної роботи серед членів ОУН-Б і був задоволений нею.

У вересні 1941 р. Гайдука викликали в Чернівці на конспіративну квартиру, де він зустрівся з Михайлом Колотилом, колишнім своїм співучнем по Вижницькій гімназії, Мирославом Кіндзірським, Наталкою Коваль та Лідою Щербанович, які в ті дні друкували на машинці журнал «Мечем». Тут він дізнався, що Михайло Колотило, який мав псевдонім «Кобзар», є провідником ОУН Буковини бандерівського напрямку, а Мирослав Кіндзірський – організаційним референтом. Наталка й Ліда були технічними працівниками проводу. Вони вручили Гайдуку три примірники журналу «Мечем», в якому були опубліковані всі відправні матеріали для оунівських пропагандистів. Він їх по одному вручив у Вижницю «Стругу» та «Стародубу», а один лишив собі для використання в роботі [3, арк.8].

Тут доречно дещо ширше розповісти про особу Михайла Колотила, оскільки він в науковій літературі згадувався рідко і в основному побіжно. Не зайвим буде ще раз нагадати, що після відходу 2 серпня 1941 р. з Чернівців і Вижниці двох колон найактивніших націоналістів, на Буковині залишався значний резерв не розшифрованих НКДБ і румунською сигуранцюю патріотів. Вони й почали поступово відновлювати свої зв'язки, налагоджувати підпільну роботу. Активно взявся за цю справу уродженець с. Велавча Вашковецького р-ну Михайло Дмитрович Колотило. Народився він 1921 р. Був одинаком у Дмитра і Настасії Колотил. У 1928 р. його записали до народної школи. Хлопець виявився старанним учнем, чим здобув шану і любов учителя Івана Роговського, українця із села Виженка, що біля Вижниці [4].

Після закінчення чотирьох класів народної школи, у 1932 р. Михайла віддали до хлоп'ячої гімназії у Вижницю, в якій на той час директором і професорами гімназії були румуни, а серед учнів різних національностей українців було лише троє.

Провчившись 4 роки в гімназії, Михайло здає вступні іспити в румунський лицей «Арон Пумнул» у Чернівцях. Навчається тут разом з українцями Аркадієм Жуковським, який нині живе у Франції, та Ігорем Шоршом, який останні свої роки прожив в Австралії.

Ще навчаючись у початковій народній школі, а потім у гімназії та лицей, Колотило постійно відчував національний гніт окупаційної влади щодо українців. Це заряджало його душу прагненням

боротьби за волю і щастя рідного народу. У Вижниці він мав помешкання недалеско від двох українських сімей, які вечорами співали українські пісні. Саме від них гімназист навчився співати пісню «О, Україно, о, люба ненько, тобі вірненько присягнем!». А коли навчався в Чернівцях, побачив у книгарнях журнал «Самостійність», який захоплено почав читати, вбираючи в свою палку душу ідею національного визволення всіх українців від іноземного поневолення і створення Самостійної Соборної Української Держави.

Коли 28 червня 1940 р. на Буковину прийшла Червона армія, комуністичні газети і професори вихваляли радянську культуру й мистецтво, закликали молодь записуватись до українських шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Зрумунізований університет став українським. М. Колотило записався на філологічний факультет, відділ української мови і літератури.

«До гуртожитків, – пише він у своїх спогадах, – радянська влада привезла багато юнаків і дівчат. Майже всі вони були комсомольцями, які поводитися погано з буковинцями, обвинувачуючи нас, що ми не знаємо російської мови і не говоримо правильно по-українськи. Але це не була правда, бо в нашій групі, наприклад, була тільки одна єврейка, яка не знала української мови. Всі інші знали. Але через неї критикували і нас, буковинців» [4, арк.2].

Навчаючись в університеті, М. Колотило заприятелював із студентами старших курсів Мирославом Кіндзірським із Чорного Потоку та Олександром Порембським з Чернівців. Від них він почув багато нового про історію України, про боротьбу українського народу за свою свободу і незалежність під проводом Петра Сагайдачного. Богдана Хмельницького, Івана Мазепи і інших гетьманів, а також про революційну боротьбу українського народу у 1917-1920 рр., а згодом і про діяльність ОУН.

Буковинську національно свідому молодь дуже засмутило непорозуміння, що виникло після смерті Євгена Коновальця між Проводом українських націоналістів, очолюваним Андрієм Мельником, і Екзекутивою ОУН Західно - Українських земель у Львові, очолюваною Степаном Бандерою, оскільки воно значно послаблювало силу оунівського руху.

У 1940 р. на Буковину приїхали зі Львова Дмитро Мирон і Євген Легенда. Вони привезли кілька книг, зокрема «Історію України-Руси» Михайла Грушевського, «Кобзар» Т.Г. Шевченка та твори Івана Франка, на тасмних зборах ознайомили студентів із діяльністю ОУН в Галичині і на Великій Україні. Легенда висловив думку, що добре було б, якби М. Колотило приїхав до Львова, набрав би там і привіз на Буковину потрібну для підпільної роботи організаційну літературу. Вони залишили Михайлові львівську адресу, і 22 липня 1940 р. симпатик ОУН виїхав до Львова.

Після розмов у Крайовому проводі ОУН один із членів проводу повів буковинського гостя до Високопресвященнішого митрополита Галицького Андрея Шептицького, де він одержав благословення і настанови щодо боротьби за волю України. Відтоді зв'язки між Чернівцями і Львовом стали постійними і надійними.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. За два тижні Буковину окупували румунські війська. 30 червня у Львові було проголошено відновлення Української держави. М. Колотило був учасником цього зібрання, де зустрівся з Ярославом Стецьком, який розповів йому багато цікавого про організаційні справи ОУН. Тут в одній із церков Михайло вперше слухав молитву «Боже великий», яку співав церковний хор [4, арк.3].

На Буковині тим часом розгортали роботу над створенням ОУН-Б М. Кіндзірський та М. Гайдук. Вони придбали друкарню з українськими шрифтами і почали друкувати журнал «Мечем» з організаційними та інформаційними матеріалами.

Тут не зайвим буде зауважити, що на перших порах бандерівці вели досить активну боротьбу проти мельниківців. Ті, в свою чергу, критикували бандерівців. Не гребували й доносами. Саме на підставі цих доносів Гайдук у жовтні 1941 р. був арештований. Три місяці сидів у в'язниці, але за недоведеністю злочинів був звільнений. Але сигуранця не спускала з Мирослава очей. Йому заборонялося виходити з дому без дозволу поліції. Таке становище тривало до 1942 р. [3, арк.9].

Зі звіту Чернівецького обласного інспекторату поліції № 48565 від 8 грудня 1941 р. дізнаємося, що в листопаді в Чернівцях була організована українська націоналістична група під керівництвом інженера Дмитра Бендака, яка підпорядковувалася С. Бандері. Група мала назву «Українська національна гвардія» і налічувала 74 особи. Для організації подальшої роботи Бендак мав їхати до Берліна для встановлення зв'язків із Центральним проводом і одержання інструкцій. Діяльність цієї групи в листопаді була мінімальною.

Чернівецький обласний інспекторат поліції уважно стежив за діяльністю мельниківців і бандерівців, періодично інформував про це губернаторство провінції. Зокрема, в інформаційному огляді № 60259 від 14 січня 1942 р. читаємо, що «мельниківці підпали під вплив німців», а конспіративні групи бандерівців стали в опозицію до мельниківців. У результаті цього змінилася ідеологічна практика, зародився тасмний терористичний осередок серед бандерівських угруповань. Цим осередком керує Кендзерський Ярослав – «Таур». Йому допомагає якась незнайома для українського національного руху Щербанович Лідія. Вони нелегально видали газету, а також привезли з Коломиї і Станіслава близько 250 брошур та листівок націоналістичних угруповань із-за кордону, які

знаходяться в Перемишлі. Ці листівки та брошури були розповсюджені серед жителів м. Вашківці, сіл Станівці, Василів, Товтри та Стрілецький Кут [5, арк.91].

Поліцейські агенти встановили також, що директиви з Перемишля рекомендували українцям не вступати до румунської армії і не з'являтися на призовні пункти. Ці гасла розповсюджувалися в деяких селах Сторожинецького повіту [5, спр.3, арк.225-227].

Директиви, одержані зі Львова, рекомендували членам ОУН займати службові посади на підприємствах, залізницях, незважаючи на те, яку зарплату їм будуть платити. Керівникові обласного проводу М. Колотилу – «Кобзарю» вдалося встановити необхідні контакти зі службовцями Чернівецької електростанції та цукрового заводу. Правда, хтось уже на той час посіяв серед членів групи Кіндзірського чутки, що нібито Бендак – зрадником, який інформує німецьку та румунську поліцію про діяльність українського національного руху. Дійової реакції на зібрані агентами поліції інформації довго чекати не довелося. Чернівецький обласний інспекторат поліції в лютому 1942 р. провів 14 обшуків у місцевих українських націоналістів. Зокрема, були обшукані квартири Володимира Гузара, Михайла Колотила, Лідії Щербанович, Романа Шавла, Опанаса Шевчукевича, Олександра Микитюка, Дмитра Настуняка, Сильвестра Гнідевича, Миколи Жуковського, Мирослава Кіндзірського та інших.

У М. Колотила було знайдено 6 пістолетів і 80 патронів до них, шапірограф, листівки та багато іншого пропагандистського матеріалу.

Поліція встановила, що Лідія Щербанович як помічниця Колотила разом з Ростиславом Гузаром розмножувала листівки. У Гузара, крім листівок, знайшли телефонні апарати та протигазу. Всі були арештовані і засуджені на різні строки [5, спр.3, арк.250].

Перебуваючи у Яссській в'язниці, Колотило, щоб вирватись із неї, прикинувся божевільним. Через надійних людей передав Артемізії Галицькій вістку, де він знаходиться і попросив виручити його. Артемізія Георгіївна відгукнулась на цей поклик, поїхала в Ясси і там з допомогою вірних друзів влаштувала втечу Колотила із психлікарні. Спочатку вони прибули в Шубранець, а звідти нелегально перебрались на Тернопільщину і у Львів, у Крайовий провід ОУН. Там Галицьку залучили спочатку до технічної, а потім і до керівної виховної та організаційної роботи. Її направили в Станіслав у розпорядження обласного проводу ОУН, де вона вела курси підготовки референтів жіночої справи, потім курси медсестер, а згодом її призначили відповідальною за доставку націоналістичних газет і журналів на Буковину. Михайло Колотило тим часом пройшов у Львові політичну перевірку та практичну перепідготовку і повернув-

ся на Буковину як обласний провідник ОУН – революційної під псевдонімом «Володимир». Поки Колотило і Галицька перебували в Галичині, а Мирослав Гайдук у в'язниці, на Буковині було проведено ще кілька арештів націоналістів.

«За час мого перебування у в'язниці, - зізнався М. Гайдук начальнику 3-го відділення відділу боротьби з бандитизмом управління НКВС по Чернівецькій обл. лейтенанту держбезпеки Перепелиці 28 серпня 1945 р. – «Стародуб», «Босвір», «Кобзар», Коваль і Щербанович були арештовані румунською поліцією та жандармерією за націоналістичну діяльність. «Босвіру» з-під арешту вдалося втекти і перебратися в Галичину. «Струг» також був арештований і відправлений в табір на територію Трансністрії. Увага сигуранци до ОУН посилилась [3, арк.9]

Гітлерівська служба безпеки, наприклад, про діяльність ОУН на Буковині 17 липня 1942 р. повідомляла: «Чернівецькій поліції вдалося напасти на слід розгалуженої бандерівської організації. Були проведені численні арешти. На основі одержаного документального матеріалу встановлено, що члени бандерівської організації планували замах на чернівецького ортскоменданта капітана Ерїха Райценштейна. З допомогою замаху передбачалось викликати погіршення німецько-румунських відносин. Керівником бандерівців у Північній Буковині є якийсь Кендцірський, якого румунська поліція не змогла зловити, і він втік у Галичину» [6, с.139].

Далі адресант писав, що із вилучених документів заслуговує особливої уваги звернення бандерівської організації до всього українського населення, в якому між іншим говориться таке: «Адольф Гітлер ніколи не створить самостійної України, оскільки він втрачає свою могутність у Південно-Східній Європі. Де тільки можна, всадить німцям меч у спину. З цього ж повідомлення дізнаємось, що «бандерівські організації з їх конспіративною діяльністю тепер обслуговуються нелегальною газетою «Мечем» (з допомогою меча)»

Перебуваючи в Галичині, Кіндзірський одержав завдання крайового проводу ОУН-Б у Львові виїхати в Трансністрію і активізувати діяльність ОУН в Одеській обл., що він і зробив. На Буковині в цей час провідником ОУН-Б було призначено Дмитра Петровича Гирюка – «Тараса», який до того був провідником ОУН Садгирського р-ну. Він об'їхав усі райони Буковини, побував у Вижниці, де дав завдання Гайдуку активізувати діяльність «Струга» та «Стародуба» по залученню до ОУН юнаків і дівчат у селах Берегомет, Шепіт, Лопушна, Багна, Черешенька, Черногузи. З цих сіл були утворені 2 підрайони ОУН Вижицького р-ну. У кожному селі було призначено

станичного. Провідником Вижицького р-ну «Тарас» призначив М. Гайдук – «Богуна», «Шапку» [3, арк.9-10].

Гайдук і станичні розгортали роботу по залученню в ОУН-Б нових членів, призначенню станичних та утворенню підрайонів. Зокрема із сіл Мала Виженка, Велика Виженка та Рівне було утворено третій підрайон, провідником якого призначили Івана Кліма із Виженки, якому було присвоєно псевдо «Бойок».

«Я тоді постійно перебував у Вижниці, у себе вдома, - згадував про той час М.І. Гайдук. - До мене на зв'язок приходили особисто мною призначені підрайонні. Крім того, ми мали спеціальний тайник на майдані у Вижниці, у вентиляційній трубі одного будинку, куди клали штафетки, вони і я» [3, арк.8].

Обласний провід ОУН-Б, очолюваний з осені 1942 р. Дмитром Гирюком - «Тарасом» перебував у с. Шубранець Садгирського р-ну. У проводі, крім «Тараса», нікого не було. Всі районні підрайонні і надрайонні провідники самі приходили до нього на зв'язок, приносили інформації про проведену роботу.

Організації з кожним днем міцніли, їхні зв'язки з населенням ширилися. Взимку 1943 р. у Вижницю на квартиру до Гайдук прибули Д. Гирюк із Чернівців та Стефанія Понич із Зеленева, яка після відповідного вишколу прибула з Галичини на Буковину. Вони вирішили провести нараду активу ОУН, у якій взяли участь підрайонні провідники ОУН «Струг», «Стародуб» та «Бойок». Вони поінформували провідників про проведену роботу, а Гирюк, в свою чергу, дав їм практичні вказівки щодо дальшої організації діяльності осередків.

Д. Гирюк і С. Понич ставили перед собою завдання підібрати із підрайонних провідників кандидатуру на районного провідника, оскільки Гайдук вирішено було призначити надрайонним провідником, що й було зроблено на цій же нараді. Миколу Лазоряка – «Стародуба» було призначено провідником ОУН-Б Вижицького району.

Після цього Гирюк відбув у Вашковецький район до провідника «Весни» – Володимира Тодорюка зі Старої Жадови, а С. Понич як інструктор зі створення жіночої мережі залишилася в Черногузах, де підбрала кількох дівчат і на конспіративній квартирі провела з ними ряд занять, на яких розповіла історію України, зародження і діяльність ОУН і закликала їх брати участь у національно-визвольній боротьбі.

В ті дні такі ж заходи були проведені в Сторожинському і Вашковецькому р-нах. Залучені С. Понич дівчата були передані на зв'язок зі станичними. В цей же час у Вашковецькому р-ні було створено 4 підрайони. До першого входили села Бережниця, Банілії та Іспас, до другого – Бережанка, Мілієве

та Кібаки, до 3-го – Слобода-Банилів, Сарафиньщ, до четвертого - Велавче, Карапчів та Замостя.

Навесні 1943 р. румунська окупаційна влада знову вдалася до масових репресій. Їй вдалося арештувати та засудити Д. Гирюка та С. Понич. Провід ОУН Б Буковини на деякий час залишився без керівництва. Приблизно до серпня 1943 р. Але патріотична робота в краї не припинялася. В кінці місяця з Галичини на Буковину повернувся Михайло Колотило. На цей час він змінив свій псевдонім на Володимира і почав відроджувати організацію. Він зажадав від районних і надрайонних провідників вимогливішого ставлення до поповнення. Активніше виховувати їх в національно-патріотичному дусі, розіслати по районах підготовлених пропагандистів, які б вели цю роботу. Обласний провід ОУН у цей час перебував у селі Бережниця Вашковецького р-ну [4, арк.4].

Взимку 1944 р. крайовий провід ОУН призначив Галицьку референтом крайового проводу ОУН на Буковину. В останніх числах березня вона, користуючись фронтовим хаосом, з сотнею членів ОУН-буковинців перейшла з Галичини на Буковину і зупинилася у Вашковецьких лісах. Сотню прибулих вояків УПА вона розділила на 4 боївки і розіслала по районах [7, арк.106].

На той час у Кіцманському, Заставнівському, Садгірському і Новоселицькому районах уже діяли районні проводи і боївки, які були створені при румунах, але активних бойових дій не проявляли. Зокрема, у Садгірському р-ні провід і боївку очолював Костянтин Дмитрович Майданський «Юрась» [8], у Заставнівському – Тодор Іванович Гайдей - «Когут» [9, арк.165], у Кіцманському спочатку провідником ОУН і боївки був «Гонта», а після його загибелі - Василь Миколайович Кантемір – «Остап» [9, арк.122-127]. У Новоселицькому р-ні провід ОУН і боївку УПА очолював Іван Миколайович Житарюк – «Грізний» із Рідківців [10]. Він організував «Зелену армію», яка спочатку діяла самостійно, а потім приєдналася до УПА.

Таким чином межиріччя між Дністром і Прутом і окремі села по правому березі р. Прут були охоплені полум'ям повстанської боротьби, яка вилася у криваві сутички між боївками УПА і підрозділами внутрішніх військ НКВС, винищувальними загонами районних відділів НКВС-НКВД та спецбоївками НКВД.

Районні проводи ОУН-УПА очолювали в основному молоді хлопці 22-25 років, в чий серця ще не було нейтралізоване почуття національної гідності і гордості, які прагнули звільнитися самим і звільнити всю Україну від московського колоніального гніту, зробити Україну незалежною, суверенною державою, чого якраз страшно не хотіла і боялася московська більшовицька імперія, що при-

брала собі гучну назву Союз Радянських Соціалістичних Республік, а тому вела з боївками і з будь-якими порухами національної свідомості жорстоку і нещадну боротьбу не на життя, а на смерть.

Все це були юнаки та молоді чоловіки, що вросли на Буковинській землі, любили її, знали, що таке чужинська окупація і готові були платити власним життям за омріяну свободу. Так, наприклад, В. М. Кантемір «Деркач», «Остап», «Денис» був уродженцем с. Лашківка Кіцманського р-ну. Він народився в 1922 р. в сім'ї патріота. Коли пролунав поклик «До зброї», він одним із перших влився в боївку УПА і почав вести боротьбу не тільки із підрозділами внутрішніх військ НКВС, а й винищувальними загонами, з сексотами та надміру активними і жорстокими представниками радянської влади.

Тодор Іванович Гайдей народився 1923 р. в Дорошівцях. П'ять років очолював районний провід ОУН Заставнівщини. За цей час у кожному селі були створені осередки ОУН і озброєні групи УПА, які налічували від 5 до 10 бійців кожна.

Підсумовуючи діяльність ОУН у цей період, зробимо кілька висновків:

Незважаючи на те, що мельниківці пішли на антинаціональну змову з румунськими окупантами і вивели свій найактивніший людський ресурс за межі Буковини, національно-визвольна боротьба буковинських українців проти румунських загартників у цей час не припинялась. Вона носила в основному вербальний характер. Зброя застосовувалася лише в окремих випадках. Але ці нечесті постріли говорили про те, що народ з окупацією не змирився, що час жорстокої боротьби ще попереду.

Починаючи з 1942 р. головний тягар революційної підпільної роботи беруть на себе бандерівці. У їхньому проводі появляються такі активні, досить досвідчені кадри, як М. Колотило, М. Кіндзірський, М. Гайдук, Д. Гирюк, К. Майданський. До активної підпільної роботи залучаються жінки: О. Гузар, А. Галицька, С. Понич, Л. Щербанович, Н. Коваль та інші.

Значна частина учорашніх мельниківців, залишена своїми керівниками напризволяще, вливається в бандерівські організації, які демонструють більшу непримиренність до німецьких та румунських окупантів, розраховуючи на власні сили, за вільну Україну.

Бандерівці в цей час випускають на циклостилї газету «Мечем», яка розповсюджується серед населення і членів організації, мобілізуючи їх на боротьбу проти окупантів.

Румунська поліція і сигуранца пильно стежать за будь-якими порухами національного і політичного життя українців. Сигуранці вдається провес-

ти кілька масових арештів членів ОУН. За ґрати потрапляють такі відомі діячі національно-визвольного руху, як О. Гузар, М. Колотило, Д. Гирюк, К. Майданський, О. Зибичанський та багато інших. Це, звичайно, знизило рівень політичної боротьби, але не знищило її зовсім. Полум'я національного спротиву спалахувало у різних місцях охоплюючи нових борців за українську волю.

Новий етап національно-визвольної боротьби розпочинається в кінці березня на початку квітня 1944 р., коли на Буковину з Галичини прибуває з групою українських повстанців А. Галицька – «Мотря» як обласний провідник ОУН- революційної (бандерівської), збирає навколо себе відомих її членів ОУН, організовує боївки і розсилає їх у різні райони області.

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі ГДАСБУ). - Ф.5. - Оп.3. - Спр.6.-Арх.5-55
2. Державний архів Служби Безпеки України в Чернівецькій області, (далі - ДАСБУЧО). - Спр. П-6349 Салабана В.К. та Джуліби С.Н.
3. ДАСБУЧО. - Спр. П-6444 Гайдука М.І.
4. Колотило М. Мої спомини. Рукопис. Архів Чернівецького обласного відділення пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України». Спр. 27. - 4 арк.
5. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). - Ф. - Р. 307. - Оп.3. - Спр. 6.- Арх. 91-93, 225-227, 250.
6. Сергійчук В. Український здвиґ. Прикарпаття 1939-1955. - К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. - 840 с.
7. ДАСБУЧО. - Спр. П-5577 Галицької А.Г.
8. ДАСБУЧО. - Спр. П- 3744 Король А.П.
9. ДАСБУЧО. - Спр. П- 2118 Федюка В.І.
10. ДАСБУЧО. - Спр. П- 2550 Житарюка І.М.

SUMMARY

*Volodymyr Pidlybnyi
(Chernivtsi)*

OUN'S ACTIVITY IN BUKOVINA DURING ROMANIAN OCCUPATION (July 1941 – March 1944)

This article describes organizational and political activity of Ukrainian nationalists in Bukovina during second Romanian occupation of the region (July 1941 – March 1944). For the first time on the basis of archives documents and recollections of the national-liberation movement's participants, the author points out who and at what period was at the head of the OUN groups of Melnyk's or Bandera's branches.

This article elucidates names and pseudonyms of the major organizers, how and in what conditions, they worked, how Benderivtsi gradually managed to take Melnikivtsi to their side and to unite all Bukovinian national-liberation movement under their banner. The author considers it as important political and ideological achievements of the OUN revolution.

УДК: 94 (477.8) „19“

*Роман Грицьків
(Львів)*

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ СУЧАСНОЮ ПОЛЬСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ У ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ ПАДІННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ (кінець 1980-х – середина 1990-х)

У статті дається огляд новітньої польської історичної літератури про ОУН і УПА, зазначаються нові оцінки діяльності останніх.

Ключові слова: УПА, ОУН, література, автори, праці, оцінка, аналіз, терор, конфлікт, АК, українці, поляки, протистояння, „Вісла“, примирення.

Необхідною умовою розвитку сучасних досліджень українського визвольного руху 1940-х–1950-х років є узагальнення і переосмислення здобутого в процесі вивчення проблеми досвіду. Важливим елементом цього процесу виступає аналіз досягнень наших іноземних колег.

Серед усіх інших чи не найбільший здобуток у дослідженні проблеми Української повстанської армії (УПА) належить польській історіографії. Під впливом минулих українсько-польських стосунків питання діяльності українського національного підпілля користується у польських дослідників особливим інтересом. Будучи важливою частиною історії Польщі, ця проблема має виняткове наукове та політичне значення.

Переломним моментом у розвитку польської історіографії стало падіння наприкінці 1980-х років комуністичного режиму Польської Народної Республіки (ПНР). Нові політичні умови дозволили історикам переосмислити складні питання минулого українсько-польських стосунків. Під впливом суспільного інтересу та політичної необхідності відбувся перегляд попереднього бачення історії. Розпочалося вивчення раніше замовчуваних тем одночасним спростуванням фальсифікацій комуністичної пропаганди.

Переосмислення створених в ПНР уявлень про УПА відбулося у рамках дослідження українсько-польських стосунків під час Другої світової війни і перших повосенних років. Порушення цієї теми було важливим моментом для подолання упереджень, які панували в українсько-польських стосунках та значним кроком на шляху встановлення добросусідських відносин між незалежною Польщею та Україною.

Однією з перших спроб переглянути комуністичне трактування діяльності Української повстанської армії була стаття Тадеуша Ольшанського – „Українсько-польське протистояння 1943–1947“.

У цій публікації польський дослідник підкреслив, що УПА попри всі дотеперішні твердження не була союзником III Рейху. Вона проводила влас-

ну війну, своєрідну „війну у війні” водночас проти Німеччини та Радянського Союзу. На думку автора, УПА, будучи аналогічним до Армії крайової (АК) формуванням, представляла інтереси свого народу, а не колобараційні угруповування, які співпрацювали з окупантами. Обидві структури були підпільними арміями і повністю відстоювали ідеї національної державності [1, с.161-165].

Центральною проблемою у дослідженні Т.Ольшанського став українсько-польський конфлікт 1943 – 1947 рр. У цьому міжнаціональному протистоянні історик виділив два етапи: I. 1943 – 1945; II. 1945 – 1947 рр.

Під час першого етапу, який проходив на Волині та в Галичині, УПА розгорнула широкомасштабний антипольський терор. На думку вченого, цей терор був частиною запланованої наприкінці 1942 р. Організацією українських націоналістів (ОУН) акції “деполонізації” – вигнання польського населення з українських земель. Історик вважає, що таким чином керівники українського руху хотіли встановити повний контроль над регіоном, оскільки передбачали повторення ситуації 1918 р., коли в момент падіння воюючих імперій українці й поляки знову зіткнулися у боротьбі за спірну територію.

“Деполонізація” почалася на Волині весною 1943 р. Проаналізувавши події, що відбувалися у цьому регіоні, автор відзначив ряд факторів, що впливали на їхній особливо жорстокий характер. Серед них чільне місце історик відвів масштабним акціям українських селян, що великою мірою позначилося на формі проведення цих операцій. Цей факт вчений пояснив, з одного боку тим, що відділи УПА зосередилися на боротьбі з радянськими партизанами, тому значення місцевих відділів самооборони помітно зростало. З другого, автор відзначив стимул, яким для українського селянина була земельна реформа ОУН, коли в умовах аграрного “голоду” покинуті поляками землі офіційно передавалися українським власникам.

Ще одним важливим чинником масового антипольського терору дослідник вважає гітлерівську політику на окупованих землях. Вона сприяла загостренню конфлікту, зумовлюючи, зокрема, злочинну діяльність українських та польських колаборантів, насамперед поліції.

На думку Т.Ольшанського, помітну роль у міжнаціональному протистоянні відіграли численні провокації диверсійних груп НКВС і червоних партизанів. Адже діяльність цих структур спрямовувалась на подолання їхнього непримиренного ворога – УПА та усунення невідгідного в майбутньому польського елементу.

Відлатні акції поляків і особливо негативне ставлення польського підпілля до ідеї української державності історик теж розглядає серед головних чинників конфлікту. Разом із упертим дотриманням польською стороною принципу *status quo ante*

bellum (переконання у необхідності збереження довоєнних кордонів та устрою польської держави), вони безпосередньо стимулювали протистояння, прирікаючи на невдачу всі спроби його врегулювання.

Восени 1943 р. хвиля антипольського терору перекинулася з Волині на Галичину, де досягла апогею навесні 1944 р. Там, на думку Т.Ольшанського, основне завдання УПА полягало в нейтралізації польського військового осередку у Львові. Як зазначив автор, від українського підпілля цього вимагали тодішні обставини, зокрема рейд С.Ковпака, напади польських підпільників на українські села й антиукраїнські акції на Закерзонні [1, с.165-187].

Другим етапом міжнаціонального протистояння – „українсько-польською війною” 1945-1947 рр. - Т.Ольшанський вважає боротьбу УПА проти польських комуністичних сил в Закерзонні. Дослідник підкреслив, що в 1944 – 1945 рр. у Закерзонні польське підпілля й комуністична влада здійснили низку терористичних заходів антиукраїнського спрямування. Проте керівництво українського руху обмежилось покаранням безпосередніх винуватців терору, відмовившись від принципу колективної відповідальності задля можливості формування спільного українсько-польського фронту в боротьбі проти радянської окупації. Це було першим кроком до порозуміння з поляками, яке навесні 1945 р. було затверджено домовленостями між УПА і ВіН на локальному рівні. За словами Т.Ольшанського, це означало кінець протистояння національних рухів і початок спільної боротьби з комуністичним режимом у Польщі [1, с.187-194].

Аналізуючи подальшу діяльність УПА, польський історик відзначив, що польська влада цілком реально могла вирішити проблему українського підпілля за допомогою амністії, проте вона не використала цього способу. Адже ще з 1946 р. було заплановано значну військову операцію проти УПА та місцевого українського населення. На думку автора, саме цю операцію, основне завдання якої полягало в цілковитому виселенні українців та ліквідації українського збройного підпілля, було проведено під назвою „Вісла”.

У кінці своєї статті Т.Ольшанський наголосив, що українці і поляки обтяжені подіями сорокових років, проте в сьогоднішніх умовах обом сторонам не варто нагромаджувати ненависть, а краще заради майбутнього пробачити одне одному все вчинене [1, с.194-199].

Ще одним намаганням переосмислити в польській історіографії проблему УПА стала аналітична робота Збігнева Ковалевського „Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії”.

Насамперед, декларуючи своє розуміння проблеми польський дослідник зазначив: „УПА – це

народно-визвольний рух, що виражав як історично-закономірні змагання до незалежності народу, позбавленого всупереч його волі державності, так і соціальні прагнення народних мас, що виростили на ґрунті тодішньої суспільно-економічної та політичної структури України на колишніх східних землях Польщі в СРСР [2, с.285].

На його думку, виникнення і розвиток українського збройного підпілля – це результат якщо не революційної, то принаймні передреволюційної ситуації на Волині і Поліссі у 1942 – 1943 рр. З.Ковалевський вважає, що ОУН(б) очолила масовий національний і соціальний рух, який виник внаслідок опору українських селян німецьким репресіям та імперіалістичній політиці в Райхскомісаріаті “Україна”. Бандерівці об’єднали різні партизанські відділи та приступили до створення масово-військової формації українського національно-визвольного руху – УПА [2, с.285-286].

У своїй роботі З.Ковалевський відвів важливе місце діяльності УПА та позиції ОУН щодо польського питання в роки війни. Він переконаний, що активізацією підпілля (операція “Вахляж” 1942 р.), діяльністю поліції та співпрацею з радянськими диверсійно-партизанськими групами поляки спровокували українців на застосування сили. Щоб позбавити окупаційну владу, радянських партизанів і Армію крайову підтримки польського населення, а також забезпечити собі вигідні позиції у майбутніх територіальних суперечках, керівництво ОУН на Надзвичайному зборі прийняло рішення “деполонізувати” Волинь – запропонувавши полякам покинути українські землі.

Подібним чином події розвивались і в Галичині, де, за словами вченого, нападам на польські осередки передували ультиматум – переселитись у корінну Польщу. Але на відміну від Волині, тут основним завданням УПА було не допустити в ході аквиської операції “Бужа” створення коридору Львів – Перемишль, щоб таким чином унеможливити повторення ситуації 1918 р., коли з корінної Польщі для боротьби проти українців поляками спрямовувалися основні військові сили [2, с.297-302].

Головною тезою польського історика є думка про те, що напередодні завершення війни в ОУН відбувся значний перегляд ідеології, програми та стратегії. Суть цього перегляду полягала у демократизації ідеології українського націоналізму та висуванні ідеї повалення комуністичного режиму за допомогою національних революцій народів, що були поневолені більшовиками.

На думку дослідника, перегляд ідеологічних та стратегічних підстав діяльності ОУН і УПА сприяв змінам у ставленні українського підпілля до польського питання. З.Ковалевський вважає, що в нових політичних умовах на території Південно-Східної Польщі перед УПА стояло два завдання: по-перше, захистити українське населення від

польського терору та виселення в СРСР, а по-друге, використати Закерзоння для розширення антирадянської боротьби і створення українсько-польського визвольного фронту. Саме останнє мало для українського руху особливе значення – це було найкращим способом вилучити поляків з когорти союзників СРСР у боротьбі проти УПА. Польський дослідник відзначив, що українці досить переконливо декларували ширість своїх намірів, коли у відповідь на антиукраїнський терор польських націоналістів та міліції навесні 1945 р. провели акції проти його безпосередніх винуватців, а не проти цивільного польського населення. Однак внаслідок нерозуміння цієї ідеї польською стороною досягнуті домовленості так і не піднялися далі локального рівня [2, с.302-333].

На загал в обох проаналізованих роботах відбувся докорінний перегляд попередніх уявлень про УПА. Наголосивши на антинацистському і антикомуністичному характері українського збройного підпілля, Т.Ольшанський і З.Ковалевський розглянули його діяльність як вияв національного-визвольного руху. Водночас під впливом політичних процесів польські дослідники підкреслили важливість для сучасних українсько-польських стосунків налагодженої в 1945 р. за ініціативи української сторони співпраці з польським підпіллям у боротьбі проти радянського режиму.

Започаткована першими дослідженнями про українсько-польські стосунки 1943 – 1947 рр. ревізія комуністичного образу УПА відбувалася в контексті епохальних політичних трансформацій. Вона зумовлювалася необхідністю часу – швидко і безапеляційно відкинути уявлення вчорашнього дня. Однак поступово під впливом змін суспільних інтересів цей перегляд змінював свої обриси, він вимагав системності, фактографічної ґрунтовності та підсумкового узагальнення. Польське суспільство вимагало переконливих і, основне, об’ємних аргументів на користь того, чому воно повинно змінити своє ставлення до УПА.

Відповіддю на очікування польської громадськості стала поява в 1993 р. монографії Ришарда Тожецького – „Поляки та українці. Українська справа під час Другої світової війни на території II Речі Посполитої”.

У цьому дослідженні відомий польський історик розглянув проблему УПА крізь призму українсько-польських стосунків в роки Другої світової війни. На його думку, боротьба українського національного підпілля з гітлерівським і сталінським режимами була нічим іншим, як прагненням засвідчити перед світовою громадськістю існування в Західній Україні ще з 1918 р. сили, яка бореться за здобуття української державності. Р.Тожецький переконаний, що УПА в своїй діяльності керувалася виключно інтересами українського народу, тому вона могла одночасно протистояти та співпрацювати з німцями, використовуючи вигідні

умови для постійної боротьби проти комуністичного режиму [3, с. 222-245].

Виняткове місце в діяльності УПА посідало польське питання. В своїй праці Р.Тожецький наголосив, що в 1943 – 1944 рр. українське підпілля намагалося позбутися польського елемента. На його думку, вигнання поляків давало змогу українцям, не остерегаючись співпраці перших з комуністами, розгорнути відкриту боротьбу проти радянського режиму. Крім цього, дуже важливим було й те, що у випадку післявоєнного плебісциту саме відсутність польського населення в Західній Україні давала безперешкодну можливість довести приналежність цієї території до майбутньої Української держави.

Наводячи конкретні факти терору на Волині, вчений відзначив, що вирішальним моментом у розвитку цих кривавих подій став перехід за наказом ОУН (б) української поліції в підпілля. По-перше, це підвищило боєздатність бандерівських відділів і дало змогу застосувати досвід, набутий під час винищення євреїв, в очищенні терену від польського населення. По-друге, такі дії з боку українців спонукали поляків масово вступати у допоміжну поліцію та загони червоних партизанів, щоб протистояти українському терору. Внаслідок цього ситуація на Волині постійно загострювалася.

Історик вважає, що розгортання конфлікту в Галичині відбувалося під безпосереднім впливом рейду партизанського з'єднання С.Ковпака. Саме після цієї операції німецька адміністрація втратила повний контроль над ситуацією в регіоні, як наслідок було створено Українську національну самооборону (УНС) – силу, яка й розпочала антипольські виступи. Українсько-польське протистояння, що розгорнулося в Галичині на початку 1944 р., дослідник пов'язує з прагненням обох сторін заволодіти стратегічною базою навколо Львова. Р.Тожецький переконливо довів, що всі спроби порозуміння між українським і польським підпіллям в часі війни були нереальними, оскільки ініціативи проведення двосторонніх переговорів носили виразно тактичний характер. Для прикладу, за допомогою переговорів поляки сподівалися затягнути час і дезорієнтувати українське підпілля. При цьому вони в жодному разі не збиралися поступатися своїм принципом – *status quo ante bellum*.

Р.Тожецький підкреслив, що у 1943 – 1944 рр. між собою зіткнулися український та польський націоналізми. Перший - як прояв національно-вільного руху та другий - як вияв захисту державних інтересів. Саме безкомпромисне відстоювання поляками ідеї кордонів та устрою 1939 р. прирekli два народи на перманентне протистояння. Однак, незважаючи на це, на думку автора, відповідальними за „братовбивчу війну” все таки є ОУН і УПА, які могли, відійшовши від радикальних способів вирішення польського питання, припинити

кровопролиття, але не зробили цього [3, с. 256-326].

В цілому ґрунтовне дослідження Р.Тожецького стало узагальненням початкового етапу ревізії у польській науці комуністичних уявлень про УПА. Ця робота впорядкувала „історіографічний балаган”, що виник після періоду ПНР [4, с. 170]. Крім цього, робота стала надійним орієнтиром та основою для подальшого вивчення проблеми.

Дослідження історії УПА на початку 1990-х років не відзначалося в Польщі однозначним пероосмисленням колишніх переконань. Навпаки, ця проблема викликала цілу хвилю жвавої полеміки та дискусій. Зокрема, включно до 1995 р. в польській пресі тривали дебати на тему антипольського терору УПА. Польські та українські громадські діячі, політики і вчені сперечалися про суть УПА, причини антипольського терору і його наслідки [6, с. 273-286; 311-325].

Суперечки, які виникли в 1990-х роках у польському суспільстві довкола УПА, безпосередньо відобразилися в польській історіографії.

У 1990 р. побачила світ робота, яка, власне, і започаткувала тривалу дискусію про ОУН і УПА в польській науці. Цією роботою був упорядкований ветеранами АК Юзефом Туровським і Владиславом Семашком збірник „Злочини українських націоналістів проти польського населення Волині 1939 – 1945 рр.”. У цьому виданні на основі трьохсот п'ятдесяти свідчень колишніх воїнів АК автори прагнули виявити і обґрунтувати українські злочини проти цивільного польського населення на Волині. Таким чином вони хотіли покласти край намаганням української сторони реабілітувати вояків ОУН і УПА в очах світової та особливо польської громадськості [7, с. 146, 150-154; с. 8].

Укладений Ю.Туровським та В.Семашком збірник з'явився під впливом кількох важливих обставин. По-перше, це була безпосередня реакція на замовчування в ПНР важливих для поляків подій 1940-х років у Західній Україні [4, с. 170]. По-друге, ця публікація виступала своєрідним застереженням-доповненням до розпочатого наприкінці 1980-х років у Польщі перегляду комуністичних уявлень про УПА. І останнє, ініціатива обвинувачення ОУН і УПА в злочинах проти людськості стала логічним продовженням колишнього протистояння, ідеологічним вираженням минулих антагонізмів.

Важливим моментом у започаткованій на початку 1990-х рр. у Польщі дискусії були дослідження про ОУН і УПА, які проводила українська меншина. Ці дослідження виступали частиною боротьби польських громадян українського походження за власні національні права, дотримання яких наперед асоціювалося з осудженням польським суспільством свого попереднього ставлення до українців. Крім цього, вивчення діяльності УПА було необхідною умовою вшанування національних героїв і їхньої боротьби у Закарпатті [8, с. 17-26].

3 серпня 1990 р. Сенат Республіки Польща за судив проведену тоталітарним режимом операцію „Вісла”. Цей факт став важливим стимулом для появи численних публікацій про УПА, переселення українців з Польщі та операцію „Вісла” [9, с.84-85; с.17-19]. Польські історики українського походження опублікували цілий ряд робіт і матеріалів, в яких засуджували операцію „Вісла” як етнічну чистку і возвеличували боротьбу УПА в захисті українського населення [10]. Зокрема, в цьому відзначився директор „Українського архіву” Є.Місило, який видав збірник документів – „Акція „Вісла”, а поряд з цим опублікував список засуджених на смерть в Польщі у 1944-1950 рр. українських повстанців.

Цей дослідник переконаний, що діяльність УПА в Закерзонні спрямовувалася на захист українського населення від виселення і терору з боку поляків. Високий військово-організаційний розвиток українського підпілля в цьому регіоні, на думку вченого, зумовлювався тим, що ОУН заклала підвалини збройної боротьби на основі народно-го опору. Також Є.Місило підкреслив, що операція „Вісла” мала на меті насамперед вирішити українське питання в Польщі, приводом до чого і стала діяльність УПА. Він вважає, що проблему українського підпілля з огляду на його морально-організаційний стан наприкінці 1946 р. можна було розв’язати набагато простіше – за допомогою амністії. Водночас, дослідник зауважив, що керівництво ОУН і УПА не було готове до запропонованого поляками у 1947 р. розвитку подій, як наслідок? було допущено масу помилок, котрі в свою чергу жорстоко відбилися на долі учасників національного руху [11, с.63-76].

Запропонований представниками української меншини погляд передбачає осудження акції „Вісла” з одночасною реабілітацією учасників ОУН і УПА в Польщі. Зрозуміло, що ці прагнення негативно сприймалися тією частиною польського суспільства, яка домагалася осудження українських націоналістів. Саме під її тиском Сейм Республіки Польща не прийняв аналогічно до сенатської ухвали рішення. Також польським дослідникам українського походження ставилися різноманітні перешкоди для продовження їхньої діяльності або для поширення їх робіт [12, с.118-156]. Як результат - між обома сторонами склались досить напружені стосунки.

Підсумком польської дискусії в першій половині 1990-х років довкола УПА стала поява трьох напрямів дослідження проблеми.

Перший – “ліберальний”. Цей напрям став продовженням демократичних рухів 1980-х рр. у польській науці, він зосередився на перегляді створених комуністичною пропагандою уявлень про УПА [4, с.169-170]. Зокрема, його речники вважали ОУН і УПА виявами українського національного руху. Вони наголошували на трагізмі для обох

народів спільного протистояння 1943 – 1945 рр., коли українська сторона задля досягнення своїх державницьких цілей вирішила вигнати польське населення із Західної України. Водночас ці дослідники відзначали непересічне значення українсько-польської антикомуністичної співпраці у 1945-1947 рр. у Закерзонні. Також ними було осуджено операцію “Вісла” як спосіб вирішення українського питання в Польщі. Потрібно зауважити, що представники напряму постійно підкреслювали необхідність українсько-польського примирення і порозуміння в нових демократичних умовах. Крім того, для цих істориків пріоритетом виступали права та гідність людини, тому все, що їх порушувало, в жодному разі не могло бути виправданим незалежно від політичної або національної приналежності [13, с.1]. Останньою важливою рисою напряму була повна свобода інтерпретації та безпосередній зв’язок з науковими установами.

Другий напрям – “традиційний” [5, с.129]. Цей напрям, на відміну від першого, представлений дослідниками-ветеранами АК і колишніх мешканців Волині та Галичини. Традиціоналісти вважають своїм обов’язком зберегти в складних для національної справи умовах пам’ять про трагічні сторінки польської історії, відстояти честь та гідність польського народу. Саме тому вони прагнуть у жодному разі не допустити реабілітації УПА (перш за все в Польщі), адже цей факт, на їхню думку осквернить пам’ять польських жертв українських націоналістів [14, с.8]. Представники напряму домагаються осудження УПА за вчинені над польським цивільним населенням злочини. Вони розглядають діяльність українського підпілля лише як втілення програми ліквідації всіх поляків у Західній Україні. Поява цього напряму спричинена бажанням певної частини польського суспільства онаучити, тобто науково довести сформовані під впливом життєвого досвіду та політичних переконань уявлення [15, с.9; с.163-166]. Також представлені в напрямі дослідники захищають героїчний образ Польщі і поляка, вони відкидають будь-які аргументи, що псують реноме польської справи.

Останній напрям в сучасній польській історіографії УПА представляють дослідники українського походження. Цей напрям своє основне завдання вбачає в тому, щоби увічнити в історії героїчну боротьбу ОУН і УПА в Закерзонні, а також показати і засудити неправомірне та дискримінаційне ставлення польської комуністичної влади до українського населення в 1944 – 1947 рр. Речники напряму виступають у ролі постійних опонентів “традиціоналістів”. Своєю діяльністю вони розглядають, як необхідну умову дотримання в Польщі їх національних прав.

У цілому дослідження діяльності Української повстанської армії, які проводилися в Польщі наприкінці 1980-х - у першій половині 1990-х років,

були складовою частиною переосмислення створених в період ПНР стереотипів. Порушення раніше замовчуваних сторінок українсько-польських стосунків 1939–1947 рр. стало основним напрямком вивчення діяльності Української повстанської армії. Проблема УПА є однією з найдискусійніших проблем в польському суспільстві та історіографії. В рамках цієї суспільної та наукової дискусії у польській історіографії виникли три дослідницькі напрями – “ліберальний”, “традиційний” та напрям, представлений польськими дослідниками українського походження. Розроблені на початку 1990-х років представниками цих напрямів методологічні та концептуальні засади стали основою подальшого розвитку польської історіографії українського визвольного руху 40-х – 50-х років ХХ століття.

Джерела та література

1. Lukaszów J. [Olszanski T.A.] Walki polsko – ukraińskie 1943 – 1947 // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 161 – 165.
2. Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Волинь і Холщина: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Я. Ісасвич. – Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 285.
3. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. – S.222-245.
4. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińcy wobec problemów XX wieku / Pod. red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. – Kraków, 2000. – S.170.
5. Motyka G. Spór o UPA w najnowszej polskiej i ukraińskiej historiografii // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Spotkania polsko – ukraińskie / Pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 2002. – S.129.
6. Одна з основних дискусій відбулася у 1995р. на шпальтах „Газети виборчої” під рубрикою „Волинь: пошук правди” (Див.: Berdychowska B. Wokół tego se dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy // Historycy polscy i ukraińcy... – S.201-205; Brudak B. Stereotyp ukraińca w prasie Polski Potudniowo – Wschodniej po 1989 r. na tle polskich doświadczeń historycznych // Polska i Ukraina po II wojnie światowej. – S. 273-286; Ozog M.E. Stosunki polsko-ukraińskie w świetle publicystyki polskiej lat dziewięćdziesiątych // Ibid. – S. 311-325).
7. Siemaszko W. Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939 – 1944 // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej, Gdańsk 8 – 9 maja 1992 r / Pod. red. T. Stegnera. – Gdańsk, 1993. – S. 146, 150-154; Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939 – 1945 / Oprac. J. Turowski, W. Siemaszko. – Warszawa, 1990. – S.8.
8. Гук Б. УПА та українська громада в післявоєнній Польщі // Вісник Закарпаття. – 2002. – №7-8-9. – С.17-26.
9. Цепенда І.Е. Операція „Вісла” в польській історіографії // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С.84-85; Sowa A.L. Op. cit. – S.17-19.
10. Закарпаття. Спомини вояків УПА / підгот. Б.Гук. –

Варшава, 1996. – Т.2. – 280 с; Акція „Вісла” / Документи опрацював Є. Місіло. – Львів – Торонто, 1993; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1994. – Т.1-3.

11. У своїх засадах УПА не мала вписаної капітуляції. Розмова з Євгеном Місілом // Вісник Закарпаття. – 2002. – №7-8-9. – С.63-76.
12. Для прикладу після появи у 1993р. книги “Акція “Вісла” Є. Місіла було звільнено з роботи в ПАН, а з публікацією і транспортуванням наступної праці М. Сивницького склалася майже детективна історія. (див. Сивницький М. Парадокси доби. – Київ, 2000. С. 118-156.)
13. Розмова з доктором історії, співр. IPN Гжегожем Мотикою. Записав Роман Гриньків. 23 січня 2004 р. у м. Львові. – С.І. Саме на підставі цих фактів було визначено назву напрямку, яка більш повніше відбиває його суть.
14. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939 – 1945 / Oprac. J. Turowskie, W. Siemaszko – Warszawa, 1990. – S.8.
15. Holzer L. Upadek komunizmu i historiografia // Historycy polscy i ukraińcy wobec problemów XX wieku. – S. 9; Motyka G. O niektórych trudnościach badania konfliktu polsko – ukraińskiego w latach 1943 – 1947 // Kultura i Społeczeństwo. – 1993. – Nr. 4. – S.163 – 166.

SUMMARY

Roman Hryts'kiv
(L'viv)

ELUCIDATION OF THE ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN REBEL ARMY BY MODERN POLISH HISTORIOGRAPHY IN THE FIRST YEARS AFTER THE FALL OF THE COMMUNIST REGIME (THE END OF 1980 – THE MIDDLE OF 1990)

The article touches upon the review of modern Polish historical literature about OUN and UPA and indicates their new assessment.

УДК...

Ярослав Олексин
(Івано-Франківськ)

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕЛІГІЯ: ІСТОРИЧНА РОЛЬ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті зроблено спробу дослідити одну із важливих проблем сучасності – національного відродження і релігії, зокрема історичної ролі церкви в українському суспільстві. На основі теоретичного узагальнення тенденцій розвитку державно-церковних відносин здійснено їх моделювання як в історичному, так і у сучасному аспектах. Визначено пріоритети державної політики у сфері відносин між церковними організаціями, з одного боку, та церквами і державою, з другого.

Ключові слова: державно-церковні відносини, конфесія, міжцерковні конфлікти, церковні організації та об'єднання, пріоритети державної політики.

Важливим критерієм демократизації суспільства є свобода світогляду і віросповідань, оскільки

ки людина історично ідентифікує себе не лише за індивідуальними, статевими, родовими, етнічними, культурними, моральними, державними, національними, а й за релігійними ознаками. Не перебільшуючи, можна зазначити, що без релігії унеможлиблюється відродження нації в усьому спектрі її суспільно-політичного існування. Отже, українцям треба спиратися на релігійні традиції, що вкорінені в історичних формах буття і духовності українства.

Хоча лише на підставі статистики стверджувати, що в Україні релігійне відродження набуває ознак ренесансу, передчасно. Сучасне релігійне відродження скоріше характеризується як напівсекюлярний процес, у ході якого здійснюється деміфологізація і дедогматизація атеїстичної свідомості. Такий процес йде в загальному руслі демократичних перетворень, в якому старі догматичні форми свідомості не перероджуються, а ніби співіснують з духовною розкріпаченістю і політичною свободою.

Великою проблемою на шляху релігійного відродження стають міжконфесійні суперечки як наслідок антирелігійної політики недавніх часів. Позитивні процеси демократизації українського суспільства, державно-національне та духовно-культурне відродження проявили і загострили проблеми минулого - раніше знівельовані тоталітарною владою - політичні, національні, канонічні і побутові причини міжцерковних чвар. У кожній з українських православних церков, як і у політиків, є свої аргументи, сутність яких викликана насамперед в розбіжності розуміння понять: "канонічність" і "автокефалія". На практиці, однак, під впливом політичних сил, вони займають оновлено-імперську або ізоляціоністсько-автономістську позицію.

Дуже ефективно використовують розкол в українському православії всякого роду зовнішні сили, намагаючись у звільнену таким чином ідеологічну нішу протягнути неприцільний українській свідомості неопротестанський спосіб життя. Широкомасштабний наступ на Україну нетрадиційних культів хоча і співпадає в часі з процесом національно-релігійного відродження, є, однак, ознакою і наслідком кризового стану в ідеологічному, зокрема релігійному, середовищі.

На цьому фоні ідея про утворення в Україні єдиної Помісної православної церкви здається утопічною. Щоправда, в майбутньому за умов зміцнення державного суверенітету України вирішення цього питання буде дедалі актуалізуватися. Об'єктивно існує два шляхи утворення Помісної церкви. Перший - об'єднання нині існуючих в Україні православних церков. Другий - утворення, а вірніше - відродження за підтримки Вселенського патріарха втраченої в 1685 році Київської митрополії, з поступовим приєднанням до неї окремих релігійних громад нині існуючих православних

церков і подальшим набуттям канонічної автокефалії.

Подоланню кризи релігійного відродження в Україні могли б сприяти християнсько-демократичні партії, однак цей рух ще не набув належного поширення, тим більше, що і він відзначається певними розбіжностями в орієнтації і формах діяльності цих партій. Напередодні парламентських виборів 1998 року в християнсько-демократичному русі відбулося кілька розколів, викликаних не стільки ідеологічними, скільки особистісними суперечностями лідерів, що призвело до утворення ряду партій: Християнсько-демократична партія України, Українська християнсько-демократична партія, Українська республіканська християнська партія, Християнсько-народний союз, Об'єднання християн України тощо. Яскраво вираженої християнської ідеології ці партії не несуть, окрім хіба що декларативних. Політичні концепції цих партій розмиті, хоча всі вони орієнтуються на традиційну західну християнську демократію.

За своїми статутними положеннями християнсько-демократичні партії об'єднують віруючих різних конфесій, а також невіруючих, які поділяють християнські погляди. Однак потенційного електорату, церковної бази, головним чином з числа православних, у партій нема. Українських протестантів (крім представників деяких харизматичних напрямів, яким притаманна політична активність) взагалі не цікавить політика, оскільки їх свідомість більшою мірою спрямована на особистісні мотиви і сакральні переживання. Навіть якщо сумарно скласти всі сили християнської орієнтації, які представлені у Верховній Раді України, вони не наберуть 4 відсотків. Це свідчить про те, що партії християнської орієнтації нездатні впливати на розв'язання проблем і завдань, які стоять перед суспільством.

Тільки консолідуючись, виробивши загальноприйнятну для всіх християн соціальну платформу, християнсько-демократичні партії стануть спроможними зробити по-справжньому вагомий внесок в духовно-релігійне і національне відродження України.

З огляду на вищевикладене доводиться констатувати, що релігійне, насамперед християнське, відродження в Україні ще не набуло того масштабу і глибини, на яке сподівалися національно свідомі громадяни ще кілька років тому. Воно, звичайно, відбувається, але у дещо спотвореній формі. Ця деформація стала наслідком не лише атеїстичного минулого, а й незрегульованості державно-церковних відносин, прямого втручання політиків у церковне життя і загальної кризи в українському суспільстві.

Вихід з цього становища полягає в розробленні механізмів усвідомлення широкими верствами суспільства, а передусім його політично активною частиною, справжньої духовної вагомості релігії і

неприпустимості привнесення політичного фактора в релігійно-церковне життя суспільства. Вирішальне значення при цьому надається зваженості і толерантності у формуванні і проведенні державної політики України щодо релігії і церкви. Нова стратегія взаємної підтримки і відповідальності між релігійними інституціями, державою і суспільством передбачає одночасне розв'язання низки проблем, що ускладнюють сьогодені нормальний розвиток державно-церковних та міжцерковних відносин. Особливу роль у цьому процесі може відіграти Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, яка вже неодноразово демонструвала свій значний потенціал вирішення найскладніших питань у царині релігійного життя.

Вочевидь, що церква, яка об'єднує віруючу спільноту, не може лишатися байдужою до проблем, пов'язаних із соціальною стороною життя людей, також очевидним є її прагнення до досягнення соціальної дійсності в пошуку свого, притаманного лише їй місця в суспільстві.

Йдеться передусім не просто про розширення сфери опіки церкви, а про принципово новий рівень її соціального служіння. Це не тільки турбота про нужденних і культурно-просвітницька діяльність, але в широкому розумінні - моральне вдосконалення суспільства. З огляду на це сприяння діяльності релігійних організацій в реалізації ними місії соціального служіння висувається в ряд найважливіших пріоритетів державної політики [1; 2].

Милосердя і добродійництво - один з найпотужніших факторів, які об'єднують віруючих різних конфесій. Ця діяльність церкви має глибокі історичні корені, і не дивно, що вона великає повагу в суспільстві, сприяє зростанню церковного авторитету, знаходить широку підтримку громадськості і держави. Щоправда, тут ми постаємо перед одним із парадоксів нашого сьогодення. Держава, з одного боку, маючи у розпорядженні чималі матеріальні засоби, раз у раз доводить свою неспроможність ефективно вирішувати соціальні проблеми найбільш незахищених верств населення. З другого боку, церква, яка має багатий досвід і великий потенціал соціального служіння, позбавлена можливості активно займатися благодійництвом, оскільки їй ледве вистачає засобів на розбудову власної інфраструктури. І це відбувається тому, що як окремим громадянам, так і суб'єктам підприємницької діяльності сьогодні жертвувати кошти на благодійність не вигідно. Бо найчастіше замість податкових пільг і поваги благодійна діяльність підприємців викликає лише підозри податкових органів.

Отже, в широких колах громадськості і навіть серед провідних науковців [3; 4; 5] виникає стереотипна думка, що: "Благодійні організації більшості конфесій функціонують у нас в ролі посередницької ланки і не є самодостатніми. Гуманітарна до-

помога надходить на їх адресу із-за кордону, а вони лише вирішують питання її розподілу". Навіть з огляду на те, що значна кількість гуманітарних вантажів з-за кордону (близько 30 % або 9 тис. т - за даними Комісії з питань гуманітарної допомоги Кабінету Міністрів України [6; 8]) справді надходить на адресу релігійних організацій, передчасно робити висновок, що релігійні організації в Україні виступають лише "проміжною ланкою" на шляху західної благодійності. Насправді благодійність конфесій більшою мірою втілюється в проведенні власних добродійних заходів, як-то: організація збору і розподілу пожертв в натуральному вигляді (продукти харчування, одяг тощо), організація безкоштовних їдалень для нужденних, створення різного роду закладів соціальної опіки.

Принципово новим, з огляду на недавнє минуле, є пошук релігійними інститутами нових галузей свого соціального служіння.

Ще провідний класик пенітенціарії Джон Говард (життя і діяльність якого, до речі, тісно пов'язані з Україною) відзначав велику роль і потужні можливості, які має релігія в справі духовного оновлення людини. Тепер на практиці всього за декілька років спеціалісти переконалися в тому, що релігія справляє величезний ефект щодо розкаяння людини у скоєному злочині і у оволодінні нею високими гуманістичними орієнтирами. Важливого значення вступ до свідомого релігійного життя набуває саме зараз, коли засуджені у колоніях через економічні обставини не мають роботи і перебувають у найнесприятливіших умовах утримання. Ще більш широкі можливості щодо духовно-морального оновлення особи має релігія при організації позатюремних форм покарання, а також у період соціальної реабілітації після звільнення. З огляду на це актуалізується питання спеціальної підготовки священнослужителів-проповідників-вихователів для роботи в пенітенціарних закладах. Визначним кроком на цьому шляху в контексті державно-церковного співробітництва повинно стати запровадження інституту капеланів пенітенціарних закладів, причому за умов зваженого підходу до організації цього інституту, із застосуванням, зокрема, зарубіжного досвіду, знімається і досить гостре питання конфесійної приналежності конкретного працівника пенітенціарії.

Подібними до цього і не менш корисними можуть стати спільні кроки держави і церкви до впровадження в Збройних силах України інституту військових капеланів [7]. Останнім часом про цю справу багато говорять, але далі розмов поки що не йде. Збройні сили України, як і колишня Радянська армія, є багаторациональними, і лише однією національною чи державницько-громадянською ідеєю для виховання високого морального рівня і підтримання бойового духу військовослужбовців тут не обійтись. Нарешті, моральний рівень і громадянська відповідальність працівників україн-

нських правоохоронних органів теж не завжди заслуговують добрих відгуків з боку пересічних громадян. Висока виховна роль церкви, зокрема в особі капеланів правоохоронних органів, і тут незаперечна.

Важливим питанням гуманізації українського суспільства є розвиток духовної освіти громадян. Провідні конфесії наполегливо розвивають мережу духовних навчальних закладів, діяльність яких спрямована не лише на підготовку священнослужителів та служителів інших релігійних спеціальностей, а і на широку пропаганду гуманістичних ідей. Церкви набувають зараз могутнього освітнього потенціалу, який може виявитися корисним і для навчання спеціалістів нерелігійних спеціальностей: істориків, філософів, філологів, психологів тощо. Задля цього необхідно по-новому переосмислити законодавчі положення про відокремлення школи від церкви.

Тут треба усвідомити, що в контексті духовно-просвітницького співробітництва між конфесіями і навчальними закладами світського типу мова йде не про нав'язування учням чи студентам певної релігійної ідеології, а лише про всебічне їх ознайомлення з основами релігії. Пропонується узаконити і систематизувати викладання у навчальних закладах релігійно-філософських, релігієзнавчих та релігійно-пізнавальних дисциплін, яке, втім, не буде супроводжуватися виконанням релігійних обрядів і церемоній і носитиме інформативний характер.

Сама сфера освіти в духовних навчальних закладах може розширяться за рахунок більш тісного їх співробітництва із секулярними навчальними закладами, як-то, наприклад, взаємна акредитація за умов, звичайно, державного сприяння цього процесові.

На цьому шляху вже досягнуто домовленості про співробітництво Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з Міністерством освіти і науки України щодо сприяння прийнятним формам релігійної освіти в світських навчальних закладах та допомоги органів освіти у викладанні загальноосвітніх дисциплін у релігійних навчальних закладах. У зв'язку з цим створена спеціальна змішана комісія.

Релігійні організації України живили численних заходів на ниві доброчинності, подаючи допомогу нужденним, дітям, хворим та інвалідам у лікарнях, сирітських домах, місцях позбавлення волі. Загалом вони акумулювалися і здійснювалися релігійними місіями, яких у 2000 р. в Україні було 104 і які (в переважній більшості) працювали під егідою протестантських церков.

Українська греко-католицька церква заснувала добродійну організацію "Карітас", яка є асоційованим членом всевітньої організації "Міжнародний Карітас". Активно працював у соціальній сфері Всеукраїнський союз об'єднаних євангельських християн-баптистів.

Чи не найпрогресивнішим кроком на шляху поліпшення координації соціальної і гуманітарно-благодійницької діяльності конфесій та їх співробітництва у цьому напрямі з державою стало розроблення Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій спільно з Держкомрелігій України Програми розвитку милосердницької та добродійної роботи "В ім'я Христа" [8].

Нею, зокрема, передбачаються такі напрями:

- координація дій державних органів, громадських і релігійних організацій, спрямованих на формування в суспільстві світогляду солідарності поколінь, виховання поваги до літніх людей, почуття відповідальності дітей за долю батьків, підвищення престижу сім'ї;

- надання милосердницької та добродійної допомоги знедоленим і людям похилого віку, розширення осередків гуманітарної допомоги, створених при релігійних організаціях;

- сприяння обслуговуванню ветеранів війни та праці, інвалідів, непрацездатних людей, дітей-інвалідів у лікувально-оздоровчих закладах, наркозалежних - у відповідних реабілітаційних центрах;

- розширення при клінічних лікарнях медико-соціальних відділень для лікування самотніх людей, осіб літнього віку, дітей-сиріт, одиноких матерів, членів багатодітних родин, малозабезпечених верств населення;

- створення при підтримці місцевих органів виконавчої влади пунктів соціальної допомоги за місцем проживання літніх людей, самотніх хворих, ветеранів війни і праці із залученням до цієї діяльності громадськості та добродійних організацій, що діють при релігійних місіях і братствах;

- активізація душпастирської роботи в будинках престарілих, інвалідів та установах виконання покарань;

- поширення мережі закладів безкоштовного харчування для соціально незахищених верств населення, самотніх і літніх людей. Відкриття під опікою релігійних організацій таборів відпочинку для дітей із багатодітних сімей, дітей-сиріт і дітей, постраждалих від аварії на ЧАЕС;

- налагодження зв'язку з одновірцями за кордоном з метою поширення руху добродійної та милосердницької діяльності в Україні. Активізація діяльності релігійних організацій щодо співпраці з міжнародними релігійними добродійними установами, які беруть участь у розв'язанні соціальних проблем літніх людей і всіх осіб, що потребують допомоги;

- започаткування міжцерковного фонду "Добродійність та милосердя", який би акумулював необхідні кошти для реалізації благодійної та милосердницької діяльності релігійних організацій;

- створення при багатопрофільних лікарнях відділень сестринського догляду за хронічно хворими людьми похилого віку та налагодження до-

помоги у підготовці кадрів патронажного медичного персоналу з числа членів християнських організацій;

– активізація зусиль державних органів, громадських і релігійних організацій в напрямку формування громадської думки: “не залишати людей сам на сам із матеріальними нестатками, зневірою”.

Програма цих дій була схвалена на засіданні Організаційного комітету з підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового 15 вересня 1998 року, її реалізації значною мірою сприяє низка законодавчих актів України.

Звичайно, що соціальна і гуманітарна суспільна роль церков та релігійних організацій не вичерпується ані цим переліком, ані всім вищеописаним. Тут наведені насамперед як приклади лише основні напрямки, в яких конфесії здійснюють своє соціальне служіння і розвиток яких потребує суттєвої корекції державної політики України в галузі релігійно-церковного життя.

Література

1. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій: Указ Президента України від 21.03.2002 № 279 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 12. - С. 563.
2. Кальниш Ю.Г. Пріоритетні напрямки розвитку системно-посередницької моделі державно-церковних відносин в Україні // 36 наук. праць Української академії державного управління при Президентіві України. - К.: Видавництво УАДУ, - 1998. - Випуск 1. - С. 200–204.
3. Саган О. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: Автореф. дис. д-ра філософ. наук: Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2005. - 250 с.
4. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.

– Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.

5. Бондаренко В. Д., Єленський В. В., Журавський В. С. Релігійне життя в Україні: стан проблеми, шляхи оптимізації. – К.: Логос, 1996. – 413с.
6. Особливості сучасних міжнародних стосунків релігійних організацій України. Звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукраїнського християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., - 1999, - С. 132.
7. Результати соціологічного дослідження “Релігія та Церква в сучасній Україні”. Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ - Релігійно-інформаційна служба України.
8. Релігійна панорама. – К., 2000. - С. 51-59.
9. Церква і соціальні проблеми. Доповіді та документи: Єпархіальний собор Стрийської єпархії УГКЦ, 17-20 лютого 2002, Стрий-Моршин. — Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. — 136 с.

SUMMARY

Yaroslav Oleksin
(Ivano-Frankivsk)

NATIONAL REVIVAL AND RELIGION: A HISTORICAL ROLE OF CHURCH IS IN UKRAINIAN SOCIETY

This dissertation researches of the most important problems of contemporary national politology – the issue of state policy in the sphere of interchurch relationship in the policonfessional circumstances.

Making use of the method of historical reconstruction and analyzing sources, he researched the evolution of forms of interplay between state authorities and church institutions on the territory of Ukraine in different periods of Ukraine's development. Basing on the systemic approach and theoretical generalization gives a broad outline of priorities of state policy in the of relationship existing between state and as well as relationship between various confessions.

ДОКУМЕНТИ

*Василь Ботушанський,
Галина Чайка
(Чернівці)*

НЕВДАЛА СПРОБА ЗАПОБІГТИ ЕМІГРАЦІЇ З БУКОВИНИ

У зв'язку з тим, що заокеанська еміграція в кінці XIX ст. набула значних масштабів, крайові власті Буковини робили спробу з'ясувати її причини (хоч вони й так знали, що такими причинами були злидні, безробіття, низька оплата праці тощо) і виробити економічні заходи її зупинення чи хоча б скорочення. З цією метою з 9 березня 1900 р. по 20 травня 1901 р. у Чернівцях за участі поміщиків, орендарів поміщицьких маєтків, представників торгово-промислового капіталу, крайових і повітових чиновників під головуванням губернатора краю відбулися крайові наради (конференції), на яких наводилися конкретні дані про масштаби еміграції (за 1897 – 1899 рр. – 3401 чол.) [3, с. 31], пропонувалися різні заходи з метою зупинити еміграцію. Серед них вносилися для прийняття такі: купувати за рахунок держави і краю поміщицьку землю і продавати селянам у розстрочку; створити банк, який надавав би селянам дешевий кредит; підвищувати платню найманим сільгоспробітникам; надати селянам можливість продавати свою продукцію військовому відомству за умовленими цінами; розвивати домашні промисли; вчити селян раціонально газдувати; створювати селянські збутові товариства; розвивати садівництво; справедливо розподіляти податки у селах; продавати або орендувати окремим селянам громадські пасовиська; боротися проти пияцтва, проти лихварства та ін. Всі вони у тих умовах були практично мало-ефективними [3, с. 4 – 6].

Була серед інших і така пропозиція: заборонити або хоча б обмежити поділ селянської землі у придане молодим сім'ям, а також у спадщину, бо дробиться земля і створюються все менші і менші (карликові) господарства [3, с. 4]. Тобто запозичити таку систему, яка існувала в Пруссії, де господарство переходило у власність тільки старшому сину, а молодші одержували певний „викуп” або працювали у старшого найманими робітниками, або йшли у місто і ставали робітниками на підприємствах тощо. А оскільки на Буковині промисловість була розвинута слабо, то при такій системі молодші члени родини перетворювались би у постійних батраків, безробітних, „зайвих людей”. Тим не менше на згаданій конференції ця ідея ак-

тивно обговорювалася. Один з адміністраторів А. Захар аргументував: „Пролетаризація селянства, якщо її не спинити, досягне скоро 60 – 80%. Чи це вигідно для поміщиків? Навряд. Бо пани великі землевласники з пролетаріату, що борються з нуждою, не будуть мати доброго робітника... Що помітно, так це те, що поміщики, незважаючи на наявність числених пролетарів, все більше скаржаться на нестачу робочої сили і у своїх петиціях просять припинити еміграцію”. Далі промовець вважав за можливе виділити на Буковині 132 тис. га селянської землі для створення т. зв. „рентових осель” площею від 5 до 20 га, які би як цілісні господарства не ділилися, а залишалися таких же розмірів. „Я думаю, - продовжував він, - що створення і утримання життєздатного селянського стану, крім економічного моменту, має і важливе соціальне значення. Соціалісти досить часто ставлять питання про земельну власність, але без належного знання справи. Вони не знають, як ці питання потрібно вирішувати і не знаходять ні теоретичного, ні практичного виходу. Як тільки селянин відчужує у своїй земельній власності забезпечену опору для свого існування, для соціалістичного вчення він стане недоступним” [3, с. 107 – 108].

Це питання обговорювалося ще не раз, а у 1908 р. навіть був прийнятий крайовий закон про „рентові оселі”, тобто про створення господарств розміром від 3 до 20 га із заборною поділу їх у спадщину, продажу протягом 56 років [1. – 1909. – 1 жовт.]. Однак цей закон буковинське селянство ігнорувало і він не був проведений у життя.

Про конференцію 1900 – 1901 рр. у Чернівцях стосовно еміграції стало відомо у Відні, і Міністерство землеробства попросило Крайове управління Буковини поінформувати його про хід і рішення конференції, особливо про земельні відносини, землеволодіння селян і про можливість створення заможних неподільних селянських господарств („рентових осель”) з метою витворення середнього стану і стримування еміграції з краю [2. – Арк. 3].

Нижче публікується відповідь Крайового управління Буковини на цей запит.

1. Буковина (1909).
2. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3. Крайове управління. – Оп. 2. Спр. 18637.
3. Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. – Czernowitz, 1901.

Крайове управління Буковини
До міністра землеробства

Чернівці 2 серпня 1901 р.

Ваша Ексцеленціє!

Уже тривалий час з усіх кіл поступають скарги щодо занепаду економічних відносин в Буковині, які справді перебувають у дуже поганому стані і потребують негайної допомоги. Якщо той напрям, який став домінуючим у наших торгово-політичних стосунках щодо сусідніх країн (митна війна. – Упорядн.), дуже негативно вплинув на торгівлю і промисловість, від чого залежить міське населення, то економічний стан населення, яке займається сільським господарством і становить більшість у краї, є набагато гіршим.

Над сільським господарством Буковини тяжіє також важким тягарем і загальна аграрна криза. Постійно спадаюча рентабельність сільського господарства і зв'язана з цим висока заборгованість землі, всезростаюча кількість ліcitaцій (продажу з аукціону за борги. – Упорядн.) селянських господарств, прогресуюча пролетаризація, яка вже довела до масового пауперизму сільського населення на Буковині – це незаперечні факти.

Наслідком цієї господарської депресії слід також вважати еміграційний рух, який в останні роки значно посилюється, особливо в Чернівецькому, Кіцманському, Серетському і Виницькому повітах.

Крайове управління було змушене детально вивчити масштаби цього руху і намітити заходи економічного характеру. Результати цих досліджень було викладено у протоколах. Були скликані конференції з участю компетентних осіб для обговорення еміграційного руху. Ці конференції відбувалися з 9 березня 1900 р. до 10 травня 1901 р. під головуванням крайового президента у приміщенні крайового управління (нині – 14-й корпус ЧНУ. – Упорядн.). Їхній зміст викладений у спеціальних протоколах (див. 3).

Вже на першому засіданні конференція одногласно висловила своє переконання, що еміграція з Буковини не може бути нормальним явищем, до якого можна ставитись легковажно. Еміграція є симптомом хворого стану, який полягає в тому, що широкі верстви сільського населення на своїх карликів господарствах не знаходять більше умов для існування.

Конференція висловила у тому сенсі, що обов'язок публічних факторів – звернути увагу на необхідність підтримки сільського населення, яке прямує до повної пролетаризації, і вжити для цього відповідних заходів.

Одним з таких заходів... є обмеження вільного поділу селянської землі і цим самим – зупинення дроблення селянської земельної власності під час передачі землі у спадщину. Ця справа була предметом обговорення на конференції 5, 6, 7 грудня 1900 р.

Було підкреслено, що у 1868 р. скасування усіх обмежень поділу селянських господарств і селянсь-

кої спадщини не відповідає відносинам нашого краю.

З другого боку, так само більшість учасників конференції рішуче висловлювалися проти того, щоби після більше як 30-річного існування вільного поділу і вільної спадщини запроваджувати в обов'язковому порядку обмеження поділу спадщини. Усі учасники конференції висловили своє переконання, що для збереження і успішного розвитку сільського господарства за всіх умов і обставин необхідний здоровий, сильний середній селянський стан. Вкінці всі погодилися з тим, щоби обмеження вільного поділу селянських земельних володінь і вільної спадщини було не обов'язковим, тобто таке обмеження поділу спадщини було лише тоді, коли на це сільський господар погоджується добровільно. Було висловлено побажання, щоби Крайове управління продовжувало вивчення цього питання і через деякий час подало проект відповідного закону для обговорення у крайовому сеймі...

За статистичними даними, питома вага землеволодінь окремих селянських власників за розміром землі поділяються на Буковині таким чином: землеволодіння розміром від 0 до 1 га становлять 58,47% від 1 до 3 га – 23,98%, від 3 до 5 га – 7,25%, від 5 до 10 га – 5,54%, від 10 до 20 га – 2,04%, понад 20 га – 2,72%.

Землеволодіннями середньої величини зазвичай вважаються тут такі, площа яких становить від 5 до 20 га, які становлять 7,51% усіх землеволодінь. Це такі землеволодіння, середній дохід яких, не беручи до уваги побічних доходів, вистачає для прогонування родини чисельністю не менше 5 осіб.

Є ще чимало землеволодінь розміром 3 – 5 га, земля яких дуже родюча, тому за прибутками вони дорівнюють середнім господарствам. Їх є приблизно половина – 3,6%. Отже, загалом середні господарства становлять 10%.

Тож коли йдеться про обмеження вільного поділу земельної спадщини між спадкоємцями і введення особливих приписів для спадщини, то це може стосуватися лише цих середніх господарств.

За пропозицією конференції ці обмеження мають бути не обов'язковими. Разом з тим слід прийняти окремий закон, чим дати середнім господарствам, які до цього часу вільно поділялися і вільно передавалися у спадщину, можливість перетворитись, як правило, у неподільні і за спеціальними приписами стати замкненими (закритими) садибами, які можуть бути передані у спадщину тільки як цілісне господарство.

Провести це в життя буде непросто, бо селяни звикли ділити господарства у спадщину. Тому Крайове управління повинно надати допомогу, щоби у майбутньому власність залишалася в одних руках і щоби тим самим виробився стан сильних селян...

*Василь Ботушанський,
Олег Ботушанський
(Чернівці)*

ЧЕРНІВЧАНИ У БОРОТЬБІ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ КРАЙОВОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА (1908 р.)

На фоні справедливої критики тоталітарної системи СРСР, її виборчого права, коли кожне рішення, починаючи від сільської ради і кінчаючи верховною, якнайпильніше контролювалося компартійним органами, державний устрій, виборчі системи т. зв. буржуазних країн, зокрема Австро-Угорської імперії, нерідко подаються нині як верх досконалості і демократизму. Насправді всього добивалися громадяни лише наполегливою тривалою боротьбою. Приміром, в Австрії лише через 40 років після прийняття конституції 1867 р. було введено загальне виборче право (дещо умовно загальне), коли в суміжній Україні роздалися антимонархічні громи революції (1905 – 1907 рр.).

Але склалася парадоксальна ситуація. Вибори до парламенту мали уже відбуватися за загальним виборчим правом, а до крайових парламентів (сеймів, ландтагів) – за застарілими, консервативними крайовими законам за майновими групами (куріями) із залишенням значних привілеїв за поміщиками, великими власниками нерухомого майна, капіталів.

І лише під тиском народних мас власті з 1908 р. почали розробляти і публікувати нові виборчі закони при виборах до місцевих і крайових органів самоврядування. У 1908 р. було опубліковано і новий виборчий закон при обранні крайового сейму. Але оскільки розробляли його представники великих власників, то хоч у ньому і були суттєві зміни, але залишалось й чимало привілеїв за певними впливовими колами власників як стосовно соціальних, так і національних відносин, зокрема упослідження українців Буковини, які були найбільш численною етнічною групою краю.

Проти такого проекту крайового виборчого закону протестували мешканці краю на багатьох народних вічах (зборах) як у селах, так і в містах.

Одне з таких віч відбулося 11 жовтня 1908 р. у Чернівцях з участю чернівчан і мешканців навколишніх сіл – всього до 400 осіб. На вічі 2/3 складали члени української соціал-демократичної секції крайової соціал-демократії, а 1/3 – члени української радикальної партії краю. Найбільш яскравою була промова лідера української соціал-демократії краю Осипа Безпалка (майбутнього міністра праці в уряді УНР періоду Директорії). Ним же була внесена і відповідна резолюція. Нижче друкується уривок його виступу і резолюції.

Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3. Крайове управління. – Оп. 1. – Спр. 10186. – Арк. 1 – 8.

Із виступу в Чернівцях лідера українських соціал-демократів Буковини О. Безпалка і внесені ним резолюції про недосконалість проекту виборчого закону до крайового сейму

11 жовтня 1908 р.

...Або народ буде і далі нести нинішнє ярмо, або у боротьбі з експлуататорами народу, поміщи-

ками і великими панамі здобуде собі свободу у краще майбутнє...

Нинішній склад [Буковинського] крайового сейму представлений так, що весь народ [краю] поневолений невеликою кількістю поміщиків, які в егоїстичних цілях представляють свої інтереси, але не інтереси народу і краю. Дотеперішня економічна некомпетентність у сеймі довела до того, що край стоїть перед господарською руїною, борг краю досяг 12 млн. крон, і народ мусить за все платити...

Резолюція зборів (українською і німецькою мовами)

Український трудящий народ усєї Буковини, заступлений (представлений. – Упорядн.) представниками усіх ширих демократичних напрямів на народнім вічу дня 11 жовтня с. р. [1908] в салі гімнастичній в Чернівцях, ухвалив:

1. З уваги на се, що український нарід становить майже половину цілої людності на Буковині, а в теперішнім соймі не має навіть п'ятини заступників, які, крім цього, вибрані лише малою частиною оподаткованого і трудящого українського народу;

2. З уваги на се, що і предложений проект виборчої реформи до сойму не усуває тих страшних кривд українського народу, лише консервує їх на дальший ряд літ, підвищуючи українські мандати лише о шість, і то з огляду на національне і соціальне становище для нашого народу дуже непевних, коли рівночасно підносить мандати сильно упривілейованих дідичів а панів;

3. З уваги на се, що новий проект виборчий не числиться (не рахується. – Упорядн.) з соціальним положенням українського народу і не узглядняє єго широкого обезвласненого пролетаріату сільськог і міського, признаючи йому лише чотири мандати загальної курії, аби, крім цього, сфальшувати через допущенє подвійного голосовання і через розкиданість виборчих округів;

З уваги на се все жадає від сойму і правительства український народ ухвалення єдино лише такого виборчого закона, який би запоручив йому справедливе заступництво під національним і соціальним зглядом, а се є: загальне, рівне, тайне і безпосереднє право виборче;

протестує особливо против наміреного підвищення дідичівських мандатів, малого числа мандатів селянської і загальної курії і єї сфальшованя;

уважає провокацією цілого народу ухвалення закона із такими безправствами;

заявляє, що не перестане в найострійшій боротьбі, доки не осягне закона по крайній мірі приблизно відповідного інтересам трудящого українського народа.

Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 1. – Спр. 10186. – Арк. 8. Оригінал. Рукопис.

РЕЦЕНЗІЇ

**Терський С.В. Лучеськ Х — XV ст.:
Монографія. — Львів: Вид-во
Національного університету „Львівська
політехніка”, 2006. — 252 с.**

На початку нового тисячоліття вітчизняна історична наука збагатилася багатьма цікавими й оригінальними працями, в яких висвітлюються різні аспекти середньовічної історії України. Вони засвідчують, якими невичерпними є можливості дослідника для наукового пошуку, особливо коли предмет вивчення розширено за рахунок суміжних гуманітарних дисциплін і міждисциплінарних галузей знань.

У цьому зв'язку нове монографічне дослідження Святослава Володимировича Терського, присвячене історії Лучеська Великого (сучасне м. Луцьк) Х — XV ст., належить саме до тих прикладів, що демонструють такі позитивні зрушення в українській історіографії. Грунтуючись на багатому писемному, археологічному та історико-архітектурному матеріалі, автор зробив спробу розкрити всебічний розвиток одного з найбільших міст України в період середньовіччя. Як пише у „Вступі” сам дослідник, „у монографії показано суспільно-політичний та територіально-просторовий розвиток Лучеська і його соціально-топографічну структуру, подано відомості про монументальне будівництво, типологію жител та господарських споруд, визначено їх хронологію. Крім того, результати ґрунтовних археологічних досліджень останніх років, а також не документовані знахідки, зібрані у фондосховищах Луцького державного історико-культурного заповідника „Старе місто”. ЛДІКЗ) та Волинського краєзнавчого музею, уможливають встановлення етапів становлення й розвитку Лучеська як феодального міста, стану економіки та культури міста, рівня міжнародних зв'язків, військової справи, ролі Лучеська в середньовічній історії Волині та України. Такий детальний виклад його політичної історії значно доповнює попередні історичні монографії про місто” [с. 7].

Методологічну базу свого дослідження С.В.Терський визначив на основі комплексного аналізу різних видів історичних джерел. При цьому пріоритетне місце відведено археологічним матеріалам, що виявлені під час розкопок, проведених Волинською археологічною експедицією при Львівському історичному музеї, керівником якої здебільшого був автор рецензованої монографії. Вдале зіставлення писемних та археологічних дже-

рел дало можливість створити в цілому об'єктивну картину соціально-економічного і військово-політичного розвитку Лучеська в окреслений період.

Структура роботи заперечень не викликає. Вона складається з п'яти розділів, у яких висвітлюються окремі проблеми, що стосуються середньовічного Лучеська від початку становлення його в Х ст. і до остаточного оформлення міста як князівської столиці у часи правління Любарта-Дмитра Гедеміновича та Свидригайла Ольгердовича, тобто у 40-х роках XIV ст. – 50-х роках XV ст.

Перший розділ, який називається „Огляд міста за літописами та документами”, присвячений висвітленню історії Лучеська Великого у писемних джерелах й історіографії. Відзначимо, що автор здійснив значну пошукову роботу намагаючись зафіксувати всі згадки в актових документах, літописах та хроніках. „Тільки в Іпатіївському літописі Лучеськ, за підрахунками дослідника, згадано більше тридцяти разів упродовж 1085-1288 рр. й за кількістю згадок він займає одне з перших місць серед міст Волині” [с.8]. Далі С.В.Терський звернув увагу на цінні дані з історії міста, що подаються у польських літописах. Повідомлення про Лучеськ він знайшов і в творах європейських хроністів XIV – XVI ст., зокрема Яна з Чарнкова, Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та багатьох інших середньовічних авторів. Окрім того, для написання праці дослідник залучив також значний історіографічний доробок своїх попередників по вивченню означеної теми. Серед них публікації як вітчизняних (М.Петров, О.Левіцький, Г.Лукомський, І.Шараневич, О.Андріяшев, П.Іванов, М.Довнар-Запольський, І.Лінніченко, М.Грушевський, І.Крип'якевич, П.Логвин, П.Толочко, М.Котляр, Ф.Шабульдо, Л.Войтович, М.Кучера, М.Кучінко, П.Троневиц), так і зарубіжних (М.Карамзін, М.Погодін, Т.-Ю.Стецький, М.Любавський, М.Малушинський, П.Раппопорт, М.Малевська) науковців. В останньому параграфі автор навів короткий нарис зростання ролі Лучеська як вагомого політичного та культурного центру середньовічної України починаючи з кінця XI до початку XVI ст. за даними писемних джерел і наукової літератури.

Найбільший за кількістю сторінок другий розділ „Історична топографія міста і укріплення. Приміська інфраструктура” стосується питань становлення топографічної структури Лучеська відповідно до зростання політичної ролі міста. За словами автора, „передвісниками середньовічного міста були поселення VII – VIII ст., які найкраще

досліджено на лівобережжі Стиру в урочищах Гнідавська гірка та Четвертий сінокіс поблизу с.Рованці. На обох пам'ятках було досліджено добре збережені заглиблені споруди" [с.33]. В загальному погоджуємося з думкою, що Лучеськ сформувався як і більшість інших руських міст, у зв'язку з чим мав типову територіальну структуру: дитинець - осередок політичної влади, окольний город поряд з дитинцем і власне міська округа (середмістя) – головний укріплений посад, що був основним центром економічного та культурного життя, посади-передмістя та приміську інфраструктуру, яка складалася з княжих дворів, монастирів й інших складових елементів. Центральне місце в цій забудові займав дитинець-замок, який згодом став першою на Волині повністю мурованою спорудою з кількома вежами. Цікавим є у цьому зв'язку припущення, що „архітектура замку вказує на ймовірний вплив пруських фортифікаторів, а, можливо, й генетичний зв'язок луцької твердині із замком другої половини XIV ст. в Черську" [с.50]. Чимало місця автор відвів аспектам, які пов'язані з розвитком торгово-ремісничого поселення – подолу Лучеська, на базі котрого у XIII – XIV ст. утворилося класичне середньовічне місто. Окремо висвітлено моменти, що стосуються особливості забудови передмістя на правому та лівому берегах річки Стир, довкола якого поступово сформувалась система приміської інфраструктури (господарської округи) міста.

„Будівлі Лучеська” - так автор назвав третій розділ своєї монографії. В ньому проаналізовано складові архітектурного образу міста, що становили пам'ятки „храмової та житлової забудови”. Аналізуючи принципи побудови і внутрішнього оформлення церкви св. І.Богослова та храму св. Дмитрія, дослідник розкриває характерні риси кам'яного будівництва міських культурних споруд протягом XIII — XV ст. Проте основним для всього середньовічного періоду в Лучеську, за спостереженнями С.В.Терського, „було дерев'яне храмове зодчество” [с.112]. Споруджувалися храми на кошти міської громади із застосуванням найперевішних тоді будівельних технологій і становили домінують в середовищі переважаючої житлової забудови. Що ж стосується будівництва жител і господарських споруд, то для дослідження цього аспекту автор використав не тільки виявлені археологічні матеріали, але й писемні джерела XV — XVI ст., в яких подається багато фактів про різні види будівель Лучеська Великого.

В наступному розділі „Господарська діяльність у місті. Військова справа” аналізуються види занять міського населення. За спостереженнями дослідника, „землеробство відіграло помітну роль в господарстві лучан, про що свідчать як речові, так і ботанічні західники” [с.129]. Міське населення займалося вирощуванням збіжжя, проса, гороху, ячменю, бобів, гірчиці та інших культурних

рослин. Підкреслюється, що окремі культури, зокрема, такі, як хміль, користувалися неабияким попитом на ринках середньовічної України, а також Мазовії, Пруссії та Швеції. Однак головну роль в економічному житті Лучеська відігравали ремесла, промисли і торгівля. Автор наводить цілий ряд фактів про виробництво в Лучеську різних ремісничих і промислових виробів, які призначалися не тільки для внутрішнього ужитку, але й постачалися у вигляді товарів на зовнішній ринок. В монографії приділяється значна увага активним торговельним контактам Лучеська з іншими містами Західної та Східної Європи і деякими економічними центрами Близького Сходу. Численні археологічні знахідки елементів озброєння та військового спорядження, а також повідомлення писемних джерел про те, що Лучеськ Великий неодноразово потрапляв у епіцентр воєнних подій, які подаються автором роботи, чітко говорять про важливе стратегічне значення міста над Стиром. Це дало підстави С.В.Терському стверджувати про високий рівень військової справи в населення цього волинського міста. Зокрема, робиться припущення, що „залога луцького замку досконало володіла вогнепальною зброєю вже за часів Вітовта” [с.181]. Додамо, що така версія автора є цілком правомірною, оскільки волинські князі, ведучи збройну боротьбу проти своїх противників, завжди намагалися забезпечити себе новими бойовими технічними засобами.

Останній розділ „Культура і міжнародні зв'язки” містить докладну інформацію про матеріальну культуру мешканців міста. „В основну ж духовної культури, — вказує автор дослідження, — покладено світогляд. Не останню роль у його формуванні відігравали міжнародні зв'язки. Важливе місце у цьому процесі на той час займало християнство” [с.183]. Поступове утвердження останнього сприяло появі писемності в населення Лучеська, про що вказують „видряпані буквені позначення на стінах амфорного посуду, на поверхнях інших побутових предметів та на стінах монументальних цегляних споруд” [с.188]. Наводяться факти зростання в Лучеську книжкової писемності. Значну увагу в рецензованій монографії відведено розвитку образотворчого мистецтва, особливо іконописання. „Великий вплив на формування суспільно-культурного обличчя міста, — пише автор, — мали його міжнародні зв'язки, які виходили за межі суто торговельних контактів” [с.195]. Оскільки Лучеськ Великий довгий час був осередком князівської влади, то його активні міжнародні взаємини з іншими європейськими політичними центрами мали глобальні наслідки для української середньовічної історії. Зокрема, серед таких непересічних подій, які відбулися у цьому волинському місті, був загальний з'їзд майже всіх монархів Європи в 1429 р.

В кінці книги подано узагальнюючі висновки, в яких автор, підсумовуючи наведений фактичний

матеріал, говорить, що життя і розвиток Лучеська в Х — XV ст. характеризувалися постійними змінами у правовій, соціально-економічній та військово-політичній сферах, які в загальному властиві для історії міст періоду середньовіччя.

Значно полегшує сприйняття викладеного в монографічному дослідженні матеріалу велика кількість малюнків археологічних знахідок, карто-схем, планів будівель, світлин музейних експонатів, вміщених на окремих сторінках книги.

Праця С. В. Терського має важливе не тільки науково-пізнавальне, але й практичне значення для подальшого поглибленого дослідження особливостей середньовічного українського міста. Адже в монографії поміщено матеріал, який зацікавить не лише фахівців з історії середньовічної України, але й дослідників минулого Польщі, Литви, Угорщини, а також спеціалістів з історії міжнародних відносин, тощо.

Андрій Федорук
(Чернівці)

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVI ст. — 2-ге вид. — К.: Вид. дім „Кисво-Могиллянська академія”, 2006. — 300 с.

Козацький чинник справив глибокий вплив на історичну долю українського народу. Досить сказати, що українська держава середини XVII ст. виникла як козацька. Важко переоцінити і те, що соціально значущі ідеали, ментальні установки та громадянські цінності козацької спільноти стали конструктивним елементом у процесі формування національного характеру, політичної й історичної самосвідомості українців. У сучасних умовах вихід на якісно новий рівень узагальнень козацької проблематики вимагає відмовитись від домінуючого у вітчизняній історіографії нарративізму, прагнути до розширення предметного горизонту студіювання, а також до удосконалення методології дослідження.

У цьому зв'язку питання, пов'язані з формуванням українського козацтва як соціального стану, що висвітлюються в новій монографії Віталія Олексійовича Щербака, засвідчують саме такі позитивні зрушення в історіографії. Дослідження ранньомодерного часу передбачає з'ясування аспектів, які стосуються взаємовідносин між різними соціальними групами та станами суспільства. Тому вивчення проблеми генези козацького стану є необхідним і актуальним в українській історичній науці.

Книга побачила світ у видавничому домі „Кисво-Могиллянська академія”. Сам автор відомий в Україні та за її межами дослідник історії українсь-

кого козацтва, його перу належать понад 200 наукових праць, в тому числі монографії: „Народні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 — 1654 рр. (К., 1989) і „Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)” (К., 1997).

Своє бачення досліджуваної проблеми автор подає у „Передмові” роботи: „В центрі уваги дослідження є генеза правових, економічних та духовних засад українського козацтва як соціального стану. Воно включає два діалектично поєднані процеси: формування козацтва як соціальної групи населення та утвердження за ним станових прав” [с. 6].

Методологічну основу свого дослідження В. О. Щербак визначив на ґрунті найновіших наукових підходів, розроблених французькою історичною школою („Аннали”). Це дало можливість автору побудувати повну типологію суспільних зв'язків при висвітленні подій та явищ характерних для ранньомодерної доби. Зокрема, розкрити механізм функціонування суспільства із врахуванням соціальної поведінки людини — яка визначалася належністю індивідуума до певного стану.

Джерельна та історіографічна база роботи справляє позитивне враження. Вона черговий раз дала змогу пересвідчитись, що у фондосховищах архівів Польщі, України та Росії зберігається надзвичайно цінна джерельна інформація. Окрім того, автор також використав для написання дослідження праці як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Рецензована монографія складається з п'яти розділів, у яких висвітлюються маловідомі або дискусійні питання, що стосуються поступового становлення козацького стану, починаючи від появи українського козацтва в другій половині XV ст. на теренах так званого „Великого кордону” до декларації прав і привілеїв запорожців, що були зафіксовані у Зборівському договорі 1649 р. та „Березневих статтях” 1654 р.

Географічні рамки дослідження, за визначенням автора, „територіально окреслюються Центральною Україною та Поділлям, що за тогочасним адміністративним поділом відповідало Київському (з 1635 р. і Чернігівському), Брацлавському та східним районам Подільського воєводства. Разом з тим у цьому процесі взяли участь вихідці з інших теренів України та сусідніх земель” [с. 7].

Перший розділ монографії називається „Генеза і становлення козацтва в Україні”. В ньому дослідник аналізує історичні передумови та причини нового суспільного явища, визначає джерела його формування як окремої соціальної групи населення з певним видом заняття і способом життя, показав місце і роль Запорозької Січі в процесі консолідації та організації козацтва. На думку автора, існуючі джерела не дають підстав для поширеного в науці твердження про пряму спадковість козац-

ва від войовничої руської людності (бровники), яка проживала в цьому регіоні у IX – XII ст. Водночас не варто ігнорувати близькість соціальних і політичних чинників, що сприяли формуванню своєрідного поясу на межі зі степом у різні історичні епохи. Відзначається, що на кінець XV ст. колонізаційна хвиля української людності зустріла протидію з боку Кримського ханства. За таких обставин „місцеве населення змушене було самостійно zorganizуватися перед татарською навалюю. І це стало не лише елементарною потребою, а й обов'язком, що пізніше було закріплено в законодавстві” [с.29].

Грунтуючись на даних наявного актового та нарративного матеріалу, автор з'ясував, що до середини XVI ст. козаками переважно називали вихідців з міст Подніпров'я: Черкас, Канева, Києва. Політичний вплив на формування козацької верстви мали заходи уряду Речі Посполитої, спрямовані на колонізацію території Подніпров'я та Лівобережжя. Потужним імпульсом для консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала поява Запорозької Січі. „Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі, – на думку дослідника, – слід відзначити насамперед внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середині XVI ст. З другого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалось практичною потребою захисту українських земель від зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом” [с. 50].

У другому, найбільшому за розмірами розділі „Формування станових ознак українського козацтва” досліджуються витоки та механізм утворення основних складників „козацьких вольностей”. Цей процес автор безпосередньо пов'язує зі вступом козаків на державну службу і створенням на початку 70-х років XVI ст. реєстрового козацького війська. При цьому підкреслюється, що в умовах іноземного панування реалізація козацьких прав і привілеїв відбулася за несприятливих обставин. „Утверджуючи офіційний статус козацтва, – пише автор, – „реформи” Стефана Баторія були спрямовані також на його розкол. Перебуваючі на королівській службі, окрім власне військових, мали виконувати поліцейні функції, насамперед щодо всіх інших козаків” [с.70]. Незважаючи на участь козаків у повстаннях, очолюваних К.Косинським та С.Наливайком, а також на сеймову постанову 1596 р., згідно з якою реєстрове військо ліквідувалось, польський уряд з огляду на певні політичні обставини був змушений піти на часткове відновлення „вольностей” тим, хто перебував на королівській службі в 1601р. У цьому зв'язку значна увага приділена дослідником участі запорозько-

го козацтва в Хотинській війні 1621р., в результаті якої була ліквідована турецька загроза не лише для Речі Посполитої, але й для інших європейських країн. Разом з тим відзначається, що козацькі військові заслуги перед державою не були належно поціновані. Тому в наступні роки спостерігається помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом, наслідком чого стали козацькі повстання 20-30-х років XVI ст. в Україні. Значно обмежила „козацькі вольності” „Ординація Війська Запорозького реєстрового 1638 р.”, яке перебувало на службі Речі Посполитої, а нове визнання козацьких прав і привілеїв було продекларовано, на думку автора, лише у Зборівському договорі 1649 р., проте продовження війни перешкодило його реалізації. Водночас важливим критерієм при оцінці місця й ролі людини в ранньомодерному суспільстві, як слушно вказує В.О.Щербак, було її ставлення до землі. Економічною підмогою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Його зародження було зумовлене колонізацією південних степових просторів України. Здобуту на правах займанщини землю козацтво прагнуло закріпити шляхом одержання жалуваних грамот від великого князя чи короля. На основі мало-відомих документальних матеріалів автор аналізує й інші шляхи здобуття земельних маєностей. Наводяться приклади формування землеволодінь козацьких родин Волевачів, Сулим, Хмельницьких, підкреслюється, що практика надання реєстровим „рангових” володінь як винагород за службу остаточно утвердилася лише в роки Національно-визвольної війни (1648-1657 рр.). Важливим регулятором взаємовідносин серед козацтва було право „Гене́за козацького права належить до тих давніх часів, – вказує автор, – коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змусувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями” [с.104]. Військовий характер рицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин, які викристалізувалися у конкретні правові поняття. Відзначається, що на формування козацького права мало значний вплив литовське законодавство. У цьому зв'язку автор провів докладний аналіз артикулів І Литовського статуту, які застосовувалися і в практиці запорозького суду.

У третьому розділі „Соціальне обличчя козацтва” висвітлюється чисельність, особовий та етнічний склад запорожців і реєстровців, подається характеристика старшини й рядового козацтва. При цьому в монографії робиться застереження, що обмежена джерельна база дозволяє висловити переважно гіпотетичні твердження. Зважаючи на неординарність і складність дослідження, автор визначає критерій пошуку, за якими можна дати аргументовану відповідь на те, кого вважати ко-

заком в означений період. Відзначається, що крім ресстрових, до козацтва належали і ті люди, які, не визнаючи зверхності влади, користувалися „козацькими вольностями” та вели промисел „козацького хліба” як на Запорозжі, так і на волостях. Водночас підкреслюється, що існували ще окремо групи городових козаків, а також тих, котрі перебували на службі у магнатів. Грунтуючись на базі документальних матеріалів, дослідник простежує динаміку зростання чисельності козацтва, починаючи від перших невеликих козацьких громад до десятків тисяч козаків – учасників народних повстань. Крім того, звертається увага на той факт, що лише третина козацтва вступала у відкриту збройну конфронтацію з владою. Частина запорожців, не підтримуючи повстанських сил, займалася походами в степ і на Чорне море навіть у роки широкого розгортання збройної боротьби з урядовими військовими силами (1630 та 1637-1638 рр.). Спираючись на документальні свідчення та результати досліджень в галузі демографії, автор зробив висновок, що напередодні Національно-визвольної війни загальна кількість козаків з членами сімей становила близько 270 тисяч осіб. В роботі наводяться дані про особовий склад представників запорозької громади і тих, хто перебував на державній службі. Подається також перелік прізвищ козаків, як рядових, так і визначних запорозьких ватажків. У зв'язку з цим найбільш цілісно представлені ресстри Війська Запорозького 1581, 1638, 1649 років, два списки полковників, які керували козацькими підрозділами під час Хотинської війни 1621 р. та список городових козаків Білої Церкви за 1641 р. Що ж стосується етнічного походження особового складу козацтва, то в монографії висловлено тезу, що представники українського етносу склали близько 80-90% [с.135]. Чимало уваги приділено питанню поділу козацтва на два прошарки – старшину і рядових козаків, яка вже простежується з другої половини XVI ст. Суспільне становище відповідно визначало їх соціальне обличчя. Наведені дані з джерел свідчать про походження козацької старшини, характер її занять, етнічну належність, а також процес консолідації в єдиний соціальний прошарок. Рядове козацтво, яке формувалося з різних соціальних верств, формально юридичного стану не мало. Але його реальне становище в тогочасному суспільстві дозволило досліднику вжити до нього саме такий термін. Переважно більшість рядових козаків склали ті, що перебували поза межами ресстру. До рядових козаків автор зараховує також городових, приватних і більшість тих, що перебували на державній службі, також наводяться документальні дані про їх діяльність.

В наступному розділі „Правове утвердження козацького стану” охарактеризовані взаємовідносини козацтва з представниками інших соціальних

верств, королівською та місцевою владою, які вплинули на зміст станових ознак нової групи населення, а також на темпи її утвердження в житті ранньомодерного українського суспільства. Ззначається, що у відносинах з селянами козаки від нейтралітету поступово схилялися до союзнитва, вбираючи найактивніший елемент сільського населення. Козацько-мішанські стосунки відзначалися як конфронтацією на економічному ґрунті, так і спільними інтересами у протидії свавілля місцевої адміністративної влади. Зміни поземельної відносин в кінці XVI ст. в результаті колоніальної політики уряду Речі Посполитої спричинили загострення суперечностей між козацтвом та шляхтою. Автор вважає, що їх основою була боротьба за землю, яка з кінця 1591 р. час від часу переростає у збройне протистояння. Дещо по-іншому, на думку дослідника, склалися стосунки між козацтвом та нижчим прошарком землевласників – боярством, яке за суспільними функціями було тотожним, а в правовому відношенні займало проміжне становище між вільними селянами і шляхтою.

Процес утвердження козацького статусу не завжди проходив по висхідній, оскільки суперечив прагненню шляхти і магнатів до необмеженої влади. В той самий час, зауважує автор, розвиток козацького імунітету постійно нагтовхувався на протидію властей. Ставлення уряду до козацтва визначалося як внутрішньою, так і зовнішньою політикою держави, носило складний і суперечливий характер, який загалом був не на користь польської влади.

Багато уваги приділив автор з'ясуванню основних етапів формування козацького стану, підкреслюються їх особливості. З'ясовуються якісні зрушення, які принесла для козацького прошарку Національно-визвольна війна. Як відзначає сам дослідник, „становлення козацької держави докорінно вплинуло на становище і роль старшини у суспільстві. Вона фактично змінила існуючі раніше структури влади, а Зборівський договір став першим кроком законодавчого закріплення старшинського імунітету” [с.187].

Останній розділ „Зародження станової та національної свідомості присвячений аналізу умов та чинників формування світоглядних засад козацтва. Підкреслюється, що генеза станової свідомості зумовлювалася обставинами прикордоння, де зароджувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності козацтва. Важливе значення в житті людини тогочасного суспільства відігравав релігійний фактор. Він, за оцінками автора, був домінантною морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи. Дослідник вказує, що на перших порах конфесійний фактор не відігравав великої ролі серед козаків. Навіть традиційний обряд прийняття до січового товариства, що включав і поняття віри,

особливою суворістю не відзначався. Загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI ст. зумовило активне втручання козацтва у їх розв'язання. В монографії аналізуються стосунки козацтва з духовенством у справі захисту православ'я від посягань католицизму і уніатства. Акцентується увага на роль козацтва як авангарду національно-визвольного руху, де воно репрезентувало розвиток політичної культури в історичній еволюції українського суспільства, що сприяло становленню національної свідомості.

В кінці монографії подано узагальнюючі висновки, в яких автор підсумував викладений ним матеріал.

Праця В.О.Щербака має велике науково-пізнавальне значення для подальшого поглибленого вивчення питань українського козацтва. Адже в книзі міститься матеріал, який зацікавить не тільки науковців, що займаються вивченням історії українського козацтва, але й всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

*Павло Михайлина, Андрій Федорук
(Чернівці)*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ В 2006 р.

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Мизак Н.С. „За тебе, свята Україно”. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. 5. – Чернівці: Букрек, 2006. – 350 с.
2. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Жертва Української революції: трагічна доля полковника П.Болбочана. – Чернівці: „Золоті литаври”, 2005. – 111 с.
3. Герегова С., Гуйванюк М., Скорейко Г. Історія України з найдавніших часів до наших днів. Практикум для студентів неспеціальних факультетів. Навчальний посібник. - Чернівці: „Наші книги”, 2006. – 200 с.
4. Білецький Б.Ф., Демочко В.К., Коцур А.П., Коцур Г.П., Федорук А.В. Історія України. Навчально-методичний посібник (методичні поради, плани семінарських занять, рекомендації до них та контрольні завдання і тести). – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – 96 с.
5. Білецький Б.Ф., Демочко В.К., Коцур А.П., Коцур Г.П., Федорук А.В. Методичні рекомендації та завдання з курсу історії України (для неспеціальних факультетів). – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – 96 с.
6. Гуйванюк М.Р., Добржанський О.В. Історія української дипломатії. Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи студентів, що навчаються за освітнім напрямом „Історія”. - Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 32 с.
7. Демочко В.К. Коцур А.П., Горбань Г.Ю. та ін.. Історія України. Навчально-методичний посібник (для неспеціальних ф-тів) // За заг. ред. А.П.Коцура. – Київ. - Чернівці: Книги-XXI, 2006. – 132 с.
8. Дутчак П.В. Історія України. Методичні рекомендації (для неспец. ф-тів). - Івано-Франківськ, 2006. – 76 с.
9. Скорейко Г.М., Карпо В.Л. Пам'ятка студентам 1-го курсу. Інформаційно-довідкове та методичне видання. - Чернівці, 2006. – 48 с.
10. Федорук А.В., Возний І.П., Герегова С.В., Масан О.М. Магістерська робота з етнології: Методичні рекомендації. - Чернівці: Рута, 2006. – 36 с.
11. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. Народжений для науки (До 160-річчя від дня народження М. Миклухо-Маклая) // Наукові записки з української історії: 36. наук. статей. – Вип. 18. – Тернопіль: Вид-во Астон, 2006. – С.61-67.
12. Білецький Б.Ф., Коцур А. (Рецензія). Гриценко І.А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в XIX – XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 306 с. // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.308-309.
13. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. (Чернівці). (Рецензія). Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. – Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства „Книга пам'яті України”, 2005. – 368 с. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С. 309-311.
14. Білецький Б., Коцур Г. З плеяди славетних (До 130-річчя від дня народження Сергія Єфремова) // Часопис української історії: 36. наук. статей. – Київ, 2006. – Вип. 4. – С.164-171.
15. Ботушанський В.М. Освітній рівень населення Буковини за урядовими переписами на рубежі XIX – XX століття // Bukowina: tradycje i współczesność. – Pila-Czerniowce-Suczawa, 2006. – С.95-103.
16. Ботушанський В.М. Буковина у зовнішній політиці України (1917-1918 рр.) // Україна Соборна. 36. наук. статей. Історична регіоналістика в контексті соборності України. – Ч.3. – Київ, 2005. – Вип. 2. – С.262-269.
17. Ботушанський В.М., Марусик Т.В. Чернівецький університет (До 130-річчя заснування) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С. 193-207.
18. Демочко В.К., Скорейко Г.М. Релігійна політика Б.Хмельницького та його уряду (1648-1657 рр.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.57-61.
19. Добржанський О.В. Українська історіографія кінця XX – початку ХХІ ст. про міжетнічні взаємини на Буковині // Bukowina tradycje i współczesność. – Pila-Czerniowce-Suczawa, 2006. – С.103-113.
20. Добржанський О.В. Життя і праця. До 70-річчя професора Ю.Макара // Науковий вісник ЧНУ. 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 272. – С.13-20 (У співавт.)
21. Добржанський О.В. Відкриття і привітання учасників урочистої академії з нагоди 40-річчя

- діяльності УІТ // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 36. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т.12-13. – С.12.
12. **Добржанський О.В.** Слово про Учителя // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.22-29.
 13. **Добржанський С.О.** Видавнича діяльність товариства „Руська бесіда” в Чернівцях у 1869-1914 рр. // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.238-241.
 14. **Ботушанський О.В.** Статутні засади сільської кооперації на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.305-306.
 15. **Брицький П.П.** Місце сім’ї Січинських у культурній спадщині України // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори. 36. наук. праць. – Кам’янець-Подільський, 2005. – С.19-23.
 16. **Брицький П.П., Юрійчук Є.П.** Українці на становищі національних меншин у Польщі, Румунії та Чехословаччині у міжвоєнний період // Питання історії України. 36. наук. статей. – Т.8. – Чернівці: „Зелена Буковина”, 2005. – С.143-155.
 17. **Герегова С.В.** Яків Чепіга – „народний вчитель” і громадський діяч (До 130-річчя від дня народження) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.118-123.
 18. **Гуйванюк М.Р.** Січовий рух у Галичині й на Буковині початку ХХ ст. у загальнослов’янському контексті // Проблеми слов’янознавства. 36. наук. праць. – Львів, 2005. – Вип. 55. – С.263-268.
 19. **Гуйванюк М.Р.** Іван Сандуляк – визначна постать національного руху галицьких українців кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.81-85.
 20. **Демочко В.К., Коцур А.П.** Православна церква України в умовах самодержавної уніфікації (перша половина ХІХ ст.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.65-69.
 21. **Демочко В.К.** Конфесійний фактор у становленні козацтва як суспільного стану (кінець ХVІ – перша половина ХVІІ ст.) // Зелена Буковина. Науковий і науково-популярний журнал. - 2005. - №1-2, Серія „Екологія та краснавство”. – С.216-227.
 22. **Дутчак-Столяшук П.В.** Формування української еліти в Другій Речі Посполитій кризь призмю національного жіночого руху // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.123-129.
 23. **Мельничук Г.Л.** Нейтральні країни у світових військово-політичних інтеграційних процесах (на прикладі України й Молдови) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.184-187.
 24. **Мельничук Г.Л.** Взаємини Республіки Молдова та Європейського Союзу (90-ті роки ХХ - початок ХХІ ст.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 36. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т.12-13. – С.232-237.
 25. **Мизак Н.С.** Розвінчання московських вбивць Степана Бандери на сторінках часопису „Шлях Перемоги” (1959-1962 рр.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.287-292.
 26. **Скорейко Г.М.** До питання політизації української та румунської еліти на Буковині у ХІХ ст. // Науковий вісник ЧНУ. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 272. – С.117-127.
 27. **Скорейко Г., Демочко В.** Релігійна політика Богдана Хмельницького та його уряду (1648-1657 рр.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С. 57-61.
 28. **Скорейко Г.М.** Поліконфесійність як складова толерантності буковинського суспільства // Bukowina: tradycje i współczesność. – Pila-Czerniowce-Suczawa, 2006. – С.135-147.
 29. **Скорейко Г.М., Мельничук Г.Л.** Індекс друкованих праць професора Ботушанського В.М. // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.32-42.
 30. **Суровцев О.А.** Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1941 рр. // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.244-249.
 31. **Суровцев О.А.** Примусові роботи для євреїв: особлива складова „остаточного вирішення єврейського питання” в Північній Буковині в 1941-1944 роках // 36. наук. статей, присвячений пам’яті О.С.Якименка. – Тернопіль: Астон, 2006. – Вип.18. – С.271-279.
 32. **Суровцев О.А.** Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941-1942 років як складова антисєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії голокосту. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. № 3. – С.130-146.
 33. **Суровцев О.А.** Газета „Viscovina” як джерело вивчення антисемітської політики румунської влади в Північній Буковині в 1941-1944 роках // Наукові записки. – К., 2006. – Вип. 31. – С.122-131.
 34. **Федорук А. В.** Російський військовий проект 1655 р. щодо реформування війська Б.Хмельницького // Науковий вісник Українського історичного клубу. – Москва, 2002. – Т. VI. – Ч. I. – С.99-100.

35. Федорук А.В. V Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.320-321.
36. Федорук А.В., Михайлина П.В. Рецензія на книгу: Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини ХХ ст.) // Кол. моногр. В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.313-315.
37. Яценюк Г.М. Городовики та запорожці: проблеми політичних взаємин в козацькому середовищі першої української політичної еміграції // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.61-65.
38. Яценюк Т.С. Молдавський напрям діяльності Дмитра Вишневецького // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.52-57.
39. Яценюк Т.С. Буковинський регіон України в політиці європейських держав // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 36. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т.12-13. – С.304-307.
40. Яценюк Т.С. Наукова діяльність першого президента Українського історичного товариства О.Оглоблина // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 36. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т.12-13. – С.20-28.
41. Яценюк Т.С. Кам'янець-Подільський в українсько-європейських відносинах // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 36. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т.14.
42. Яценюк Т.С. Геноцид проти українського народу: історіографія голодомору 1932-1933 років // Україна соборна. 36. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч.І. – С.270-280.
43. Білецький Б.Ф., Федорук А.В. Дослідження, повернуте із забуття // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.257-260.
44. Білецький Б.Ф. (Рецензія). Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. - Чернівці: Книга пам'яті України, 2004. – 368 с. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С.202-203.
45. Ботушанський В.М. Хотинська битва 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.92-105.
46. Демочко В.К. Конфесійний фактор у становленні козацтва як суспільного стану (кінець ХVI – перша половина ХVII ст.) // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.216-227.
47. Мельничук Г.Л. Українська діаспора в Молдові // Буковинський журн. – 2006. – № 2. – С.75-84.
48. Скорейко Г.М., Гриценко І.А. Хотинська війна у записках Якуба Собеського // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.165-170.
49. Суропцев О.А. Морські походи запорожців: до причини козацьких війн 20-30-х років ХVII ст. в Україні // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.208-216.
50. Яценюк Т.С. Буковина – об'єкт міжнародних відносин // Буковинський ж-л. – 2006. – № 2. – С.251-256. (Рецензія).
51. Білецький Б., Карпо В. Буковина на європейських роздоріжжях // Університетський вісник. – 2006. – № 3 (1666). – Березень. – С.9-12. (Рецензія).
52. Білецький Б. Сергій Єфремов // Університетський вісник. – 2006. – № 11 (1674). – Жовтень. – С.10.
53. Ботушанський В.М. Практичне творення української державності // Буковина. – 2006. – 86(1619). – 3 листопада. – С.2.
54. Ботушанський В.М. Коли старі стереотипи засліплюють розум // Буковина. – 2006. – 73(1606). – 20 вересня. – С.3. (У співавторстві).
55. Брицький П.П. Приклад порядності, людяності, чесності (До 100-річчя народження колишнього наркома освіти УРСР і заступника голови Раднаркому УРСР Ф.А. Редька) // Буковина. – 2005. – 7 і 9 вересня.
56. Федорук А.В., Білецький Б.Ф. Дослідження, повернуте із забуття // Рец. на кн.: Іванцов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр. – К.: Академперіодика, 2002 // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.257-260.
57. Яценюк Т.С. Буковина – об'єкт міжнародних відносин // Буковина. – 2006. – 28 квітня. – С.5. (Рецензія).

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

1. Бачинський Д. Опір „українізації” (1920-ті – початок 1930-х років) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Т.1. – С.287-293.
2. Білецький Б., Настасюк Т. Сергій Єфремов – „совість української нації” (До 130-річчя від дня народження) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Т.1. – С.194-199.
3. Ботушанський В.М. Джерела архівів Москви про суспільно-політичні події в Північній Бессарабії (Хотинщині) на початку ХХ ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції, м.Хотин, 17 жовтня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.17-24.
4. Ботушанський В., Марусик Т. Чернівецький університет (До 130-річчя заснування) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-

- красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Красназавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Т.1. – С.8-25.
5. Ботушанський В.М. Костянтин Томашук – перший ректор Чернівецького університету // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.12-14.
 6. Ботушанський О. Ідейні засади зародження і розвитку спілкового руху в буковинському селі (80-ті рр. ХХ ст. – поч ХХ ст.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Красназавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Т.2. – С. 180-183.
 7. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Буковинець Осип Безпалко – міністр праці УНР // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. – Т.1. С. 387-394.
 8. Брицький П.П. Політичні та соціальні зміни в Україні в період лібералізації тоталітарного режиму в СРСР (1953-1964 рр.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: 36. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Частина 3. – С.277-284.
 9. Брицький П.П. Діти України – жертви нацизму й учасники руху Опору // III Міжнародний науковий Конгрес українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу”, м. Луцьк. 17-19 травня 2006 р.
 10. Герегова С.В., Шестаков П.Ю. Громадсько-політична діяльність Д.Зубрицького // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р., м.Чернівці. - Чернівці: Прут, 2006. – С.223-225.
 11. Герегова С.В. Утворення та становлення Українського вільного університету // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Красназавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С.65-72.
 12. Гуйванюк М.Р. Культурно-просвітницька діяльність галицьких та буковинських „січей” на поч. ХХ ст. // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р., м.Чернівці. - Чернівці: Прут, 2006. – С. 229-232.
 13. Гуйванюк М.Р. Буковина та буковинці в життєвій і творчій долі Марка Черемшини // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Красназавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С. 382-387.
 14. Добржанський О.В. Омелян Попович як політик (До 150-річчя від дня народження) // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р., м.Чернівці. - Чернівці: Прут, 2006. – С.203-206.
 15. Добржанський С.О. Культурно-просвітницька діяльність „Руської бесіди” на Буковині в другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р., м.Чернівці. - Чернівці: Прут, 2006. – С.247-249.
 16. Добржанський С.О. Створення товариства „Руська бесіда” (1869 р.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 1. Історія України. Красназавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.358-360.
 17. Добржанський О. В. Джерела з історії Хотинського повстання 1919 р. // Матеріали Міжнародної наукової конференції. м.Хотин, 17 жовтня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.5-11.
 18. Добржанський О.В. Історико-красназавчі дослідження на Буковині в ХХ – на початку ХХІ ст. // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 1. Історія України. Красназавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.39-45.
 19. Дутчак-Столашук П.В. Витоки українського жіночого руху в Галичині (середина 80-х – кінець 90-х років ХІХ ст.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Красназавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С.139-143.
 20. Мельничук Г.Л. Участь міжнародного співтовариства у становленні державності Республіки Молдова // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р., м.Чернівці. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 292-295.
 21. Мельничук Г.Л. Проблеми участі України й Молдови в СНД // Матеріали V Буковинської

- Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С.346-351.
22. Мизак Н.С. Масові репресії радянської влади супроти населення Буцацького району Тернопільської області у 1939-1941 рр. // *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.270-274.*
 23. Скорейко Г.М. Культурно-мовні особливості четвертої хвилі еміграції та проблеми її адаптації у суспільстві // *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Перша Міжнародна наукова конференція, Львів, 8-10 березня 2006. – Львів, 2006. – С.96-98.*
 24. Скорейко Г.М. Греко-католицька і православна церкви на Буковині у кінці XVIII – на початку XX ст.: деякі аспекти протистояння // *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С.364-368.*
 25. Суворцев О.А. Євреї Хотинщини в роки Другої світової війни: архівні дані про злочини румунської окупаційної влади // *Матеріали Міжнародної наукової конференції, м.Хотин, 17 жовтня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.89-99.*
 26. Суворцев О. Холокост у Північній Буковині в 1941-1945 рр. // *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С.249-251.*
 27. Федорук А.В., Демочко В.К. Релігійний фактор у Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. // *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С.87-92.*
 28. Федорук А.В. Бій під Іова 1636 р.: особливості тактичного мистецтва козаків у Тридцятирічній війні // *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острого: Вид-во На УОА, 2006. – Т.2. – С.460-463.*
 29. Федорук А.В. Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIVст. // *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.).* Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2006. – С.115-124.
 30. Яценюк Г. М. Дипломатичні стосунки уряду П.Орлика з урядами держав Західної Європи й Османської імперії. Спроба підпорядкування Правобережної України в 1711 р. // *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Т.2. – С.247-252.*
 31. Яценюк Т.С. Державотворчі ідеї першої української політичної еміграції // *Наук. зап. Національного ун-ту „Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наук. конференції „Українська діаспора: проблеми дослідження” – Острог; Торонто; Нью-Йорк: Національний ун-т „Острозька академія”, Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців, Українське Історичне Товариство, 2005. – С. 230-248;*
 32. Яценюк Т.С., Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності націоналістичних українських партій (1990-2005 рр.) // *Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови української держави. Матеріали Міжнародної наукової конференції, 12-13 жовтня 2006 р. м. Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С.5-13.*
 33. Брицький П.П. Українці на становищі національних меншин в Польщі, Румунії та Чехословаччині напередодні Другої світової війни // *Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Сфера, 2006. – С.76-78.*
 34. Дутчак П.В. Видавництво Олени Кисілевської у Коломиї та його роль у розвитку українського національного руху (1925-1939 рр.) // *Матеріали наукового-теоретичної конференції Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу „Наукові дослідження та методика викладання гуманітарних дисциплін”, 10 травня 2006 року. До 150-річчя від дня народження І.Я.Франка. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. – С.21-26.*
 35. Дутчак П.В., Петруся-Пелявська Н. „Світ молоті” в громадському житті Галичини 30-х років ХХ ст. // *Матеріали наукового-теоретичної конференції Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу „Наукові дослідження та методика викладання гуманітарних дисциплін”, 10 травня 2006 року. До*

150-річчя від дня народження І.Я.Франка. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. – С. 26-30.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 25 жовтня 2006 р. здобувачем кафедри історії України Зуляком Іваном Степановичем захищено докторську дисертацію „Товариство

„Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність”. Науковий консультант д.і.н., проф. Добржанський О.В.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 20 грудня 2006 р. аспірантом кафедри історії України Суровцевим Олегом Андрійовичем захищено кандидатську дисертацію „Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни”. Науковий керівник д.і.н., проф. Марусик Т.В.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Баженова Стефанія Едуардівна - к.і.н., науковий співробітник Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України.
2. Білецький Борис Федорович – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (далі – ЧНУ).
3. Бильцан Оксана - здобувачка кафедри історії України ЧНУ.
4. Богачик Тамара Степанівна – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
5. Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., проф. кафедри історії України ЧНУ.
6. Ботушанський Олег Васильович – к.і.н., в.о. доц. кафедри історії України ЧНУ.
7. Брицький Петро Павлович – д.і.н., проф. кафедри історії України ЧНУ.
8. Возний Ігор Петрович – к.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології ЧНУ.
9. Герегова Світлана Володимирівна – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
10. Грицьків Роман – молодший науковий співробітник Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.
11. Гуйванюк Микола Романович – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
12. Демочко Віктор Кузьмич – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
13. Дробіна Лілія Миколаївна – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
14. Жулканіч Неля Михайлівна – к.і.н., доцент, докторант Київського національного педагогічного університету ім. П.М.Драгоманова.
15. Івашук Володимир Михайлович – аспірант кафедри нової й новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
16. Кармалюк Сергій – кандидат історичних наук.
17. Кузь Анатолій Іванович – студент IV курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ.
18. Масан Олександр Миколайович – к.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
19. Місінкевич Леонід Леонідович - к.і.н., доц. Хмельницького університету управління та права.
20. Мельников Дмитро Олександрович – к.і.н., доц. кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.
21. Мельничук Галина Леонідівна – к.і.н., викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.
22. Мизак Нестор Степанович – к.і.н., асистент кафедри історії України ЧНУ.
23. Михайлина Павло Васильович – д.і.н., проф.
24. Мойсей Антоній Аркадійович – к.і.н., асист. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
25. Огуй Олександр Дмитрович – д.філол.н., проф., завідувач кафедри англійської мови для спеціальних факультетів ЧНУ.
26. Олексин Ярослав – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
27. Петров Микола Борисович – к.і.н., проф., докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.
28. Підлубний Володимир Миколайович - аспірант кафедри історії України ЧНУ.
29. Погорелова Оксана Іванівна – здобувачка кафедри історії України ЧНУ.
30. Сандуляк Іван Георгійович – краєзнавець, здобувач кафедри історії України ЧНУ.
31. Скорейко Ганна Михайлівна – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
32. Сова Андрій – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху (м. Львів).
33. Суруцев Олег Андрійович – к.і.н, асист. кафедри історії України ЧНУ.
34. Телячий Юрій Васильович – к.і.н., докторант Кам'янець-Подільського державного університету.
35. Тетеуца Віта – викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.
36. Федорук Андрій Васильович - к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
37. Филипчук Олександр Михайлович – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
38. Фостій Іван Петрович – к.і.н., керівник, головний редактор Чернівецького обласного відділення Пошуково-видавничого агентства "Книга пам'яті України".
39. Чайка Галина Василівна – м.н.с., здобувач кафедри історії України ЧНУ.
40. Чучко Михайло Константинович – к.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
41. Яневський Данило Борисович – к.і.н., тележурналіст «5 каналу» українського телебачення.
42. Яценюк Галина Миколаївна – к.і.н., асист. кафедри історії України ЧНУ.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 10

Літературний редактор *Ботушанський В. М.*
Технічний редактор *Квасецький А. Т.*
Комп'ютерний набір: *Мельничук Г. Л.*
Дробіна Л. М.
Комп'ютерна верстка: *Перейма П. Ф.*

Підписано до друку 16.11. 2007.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 32,08.
Зам. 07-15. Тираж 500 прим.

Друк видавництва редакції журналу "Зелена Буковина",
58032 м. Чернівці, вул. Головна, 200. Тел. (0372) 58-19-59.

Свідоцтво ДК № 563 від 10 серпня 2001 р.